ΙΑΣΩΝ
БИБЛИОТЕКА
ЈАЗОН

Књига 33

Илустрација на корицама:
Голијат са тројицом филистејских војника, минијатура, Томићев псалтир, XIV век

РАДИВОЈ РАДИЋ

ЦРНО СТОЛЕЋЕ

Време Јована V Палеолога (1332–1391)

ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ

Рецензенти
проф. др ВЛАДА СТАНКОВИЋ

Уредник
мр НЕБОЈША ЈОВАНОВИЋ

Одговорни уредник
проф. др УРОШ ШУВАКОВИЋ

За издавача
ДРАГОЉУБ КОЈЧИЋ,
в. д. директора и главног уредника

СКЕН

Теодор Анагност

ISBN 978-86-17-18393-4

Успомени на моје родитеље

Садржај

Предговор

Велики швајцарски историчар уметности и културе Јаков Буркхарт (1818–1897) својевремено је упозорио да и раздобља пропадања и расула имају свето право на наше разумевање. Уколико бисмо смели да у таквом размишљању одемо корак даље, а има добрих разлога да то учинимо, могли би да нагласимо како су епохе опадања и друштвених криза заправо привлачније него оне у којима је владао беспрекоран поредак и у којима су бележени процват и успон. У то сам се и сам уверио бавећи се византијским XIV веком, периодом који је у историји Европе упамћен као „црно столеће".

Исход таквог истраживачког прегнућа била је књига *Време Јована V Палеолога (1332–1391)*, делимично измењена и допуњена истоимена докторска дисертација, која је објављена 1993. и те године добила Октобарску награду града Београда за науку. Књига је наишла на веома леп одјек и у међународној византологији, о чему сведоче прикази у водећим светским византолошким часописима као што су *Byzantinische Zeitschrift* (Минхен), *Byzantion* (Брисел) или *Byzantinos Domos* (Атина). Међутим, тираж књиге је распродат за изненађујуће кратко време током јесени 1993. године.

Сада се у новом руху пред читаоцима појављује друго издање књиге које је у односу на прво претрпело минималне промене. Оно има и нови наслов *Црно столеће*, који сажето и метафорички, али и врло прецизно одражава садржину књиге, док је некадашњи наслов *Време Јована V Палеолога (1332–1391)* постао поднаслов.

Захвалан сам проф. Влади Станковићу не само као рецензенту књиге него и као проучаваоцу византијске и, уопште, средњовековне прошлости који има веома сличан истраживачки сензибилитет и поглед на историју и њене замршене токове. И овога пута нарочиту благодарност дугујем колеги Небојши Јовановићу, уреднику Завода за уџбенике, који је још једну моју књигу уврстио у узорну и већ етаблирану историјску библиотеку „Јазон".

У Београду,
октобра 2012. године

Радивој Радић

Списак скраћеница

ИЗВОРИ

Acta Benedicti XII	Acta Benedicti XII (1334–1342), ed. A. Tautu, Pontificia Commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis: Fontes, Series III, Vol. VIII, Città del Vaticano 1958.
Acta Clementis VI	Acta Clementis P. P. VI (1342–1352), ed. A. Tautu, Pontificia Commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis: Fontes, Series III, Vol. IX, Città del Vaticano 1960.
Acta Gregorii XI	Acta Gregorii P. P. XI (1370–1378), ed. A. Tautu, Pontificia Commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis: Fontes, Series III, Vol. XII, Città del Vaticano 1966.
Acta Innocentii VI	Acta Innocentii P. P. VI (1352–1362), ed. A. Tautu, Pontificia Commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis: Fontes, Series III, Vol. X, Città del Vaticano 1961.
Acta Urbani V	Acta Urbani P. P. V (1362–1370), ed. A. Tautu, Pontificia Commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis: Fontes, Series III, Vol. XI, Città del Vaticano 1964.
Alexios Makrembolites, *Logos historikos*	Alexios Makrembolites, *Logos historikos*, ed. A. Papadopoulos-Kerameus (Analekta Ierosolymitikes Stahyologias I), Sankt-Peterburg 1891, 144–159.
Altosmanischen Chroniken	F. Giese, Die altosmanischen anonymen Chroniken, T. II, Übersetzung (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes 17–1), Leipzig 1925.
Apologia	Apologia hyper ton pro oligou prahthenton hypo tou koinou tes ekklesias ekklesiastikon te kai basilikon, ed. A. Failler, REB 31 (1973) 22–75.
Bendal - Donald, *Coinage*	S. Bendal - P. Donald, *The Later Paleologian Coinage, 1282–1453*, London 1978.
Bertelè, *Monete e sigilii*	T. Bertelè, *Monete e sigilii di Anna di Savoia, imperatrice di Bisanzio*, Roma 1937.
Bollati, *Illustrazioni*	F. E. Bollati de Saint-Pierre, *Illustrazioni della Spedizione in Oriente di Amadeo VI*, Bibliotheca Storia Italiana V, Torino 1900.
Bulgarische Chronik	*Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtsschreibung*, ed. J. Bogdan, Archiv für slavische Philologie 13 (Berlin 1891) 481–543.

Cant.	Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I–IV, vol. I–III, ed. L. Schopeni, Bonnae 1828–1832.
Cant. Refutationes	Iohannis Cantacuzeni Refutationes duae Prochori Cydonii et Disputatio cum Paulo Patriarcha Latino epistulis septem tradita, ed. E. Voordeckers - F. Tinnefeld, (Corpus Christianorum, Series Graeca 16), Turnhout - Leuven - Brepols 1987.
Ceresini, *Chronica*	*Raphayni de Caresinis*, Chronica AA 1343–1388, a cura di E. Pastorello, Bologna 1922 (RIS, XII, II).
Caroldo	J. Chrysostomides, *Studies on the Chronicle of Caroldo, with special references to the hystory of Byzantium from 1370 to 1377*, OCP 35 (1969) 123–182.
Chalc.	Laonici Chaalcocondylae historiarum demonstrationes, ed. E. Darkó, I–II, Budapest 1922–1927.
Chinazzo, *Cronica*	Daniele di Chinazzo, *Cronica de la guerra da veneciani a zenovezi*, a cura di V. Lazzarini (Deputazione di storia Patria per le Venezie, Monumenti Storici, N. S. 11), Venezia 1958.
Clavijo	Рюи Гонзалес де Клавихо, *Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403–1406 гг.*, изд. И. Срезневский, Санкт-Петербург 1881 (=VR, The Spanish Embassy to Samarkand 1403–1406, London 1971).
Cydonès, *Correspondance*	Démétrius Cydonès. *Correspondance*, publ. par R. Loenertz, I–II (Studi e Testi 186, 208), Città del Vaticano 1956, 1960.
Cydonis, *Callipoli*	D. Cydonis, *Symbouleutikos eteros peri Kallipoleos*, PG 154, 1009–1036.
Cydonis, *Symboleutikos*	D. Cydonis, *Romaios symboleutikos*, PG 154, 961–1008.
Darrouzès, *Regestes*	*Les régestes des actes du patriarcat de Constantinople*, Vol. I, Les actes des patriarches, Fasc. V, Les régestes de 1310 à 1376, Paris 1977; Fasc. VI, Les régestes de 1376 à 1410, Paris 1979, par J. Darrouzès.
Dentakis, *Bios Philotheou*	V. Dentakis, *Bios kai Akolouthia tou Hagiou Philotheou (Kokkinou) Patriarhou Konstantinoupoleos (1353–1354 kai 1364–1376) tou Theologou*, Epistemonike Epeteris tes Theologikes Sholes 17 (Athina 1971) 513–637.
Deux Vies	F. Halkin, *Deux Vies de saint Maxime le Kausokalybe, ermite au mont Athos (XIVe siècle)*, Analecta Bollandiana 54 (1936) 38–112 (=VR, *Saints moines d'Orient*, London 1973).
Dialexis	Un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul, éd. J. Meyendorff, DOP 14 (1960) 169–177.
Dölger, *Regesten*	F. Dölger, *Regesten der Kaiserkunden des oströmischen Reiches*, IV–V, München 1960–1965.
Dölger, *Schatzkammern*	F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München 1948.

Ducas	Ducas, Istoria turco-byzantina (1341–1462), ed. V. Grecu, Bucuresti 1958.
Enveri	Le Destan d'Umur Pacha (Düsturname-i Enveri), éd. I. Mélikoff-Sayar, Bibliothèque byzantine. Documents 2, Paris 1954.
Funeral Oration	Manuel II Palaeologus. *Funeral Oration on his Brother Theodore*, ed. J. Chrysostomides, Thessalonike 1985.
Greg.	Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen I. Bekker, I–III, Bonnae 1829–1835.
Greg. Epist.	Nicephori Gregorae Epistulae, ed. P. A. M. Leone, vol. I (Prolegomena et indices continens), Matino 1983; vol. II (Epistulas continens), Matino 1982.
Grierson, *Coins*	Ph. Grierson, *Byzantine Coins*, London 1982.
Hero, *Letters of Akindynos*	*Letters of Gregory Akindynos*, ed. A. Constantinides Hero, Washington 1983.
Ibn Batuta II	The Travel of Ibn Battuta A. D. 1325–1354, Translated by H. Gibb, Vol. II, Cambridge 1962.
Idris Bitlisi	S. Trako, *Pretkosovski dogadjaji u Hest bihistu Idrisa Bitlisija*, POF 20–21 (1970–1971), 1974, 159–204.
Karmiris, *Dogmatika mnemeia*	I. Karmiris, *Ta dogmatika kai symbolika mnemeia tes orthodoxou katholikes ekklesias*, I, Athina 1960[2].
Kleinchroniken	P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, I, Wien 1975.
Laurent, *Les droits*	V. Laurent, *Les droits de l'empereur en matière ecclésiastique. L'accord de 1380/82*, REB 13 (1955) 5–20.
Life of Peter Thomas	*The Life of Peter Thomas by Philippe de Mézières*, ed. J. Smet, Textus et Studia Historica Carmelitana 2, Rome 53–188.
Ljubic, *Listine*	S. Ljubic, *Listine o odnosajih izmedju Juznoga Slavenstva i Mletacke Republike*, III–IV, Zagreb 1872–1874.
Majeska, *Russian Travelers*	*Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, ed. G. Majeska, Dumbarton Oaks Studies 19, Washington 1984.
Makhairas	Leontios Makhairas, *Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled „Chronicle"*, ed. with Translation and Notes by R. Dawkins, I–II, Oxford 1932.
Мехмед Нешри	Г. Елезовић, *Огледало света или историја Мехмеда Нешрије*, Зборник за источњачку историску и књижевну грађу, Серија прва, Књига III, Београд 1957.
Metcalf, *Coinage*	D. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe 820–1396*, Royal Numismatic Society, Special Publications No. 11, London 1979.
Meyendorff, *Tome*	J. Meyendorff, *Le Tome synodal de 1347*, ZRVI 8–1 (1963) 209–227 (= VR, *Byzantine Hesychasm: hystorical, theological and social problems*, London 1974).

Mioni, *Cronaca* — E. Mioni, *Una inedita cronaca bizantina (dal Marc. gr. 595)*, Rivista di Studi Bizantini e Slavi 1 (1981) /=Mis cellanea Agostino Pertusi I/ 71–87.

MM — F. Miklosich – J. Miller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, I–IV, Vindobonae 1860–1890.

Panaret — Mihail tou Panaretou peri ton Megalon Komnenon, ed. O. Lampsides (Pontikai Ereunai 2), Athina 1958.

Philotheos Kokkinos — D. Tsamis, Philotheou Konstantinoupoleos tou Kokkinou Agiologika Erga. A. Thessalonikeis Agioi (Thessalonikeis Byzantinoi Syggrafeeis 4), Thessaloniki 1985.

Prooimien — F. Tinnefeld, *Vier Prooimien zu Kaiserurkunden, verfasst von Demetrios Kydones. Edition, Textparaphrase und Kommentar*, BSl 44 (1983) 13–30, 178–195.

Pseudo-Kodinos — Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, éd. J. Verpeaux, Paris 1966.

Pseudo-Phrantzes — Pseudo-Phrantzes sive Macarios Melissenos, Chronicon 1258–1481 (in: Georgios Sphrantzes, Memorii 1401–1477, ed. V. Grecu, Bucuresti 1966).

Rubió i Lluch, *Diplomatari* — A. Rubió i Lluch, *Diplomatari de l'orient català* (1301–1409), Barcelona 1947.

Sabatier, *Monnais byzantines* — J. Sabatier, *Description générale des monnais byzantines*, Paris 1862 (repr. Graz 1955).

Sear, *Byzantine Coins* — D. Sear, *Byzantine Coins and their Values*, London 1974.

ЛИТЕРАТУРА

АДСВ — Античная древность и средние века, Свердловск (данас Екатеринбург)1960 сл.

Ahrweiler, *Byzance et la mer* — H. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris 1966.

Alderson, *Structure* — A. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford 1956.

Amantos, *Sheseis* — K. Amantos, *Sheseis Hellenon kai Tourkon apo tou endekatou aionos mehri tou 1821*, Tom. A: *Oi polemoi ton Tourkon pros katalepsin ton hellenikon horon 1071–1571*, Athina 1955.

Ammann, *Kirchengeschishte* — A. Ammann, *Abriss der ostslavischen Kirchengeschishte*, Wien 1950.

Argenti, *Occupation of Chios* — P. Argenti, *Occupation of Chios by the Genoese*, I–III, Cambridge 1958.

Arnakis, *Othomanoi* — G. Arnakis, *Hoi protoi Othomanoi. Symbole eis to problema tes ptoseos tou hellenismou tes Mikras Asias (1282–1337)*, Athina 1947.

Asdracha, *Rhodopes*	C. Asdracha, *Le région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Étude de géographie historique*, Athen 1976.
Ashtor, *Levant Trade*	E. Ashtor, *Levant Trade in Later Middle Ages*, Princeton, New Jersey 1983.
Atiya, *Crusade*	A. Atiya, *The Crusade in the Later Middle Ages*, London 1938.
Babinger, *Beiträge*	F. Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Tükenherrschaft in Rumelien (14.-15. Jahrhundert)*, (Südosteuropäische Arbeiten 34), Brünn - München - Wien 1944.
Balard, *La Romanie génoise*	M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe - début du XVe siècle)*, I–II, Rome 1978.
Баришић, *Повеље византијских царица*	Ф. Баришић, *Повеље византијских царица*, ЗРВИ 13 (1971) 143–202.
Barker, *Manuel II*	J. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick - New Jersey 1969.
Beck, *Kirche*	H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959.
Bertelè, *I gioielli*	T. Bertelè, *I gioielli della corona bizantina dati in pegno alla Repubblica veneta nel. sec. XIV e Mastino II della Scala*, Studi in onore di Amintore Fanfani, II, Milano 1962, 89–177.
Beyer, *Antirrhetika I*	H.-V. Beyer, *Nikephoros Gregoras, Antirrhetika I*, Einleitung, Textausgabe, Übersetzung und Ammerkungen (Wiener byzantinistische Studien 12), Wien 1976.
Beyer, *Chronologie*	H.-V. Beyer, *Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikephoros Gregoras*, JÖB 27 (1978) 127–155.
Beldiceanu-Steinherr, *Recherches*	I. Beldiceanu-Steinherr, *Recherches sur actes des régnes des sultans Osman, Orkhan et Murad I*, Acta Historica VII, Monachii 1967.
BF	Byzantinische Forschungen, Amsterdam 1966 sq.
Binon, *Guy d'Armenie*	S. Binon, *Guy d'Armenie et Guy de Chypre. Isabelle de Lusignan à la cour de Mistra*, Annuaire de l'inst. de Philol. et d'hist. oriental. et slaves 5 (1937) 125–142.
BNJ	Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, Athen 1920 sq.
Boehlke, *Pierre de Thomas*	F. Boehlke, *Pierre de Thomas. Scholar, Diplomat and Crusader*, Philadelphia 1966.
Bon, *La Morée franque*	A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205–1430)*, Paris 1969.
Bosch, *Andronikos III*	U. Bosch, *Kaiser Andronikos III Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321–1341*, Amsterdam 1965.
Божилов, *Асеневци*	И. Божилов, *Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография*, София (1994)[2].

BSl	Byzantinoslavica, Praha 1929 sq.
Бурмов, *Избрани произведения*	А. Бурмов, *Избрани произведения в три тома*, том I, София 1968.
Бурмов, *История*	А. Бурмов, *История на България през времето на Шишмановци (1323–1396 г.)*, Годишник на Софийския Университет, Историко-филологически факултет, том 43 (1946/7) фасц. I, 1–22, фасц. II, 1–58, София 1947.
Byz.	Byzantion, Bruxelles 1924 sq.
BZ	Byzantinische Zeitschrift, München 1892 sq.
Charanis, *Internal Strife*	P. Charanis, *Internal Strife at Byzantium during the 14th Century*, Byz. 15 (1940/41) 208–230 (= VR, Economic and Political Life in the Byzantine Empire, London 1973).
Charanis, *Short Chronicle*	P. Charanis, *Les BPAXEA XRONIKA comme source historique*, Byz. 13 (1938) 336–362.
Charanis, *Strife*	P. Charanis, *The Strife among the Palaiologi and the Ottoman Turks, 1370–1402*, Byz. 16 (1942/43) 284–314 (= VR, Economic and Political Life in the Byzantine Empire, London 1973).
Chionidis, *Historia* II	G. Chionidis, *Historia tes Beroias, tes poleos kai tes periohes*, II, Byzantinoi hronoi, Thessaloniki 1970.
Christophilopoulou, *Ekloge*	Ai. Christophilopoulou, *Ekloge, anagoreusis kai stepsis tou byzantinou autokratoros*, Pragmateiai tes Akademias Athenon, tom. 22, ar. 2, Athina 1956.
Christophilopoulou, *Problema*	Ai. Christophilopoulou, *Peri to problema tes anadeixeos tou byzantinou autokratoros*, Epistemon. Epeteris Filos. Sholes Panep. Athenon 12 (1961–62) 458–497.
Chrysanthos, *Ekklesia*	mitr. Chrysanthos (Philippidis), *He ekklesia Trapezountos*, Arheion Pontou 4/5 (1933) /reprint 1973/.
Chrysostomides, *Venetian Privileges*	J. Chrysostomides, *Venetian commercial privileges under the Palaiologi*, Studi Veneziani 12 (1970) 267–356.
Cox, *Green Count*	E. Cox, *The Green Count of Savoy. Amadeus VI and Transalpine Savoy in the fourteenth Century*, Princeton, New Jersey 1967.
Crusades III	*A History of the Crusades*, ed. K. Setton, vol. III, The Fourteenth and Fifteenth Centuries, ed. H. Hazard, Madison, Wisconsin 1975.
Ћирковић, *Допуне*	С. Ћирковић, *Допуне и објашњења уз књигу С. Новаковића*, Срби и Турци XIV и XV века, Београд 1960[2].
Dennis, *Manuel II*	G. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382–1387* (Orientalia Christiana Analecta 159), Romae 1960.
van Dieten, *Gregoras*	J. L. van Dieten, *Nikephoros Gregoras Rhomäische Geschichte*, II–1 (Bibliothek der griechischen Literatur 8), Stuttgart 1979; II–2 (Bibliothek der griechischen Literatur 9), Stuttgart 1979; III (Bibliothek der griechischen Literatur 24), Stuttgart 1988.

Динић, *Душанова царска титула*	М. Динић, *Душанова царска титула у очима савременика* (Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, I), Београд 1951, 87–116.
Dölger, *Johannes VII*	F. Dölger, *Johannes VII., Kaiser der Rhomäer. 1390–1408*, BZ 31 (1931) 21–36.
Dols, *Black Death*	M. Dols, *The Black Death in the Middle East*, Princeton, New Jersey 1979.
DOP	Dumbarton Oaks Papers, Washington 1941 sq.
Ducellier, *Albanie*	A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du 11e au 15e siècle*, Thessalonique 1981.
Ђурић, *Сумрак*	И. Ђурић, *Сумрак Византије. Време Јована VIII Палеолога (1392–1448)*, Београд 1984.
EEBS	Epeteris Hetaireias Byzantinon Spoudon, Athina 1924 sq.
EO	Echos d'Orient, Kadiköy-Bucharest 1897–1943.
Eszer, *Johannes Laskaris Kalopheros*	A. Eszer, *Das abenteuerliche Leben des Johannes Laskaris Kalopheros. Forschungen zur Geschichte der ost-westlichen Bezeihungen im 14. Jahrhundert*, Wiesbaden 1969.
Failler, *Déposition*	A. Failler, *La déposition du patriarche Calliste Ier (1353)*, REB 31 (1973) 5–163.
Fatouros – Krischer, *Kantakouzenos*	G. Fatouros – T. Krischer, *Johannes Kantakouzenos. Geschichte* I (Bibliothek der griechischen Literatur 17), Stuttgart 1982; *Geschichte* II (Bibliothek der griechischen Literatur 21), Stuttgart 1986.
Ферјанчић, *Деспоти*	Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960.
Ферјанчић, *Савладарство*	Б. Ферјанчић, *Савладарство у доба Палеолога*, ЗРВИ 24–25 (1986) 307–384.
Ферјанчић, *Севастократори*	Б. Ферјанчић, *Севастократори у Византији*, ЗРВИ 11 (1968) 141–192.
Ферјанчић, *Тесалија*	Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*, Београд 1974.
Ферјанчић, *Вести Кратких хроника*	Б. Ферјанчић, *Вести Кратких хроника о српској средњовековној историји*, Глас CCCXXXVIII Српске академије наука и уметности, Одељење историјских наука, књ. 3, Београд 1983, 145–172.
Ferluga, *Serben, Türken und Byzantiner*	J. Ferluga, *Serben, Türken und Byzantiner von der türkischen Eroberung Kallipolis (1354) bis zur Schlacht an der Marica (1371)*, Byzance et les Slaves, Études de Civilisation (Mélanges Ivan Dujčev), Paris 1979 (= Untersuchungen zur byzantinischen Provinzverwaltung. VI–XIII Jahrhundert. Gesammelte Aufsätze, Amsterdam 1992).
Флоринский, *Андроник Младший*,	Т. Флоринский, *Андроник Младший и Иоанн Кантакузин*, ЖМНП 204 (1879) 87–143, 219–251; 205 (1879) 1–48; 208 (1880) 327–334.

Флоринский, *Славяне и Византия*	Т. Флоринский, *Южные Славяне и Византия во второй четверти XIV века*, I–II, С. Петербург 1882 (= VR, London 1973).
Gay, *Clément VI*	J. Gay, *Le pape Clément VI et les affaires d'Orient (1342–1352)*, Paris 1904.
Gibbons, *Ottoman Empire*	H. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire. A History of the Osmanlis up to the Death of Bayezid I (1300-1403)*, Oxford 1916.
Gill, *Byzantium and Papacy*	J. Gill, *Byzantium and the Papacy 1198–1400*, New Brunswick – New Jersey 1979.
Gill, *Cantacuzenus and Turks*	J. Gill, *John Cantacuzenus and the Turks*, Byzantina 13–1 (1985) 55–76.
Gill, *Eleven Emperors*	J. Gill, *Eleven Emperors of Byzantium Seek Union with the Church of Rome*, Eastern Churches Review 9 (1977) 72–84.
Голубинский, *История*	Е. Голубинский, *История русской церкви*, II–1, Москва 1900.
Горина, *Антон Барбери*	Л. Горина, *Материалы дневника Антона Барбери по истории Болгарии и Византии в XIV в.*, Byzantinobulgarica 4 (1973) 229–251.
Горина, *Походът*	Л. Горина, *Походът на граф Амедей VI Савойски против България през 1366–1367 г.*, Исторически Преглед, год. 26, кн. 6 (1970) 71–78.
Grumel, *Chronologie*	V. Grumel, *La chronologie*, Traité d'études byzantines, I, Paris 1958.
Guilland, *Essai*	R. Guilland, *Essai sur Nicéphore Grégoras, l'homme et l'oeuvre*, Paris 1926.
Guilland, *Moines*	R. Guilland, *Moines de l'Athos Patriarches de Constantinople (Nicolas II, Isaïe, Isidore)*, EEBS 32 (1963) 40–59.
Guilland, *Recherches*	R. Guilland, *Recherches sur les institutions byzantines*, I–II, Berliner Byzantinische Arbeiten 35, Berlin – Amsterdam 1967.
Гюзелев, *Несебър*	В. Гюзелев, *Очерк върху историята на град Несебър в период 1352–1453 г.*, Годишник на Софийския Университет 64–1 (1972) 55–98.
Halecki, *Un Empereur*	O. Halecki, *Un Empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour la défence de l'Empire d'Orient 1355–1375*, Warszava 1930 (= VR, London 1972).
Hendy, *Studies*	M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300–1450*, Cambridge 1985.
Heyd, *Commerce*	W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, I–II, Leipzig 1923.
Hodgson, *Venice*	F. Hodgson, *Venice in the thirteenth and fourteenth Centuries. A sketch of venetian history from the conquest of Constantinople to the accession of Michele Steno, A. D. 1204–1400*, London 1910.

Hopf, *Geschichte*	K. Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beggin des Mittelalter bis auf unsere Zeit*, I–II (J. Ersch – G. ber, *Algemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste 85–86*), Leipzig 1867–1868.
Housley, *King Louis*	N. Housley, *King Louis the Great of Hungary and the Crusades, 1342–1382*, The Slavonic and East Euro-Pean Journal 62 (1984) 192–208.
Hunger, *Kaiser Johannes V*	H. Hunger, *Kaiser Johannes V. Palaiologos und der Heilige Berg*, BZ 45 (1952) 357–379.
Hunger, *Literatur*	H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I–II, München 1978.
Иналџик, *Османско Царство*	Х. Иналџик, *Османско Царство. Класично доба 1300–1600*, Београд 1974.
ИРАИК	Известия Русского Археологического Института в Константинополе 1895–1914.
Историја народа Југославије	*Историја народа Југославије*, I, Београд 1953.
Историја српског народа	*Историја српског народа*, I–II, Београд 1981–1982.
История Византии III	*История Византии* III, Москва 1967.
История на България III	*История на България*, III, София 1982.
Jacoby, *Jean Lascaris Calophéros*	D. Jacoby, *Jean Lascaris Calophéros, Chypre et la Morée*, REB 26 (1968) 189–228 (= VR, Société et démographie à Byzance et en Romanie latine, London 1975).
Janin, *Constantinople*	R. Janin, *Constantinople byzantine*, Paris 19642.
Janin, *Géographie*	R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*, Paris 1953.
JIČ	Jugoslovenski istorijski časopis, Ljubljana – Zagreb – Beograd 1935 sl.
Јиречек, *Историја*	К. Јиречек, *Историја Срба*, I–II, Београд 1952 (репринт 1978).
JÖB	Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik (Jahrbuch der österreichischen byyantinischen Gesellschaft), Wien 1951 sq.
Йончев, *Взаимоотношения*	Л. Йончев, *Политические взаимоотношения Между Болгарией, Сербией и Византией в XIV в. (1341–1364)*, Известия на института за история 28 (1985) (= Из политическата история на България) 179–222.
Jorga, *Latins and Grecs*	N. Jorga, *Latins and Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe, 1342–1362*, BZ 15 (1906) 179–222.
Jorga, *Philippe de Mézières*	N. Jorga, *Philippe de Mézières 1327–1405 et la croisade au XIVe siècle*, Paris 1896 (= VR, London 1973).
Jugie, *Controverse*	M. Jugie, *La controverse palamite (1346–1368). Les faits et les documents conciliares*, EO 30 (1931) 421.

Карпов, *Трапезунд и Константинополь* — С. Карпов, *Трапезунд и Константинополь в XIV веке*, Виз. врем. 36 (1974) 83–89.

Катанский, *История попыток* — А. Катанский, *История попыток к соединению церквей греческой и латинской в первые четыре века их разделении*, С.-Петербург 1868.

Kianka, *Demetrius Cydones* — F. Kianka, *Demetrius Cydones (c. 1324-c. 1397): Intelectual and Diplomatic Relations Between Byzantium and the West in the Fourteenth Century*, New York 1981.

Kolias, *Antarsia* — G. Kolias, *He antarsia Ioannou Z enantion Ioannou E Palaiologou (1390)*, Hellenika 12 (1951) 34–64.

Кораћ, *Света Гора* — Д. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу (1345–1371)*, ЗРВИ 31 (1992) 15–192.

Kourousis, *Gabalas* — S. Kourousis, *Manouel Gabalas eita Matthaios metropolites Efesou (1271/2–1355/60). A – Ta biografika (Athena, Seira diatribon kai meletematon 12)*, Athina 1972.

Kravari, *Nouveaux* — V. Kravari, *Nouveaux documents du monastère de Philothéou*, TM 10 (1987) 261–356.

Kretschmayr, *Venedig* — A. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, I–II, Gotha 1905, 1920.

Культура Византии III — Культура Византии. XIII – первая половина XV Москва 1991.

Kyrris, *Cantacuzenus and Genoese* — C. Kyrris, *John Cantacuzenus and the Genoese 1321–1348*, Miscellanea storica ligure III (1963) 9–48.

Laiou, *Andronicus II* — A. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II*, Cambridge (Mass.) 1972.

Laiou-Thomadakis, *Byzantine Economy* — A. Laiou-Thomadakis, *The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System: Thirteenth-Fifteenth Centuries*, DOP 34–35 (1980/1) 177–222.

Laiou, *Saints and Society* — A. Laiou, *Saints and Society in the Late Byzantine Empire*, Charanis Studies (Essays in Honor of Peter Charanis), New Brunswick, New Jersey 1980, 87–114.

Laurent, *L'assaut avorté* — V. Laurent, *L'assaut avorté de la Horde d'Or contre l'empire byzantin (printemps – été 1341)*, REB 18 (1960) 145–162.

Laurent, *Notes d'histoire* — V. Laurent, *Notes de chronographie et d'histoire byzantine*, EO 36 (1937) 157–174.

Lemerle, *Aydin* — P. Lemerle, *L'émirat d'Aydin, Byzance et l'occident. Recherches sur «La geste d'Umur Pacha»*, Paris 1957.

Lemerle, *Philippes* — P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'archéologie*, Paris 1945.

Lippard, *Mongols and Byzantium* — B. Lippard, *The Mongols and Byzantium 1243*–Ph. D. Diss. Indiana Univ. 1984.

Loenertz, *Ambassadeurs* — R. Loenertz, *Ambassadeurs grecs auprès du pape Clément VI. 1348*, OCP 19 (1953) 178–196 (= Byzantina et Franco-Graeca, I, 285–302).

Loenertz, *Byzantina et Franco-Graeca*	R. Loenertz, *Byzantina et Franco-Graeca*, I–II, Storia e Letteratura. Raccolta di studi e testi 118, 145). Rome 1970, 1978.
Loenertz, *Chronologie*	R. Loenertz, *Chronologie de Nicolas Cabasilas (1345–1354)*, OCP 21 (1955) 205–231 (*Byzantina et Franco-Graeca*, I, 303–328).
Loenertz, *Démétrius Cydones*	R. Loenertz, *Démétrius Cydones I. De la naissance à l'année 1373*, OCP 36 (1970) 47–72; *II. De 1373 à 1375*, OCP 37 (1971) 5–39.
Loenertz, *Fragment*	R. Loenertz, *Fragment d'une lettre de Jean V Paléologue à la Commune de Gênes. 1387–1391*, BZ 51 (1958) 37–40 (*Byzantina et Franco-Graeca*, I, 393–397).
Loenertz, *La chronique brève de 1352*	R. Loenertz, *La chronique brève de 1352. I. De 1205 à 1327*, OCP 29 (1963) 331–356; *II. De 1328 à 1341*, OCP 30 (1964) 39–64.
Loenertz, *Ordre et désordre*	R. Loenertz, *Ordre et désordre dans les Mémoires de Jean Cantacuzène*, REB 22 (1964) 222–237 (*Byzantina et Franco-Graeca*, I, 113–130).
Loenertz, *Une erreur*	R. Loenertz, *Une erreur singulière de Laonic Chalcocondyle: le prétendu secon mariage de Jean V Paléologue*, REB 15 (1957) 177–184 (=*Byzantina et Franco-Graeca*, I, 383–392).
Longnon, *Empire*	J. Longnon, *L'Empire latin de Constantinople et la principaute de Morée*, Paris 1949.
Luttrell, *Daughters*	A. Luttrell, *John V's Daughters: A Palaiologian Puzzle*, DOP 40 (1986) 103–112.
Luttrell, *Gregory XI*	A. Luttrell, *Gregory XI and the Turks: 1370–1378*, OCP 46 (1980) 391–417.
Maksimović, *Administration*	Lj. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988.
Максимовић, *Алексије Айокавк*	Љ. Максимовић, *Рейенйсшво Алексија Айокавка и друшшвена крешања у Цариїраду*, ЗРВИ 18 (1978) 165–188.
Максимовић, *Айанаже*	Љ. Максимовић, *Генеза и карактер айанажа у Визанйији*, ЗРВИ 14–15 (1973) 103–154.
Максимовић, *„Боїашаши"*	Љ. Максимовић, *„Боїашаши" Алексија волиша*, ЗРВИ 20 (1981) 99–109.
Максимовић, *Полишичка улоїа*	Љ. Максимовић, *Полишичка улоїа Јована Каншакузина йосле абдикације*, ЗРВИ 9 (1966) 119–194.
Максимовић, *Последње їодине*	Љ. Максимовић, *Последње године йрошосшрашора Теодора Синадина – йросойоїрафска белешка*, ЗРВИ 10 (1967) 177–185.
Максимовић, *Визаншија и Турци*	Љ. Максимовић, *Визаншија и Турци од Маричке до Косовске бишке (1371–1389)*, Глас CCCLXXVIII, Одељење историјских наука, књ. 9, Београд 1996, 33–48.

Maltezou, *Thesmos*	Ch. Maltezou, *Ho Thesmos tou en Konstantinoupolei Benetou bailou (1268–1453)*, Bibliotheke Sofias N. Saripolou 6, Athina 1970.
Матанов, *Кръстоносната идея*	Х. Матанов, *Кръстоносната идея в първия етап на османското нашествие (1332–1402)*, Балканистика 3, София 1989, 5–32.
Матанов – Михнева, *От Галиполи*	Х. Матанов – Р. Михнева, *От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и османското нашествие 1354–1571 г.*, София 1988.
Matschke, *Fortschrift und Reaktion*	K. Matschke, *Fortschrift und Reaktion in Byzanz im 14. Jh. Konstantinopel in der Bürgerkriegsperiode von 1341 bis 1354*, Berlin 1971.
Mavrommatis, *Palaiologoi*	L. Mavrommatis, *Oi protoi Palaiologoi. Problema politikes praktikes kai ideologias*, Athina 1983.
Медведев, *Гуманизм*	И. Медведев, *Византийский гуманизм XIV–XV вв.*, Ленинград 1976.
Медведев, *Мистра*	И. Медведев, *Мистра. Очерки истории и культуры позновизантийцкого города*, Ленинград 1973.
Mercati, *Notizie*	G. Mercati, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV*, Studi e Testi 56, Città del Vaticano 1931.
Meyendorff, *Alexis and Roman*	J. Meyendorff, *Alexis and Roman. A Study in Byzantinorussian relations (1352–1354)*, BSl 28 (1967) 278–288 /= St. Vladimir's Theological Quarterly 11 (1967) 139–148/.
Meyendorff, *Byzantium and Russia*	J. Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantino-Russian relations in the Fourteenth century*, Cambridge 1981.
Мајендорф, *Гриīорије Палама*	J. Мајендорф, *Свеᴴи Гриīорије Палама и ūравославна мисᴴика*, Београд 1983.
Meyendorff, *Introduction*	J. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959.
Meyendorff, *Projets*	J. Meyendorff, *Projets de concile oecuménique en 1367: Un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul*, DOP 14 (1960) 147–177 (= VR, *Byzantine Hesychasm: historical, theological and social problems*, London 1974).
Мајендорф, *Визанᴴијско боīословље*	Џ. Мајендорф, *Визанᴴијско боīословље. Исᴴоријски ᴴокови и доīмаᴴске ᴴеме*, Крагујевац 1985.
Михаљчић, *Крај срūскоī царсᴴва*	Р. Михаљчић, *Крај срūскоī царсᴴва*, Београд 1989[2].
Miller, *Chios*	T. Miller, *Chios, Byzantium and the Genoese (1346–1352)*, Byzantine Studies 2 (1975) 132–138.
Miller, *History*	T. Miller, *The History of John Cantacuzenus (Book IV): Text, Translation and Commentary*, The Catholic University of America 1975.

Miller, *Essays*	W. Miller, *Essays on the Latin Orient*, London 1921 (reprint: Amsterdam 1964).
Miller, *Latins*	W. Miller, *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204–1566)*, London 1908.
Moravcsik, *Byzantinoturcica*	Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I–II, Berlin 1958, 2.
Моравчик, *Императоры*	Дж. Моравчик, *Византийские императоры и их послы в. г. Буда*, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 8 (1961) 239–259 (= *Studia Byzantina*, Budapest 1967, 341–358).
Мошин, *Калисш*	В. Мошин, *Св. йашријарх Калисш и Срйска Црква*, Гласник Српске православне цркве, бр. 9, год. 27 (1946) 192–206.
Muratore, *Una principessa*	D. Muratore, *Una principessa sabauda sul trono di Bisanzio. Giovanna di Savoia imperatrice Anna Paleologina*, Mémoires de l'Académie des sciences, belles lettres et arts de Savoie, IVe série, tome XI, Chambery 1909.
NE	Neos Hellenomnemon, Athina 1904–1927.
Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*	V. Nerantzi-Varmazi, *To Byzantio kai he Dyse (1354–1369). Symbole sten historia ton proton hronon tes monokratorias tou Ioanne E Palaiologou*, Thessaloniki 1982.
Nerantzi-Varmazi, *Konstantinoupole*	V. Nerantzi-Varmazi, *Konstantinoupole 1360–1370. Mia periodos apotharrynses*, Byzantina 13–2 (1985) 923–935.
Nerantzi-Varmazi, *Thessalonike*	V. Nerantzi-Varmazi, *He Thessalonike meta to peras tou kinematos ton Zeloton (1350–1387) me base kyrios tis epistoles ton logion tes epohes*, He Thessalonike 1 (1985) 219–229.
Nicol, *Byzantium and Venice*	D. Nicol, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge 1988.
Nicol, *Church and Society*	D. Nicol, *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium*, Cambridge 1977.
Nicol, *Council*	D. Nicol, *Byzantine Requests for an Oecumenical Council in the Fourteenth Century*, Annuarium Historiae Conciliorum 1 (1969) 69–95 (= VR, *Byzantium: its ecclesiastical history and relations with the western world*, London 1972).
Nicol, *Despotate II*	D. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267–1479. A. Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Cambridge 1984.
Nicol, *Hilarion*	D. Nicol, *Hilarion of Didymoteichon and the Gift of Prophecy*, Byzantine Studies 5 (1978) 186–200.
Nicol, *Kantakouzenos*	D. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100–1460*, Washington 1968.
Nicol, *Last Centuries*	D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261–1453*, London 1972.

Nicol, *Tagaris Family*	D. Nicol, *Philadelphia and the Tagaris Family*, Neo-Hellenika 1 (1970) 9–17.
Ников, *Турското завладяване*	П. Ников, *Турското завладяване на България и судбата на последните Шишмановци*, Известия на историческото дружество в София 7/8 (1928) 41–112.
Norden, *Papsttum und Byzanz*	W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byZantinischen Reichs (1453)*, Berlin 1903 (reprint: New York 1958).
Obolensky, *Byzantium and Moscow*	D. Obolensky, *Byzantium, Kiev and Moscow: A Study in ecclesiastical Relations*, DOP 11 (1957) 21–78 (= VR, *Byzantium and the Slavs: collected studies*, London 1971).
Оболенски, *Шесӣ йорӣреӣа*	Д. Оболенски, *Шесӣ визанӣијских йорӣреӣа*, Београд 1991.
OCP	Orientalia Christiana Periodica, Roma 1935 sq.
Oikonomidès, *Hommes d'affaires*	N. Oikonomidès, *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople*, Paris 1979.
Ostrogorsky, *Etat*	G. Ostrogorsky, *Byzance,Etat tributaire de l'Empire turc*, ЗРВИ 5 (1958) 49–58 (= СД, III, 377–389).
Острогорски, *Исӣорија*	Г. Острогорски, *Исӣорија Визанӣије*, Београд 1959 (репр. 1983).
Острогорски, *Пронија*	Г. Острогорски, *Пронија. Прилоī исӣорији феудализма у Визанӣији и у јужнословенским земљама*, Београд 1951 (= СД, III, 119–342).
Острогорски, *Серска обласӣ*	Г. Острогорски, *Серска обласӣ йосле Душанове смрӣи*, Београд 1965 (= СД, IV, 423–631).
Papadopoulos, *Philothomistai*	S. Papadopoulos, *Hellenikai metafraseis thomistikon ergon. Philothomistai kai antithomistai en Byzantio*, Bibliotheke tes en Athenais Filekpaideutikes Hetaireias 47, Athina 1967.
Papadopulos, *Genealogie*	A. Papadopulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259–1453*, München 1938 (reprint: Amsterdam 1962).
Parisot, *Cantacuzène*	V. Parisot, *Cantacuzène, homme d'état et historien*, Paris 1845.
PG	J. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Graeca, Paris 1857–1866.
PLP	Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, Wien 1976 sq.
POF	Prilozi za orijentalnu filologiju (Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom), Sarajevo 1950 sl.
Поляковская, *Димитрий Кидонис и Запад*	М. Поляковская, *Димитрий Кидонис и Запад (60-е гг. XIV в.)*, Социальное развитие Византии, АДСВ 16 (1979) 46–57.

Поляковская, *Мыслъ*	М. Поляковская, *Общественно-политическая мыслъ Византии (40–60-е гг. XIV в.)*, Свердловск 1981.
Прохоров, *Повесть*	Г. Прохоров, *Повесть о Митяе. Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы*, Ленинград 1978.
Прохоров, *Публицистика*	Г. Прохоров, *Публицистика Иоанна Кантакузина 1367–1371 годов*, Виз. врем. 29(1968) 318–341.
Пурковић, *Срūски йаūријарси*	М. Пурковић, *Срūски йаūријарси средњеīа века*, Диселдорф 1976.
Raybaud, *Gouvernement*	L.-P. Raybaud, *Le gouvernement et l'adminstration centrale de l'empire byzantin sous premiers Paléologues (1258–1354)*, Paris 1968.
REB	Revue des études byzantines (Études byzantines), Bucarest – Paris 1943 sq.
RESEE	Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucarest 1963 sq.
Russell, *Population*	J. Russell, *Late Ancient and Medieval Population*, Philadelphia 1958.
Schreiner, *Hochzeit*	P. Schreiner, *Hochzeit und Krönung Kaiser Manuels II. Im Jahre 1392*, BZ 60 (1967) 70–85.
Schreiner, *Kommentar*	P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, II (*Historischer Kommentar*), Wien 1977.
Schreiner, *La chronique brève de 1352*	P. Schreiner, *La chronique brève de 1352*. III *De 1342 à 1348*, OCP 31 (1965) 336–373; IV. De 1348 *à 1352*, OCP 34 (1968) 38–61.
Schreiner, *Philadelpheia*	P. Schreiner, *Zur Geschichte Philadelpheias im 14. Jahrhundert (1293–1390)*, OCP 35 (1969) 375–431.
СД	Г. Острогорски, *Сабрана дела*, I–VI, Београд 1969–1970.
Setton, *Byzantine Background*	K. Setton, *The Byzantine Background to the Italian Renaissance*, The Proceedings of the American Philosophical Society, Philadelphia 1956, 1–76 (= VR, *Europe and the Levant in the Middle Ages and Renaissance*, London 1974).
Setton, *Catalan Domination*	K. Setton, *Catalan Domination of Athens 1311–1388*, Revised Edition, VR, London 1975.
Setton, *Papacy and Levant*	K. Setton, *The Papacy and the Levant (1204–1571)*, vol. I, Philadelphia 1976.
Скржинская, *Петрарка*	Е. Скржинская, *Петрарка о генуэзцах на Леванте*, Виз. врем. 2 (1949) 245–266.
Smet, *Life of Peter Thomas*	J. Smet, *The Life of Saint Peter Thomas by Philippe de Mézières* (Textus et Studia historica Carmelitana 2), Rome 1954.
Соколов, *Вселенские судъи*	И. Соколов, *Вселенские судъи в Византии*, Казан 1915.
Soulis, *Historika meletemata*	G. Soulis, *Historika meletemata. Byzantina, Balkanika, neoellenika*, Athina 1980.

Soulis, *Serbs*	G. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and his Successors*, Washington 1984.
Spatharakis, *Portrait*	I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Byzantina Neerlandica 6), Leiden 1976.
Tachiaos, *Epidraseis*	A.-E. Tachiaos, *Epidraseis tou Hesyhasmou eis ten ekklesiastiken politiken en Rosia (1328–1406)*, Thessaloniki 1962.
Tafrali, *Thessalonique*	O. Tafrali, *Thessalonique au XIVe siècle*, Paris 1913.
Thibauld, *Gregory XI*	P. Thibauld, *Pope Gregory XI (1370–1378) and the Crusade*, Canadian Journal of History 20 (1985) 313–335.
Thiriet, *La Romanie vénitienne*	F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen Age*, Le développement et l'exploitation du Domaine colonial vénitien (XIIe–XVe siècles), Paris 1959.
Thiriet, *Ténédos*	F. Thiriet, *Venise et l'occupation de Ténédos au XIVe siècle*, Mélanges de l'Ecole française de Rome 65 (1953) 219–245 /= VR, *Études sur la Romanie gréco-vénitienne (Xe-XVe siècles)*, London 1977/.
Tinnefeld, *Demetrios Kydones*	F. Tinnefeld, *Demetrios Kydones*, Briefe I–1 (Bibliothek der griechischen Literatur 12), Stuttgart 1981; Briefe I–2 (Bibliothek der griechischen Literatur 16), Stuttgart 1982.
Tinnefeld, *Ioannes V*	F. Tinnefeld, *Kaiser Ioannes V. Palaiologos und der Gouverneur von Phokaia 1356–ein Beispiel für den Verfall der byzantinischen Zentralgewalt um die Mitte des 14. Jahrhunderts*, Rivista di Studi Bizantini e Slavi 1 (1981) /= Miscellanea Agostino Pertusi, tomo 1/ 259–271.
Tinnefeld, *Kirchenpolitik*	F. Tinnefeld, *Byzantinisch-rusiche Kirchenpolitik im 14. Jahrhundert*, BZ 67 (1974) 359–384.
TM	Travaux et Mémoires, Paris 1965 sq.
Тютюнджиев – Павлов, *Падането*	И. Тютюнджиев – П. Павлов, *Падането на България под османска власт (Проблеми на периодизацията)*, Военноисторически сборник 4 (1988) 3–15.
Успенский, *Богословское движение*	Ф. Успенский, *Философское и богословское движение в Византии XIV в.*, ЖМНП 279 (1892) 1–64, 348–427.
Успенский, *История*	Ф. Успенский, *История византийской империи*, III, Москва – Ленинград 1948.
Успенский, *Очерки*	Ф. Успенский, *Очерки по истории византийской образованности*, С. Петербург 1891.
Vasiliev, *Il viaggio*	A. Vasiliev, *Il viaggio di Giovanni V Paleologo in Italia e l'unione di Roma*, Studi Bizantini e Neoellenici 3 (1931) 153–192.
Vernadsky, *Mongols and Russia*	G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven 1953.
Verpeaux, *Hiérarchie*	J. Verpeaux, *Hiérarchie et préséances sous les Paléologues*, TM 1 (1965) 421–437.

Viller, *Question*	M. Viller, *La question de l'union des églises entre Grecs et Latins depuis le concile de Lyon jusqu' à celui de Florence (1274–1438)*, Revue d'histoire ecclesiastique 17 (1921) 260–305, 515–532; 18 (1922) 20–60.
Виз. извори	*Византијски извори за историју народа Југославије*, том VI, Обрадили Љ. Максимовић, И. Ђурић, С. Ћирковић, Б. Ферјанчић, Н. Радошевић, Београд 1986.
Виз. врем.	Византийский временник, С. Петербург 1894–1927; Москва 1947 сл.
Vogiatzidis, *Chronikon*	I. Vogiatzidis, *To Chronikon ton Meteoron. Historike analysis kai ermeneia*, EEBS 1 (1924) 139–175; 2 (1925) 149–182.
VR	Variorum Reprints (Collected Studies Series, London).
de Vries, *Päpste von Avignon und christliche Osten*	W. de Vries, *Die Päpste von Avignon und christliche Osten*, OCP 30 (1964) 85–128.
Vryonis, *Decline*	S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley - Los Angeles - London 1971.
Weiss, *Joannes Kantakuzenos*	G. Weiss, *Joannes Kantakuzenos - Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch - in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert*, Wiesbaden 1969.
Werner, *Osmanen*	E. Werner, *Die Geburt einer Grossmacht - die Osmanen (1300–1481). Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus*, Berlin 1966.
Wittek, *Mentesche*	P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche. Studien zur Geschichte Westkleinasiens im 13.–15 Jh.*, Istanbuler Mitteilungen 2, Istanbul 1934 (reprint: Amsterdam 1967).
Zachariadou, *Trade and Crusade*	E. Zachariadou, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Mentesche and Aydin (1300–1415)*, Venice 1983.
Zakythinos, *Crise*	D. Zakythinos, *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle*, Athènes 1948 (= VR, *Byzance: État - Sociéte - Economie*, London
Zakythinos, *Despotat*	D. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée (1282–1460)*, I–II, Paris - Athènes 1932, 1953 (= VR, London 1975).
ЗФФ	Зборник Филозофског факултета, Београд 1948 сл.
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института, Београд 1952 сл.
Живојиновић, *Јован V и Јован VI*	М. Живојиновић, *Јован V Палеолог и Јован VI Кантакузин од 1351. до 1354. године*, ЗРВИ 21 (1982) 127–141.
ЖМНП	Журнал Министерства Народного Просвещения, С.-Петербург 1834–1917.
Жуков, *Эмираты*	К. Жуков, *Эгейские Эмираты в XIV–XV вв.*, Москва 1988.

„Авај! Велике немаштине, у којој је било несрећно царство, у коме архонти беху богати, а цар (Јован V Палеолог) беше сиромах."

(*Хроника о турским султанима* 26, 35 – 27, 1)

Увод

Стара је истина, неки би то с разлогом могли означити и као проклетство заната, да су историчари – византолози и уопште медиевисти ни у ком случају не чине изузетак – непрестано разапети између обесхрабрујуће синтагме да историја није одмакла даље од предвиђања прошлости, само унеколико различитог од предвиђања будућности, и познате, већ прихваћене оцене према којој је она најегзактнија међу друштвеним наукама. Свесни овога двојства које носе као белег, али и као бакљу, отискују се истраживачи давних епоха у походе несталим световима, ареалима који су засути прахом протеклих деценија и столећа, са племенитим и каткад варљивим жељама да што је могуће више проникну у срж прохујалих раздобља. У трагању их, као у заседи, чекају многе сумње и недоумице, па бивају упућени на оно што је преостало, понекад се и волшебно сачувало до наших дана, а то су углавном речи похрањене у шароликој изворној грађи. Јер, противречна је истина да су речи најнепостојаније, али ипак на крају и после свега једино оне остају.

У покушајима да се бар мало разоткрије раздобље које је у средишту наше истраживачке пажње, а реч је о епоси византијског цара Јована V Палеолога (1341–1391), чије су границе одређене годинама његовог рођења и смрти, 1332. и 1391. – шире узевши двадесетим и деведесетим годинама XIV столећа – суочили смо се са осетљивим питањем артикулације онога што је проистекло из изворне грађе, разнородне како по пореклу тако и по жанру. Наиме, овај период, отприлике седамдесет година дуг, у много чему је некохерентан и, што се извора тиче – овде мислимо на византијске источнике, који су наше главно упориште – раздвојен јасном демаркационом линијом на два умногоме различита дела. Први, који започиње 1321. и траје до 1354, обухвата време уочи царевог рођења, потом његово детињство и живот све до почетка самосталне владавине. Неопходно је нагласити да су нас вишеструки разлози подстакли да своје излагање – додуше, у донекле сажетом облику – отпочнемо већ 1321, дакле девет година пре доласка на свет Јована V Палеолога. Наводимо

само главне: то је година када почиње први у низу грађанских ратова који су на особен начин обележили збивања у Царству XIV века; то је време када је Андроник II направио оштар заокрет у односима према папској курији и преговорима, уместо дотадашњег хладног држања, означио смер којим се ишло у следећим деценијама; то је и раздобље у коме се Ана Савојска, мајка доцнијег василевса, обрела у Византији и у вези с тим политичка позадина другог брака Андроника III у светлости распореда снага на Западу; то је, најзад, али можда и на првом месту, турска опасност нарочито навештена освајањем Брусе 1326. године.

О томе периоду казују нам меродавно и крајње подробно двојица великана ромејске историографије, Нићифор Григора и Јован Кантакузин. Реч је о прворазредним писцима, који свеобухватно осветљавају догађаје у Царству прве половине XIV века и сретно се допуњују, али који као учесници описаних збивања нису увек могли да остану отпорни према пристрасности. Важније од свега је, међутим, да их одликују големо образовање, изванредна обавештеност и ширина концепција о историји. Будући да ће о њима бити више речи у даљем тексту, јер су били и актери и сведоци свога времена, овде им свесно нећемо указати већу пажњу, подсећајући само на основне чињенице о делима која су оставили иза себе.

Знаменити полихистор Нићифор Григора, вероватно најсвестраније образовани интелектуалац кога је византијска цивилизација дала на своме заласку, творац је *Ромејске ис̄торије* која се односи на догађаје од 1204. до 1359. године.[1] Ваља нагласити да почев од 1320. његово излагање постаје нарочито детаљно, а у завршним књигама и усковитлано страстима које је распламсала распра око исихазма, једног од кардиналних питања византијске унутрашње политике XIV столећа.

На другој страни, цар и писац Јован Кантакузин, водећа личност у Царству свога времена, написао је особено историјско дело које изазива готово неподељено дивљење стручне јавности, мемоаре у којима су врло

[1] За основне податке о личности и делу Нићифора Григоре в. Guilland, *Essai*, 4 sq.; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 450–453 (где су дати подаци о досадашњим издањима и преводима његове *Ромејске ис̄торије*); О. Закржевская, *Концепция патриотизма Никифора Григоры (к вопросу о „греческом патриотизме" XIV в.)*, АДСВ 14 (1977) 85–95; Hunger, *Literatur*, I, 453–465; *Виз. извори*, 145–153 (С. Ћирковић). Такође упућујемо на веома језгровите али зато не мање садржајне и свеобухватне белешке у PLP (1977) № 4443. У нашем раду користили смо се бонским издањем историјског списа Нићифора Григоре (Greg. I, 3 sq.) које је, премда публиковано у другој четвртини прошлог столећа, још увек заправо најновије и важеће у византологији. Што се тиче писама Нићифора Григоре располагали смо најновијим издањем које је приредио P. A. M. Leone. В. Greg. Epist. II, 17 sq.

опсежно и минуциозно описани догађаји од 1320. до 1354. године. По свој прилици настао на основу неке врсте дневника, овај спис помало апологетског тона, једини је мемоарски текст изашао из пера неког василевса.[2]

Затрпани обиљем података из ова два извора – притом хотимице изостављамо немали фонд обавештења која потичу из осталих разноврсних источника – били смо принуђени да у складу са захтевима које намеће тема начинимо одабир оних вести важних за историју Византије до почетка самосталне владе Јована V Палеолога, децембра 1354. године. То је неминовно водило и извесном сажимању изворне грађе и згушњавању битних догађаја у свега неколико реченица, што је имало за последицу и опасност да се поједине појаве и збивања упрошћавају.

Потпуно је другачији, међутим, други период који, сагласно предложеној подели, обухвата време од 1354. до самог краја XIV века, раздобље о коме је сачувано упадљиво мање података него о претходном. Додуше, као Нићифор Григора и Јован Кантакузин саопштава одређени број вести, оскудних и фрагментарних, и за догађаје у првим годинама самосталне владавине Јована V Палеолога, али то ни у ком случају не умањује празнину која постоји у византијским источницима друге половине XIV столећа.[3] Управо тај хијатус у изворима који

[2] О Јовану Кантакузину и његовом делу више ће бити речи у даљем тексту. Овде наводимо само неке од основних радова који се углавном тичу његовог историјског списа. В. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 321–323; T. Teoteoi, *La conception de Jean VI Cantacuzene sur l'État byzantin vue principalement à la lumière de son Histoire*, RESEE 13–2 (1975) 167–185; Hunger, *Literatur*, I, 465–476; A. Kazhdan, *L'Histoire de Cantacuzène en tant qu'oeuvre littéraire*, Byz. 50 (1980) 279–335; L. Mavromatis, *Les historiens à Byzance: Jean Cantacuzène*, Bulletin de l'Association G. Budé 33 (1981) 81–88; PLP 5 (1981) № 10973; *Виз. извори*, 297–306 (Б. Ферјанчић). Занимање за ову особиту личност византијске историје присутна је одавно и не јењава ни у наше време. Није наодмет нагласити, на пример, да је још давне 1699. године букурештански лекар Јован Комнин написао животопис ромејског цара Јована Кантакузина, спис који је непуна два столећа доцније издао Х. Лопарев. В. Ioainnis Comneni medici Vita Ioannis Cantacuzeni Romaeorum imperatoris, Edidit graece Chrysanthus Loparev Samarovensis, Petropoli 1888. О овоме делу и његовим изворима v. E. Voordeckers, *La „Vie de Jean Cantacuzène" par Jean-Hiérothée Comnene*, JÖB 20 (1971) 163–169; D. Nicol, *The Doctor-Phylosopher John Comnen of Bucharest and has Biography of the Emperor John Kantakouzenos*, RESEE 9 (1971) 511–536; И. Медведев, *К вопросу об источниках „Жизнеописания Иоанна Кантакузина"*, Виз. врем. 36 (1974) 145–146. Ново издање овога животописа приредио је A. Keselopoulos, *Bios tou autokratoros Ioannou ST tou Kantakuouzenou (e Ioasaf monahou) (1295–1383)*, Theologia 46 (1975) 571–610.

[3] Посебно о византијским изворима друге половине XIV столећа в. P. Charanis, *The Greek Historical Sources of the Second Half of the Fourteenth Century*, Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America 2 (1944) 1–6.

зјапи између поменутих ромејских аутора, с једне, и тројице чувених историчара XV века, Георгија Сфранциса, Дуке и Лаоника Халкокондила, с друге стране, несретно се подудара са најважнијим годинама живота и царевања Јована V Палеолога и осуђује истраживаче на тегобно испитивање скученог фонда спорадичних и разбацаних података (стога се у општим прегледима касновизантијске историје преко догађаја из овог времена неретко прелази само овлаш и са неком врстом хитње).

Из тих разлога смо приликом проучавања другог дела епохе Јована V Палеолога били упућени на расута сведочанства, непотпуна и усамљена, што нас је стављало пред немало искушење, нешто налик на изазов са којим се суочава палеозоонтолог када на основу сачуване само једне кости неког давно изумрлог организма, тираносауруса или мамута, на пример, успоставља целину његовог скелета. Другим речима, то је поступак умногоме различит од оног коме смо прибегавали разматрајући почетне деценије раздобља које нас занима, где су релативно обиље изворних података и, што није без значаја, скромна царева улога у збивањима у Византији наметали потребу одређеног сажимања. Управо је сучељавање са та два готово супротна метода, са делимичним сабијањем догађаја и појава у периоду од 1321. до 1354. године – у ствари већ од 1350, када је василевс коначно самостално ступио на велику позорницу Царства, напустили смо сажимање како бисмо његовој делатности поклонили примерени простор и пажњу – и са васпостављањем целине из распршених те зато често и неповезаних одломака, својствених за раздобље од 1354. до 1391, захтевало међусобно усклађивање и одмерену артикулацију како би се добио што је могуће конзистентнији изглед једне – иначе нимало хомогене – епохе која се поклапала са животом Јована V Палеолога.

Другу половину XIV столећа, односно раздобље које је у средишту наше пажње, на посебан начин осветљавају, као што је већ речено, касновизантијски историчари који су писали и деловали у XV веку. Сама та чињеница, наравно, посредно указује и на њихове ограничене домете, који проистичу из временске удаљености и извесне сажетости, па понекад и недовољне прецизности описа догађаја чији савременици нису могли да буду. Непобитна је истина, међутим, да су то једини византијски наративни извори који говоре о збивањима друге половине XIV века, што њиховим вестима даје посебну озбиљност.

Тако су необично важни подаци које доноси чувени атински интелектуалац Лаоник Халкокондил, чије дубоко поимање историје не могу

да умање ни поједине нетачности у његовом спису.[4] Своје дело, које почиње врло кратким прегледом светске историје и затим у средиште ставља ширење Османског царства, он је писао тек негде средином друге половине XV столећа. За разлику од Халкокондила, Дука је писац скромног образовања и донекле скучених видика, али добра обавештеност о појединим збивањима и брижна пријежност да те вести једноставно саопшти дају његовом делу печат изузетне драгоцености.[5] Трећи из ове групе, Георгије Сфранцис, бави се искључиво историјом XV века, али проширена редакција његовог дела, такозвани *Chronikon Maius*, изашла испод пера Макарија Мелисена, митрополита Монемвасије и чувеног фалсификатора, током седамдесетих година XVI века, даје и корисне податке за другу половину XIV столећа.[6]

Особен значај за раздобље о коме је реч имају Кратке хронике, бревилоквентне забелешке писане народским грчким језиком и углавном

[4] О њему и његовом спису в. W. Miller, *The Last Athenian Historian: Laonikos Chalkokondiles*, The Journal of Hellenic Studies 42 (1922) 36–49; Е. Веселаго, *Лаоник Халкокондил, „История" (из книги VIII)*, Виз. врем. 7 (1953) 431–444; исти, *Историческое сочинение Лаоника Халкокондила (Опыт литературной характеристики)*, Виз. врем. 12 (1957) 203–217; исти, *Еще раз о Лаонике Халкокондиле и его историческом труде*, Виз. врем. 14 (1958) 190–199; В. Греку, *К вопросу о биографии и историческом труде Лаоника Халкокондила*, Виз. врем. 13 (1958) 198–210; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 391–397; H. Ditten, *Bemerkungen zu Laonikos Chalkokondyles' Deutschland-Exkurs*, BF 1 (1866) 49–75; A. Wifstrand, *Laonikos Chalkokondyles, der Lezte Athener. Ein Vortrag* (Scripta Minora Soc. Hum. Litt. Lundensis 2), Lund 1972; H. Ditten, *Zwei verschiedene „Wien" bei Laonikos Chalkokondyles*, Byzantinobulgarica 5 (1978) 323–328; Hunger, *Literatur*, I, 485–490. У нашем раду користили смо се издањем које је приредио E. Darko двадесетих година овога столећа. В. Chalc. I, 1 sq.

[5] В. Е. Черноусов, *Дука, один из историков конца Византии*, Виз. врем. 21 (1914) 171–221; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 247–251; С. Красавина, *Мировоззрение и социально-политические взгяды византийского историка Дуки*, Виз. врем. 34 (1973) 97–111; Hunger, *Literatur*, I, 490–494; PLP 3 (1978) № 5685. У истраживању смо се ослањали на издање које је приредио румунски научник V. Grecu (Ducas 29 sq.).

[6] В. W. Miller, *The Historians Doukas and Phrantzes*, The Journal of Hellenic Studies 46 (1926) 63–71; R. Loenertz, *Autour du Chronicon Maius attribué à Georges Phrantzès*, Miscellanea Giovanni Mercati, Vol. III. Letteratura e storia bizantina (Studi e Testi 123), Città del Vaiticano 1940, 273–311 (= Byzantina et Franco-Graeca, I, 3–44); J. Papadopoulos, *Ai peri tou Georgiou Frantze diatrivai*, Athina 1957, 21 sq.; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 282–288; V. Grecu, *Georgios Sphrantzes. Leben und Werk. – Makarios Melissenos und sein Werk. – Die Ausgabe*, BSl 26 (1965) 62–73; Hunger, *Literatur*, I, 494–499; A. Savvidis, *Ho byzantinos historiografos tou IE aiona Georgios Sfrantzes (Frantzes)*, Mikre myriobiblos 1, Athina 1983; R. Maisano, *L'opera memorialistica di Sfranze dentro e fuori i confini della storia*, Italoellenika. Rivista di cultura greco-moderna 1 (Napoli 1988) 111–122. Приликом рада били смо упућени на издање које је у Букурешту 1966. приредио V. Grecu. В. Pseudo-Phrantzes 150 sq.

везане за неку временску одредницу, које постојећа знања не само допуњују него у приличној мери и проширују.[7] Следећу важну скупину извора чини богата писана заоставштина славног Димитрија Кидона, једног од водећих византијских интелектуалаца XIV века и дугогодишњег првог саветника Јована VI Кантакузина и Јована V Палеолога. Околност да је био одушевљени присталица домета западне цивилизације и искрени поборник уније даје његовим погледима особита обележја и лишава их уобичајене ромејске искључивости.[8] Наведени византијски извори представљају главно упориште у истраживању епохе Јована V Палеолога, али се целовита слика тог бурног раздобља не може стећи без консултовања источника неромејске провенијенције.

По природи ствари, турски и уопште оријентални извори требало би, ради евентуалне комплементарности са византијским, то јест ради допуњавања и међусобног проверавања и вредновања, да буду такође веома важан ослонац у проучавању историје ромејске државе XIV столећа. Одсуство савремених источника, с једне стране, као и добро по-

---

[7] О Кратким хроникама в. 3. Самодурова, *К вопросу о малых византийских хрониках*, Виз. врем. 21 (1962) 127–147; P. Schreiner, *Studien zu den BPAXEA XPONIKA*, Miscellanea Byzantina Monacensia 6, Munchen 1967; 3. Самодурова, *Греческие руколиси, содержащие малые византийские хроники*, Виз. врем. 36 (1974) 139–144. У раду смо, наравно, располагали са узорним издањем немачког византолога P. Schreiner-a. B. Kleinchroniken I, sq. Притом нисмо запоставили ни поједине Кратке хронике које су касније публиковане. В. Mioni, *Cronaca*, 73. Међутим, за нашу тему није било релевантних података у хроници коју је објавила 3. Самодурова, *Неизданная греческая хроника из рукописи Государственного Исторического музея*, Виз. врем. 39 (1978) 201–225. Својевремено је, напоменимо и то, о вестима Кратких хроника које се односе на цркву писао K. Dyovouniotis, *Ai ekklesiastikai eideseis ton Braheon Hronikon tou Sp. Lamprou*, EEBS 11 (1935) 3–15.

[8] Осим писама, чији је значај неизмеран, особену важност имају и остали списи Димитрија Кидона. Преглед његовог целокупног опуса дају Kimika, *Demetrius Cydones*, 231–234 и Tinnefeld, *Demetrios Kydones*, I-1, 62–74. За најважније податке о овоме аутору в. Mercati, *Notizie*, 62–173; H. -G. Beck, *Die „Apologia pro vita sua" des Demetrios Kydones*, Ostkirchliche Studien 1 (1952) 208–225, 264–282; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 244–246; Hunger, *Literatur*, I, 211 sq.; F. Kianka, *The Apology of Demetrius Cydones: A Fourteenth-Century Autobiographical Source*, Byzantine Studies 7 (1980) 57–71; Tinnefeld, *Demetrios Kydones*, I-1, 4–52; Kianka, *Demetrius Cydones*, 1 sq.; M. Поляковская, *Понимание патриотизма Димитрием Кидонисом*, Сборник: Античные традиции и византийские реалии [=: АДСВ 17 (1989)] 45–52; PLP 6 (1983) № 13876; M. Поляковская, *К характеристике средневекового ученого (значение научной дискуссии в понимании Димитрия Кидониса)*, АДСВ 20 (1983) (Развитие феодализма в центральной и юго-восточной Европе) 40–51; иста, *Жизнь и смерть в понимании Димитрия Кидониса*, АДСВ 21 (1984) 109–119; M. Поляковская, *Портреты византийских интеллектуалов. Три очерка*, Санкт-Петербург 1998², 19–151.

знатa чињеница да је у турске, односно персијске изворе каснијих векова инкрустирано много легендарног, с друге стране, умногоме дискредитује њихову ваљаност. Уз то, потпуна хронолошка непоузданост и источњачки разливена нарација, која заправо служи апологетском тону, само додатно упућује на опрез.[9] Упркос томе, вредност турских извора не треба сасвим потцењивати, поготово ако се узме у обзир релативна оскудност података у византијским врелима за другу половину XIV века, али су они ипак неупотребљиви за поједина доказивања и прецизнија одређивања. Другим речима, источници обавештења оријенталног порекла, условно речено, више могу бити од користи као нека врста илустрације за појаве и догађаје познате из осталих извора него што се могу користити као потпуно независни и веродостојни сведоци збивања о којима говоре.

Отежавајућа околност за турске изворе који се односе на другу половину XIV века представља и чињеница да већина од њих још практично није ни издата или је публикована на начин непримерен строгим захтевима модерне историографије. Међу изворима о којима је реч – све су то списи настали тек у XV, XVI па чак и у XVII столећу, дакле знатно после збивања о којима казују – поменућемо само неке: Ашик-паша Заде, Мехмед Нешри, Идрис Битлиси, Садедин, Шукрулах, Уруџ, Кемал-паша Заде, Мунеџимбаши.[10] Њима можемо придружити и Енверија који описује догађаје до средине XIV века и умногоме допуњује корифеје византијске историографије Јована Кантакузина и Нићифора Григору.[11] У нашем раду

[9] Ова се оцена, напоменимо, односи и на староосманске хронике непознатих аутора. В. Altosmanischen Chroniken, 5 sq.

[10] О вестима из дела Ашик-паше Задеа које се односе на касновизантијску историју расправљао је A. Savvidis, *To ergo tou tourkou hronikografou Asik-Pasa-Zade (c.1400-c.1486) os pege tes ysterobyzantines kai proimes othomanikes periodou*, Deltio Kentrou Mikroasiastikon Spoudon 3 (1982) 57–71 (= Byzantinotourkika meletemata. Anatypose arthron 1981–1990, Athina 1991, 33–47). Ваља напоменути да су одломке у хроници Мунеџимбашија (1631–1702) који се тичу Македоније превели А. Матковски – К. Аручи, *Македонија во хрониката Сахаиф Ул-Ахбар од Мунеџимбаши (1363–1499)*, Историја, год. XVII, бр. 2 (Скопље 1981) 231–252. Такође упућујемо и на расправу N. Moschopoulos, *He Ellas kata mon Eblia Tselempe*, EEBS 15 (1939) 145–181, 16 (1940) 321–363 у којој се коментаришу подаци чувеног турског путописца XVII столећа, Евлије Челебије, који се односе на Грчку. На овом месту желео бих да се захвалим турколозима др Душанки Бојанић и др Радмили Тричковић, затим др Александру Фотићу и угледном сарајевском оријенталисти Салиху Траку, који су ми дали веома драгоцене савете о турским и уопште оријенталним изворима за XIV век.

[11] Реч је о римованој турској хроници коју је узорно издала I. Melikoff-Sayar у Паризу 1954. године. Cf. Enveri 45 sq.

поглавито смо се ослонили на дела Мехмеда Нешрија и Идриса Битлисија, не само због њихове релативне доступности него и руковођени чињеницом да се ради о писцима који су, ако изузмемо Ашик-пашу Задеа, временски најближи догађајима који нас занимају. Ипак, мора се признати, они су још увек прилично далеко од њих, па међу туркoлозима и оријенталистима, што је нарочито важно, слове као извори првог реда.

За име Мехмеда Нешрија везано је пуно различитих непознаница, али се сматра да је био професор медресе у Бруси и да је деловао за време султана Бајазита II (1481–1512) и Селима I (1512–1520). Његово дело *Огледало света*) описује углавном турску историју до 1517. године. Што се тиче периода који нас занима, својствене су му како све врлине тако и већ истакнуте мане карактеристичне за оријенталне изворе.[12] Савременик Мехмеда Нешрија био је Идрис Битлиси, који је после боравка на двору персијских владара доспео, негде око 1501. године, у Цариград, код Бајазита II и био учесник многих важних догађаја какав је, на пример, нешто касније био поход Селима I на Египат. Овај образовани дворски историчар писао је на персијском језику, а главно му је дело *Осам рајских башта* (Хешт бихишт) – две стотине година турске историје, подељене на осам поглавља од којих је свако било посвећено по једном султану почев од Османа I до Бајазита II.[13] Турски извори, поновимо то још једанпут, за нашу тему били су ипак од другоразредне вредности управо због њихових поменутих недостатака.[14]

[12] Одличну студију о Мехмеду Нешрију и његовом делу написао је V. Menage, *Neshri's History of the Ottomans. The Sources and Development of the Text* (London Oriental Series 16), London 1964. Ми смо се у раду користили преводом који је објавио Глиша Елезовић. В. Мехмед Нешри 11 сл.

[13] Превод који смо користили сачинио је сарајевски оријенталиста Салих Трако према једном од седам сачуваних рукописа, оном који је похрањен у Загребу. B. Idris Bitlisi, 160 sl. За основне податке о животу и делу Идриса Битлисија в. S. Trako, *Bitlisijev opis Balkanskog poluostrva*, POF 12–13 (1962–63) 212–214 (где је наведена основна релевантна литература). Такође в. М. Мехмет, *Хроника Идриса Битлиси в качестве истории покорения Балканского Полуострова Турками*, RESEE 3 (1965) 95–129.

[14] Када је у питању раздобље које нас занима, а то је, шире узевши, XIV столеће, турски архиви нису ни од какве помоћи из једноставног разлога што у њима за овај период нема одговарајућих докумената. *B. F. Babinger, Relazioni Visconteo-Sforzesche con la Corte Ottomana durante il secolo XV*, Atti del Convegno di studi su la Lombardia e l'Oriente, Milano 1963, 9 (=Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante, III, München 1976, 186 n. 5). Такође в. *P. Witteck, Les archives de Turquie*, Byz. 13 (1938) 691–699. Са тих разлога, између осталог, добија на значају веома добра књига *Beldiceanu-Steinherr, Recherches*, 59 sq. Упућујемо и на већ класичну књигу F. *Babinger, Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927.

Западни извори, уосталом као и оријентални, за епоху Јована V Палеолога, присталицу уније и чак конвертита у римокатоличку веру, представљају веома важно упориште без којег се не може ни замислити образовање једне објективне слике о византијској историји друге половине XIV века. На првом месту наводимо акта папске канцеларије, многобројна и крајње занимљива и поуздана, из којих сазнајемо разне подробности замршеног и вишезначног односа између Цариграда и Свете столице, односно, шире узевши, хришћанског Истока и хришћанског Запада.[15]

Осим докумената папске курије, од првостепене важности су и подаци сачувани у појединим делима италијанских хроничара. Ту пре свега мислимо на изузетан спис браће Вилани, фирентинских угледника и људи од пера: Ђовани Вилани је хронику пратио до 1348, а даље догађаје до 1363. описао је његов брат Матео Вилани, док је њихов рођак Филипо Вилани дело завршио збивањима до 1364. године.[16] Поред њих ваља навести и венецијанског хроничара Рафена Карезинија, настављача познатог млетачког дужда Андрије Дандола, писца који описује догађаје од 1343. до 1388. године.[17] Врло је драгоцена, такође, и хроника коју је написао Данијеле Чинацо,[18] а ту је још, на пример, и дело Ђан Ђакома Каролда, као

---

[15] Документи папске курије који се тичу односа са Византијом углавном су публиковани у више наврата. Срећна је околност што смо били у могућности да користимо најновија издања, она која је у Ватикану, у оквиру едиције Pontificia Commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientailis: Fontes, Series III, током шездесетих година овога века објављивао Aloysius Taiutu. В. Acta Benedicti XII etc.

[16] Ова знаменита хроника, колико нам је познато, публикована је у два маха. Било је то најпре у серији Rerum Italicarum Scriptores XIII (1728) col. 9–1002 и XIV (1729) col. 1–770, док је друго допуњено издање приређено такође у Италији, у Милану 1848. године. В. Villani. Додуше, располажемо податком, преузетим из литературе, према коме постоји још једно издање овога важног списа, приређено у Трсту 1857. године. В. *Chroniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani secondo le migliori stampe e corredate di note filologiche e storiche*, ed. Rachelli, Vol. I–II, Trieste 1857. За основне податке о Ђованију, Матеу и Филипу Вилани в. Enciclopedia Italiana di scienze, lettere e arti 35 (Roma 19502) 364–365.

[17] И ова је хроника најпре објављена у поменутој серији Rerum Italicarum Scriptores, едицији коју је покренуо и водио чувени L. A. Muratori у Милану почев од 1723, а у којој је публиковано 25 књига (у 28 томова), закључно са 1751. годином. В. RIS XII (1728) col. 1–524 где се налазе хронике Андрије Дандола и Рафена Карезинија. Ми смо, међутим, располагали издањем које је у Болоњи приредио E. Pastorelo 1922. године. В. Caresini, *Chronica*. У вези са наведеним, веома је инструктивна расправа: G. Arnaldi, *Andrea Dandolo Doge-Cronista* (La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi, a cura di A. Pertusi, Firenze 1970), 127–268.

[18] Колико нам је познато, ову хронику је први објавио L. A. Muratori у већ поменутој серији RIS, vol. XV (1729) col. 695–804, док смо ми користили издање које

и *Annales Genuenses* Ђорђа Стеле.[19] Западне изворе спретно употпуњују, поред осталих, и житије светог Петра Томе, који је био чувени *nuntiuis apostolicus* на Истоку и титуларни латински патријарх Цариграда, као и животопис познатог пустолова Карла Зена.[20] Драгоцени подаци западних извора, потребно је упозорити, у много случајева су унели више светлости и реда међу догађаје о којима знамо непотпуно или каткад и врло пристрасно на основу византијских односно неких других извора.

Најзад, али никако не и на последњем месту, указаћемо на још неке изворе које смо у већој или мањој мери користили приликом покушаја да што свеобухватније проучимо епоху Јована V Палеолога. Драгоцену потпору пружала нам је богата збирка сачуваног нумизматичког и дипломатичког материјала, а жеља нам је такође била да и у хагиографским делима пронађемо понеко зрнце историјске истине које бисмо потом могли да уградимо у слику збивања на источном Средоземљу друге половине XIV столећа. Међутим, будући да су житија светих, сагласно начелима хагиографске литературе, више окренута њиховим аскетским подвизима, чудима која су чинили и уопште духовном ревновању, а мање чињеницама од ширег историјског значаја – добро је знано да су писци житија светаца углавном били загледани у вечност и заокупљени универзалним питањима односа између Бога и човека – наши напори на

је 1958. године у Венецији приредио V. Lazzarini. В. Chinazzo, *Cronica*, 7 sq. Уопште о млетачким хроникама за ову епоху в. F. Thiriet, *Les chroniques vénitiennes de la Marcienne et leur importance pour l'histoire de la Romanic gréco-vénitienne*, Mélanges de l'École française de Rome 66 (1954) 241–292 (=VR, Études sur la Romanie gréco-vénitienne Xe–XVe siècles, London 1977); A. Carile, *Aspetti della cronachistica veneziana nei secoli XIII e XIV* (La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi, a cura di A. Pertusi. Firenze 1970), 75–126.

[19] Као што је познато, хроника Ђан Ђакома Каролда још увек није издата. Међутим, вредно истраживање спровела је Џ. Хризостомидис и посебно осветлила оне вести које се тичу византијске историје од 1370. до 1377. године. В. J. Chysostomides, *Studies on the Chronicle of Caroldo, with special references to the history of Byzantium from 1370 to 1377*, OCP 35 (1969) 123–182. Што се тиче дела Ђорђа Стеле, потребно је нагласити да га је публиковао још L. A. Muratori у RIS XVII col. 951–1318. Ми смо имали могућност да консултујемо издање које је 1975. у Болоњи објавила G. P. Balbi. В. Stella, *Annales Genuensis*. Подробну студију о овоме извору написала је G. Balbi, *Giorgio Stella e gli „Annales Genuenses"*, Miscellanea Storica Ligure II (Milano 1961) 125–215.

[20] Ново издање житија светог Петра Томе приредио је J. Smet у Риму 1954. године, снабдевши га добрим коментаром и додацима. В. *Life of Peter Thomas*, 53 sq. С друге стране, животопис чувеног млетачког пустолова Карла Зена, који описује буран животни пут венецијанског угледника обухватајући период од 1334. до 1418, публикован је у више наврата. Ми смо се послужили издањем које је изашло у Венецији 1858. године. В. *Vita di Carlo Zeno*, 21 sq.

том плану ипак нису дали прижељкиване резултате, али су, треба истаћи, унеколико оплеменили понекад сувопарно набрајање и тумачење одређених историјских података. Најпоучнији пример за то су изванредно живописне вести – каткад на самој ивици која одваја историјско од легендарног, похрањене у *Живоиу Максима Кавсокаливиша*.[21]

Не можемо а да не поменемо и податке, додуше ретке али стога не мање драгоцене, трију хроника које су писане грчким језиком али које не припадају византијским изворима: хроника Михаила Панарета,[22] кипарска хроника Леонтија Махераса[23] и *Хроника о шурским султанима*.[24]

---

[21] Сачувана су чак четири његова житија, једно које је написао Максимов млађи савременик и ученик Нифон, друго Теофан, игуман атонског манастира Ватопеда и касније митрополит трачког града Перитеориона, треће Макарије Макрис, богослов и хагиограф XV столећа, и четврто Јоаникије Кохила, јеромонах манастира Велике Лавре Светог Атанасија Атонског на Светој Гори с краја XIV века. В. О. А. Родионов, *Три Жития одного преподобного: К характеристике агиографического „досье") св. Максима Кавсокалива*, Византийские очерки. Труды российских ученых к XXII Международному конгрессу византинистов, Санкт–Петербург 2011, 178-179. Такође в. *Deux Vies*, 42–65, 65–109. О томе ће опширније бити речи на самом почетку III поглавља.

[22] За основне податке о Михаилу Панарету и његовом делу у коме је врло сажето приказана историја Трапезунтског царства в. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 436–437; Hunger, *Literatur*, I, 480 sq.; PLP 9 (1989) № 21651. И ова је хроника објављивана у више наврата, а ми смо користили најновије издање које је 1958. у Атини приредио Одисеј Лампсидис. В. Panaret. 61 sl.

[23] Леонтије Махерас, писац XV века, описао је историју Кипра од 1190. до 1432. године. Међутим, његово дело постаје нарочито подробно почев од 1359, а поготово за догађаје чији је био не само савременик него и учесник. Бугарски историчар Петар Тивчев се највише бавио овим историјским извором, а резултат његових истраживачких напора је неколико ваљаних радова. В. П. Тивчев, *Леонтий Махера как историк Кипра*, Виз. врем. 35 (1973) 165–180; (1974) 122–133; П. Тивчев, *Леонтий Махера: Кипърска хроника*, София 1974 (превод и коментар већег дела хронике); P. Tivčev, *Tendances patriotiques dans la „Chronique Chypriote") de Leontios Machaeras*, Byzantinobulgarica 5 (1978) 147–174. Такође в. R. Dawkins, *The Nature of the Cypriot Chronicle of Leontios Makhairas*, Oxford 1945; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 409–410; PLP 7 (1985) № 17517; С. В. Близнюк, *Этнокультурные отношения киприотов в XIII-XV вв*, Элита и этнос средневековья, Москва 1995, 261–270. Постоји неколико издања ове хронике, а ми смо располагали са најновијим које је објавио R. M. Dawkins у Оксфорду сада већ давне 1932. године. В. Makhairas I, 2 sq.

[24] Zoras, *Chronikon*, 17–18 истиче да је у првобитној верзији Хроника о турским султанима обухватала раздобље од 1289. до 1519, дакле време од Османа I до Селима I. Сачуван је, међутим, део текста који казује о догађајима између 1373. и 1513. године. Г. Зорас сматра да је извор настао у периоду од 1513. до 1532. и да је његов аутор Грк који је део живота провео у земљама под османском влашћу, можда баш у Цариграду, а потом се извесно време бавио и у областима потчињеним Венецији (исто, 307–316). E. Zachariadou, *To hronikon ton*

Да бисмо о личностима, догађајима и местима добили мало питорескнију слику од оне коју нам нуде наративни а поготово дипломатички и други извори, веома радо смо посезали за различитим источницима, најчешће за путописима ходочасника или путника намерника који су из разних разлога походили Византију. Тако су у нашем раду своје место нашле и белешке Ибн Батуте, Стефана Новгородског, Лудолфа Зудхајма, Руја Гонзалеса Клавиха или Игњатија из Смоленска.

Хладни и немушти језик бројки казује, сасвим јасно и недвосмислено, да је Јован V Палеолог био василевс који је најдуже седео на цариградском престолу – ако занемаримо извесне прекиде, скоро педесет година, од 1341. до 1391 – дакле, више него било који од преко стотину византијских царева који су се смењивали током хиљадугодишње историје Царства. Показало се да чак ни та чињеница, сама по себи прилично изазовна и подстицајна, ипак није привукла дужну позорност неког истраживача прошлости Византије који би у целини обрадио епоху овога владара.

Постојало је, додуше, знатно занимање за западну политику Јована V Палеолога, основно усмерење његове државничке делатности у првој половини самосталне владавине, а исход таквог научног интересовања су и две књиге, незаобилазна и већ класична студија Оскара Халецког, публикована још давне 1930. у Варшави,[25] и монографија коју је написала Василики Нерандзи-Вармази, а која је објављена у Солуну 1981. годи-

---

tourkon soultanon (tou Barberinou ellen. kodika 111), Thessaloniki 1960, 27–49, 82 мишљења је да је Хроника о турским султанима својеврсна парафраза, али прилично самосвојна и умногоме независна, дела Франческа Сансовина које је у Венецији публиковао најпре 1571. и потом 1573. године, те да је настала после 1573, али у сваком случају пре почетка XVII века. Међутим, оно што је најважније, оба поменута аутора, и Г. Зорас и Е. Захариаду, слажу се да је реч о извору чији су значај и важност неспорни. Од дела која су настала у XVI столећу, напоменимо и то, а која се углавном тичу османске историје навешћемо још нека. Поред споменутог Франческа Сансовина (В. *Gl'Annali Turcheschi overo vita de principi della casa Othomana ne quali si discrivono di tempo in tempo tutte le guerre fatte dalla natione de Turchi in diverse provincie del mondo con molti particolari della Morea et delle case nobili dell'Albania et dell'imperio et stato de Greci*, Venetia 1573), подсећамо и на спис Јоханеса Леунклавиуса (В. J. Leunclavius, *Annales sultanorum osmanidarum*, PG 159, 579–650). Околност да ови аутори пишу са двовековне удаљености од догађаја који нас занимају, природно, унеколико хендикепирају њихове напоре, те их у раду нисмо посебно користили. Употребили смо, међутим, извесне податке које користи Теодор Спандуњино, такође каснији писац. В. Spandugnino, 144–145. Такође в. *Byzantium, Europe, and the Early Ottoman Sultans 1373–1513. An Anonymous Greek Chronicle of the Seventeenth Century (Codex Barberinus Graecus 111)*, transl. and annot. M. Philippides, New Rochelle, New York 1990, 12–17.

[25] Halecki, *Un Empereur*, 9 sq.

не.[26] Све остало су веома многобројни и углавном ваљани чланци и расправе који се баве само појединим питањима и аспектима његове дуге и, мора се признати, прилично неуспешне владавине.[27] Наша је жеља била да на основу што је могуће већег фонда изворног материјала, хетерогеног како по пореклу тако и по жанру, дамо целовиту слику једне уистину неконзистентне епохе, раздобља када је неумитно пропадало једно хришћанско царство, заробљено сопственом анахроношћу и неспособношћу да евентуално пронађе неке начине како би превладало кризу која га је стрмоглавце водила у пропаст, и када се, на другој страни, силно уздизало једно ново исламско царство, које је у каснијим вековима постало најјача држава ондашњег света. Јер, чини се, није чак ни неодмерено рећи да су последњих сто година византијске историје заправо само увод у велику повест османске државе.

---

[26] Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 36 sq.

[27] Упућујемо на прегледну белешку о Јовану Палеологу која је објављена у *PLP* 9 (1989) № 21485.

Пролоī

Почело је каталанском пустоловином на самом почетку XIV века, једном од најнеобичнијих епизода у позновизантијској историји. У питању је колоплет догађаја који су уследили после доласка чувене ратничке компаније Каталанаца у Византију с јесени 1303. године. Царство, које је због неочекиваног обрта било стављено на искушење највишег степена, показало је своју очигледну немоћ. Позвана да помогне цару Андронику II Палеологу у борби против Турака, плаћеничка војничка дружина се после неколико победа над исламским ратницима у Малој Азији због неких несугласица са цариградском владом окренула против Византије.[28] Неспособни да се одупру, Византинци су преживели неколико страшних година и пустошења који су били гори него у време најезди разних азијских народа или крсташа.

Хроничар Рамон Мунтанер, учесник и сведок подвига каталанске компаније, у опису догађаја од 1305. до 1307. године, наглашава да су, господарећи Тракијом, дошљаци са Иберијског полуострва „опустошили област која је унаоколо обухватала растојање од десет дана пута и од месног становништва опљачкали су све, тако да више ништа није остало да се узме."[29]

У те вести Рамона Мунтанера потпуно се уклапају подаци сачувани у једном српском извору – *Жиῑију* архиепископа Данила II – где је остало записано: „... подигоше се многи народи, и великом силом спремивши се за борбу, завојеваше многе крајеве грчке земље, чак до самог Цариграда, и све опустеше, и заробљенике одведоше у ропство."[30]

---

[28] Острогорски, *Исῑорија*, 460–463; Laiou, *Andronicus*, II, 158–226.

[29] Ramon Muntaner, *Crònica*. Text I notes per E. Bagué, I, Barcelona 1927, VI, rev. M. Coll i Alentorn, Barcelona 1951–1952 (= Collecció Popular Barcino 19, 141–148), № 221, p. 59.

[30] *Живоῑи краљева и архиеῡискоῡа срῡских*, написао архиепископ Данило и други, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 340. Превод: Л. Мирковић, Архиепископ Данило, *Живоῑи краљева и архиеῡискоῡа срῡских*, Београд 1935, 257–258.

Сличан опис доноси и византијски историчар Нићифор Григора, који наглашава да су Каталанци читаве две године правили упаде и у ненасељену пустињу претворили не само приобални појас него и знатне делове унутар континента. Затим су, увидевши да ту не могу себи наћи довољно прехрамбених намирница, решили да крену даље и да пљачкају све што им се нађе на путу док за себе не пронађу угодно и безбедно место.[31]

Пошто су опустошили све што се на простору Тракије могло опустошити, Каталанци су прешли планински масив Родопа и сместили се у Касандрији, где су боравили од 1307. до 1309. године.[32] Одатле су се устремили на атонске манастире „јер ови завојевавши дођоше са свим силама на Свету Гору и опколивши је, разграбише сва богатства сабрана у њој, и скоро је сву опустеше".[33] Једном речју, Каталанци су у првој деценији XIV века постали ноћна мора Византијског царства.

У то време било је веома ризично путовати и уопште кретати се кроз области Македоније које гравитирају ка Халкидици „јер тада се није могла наћи ниједна стаза којом би се могло ићи мирно, без борбе и ратника".[34] Византијски писац Тома Магистар, у похвалном говору цару Андронику II Палеологу, оставио је сведочанство коме није потребан било какав коментар: „Ништа, дакле, нису оставили недирнуто својом навалом, напредујући по тој области све до самог краја, ни планину, ни равницу, ни јаме, ни гребене, ни обалу, ни путеве, ни подножје планина, ни шуме, ни брежуљке, ни увале, ни шпиље, ни ливаде, ни њиве, ни лугове. Све је уништено, све је нападнуто. Све је пуно мртвих и лешева и великог убијања и страшног за све покоља. А потоци крви, уместо неког другог таласа, текли су на све стране..."[35]

Пустошења каталанских плаћеника одјекнула су и далеко ван византијских земаља. У већ више пута навођеном српском извору налазимо сличан приказ: „Тешко је описати све зло које је тада снашло људе, јер горе и пећине, брда и долине, и сва распућа беху пуна мртвих телеса,

---

[31] Greg. I, 244–245.

[32] Острогорски, *Историја*, 461–462.

[33] *Животи краљева и архиепископа*, 340. Превод: Мирковић, *Архиепископ Данило*, 258. Уп. М. Живојиновић, *Житије Данила II као извор за ратовања Каталанске компаније*, ЗРВИ 19 (1980) 256.

[34] *Животи краљева и архиепископа*, 345. Превод: Мирковић, *Архиепископ Данило*, 261. Уп. Живојиновић, *Житије Данила II*, 258.

[35] *Presbeutikos pros ton basilea Andronikon ton Palaiologon*, ed. I. F. Boissonade, Anecdota Graeca, II, Paris 1830 (reprint: 1962), 219–220. Уп. Живојиновић, *Житије Данила II*, 258.

нагих и непогребених, дајући страшан и дирљив призор гледаоцима."[36] У наставку можемо да прочитамо следеће: „Јер тела људи сасецаху као пољску траву, јер не беше места, где не лежаху мртваци. Божанствене цркве и многи домови падоше, и нестадоше многа места, тако да се нису могла лако ни познати (где беху)... Јер тада не беше дома у коме није било плача."[37]

Византинци су свакако могли да одахну када су се плаћеници са Иберијског полуострва упутили даље на запад и када су преко Тесалије – тада још увек сепаратистичке грчке државе ван домашаја скиптра василевса у Цариграду – спустили у средњу Грчку, где су срушили крсташку државну творевину Атинско војводство и на његовим рушевинама 1311. године основали сопствену државу.[38] Међутим, мучан утисак није могао брзо да ишчили и још је дуго притискао житеље Царства.

Овакав почетак XIV столећа за Византију није наговештавао ништа добро.

[36] *Живоши краљева и архиейискойа*, 348. Превод: Мирковић, *Архиейиской Данило*, 264. Уп. Живојиновић, *Жишије Данила II*, 260.

[37] *Живоши краљева и архиейискойа*, 354. Превод: Мирковић, *Архиейиской Данило*, 268–269. Уп. Живојиновић, *Жишије Данила II*, 264.

[38] Острогорски, *Исшорија*, 463; K. Setton, *Catalan Domination of Athens 1311–1388* (Variorum Reprints, Revised Edition), London 1975, 9 sq.

I.
УОЧИ НОВЕ ЕПОХЕ

Отворени сукоб који се разбуктао у пролеће 1321. године, а у коме су на супротним странама стајала двојица ромејских царева, деда Андроник II и унук Андроник III Палеолози, неоспорно је означио почетак једне нове епохе у повесници Византије, епохе грађанских ратова који су Царство потпуно исцрпли и учинили неотпорним према све снажнијим суседима. Претходно раздобље, посебно треба нагласити, није познавало ову појаву која је на својеврстан начин, судбоносан и погубан, обележила времена која су потом уследила. Раздор између два василевса из династије Палеолога, који су имали исто име, наметнуо се тако својим значајем као важна прекретница у унутрашњем, а с обзиром на мешање страних сила и не само унутрашњем, животу државе Ромеја. Стога се може истаћи да је историја византијског XIV столећа – историја испуњена честим и заморним грађанским ратовима који су потресали и саме темеље Царства – заправо и започела, условно речено, 1321. године избијањем сукоба између Андроника II и Андроника III. Грађански су ратови, додајмо и то, на фаталан начин одредили не само владавину Јована V Палеолога (1341–1391) него и читав његов живот.

Положај Византијског царства на спољнополитичком плану опредељивали су променљиви и веома сложени односи како са најближим суседима тако и са удаљеним европским силама.[39] У оквиру широке међународне политике коју је Андроник II водио са пуно енергије, вишезначне и замршене везе са Западом, у приличној мери оптерећене мучним наслеђем прошлости, заузимале су особито место. Снажном антилатинском расположењу, које је у Византији постојало још од њених првих непосреднијих додира са Западном Европом, остварених у време Првог крсташког рата, током последњих деценија XIII столећа придружила се

[39] Литература о овоме раздобљу ромејске историје врло је обимна, а овом приликом свесно смо се ограничили само на најопштије радове. В. Острогорски, *Историја*, 446 сл.; *История Византии*, 72 сл. (К. Осипова); Nicol, *Last Centuries*, 114 sq.; Laiou, *Andronicus II*, 32 sq.

и непрестана зебња за сам опстанак Царства. Та зебња, са којом су Византинци крочили и у XIV век, потхрањивана је не само туробним сећањима на претходно столеће, то јест на Четврти крсташки рат и пропаст ромејске државе, него и свим потоњим покушајима Запада, грозничавим и истрајним, да поново угрози Цариград.

Премда је Михаило VIII Палеолог (1259–1282) на самом крају своје владе, захваљујући сјајној дипломатској вештини, отклонио главну опасност оличену у мегаломанским претензијама Карла Анжујског, на Западу ипак нису сасвим згасли планови за подухват који је у најдалекосежнијим стремљењима претпостављао рушење Византијског и обнову Латинског царства. Мада су с временом губиле на замаху и ширини, овакве тежње су још постојале, изазивајући код Ромеја оправдану бојазан за тековине оснивача последње византијске династије. За Византију су посебно значајни били односи са две италијанске републике чије су се повести тесно преплитале са ромејском, а које су често биле у позицији да осим политичког на Царство врше и снажан економски притисак. И док се за везе са Ђеновом, у току владавине Андроника II, може рећи да су углавном биле добре, дотле је Венеција увек била спремна да подржи сваку акцију уперену против василевса. У ствари, Млеци су били једна од најревноснијих међу оним снагама на Западу које су Византинце здушно подсећале на могућност уништења њихове државе. Да ствари по Царство буду још неповољније, неретко се дешавало да у међусобним размирицама Венеције и Ђенове највише страда управо Византија.[40]

---

[40] Будући да су везе између Царства и италијанских република Венеције и Ђенове, и уопште односи Византије и Запада крајем XIII и у прве две деценије XIV столећа представљали веома значајан чинилац у животу државе Ромеја, природно је да су одавио привлачили велику пажњу истраживача. Наводимо најважније радове. B. Kretschmayr, *Venedig*, II, 179 et passim; Hodgson, *Venice*, 241 sq.; Miller, *Essays*, 283–290; Heyd, *Commerce*, I, 247 et passim; R. Lopez, *Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo*, Bologna 1938, 41 sq.; A. Bailly, *La Serenissime republique de Venice*, Paris 1946, 123 sq.; Острогорски, *Историја*, 446–465; R. Lopez - I. Raymond, *Medieval Trade in the Mediterranean World*, New York 1955, 60 et passim; Н. Соколов, *Венеция и Византия при первых Палеологах (1263–1328)*, Виз. врем. 12 (1957) 75–96; исти, *Образование венецианской колониальной империи*, Саратов 1963, 358 сл.; Chrysostomides, *Venetian Privileges*, 268 sq.; Laiou, *Andronicus II*, 43 et passim; W. McNeill, *Venice. The Hinge of Europe 1081–1797*, Chicago - London 1974, 46–66; G. Musso, *Navigazione e comercio Genoveze con il Levante nei documenti dell' archivio di stato di Genova (Secc. XIV–XV)*, Roma 1975, 19 sq.; Balard, *La Romanie genoise*, 55 et passim; F. Lane, *Storia di Venezia*, Torino 1978; Oikonomides, *Hommes d'affaires*, 23–33; J.-C. Hocquet, *Le sel et la Fortune de Venice*, I (Production et monopole), Lille 1982[2], 219 et passim; Nicol, *Byzantium and Venice*, 212–245.

На Балканском полуострву, где је ромејска држава изгубила некадашњу улогу најмоћнијег такмаца, кадрог да пресудно утиче на одлучујућа збивања, њен положај с временом је бивао све више стешњен. Два супротна тока, опадање Византије с једне, а стално нарастање моћи Србије, с друге стране, у знатној су мери пореметили давнашњи распоред снага. Српска држава, која је за владе краља Милутина (1282–1321) доживела снажан успон и надирући према југу недвосмислено наговестила у коме смеру сежу њене амбиције,[41] лагано је од Бугарске преузимала примат јаче словенске државе на северним византијским границама. За ромејско царство не мање значајна била су нерешена питања која су се тицала односа са сепаратистичким грчким државама у Тесалији и Епиру, с обзиром на разумљиву и природну жељу византијских царева да под свој скиптар ставе и ове области, као уосталом и оне у средњој Грчкој и на Пелопонезу.[42] И, најзад, никако не би требало пренебрегнути старог ромејског супарника – бугарско царство.[43] Нема сумње, ипак, да су за Византинце на Балканском полуострву најважнији били односи са српском државом, што су на најбољи начин показале деценије које су уследиле. Мора се признати, међутим, да су се преломни догађаји по Византију збили заправо на малоазијском тлу.

На додиру два столећа, тринаестог и четрнаестог, у пределима северозападне Анадолије, дакле не тако далеко од саме византијске престонице, дошло је до покрета који је означио прекретницу у светској исто-

---

[41] За епоху краља Милутина упућујемо само на најопштија дела: Јиречек, *Исшорија*, I, 189–202; *Исшорија народа Јуіославије*, I, 346–351 (М. Динић); L. Mavromatis, *La Fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin*, Byzantina Keimena kai Meletai 10, Thessalonique 1978, 15–71; *Исшорија срйскої народа*, I, 437–448 (Љ. Максимовић), 449–475 (С. Ћирковић) (где је дата и целокупна релевантна литература).

[42] О приликама које су током две почетне деценије XIV столећа биле у некадашњим византијским областима Епиру, Тесалији, средњој Грчкој и на Пелопонезу в. I. Romanos, *Peri tou despotatou tes Epeirou. Historike pragmateia*, Kerkyra 1895, 50–63; Zakythinos, *Despotat*, I, 66–73; Setton, *Catalan Domination*, 1–36; Longnon, *Empire*, 292–313; Thiriet, *La Romanie Vénitienne*, 155–164; Bon, *La Morée franque*, 151–202; Ферјанчић, *Тесалија*, 126–164; *Crusades* III, 104 sq. (P. Topping); Nicol, *Despotate*, II, 35–80.

[43] О историји Бугарске током првих двадесетак година XIV века в. П. Ников, *История на Видинското княжество до 1323 година*, Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет 18 (1922) 1–124; Б. Цветкова, *Българо-византийските отношения през царуването на Теодор Светослав*, Известия на семинарите при Историко-филологически факултет на Софийския университет 3 (1948) 1–31; П. Мутафчиев, *История на българския народ (681–1323)*, София 19862, 332–338; *История на България*, III, 290–309 (В. Гюзелев – Л. Йончев).

рији. Претходно се, под победоносним налетима силних татарских хорди, које су средином XIII века изазвале праву пометњу у областима предње Азије, 1243. распао Иконијски султанат. На његовим рушевинама настали су многобројни емирати.[44] Рум је формално постојао и у следећим деценијама, додуше у стању потпуног расула, лагано одумирући све до последњих година првог десетлећа XIV века.

У почетку полако, могло би се рећи и једва приметно, започело је уздизање једне до тада готово безначајне пограничне државице, негде на рубу ондашњег исламског света, у областима Битиније. Настала на граници два антагонистичка организма, иконијског који је био у распадању и византијског који је преживљавао дубоку кризу, у прожимању родовских елемената са феудалним нашла је ону снагу која јој је обезбедила силан и брз успон. Оснивач те државе, одлучни и даровити вођ полуномадских Туркмена, Осман I (1288–1326), био је само један од многобројних газија, односно ратника који се боре за ислам, а њена покретачка идеја била је такозвана газа – свети рат против неверника – чији циљ, бар у начелном облику прокламован, није био да уништава него да потчињава не804вернички свет.[45]

[44] C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071–1330*, London 1968, 136–138, 269 sq.; H. Inalcik, *The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia*, Byzantium and Crusades, BF 9 (1985) 179–217; Жуков, *Эмираты*, 14–19.

[45] Питање настанка османске државе, које већ деценијама заокупља пажњу многобројних истраживача, изазвало је велике контроверзе у историографији. Томе је добрим делом допринело и одсуство правих изворних података какве оваква питања неизбежно захтевају. Углавном преовлађују два, у приличној мери супротстављена гледишта. Средином друге деценије XX столећа Gibbons, *Ottoman Empire*, 11–53 залагао се за такозвану теорију верског преобраћања према којој се сматра да је грчко становништво из басена Мраморног мора примањем ислама и уједињењем са муслиманима у једну нову, наравно муслиманску државу заправо оживело Византијско царство. Премда широко прихваћена, ову теорију су навелико оспоравали научници који сматрају да се корени Османског царства морају тражити у политичким, културним и демографским токовима Анадолије XIII и XIV столећа. Стога F. Giese, *Das Problem der Entstehung des Osmanischen Reiches*, Zeitschrift für Semitistik und verwandte Gebiete 2 (1924) 246–271, P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London 1966², 1–54 и F. Köprülü, *Porijeklo Osmanske carevine*, Sarajevo 1955, 15 sl. предлажу теорију о турско-селџучком пореклу османске државе у погледу становништва, културе и државне традиције, теорију која такође није сасвим лишена извесне једностраности. Међутим, док Ф. Кеприли говори о друштву превасходно племенског типа, П. Витек сматра да је реч о војно-пограничном друштву са особитом културом крајине односно истиче да темељ османске државе представља традиција исламске пограничне војне организације. И један и други подвлаче средишњу улогу Туркмена, сточара-номада у пограничном друштву. H. Inaldžik,

Према мишљењу многобројних истраживача, пресудан догађај који је Османа довео на историјску позорницу била је победа над византијским најамничким трупама код Бафеона, недалеко од Никеје, извојевана 27. јула 1302. године.[46] Та значајна победа над хришћанима обезбедила му је престиж међу осталим газијама који су се потом, долазећи из свих крајева Анадолије, просто сјатили под његову заставу.[47] На тај начин, врло полетно али не и мање темељно, отпочео је успон нове државе која је убрзо прихватила традиције и институције несталог Иконијског султаната.[48] Управо је та држава, један и по век доцније, срушила Византијско царство.

Показало се да ромејско царство није имало довољно снаге да се успешно супротстави турској лавини, пред којом је сасвим попустио византијски одбрамбени систем на источним границама. Покушаји Андроника II да спречи потпуни слом у Малој Азији, било сопственим снагама било одредима страних најамника, Аланима и Каталанцима, нису

Problem pojave osmanske držaive, POF 35 (1985) 211–221 зналачки расправља о овим сложеним питањима и упозорава да П. Витек и Ф. Кеприли не покушавају да истраже унутрашње промене у том друштву у периоду образовања државе, а не дају ни одговор како се то друштво преобразило у државну заједницу и како је Осман постао војнополитички вођ и оснивач нове државе и династије. Будући да би нас дубље упуштање у све подробности ових сложених питања далеко одвело навешћемо само још неколико радова који се баве почецима и коренима османске државе: W. Longer – R. Blake, *The Rise of the Ottoman Turks and its Historical Background*, The American Historical Review 37 (1932) 468–505; Arnakis, *Othomanoi*, 71–132; Д. Еремеев, *Этногенез Турок (происхождение и основные этапы этнической истории)*, Москва 1971, 125–136; Иналџик, *Османско Царство*, 9–13; C. Imber, *The Ottoman Empire 1300–1481*, Istanbul 1991, 15 sq.; *Историја Османског царства*, прир. Р. Мантран, прев. Е. Миљковић-Бојанић, Београд 2002, 13 сл.

[46] Georges Pachymérès, *Relations historiques*, IV, éd. A. Failler, Paris 1999, 332–333. У старијој литератури, али и у неким новијим радовима ова је битка погрешно датована у 27. јул 1301. Cf. Arnakis, *Othomanoi*, 127; *The Cambridge Medievail History* IV–1, Byzantium and its Neighbours, Cambridge 1966, 759 (F. Taeschner); Иналџик, *Османско Царство*, 79. Међутим, још је далеке 1937. П. Витек у приказу првог издања Кратких хроника, које су приредили С. Ламброс и К. Амандос, упозорио [Cf. Byz. 12 (1937) 321] да се ова битка мора датовати у 1302. годину. О значају те турске победе в. Laiou, *Andronicus II*, 91; Nicol, *Last Centuries*, 134–135; Иналџик, *Османско Царство*, 79; Жуков, *Эмираты*, 23.

[47] В. Гордлевский, *Государство Сельджукидов Малой Азии*, Москва –Ленинград 1941, 15, 52 (= *Изабранные сочинения*, I том, Исторические работы, Москва 1960, 35, 80) упозорава да податак према коме је последњи селџучки султан наредио да се Осману I пошаљу бубањ и застава, симболи државне независности Рума, не одговара историјској истини и припада предању.

[48] Иналџик, *Османско Царство*, 12.

се показали делотворним и доживели су брз крах.[49] Последица таквог стања, по Ромеје жалосна и неминовна, био је губитак скоро свих области на Истоку, тако да се тамошња граница знатно померила према западу. Десило се, на тај начин, да је Никеја, која је некада, уосталом и не тако давно, била средиште царства које је обновило Византију сада постала само релативно безначајна погранична тврђава.

Судбоносна збивања у западној Анадолији била су праћена застрашујућим призорима масовног бежања ромејског живља, које је у паничној журби хитало према лукама на источној обали Мраморног мора, како би се одатле докопало спасоносног европског копна. Од оних који су успели да умакну турској опасности, како је записао један савременик, неки су нашли уточиште у оближњим малоазијским градовима, а други су, голи и боси, приспели у Тракију.[50] Византинцима је, у ствари, на Истоку остало, попут усамљених малих острва у огромном архипелагу, само неколико утврђених градова, као што су, поред Никеје, били Никомедија, Филаделфија, Бруса, Сард, Магнезија и Лопадион, потом лука Хераклеја на Понту, док су Фокеја и Смирна припадале Ђенови.[51] Целокупну византијску трагедију у Малој Азији, сав ужас и осећање немоћи пред турском најездом, згуснуо је Нићифор Григора у свега неколико речи, у језгровиту реченицу пуну слутње и опомене: „У то време са истока је покуљало читаво море несрећа, баш као да су изненада хиљаде ветрова скупа похујали и све су горе и доле усковитлали и растерали".[52]

а. АНДРОНИК II – КРАЈ ВЛАДАВИНЕ (1321–1328)

Рат између Андроника Старијег и Андроника Млађег, проистекао у великој мери из побуда личне природе, био је превасходно борба за власт између два василевса и није имао ону социјалну димензију каква је била својствена борбама које су у Византији вођене касније, четрдесетих година XIV столећа. Истовремено, био је то сукоб два супротстављена гледишта, судар два поколења која су се разилазила у погледима на кључна питања о будућности државе Ромеја. Не може се, додуше, порећи да је стање у коме се Царство налазило последњих година изузетно дуге

[49] Острогорски, *Историја*, 459–463; Nicol, *Last Centuries*, 133–148; Laiou, *Andronicus II*, 89–90, 134 sq.
[50] Greg. I, 214.
[51] Wittek, *Mentesche*, 18; Острогорски, *Историја*, 459.
[52] Greg. I, 214.

владе Андроника II (1282–1328), притиснуто финансијском истрошеношћу и незавидним положајем на спољнополитичком плану, знатно погодовало појави раздора.

У Византији је тињало незадовољство изазвано политиком старог цара, будући да се за његове владавине обим државе осетно смањио. Уз то су нека важна и богата острва у источном Средоземљу дошла под власт појединих италијанских породица. Оне су, додуше, признавале врховну власт василевса, али је та зависност била веома лабава. Стога се осетила извесна потреба да се нешто промени. Међутим, тренутак никако није био повољан за избијање грађанског рата, уколико се уопште и за један тренутак може рећи да је погодан за сличне унутрашње потресе.

На једној страни били су времешни Андроник II, који је тада већ био превалио шездесету годину живота, а на престолу седео готово четири деценије, и његов главни саветодавац и најближи пријатељ, знаменити Теодор Метохит, и сам у доби од преко педесет година. За старог автократора се не би могло рећи да је у Царству уживао неку нарочиту популарност, али је као прави Византинац био особито обазрив у престоници, добро свестан снаге и значаја које је имало тамошње јавно мњење. Будући да није био ратник и човек од дела, тегобним војним походима претпостављао је боравак у Цариграду и дружење са уским кругом интелектуалаца. Многе од његових замисли, било да су се тицале спољне било унутрашње политике, одавале су ипак примерну државничку разборитост.[53]

---

[53] Старија историографија имала је углавном прилично негативно мишљење о државничким способностима Андроника II Палеолога. Као илустрацију навешћемо само један пример. Флоринский, *Славяне и Византия*, 6–7 истиче да је Андроник Старији био недалековид, плашљив и неспособан. Било је, наравно, и другачијих мишљења, углавном заснованих на његовој оданости православљу, односно на чињеници да је Андроник II одлучно раскинуо са унионистичком политиком свога оца Михаила VIII. Тако Соколов, *Вселенские судьи*, 5 пише да је Андроник Старији био један од најбољих царева средњовековне Византије. Сажету оцену о овом василевсу, веома реалну и ослобођену било какве пристрасности, даје Острогорски, *Историја*, 447–448 упозоравајући да је упркос многобројним грешкама предузео низ важних и увиђавних мера које су, међутим, због тадашњег стања имале ограничен домет. Најзад, неизмерне су његове заслуге за велики културни полет Царства, означен као „ренесанса Палеолога". Најпотпунију оцену владавине Андроника II, у којој су узете у обзир све његове позитивне и негативне одлике, доноси Laiou, *Andronicus II*, 1 et passim (где је наведена и целокупна старија литература). В. такође и Papadopulos, *Genealogie*, № 58, 35–36; Mavrommatis, *Palaiologoi*, 26 sq.; PLP 9 (1989) № 21436. Личност Теодора Метохита, главног сарадника Андроника II

На другој страни налазила се група веома даровитих и необично славољубивих византијских аристократа, тада у узрасту од око двадесет пет година, представљајући један нови нараштај који је одлучно почео да ступа на историјску позорницу. Међутим, показало се, током грађанског рата, а и доцније, да ова скупина младих великаша није била посебно јединствена. Личне амбиције појединаца, које су се каткад не само међусобно укрштале него и сасвим искључивале, неретко су бивале у раскораку са општедржавним интересима. Стожер око кога су се окупљали млади племићи био је Андроник III, размажен и понекад младалачки вехементан, по много чему сушта супротност деди Андронику II, трезвеном и побожном старцу. Поседовао је прилично солидно образовање, а као ратник далеко је надмашивао не само деду него и оца Михаила IX, што је условило да његова популарност како у војсци тако и у народу буде већа од њихове.[54] Примерна војничка срчаност младог василевса била је праћена изванредном вичношћу у витешким надметањима, што су му не без дивљења признавали и Западњаци, иначе веома меродавни у тим стварима. Неумереност и расипност су га, с друге стране, присиљавали да често позајмљује новац, чак и од Ђеновљана из Галате, на опште згражање Андроника Старијег. Уз страст према лову, о којој се чуло надалеко,[55] и неотпорност према женским чарима, својствена му је била и неизмерна жудња за влашћу.[56]

и једног од највећих интелектуалаца које познаје византијска историја, одавно је привлачила пажњу научника, па је стога и литература о њему веома обимна. Овде упућујемо само на неке од важнијих радова. В. I. Sevčenko, *Etudes sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*, Bruxelles 1962, 3 sq.; PLP 7 (1985) № 17982; *Виз. извори*, 63–77 (И. Ђурић) (где је уз изванредан портрет овога ромејског угледника наведена и целокупна одговарајућа литература); E. de Vries-van der Velden, *Théodore Métochite: Une revaluation*, Amsterdam 1987.

[54] Упркос извесним пропустима, најмеродавнија и најподробнија студија о Андронику Млађем је: Bosch, *Andronikos III*, 1 et passim (са старијом литературом). Ваљане оцене о овоме цару дају и Острогорски, *Историја*, 465–475 и Nicol, *Last Centuries*, 159–189. В. такође и Флоринский, *Андроник Младший*, 37 сл.; Papadopulos, *Genealogie*, № 68, 43–44; Mavrommatis, *Palaiologoi*, 37 sq.; PLP 9 (1989) № 21437.

[55] Флоринский, *Андроник Младший*, 124 истиче да су и Турци добро знали за цареву слабост према лову. Једном приликом, када су размењивали дарове – било је то у време када се Андроник III већ налазио на цариградском престолу – емир Орхан му је, између осталог, поклонио и ловачке псе.

[56] Greg. I, 285 истиче да је Андроник III, коме је почело да смета дедино и очево покровитељство, стремио царској власти, али био је свестан да му је то немогуће док су Андроник II и Михаило IX били у животу. Стога је маштао чак и о томе да влада Јерменијом, постојбином своје мајке, или да буде господар

Иако се Андронику Млађем не могу порећи таленат и одлучност државника, непобитна је чињеница да је прави вођ ове групе младих магната био неодољиви Јован Кантакузин, без сумње најистакнутија личност византијске историје XIV столећа.[57] Са енергијом достојном дивљења, он је више од пола века давао главни смер политици Царства, у зависности од околности некад више а некад мање, најпре као велики доместик, потом као узурпатор, затим као цар и најзад као монах, поневши са пуним правом помпезни назив *pater patriae*.[58] У сенци његове гигантске личности која је обележила читаво раздобље, а каквих је у византијској историји било мало, налазио се и сам Андроник III, његов вршњак и друг из детињства. Потребно је истаћи да је личност Јована Кантакузина, врсног дипломате и војсковође, на известан начин дала печат и животној судбини потоњег цара Јована V Палеолога.

Рођен као посмрче,[59] Јован Кантакузин је одрастао уз енергичну и снажну личност мајке, Теодоре Палеологине, која је у неколико махова и сама активно учествовала у политичким збивањима.[60] Можда ове битне чињенице из његове биографије, прерана очева смрт и упућеност на мајку, нису без извесног значаја када се траже узроци својеврсног недо-

---

на Пелопонезу, Лезбосу, Лемносу или неком од егејских острва. Cf. Nicol, *Last Centuries*, 161.

[57] У византијској историји ретке су личности попут Јована Кантакузина, о којима је толико писано, а истовремено и са тако много контроверзи. Поред литературе коју смо поменули у уводном поглављу, а која се махом односи на њега као писца, овде ћемо навести само неке главне радове: Parisot, *Cantacuzène*, 1–312; Флоринский, *Андроник Младший*, 87 сл; Максимовић, *Политичка улога*, 121–193; Nicol, *Kantakouzenos*, № 22, 35–103; Weiss, *Joannes Kantaikuzenos*, 5 et passim; Matschke, *Fortschritt und Reaction*, 23 et passim; Fatouros – Krischer, *Kantakuzenos*, I, 1–14; PLP 5 (1981) № 10973, 94–96; *Виз. извори*, 297–306 (Б. Ферјанчић); D. Nicol, *The Reluctant Emperor. A biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and monk, c. 1295–1383*, Cambridge 1996, 29 sq. Будући да је литература о Јовану Кантакузину збиља огромна, у даљем тексту биће речи и о осталим радовима који су посвећени овој можда најзанимљивијој личности касновизантијске историје.

[58] Максимовић, *Политичка улога*, 182.

[59] Сасвим оскудна сведочанства о оцу Јована Кантакузина, у изворима није сачувано чак ни његово име, довела су и до појаве крупних грешака у покушајима да се васпостави биографија овог ромејског угледника. Флоринский, *Андроник Младший*, 96 н. 2 сматрао је да је отац Јована Кантакузина био управник на Пелопонезу између 1308. и 1316, што је касније углавном прихваћено у историографији. Он је, додуше, био на тој дужности али много раније, отприлике од 1286. до своје смрти 1294. године. О личности оца Јована Кантакузина в. Nicol, *Kantakouzenos*, № 20, 27–30. О поменутој хронолошкој заблуди око његовог службовања на Пелопонезу cf. Fatouros – Krischer, *Kantakuzenos*, I, 236–237 n. 107.

[60] О Теодори Палеологини в. Nicol, *Kantakouzenos*, № 21, 30–33.

статка решености Јована Кантакузина, оне решености која захтева да се ствари истерају до краја по сваку цену.[61] Ипак, највећа трагика његове личности огледала се у потпуном нескладу између изузетне частољубивости, па и, зашто не рећи, изванредних способности, с једне, и стешњених и тегобних прилика у којима је морао да делује, с друге стране. Уочи избијања грађанског рата, Јован Кантакузин, иначе веома богат магнат, имао је само скромну титулу великог папије.[62]

Нешто старији од Андроника III и Јована Кантакузина био је Сиргијан, човек сјајних способности али и приличне несталности, у коме је горела огромна амбиција.[63] Он је својевремено друговао још са престолонаследником Михаилом IX, а његова су стремљења у својим најодважнијим облицима сезала чак до круне византијског цара.[64] Прекомерна славољубивост и склоност ка сплеткарењу којима се може придружити и одсуство било какве доследности, осим оне везане за властито уздизање, донели су му не само многобројне неприлике у каријери него и непријатну репутацију бунтовника. Чињеница је, међутим, да је он одиграо главну улогу у првој фази грађанског рата.[65]

Донекле у сенци претходне тројице, али и не мање важан члан ове групе био је Теодор Синадин, припадник врло угледне аристократске

[61] Cant. I, 85 саопштава да је 1321. године, дакле уочи избијања грађанског рата, када се већ осећала напетост у престоници, Андроник II из предострожности желео да га пошаље у Мореју као намесника, са истинском намером привременог удаљавања из жиже пресудних политичких збивања. Млади великаш је, прозревши праве разлоге овакве одлуке старог василевса, успео то да избегне правдајући се да му је очева смрт управо на истој дужности оставила болну душевну озледу. Ову епизоду наводе Laiou, *Andronicus II*, 288 и Nicol, *Kantakouzenos*, 28–29 n. 50. Мада је образложење Јована Кантакузина представљало само изговор, како је исправно и протумачено, не можемо а да у њему не видимо и трачак мучне истине. Чињеница да му је отац прерано завршио живот, не дочекавши рођење сина, без сумње је морала оставити трага на личност Јована Кантакузина. Такође в. Медведев, *Мистра*, 25–26.

[62] Nicol, *Kantakouzenos*, 36.

[63] Када је у питању личност Сиргијана, још увек је незаобилазна расправа: S. Binon, *A propos d'un prostagma inédit d'Andronic III Palaeologue*, BZ 38 (1938) 133–155, 377–407. У новије време неколико истраживача су минуциозном анализом расположивих извора унапредили постојећа знања о овом несвакидашњем византијском великашу. Cf. van Dieten, *Gregoras*, II–l, 117–126 n. 27; Fatouros – Krischer, *Kantakuzenos*, I, 221 et passim; *Виз. извори*, 192–193 н. 71–72 сл. (С. Ћирковић).

[64] Greg. I, 299 сажето али сасвим одређено говори о царским амбицијама које је гајио Сиргијан. Cf. Laiou, *Andronicuis II*, 288 n. 10.

[65] Greg. I, 319 изричито каже да је Сиргијан руководио целим подухватом. Уп. Острогорски, *Исшорија*, 467.

породице и ваљан војсковођа.[66] И, најзад, уз поменуту четворицу византијских племића налазио се и Алексије Апокавк, скоројевић који се издвајао незнатним пореклом. Припадао је оном слоју нових богаташа који су се, спретно користећи немирна времена, силно уздигли и стекли велико богатство. Амбиције Алексија Апокавка, који је био типичан *homo novus* међу наведеним угледницима и кога су остали ипак држали на извесној дистанци, није хендикепирала околност да је био скромнијег порекла.[67] За своје брзо уздизање највише је дуговао сопственој способности за финансијске послове и махинације, као и наклоњености Јована Кантакузина.[68] Сви поменути млади великаши, можда са изузетком нешто старијег Теодора Синадина, пожелели су у неком тренутку током година које су уследиле да се нађу на самом врху државе Ромеја. Збиља се радило о групи младих људи, несумњивих способности и политичког дара, који су сматрали да је куцнуо час да на себе преузму бригу о даљој судбини Византијског царства.

Обично се сматра, не без разлога, да је породична трагедија у кући владајуће династије убрзала раздор између два Андроника. Потребно је нагласити да је извесна анимозност свакако постојала већ и раније, будући да је Андронику Млађем све више почињало да смета дедино и очево покровитељство. Андроник Старији је, с друге стране, са забринутошћу и нерасположењем гледао на унуков раскалашан и лакомислен живот. Својевремено је Андроник III – не би то требало губити из вида – као први унук био дедин истински миљеник,[69] тако

[66] О личности и каријери Теодора Синадина в. R. Guilland, *Etudes de titulature et de prosopographie byzantines. Le Protostrator*, REB 7 (1949) 168–169 (=*Recherches*, I, 485–486); Bosch, *Andronikos III*, 16 sq; Максимовић, *Последње године*, 177–185; Weiss, *Kantakuzenos*, 24 sq; C. Hannick – G. Schmalzbauer, *Die Synadenoi. Prosopographische Untersuchung zu einer byzantinischen Familie*, JÖB 25 (1976) № 24 136–137; P. Lemerle, Actes de Kutlumus, Paris 1988², 68–69, 344–345.

[67] Мрачни путеви којима је Алексије Апокавк, ношен великом амбицијом придошлице и скоројевића, ходио ка врховима византијског друштва, нису могли а да не привуку позорност истраживача. Наводимо неколико радова: R. Guilland, *Etudes de civilisation et de littérature byzantines I: Alexios Apocaucos*, Revue du Lyonnais 1921, 523–541; A. Xyngopoulos, *Agios Demetrios, ho Megas Doux ho Apokaukos*, Hellenika 15 (1957) 122–140; S. Eyice, *Alexis Apocauque et l'église byzantine de Sélymbria (Silivri)*, Byz. 34 (1964) 77–104; Weis, *Kantakouzenos*, 25 sq.; Matschke, *Fortschitt und Reaktion*, 133–152; PLP 1 (1976) № 1180, 109–110; Максимовић, *Алексије Апокавк*, 173 сл. Такође в. P. Magdalino, *Byzantine Churches of Selymbria*, DOP 32 (1978) 309–318.

[68] Nicol, *Last Centuries*, 164.

[69] Greg. I, 283 истиче да је Андроник II толико волео Андроника III да је све првородне и непрвородне синове, кћери и унуке стављао на друго или треће

да је врло рано проглашен за василевса.[70] Било је предвиђено да после Михаила IX њему припадне цариградски престо. С временом је, међутим, све више долазило до узајамног удаљавања деде и унука, тако да је кобни догађај, у ствари, само до крајности оголио нетрпељивост која је већ тињала.

Догађај о коме је реч, иначе веома често навођен у литератури, тицао се једне љубавне пустоловине Андроника Млађег која се потпуно неочекивано завршила великом несрећом. Једне ноћи док је млади цар био са својом милосницом, његови су људи, скривени око куће, приправно чекали у заседи. Та жена, отменог порекла и слободног понашања, имала је, наиме, младог и наочитог љубавника због кога је василевс био врло љубоморан. Игром случаја, десило се да управо туда, јашући на коњу, прође деспот Манојло, млађи брат Андроника III, који је заправо и тражио младог цара. Пошто га у тешко прозирној тами нису препознали, из заседе су деспота обасули правом кишом стрела и смртно ранили, уверени да се ради о супарнику њиховог господара.[71] Вест о нечувеној породичној несрећи дубоко је потресла Михаила IX, чије је здравље ионако било прилично нарушено. Будући да је већ био у жалости због недавне смрти ћерке Ане, погибија сина Манојла повећала је његов бол

место, и уколико би то случај захтевао без оклевања би био спреман да их све замени за свог миљеника.

[70] Питање проглашења Андроника III за василевса изазвало је доста расприу византологији. Старија историографија предлагала је 1316. годину, а такво датовање може се срести и у појединим новијим радовима. Cf. F. Dölger, *Die Urkunden des Johannes-Prodromos-Klosters bei Serrai*, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Abteilung 9 (1935) 19 n. 1 (исти аутор се за наведену хронологију залагао у још неким својим каснијим радовима); Papadopulos, *Genealogie*, 43; Bosch, *Andronikos III*, 9 n. 2; Laiou, *Andronicus II*, 285; Nicol, *Last Centuries*, 160. Постоје, међутим, и другачија датирања. Grierson, *Coins*, 285 предлаже 1317. годину, мада без било каквог дубљег залажења у подробности. Ф. Делгер, који се својевремено залагао за 1316, доцније се приклонио 1314. години, као времену када је Андроник III проглашен за василевса. Cf. Dölger, *Schatzkammern*, № 7, 39–42. Овакво датовање прихватила је Christophilopoulou, *Ekloge*, 236 али је у једном потоњем раду исправно закључила да је проглашење Андроника III за василевса морало бити обављено пре фебруара 1313. године. Cf. Christophilopoulou, *Problema*, 387 sq. И, најзад, Љ. Максимовић, *О времену ӣроīлашења Андроника III Палеолоīа за цара*, ЗРВИ 16 (1975) 119–122 тај чин датује у време од 1308. до фебруара 1313. године. В. и Ферјанчић, *СавладарсШво*, 330–331.

[71] Ову несрећну епизоду, која је у дом Палеолога унела толико раздора, саопштава Greg. I, 285–286. Уп. Острогорски, *ИсШорија*, 465–466; Bosch, *Andronikos III*, 12–13; Laiou, *Andronicus II*, 285; Nicol, *Last Centuries*, 161. О деспоту Манојлу Палеологу в. Ферјанчић, *ДесиоШи*, 41–42; PLP 9 (1989) № 21511.

до неподношљивости.[72] Опхрван страшном судбином породице, губитком двоје од четворо деце, преминуо је у Солуну 12. октобра 1320. године.[73]

Смрт Михаила IX, који је био навршио четрдесет и три године живота, сасвим је пореметила односе између два Андроника и на веома драматичан начин у први план истакла питање престолонаследника. Крајње озлојеђен најновијим скандалом Андроника Млађег, а истовремено и сам очајан због смрти сина и погибије унука, Андроник Старији је сасвим изгубио разумевање за унукове младалачке несташлуке и почео озбиљно да размишља о новом наследнику престола. У обзир је дошао још један његов унук, Михаило Катар, ванбрачни син деспота Константина и једне служавке.[74] Чинило се да је будућност Андроника III, оца доцнијег цара Јована V Палеолога, опасно угрожена.

Почетак сукоба

Зима 1320/1321. протекла је у поларизацији снага која се испољавала у обострано опрезним и прикривеним припремама. Под изговором да спремају одбрану Тракије од напада Бугара и Татара, сарадници Андроника Млађег су почели да окупљају војску у Једрену.[75] Обазриви Андроник Старији је, на другој страни, подозревајући да унук нешто спрема, решио да ослободи тамнице пинкерна Сиргијана, како би овај надзирао младог цара. При томе ипак није био довољно обазрив јер је, како су догађаји показали, потценио превртљивост амбициозног аристократе. Пошто је од Андроника III добио обећања, ојачана заклетвом да

[72] Ана Палеолог, кћи Михаила IX, била је удата најпре за епирског владара Тому (1296–1318), а потом и за његовог убицу Николу Орсинија, грофа Кефаленије, који је наследио своју жртву и владао Епиром од 1318. до 1323. године. Међутим, већ 1320. сестра Андроника III је умрла, нешто пре смрти Михаила IX. Cf. Cant. I, 13. О Ани Палеолог в. van Dieten, *Gregoras*, II-1, 101 n. 2, 194 n. 192, II-2, 377–378 n. 475; Nicol, *Despotate*, II, 75 sq.; PLP 9 (1989) № 21344.

[73] О датуму смрти Михаила IX сазнајемо из неколико извора. Cf. Greg. I, 277; Cant. I, 14. Поред наведених главних источника за ову епоху, трагичан догађај је одјекнуо и у три Кратке хронике. Cf. Kleinchroniken, 76 c 11c, 92 № 2, 351 № 2. О Михаилу IX Палеологу в. Papadopulos, *Genealogie*, № 59, 36–37; Б. Ферјанчић, *Михаило IX Палеолоī (1277–1320)*, ЗФФ 12-1 (1974) 333–356; PLP 9 (1989) № 21529.

[74] О сину деспота Константина Палеолога, Михаилу Катару, в. Papadopulos, *Genealogie*, 37–38; PLP 5 (1981) № 10141.

[75] *История Византии*, III, 125 (Г. Литаврин).

ће бити удостојен високим положајима и да без његове сагласности ништа неће предузимати, Сиргијан је младом василевсу разоткрио планове Андроника II. У међувремену, у напрегнутој атмосфери узајамног неповерења, деда је настављао да јавно ниподаштава унука упркос саветима својих најближих људи, али је, када су то прилике захтевале, зазирући од евентуалног покрета унукових пријатеља, био спреман и на патетичне сцене помирења.[76] Прилично колебљиво држање младог василевса, који је био склон да верује Андронику II, претило је да опасно компромитује његове најбоље пријатеље, заговорнике одлучног деловања. Тако су Јован Кантакузин и Теодор Синадин били приморани да напусте престоницу, док је дедино неискрено и изнуђено обећање да ће Андронику III оставити престо омекшало решеност младога цара. И управо када се Андроник II спремао да га заточи, Андроник Млађи је, упозорен од патријарха Герасима I (1320–1321),[77] напустио Цариград и похитао према Једрену, где су га нестрпљиво ишчекивали сарадници и присталице. Десило се то после Ускрса, у ноћи између 19. и 20. априла 1321. године.[78] Грађански рат се више није могао избећи.

Неке околности су ишле у прилог младим завереницима. То се пре свега односило на расположење становништва Тракије, које никако није могло бити наклоњено старом цару, када се зна да је Андроник II претходно повећао порезе, и на тај начин довео тадашњи живаљ до крајње границе финансијске изнурености. Притом не би требало губити из вида чињеницу да је Тракија, уз поједине делове Македоније, тада била једина византијска провинција из које се новац сливао у државну благајну. А потребе за новцем биле су заиста велике.[79] Ревност, застрашујућа ревност рекли бисмо, са којом су скупљачи пореза обављали свој задатак, као да се радило о правом надметању, и огромна количина новца коју су сакупили за кратко време, поготово када се имају у виду скучене територије Царства које су подлегале пореским обавезама, оставиле су дубок утисак на Нићифора Григору, који је записао како држава пропада а годишњи

---

[76] Greg. I, 313. Уп. *История Византии*, III, 125 (Г. Литаврин).

[77] Greg. I, 315. Занимљиво је да је током исте ноћи када је упозорио младог цара, дакле пре јутра 20. априла 1321. године, патријарх Герасим преминуо. Cf. Cant. I, 94; Greg. I, 319; Kleinchroniken, 77, № 12b. PLP 2 (1977) № 3783, 174 (са изворима и одговарајућом литературом).

[78] Cant. I, 89; Greg. I, 315; Kleinchroniken, 77, № 13a, 92 № 3. V. Bosch, *Andronikos III*, 20; Laiou, *Andronicus II*, 289.

[79] Андронику II је, између осталог, новац био потребан за одржавање сталних војних снага, хиљаду коњаника у Битинији а две хиљаде у Тракији и Македонији, затим за многобројна посланства, новчана давања околним народима и огромне трошкове администрације. Cf. Nicol, *Last Centuries*, 162.

износи у благајну увећани су до „милиона номизми".[80] Андроник III је, користећи се могућностима које му је пружао положај противника цариградске владе, прибегао вештом дипломатском потезу и Тракију ослободио обавеза плаћања пореза.[81] У тим областима, где су и иначе имена Михаила IX и Андроника III вероватно значила више него име Андроника II, био је то сигуран пут за придобијање присталица у овом критичном тренутку. У исто време је новац опљачкан од скупљача пореза могао бити коришћен за потребе завереника а против старог цара.

На другој страни, у Цариграду, стање је било збиља ванредно. Стари василевс, искусан и разборит, морао је предвидети да развој догађаја неће бити особито повољан за њега уколико не обезбеди подршку у престоници, поготово ако се узме у обзир ненадокнадива предност његовог младог такмаца у провинцијама. Стога је желео да по сваку цену од грађана Цариграда добије јемство оданости. Тако се на улицама престонице у тим данима могао видети помало необичан призор: свештеници су носили јеванђеља над којима су житељи Цариграда, као пред сакралним сведоком, давали залогу верности Андронику II.[82] Стари цар је чак издејствовао да највиши црквени великодостојници прогласе Андроника III и његове сараднике за велеиздајнике.[83] Предузете мере, међутим, нису знатније поправиле његов положај, поготово када су почели да пристижу гласови о томе да се војска завереника, коју је предводио изванредни војсковођа Сиргијан, упутила према Цариграду.

Свесни своје надмоћи, побуњеници су, пуни самопоуздања и без било каквог оклевања, кренули пут престонице, уверени да им коначна победа не може измаћи. Увидевши да почиње да губи тло под ногама, стари василевс је похитао да се спасе склапањем споразума. Уговором састављеним у трачком граду Региону 6. јуна 1321. године било је предвиђено да Андроник III влада самодржачки (*autokratorikos*) над областима Тракије од Христопоља до обале недалеко од самог Цариграда, а Андроник II је добио престоницу и пределе западно од Христопоља, укључујући и егејска острва.[84] Припало му је такође и право да води

[80] Greg. I, 317. Cf. van Dieten, *Gregoras*, II–1, 142 n. 63

[81] Greg. I, 319. Уп. Острогорски, *Историја*, 466; Bosch, *Andronikos III*, 22; Laiou, *Andronicus II*, 289.

[82] Greg. I, 319. Cf. Laiou, *Andronicus II*, 289.

[83] Greg. I, 319 истиче да су архијереји – патријарх Герасим је недавно преминуо – испунили наређење Андроника II и његовог унука прогласили за издајника, као и све оне који су били с њим, а и оне који су намеравали да беже или да подржавају младог цара. Cf. Laiou, *Andronicus II*, 289.

[84] Greg. I, 321; Cant. I, 115. Cf. Parisot, *Cantacuzène*, 51–52; Флоринский, *Андроник Младший*, 96–97; Dölger, Regesten, IV, № 2660; Bosch, *Andronikos III*, 24–25; Laiou,

спољну политику, делатност која и иначе није била по вољи његовом унуку, па јој је претпостављао лов или обичну доколицу.[85] На тај начин је завршена такозвана прва фаза грађанског рата, која је, у ствари, трајала непуних педесет дана. Према вестима Нићифора Григоре, одредбама уговора је наводно био задовољан Андроник Млађи али не и Андроник Старији, који се, изгледа, тешко мирио са уступцима на које је био присиљен да пристане.[86] Питање је, такође, колико су сарадници младог цара били задовољни договором у Региону. У сваком случају, трајност и поштовање мира били су сумњиве дуговечности.

Споразум у Региону, којим је Византија била подељена, представља случај без преседана, догађај који је само неколико година раније био просто незамислив. Познато је, наиме, да је Ирина од Монферата, друга жена Андроника II, предлагала да се Царство подели синовима василевса, дакле чак на неколико делова. Ову „јеретичку" идеју, потпуно страну византијској државноправној традицији, о којој Нићифор Григора пише са потпуном индигнацијом и запрепашћеношћу,[87] Андроник Старији је глатко одбио што је довело до раскида међу супружницима, па је увређена царица напустила Цариград и отишла у Солун.[88] Догодило се, ипак, да се предлог тада већ покојне Ирине од Монферата оствари, додуше у нешто измењеним условима, будући да се радило о привременом решењу које је изнудио ток грађанског рата и о само двојици учесника у подели. Уговор у Региону из јуна 1321. превасходно је био нагодба зараћених страна, а не трајна деоба Византијског царства. Стога ваља упозорити да договор двојице царева ипак не означава основу на којој се касније развијају византијске апанаже.[89] Међутим, изнесена оцена ниуколико не ублажује жалосну чињеницу да је у тим временима држава Ромеја све чешће била приморавана да изневерава нека своја неприкосновена начела.

Примирје између Андроника Старијег и Андроника Млађег није дуго потрајало. Трвења и несугласице у табору младог василевса почели

Andronicus II, 289; van Dieten, *Gregoras*, II-l, 144–151 n. 70; Mavrommatis, *Palaiologoi*, 61–63. Књига у којој су до најситнијих подробности осветљена збивања у Византијском царству током 1321. године је: K. Kyrris, *To Byzantion kata ton ID aiona. I. He prote fasis tou emfyliou polemou kai he prote syndiallage ton dyo Andronikon (20. IV - fthinoporon 1321). Esoterika kai exoterika problemata*, Mesanatolike Bibliotheke 2, Levkosia 1982, 1–152.

[85] Greg. I, 321. Уп. Флоринский, *Андроник Младший*, 97.

[86] Greg. I, 321 сасвим одређено каже да је млади цар радо прихватио услове мира, док је стари василевс био потпуно незадовољан. Cf. Laiou, *Andronicus II*, 289.

[87] Greg. I, 233–234.

[88] Острогорски, *Исӣорија*, 448–449.

[89] Максимовић, *Айанаже*, 107.

су полако да избијају на површину, наговештавајући не само извесне промене него и суштинске заокрете. Клица раздора, у ствари, било је супарништво двојице угледних аристократа, Јована Кантакузина и Сиргијана, чија су се стремљења неминовно морала сударити. Међу главним сарадницима младог цара постојала су, изгледа, и значајна размимоилажења у погледу даљих планова, поготово оних који су се непосредно односили на Андроника II. Предлоге Сиргијана, који је до тада углавном држао све нити завере у својим рукама, о брзом и одлучном деловању како би се стари василевс сасвим потиснуо, осујетило је противљење Јована Кантакузина.[90] Уз то, Сиргијану су почели да сметају благонаклоност и привржености Андроника III према његовом љутом такмацу, као и ненадана „амнезија" младог цара по питању великих обећања које му је, уз заклетве, дао уочи избијања грађанског рата.

Расцеп је уследио у децембру 1321. године, када се Сиргијан, под изговором да је Андроник Млађи увредио част његове жене, изненада обрео у табору старог василевса.[91] Овакав обрт потпуно је изменио распоред снага. На једној страни, силно је осоколио Андроника II, вративши му веру да унуку може достојно узвратити и чак га примерно казнити, а на другој, морао је круговима око Андроника III донети много главобоље, с обзиром на чињеницу да се радило о човеку до танчина упознатим са плановима младих великаша. Током неколико следећих месеци ратовало се са променљивом ратном срећом. У почетку је превага, захваљујући пре свега Сиргијану, била на страни Андроника Старијег, који се чак оглушио о предлоге младог цара за помирење.[92] Положај странке Андроника III у знатној мери отежавала је његова болест и везаност за постељу, па се чинило да опасно нарушена равнотежа прети да сасвим угрози подухват младих аристократа. Чак је и мајка Андроника Млађег, Марија, која је држала синовљеву страну, била изложена понижењу тиме што су је силом из Солуна одвели у Цариград.[93]

Међутим, убрзо је дошло до преокрета. У пресудном часу, између осталог, Јован Кантакузин је, изгледа, на подстицај своје мајке, ставио властити новац на располагање Андронику III, како би овај могао да

[90] Parisot, *Cantacuzène*, 53; *История Византии*, III, 126 (Г. Литаврин).

[91] Greg. I, 352. Cf. Bosch, *Andronikos III*, 26.

[92] *История Византии*, III, 126 (Г. Литаврин).

[93] Cant. I, 129. О жени Михаила IX, односно мајци Андроника III, јерменској принцези, а потом византијској царици, Рити-Марији-Ксенији в. Papadopulos, *Genealogie*, 36–37; Bosch, *Andronikos III*, 7 et passim и посебно у већ наведеном раду Б. Ферјанчића о Михаилу IX Палеологу. В. н. 73. Такође в. PLP 9 (1989) № 21394.

среди финансије и плати најамнике.[94] Други град Царства, Солун, прешао је на њихову страну, а збаченог деспота Константина, стрица младог василевса, довели су у оковима пред Андроника Млађег.[95] Скупљена војска, коју је предводио Теодор Синадин, у пролеће 1322. почела је успешно да наступа у Тракији, доводећи старог цара поново у шкрипац. Притешњен неповољним обртом ратне среће, Андроник II је морао да пристане на нови споразум, до кога је дошло у трачкој тврђави Епиватима, јула 1322. године.[96] Мада је овај уговор углавном поновио оно што је било предвиђено у Региону, претходног лета, углед и престиж Андроника III видно су порасли. Сиргијан је допао тамнице, пошто је, изгледа, опет спремао заверу.[97]

Следећих неколико година, од 1322. до 1327, углавном је протекло у миру, али у миру за који се не би могло рећи да је био особито чврст, будући да су двојица царева ипак зазирали један од другог. Као одређени израз помирења деде и унука може се схватити и свечано крунисање Андроника III, величанствена церемонија обављена у цркви Свете Софије 2. фебруара 1325. године.[98] Да ни ова свечаност није могла да протекне

[94] Добро је познато да је Јован Кантакузин био један од најбогатијих људи у Византијском царству у првој половини XIV столећа. Као илустрација његовог богатства у литератури се најчешће наводи податак о процени губитка који је грађански рат донео овом угледном ромејском великашу. Cant. II, 185 истиче да је његов сточни фонд претрпео огромне губитке и да је изгубио 5.000 грла марве, 1.000 теглећих животиња, 2.500 кобила, 200 камила, 300 мазги, 500 магараца, 50.000 свиња и 70.000 оваца. Cf. Weiss, *Kantakuzenos*, 12, 21–22; Nicol, *Last Centuries*, 198.

[95] Greg. I, 356. Да би избегао најгоре, деспот Константин Палеолог се замонашио. О њему в. Ферјанчић, *Деспоти*, 90 сл.; PLP 9 (1989) № 21499.

[96] Greg. I, 358–359; Cant. I, 167–169; Kleinchroniken 77 № 13b, 92 № 5; Dölger, Regesten, IV, № 2479. Cf. Bosch, *Andronikos III*, 33–34; Laiou, *Andronicus II*, 290.

[97] Greg. I, 363–364.

[98] Cant. I, 196–204; Greg. I, 373; Kleincihroniken, 77 № 15. За разлику од Нићифора Григоре који сасвим сажето, у свега неколико редова, описује овај догађај, Јован Кантакузин му посвећује доста простора и доноси читав низ живописних подробности. Међутим, већ је одавно уочено да се заправо ради о једном општем опису церемоније крунисања. О овоме питању је расправљао Ферјанчић, *Севладарство*, 331–332 који је, после навођења свих досадашњих резултата, обазриво упозорио да се из уопштеног описа Јована Кантакузина и неколико редова Нићифора Григоре не могу доносити конкретни закључци о самом току крунисања Андроника Млађег. Нема сумње, наравно, да је за младог василевса крунисање представљало догађај од особите важности. Углавном од тог времена на византијском новцу се срећу заједничке представе Андроника II и Андроника III. Cf. Sabatier, *Monnaies byzantines*, 257–260; Wroth, *Imperial Byzantine Coins*, II, 626–628; Т. Герасимов, *Монета од Андроник II и Андроник III с надпис TES MAKEDONIAS*, Известия на археологическия инсти-

без малог инцидента, који је протумачен као лош предзнак, побринуо се несрећан стицај околности. Док су оба василевса јахали према цркви Свете Софије, будући да је дан био влажан, коњ старог цара се поклизнуо у блатњавој локви и Андроник II је пао.[99] Доцније се испоставило да су имали право они који су били склони да у томе виде наговештај неповољних догађаја.

Околност да му је сужено поље делатности, јер је унук у знатној мери ограничио његове надлежности, отворила је Андронику II широке могућности на другој страни, па је стари василевс све своје снаге посветио спољној политици. На тај начин, завршне године његове владавине обележене су необично живом активношћу, поготово у осетљивим односима према Западу. Када је постао свестан да је Мала Азија ипак неповратно изгубљена за Царство, негде почетком друге деценије XIV века,[100] Андроник II је све више почео да се окреће према европским силама. Уз нека уобичајена обележја, као што је, на пример, било подржавање гибелинских снага, у првом реду Ђенове, западна политика старог цара попримила је и нека нова, а то су лагано приближавање гвелфској странци и промена у односу на увек осетљиво питање уније.[101] Догодило се да је у питању несугласица православне и римокатоличке цркве, кључног проблема у везама између Истока и Запада, држање Андроника Старијег претрпело потпуни обрт, јер се у позним годинама

тут 20 (1955) 584; R. Ratio, *Monnaies byzantines et d'autres pays contemporaines à l'époque byzantine*, Amsterdam 1959, 118; Sear, *Byzantine Coins*, 387–392; Whitting, *Byzantine Coins*, 238–242 № 394; Grierson, *Coins*, 285 et passim.

[99] Greg. I, 373.

[100] Laiou, *Andronicus II*, 329 сматра да је после 1311. године, када су сви његови планови у Анадолији доживели потпуни крах, старом василевсу постало јасно да је Мала Азија изгубљена за Царство.

[101] Norden, Papsttum und Byzanz, 684–689 био је мишљења да се Андроник II према питању уније увек држао хладно и веома пасивно. Потоњи научници су углавном прихватали овакву оцену. Cf. Muratore, *Una principessa*, 239, 279–81; Viller, *Question*, 276. Међутим, чињеница је да је стари цар у последњим годинама своје дуге владавине умногоме променио своје држање према том значајном питању. Laiou, *Andronicus II*, 315 у приличној мери ревидира већ укорењено мишљење о потпуно пасивном држању Андроника II, убедљиво упозоравајући да је он у времену између 1324. и 1327. године подстицао преговоре који би требало да доведу до приближавања двеју цркава. Тако је, на пример, Јероним, католички бискуп Кафе, извештавао Запад да је стари цар спреман да се приближи папској курији. Око ових важних питања, која су се односила на могућност склапања уније, велику посредничку улогу играо је познати Млечанин Марино Санудо Торчело (Ibid. 314–329). О ставу Андроника II према кључном питању односа са Западом, који се тицао приближавања и коначног измирења цркава в. и Gill, *Eleven Emperors*, 78.

живота, на неки начин, вратио политици свога оца Михаила VIII, политици коју је са толико огорчености одбацио још на почетку своје владе. Учинио је то зато што је желео да обезбеди тешње везе са западним силама, сматрајући да само са те стране може очекивати евентуалну помоћ и подршку пред непрестаним нарастањем турске моћи у Малој Азији, а не због неке непосредне опасности са Запада, како се понекад мисли.[102] Међутим, погрешно би било мислити да је такав став проистекао из попуштања и спремности да се по сваку цену чине уступци. Напротив, стари василевс је, доследан самоме себи, допуштао могућност расправљања о унији али искључиво у равноправним условима.

Принцеза из Алпа

У тим годинама, раздобљу релативног мира између двојице царева, дошло је до важних промена у приватном животу Андроника III Палеолога. Познато је, наиме, да се млади василевс још као двадесетједногодишњак оженио сестром Хенриха II, војводе од Брауншвајг-Грубенхагена, Аделаидом, која је у Византији добила име Ирина. Овај брак, који је био само једна од карика у активној западној политици Андроника II, склопљен је 23. октобра 1317. године.[103] Жеља Андроника Старијег и Михаила IX, између осталог, била је и да на овај начин донекле уозбиље размаженог младића.[104] Показало се, међутим, да се немирни дух Андроника Млађег није могао тако лако укротити, јер је млади василевс својим понашањем сасвим распршио брижна очекивања деде и оца. Из

[102] Laiou, *Andronicus II*, 315, 319 после подробне анализе различитих извора показује да претња напада на Византију, који би потицао из западне Европе, није могла да услови помирљиву политику Андроника II према папаској столици у последњим годинама његове владавине. О односима папства, с једне, и државе Ромеја, односно читавог источног Средоземља у ово време, с друге стране, в. Gill, *Byzantium and Papacy*, 192–193; Setton, *Papacy and Levant*, 163 sq.

[103] Greg. I, 277; Kleinchroniken, 76 № 11b. Поједини истраживачи су, погрешно тумачећи податак Нићифора Григоре, ово венчање датовали у 1318. годину. Cf. Muratore, *Una principessa*, 232; Papadopulos, *Genealogie*, 43; W. Ohnsorge, *Eine verschollene Unkunde des Kaisers Andronikos III. Palaiologos für Heinrich, dictus de Graecia, Herzog zu Braunschweig (-Grubenhagen), vom 6. Januar 1330*, BZ 44 (1951) 437–438 (=*Abendlamd und Byzanz*, Darmstadt 1958, 492–493); Bosch, *Andronikos III*, 10. О правом разрешењу ове хронолошке недоумице односно о тачном датовању венчања Андроника Млађег и Аделаиде од Брауншвајг-Грубенхагена у 23. октобар 1317. године в. Loenertz, *La chronique brève de 1352*, 348 n. 2 (са старијом литературом); Laiou, *Andronicus II*, 252; Schreiner, *Kommentar*, 225–226.

[104] Nicol, *Last Centuries*, 161. О Ирини в. PLP (1989) № 21356.

овог брака родило се само једно мушко дете, које је умрло већ у узрасту од осам месеци – дечак је поживео од јуна 1321. до фебруара 1322. године[105] – али се у изворима није сачувало његово име.[106] Уосталом, готово ништа се ни не зна о Ирининoм боравку у Византији и њеном животу са младим царем. Ти су подаци, вероватно због недовољне занимљивости и значаја, остали у сенци живописних вести о лакомисленом животу Андроника III и његовом сукобу са дедом. У лето 1324. године, док је млади василевс био у Тракији, у областима које су му припале споразумом у Региону а потом потврђене уговором у Епиватима, Ирина се веома озбиљно разболела.[107] Било је одлучено да се болесна царица хитно пребаци у Цариград, што је свакако био поуздан знак да је њено здравствено стање почело да бива критично. Несрећној Ирини, међутим, није успело да још једанпут угледа „царицу градова" – умрла је 16. августа 1324. године на обали Мраморног мора, у трачкој тврђави Радосто.[108] У то време, налазећи се на путу за Цариград, Андроник III је због властите болести био принуђен да неколико дана проведе у Визи, управо у време када је Ирина умрла. За женину смрт сазнао је тек у Хераклеји, када је наставио путовање у престоницу. Наводно ожалошћен изненадном несрећом, није кренуо даље него је петнаест дана провео у овом граду смештеном на трачкој обали Пропонтиде, а онда се запутио у Цариград.[109]

---

[105] Cf. PLP 9 (1989) Nos 21356, 21437.

[106] Cant. I, 119. Премда у изворима није сачувано име детета van Dieten, *Gregoras*, II-1, 158–159 n. 117 обазриво допушта могућност да је оно по деди названо Михаило и у индексу уз име Михаила Палеолога, сина Андроника III из првог брака, ставља знак питања (Ibid. II–2, 432). Није немогуће да је ова претпоставка, за коју, додуше, у расположивим изворима нема никакве потврде, ипак тачна. Ако је поштована породична традиција Палеолога – о којој ће више бити речи у следећем одељку, када се буде говорило о рођењу Јована V Палеолога – син Андроника Млађег и Аделаиде-Ирине је збиља могао понети име Михаило.

[107] Cant. I, 193.

[108] Greg. I, 383 само говори о њеној смрти али не даје прецизан датум. Cant. I, 193 сасвим одређено саопштава да је она умрла 16. августа, седмог индикта, што одговара 1324. години. Тачан датум смрти Аделаиде-Ирине среће се и у једној хронолошкој забелешци. B. S. Lampros, *Enthymeseon etoi hronikon semeiomaton sylloge prote*, NE 7 (1910) 139 № 47. Овај догађај, наравно, региструју многобројни истраживачи, али свесно ћемо се ограничити само на неке радове: Parisot, *Cantacuzène*, 64; Muratore, *Una principessa*, 232; Papadopulos, *Genealogie*, 43; Bosch, *Andronikos III*, 36; Laiou, *Andronicus II*, 302. Fatouros – Krischer, *Kantakuzenos*, I, 226 n. 66 доносе податак да је Аделаида-Ирина рођена 1293, што значи да је била старија од Андроника III три године.

[109] Cant. I, 194.

Будући да из првог брака није имао деце и да се приближавао тридесетој години живота, узрасту у коме су његов деда и отац већ имали неколико потомака, Андроник III је са Андроником II почео да размишља о другом браку. Поново се радило, као и увек у сличним приликама, треба ли то уопште и апострофирати, о што кориснијој и пробитачнијој политичкој женидби. Избор је пао на принцезу из Савоје, Јовану, ћерку грофа Амадеа V (1285–1323) и Марије од Брабанта, полусестру владајућег грофа Едварда (1323–1329).[110] Значајну улогу у овом избору одиграо је Теодор I (1306–1338), маркиз од Монферата, полустриц Андроника III,[111] врстан познавалац прилика на Апенинском полуострву. Овај пустолов немирног духа живео је у Италији али је често долазио у Византију, углавном да би тражио новац за неки од својих многобројних ратова а, мора се признати, не ношен снагом породичних осећања и привржености.[112]

Тако се и обрео у Цариграду негде у јуну или јулу 1325. године, а највероватније већ у јулу – у најужем породичном кругу Палеолога изгледа није било много двоумљења око избора невесте – једно византијско посланство, у коме су били паракимомен Андроник Торник и Жан од Жиблеа, кипарски великодостојник у служби василевса, кренуло је пут Савоје.[113] Захваљујући летњем времену, погодном за дуге пловидбе, већ

---

[110] Muratore, *Una principessa*, 225 sq. још увек је једино дело које свеобухватно и подробно описује Ану Савојску, личност која је на разне начине привлачила позорност истраживача византијске историје XIV столећа. Тако заносном изазову није одолео ни велики Ш. Дил, који јој је посветио један од својих есеја. Cf. C. Diehl, *Imperatrices de Byzance*, Paris 1959, 275–295. В. такође и Fatouros – Krischer, *Kantakuzenos*, I, 269–270 n. 258; PLP 9 (1989) № 21347; Д. М. Никол, *Византијске племкиње. Десет портрета, 1250–1500*, Београд 2002, 133–153.

[111] О овој занимљивој личности византијске и италијанске историје прве половине XIV столећа в. F. Cognasso, *Una crisobolla di Michele IX Paleologo per Teodoro I di Monferrato*, Studi bizantini 2 (1927) 39–47; D. Zakythinos, *Ho markion tou Momferatou Theodoros A Palaiologos kai o Basileus tes Gallias Philippos ho ST'*, EEBS 11 (1935) 16–28; Papadopulos, *Genealogie*, № 62 39–40;Laiou, *A Byzantine Prince Latinized: Theodore Paleologos, Marquis of Montferrat*, Byz. 38 (1968), 386–410; Fatouros – Krischer, *Kantakuzenos*, I, 292–293 n. 350; PLP 9 (1989) № 21465.

[112] Muratore, *Una principessa*, 245–249 наглашава да је Теодор од Монферата вероватно обавестио Андроника II и Андроника III о савојској принцези. Посебна драгоценост књиге о Ани Савојској, то никако не би требало губити из вида, лежи у чињеници да је њен аутор Дино Мураторе писао на основу многих необјављених докумената.

[113] Cant. I, 195; Dölger, *Regesten*, IV, № 2533. Cf. Muratore, *Una principessa*, 248–249; Bosch, *Andronikos III*, 106–107; Laiou, *Andronicus II*, 303. О Андронику Торнику в. G. Schmalzbauer, *Die Tornikioi in der Palaiologenzeit*, JÖB 18 (1969) № 12 126–127; G. Theocharides, *Hoi Tzamplakones. Symbole eis ten byzantinen makedoniken*

средином августа су били у Савоји, а почетком септембра у Шамберију, савојској престоници у Алпима, срели су грофа Едварда и младу, мајку будућег цара Јована V Палеолога.[114] Да су преговори о браку текли без тешкоћа недвосмислено сведочи и чињеница да је женидбени договор постигнут и потписан већ 22. септембра 1325. године.[115]

У невеселим приликама у којима се Царство налазило двадесетих година XIV столећа брак ромејског василевса са принцезом из најјаче пијемонтске државе морао се сматрати значајним успехом византијске дипломатије упркос тешком бремену наслеђених веровања о недодирљивој ексклузивности цариградског двора. Одмах после успешно завршених преговора, већ последњих дана септембра 1325. године, полусестра грофа Едварда, која је у Византији добила име Ана, кренула је на пут. Најпре се прилично дуго, од 18. октобра до краја новембра, задржала у Савони, граду на обали Лигуријског залива, недалеко од Ђенове.[116]

Будући да пловидба по Средоземљу у зимским месецима није могла бити нарочито угодна, предстојао јој је далек и напоран пут. Њену пратњу, која је наводно у византијској престоници оставила дубок утисак на знатижељну ромејску публику, сачињавали су један капелан, три фрањевачка калуђера и неколико витезова и дворских дама.[117] После путовања које је трајало преко два месеца, од краја новембра 1325. до фебруара 1326. године, савојска делегација је приспела у Цариград.[118] Дуга пловидба, заморна и мучна, није остала без последица по здравствено стање Ане Савојске, тада девојке од око двадесет година.[119] Околност да се осећала болесном одложила је светковину венчања за читавих неколико месеци. Тако је тек у октобру склопљен брак између Андроника III и Ане Савојске, а после брачне свечаности она је крунисана као византијска царица.[120] Нико тада није могао ни слутити да ће управо она, захваљујући посебном стицају неочекиваних збивања, средином столећа

---

prosopographian tou ID aionos, Makedonika 5 (1961–1963) 173 sq. О Жану од Жиблеа в. Fatouros – Krischer, *Kantakuzenos*, 270 n. 260.

[114] Muratore, *Una principessa*, 249–251; Laiou, *Andronicus II*, 303.

[115] Muratore, *Una principessa*, 258–259; Laiou, *Andronicus II*, 303.

[116] Muratore, *Una principessa*, 266–272; Laiou, *Andronicus II*, 303.

[117] Muratore, *Una principessa*, 267–269; Laiou, *Andronicus II*, 303–304.

[118] Cant. I, 204. Cf. Muratore, *Una principessa*, 272; Laiou, *Andronicus II*, 303.

[119] Није сасвим поуздано познат тачан датум рођења Ане Савојске, али се сматра да је по својој прилици то било 1305. или 1306. године. Muratore, *Una principessa*, 227 обазриво се изјашњава за 1306, док се Fatouros – Krischer, *Kantakuzenos*, I, 269 n. 258 уз дужан опрез приклањају 1305. години.

[120] Cant. I, 204–205; Greg I, 383–384. Cf. Muratore, *Una principessa*, 273–277; Laiou, *Andronicus II*, 304; van Dieten, *Gregoras*, II–1, 185–187 n. 184.

имати веома важну улогу у Царству, улогу која је у више наврата с разлогом могла бити оцењена као негативна.

Убрзо после венчања младенци су, у пратњи Јована Кантакузина, пошли у Дидимотику. Једна група турских војника не само да им је покварила брачно путовање него им је опасно угрозила и саме животе, пошто их је пресрела на путу. Андроник III био је чак и рањен док се његов најбољи пријатељ спасао на чудесан начин.[121] Већи део царичине пратње, на другој страни, напустио је Цариград непосредно после церемоније венчања, али су представници савојског племства потом долазили у Византију сваке године, одушевљени што је њихов зет Андроник III Палеолог страсно испољавао нескривене симпатије у односу на западне облике забава, поготово према витешким турнирима, на којима је веома радо и учествовао.[122] Било је очевидно да је млади василевс поред наклоности својих ромејских поданика успевао да стекне симпатије и у латинском свету, можда управо захваљујући одсуству иначе укорењене византијске нетрпељивости према свему што је на себи носило печат Запада.

Склопљеним браком између византијског василевса и савојске принцезе морао је бити задовољан и Андроник II Палеолог, јер је на тај начин само наставио претходну политику јачања веза са гибелинском коалицијом у Италији. У ствари, женидба Андроника III представљала је и више од тога. Познато је, наиме, да су владари Савоје постепено почињали да напуштају загрижену привржeност гибелинима и да лагано успостављају пријатељске везе са доскорашњим љутим непријатељима – гвелфима.[123] Управо због те политичке амбиваленције Андроник II, будући да је и сам у годинама које су претходиле склапању брака Андроника III полако почео да се приближава гвелфима, настојао је да успостави чвршће везе са савојским грофовима.[124]

Задовољство старог василевса због женидбе његовог унука никако није могао да дели и папа Јован XXII (1316–1334). Напротив, удају са-

[121] Cant, I, 206–207. Уп. Бурмов, *История*, 34 (= *Избрани произведения*, I, 245–246); Fatouros – Krischer, *Kantakuzenos*, I, 277, n. 288 датују ову епизоду у новембар 1326. године.

[122] Cant. I, 205 каже да су те новотарије, којима он очигледно није наклоњен, први пут продрле у царство захваљујући сународницима Ане Савојске. Laiou, *Andronicus II*, 304 n. 83 подсећа да се то заправо десило у време Манојла I Комнина (1143–1180), који је и сам био поклоник многих западних обичаја и увек спреман да учествује на витешким турнирима. В. Острогорски, *Историја*, 357–358.

[123] Laiou, *Andronicus II*, 305.

[124] Ibid.

војске принцезе за ромејског цара, о којој је сазнао са закашњењем, у време када је Ана већ боравила у Савони, спремна да крене за Цариград, доживео је као акт непријатељства према папској курији. Узвратио је кратким и срдитим писмом, 31. децембра 1325. године, у коме грофу Едварду ставља до знања да је за Јовану могао да нађе неког принца који припада римокатоличкој вери, а не шизматичког византијског цара. У том убеђењу нису га поколебала ни уверавања савојског владара, изражена у обазривим надањима да његова полусестра својим утицајем може превести василевса у римску веру. Папа Јован XXII одговорио је са умереном учтивошћу да су те наде свакако достојне хвале али вероватно ништавне.[125] Очигледно је да је у тим годинама, као и у претходним временима уосталом, зјапио дубок јаз између Византијског царства и папске столице, која је не тако давно под притиском француских краљева премештена из Рима у Авињон и приморана да доживи своје „вавилонско ропство".[126]

Недаће с Турцима

Двадесете године XIV века на тлу Мале Азије, где су се одвијали догађаји од животне важности за Византију, биле су веома суморне по Царство. Прилике су из дана у дан постајале све неповољније, постепено нарастајући и до претећих размера. Ни чињеница да се на малоазијском копну не налази јединствена држава него велики број емирата, неретко међусобно завађених, није доносила олакшање држави Ромеја. Шаролика слика коју је тада пружала Мала Азија, некадашње језгро Византијског царства, одражавала је и превирања унутар исламског света. Међу многобројним емиратима, поред оног на чијем челу је стајао султан Осман,[127] најзначајнији су били: Караси, смештен на простору од Дарда-

[125] Писмо папе Јована XXII упућено грофу Едварду Савојском објавио је Muratore, *Una principessa*, 253–254. Поново га је публиковао A. Tautu у Acta Benedicti XII, № 15b 31–32.

[126] Сматрамо да би нас далеко одвело навођење релевантне литературе за такозвано авињонско ропство папа, па стога једино указујемо на већ класично дело: G. Mollat, *Les papes d'Avignon (1305–1378)*, Paris 1949. посебно о односима између папске курије и хришћанског Истока у овоме раздобљу в. de Vries, *Päpste von Avignon und christliche Osten*, 85–128; N. Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades, 1305–1378*, Oxford 1986, 1 sq.

[127] Будући да први владари османске државе нису званично носили титулу султана, у даљем тексту ћемо ту реч употребљавати искључиво у њеном колоквијалном значењу. О титули султана в. *Enzyklopaiedie des Islam*, IV, Leiden–Leipzig 1934, 587–590 (J. Kramers).

нела до Пергама, Саруxан у северној Лидији, Ајдин у јужној Лидији, Ментеше у Карији, Теке у Ликији, Хамид у Писидији, Караман и Гермијан у унутрашњости полуострва.[128] Њихово политичко учвршћивање било је праћено и економским јачањем, нарочито израженим у полету трговине. Тако се емирати појављују као извозници разних врста робе као што су памук, кожа, пиринач, свила, жито, шафран, лан, восак и конопља.[129] Ипак, прворазредан значај имала је трговина стипсом, која се користила за бојење тканина и штављење коже, а имала је широку примену и у медицини.[130]

Од посебне важности је чињеница да су пијаце на Леванту држале монопол на продају стипсе све до 1462. године.[131] Веома уносан посао представљала је и трговина робљем, до кога се долазило у честим ратовима против „неверника". Малоазијски емирати су, с друге стране, увозили неке врсте тканина, поједине метале као што су сребро, олово или бакар, потом сапун, вино и друге производе.[132] Упоредо са политичким и економским ширењем долази и до још једног, не мање значајног потврђивања турског етноса. Почев од 1327. године у Кони, древној престоници селџучких султана, уместо персијског као службеног језика, језика на коме су састављени документи и вођена канцеларијска преписка, почиње да бива турски.[133] Очигледно је да су се у Малој Азији одигравале промене од суштинске важности за будућност не само Полуострва него и свих ближих па и даљих суседа.

Врло брзо су прошла времена када су се Турци задовољавали само поседовањем области у Малој Азији. Близина и примамљиво богатство острва у источном Средоземљу неизоставно су морали, пре или касније, да привуку њихову пажњу. Премда су у приличној мери били народ који је невичан поморству, чини се да су хитро напредовали у савлађивању нових и непознатих вештина неопходних за пловидбу по Леванту. О томе недвосмислено сведоче многобројне вести о раним пљачкашким акцијама турских пирата које су вођене на широком простору од егејских обала Тракије све до Пелопонеза. Тако, почевши већ од јуна 1318, млетачки

[128] Gibbons, *Ottoman Empire*, 277–302 наводи преко четрдесет емирата. Cf. Wittek, *Mentesche*, 18 sq; Lemerle, *Aydin*, 11; Жуков, *Эмираты*, 3–4.

[129] Heyd, *Commerce*, I, 544; Wittek, *Mentesche*, 132–133; Zachariadou, *Trade and Crusade*, 168; Жуков, *Эмираты*, 80–81.

[130] Жуков, *Эмираты*, 80, 156 н. 5.

[131] Heyd, *Commerce*, II, 570–571. Године 1462. стипса је пронађена у папској области, а то откриће истовремено је значило прекид монопола пијаца у источном Средоземљу на овај важан артикал.

[132] Жуков, *Эмираты*, 81–82.

[133] T. Talbot Rice, *The Seljuks in Asia Minor*, London 1961, 127.

документи говоре о овим нападима, било да се ради о бродовљу, било о поседима Венеције у Егејском мору.[134]

Гусарски излети Турака нису поштедели ни Свету Гору, што је наишло на одјек и у хагиографској литератури. Тако се на једном месту у *Житију Германа Агиорита* спомињу напади турских пирата, који су се 1325. године обрушили и на ово јединствено пребивалиште православних монаха.[135] Наведени податак, наравно, није остао усамљен у оваквој врсти историјских извора,[136] а сачувано је и једно писмо цариградског патријарха Исаије (1323–1332), из децембра 1325. године, упућено атоском манастиру Ивирону, које сведочи о томе да су Турци угрозили не само Свету Гору него и читаву Халкидику.[137] Документ, састављен у марту 1326. године, недвосмислено казује да је велика одважност доводила турске пирате чак до обала Негропонта и Мореје.[138] Посебно их је, изгледа, заокупљала привлачност Еубеје, острва за које је, додуше много касније, Идрис Битлиси записао – употребљавајући за њега и назив Агрибоз – да представља најлепши крај света.[139]

И обавештени Нићифор Григора, уз Јована Кантакузина главни византијски извор за ово раздобље, извештава да су током почетних годи-

---

[134] Thomas, *Diplomatairium*, I, Nos 61, 62, 63.

[135] P. Joannou, *Vie de S. Germain l'Hagiorite par son contenmporain le paitriarche Philothée de Constantinople*, Analecta Bollandiana 70 (1952) 98 24–28. О овом извору в. и V. Laurent, *La vie de saint Germain l'Athonite. Quelques observations*, REB 10 (1952) 113–123. Ново издање овог житија приредио је Д. Цамис. В. Philotheos Kokkinos, *Erga*, 142 56–143 60.

[136] О осталим вестима хагиографских текстова који говоре о раним нападима Турака на Свету Гору в. Laiou, *Saints and Society*, 92–93, 110 n. 34. Такође в. M. Zivojinović, *Concerning Turkish Assaults on Mount Athos in the 14th Century, Based on Byzantine Sources*, POF 30 (1980) (= III međunarodni simpozijum za predosmanske i osmanske studije, Sarajevo, 18–22. septembar 1978) 501–516.

[137] Dölger, *Schatzkammern*, № 93 1–3. У том писму Исаија, некада и сам атоски монах, упозорава да је на Светој Гори неопходно подићи утврђење због предострожности и заштите од све учесталијих непријатељских напада.

[138] Rubió i Lluch, *Diplomatari*, № 83 164. Реч је о писму Марина Сануда где се говори о упадима Каталанаца и Турака на Негропонт и Мореју. О овим догађајима опширно је расправљала E. Zachariadou, *The Catalans of Athens and the Beginning of the Turkish Expansion in the Aegean Area*, Studi Medievali, III serie, 21–2 (1980) 821–838 (= VR, *Romania and the Turks (c. 1300–c. 1500)*, London 1985). Уопште, о гусарству ове епохе в. A. Tenenti, *Venezia e la pirateria nel Levante: 1300c.–1460c.* Venezia e il Levante fino al secolo XV. 1–2 (= Civilta Veneziana, Studi 27), Firenze 1973, 705–771; I. Katele, *Piracy and the Venetian State: The Dilemma of Maritime Defense in Fourteenth Century*, Speculum 63 (1988) 865–889.

[139] S. Trako, *Bitlisijev opis Balkanskog poluostrva*, POF 12–13 (1962–1963) 217. О Идрису Битлисију, дворском хроничару Бајазита II, било је речи у уводном поглављу.

на грађанског рата између Андроника Старијег и Андроника Млађег Турци правили бродове и нападали Тракију, Македонију и острва, будући да су добро знали тамошње прилике.[140] У једном писму, пуном жалопојки и стрепњи, непознати аутор јадикујући указује на пустошења која су византијске области претрпеле од оних који служе проклетом Мухамеду (*hypo ton to enagestato Moamet douleuonton*).[141] Ма колико спорадична и штура, изнета сведочанства разноврсних извора довољно казују о растућој турској опасности које су и сами Византинци били потпуно свесни. Ни на Западу, наравно, нису превидели угроженост која је латинским поседима и бродовљу у водама Средоземног мора претила од Турака. Управо негде у овим годинама познати венецијански великодостојник Марино Санудо Торчело, одличан познавалац прилика на Леванту, антиципирајући све размере турске опасности, упозоравао је јавно мњење Запада да у чињеници да је Мала Азија већа од Шпаније леже изванредне могућности Турака да сграде јаку флоту.[142]

У још већој опасности, наравно, налазили су се преостали ромејски градови у Малој Азији, *reliquiae reliquiarum* некадашњег Византијског царства. Тако су Турци већ у раним двадесетим годинама XIV века опсели Филаделфију, важну тврђаву смештену на тромеђи емирата Сарухан, Ајдин и Гермијан.[143] Претходно су, ваља подсетити, још 1310. године напали овај град.[144] Сада, међутим, Турци су били знатно упорнији, а такође и хришћански браниоци, па је опсада трајала око годину и по дана.

У скоро безизлазној ситуацији Андроник II се одлучио на готово очајнички корак. Послушао је савет патријарха Исаије и 1324. тамо послао Алексија Филантропина, слепог и већ заборављеног старца, који је тридесетак година раније успешно ратовао против Турака, а онда био оптужен за велеиздају и пао у немилост. Чудо се ипак догодило. Без новца и довољно војске, али са угледом који је међу Турцима у Анадолији прерастао

[140] Greg I, 351.

[141] G. Karlsson – G. Fatouros, *Aus der Briefsammlung des Anonymus Florentinus (Georgios? Oinaiotes)*, JÖB 22 (1973) 208 8–13. Аутори сматрају да се to односи на продор Османлија у пределе Тракије 1326/1327. о којима говори и Јован Кантакузин. Cf. Cant. I, 206.

[142] A. Laiou, *Marino Sanudo Torsello, Byzantium and the Turks: The Background to the Anti-Turkish League of 1332.–1334*, Speculum 49 (1970) 380. О овоме угледном Млечанину в. и D. Jacoby, *Catalans, Turcs et Vénetiens en Romanie (1305–1332): Un nouveau témoignage de Marino Sanudo Torsello*, Studi Medievali, Serie III, 15–1 (1974) 217–201.

[143] Schreiner, *Philadelpheia*, 388 sq; Жуков, *Эмираты*, 33.

[144] Kourousis, *Gabalas*, 312. Овај напад иначе није познат из других расположивих извора.

у праву легенду, прослављени војсковођа је спасао византијски град. Мимо свих очекивања, на сам помен имена Алексија Филантропина исламски су ратници подигли опсаду Филаделфије.[145] Тако је ова тврђава са задивљујућом жилавошћу наставила да пружа отпор турским освајачима још читав низ десетлећа, остајући последње упориште Византије на малоазијском тлу.[146] Био је то, међутим, само усамљени трачак светлости у тами свеопштег безнађа на овој страни. Праве невоље су тек предстојале.

Велики успех Османлија, који су представљали најопаснијег византијског непријатеља у Малој Азији, био је освајање Брусе, најважнијег града у Битинији. Опсада је почела још 1317. и после деветогодишње херојске одбране, без било какве озбиљне помоћи цариградске владе, тврђава је коначно заузета 6. априла 1326. године.[147] Истовремено, био је то и први велики успех новог османлијског владара, емира Орхана (1326–1362), коме је отац Осман I, под теретом година и скрхан костобољом, пред смрт оставио престо. Османлије су одмах после освајања установили престоницу у Бруси, где су и сахранили оснивача своје државе, који је умро крајем 1326. године.

Уследио је нагли процват овога града, који је постао не само политичко средиште већ и најважнији трговачки центар Анадолије и велика тржница за размену робе између Истока и Запада. Славни арапски путник Ибн Батута, који је с јесени 1331. боравио у Бруси, дакле само пет година пошто су је Турци преузели од Византинаца, забележио је да је то велики и важан град са финим базарима и широким улицама, са свих

[145] О Алексију Филантропину в. Schreiner, *Philadelpheia*, 376–388; Kourousis, *Gabalas*, 212–219, 284 sq.; A. Laiou, *Some Observations on Alexios Philantropenos and Maximos Planoudes*, Byzantine and Modern Greek Studies 4 (1978) 89–100; Р. Радић, *Византијски војсковођа Алексије Филантропин*, ЗРВИ 37 (1998) 97–109.

[146] Историја града Филаделфије, последњег византијског упоришта на малоазијском тлу, привлачила је дужну пажњу многобројних истраживача. Поменућемо само најважније радове: Schreiner, *Philadelpheia*, 375–431; H. Ahrweiler, *La Region de Philadelphie au XIVe siècle (1290–1390), dernier bastion de l'hellenisme en Asie Mineure*, Comptes Rendus de l'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1983, janvier-mars, 175–197. Такође в. читаву збирку студија посвећених овом малоазијском граду: *Philadelphie et autres études*, éd. H. Ahrweiler, Byzantina Sorbonensia 4, Paris 1984. За нашу тему најзанимљивији су следећи радови: I. Beldiceanu-Steinherr, *Notes pour l'histoire d'Alasehir (Philadelphie) au XIVe siècle*, 17–37; P. Lemerle, *Philadelphie et l'émirat d'Aydin*, 55–67; A. Pralong, *Les remparts de Philadelphie*, 101–125.

[147] Cant. I, 220; Greg. I, 384; Kleinchroniken, 64 № 6, 77 № 16, 299 № 4, 303 № 1, 545 № 5, 555 № 1, 566 № 10. Овај важан догађај, наравно, региструју многобројни истраживачи, а ми ћемо навести само неколико радова: Chranis, *Short Chronicle*, 341–342; Arnakis, *Othomanoi*, 156; Loenertz, *La chronique brève de 1352*, I, 352–353; Laiou, *Andronicus II*, 292. Cf. Schreiner, *Kommentar*, 231–232.

страна окружен вртовима и изворима текуће воде.[148] Само нешто више од годину дана после освајања Брусе, Османлије су постигли још један значајан успех – маја 1327. заузели су Лопадион, једну од ретких преосталих ромејских тврђава у Малој Азији.[149]

Можда још више од губитка ових градова за Византијско царство било је поразно сазнање да су и сами Турци били сасвим свесни опадања Византије, с једне, и властитог уздизања, с друге стране. То се најбоље видело из разговора који је наводно са браниоцима Брусе водио емир Орхан, упозоравајући да се турска моћ повећава из дана у дан док грчка истовремено опада.[150] Још један догађај, веома битан за даљи развој османлијске државе, збио се на самом почетку владавине новог султана. У Бруси је 1327. године искован први османски новац – сребрна акча.[151]

Успон који је доживео емират на чијем челу се налазио Орхан ипак је био праћен појединим слабостима, испољеним у тешком продирању извесних елемената који су били неопходан услов деловања праве државе тога раздобља. Очевидно је да се оновремено турско друштво није лако ослобађало неких номадских навика стечених у претходним временима, о чему речито казују два сачувана сведочанства. Тако је знаменити арапски историчар Ибн Халдун записао да је Орхан учинио Брусу престоницом, али живот под шаторима није заменио дворцима него је и даље са својим шаторима одседао по равницама и бреговима. Египатски писац и савременик Орхана, Ибн Фадлулах ал-Умари, описујући емирову војску и поданике, истиче да је то наизглед страшан, али уистину безобличан, збрда-здола склепан елеменат, да су то људи лишени усмерења, али који знају да се лепо слажу са суседима и који се стално налазе у светом рату.[152] Изнете оцене, међутим, нису у несагласности са

[148] Ibn Battuta, II, 449–450. О боравку Ибн Батуте у Малој Азији посебно в. G. Arnakis, *He periegesis tou Impn Mpattouta ana ten Mikran Asian kai katastasis ton ellenikon kai tourkikon plethysmon kata ton ID aiona*, EEBS 22 (1952) 135–143.

[149] О времену када су Турци заузели Лопадион наративни извори не говоре ништа, па за тачан датум сазнајемо из једне Кратке хронике. В. Kleinchroniken, 78 № 17. Cf. Loenertz, *La chronique brève de 1352*, I, 353–355; Beldiceanu-Steinherr, *Recherches*, 102–103; Schreiner, *Kommentar*, 232–233. D. Pitcher, *An Historical Geography of the Ottoman Empire from Earliest Times to the End of Sixteenth Century*, Leiden 1972, 39 сасвим погрешно датује пад Лопадиона у руке Османлија у време око 1337/1338. године. Реч је о веома корисној књизи са прегледним и многобројним картама, али и са приличним хронолошким непрецизностима, поготово за раздобље раних турских освајања.

[150] Овај разговор доноси Vryonis, *Decline*, 407 n. 7.

[151] Иналџик, *Османско царство*, 13.

[152] Ове две оцене које су дали Ибн Халдун и Ибн Фадлулах ал-Умари цитиране су према књизи: N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo 1971, 29 n. 1.

чињеницом да је османлијска држава била свакако најјача међу малоазијским емиратима. О томе сасвим јасно и недвосмислено извештава Ибн Батута, који за Орхана изричито тврди да је највећи од свих туркменских владара и најимућнији у богатству, земљама и војној снази.[153]

За политику византијске владе, у овим годинама у приличној мери окренуту према Западу, без било каквог претеривања могло би се рећи да је у односу на Малу Азију била прилично непредузимљива. Добро је познато да је Андроник II, коме је сагласно договору зараћених страна у грађанском рату било поверено вођење спољне политике, упорно настојао да унапреди везе Царства са појединим европским силама. Управо у времену од 1324. до 1327. године бележи се његова најживља активност на овом плану.[154] С друге стране, многобројни неуспеси на малоазијском тлу као да су потпуно обесхрабрили цариградску владу, која је процењивала да су тамо ствари неповратно изгубљене. Јер, нема сумње, и Андроник II са својим сарадницима и аристократи окупљени око Андроника III морали су бити свесни кључног значаја источних граница Византије. Судбина Царства, било је очигледно, решавала се на тој страни.

У изворима је остало забележено да су људи младог василевса пребацивали старом цару због потпуног одсуства иницијативе у односу на Малу Азију.[155] Притом су одлучно изражавали спремност да се лично запуте тамо и покушају да ситуацију преокрену у корист државе Ромеја. Премда оптужбе упућене Андронику II нису биле неумесне, утисак је да су у себи носиле извесну демагогију. Наиме, све до 1328. озбиљни планови Андроника III у односу на Малу Азију били су ипак незнатни,[156] и више у служби својеврсног дипломатског надигравања између два супротстављена табора унутар Царства.

Остали догађаји

Неповољан међународни положај Византије још тежим су чинили замршени односи са двема италијанским републикама. Добро се зна да је чувеним уговором Михаила VIII и Ђенове, марта 1261. године, којим је оснивач династије Палеолога настојао да сузбије Млечане, последњу велику силу која је могла да спречи обнову Византије, заправо ударен

[153] Ibn Battuta, II, 451–452.
[154] Laiou, *Andronicus II*, 308.
[155] Ibid. 292–293 (са одговарајућим изворима).
[156] Ibid. 293.

темељ моћи лигуријске републике на Леванту.[157] Венеција, до тада неприкосновени господар свих морских путева на Истоку, одједном је доспела у подређен положај. Отуда се у деценијама које следе управо она појављује као зачетник многих антивизантијских акција, планова који су предвиђали поновно рушење Ромејског царства. На другој страни, користећи своје предности, Ђенова је ширила своју моћ у источном Средоземљу, а од посебне важности био је продор њених трговачких бродова у Црно море. Поседовање двеју тамошњих лука, Кафе и Тане,[158] које је лигуријска република држала од 1266, односно 1270. године, неизмерно је унапредило њену трговину. Нарочито је значајна била Тана (Азов), смештена на ушћу Дона у Азовско море, преко које се одвијала трговина са Златном Хордом. Није без важности чињеница да је одатле допремано жито за Цариград.

Јачање ђеновљанске моћи ослабило је позиције друге италијанске републике у источном Средоземљу, а то се особито показало на почетку треће деценије XIV века, када је за Венецију уследио нови неповољан расплет догађаја. У то време је, наиме, папа Јован XXII изричито забранио трговину са мамелучким султаном, па је у складу с тим млетачка влада у јануару 1323. године прогласила општи прекид свих трговачких веза са Египтом.[159] Ова забрана, која је трајала више од двадесет година, донела је Венецији осетне штете. Како су с временом антивизантијски планови на Западу ипак почели да јењавају, а будући да су и Царство и Млеци имали своје разлоге за изналажење међусобне сагласности, тако су се постепено образовали предуслови за поновно приближавање двеју страна.

У склопу западне политике Андроника II Палеолога било је важно да се обезбеде још непосредније везе са европским силама, па наравно и са Венецијом, а на тај начин би се држава Ромеја бар донекле ослободила јаке зависности од Ђенове. Млеци су, с једне стране, увидели узалудност надања да ће у скорије време доћи до крсташког рата против

---

[157] Острогорски, *Историја*, 420–421.

[158] О историји Тане и њеном огромном значају за црноморску трговину в. E. Skržinskaja, *Storia della Tana*, Studi Veneziani 10 (1968) 3–46; M. Berindei - G. Veinstein, *La Tana-Azaq de la présence italienne à l'emprisse ottomane*, Turcica. Revue d'études Turques 8–2 (Paris - Strasbourg 1976) 110–201. О Кафи, такође важном пристаништу на Црном мору в. L. Balleto, *Genova Mediterraneo Mar Nero (secc. XIII–XV)* /Civico Istituto Colombiano, Studi e Testi, Ser. storica I/, Genova 1976, 138–143; G. Petti Balbi, *Caffa e Pera a metà del Trecento*, RESEE 16 (1978) 217–228; M. Balard, *Les Génois en Crimée aux XIII–XV siècles*, Archeion Pontou 35 (1979) 201–217.

[159] Ashtor, *Levant Trade*, 44.

Византије, а с друге, трудили се да колико је год могуће на Истоку ухвате корак са Ђеновом. Венецији је, подсетимо се, био забрањен улаз у Црно море, што је, мора се признати, чињеница од нарочите важности. И, најзад, али никако не и на последњем месту, Византинце и Млетке је повезивао оправдани страх пред заједничком опасношћу – Турцима. Стога су преговори започети 1319, после уобичајених тешкоћа око утврђивања услова, ипак завршени успешно и крунисани уговором 1324. године.[160] Премда је жеља да се ранији неспоразуми изгладе била обострана, не би се могло рећи да су односи између двеју потписница били посебно срдачни. Очигледно је да се дугогодишње непријатељство није дало тако лако избрисати. За Ромеје је најпоразније било то да се, упркос свему, никако нису успевали да ослободе двоструког непријатног загрљаја италијанских република.

Окренутост западној политици, с једне, и непрестана бојазан због неповољног развоја догађаја на источним границама, с друге стране, никако нису значили да Царство запоставља односе са словенским суседима на Балканском полуострву. Напротив, управо су отварању треће, последње фазе грађанског рата између два Андроника претходила занимљива збивања везана за уплитање Срба и Бугара у унутрашње ствари Византије. Пре свега, био је то покушај паниперсеваста Јована Палеолога, таста српског краља Стефана Дечанског (1321–1331), да се осамостали и отпади од цара.[161] Његов покрет, који је пратило пустошење области чак до Стримона и Сера, морао је да забрине Андроника II. Да би предупредио даље невоље, стари василевс је у Скопље послао изасланике који су побуњенику носили знаке кесарског достојанства, што је требало да буде цена за обустављање непријатељских акција.

Паниперсеваст Јован Палеолог је пристао на помирење и требало је да се врати у Солун где је раније био намесник, али је изненада преминуо, док је његова удовица Ирина остала у Скопљу. Стога је Ан-

---

[160] О току преговора који су претходили склапању споразума између Венеције и Византије, као и о самом уговору и његовим одредбама опширније в. Laiou, *Andronicus II*, 308–311; Nicol, *Byzantium amd Venice*, 247–248.

[161] Greg. I, 373–374; Cant. I, 209 sq. О овим догађајима в. *Историја српскої народа*, I, 502 (С. Ћирковић) и нарочито *Виз. извори*, 195 сл, 314 сл (С. Ћирковић), где је наведена целокупна одговарајућа литература и где се крајње подробно и зналачки расправља о поменутом одметању паниперсеваста Јована Палеолога. Такође в. Р. Радић, *Четири византијска пребеīа у Србији*, „България, земя на блажени" (In memoriam professoris Iordani Andreevi), Велико Търново 2009, 384–390.

дроник II био присиљен да 1326, или, вероватније 1327. године,[162] пошаље у Србију једно посланство које је предводио Нићифор Григора.[163] Пошло им је за руком не само да кесарису Ирину врате у Византију него и да придобију наклоност иначе веома обазривог Стефана Дечанског, који је одраније гајио поштовање према старом василевсу.[164] Ни Андроник III није превише оклевао него се постарао да обезбеди подршку другог словенског владара – бугарског цара Михаила Шишмана (1323–1330).[165] У мају 1327. дошло је до једнонедељног сусрета младог византијског цара и његовог зета, а према постигнутом договору било је предвиђено да Андроник Млађи помогне Михаилу Шишману у борби против Срба, а трновски цар пружи помоћ василевсу у сукобу са дедом.[166] Показало се да је узајамно неповерење двојице Палеолога рађало и готовост да се кришом воде преговори са суседним владарима како би на време обезбедили савезнике уколико поново избије сукоб. На тај начин су обе стране прибегле помоћи страних сила, што је свакако било погубно по Царство, будући да намере суседа, руковођене искључиво сопственим интересима, нису могле донети Византији ништа добро.

---

[162] P. Schreiner, *Die Gesandtschaftsreise des Nikephoros Gregoras nach Serbien (1326/1327)*, ЗРВИ 38 (1999/2000) 331–341.

[163] Као сведочанство са овог путовања у Србију сачувана је посланица Нићифора Григоре коју доноси, додуше у нешто скраћеном виду, и на страницама своје историје. Cf. Greg. I, 376–380. Интегрални текст посланице издао је P. Leone. В. Greg. Epist. II, № 31 103–124. Такође в. и превод и коментар у *Виз. извори*, 620–627 (Н. Радошевић).

[164] Добро је познато да је Стефан Дечански, после неуспелог покушаја да збаци са српског престола оца Милутина, са женом и двоје деце шест година боравио у Цариграду као изгнаник, под будним надзором Андроника II. Од тог времена траје њихово познанство. В. М. Маловић, *Стефан Дечански и Зета*, Историјски записи 41–4 (Титоград 1979) 21–26; *Историја српског народа*, I, 464 (С. Ћирковић).

[165] О Михаилу Шишману в. Божилов, *Асеневци*, № 26, 119–134. Теодора, сестра Андроника III, најпре је била удата за бугарског цара Теодора Светослава (1300–1322), а потом и за Михаила Шишмана. О њој в. Papadopulos, *Genealogie*, № 71, 45; F. Dölger, *Einiges über Theodora, die Griechin, Zarin der Bulgaren (1308–1330)*, Annuaire de l'Institut de philologie et d'Histoire Orientales et Slaves 9 (1949) (=Mélanges Grégoire) 211–221 (= Paraspora. 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches, Ettal 1961, 222–230); PLP 9 № 21379.

[166] Cant. I, 207–208; Greg. I, 390–393; Kleinchronitken 78 № 18. Dölger, *Regesten*, IV, № 2680 погрешно датује овај сусрет у мај 1326, што усваја и Bosch, *Andronikos III*, 62. Подробније о овим догађајима в. Бурмов, *История*, 32–34 (= Избрани произведения, I, 244–245); *История на България*, III, 327–328 (В. Гюзелев), где се још увек среће погрешна хронологија – мај 1326. године.

Расӣлеӣ

Притајена суревњивост и међусобна неверица изродили су се у октобру 1327. године у нови, одлучујући сукоб. Узајамна оптуживања почела су још током лета, а нарочито су узела маха у јесен те године, када је дошло до размењивања обострано увредљивих порука.[167] Прелазак Андроника III и његовог двора из Дидимотике у Селимврију стари цар, уплашен због унуковог приближавања престоници, схватио је као повреду ранијих договора и оштро негодовао. Упозоривши их да не иду даље, Андроник II је послао делегацију састављену од црквених и световних достојанственика, тобоже са циљем да се испитају и просуде међусобне оптужбе, а у ствари да би се на било који начин Андроник Млађи дискредитовао као наследник престола.

Вероватно није без основа мишљење да је упорност Андроника Старијег у борби да очува престо, највећим делом проистекла из властитих стремљења, делимично била условљена и страхом од Јована Кантакузина који је, добро је то уочавао искусни василевс, као личност засењивао његовог унука.[168] Другим речима, Андроник II се плашио и за будућност династије Палеолога. Међутим, Андроник III је оповргао дедине оптужбе, истичући да се одрекао свих личних амбиција, демагогија му очито није била слаба страна, а да је његова побуна исход жеље да се Царству да способнија и боља влада.[169]

Положај Андроника II бивао је све несигурнији јер је и у Цариграду почео да губи пређашње позиције. Чак је и Теодор од Монферата, који се у међувремену поново затекао у Византији, стао на страну младога цара. Једино је Теодор Метохит остао веран свом најбољем пријатељу. У страху за трон, помало губећи смисао за реално, Андроник II је од патријарха захтевао да се приликом молитви у црквама не помиње име Андроника Млађег. Међутим, Исаија, некадашњи светогорски монах, познат као припрост али и непоколебљиво постојан у својој доследности и поштењу, одбио је да то учини. Уследила је нека врста казне: патријарх је био присиљен да се повуче у мангански манастир Светог Георгија.[170] Оваква непопуларна мера морала се неповољно одразити на престоничко јавно мњење.

---

[167] Nicol, *Last Centuries*, 167.

[168] Флоринский, *Андроник Младший*, 101 оштроумно упозорава да упорност са којом је Андроник II водио борбу није проистицала толико из страха од унука колико од опозиције која је окруживала Андроника III, првенствено имајући у виду Јована Кантакузина.

[169] О несугласицама између два василевса током друге половине 1327. године в. Greg. I, 297–303; Cant. I, 257–267. Cf. Laiou, *Andronicus II*, 296.

[170] Greg. I, 405–407; Cant. I, 252. Cf. Bosch, *Andronikos III*, 44; Laiou, *Andronicus II*, 296; Nicol, *Last Centuries*, 167. О патријарху Исаији в. Guilland, *Moines*, 42–50; PLP 3 (1978) № 6743 168 (са одговарајућим изворима и литературом).

На другој страни, у табору младог цара, расположење је било знатно ведрије. Најближи саветодавци Андроника III, Јован Кантакузин и Теодор Синадин, схватили су да је дошао прави час да се стари василевс уклони са престола. Ствари су се одвијале веома брзо. Већ у јануару 1328. године Андроник Млађи ушао је у Солун, а одмах потом пришло му је неколико градова у Македонији. За све то време српски краљ Стефан Дечански остао је у ставу обазривог ишчекивања.[171]

У ситуацији која је у међувремену постала готово безизлазна, поготово после победе Теодора Синадина над његовим трупама, Андроник II је неочекивано „нашао луку после олује и страшнога бродолома", како је записао Нићифор Григора.[172] У жељи да што боље искористи несугласице у Византији, превртљиви бугарски цар Михаило Шишман прешао је на страну старог василевса и упутио војску према Цариграду. Овај изненадни обрт онеспокојио је Андроника Млађег, који је такође похитао пут престонице, а у исто време послао изасланике своме деди и владару Бугара. Убеђивањима, па и претњама, покушао је да одврати трновског цара, уз обавезна подсећања на њихов споразум из претходне године, а Андронику II није толико замерио што се приклонио помоћи Михаила Шишмана, него му је изричито и не без забринутости ставио до знања да ни у ком случају у Цариград не пушта бугарску војску. Упркос већ познатим неслагањима са унуком, Андроник II, коме је овакав савет заправо био сасвим излишан, није отворио капије престонице. Такав развој догађаја поколебао је и Михаила Шишмана који се убрзо повукао.[173]

У међувремену, ситуација у Цариграду је постала критична. Напрегнутости која је пратила сукоб деде и унука придружила се и једна опасност – у граду је почео да се осећа недостатак животних намирница, изазван сукобом двеју италијанских република. Поново је Византија испаштала због међусобица Венеције и Ђенове. Пошто су претходно Ђеновљани из Пере у Егејском мору напали неке венецијанске бродове, у априлу 1328. године Млечани су узвратили тронедељном блокадом цариградске луке, чиме су пресекли и довоз жита из црноморских пристаништа.[174] Ипак, ни у тако безнадежној ситуацији, када је престоници запретила права глад, Андроник Старији није губио присуство духа него се одлучио на последњи дипломатски корак. Покушао је да се споразуме са Венецијом и обезбеди њену помоћ и савез, али без успеха. Млечани,

[171] *Историја српског народа*, I, 503 (С. Ћирковић).
[172] Greg. I, 411.
[173] Cant. I, 298–300. Уп. Бурмов, *История*, 35–39 (= Избрани произведения, I, 247–250); *История на България*, III, 328–330 (В. Гюзелев); Божилов, *Асеневци*, 123–124.
[174] Greg. I, 416–417. Cf. Laiou, *Andronicus II*, 297; Nicol, *Byzantium and Venice*, 250–251.

преокупирани размирицама са Ђеновом, проценили су да им понуда старог цара не одговара.[175] На несрећу Андроника II, стање у престоници се из часа у час погоршавало, праћено све већим нерасположењем према њему, док су житељи спремно прижељкивали било какво олакшање. Ситуација у Цариграду била је потпуно сазрела за преврат, а пад старог василевса постао је само питање времена.

У ноћи између 23. и 24. маја 1328. године, Андроник III и његови људи, пошто су претходно ступили у везу са присталицама у престоници, успели су да уз помоћ једног подмићеног стражара кроз Романова врата уђу у Цариград. Стари цар, кога су готово сви напустили, лежао је будан у палати Влахерне када је негде пред зору зачуо повике и метеж са улица.[176] Пре тога је његов најбољи пријатељ и саветник, Теодор Метохит, отишао на починак. Граја је постајала све већа и убрзо је у двор упала група присталица Андроника III на челу са младим царем. Увидевши да је дошао крај његовој владавини, стари василевс је наводно одржао говор, дирљив и срачунат да изазове самилост, у коме је замолио унука да му поштеди живот, подсећајући га на дане када је био дедин мињеник.[177] Природно је, без обзира на све, да је Андроник Млађи морао имати много више саосећања за Андроника Старијег него што су га могли имати његови најближи сарадници – поштедео је живот деди, који је, наравно, био принуђен да абдицира.[178]

На другој страни, патријарх Исаија је доживео прави тријумф. Достојанствен у доследности и беспрекорној честитости, дочекао је пуну сатисфакцију за увреду коју му је нанео стари цар. Према наређењу самог Андроника III, по њега је у мангански манастир Светог Георгија дошла царска кочија да га избави из присилног изгнанства и свечано врати на патријаршијску столицу. Уз пут је, праћен не само од епископа и осталих црквених великодостојника него и од шаролике гомиле престоничког живља, дочекиван бурним одобравањем. Међу одушевљеном масом била је и једна жена, налик на мушкарца, која је јахала на коњу, бекељила се и уопште скаредно се понашала. Згранути гротескним призором,

---

[175] Greg. I, 418. Cf. Nicol, *Last Centuries*, 168; Nicol, *Byzantium and Venice*, 251.

[176] Greg. I, 419 sq. на веома узбудљив и надахнут начин описује последње сате пред абдикацију Андроника II.

[177] Greg. I, 423–424. Cf. Laiou, *Andronicus II*, 297–298.

[178] Смена на цариградском престолу, до које је на веома драматичан начин дошло у ноћи између 23. и 24. маја 1328, одјекнула је и у Кратким хроникама. В. Kleinchroniken, 78 № 19, 92 № 6, 102 № 1. Наравно, о овим догађајима подробно пише и Cant. I, 302–306. Од радова који посвећују дужну пажњу поменутим збивањима в. Bosch, *Andronikos III*, 50–92; Laiou, *Andronicus II*, 297–298.

патријарх и остали угледници у пратњи нашли су се у непријатном положају, па им је преостало једино да се беспомоћно осмехују на њене глупости и бесмислице.[179] Понашање ове жене било је на неки начин и израз одушка дугој напетости која је тога пролећа, попут најгоре море, притискала Цариград.

Упркос веома јасној забрани Андроника III да се врше пљачка и одмазда, похарани су домови неких богатијих присталица Андроника II, како то и иначе често бива у сличним ситуацијама. Међу опљачканима био је и Нићифор Григора, али је нарочито пострадала кућа омраженог великог логотета Теодора Метохита. Због разметљивости и похлепе не само да није уживао наклоност цариградског становништва него је најближи пријатељ Андроника II, захваљујући наведеним особинама, посредно одмогао старом цару тако што се известан део аристократије, озлојеђен његовим понашањем, сврстао међу присташе Андроника Млађег. Будући да га је млади цар протерао у Дидимотику, сам Теодор Метохит је био присиљен да доживи тегобну судбину изгнаника.[180]

Последице овога грађанског рата, који је превасходно био борба за контролу градова у Тракији и Македонији,[181] биле су по Византију веома тешке. Људских жртава је, додуше, било релативно мало, али су материјалне штете биле збиља огромне. Нарочито је страдала државна имовина, а цео систем пореза који је Андроник II тако стрпљиво и мучно градио био је заувек уништен. Радило се о времену када је индивидуално присвајање пореза доживело неслућене размере. Већ првих дана по свргавању Андроника II опљачкан је државни трезор.[182] Ваља нагласити да су донедавни сукоби, премда без озбиљнијих разарања градова, због сталних покрета разних војски и пљачкашких упада суседних држава у преостале византијске провинције, потпуно пореметили економику Тракије и Македоније. Нема сумње да су многобројни задаци, тешки и готово нерешиви, као у заседи чекали нову цариградску владу.

Представници старијег поколења, који су под присилом и недраговољно сишли са власти, животарили су још неколико година, али ван матице главних збивања и потпуно лишени било какве моћи одлучивања. Подвргнути ограниченој слободи кретања, што је био само учтивији назив за притвор на који су, у ствари, били осуђени, они су лагано дотраја-

---

[179] Greg. I, 424–425. Cf. Nicol, *Last Centuries*, 168–169. Ову занимљиву епизоду наводи и C. Kyrris, *Continuity and Differentiation in the Regime Established by Andronicus III after his Victory of 23/24. V 1320*, EEBS (1977–1978) 301.

[180] Greg. I, 428.

[181] Laiou, *Andronicus II*, 299.

[182] Ibid. 298.

вали као, уосталом, и епоха којој су припадали. А онда је за веома кратко време дошло и до њиховог физичког нестанка. Најпре је Андроник Старији, који је последњих година живота био слеп, за време једне болести Андроника Млађег у зиму 1329/1330, од присташа младог цара био присиљен да 30. јануара 1330. прими монашки постриг као монах Антоније.[183] Две године доцније, 13. фебруара 1332,[184] после обеда са ћерком Симонидом, скоро заборављен од свих, стари василевс је умро. Човек који је неколико деценија стајао на челу Царства, владајући са више или мање успеха у временима која свакако нису била нимало лака, сахрањен је у Липсовом манастиру.[185] Тачно месец дана касније, 13. марта 1332, преминуо је и Теодор Метохит, коме је у међувремену било дозвољено да се из прогонства врати у Цариград и последње дане проведе у своме манастиру Хора.[186] Погребне говоре овој двојици великодостојника, бившем василевсу и његовом првом саветнику, држао је Нићифор Григора.[187] Догодило се да се само два месеца касније, дакле 13. маја 1332. године, упокојио и патријарх Исаија.[188] На тај су начин са историјске позорнице, у размаку од три месеца, нестали некада водећи људи Царства. Њихова је смрт истовремено значила да је једно велико поглавље византијске историје било завршено.

---

[183] Greg. I, 441–442; Cant. I, 399; Kleinchroniken, 79 № 22. Cf. Laiou, *Andronicus II*, 298; Schreiner, *Kommentar*, 237.

[184] Greg. I, 460–463; Cant. I, 473; Kleinchroniken, 79 № 26a, 231 № 15, 610 № 1. Још је Parisot, *Cantacuzène*, 113 смрт Андроника Старијег стављао у 12/13. фебруар 1332. године. Доцније је углавном навођен 13. фебруар као дан када је стари василевс преминуо. Cf. Bosch, *Andronikos III*, 52; Laiou, *Andronicus II*, 298; Nicol, *Last Centuries*, 169. Међутим, Schreiner, *Kommentar*, 239–241 после минуциозне анализе расположивих извора склон је да ипак предложи 12. фебруар 1332. године као датум када је умро Андроник II Палеолог, за шта се својевремено залагао и Loenertz, *Ordre et désordre*, 229, 232 (=*Byzantina et Franco-Graeca*, 121, 124). Затим је о наведеним хронолошким недоумицама врло танано и обазриво расправљао van Dieten, *Gregoras*, I–2, 329–330 n. 326 и закључио да је стари василевс умро 13. фебруара. В. такође и *Виз. извори*, 215 н. 124 (С. Ћирковић). Такође в. Mioni, *Cronaca*, 74 № 6, 78–79.

[185] Константин Липс, угледни византијски великодостојник X столећа, подигао је манастир на месту где се претходно налазила једна црква, додуше у сасвим дерутном стању. Током дуге историје овог манастира у њему су, између осталих, сахрањени и Теодора, удовица Михаила VIII Палеолога, Аделаида-Ирина, прва жена Андроника III, Андроник II и руска принцеза Ана, прва жена цара Јована VIII Палеолога (1425–1448). О Липсовом манастиру в. Janin, *Géographie*, 318–322; T. Macridy, *The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul*, DOP 18 (1964) 249–277.

[186] Greg. I, 474; Kleinchroniken, 79 № 26b, 610 № 2.

[187] Greg. I, 465–472, 475–481.

[188] Ibid. 496; Cant. I, 431; Kleinchroniken, 79 № 26c. Cf. Schreiner, *Kommentar*, 242.

6. АНДРОНИК III ПАЛЕОЛОГ (1328–1341)

Чинило се да ће са доласком на власт младе генерације за Византију отпочети једна нова епоха и да ће Царство, предвођено аристократима несумњивог државничког дара, најзад кренути новим путевима. Вишеструко угрожена будућност државе Ромеја сада се налазила у њиховим рукама, па је стога историја пред њих постављала изванредно сложен задатак. Утисак је да су они према својим способностима збиља били кадри да одговоре том задатку. Међутим, непријатне и тешке последице тек завршеног грађанског рата, које су из основа уздрмале државни организам, економски и финансијски нарочито, веома су спутавале нову владу, знатно јој сужавајући делокруг деловања. Уз то, њихови лични интереси били су често изнад општих, а неретко и међусобно несагласни, што је имало далекосежне и несагледиве негативне последице. Догађаји који су следили у потоњим годинама показали су то на веома непријатан и уверљив начин.

Ипак, може се рећи да је наступио миран период, без већих унутрашњих немира и трвења толико својствених за претходне године. На тај начин су се, упркос последицама грађанског рата, донекле стекли основни предуслови не само за опоравак Царства него и за његов постепени напредак. Тако су у овом раздобљу, нешто дужем од једне деценије, постигнути извесни успеси не само на унутрашњем него и на спољнополитичком плану, успеси који доприносе да се читав период може оценити као време благог, па и постојаног успона Царства. Изнесена оцена, то никако не би требало превидети, односи се ипак искључиво на поједина егејска острва и европске провинције, па чак и ту само у односу на сепаратистичке грчке државице, али не и на српску државу, чија се незадржива експанзија у овим годинама могла једино наслућивати, а ни у ком случају не у односу на Малу Азију, где су се ромејске позиције неповратно погоршавале и где је управо тада пропао вероватно последњи озбиљан покушај да се стање преокрене у корист Царства.

Вредно је напоменути да се и у свести савременика уврежило и сачувало мишљење – доцније само појачано страшним утисцима новог грађанског рата који је уследио после изненадне смрти Андроника III Палеолога (јуна 1341) – према коме је владавина овога василевса представљала време достојно носталгичних сећања. Тако је Димитрије Кидон, једна од најистакнутијих личности византијске историје друге половине XIV столећа – дечак у време док је Андроник Млађи седео на цариградском престолу – записао како је тада разум у свему саветовао царску

власт.[189] Једна од најразборитијих мера коју је млади цар предузео већ на самом почетку своје владе тицала се судства. Године 1329. инаугурисао је установу васељенских судија, коју су чинили двојица световних и двојица свештених лица, тело које је, имајући широка овлашћења и могућност да изриче коначне и неопозиве пресуде, надзирало судство у читавом Царству.[190] С временом је из практичних разлога, прилагођавајући се захтевима измењених прилика у Византији, овакво устројство неминовно претрпело извесне промене. Мада новостворена установа није била отпорна према злоупотребама – убрзо се показало да васељенске судије нису увек имале снаге да одоле подмићивању[191] – ипак се одржала све до краја живота ромејске државе, остајући једна од најзначајнијих тековина владавине Андроника III.

Непрестане спољнополитичке недаће, међутим, нису дозвољавале младом цару и његовим сарадницима, пре свега великом доместику Јовану Кантакузину, који је као *spiritus movens* стајао изнад свих византијских подухвата тога времена и, заједно са Андроником Млађим, био стварни управитељ Царства, да се у довољној мери посвете питањима унутрашњег живота државе и евентуално подстакну јачи замах промена које би унапредиле постојеће стање. Још се победничко славље Андроника III и његових присталица није било стишало после коначног свр-

---

[189] Cydones, *Correspondance*, I, № 7, 33. Реч је о писму које је 1345. године Димитрије Кидон упутио Јовану Кантакузину. Cf. Tinnefeld, *Demetrios Kydones*, I-1, 125. За оцену владавине Андроника III Палеолога в. Флоринский, *Андроник Младший*, 94 сл.; Острогорски, *Историја*, 468–474; Bosch, *Andronikos III*, 69 sq.

[190] О институцији васељенских судија навешћемо само неколико најважнијих радова: L. Petit, *La réforme judiciaire d'Andronic Paléologue (1329)*, EO 9 (1906) 134–138; Соколов, *Вселенские судьи*, 20 сл; P. Lemerle, *Le Juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III*, Archives de l'Orient Chrétien (=Mémorial L. Petit), Bucarest - Paris 1948, 292–316; P. Lemerle, *Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues, I: Le tribunal impérial*, Annuaire de l'institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves 9 (1949) (=Mélanges H. Grégoire I) 369–384; *II: Le tribunal du patriarcat ou tribunal synodal*, Analecta Bollandiana 68 (1950) (=Mélanges P. Peeters II) 318–333; P. Lemerle, *Note sur la carrière judiciaire de Constantin Harménopoulos*, Tomos Konstantinou Armenopoulou, Thessaloniki 1951, 243–249; P. Lemerle, *Documents et problèmes nouveaux concernant les juges généraux*, Deltion tes Hristianikes Arhaiologikes Etaireias IV-l (1964–1965), Athina 1966, 29–44. В. и Острогорски, *Историја*, 469; Bosch, *Andronikos III*, 168–171; Nicol, *Last Centuries*, 187–189; Mavrommatis, Palaiologoi, 38–40.

[191] О томе је веома илустративно расправљао I. Ševčenko, *Léon Bardalès et les juges généraux ou la corruption des incorruptibles*, Byz. 19 (1949) 247–259. В. такође и S. Lampakis, *Epistole tou epi ton anamneseon Logara pros to Andronikon G aforosa eis ten katadiken ton „katholikon kriton" (1337)*, EEBS 42 (1975–1976) 397–407.

гавања Андроника II, а млади василевс је у јуну 1328. године био принуђен да хита у рат против Бугарске.

Михаило Шишман, који је и током претходних месеци, у жељи да што боље искористи несугласице које су у последњој фази грађанског рата постојале између два Андроника, већ почетком јуна, дакле само неколико дана пошто је млади василевс завладао престоницом, смело је упао у ромејске области. Пљачкања бугарских одреда захтевала су неодложну противакцију, па је Андроник III 23. јуна 1328. пожурио из Цариграда како би у Визи сакупио војску. Уследило је повлачење Бугара, што су Византинци искористили да узврате пустошењем њихових земаља. Већ септембра 1328. године, после краткотрајног затишја, Михаило Шишман је обновио ратне операције и, пошто је продро у источну Тракију, освојио је тврђаву Вукелон. Ромејски цар је похитао поново на ту страну и после приличног натезања склопио споразум према коме су Бугари ипак вратили Царству спорну утврду, а заузврат добили знатну новчану суму.[192] Мир на византијско-бугарској граници потрајао је безмало две године, а онда је дошло до важних догађаја који су били последица битке код Велбужда.

Крах у Малој Азији

Да су Андроник III Палеолог и његова околина сасвим исправно проценили значај који су имала збивања на малоазијском тлу и да су били свесн. опасности која им прети од Османлија, показује и чињеница да су се у касно пролеће 1329. године, дакле прве ратне сезоне по преузимању власти, на челу не тако велике војске запутили према Никеји која је била под турском опсадом. Први пут се догодило да сам византијски цар крене у непосредан судар са османским владарем, а у овом случају био је то емир Орхан. Међутим, овај јуначни подухват, достојан сваке хвале, по Ромеје се завршио сасвим неуспешно.

Најпре је у чаркама недалеко од Пелеканона једна стрела погодила Андроника III у ногу, па је хитно морао бити пребачен у Цариград, тако

[192] Greg. I, 430–431; Cant. I, 323–329; Kleinchroniken, 78 № 20. Опширније о овим догађајима расправљају: Бурмов, *История*, 40–44 (= *Избрани произведения*, I, 251–254; van Dieten, *Gregoras*, II-2, 303–304 n. 263; *История на България*, III, 330–331 (В. Гюзелев); Божилов, *Асеневци*, 124. О тврђави Вукелеон, која се налази осамнаест километара северно од Једрена, в. Asdracha, *Rhodopes*, 148, 250. Ова тврђава се налазила код данашњег села Маточина (Свиленград, Бугарска). Cf. BZ 90 (1997) 152 (приказ В. Гјузелева првог издања ове књиге).

да у одлучујућој бици која се одиграла следећег дана није ни учествовао. Турски одреди су 11. јуна 1329, надомак Филокрене, града на источној обали Мраморног мора, осокољени пометњом коју је међу Ромејима проузроковало рањавање василевса, жестоко поразили византијске трупе. Није помогла ни изванредна присебност Јована Кантакузина, који је једва спасао остатак војске и са тешком муком сачувао сопствену главу.[193] Упоређивање овог пораза са чувеном византијском катастрофом код Манцикерта 1071. године, што се понекад чини у литератури,[194] упркос извесној сличности која примамљује ипак сматрамо само донекле оправданим. Слом Романа IV Диогена (1068–1071), недалеко од језера Ван у Јерменији, догађај је од светско-историјске важности, будући да је означио премештање тежишта ромејске државе из малоазијских у европске области, док је неуспех Андроника III Палеолога и Јована Кантакузина само један од завршних видова давно одлучених повесних токова, и као такав ни изблиза нема историјску тежину манцикертског краха.

Показало се да је поход из 1329. године, у ствари, био последњи озбиљан подухват Византинаца на тлу Мале Азије. Његов неповољан исход сасвим је обесхрабрио ромејску владу, убедљиво је уверивши да сопственим снагама није у стању да било шта измени у односу на Османлије. Победа код Филокрене, на другој страни, улила је нову смелост турским ратницима не само за даља напредовања у Малој Азији него и за све одлучније упаде у Тракију, који су из године у годину постајали све бројнији и опаснији. Тако, на једном месту у својој историји, Нићифор Григора примећује, не без скрушености, да му је већ помало досадно и тешко да набраја те силне упаде.[195] За преостале византијске градове у Малој Азији, препуштене властитој судбини и ћуди исламског завојевача, више није било никакве наде.

Древна Никеја, место за које су везане најсветлије странице византијске историје и град из кога је отпочела борба за обнову Царства после 1204,

[193] Greg I, 433–436; Cant. I, 341–363; Kleinchroniken, 78 № 21, 102 № 2. Cf. Parisot, *Cantacuzène*, 98–103; Gibbons, *Ottoman Empire*, 59–60; Arnakis, *Othomanoi*, 172, 185–186; Loenertz, *La chronique brève de 1352*, II, 45–47; Bosch, *Andronikos III*, 152–157; Nicol, *Last Centuries*, 174–175; van Dieten, *Gregoras*, II-2, 306–307 n. 271. Уопште, о упадима Турака на подручје Битиније у почетним деценијама XIV века в. V. Laurent, *La Chronique anonyme du Cod. Mosq. Gr. 426 et la pénétration turque en Bithynie au debut du XIV siècle*, REB 7 (1949) 207–211. Такође в. Mioni, *Cronaca*, 74 № 5, 78.

[194] N. Jorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, I, Gotha 1908, 165–167. Cf. Bosch, *Andronikos III*, 156.

[195] Greg. I, 545.

пала је у руке Османлија 2. марта 1331. године.[196] Опсадом је руководио Сулејман, Орханов најстарији син, а у руке освајача доспеле су многобројне иконе, мошти и друге светиње, које су доцније Византинци откупили за новац. Већ исте 1331. године у Никеји, граду велелепних православних традиција у коме је далеке 325. одржан Први васељенски сабор, емир Орхан је основао муслиманску верску школу, такозвану медресу,[197] а за мудериса довео чувеног учењака и познаваоца закона Давуда из Цезареје.[198]

Неколико месеци по османлијском заузимању града, у октобру 1331. године, овде је, ношен страшћу за путовањима и обиласцима удаљених и непознатих земаља, приспео Ибн Батута. У његовом чувеном путопису остало је забележено да су у Никеји постојала имања, воћњаци и поља, али је град затекао у рушевинама и готово без становништва, ако се ту не урачунају војници који су сачињавали малобројну посаду.[199] Прилике су се, међутим, убрзо морале знатно изменити, будући да је само неколико година касније, негде 1339. и 1340, цариградски патријарх Јован XIV Калекас (1334–1347), прилично узнемирен сазнањем да је већина хришћанског живља Никеје одричући се православља прихватила ислам, становницима овога града упутио две посланице за спас њихових душа.[200] Није потребно посебио ни наглашавати да су његови позиви остали неуслишени, будући да су западна подручја Мале Азије већ почела да живе једним новим и суштински другачијим животом.[201] Жалосна судбина Никеје, у свом лаганом али достижном кретању, није мимоишла ни Никомедију, па је овај ромејски град 1337. или 1338. године прешао у руке османлијских завојевача.[202] Тако је присуство Византије на тлу Мале Азије постало сасвим симболично.

---

[196] Greg. I, 458; Kleinchroniken 64 № 7, 79 № 24, 654 № 3. Cf. Charanis, *Short Chronicle*, 342–343; Arnakis, *Othomanoi*, 187; Lemerle, *Aydin*, 64 n. 6; Loenertz, *La chronique brève de 1352*, II, 49–50; Bosch, *Andronikos III*, 158; Laiou, *Andronicus II*, 293; Schreiner, *Kommentar*, 238; van Dieten, *Gregoras*, II–2, 328 n. 320.

[197] *Altosmanischen Chroniken*, 21.

[198] Иналџик, *Османско Царсшво*, 13, 237.

[199] Ibn Battuta, II, 453. Cf. R. Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia* (Indiana University Uralic and Altaic Series 144), Bloomington, 1983, 28.

[200] MM I, № 82 183–184, № 92 197–108. Cf. D. Angelov, *Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs*, BSl 18 (1956) 226; Werner, *Osmanen*, 102; Nicol, *Last Centuries*, 176. О патријарху Јовану Калекасу в. PLP 5 (1981) № 10280 26–27 где су дати сви расположиви извори и одговарајућа литература.

[201] О опадању хеленизма у Малој Азији, процесу који је трајао столећима, додуше не увек подједнаким интензитетом, зналачки је расправљао С. Врионис у делу које се већ може сматрати класичним, пратећи ток тог процеса упоредо са исламизацијом полуострва у раздобљу од XI до XV века. В. Vryonis, *Decline*, 1 sq.

[202] У историографији преовлађује датовање пада Никомедије у 1337. годину, било да се при томе научници позивају на помало замагљене вести Нићифора Гри-

Као утеха, додуше делимична и ипак недовољна, за тежак пораз код Филокрене могао је Византинцима да послужи значајан успех који су с јесени исте, дакле 1329. године постигли у водама Егејског мора. Пошло им је за руком да уз помоћ локалног живља поврате Хиос, острво које је још 1304. Андроник II Палеолог уступио Бенедету Цакарији, Ђеновљанину чија је породица већ 1275. од Михаила VIII добила малоазијску Фокеју.[203] Истина, византијски цар је формално остао врховни господар острва, али је и та лабава власт у појединим периодима била оспоравана.

Многи ходочасници који су посетили Хиос наглашавају његову припадност василевсу и остају задивљени мастиком, „најбољом на свету", која се овде производи. Наводимо само оне који су у ово време походили острво: арапски историчар и географ Израил Ибн Али Абулфенди се овде обрео 1321, француски доминиканац Жордан од Северака 1329, а немачки духовник манастира Миндена Гулиелмус од Балдензела је приспео на Хиос за време свог трогодишњег бављења на Истоку, између 1330. и 1333. године.[204] Када се има у виду на којој је цени била мастика,

---

горе (Greg. I, 545), што је чешћи случај, било Јована Кантакузина (Cant. I, 505). Наводимо само најважније радове: Флоринский, *Андроник Младший*, 125; Arnakis, *Othomanoi*, 197; Bosch, *Andronikos III*, 163; Werner, *Osmanen*, 96; Vryonis, *Decline*, 414; Laiou, *Andronicus II*, 293; Nicol, *Last Centuries*, 175; Иналџик, *Османско Царс̄тво*, 289. Поједини од истраживача, који су се подробније бавили овим питањем, спремни су да уз 1337. годину ставе и један знак питања. В. Lemerle, *Aydin*, 64 n. 6, 109 n. 2, 250. Добро свестан свих недоумица Schreiner, *Philadelpheia*, 422 n. 1 склон је да допусти и датовање пада Никомедије у 1338. годину. За овакву хронологију се залаже и van Dieten, *Gregoras*, II–2, 335–386 n. 493. Сматрајући да је читаво питање и даље отворено, не дајемо предност ниједном од два наведена датовања. Такође, в. Fatouros – Krischer, *Kantakuzenos*, II, 236–237 n. 295.

[203] Heyd, *Commerce*, I, 438, 463; W. Miller, *The Zaccaria of Phocaea and Chios (1275–1329)*, Journal of Hellenic Studies 31 (1911) 42–55 (= *Essays*, 283–298); Lemerle, *Aydin*, 50–51; Острогорски, *Ис̄торија*, 458; Dölger, *Regesten*, IV, № 2259; Nicol, *Last Centuries*, 64–65, 120; Laiou, *Andronicus II*, 69, 91; Nicol, *Byzantium and Venice*, 222.

[204] K. Simonopoulos, *Xenoi taxidiotes sten Hellada* 333 m.H. – 1700 (Demosios kai idiotikos bios, laikos politismos, Ekklesia kai oikonomike zoe, apo ta periegetika hronika), Athina 1972², 239–240. У разумљивој жељи да својим читаоцима саопште нешто егзотично, да им макар дочарају поједине узорке непознатих и далеких земаља, поменути ходочасници описују начин на који се од дрвета које успева на Хиосу добија мастика, истичући да се на кори биљке праве усекотине и одатле потом цури течна ароматична супстанца. Жордан од Северака, доминиканац који долази из земље где у то време резидирају папе, упозоравајући да је управник острва Мартин Цакарија заробљен „од најневернијег автократора Цариграда", што се односи на Андроника III Палеолога (о тој епизоди ће више бити речи у даљем тексту), очигледно преноси нерасположење француске духовне средине тога времена према византијским царевима.

артикал који је у средњем веку имао веома раширену примену, особито у медицини, намах постају јасније приче о великом богатству овог кутка у Егејском мору. Против Мартина Цакарије, наследника Бенедета I, устало је тамошње грчко становништво, предвођено старим пријатељем Јована Кантакузина – Лавом Калотетом.[205]

На руку побуњеницима ишла је и издаја Мартиновог брата, Бенедета II Цакарије, али је пресудила флота коју је у јесен 1329. године послао Андроник III. Мартин Цакарија је био присиљен да се преда, па је као заробљеник отпремљен у Цариград, а за управника острва наименован је Лав Калотет.[206] За Ромеје је овај успех био значајан из најмање два разлога, наиме, стратегијској важности острва, које су морали бити свесни не само остали италијански господари у архипелагу него и сами Турци, придодана је и финансијска – са Хиоса се у државну благајну годишње сливало наводно сто двадесет хиљада перпера.[207] У ово време дошло је и до првих озбиљнијих дипломатских веза Византије и егејских турских емирата, додира који су потом постали значајан чинилац у спољној политици Царства.

Андроник III Палеолог и, чини се, нарочито Јован Кантакузин, врло су рано схватили да у борби против надирања Османлија добре савезнике могу потражити и међу осталим малоазијским емирима, такође угроженим од стране султана Орхана. Премда друге вере, у овом случају су егејски емирати могли бити поузданији савезници него читав хришћански Запад, који је на опстанак Византије гледао кроз призму својих прагматичних и, зашто не рећи, себичних интереса. Околност да тада нису били непосредно притиснути османлијском опасношћу, с друге стране, није западноевропским силама налагала хитрину у деловању и у знатној је мери разводњавала делотворност било каквог покушаја да се помогне Царству. Цариградска је влада, наравно, била свесна свих ових чињеница. Стога је до првих дипломатских додира са малоазијским емиратима дошло готово одмах на почетку самосталне владавине Андроника III, негде крајем 1328. или почетком 1329. године.

Василевс је лично отишао у Кизик како би се видео са фригијским емиром Тимур-ханом, који је, према казивањима појединих савремени-

[205] О Лаву Калотету в. PLP 5 (1981) № 10617 59.

[206] Cant. I, 370–391; Greg. I, 438–439. В. Флоринский, *Андроник Младший*, 129–130; Argenti, *Occupation of Chios*, I, 60–68; Bosch, *Andronikos III*, 112–118; Nicol, *Last Centuries*, 176. У једном говору који је Нићифор Григора саставио 1339. године и посветио га Андронику III, међу цареве подвиге убраја се и освајање Хиоса. В. Nicephori Gregorae, *Logos prosfonematikos eis ton basilea*, ed. Westermann, Lipsiae, 1865, 23. Уп. *Виз. извори*, 627–628 (Н. Радошевић).

[207] Cant. I, 380. Cf. Nicol, *Last Centuries*, 176; Hendy, *Studies*, 164.

ка, поседовао већу војску него и сам султан Орхан,[208] али је ипак зазирао од османлијске силе. Сусрет у месту Пиге, недалеко од Кизика, који је показао колико су источни народи још увек били импресионирани личношћу византијског цара, окончан је споразумом према коме је владар емирата Караси обећао да неће угрожавати византијске области.[209] Међутим, био је то само први корак у настојању византијске владе да што је могуће више изолује емират на чијем се челу налазио Орхан.

Убрзо се показало да је Андроник III Палеолог водио источну политику Царства са пуно система и веома брижљиво. После успостављања византијског ауторитета над Хиосом, негде на самом крају 1329. године, уследио је нови политички маневар цариградске владе у коме ипак препознајемо сигурну руку истанчаног дипломате Јована Кантакузина. На позив василевса, лично се појавио емир Сарухан (с. 1300–1345), док је емир Ајдина Мехмед (1308–1334), наводно спречен болешћу, послао велелепно посланство. Постигнут је договор о некој врсти сарадње и помоћи пред опасношћу од заједничког непријатеља оличеног у емирату Османових наследника.[210] У годинама које су следиле нарочито су срдачни били односи између емирата Ајдин и византијске владе, првенствено између Јована Кантакузина, који је и сам у доброј мери овладао турским језиком, и престолонаследника Умура. Међутим, испоставило се доцније да осим користи овакво пријатељство доноси и велике невоље.

Царева болесш

Током бурног и ипак краткотрајног живота Андроника III Палеолога, било је тренутака када је он, иначе склон наглим променама расположења, приликом релативно честих болести западао у дубоко очајање и бивао забринут за питање наследника престола. Његова готовост да тада помишља да се одрекне овоземаљских ствари и прими монашки

---

[208] Жуков, *Эмираты*, 29 наводи податак Доменикина Дорије према коме је Тимур-хан, емир Карасија, имао бројнију војску него Орхан.

[209] Cant. I, 339–340. Cf. Parisot, *Cantacuzène*, 90–99; Флоринский, *Андроник Младший*, 128–129; Arnakis, *Othomanoi*, 178; Dölger, *Regesten*, IV, № 2727; Bosch, *Andronikos III*, 149; Жуков, *Эмираты*, 29. Овај догађај је претходио смелом царевом покушају да у пролеће 1329. покуша да се непосредно обрачуна са Османлијама. Међутим, очигледно је да Ромеји код Филокрене нису имали никакву практичну помоћ неког од својих турских савезника.

[210] Cant. I, 308; Enveri, 56–97. В. Lemerle, *Aydin*, 66; Nicol, *Last Centuries*, 177; Жуков, *Эмираты*, 29.

постриг речито казује о озбиљности таквих тренутака.[211] Једна од таквих василевсових криза догодила се у зиму 1329/1330. године. Премда у браку већ више од три године – а већ се приближавао тридесет четвртом рођендану – он и Ана Савојска још увек нису имали мушко потомство.

Док је у јануару 1330. у критичном стању лежао у Дидимотици, своме омиљеном боравишту, његови најближи сарадници, уплашени за царев живот, принудили су његовог деду Андроника II Палеолога да се замонаши. Премда је стари василевс две године раније абдицирао и мада у прилично поодмаклој старости и нарушеног здравља – познато је да је последњих година живота био готово слеп – његова титула автократора није могла бити „укинута", а самим тим ни оспорена могућност да се поново попне на цариградски престо. Управо због тога су и најближи људи из околине Андроника III Палеолога настојали да га по сваку цену уклоне као могућег кандидата за царски трон. Њихова ревност и оданост, што су само други називи за својеврсну свирепост, ишли су чак дотле да су полуслепог старца, сада већ монаха Антонија, приморали да се писмено одрекне престола.[212]

Међутим, њиховим упорним наваљивањима да присиле Исаију да се приликом молитви у црквама више не помиње име Андроника Старијег, цариградски патријарх је одолео. Премда је могао имати ваљане личне разлоге да се повинује оваквим захтевима и тако донекле врати мило за драго старом василевсу – подсетимо се каква је понижења доживео управо од Андроника II – некадашњи атоски подвижник, далеко изнад ситних људских слабости, остао је доследан самоме себи и оглушио се о жеље које су свакако имале призвук заповеди. Познато је, наиме, да је главну улогу у овој нечасној работи око присиљавања Андроника Старијег да се замонаши одиграо протостратор Теодор Синадин, али, разложно је претпоставити, не без знања Јована Кантакузина, што му је доцније Андроник III веома замерио.[213]

Сличних непријатности није био поштеђен ни други могући претендент на престо, деспот Константин Палеолог, стриц Андроника Млађег.[214] На другој страни, тешко болесни Андроник III, доживљавајући један од својих *lucida intervalla*, изашао је са предлогом да у случају не-

---

[211] Greg. I, 439.

[212] О читавом сплету догађаја око одрицања Андроника II од византијског престола v. E. Voordeckers, *A propos de la renonciation au thrône d'Andronic III Paléologue en 1330*, REB 26 (1968) 185–188.

[213] Cant. I, 414. Уп. Флоринский, *Андроник Младший*, 106–107.

[214] О деспоту Константину Палеологу в. Papadopulos, *Genealogie*, № 60 37–38; Ферјанчић, *Десйоти*, 90–92.

гове смрти Јован Кантакузин буде заштитник и регент детету које је требало да роди Ана Савојска.[215] Само неколико месеци раније, у јулу 1329. године, можда још увек под свежим утиском пораза код Филокрене и сопственог рањавања, василевс је, ако је веровати Јовану Кантакузину, а сматрамо да можемо поклонити поверење његовим речима, хтео да великог доместика прогласи за савладара.[216]

Мада су овакву цареву жељу подржали Теодор Синадин, Андроник Асен, таст Јована Кантакузина,[217] па чак и Ана Савојска, за коју се не би могло рећи да је увек била наклоњена најбољем пријатељу свога супруга, он се драговољно одрекао овакве могућности, захваливши се на царевој понуди. Андроник III је морао бити свестан надмоћности изузетне личности Јована Кантакузина, али чини се да њихов пријатељски однос није доживљавао као супарнички и није се прибојавао могућих скривених амбиција великог доместика, бар не у ово време, искрено сматрајући, што је заиста и било тачно, да би га једино он могао достојно заменити и да је само он способан да води Царство. Здравствено стање младога цара се ипак поправило и он је био спреман да учествује у наступајућим веома важним збивањима на Балканском полуострву у лето 1330. године.

Велбужд

Узајамним везама двеју јужнословенских држава, Србије и Бугарске, током двадесетих година XIV века углавном су биле својствене несугласице, истина понекад прекидане извесним побољшањем међусобних односа.[218] Познато је, наиме, да се Михаило Шишман замерио Стефану Дечанском када је убрзо после ступања на престо напустио жену Ану, сестру српског краља са којом је имао неколико деце, а међу њима и Јована Стефана, потоњег бугарског цара,[219] и оженио се сестром Андро-

[215] Greg. I, 439–440; Cant. I, 393. Cf. Bosch, *Andronikos III*, 177–181; Nicol, *Kantakouzenos*, 41.

[216] Cant. I, 365–370. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 41.

[217] О Андронику Асену в. Божилов, *Асеневци*, № 6 268–383.

[218] До таквог побољшања односа дошло је почетком 1328. године, када је Стефан Дечански нудио присталицама старог цара, које је напредовање Андроника III у Македонији довело у шкрипац, да их посредством бугарског владара пошаље у Цариград, В. Cant. I, 284. Уп. Бурмов, *История*, 44 (= *Избрани произведения*, I, 254); *Историја српског народа*, I, 506 н. 23 (С. Ћирковић); *Виз. извори*, 332–333 (С. Ћирковић).

[219] Greg. I, 454. Уп. Бурмов, *История*, 26–28 (= *Избрани произведения*, I, 239–241); *Виз. извори*, 207 н. 104. (С. Ћирковић).

ника III – Теодором.[220] На инцијативу трновског владара, у пролеће 1330. године дошло је до споразума са византијским царем о заједничкој акцији против српске државе.[221] Убрзо се Андроник III са војском појавио у подручју Македоније и можда посео неке мање утврде, али се није одлучио да иде даље од пелагонијске равнице.[222] Чини се да је то више била својеврсна демонстрација снаге која је требало да донекле прикрије став обазривог ишчекивања како ће се развијати сукоб два јужнословенска суседа.

Добро припремљен, Михаило Шишман је одлучно прешао границу и провалио у српске области. До пресудног обрачуна дошло је недалеко од Велбужда, где су трупе Стефана Дечанског, у којима се особито истицао његов млади син и престолонаследник Душан, неочекивано удариле на Бугаре и користећи се потпуном пометњом однеле одлучујућу победу.[223] Настрадао је и сам Михаило Шишман, а пала је и велика одлука о превласти међу јужнословенским државама – Србија је преузела примат. У наставку предузете кампање Стефан Дечански је продро у Бугарску и издејствовао да се на трновски престо врате његова сестра Ана и њен син Иван Стефан.[224]

У међувремену се Андроник III вратио у своје области, избегавши окршај са српским одредима. Желео је при томе да искористи погодан тренутак слабости бугарске државе и покуша да заузме неке градове, нарочито важне Анхијал и Месемврију, који су већ деценијама били главни предмет размирица између Византије и трновске државе.[225] Већ

---

[220] О Теодори Палеологини в. н. 126.

[221] Greg. I, 454; Cant. I, 428. Уп. Бурмов, *История*, 45 (=*Избрани произведения*, I, 254–255); Bosch, *Andronikos III*, 74.

[222] Опширније о овоме походу в. Т. Томоски, *Белешки по повод воениот поход на Андроник III во Македонија во 1330. год.*, Годишен зборник 16 (Скопје 1964) 41–44.

[223] О бици код Велбужда в. *Виз. извори*, 207–213, 335–340 (С. Ћирковић), где су наведени сви извори и одговарајућа литература.

[224] О овим догађајима писао је Н. Илиев, *Малолетен ли е бил цар Јован-Стефан през 1330 г.*, Исторически преглед 6 (1989) 46–53.

[225] Још од времена рестаурације Византијског царства ови су градови били најчешће спорно питање у пограничним несугласицама бугарске и ромејске државе. В. Острогорски, *Историја*, 428, 461, 471. Својевремено је одржан један веома занимљив симпозијум на коме је велики број историчара саопштио своје радове који се односе на бугарско приобаље Црнога мора у средњем веку. В. *Bulgaria Pontica Medii Aevi*, I, Premier symposium international Nessèbre, 23–26 mai 1979 /= Byzantinobulgarica VII (Sofia 1981)/ 11 sq. О литератури за град Месемврију више ће бити речи у трећем поглављу, а у вези са ратом између Византије и Бугарске 1364. године.

следеће године, међутим, дошло је до преврата у обе словенске државе. У Бугарској су бољари збацили Јована Стефана (1330–1331) и устоличили Јована Александра (1331–1371),[226] а у Србији је Стефана Дечанског збацио син Стефан Душан (1331–1355), експонент амбициозне српске властеле која се здушно залагала за ширење према југу, дакле на рачун византијских земаља.[227] На тај је начин српска држава одлучно почела да ступа у жижу византијске спољне политике, што је нарочито дошло до изражаја у петој деценији XIV столећа, док је на другој страни Бугарској припала донекле подређена улога у збивањима на овим просторима. Убрзо је између два нова јужнословенска владара склопљен споразум, ојачан Душановом женидбом са Јеленом, сестром Јована Александра, па је наступило раздобље дугог и непомућеног мира.[228] Међутим, више није било далеко време када ће све три хришћаиске државе, Византија, Србија и Бугарска, почети да бивају непосредно угрожене најездама исламских ратника који су одважно наступали под заставама османлијских емира.

Деца Андроника III

Ма колико би се у први мах то можда могло учинити необичним, а и прилично неочекиваним, истина је да неке просопографске непознанице о породици Андроника III ни до данас у науци нису до краја и на задовољавајући начин разрешене. Упркос већ више пута истицаним врлинама великих писаца историје тога времена, Јована Кантакузина и

---

[226] О њему посебно в. Божилов, *Асесневци*, № 33 149–178. Премда замишљена као историја бугарске државе епохе Шишмановаца, дакле до 1396. године, управо са овим догађајима, нажалост, завршава се ваљана студија Александра Бурмова. О историји трновског царства и његовим односима са Византијом у овим и потоњим годинама четврте деценије XIV века в. Д. Ангелов, *Българо-византийски отношения през периода 1331–1341. г. от управлението на Иван Александър*, Военноисторически сборник 41–1 (1973) 34–53; Л. Йончев, *Некоторые вопросы политической истории Българии и ее отношения с Сербией и Византией в XIV веке (1330–1332)*, Etudes Historiques 9 (1979) 23–37; *История на България*, III, 332–334 (В. Гюзелев), 334–338 (Д. Ангелов).

[227] В. Г. Острогорски, *Душан и његова власѿела у борби са Визанѿијом*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд 1951, 79–86 (= СД, IV, *Визанѿија и Словени*, 190–196).

[228] О односима Србије и Бугарске у овом раздобљу в. П. Ангелов, *Българо-сръбските политически отношения при царуването на Иван Александър (1331–1371) и Стефан Душан (1331–1355)*, Годишник на Софийския университет, Исторически факултет 72 (1978) /1982/ 95–118. О Јелени, сестри Јована Александра и Душановој супрузи, посебно в. М, Пурковић, *Јелена, жена цара Душана*, Диселдорф 1975, 3–32.

Нићифора Григоре, чија подробност неретко узима облике правог цепидлачења, и један и други, ваљда понесени плимом мноштва бурних и значајних догађаја који су испуњавали византијску историју прве половине XIV века, као да не налазе даха да нам одређено и прецизно (а то умеју веома поуздано и добро) саопште елементарне чињенице о деци свог савременика, који је овом првом, додајмо и то, био најбољи пријатељ.[229]

При таквом стању ствари, када се велика помоћ не може очекивати ни од осталих извора, списи поменуте двојице се морају означити као главни виновници за ове странпутице и многобројна лутања истраживача у покушајима да се расветле породичне прилике Андроника III. Упркос различитим мишљењима у науци, данас се поуздано може тврдити једино да је млади василевс у браку са Аном Савојском имао четворо деце: синове Јована и Михаила, и ћерке Ирину и Марију.[230] Притом је потпуно извесно да је старији син био Јован Палеолог, доцнији дугогодишњи владар Византијског царства, а такође да он није био и прворођено дете двоје царских супружника. Најстарија је била Ирина, касније удата за Михаила Асена – првог сина бугарског цара Јована Александра, али је рођена тек 1330, а не, како се обично сматрало, 1327. године.[231]

---

[229] Тако, Јован Кантакузин (Cant. I, 11–12) даје сасвим подробне генеалошке податке породице Палеолога и за Михаила IX, на пример, изричито саопштава да је имао четворо деце, две ћерке и два сина, наводећи, наравно, и њихова имена. Међутим, када је у питању Андроник III, његов најбољи пријатељ, велики доместик и доцнији цар и монах ни на једном месту у своме историјском делу не каже одређено о потомцима из василевсовог брака са Аном Савојском.

[230] Када се ради о синовима Јовану и Михаилу у изворима нема никаквих недоумица, али невоље почињу око имена ћерки због неслагања главних извора Нићифора Григоре и Јована Кантакузина. Још више нереда у ово питање уноси мишљење да су осим поменутих четворо деце Андроник III и Ана Савојска имали наводно и сина Теодора и кћи Теодору. Стога у генеалошким таблицама које аутори доносе обично на крају својих књига постоје прилично шаренило и несагласност. Cf. Papadopulos, *Genealogie*; Grumel, *Chronologie*, 366; Bosch, *Andronikos III*; Nicol, *Last Centuries*.

[231] У изворима постоји збрка око њеног имена. Greg. III, 557 назива је Ирином, док Cant. I, 394, 509 каже да се звала Марија. Будући да се ради о веома важној чињеници – са пуно разлога бисмо имали право да очекујемо тачне податке и од једног и од другог – одмах се намеће дилема: ко је где погрешио? Да би се дао одговор на ово веома осетљиво питање морамо потражити ослонац у другим изворима, а он је превасходно везан за трагање за именом друге василевсове ћерке која је доцније била удата за Франческа I Гатилузија, господара Лезбоса. Пошто се у изворима њено име углавном не наводи (о томе ће више бити речи у III поглављу) указујемо на податак из Дукине историје (Ducas, 67) где је он назива Маријом. Када се зна да је овај позновизантијски историчар био у служби породице Гатилузија са Лезбоса, што је чињеница која није на прави начин вреднована у литератури у вези са овом просопографском недо-

Потом се 1332. родио Јован, затим по свој прилици Марија, доцније удата за Франческа I Гатилузија,[232] и најзад Михаило 1337. године.[233] Међутим, потребно је упозорити да постоји мишљење да су Андроник III и Ана Савојска имали још двоје деце, Теодора и Теодору, али се чини да су изнесене претпоставке засноване на ипак недовољно јаким аргумен-

---

умицом, намах све постаје јасније. Верујемо, наиме, да он није могао погрешити у имену јер се радило о једној од најважнијих епизода из историје ове италијанске породице. С друге стране, то посредно значи да је погрешио Јован Кантакузин, а да је у праву био Нићифор Григора који је забележио да је Ирина била удата за сина бугарског цара. Омашку цара-лисца, поготово што се јавља на два места у његовој историји, није могуће лако објаснити. Ипак, већ одавно истраживачи су дали предност вестима Нићифора Григоре истичући да је по свему судећи погрешио Јован Кантакузин. В. Papadopulos, *Genealogie*, 48–49. Да је изнесена недоумица још увек актуелна, што свакако говори о замршености читавог питања, сведочи и збрка у Просопографском лексикону епохе Палеолога: PLP 1 (1976) № 1511 истиче да је Михаило Асен, коме је посвећена нотица под наведеним бројем, био ожењен Маријом (код Нићифора Григоре погрешно названом Ирина), а PLP 3 (1978) № 5973 саопштава да је Ирина Палеолог (код Јована Кантакузина погрешно названа Марија) била жена бугарског престолонаследника (sic!). В. и обазрива тумачења која даје van Dieten, *Gregoras*, II–2, 388–390 n. 497. Божилов, *Асеневци*, 193–194 изнео је једну веома занимљиву, али чини се ипак тешко одрживу претпоставку: премда је више склон да се приклони образложењу које је изнео А. Пападопулос, између осталих, он допушта и могућност компромисног решења. Сматра, наиме, да се византијска принцеза звала Марија, што је било њено крсно име, а по доласку у Бугарску добила је име Ирина које је симболизовало дубоки мир склопљен између двеју држава. Чини се да је притом сасвим превидео да се друга ћерка Андроника III Палеолога и Ане Савојске звала Марија, а тешко је поверовати да су обе принцезе, а уз то и једина женска деца ових родитеља, носила исто име – Марија. Међутим, Божилов, *Асеневци*, 194 врло убедљиво исправља досадашњу хронологију Ирининог рођења, према којој је рођена 1327. године. В. Papadopulos, *Genealogie*, 48. Указујући на добро познати, али изгледа сасвим запостављени податак Јована Кантакузина (Cant. I, 394), према коме је Ана Савојска у време тешке болести Андроника III, у јануару 1330. године, носила у стомаку Марију (о збрци имена већ је било речи), касније удату за сина Јована Александра, закључује, по нашем мишљењу потпуно тачно, да је рођена најкасније током пролећа 1330, а не 1327. године. То помера и хронологију њеног брака, која се одређује према податку Нићифора Григоре (Greg. I, 546) да је тада имала девет година, са 1336. на 1339. годину. Подсетимо се, брак је био предвиђен још у лето 1331, дакле када је Ирина имала само нешто више од годину дана, после бугарске победе над Византинцима код Росокастрона. О томе в. *История на България*, III, 337–338 (Д. Ангелов). О Михаилу Асену, мужу Ирине Палеологине, као и о даљој судбини византијске принцезе в. Божилов, *Асеневци*, № 39.

[232] Papadopulos, *Genealogie*, № 78 (о њој ће бити више речи у III поглављу).

[233] Ibid. № 74; Ферјанчић, *Десӣоӣи*, 16–17, 42.

тима.[234] Уз подсећање да је василевс из првог брака имао једног сина који је умро осам месеци после рођења, ваља упозорити да је имао и ванбрачно дете: сасвим поуздано се зна за ћерку Ирину, супругу трапезунтског цара Василија I Великог Комнина (1332–1340).[235]

[234] Papadopulos, *Genealogie*, № 76 позивајући се на један документ из априла 1394 (MM II, № 503, 267) тврди да је протовестијар Теодор Палеолог, који се назива стрицем (*theios*) цара Манојла II Палеолога (1391–1425), био заправо син Андроника III. На сличан начин Papadopulos, *Genealogie*, № 79 верује да је Теодора Палеологина Филантропина, у једном даровном акту из децембра 1376. године, дакле за владе Андроника IV Палеолога, наведена као „кћи деде владајућег василевса", била у ствари ћерка Андроника III. Тај документ је доживео и треће издање: Kravari, *Nouveaux documents*, № 6, 322. Истини за вољу, такво мишљење изнео је још Ф. Делгер, неколико година пре појаве књиге А. Пападопулоса, у приказу издања овог акта (B. BZ 27 (1927) 429–430) које је приредио M. Goudas, *Byzantiaka grammata tes en Atho ieras mones tou Filotheou*, Deltion Hristianikes Arhaiologikes Hetereias 2–2 (1925) 3–17. У сваком случају, претпоставке А. Пападопулоса биле су углавном прихваћене у науци: Теодор се готово редовно наводи као син Андроника III, а Теодора, додуше, нешто ређе (B. генеалошке таблице у књигама: Papadopulos, *Genealogie*; Grumel, *Chronologie*, 366; Bosch, *Andronikos III*; Nicol, *Last Centuries*). Сматрамо, међутим, да ове две личности не могу бити деца Андроника III. Што се тиче Теодора Палеолога, наведеног као стриц цара Манојла II, подсећамо да такво ословљавање не мора увек да дословце означава тачан родбински однос већ се може схватити и као одређени, уосталом и прилично уобичајени начин изражавања блискости у дипломатичким изворима. Нашу сумњу појачава и чињеница да би он, у време издавања акта, који је, поновимо то, једини извор у коме се помиње, морао да има између шездесет три и шездесет шест година (био би рођен свакако између 1338, после Михаила који је сигурно дошао на свет 1337, и 1341. односно самог почетка 1342. уколико је био посмрче, у шта не верујемо, а убеђени смо да би један василевсов син који доживи тај узраст, без обзира на то да ли је правио политичку каријеру или не, морао доспети на странице неког наративног извора, пре свега дела Јована Кантакузина и Нићифора Григоре. Притом упозоравамо да се изнесено мишљење ни у ком случају не може сматрати и доказом да Теодор Палеолог није био син Андроника III. Најзад, чини нам се да титула протовестијара, премда на високом четвртом месту листе титула световних достојанственика Византијског царства XIV века, одмах иза деспота, севастократора и кесара (в. Pseudo-Kodinos, 134) ипак не одговара једном василевсовом сину. О тој титули в. R. Guilland, *Fonctions et dignités des Eunuques. II – Le Protovestiaire*, Études byzantines 2 (1944) 202–220 (= *Recherches*, I, 216–236) где су за XIV век наведени као носиоци титуле протовестијара Андроник Асен и Андроник Палеолог, обојица сестрићи Андроника II. Нешто је једноставнији други случај. Kravari, *Nouveaux documents*, 317–318 убедљиво оповргава мишљење да је Теодора Палеологина била кћи Андроника III, на начин који не оставља траг било какве сумње. Дакле, Андроник III Палеолог у браку са Аном Савојском имао је четворо деце: Јована, Михаила, Ирину и Марију. Cf. PLP 9 (1989) № 21437.

[235] Papadopulos, *Genealogie*, № 80. О њој ће више речи бити у даљем тексту. Такође в. и PLP 5 (1981) № 12060.

Тиме се, међутим, не исцрпљује питање деце Андроника Млађег: чини се да је, упркос многобројним тешко решивим недоумицама које прате ово замршено питање, имао још једну ванбрачну ћерку (или можда усвојеницу?), чије се име није сачувало, а која је била удата за хана Узбега (1312–1341), владара Златне Хорде.[236] Једно је извесно: Андроник III, болећив према особама лепшег пола – па чак, ако је веровати дворским сашаптавањима, и према тетки Симониди[237] – нестрпљиво је и дуго чекао долазак на свет сина и наследника. А онда, последњих дана пролећа 1332. године, Ана Савојска је родила мушко дете.

---

[236] У писму које је с пролећа 1341. године Григорије Акиндин писао монаху Давиду Дисипату у Пароријии (Hero, *Letters of Akindynos*, № 12, 56) сасвим одређено се помиње да је василевсова ћерка била жена монголског хана. У путопису Ибн Батуте, с друге стране, остало је забележено да је овај арапски путник допутовао у Цариград, негде јуна 1334. године, у пратњи жене татарског владара која је била кћи византијског цара (Ibn Battuta, II, 498, 500, 503, 504, 506). Мада се поједини подаци мароканског путописца косе са ноторним историјским чињеницама – наводи да га је примио цар окружен синовима, а да је пред путнике намернике испред Цариграда изашао да их дочека принцезин брат и престолонаследник, што је ипак немогуће јер је у то време Андроник III имао само једног сина, Јована Палеолога, који је управо био напунио две године! – научници су с правом веровали да костур приче ипак није измишљен, него да се ради о василевсовој ћерци удатој за монголског хана (разборито је претпоставити, упркос многобројним сумњама, да све подробности са путовања које је трајало готово три деценије Ибн Батута није могао сасвим тачно упамтити, поготово када се зна да је путопис настао тако што је тек по повратку, дакле без неких претходних бележака, ходочасник пун утисака диктирао у перо арапском књижевнику Мехмед Ђузаију). В. В. *Spuler, Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223–1502*, Leipzig 1943, 79 216, 258; *Arnakis, Othomanoi*, 192–193 n. 170; P. *Pelliot, Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, Paris, 1950, 84–85; *Vernadsky, Mongols and Russia*, 196. Са пуно разлога се може претпоставити да је византијска принцеза о којој говоре два тако различита извора, писмо Григорија Акиндина и путопис Ибн Батуте, у ствари једна личност, мада извесне недоумице ипак остају. Углавном је прихваћено мишљење да се ради о ванбрачној ћерки Андроника III. V. R. Loenertz, *Dix-huit lettres de Grégoire Acindyne analysées et datées*, OCP 23 (1957) 122–123 (= *Byzantina et Franco-Graeca*, 90); Laurent, *L'assaut avorté*, 147, 151–162; Hero, *Letters of Akindynos*, 332; Lippard, *Mongols and Byzantium*, 218–220 склон је да верује да се у ствари ради о адоптираној ћерки византијског цара.

[237] Greg. I, 394 бележи да је Андроник III желео да Симониду, тада већ монахињу, примора на незаконити однос, што је она одбила. Parisot, *Cantacuzène*, 70 сматра да се ради о клеветама. *Виз. извори*, 201 н. 89 (С. Ћирковић) бираним речима упозоравају на чињеницу да је бивша српска краљица била старија од младог цара свега две године, и као да поручују да не би требало олако одбацити ову вест коју доноси Нићифор Григора.

Наследник је рођен

Јован V Палеолог је дошао на свет у четвртак, 18. јуна 1332. године, на дан Светог великомученика Леонтија, у Дидимотици.[238] На вест о рођењу наследника, Андроник III је, сав пресрећан, тамну одећу, коју је носио због недавне смрти деде Андроника II, заменио светлом и похитао да види сина.[239] У част тек рођеног Јована Палеолога уприличио је неколико витешких турнира, западних новотарија које су му заиста причињавале велико задовољство, па је, без обзира на то што су такве борбе биле скопчане са опасношћу да се изгуби чак и живот, у њима врло радо учествовао.[240]

Овакво царево понашање наилазило је на тихо неодобравање многих из његове околине, који су сматрали да је за једног цара сасвим непримерено, а у крајњој линији и опасно, да се бори на такмичењима ритера.[241] Уопште, постојало је мишљење да је својим лежерним понашањем, коме нису били својствени ни брига за поштовање окошталих обичаја василевсове неприступачности а ни настојање да се строго одржава величанствена уштогљеност традиционалних светковина, Андроник III Палеолог знатно снизио постојеће обрасце дворског церемонијала, брижљиво негованог

---

[238] О датуму рођења Јована V Палеолога постојали су у науци извесне недоумице и неслагања, мада је читаво питање у ствари прилично јасно. Већ Нићифор Григора (Greg. I, 482) потпуно тачно датује овај догађај у 18. јун, што прихвата Papadopulos, *Genealogie*, 46. Забуну је унела једна вест Кратких хроника, која у првом издању (S. Lampros – K. Amantos, *Brahea hronika*, Athina 1932, № 47, 80) није баш најкоректније публикована, па је Charanis, *Short Chronicle*, 344 прихватио новембар 1331. као време када је на свет дошао будући дугогодишњи византијски цар, што се касније дуго провлачило кроз литературу. У новом издању ове Кратке хронике (Kleinchroniken, 92 № 9) јасно је одвојено крунисање Јована V Палеолога обављено у новембру, од датума рођења, а наведен је 17. јун 1332 (sic!). Тачан датум, дакле 18. јун 1332. године, потврђен још и додатком да је реч о дану Светог великомученика Леонтија – био је то војник који је за Христову веру наводно пострадао током владавине римског цара Веспазијана (69–79), а као свог светитеља православна црква га празнује 18. јуна – налази се такође у једној Краткој хроници (Kleinchroniken, 102 № 3). И, најзад, 18. јун 1332. означен је као дан када је рођен Јован V и у једној хронолошкој нотици. B. S. Lampros, NE 16 (1922) 409 (поново ју је публиковао Schreiner, *Kommentar*, 610, № 30). О питању рођења Јована V Палеолога и о недоумицама које су биле присутне у науци, уз обазрив али исправан закључак в. Barker, *Manuel II*, 81 n. 214 (ваља упозорити да је ово дело настало десетак година пре појаве издања Кратких хроника које је приредио П. Шрајнер).

[239] Greg. I, 482.

[240] О томе је већ било речи у претходном одељку (в. н. 122).

[241] Greg. I, 482.

вековима. Они који су били склони апокалиптичним визијама и који су на сутрашњицу увек гледали са зебњом и подозрењем, видели су у овом „светогрђу" наговештај пропасти Царства, крај његових обичаја и крах његовог поретка.[242] Међутим, оваква забринутост чувара и заштитника традиционалних норми понашања, па макар један од њих био и сам Јован Кантакузин,[243] уопште није дотицала Андроника III, који је у питањима конвенционалности био потпуно растерећен. Тако је и овога пута, не хајући за мишљења околине, смело јездио на коњу и борио се против турнирских супарника, дајући на тај начин одушка својој огромној и разумљивој радости због дуго прижељкиваног рођења сина и наследника.

Да му није била света ни традиција која се тицала славне породице из које је потицао, показао је и приликом избора имена за новорођеног дечака: мимо устаљених обичаја, уосталом својствених уопште Ромејима, није га назвао по своме оцу, односно дететовом деди или евентуално по неком блиском члану царскога дома, него, бар је такав наш утисак, по најбољем пријатељу – Јовану Кантакузину.

Збиља, сви они који су наклоњени да у историји траже понављања и симетрије лако су могли запазити један својеврстан породични обичај, као што је речено и не тако непознат у Византији, који се односи на давање имена најстаријим мушким потомцима у породици Палеолога. Они су, наиме, увек добијали једино име и та правилност у понављању имена по мушкој линији може се пратити у неколико нараштаја: Андроник Палеолог – Михаило VIII – Андроник II – Михаило IX – Андроник III.[244] Да би се ова породична традиција, читаво столеће стара и међу Палеолозима строго поштована, доследно наставила, требало је да се и новорођени син Андроника III зове Михаило. Међутим, василевс је са себи урођеном нехајношћу једноставно све то пренебрегао и разбијањем овог породичног ланца направио својеврстан преседан.[245] Ипак, погрешно би било на овај

---

[242] Ibid. 568.

[243] Cant. I, 205 попут осталих не дели василевсово одушевљење за витешке турнире.

[244] Занимљиво је да је оснивач династије Михаило VIII био Палеолог и по оцу и по мајци, а што је још интересантније и један и други деда су му носили исто име – Алексије. Генеалошко стабло првих Палеолога доноси V. Laurent, *La généalogie des premiers Paléologues*, Byz. 8 (1933) 125–149 /таблица је на 146. страници/. Papadopulos, *Genealogie*, 1 преузима његову генеалошку таблицу. Пре неколико година о овом питању поново је писао: J.-F. Vannier, *Les premiers Paléologues. Étude généalogique et prosopographique, Études prosopograiphiques*, Byzantina Sorbonensia 5, Paris 1986, 123–187 /V. № 28 (Алексије Палеолог, деда Михаила VIII по оцу), № 29 (Алексије Палеолог, деда Михаила VIII по мајци)/.

[245] C. Head, *Imperial Twilight: The Palaiologus Dynasty and the Decline of Byzantium*, Chicago 1977, 59.

чин гледати једнострано и заборавити на једну важну чињеницу: можда је први син Андроника III, који је потицао из брака са Ирином од Брауншвајг-Грубенхагена и умро осам месеци после рођења, имао име Михаило,[246] а то је нешто што се углавном губи из вида.

С друге стране, околност да је начињен преседан, уколико бисмо смели да га тако означимо, чинила је особену част великом доместику и он се морао осећати поласканим пред толиком наклоношћу коју је према њему гајио Андроник III.[247] Тајанствени путеви историје показали су да је у овом чину било помало симболике, па чак и фаталности: без било каквог претеривања се може рећи да је читав живот Јована V Палеолога на известан начин протекао у сенци неупоредивог Јована VI Кантакузина.

Најзад, или можда пре свега, још један податак који се тиче доласка на свет првог сина Андроника III и Ане Савојске заслужује посебну пажњу. Прилично је неуобичајено да се василевсов син и наследник роди у Дидимотици, а не у „огњишту целе васељене", како Нићифор Григора у једном тренутку надахнућа славодобитно назива Цариград.[248] И поред несумњивог значаја који је имала, Дидимотика је ипак по важности била тек други град Тракије, после Једрена, и ни у ком случају се није могла поредити са престоницом.[249] Познато је да су се столећима византијски престолонаследници рађали у Цариграду, наравно, осим неких узурпатора и оснивача нових династија који су долазили из провинција. То се наставило и после обнове Византије, односно уласка Михаила VIII, оснивача последње династије Царства, у славни град Константина I Великог (324–337). Тако је његов син Константин захваљујући управо чињеници да је рођен у Цариграду, односно у „пурпурној палати" при царском

[246] То опрезно претпоставља van Dieten, *Gregoras*, II–1, 158–159 n. 117 (о чему је већ било речи).

[247] Head, *o. c.* 59–60 истиче да Ана Савојска вероватно није била одушевљена избором имена за свог прворођеног сина, што је сасвим могуће, али је утеху могла наћи при помисли да је мали Јован био плав, лепе коже налик мајчиној (sic!) а и носио је име истоветно са њеним девојачким – Јована. Реч је о књизи препуној веома занимљивих и живописних подробности, у којој понекад смисао за допадљиве детаље не води увек довољно рачуна о историјским чињеницама, сувопарним али и истинитим. О физичком изгледу Јована V Палеолога биће више речи у последњем поглављу.

[248] Greg. II, 678. За ову тему која се односи на похвале упућене Цариграду инструктивна је књига E. Fenster, *Laudes Constantinopolitanae*, Miscellanea Byzantina Monacensia 9, München 1968, 14 sq.

[249] О Дидимотици в. G. Evthymiou, *To Didymoteihon kata tou byzantinous hronous*, Arheion tou Thrakikou Laografikou kao Glossikou Thesaurou 22 (1957) 349–378; Asdracha, *Rhodopes*, 103–107; Ph. Giannopoulos, *Didymoteiho. Historia enos byzantinou ohyrou*, Athina 1989, 25 sq.

двору – подсетимо се да је Андроник II на свет дошао уочи рестаурације, дакле не у „царици градова", којом су у то време још увек господарили Латини – понео горди назив Порфирогенит.[250]

Из тих разлога рођење Јована V Палеолога у Дидимотици донекле мора изазвати чуђење, недоумицу којој можда не би било места да се ради о каснијим десетлећима када се у Византији разгранао систем апанажа и Царство расцепкало на више делова. Чињеница да је царица Ана Савојска родила престолонаследника у другом граду Тракије, а не у престоници можда би се могла објаснити везаношћу (да ли делом и немарним односом према традицији?) Андроника III за овај град, који му је изгледа био нека врста друге резиденције, где је две године раније и сам лежао тешко болестан и готово у критичном стању. Уосталом, још од споразума у Региону, у јуну 1321. године, већи део Тракије припао је младом цару.

Детињство Јована Палеолога протицало је ипак у Цариграду. Да бисмо дочарали атмосферу византијске престонице тога времена, дакле тридесетих година XIV столећа, у којој су пролазиле најраније године живота доцнијег цара, морамо се обратити једној другој врсти извора у којој чињенице из такозване догађајне историје уступају место приватним доживљајима и некој врсти личних еманација. Поменућемо обавештења из два савремена путописа, чији су аутори не само потицали из сасвим различитих историјских средина него и као људи били знатно другачијег сензибилитета.

Један од њих био је неуморни Ибн Батута, путник који је од 1325. до 1354. године прошао готово читав ондашњи свет и о томе сачувао веома занимљива и ретко драгоцена сведочанства. Негде у јуну 1334, дакле у време када је Јован V имао две године, он се обрео и у Цариграду.[251] У град је приспео некако баш око поднева тако да се његов долазак поклопио са заглушујућом звоњавом која је допирала са многобројних престоничких цркава, а од које је подрхтавало и само небо; једна помало унезверена група људи, њих стотинак на броју, узвикивала је: „Сарацени! Сарацени!"[252] Овај детаљ на својеврстан начин илуструје однос

[250] О њему в. Ф. Баришић, *Констаншин Порфироіенишi Палеолоі*, ЗРВИ 22 (1983) 43–58.

[251] За хронологију в. Ibn Battuta, II, 528.

[252] Ibid. 504. Уопште о византијском ставу према исламу током касног средњовековља в. S. Vryonis, *Byzantine Attitudes toward Islam during the Late Middle Ages*, Greek, Roman and Byzantine Studies 12–2 (1971) 263–286 /= *Studies on Byzantium, Seljuks, and Ottomans. Reprinted Studies* (Byzantina kai Metabyzantina 2) Malibu 1981/. Такође в. A. Ducellier, *L' Islam et les Musulmans vus de Byzance au XlVe siècle*, Byzantina 12 (1983) 93–134.

престоничког и уопште ромејског живља према људима који су припадали исламском свету, однос који је већ тада морао бити прожет осећањем бојазни, па и извесне нетрпељивости израсле из сопствене несигурности пред победоносним и претећим наступањем оних који су веровали у Алаха.

Не задржавајући се на свим подробностима овог опширног извештаја, који између осталог садржи и опис цркве Свете Софије, приповедање о Галати и, наравно, белешку о аудијенцији код василевса, истичемо да је у путопису Ибн Батуте остало забележено како су тргови и улице Цариграда пространи и поплочани, а да у заливу Златног рога поред стотину великих бродова плута и небројено мноштво малих.[253] У оваквом тексту своје место су нашле и лирске опсервације у којима арапски путник показује смисао за детаљ, подаци, дакле, који се не могу срести у такозваним наративним и поготово дипломатичким изворима. Једно од таквих запажања је да су надомак цркве Свете Софије расли јасмин и слично миришљаво биље.[254]

Ни извештај другог путника, који, за разлику од Ибн Батуте, није поседовао тако изоштрен и танан смисао за уочавање, али је можда осећањем за практично надмашивао лепршавог мароканског теолога, није без важности, премда је био крцат општим местима и далеко мање живописан. Реч је о не особито образованом немачком клирику, жупнику Зухема у околини Падерборна, Лудолфу Зудхајму, који је током петогодишњег обиласка Свете земље, од 1336. до 1341. године, посетио и Цариград и о томе оставио писмено сведочанство.[255] У граду који његови житељи казивају „полис", бележи овај ходочасник, живи много различитих народа и он не може а да не уочи добро познати космополитизам византијске престонице – а ту борави и цар Грка, као и патријарх.[256]

---

[253] Ibn Batuta, II, 508, 509. Такође в. и S. Vryonis, *Travelers as a Source for the Societies of the Middle East: 900–1600* (Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis), New Brunswick (New Jersey) 1980, 295–301 /= *Studies on Byzantium, Seljuks, and Ottomans. Reprinted Studies* (Byzantina kai Metabyzantina 2) Malibu 1981).

[254] Ibn Batuta, II, 509.

[255] *Palestine Pilgrims' Text Society: Ludolph von Suchem's Description of the Holy Land and of the Way Thither, written in the year a. d. 1350*, Translated by Stewart, London 1895, 4–7 (није ми било доступно новије издање: Sudheim von L. Reise ins Heilige Land. Nach der Hamburger Handschrift hrsg. von Ivar von Stapelmohr. Lund, Kopenhagen 1937).

[256] Ibid. 5, 6. Лудолф Зудхајм подсећа своје читаоце да је цар Грка најпре био ожењен сестром војводе Хенриха од Брауншвајга, а после њене смрти ћерком грофа Савоје.

Попут многих других који су пре или после њега посетили Цариград и Лудолф Зудхајм је остао задивљен димензијама и велелепношћу цркве Свете Софије.[257] Као духовно лице, наравно, доста говори о светињама које је видео у престоници, као што су, на пример, комад стуба на коме је мучен Христос или мошти светаца.[258] Нарочито је био заокупљен расцепом између источне и западне цркве, који помиње у неколико махова, а уз то истиче да би читалац требало да зна како је некада цар Грка био господар целе Азије (ту свакако мисли на подручје Мале Азије), али је од времена шизме изгубио мноштво тих земаља.[259] Премда се губитак малоазијских провинција донекле подударао са временом великог раскола из 1054. године, овде је пре реч о тврдокорном и непомирљивом ставу једног помало опскурног римокатоличког духовника, склоног да селџучко потискивање Византинаца из некадашњег језгра схвати као неку врсту васпитне мере за „непослушност" источне цркве, који прилично спретним упрошћавањем историјских чињеница врши, усуђујемо се рећи, пропаганду на своју читалачку публику.

Жупник Зухема доноси податке и о свакодневним, „овоземаљским" стварима, као што су цене животних намирница у Цариграду: истиче, а то је посебно занимљиво, да су хлеб, месо и риба веома јефтини, али је зато вино које се допрема из Напуља скупо.[260] Овде постоје велике количине бисера чија цена није висока, а уловљена морска риба се најпре суши и потом разноси у све делове Азије.[261] На основу делимично изнетих података двојице путописаца из дубине векова пред нас ипак израња, додуше сасвим замагљена и непотпуна, слика Цариграда тридесетих година XIV столећа, појављују се обриси историјског миљеа у коме је протицало детињство Јована V Палеолога.

[257] Ibid. 5–6.

[258] Ibid. 5.

[259] Ibid. 7.

[260] Ibid. 6.

[261] Ibid. 6–7. О Цариграду за династије Палеолога писао I. Đurić, *L'habitat constantinopolitain sous les Paléologues: Les palais et les baraques (quelques remarques)*, Praktika tou A Diethnous Symposiou He Kathemerine Zoe sto Byzantio, Athena 15–17 Septembriou 1988, Athina 1989, 733–752. Овај рад објављен је и на српском језику: I. Đurić, *Živeti u Carigradu pod Paleolozima: palate i daščare* (Istorija – pribežište ili putokaz), Sarajevo 1990, 63–84 (са старијом литературом). Такође в. A. Bryer, *The Structure of the Late Byzantine Town: „Dioikismos" and the „Mesoi"* (Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society, ed. A. Bryer – H. Lowry, Papers given at a Symposium at Dumbarton Oaks in May 1982), Birmingham – Washington 1986, 270–279.

Антитурска лига 1332.

Премда је идеја о склапању једне алијансе европских сила уперене против Турака била прилично стара – још је својевремено папа Григорије X (1271–1276) размишљао о покретању таквог подухвата – тек у овим годинама дошло је до њеног остварења. Успех у окончавању свих послова око склапања антитурске лиге постигнут је највише захваљујући Млечанима – голему пропагандну делатност обавио је неуморни Марино Санудо Торчело – који су због угрожености властитих поседа у источном Средоземљу ипак више од осталих били заинтересовани за покретање неке акције на тој страни.[262] Оштрица читавог подухвата није требало да буде уперена на Османлије, највеће византијске непријатеље у исламском свету, него на поједине малоазијске емирате који су у међувремену прилично ојачали и још одважније наставили са гусарским нападима у егејском архипелагу.

Мада су односи између Ромеја и ових турских државица били углавном добри, Андроник III ипак није могао да одбије предлог да се и Царство укључи у лигу хришћанских сила која је била на помолу. Истина, престолонаследник ајдинског емирата Умур и син емира Сарухана су се у августу 1331. године искрцали у Тракији са очигледним непријатељским намерама, али их је долазак самог василевса унеколико поколебао: неодлучне да се упусте у бој, две су се војске читав

---

[262] Марино Санудо Торчело је имао и приватне разлоге за покретање једног крсташког похода будући да су поједини чланови његове породице управљали неким острвима у егејском архипелагу још од далеке 1204. године. Николо I Санудо, који је у ово време био господар Наксоса, Андроса и других мањих острва, морао је да марта 1332. године склопи са Турцима сепаратни мир. Cf. Thiriet, *Régestes*, I, № 11. Угрожени су изгледа били и остали млетачки поседи на овој страни, а међу њима посебно Негропонт, па је његов баило Петро Зено морао Умуру да плаћа данак. В. Enveri, 69–72. Уп. Жуков, *Эмираты*, 33–34. О млетачкој власти над појединим грчким острвима в. R. Loenertz, *De quelques îles grecques et de leurs seigneurs vénitiens aux XIVe et XVe siècles*, Studi Veneziami 14 (1972) 3–35. Такође в. Idem, *Généalogie des Ghisi, dynastes vénitiens (1207–1390) dans l'Archipel*, OCP 28 (1962) 121–172, 322–335; idem, *Les Ghisi, dynastes vénitiens dans l'Archipel. 1207–1390.* Ouvrage publié avec l'aide de Peter Schreiner, Florenze - Venise 1975; Н. Фионова, *Столкновения Венеции с турецкой опастностью в первой половине XIV в.* (Страны Средиземноморья в эпоху феодализма, вып. 2, Сборник статей, Горкый 1975, 89–107; P. Preto, *Venezia e i Turchi* (Facoltà di magistero dell'Università di Padova 20), Firenze 1975, 13 sq.; E. Zachariadou, *The Turks and the Venetian territories in Romania (1318–1407)*, Pepragmena tou D Diethnous Kretologikou Synedriou (Herakleio, 29 Augoustou - 3 Septembriou 1976), B', Athina 1981, 103–122.

дан обазриво одмеравале, а онда су се Турци после преговора вратили у Малу Азију.[263]

Андроник III, који тада није могао знати да ће за дуги низ година то бити и последње непријатељство са емиратом Ајдин, 4. јула 1332. године склопио је са Венецијом прелиминарни уговор који је доцније, у новембру исте године, био ратификован. Њиме је Царство и званично приступило хришћанској алијанси.[264] Овај чин се у сваком случају може схватити и као значајно признање западноевропских сила шизматичној ромејској држави на коју су донедавно гледали са изразитом неблагонаклоношћу и биле спремне да подржавају све планове који су предвиђали њено рушење. И, најзад, антитурска лига коју су сачињавали Венеција, Византија и витезови са Родоса коначно је утемељена 6. септембра 1332. године: потписана је на раздобље од пет година и било је предвиђено да се бродовље чланица алијансе у априлу следеће године окупи у Негропонту.[265]

У међувремену су Млечани, прави мајстори у дипломатији, против главних непријатеља међу Турцима, а то су били Ајдин, Караси и Саруухан, обезбедили ако не подршку, а оно барем неутралност емирата Ментеше и Гермијан.[266] Да се ствари нису одвијале према предвиђеним и жељеним плановима хришћанских савезника показује и то да је окупљање њихових бродова, утаначено за април 1333, морало бити одложено чак за мај 1334. године.[267] Потом је уследило ново одлагање, па су се тек у

---

[263] Cant. I, 470–473; Enveri, 57–62. В. Lemerle, *Aydin*, 63–74. За датовање похода в. Loenertz, *Ordre et désordre*, 229 (=*Byzantina et Franco-Graeca*, 120). Cf. Fatouros - Krischer, *Kantakuzenos*, II, 216 n. 214.

[264] Thomas, *Diplomatarium*, I, Nos 112, 118.

[265] Greg. I, 523–524; Thomas, *Diplomatarium* I, Nos 116–117, 225–230. Поред поменутих радова А. Лаиу и Д. Жакобија о антитурској лиги 1332–1334, које смо навели у претходном одељку, навешћемо још неке: Флоринский, *Андроник Младший*, 132; Gay, *Clément VI*, 22–24; S. Theotokos, *He prote symmahia ton kyriarhon kraton tou Aigaiou kata tes kathodou ton Tourkon arhomenou tou ID aionas*, EEBS 7 (1930) 283–298; B. Laurent, *Action de graces pour la victoire navale remportée sur les Turcs a Atramyttion au cours de l'automne 1334*, Eis mnemen K.Amantou 1874-1960 (Athina 1960) 25–41; Bosch, *Andronikos III*, 119–128; Setton, *Papacy and Levant*, 178–182; N. Housley, *Angevin Naples and Defence of the Latin East: Robert the Wise and the Naval League of 1334*, Byz. 51 (1981) 548–556; Zachariadou, *Trade and Crusade*, 21–40; Жуков, *Эмираты*, 30–35; Nicol, *Byzantium and Venice*, 253–254. О родоским витезовима још увек је незаобилазно класично дело J. Delaville le Roulx, *Les Hospitaliers à Rhodes jusqu'à la mort de Philibert de Naillac (1310–1421)*, Paris 1913 [=VR, *Les Hospitaliers à Rhodes (1310–1421)*, London 1974] 87 sq.

[266] Жуков, *Эмираты*, 34.

[267] Thiriet, Régestes, I, № 37.

септембру 1334. године флоте папе Јована XXII, француског краља Филипа VI (1328–1350), Венеције и, вероватно, бродовље витезова са Родоса и кипарског краља Хуга IV од Лузињана (1324–1359) нашли у водама Егејског мора,[268] тик уз малоазијску обалу.

Византијски цар, који је од самог почетка некако невољно гледао на читав подухват, највероватније због тога што крсташка војна, тако дуго и брижљиво припремана на Западу, није била уперена против његовог најљућег непријатеља султана Орхана, своје бродове није ни послао. Савезничке поморске снаге, на чијем челу је стајао млетачки угледник Петро Зено, бивши баило Негропонта, после неколико мањих успешних операција, у октобру 1334. године потпуно су разбиле флоту емирата Караси и на сјајан начин крунисале целокупну експедицију.[269] Пред чланицама хришћанске алијансе отварале су се велике могућности на овој страни. Међутим, смрт папе Јована XXII (децембра 1334), с једне, и скори почетак Стогодишњег рата између Енглеске и Француске (1337–1453), с друге стране, учинили су крај првом покушају Европе да се супротстави турској опасности, покушају који је започео са толико успеха, и у прах су развејали заносна надања земаља учесница.

Везе са папством

Преговори око склапања уније, који су били толико интензивни током последњих година владе Андроника II Палеолога, додуше, без неких опипљивијих резултата, нису прекидани ни у раздобљу док је на цариградском престолу седео Андроник III. Околност да је био ожењен принцезом са Запада могла је подстицајно да делује на покушаје да се разреши „вечито" питање које је као непремостив јаз стајало између двеју цркава.[270] Мада је незадрживо ширење Османлија доприносило да читав

[268] Сачуван је један енкомион који је Нићифор Григора посветио овоме кипарском краљу. B. P. Leone, *L'encomio di Niceforo Gregora per il re di Cipro (Ugo IV di Lusignano)*, Byz. 51 (1981) 211–224. Уп. Г. Сметанин, *Энкомий Никифора Григоры королю Кипра Гуго IV Лузиньяну (Из истории кипрско-византийских идеологических связей середины XIV в.)*, АДСВ 22 (1987) (=*Проблемы идеологии и культуры*) 121–127.

[269] Lemerle, *Aydin*, 94–99; Жуков, *Эмираты*, 35.

[270] Gill, *Eleven Emperors*, 78–79 чак је склон да верује како је Андроник III Палеолог био преобраћен у „праву" веру али је то држано у дубокој тајности. Према овој претпоставци, заснованој на неким западним изворима, ипак остајемо резервисани без обзира на познату наклоност василевса ка појединим окциденталним тековинама.

проблем за Царство буде горући, преговори су вођени врло успорено и у атмосфери мучног надмудривања, а, што је најважније и истовремено најпогубније, са већ познатим јаловим исходом. Стицао се утисак да непомирљиви ставови обеју страна, наглашавани са толико страсти и убеђења, сасвим искључују могућност приближавања.

Током тридесетих година XIV века значајну улогу у преговорима који је требало да доведу до склапања уније одиграо је један дошљак, Варлаам, грчки монах из Калабрије, теолог завидне учености и немирног духа. Ношен жељом да се на самим извориштима сретне са тековинама грчке филозофије и изблиза упозна православље, жељом потпуно разумљивом када се има у виду његово хеленско порекло, извесно време се бавио у Солуну и на Светој Гори, а стигао је, наравно, и до Цариграда.

Неутољиво настојање да учествује у интелектуалним распрама, помешано са самоувереношћу којој није било страно ниподаштавање супарника, довели су га до духовног двобоја са таквим свезнадаром какав је био Нићифор Григора. Премда је из овог диспута као победник изашао византијски *homo encyclopedia*, не треба заборавити да ромејска духовна средина није имала довољно слуха за Варлаамову аргументацију засновану на силогизмима и западној схоластици. Његово неспорно образовање, које је искрено очарало Јована Кантакузина, обезбедило му је покровитељство великог доместика, па и изванредно поверење цариградске владе.[271]

Наименовањем да води најделикатније мисије од општедржавног интереса указана му је голема почаст. Тако је 1334. године учествовао у преговорима о унији са двојицом доминиканаца, изасланика папе Јована XXII.[272] Занимљиво је, али не и необично, да је цариградски патријарх Јован XIV Калекас одбио да преговара са емисарима папске курије.[273] Уопште, при-

[271] Наравно да није потребно наглашавати да је литература о Варлааму, особеној и помало противречној личности, веома обимна. Зато на овом месту упућујемо само на два рада: Setton, *Byzantine Background*, 40–44 (живописан и језгровит приказ каријере монаха из Калабрије); J. Meyendorff, *Un mauvais théologien de l'Unite au XIVe siècle: Barlaam le Calabrais* [1054–1964. L'Église et les Églises (Neuf siècles de douloureuse séparation entre l'Orient et l'Occident) Chevetogne 1955, II] 29–46 (=VR, *Byzantine Heeychasm: historical, theological and social problems*, London 1974). Такође в. PLP 2 (1977) № 2204 где су подробно наведени извори и литература. Неки радови који се односе на Варлаама биће наведени у даљем тексту.

[272] Успенский, *Богословское движение*, 38 сл.; Setton, *Byzantine Background*, 41; Bosch, *Andronikos III*, 142; Crusades, III, 53 (D. Geanakoplos); Beyer, *Antirrhetika*, I, 58–65; Gill, *Byzantium and Papacy*, 194–195. Такође в. Катанский, *История попытокъ*, 204.

[273] Greg. I, 501 објашњава патријархово одбијање и недостатком речитости.

падници црквених кругова у Царству су на питање уније гледали са великим подозрењем и веома хладно. Стога је патријарх наводно позвао елоквентног Нићифора Григору, иначе одлично упућеног у замршена догматска питања, да се прихвати разговора са изасланицима са Запада.[274]

Из једног опширног излагања, надахнутог и суверено ученог, које понегде поприма и облике самозадовољног солилоквијума – Нићифор Григора му посвећује читаве странице у своме историјском делу[275] – и које није оставило равнодушном ни заинтересовану ромејску публику, издвајамо две напомене, које суштински задиру у питање уније. Он најпре проглашава беспредметним свако упуштање у расправу са Западом, будући да се Византинци никада неће сагласити са њиховим мишљењем нити ће Латини, пак, прихватити мишљење ромејске стране, а нешто касније упозорава да народ коме и сам припада никада неће допустити ни најмање одступање од утемељених догми, што сваку расправу на ту тему чини бескорисном.[276] И овога пута, као и у ранијим приликама уосталом, преговори нису уродили плодом, али су представници источне цркве били задовољни начином на који је Нићифор Григора водио разговор и поготово основном поруком његовог излагања.

Будући да је поменути неуспех у преговорима око разрешавања расцепа између источне и западне цркве био само један у читавом низу сличних, то ни у ком случају није значило и крај настојања обеју страна да се поново лате преговора. У међувремену је нови папа Бенедикт XII (1334–1342), познат и као „бели кардинал", чиме се алудирало на боју његове омиљене одеће, наставио са покушајима да шизматичку Византију врати у окриље „праве" вере. Притом је очигледно добре наде полагао и на могућу улогу Ане Савојске у преговорима неопходним да се премости постојећи јаз. О томе потпуно јасно и недвосмислено сведочи и чињеница да је Бенедикт XII из Авињона 17. јануара 1337. године послао два писма у Цариград: једно василевсу, а друго његовој супрузи.[277] Не треба посебно ни истицати да су се оба тицала изналажења начина како да се превлада вишестолетни расцеп, а била су одговор на долазак Млечанина Стефана Дандола, кога је Андроник III послао на папски двор да преговара о унији.[278]

Међутим, главни догађаји су се збили заправо две године касније: у Авињону је 1339. у тајној мисији боравио Варлаам и изнео византијско

---

[274] Ibid. 502.
[275] Ibid. 502–520.
[276] Ibid. 504–505, 514–515.
[277] Acta Benedicti XII, Nos 15, 15a.
[278] Катанский, *История попыток*, 206–207; Gill, *Byzantium and Papacy*, 196.

гледиште на суштинско питање односа Истока и Запада.[279] Будући да је веома добро познавао обе стране, можда боље него било ко други, могао је калабријски монах да схвати целокупну обухватност и тежину постојећег раздора. У знаменитом говору који је држао пред папом,[280] Варлаам предочава поглавару римокатоличке цркве и кардиналима разлоге због којих је ромејски живаљ изразито нерасположен према унији: није у питању само разлика у догми колико мржња према Латинима проузрокована многобројним несрећама које су Грци доживели од њих и које још и данас понекад доживљавају. Да би се расцеп изгладио, неопходно је било испунити два битна услова: неодложна војна помоћ, с једне, и одржавање васељенског сабора, с друге стране.

С незнатним варијацијама ово је било не само гледиште Андроника III Палеолога и великог доместика него и став кога се касније придржавао Јован Кантакузин, најпре као узурпатор и цар, а затим и као монах Јоасаф, и уопште византијски поглед на начин којим би се могло доћи до уније.[281] Једино је Јован V Палеолог педесетих и шездесетих година XIV столећа био спреман да по питању уједињења цркава понуди Западу чак много више од оног што су на тој страни од њега и могли очекивати. Према мишљењу Варлаама, а он је свакако био један од најпозванијих да о томе просуђује, највећа препрека која је стајала на путу приближавања источне и западне цркве била је мржња Ромеја према Латинима. Стога је упозоравао Бенедикта XII и кардинале, истичући да га овамо није послао народ него василевс, и то тајно, да унија неће бити остварена све док та нетрпељивост не престане.[282]

Очигледно је да је византијско јавно мњење било нешто са чиме је Андроник III у сваком случају морао најозбиљније рачунати.[283] Међутим,

---

[279] Norden, *Papsttum und Byzanz*, 608–699; Gay, *Clément VI*, 27–28, 49–50; C. Giannelli, *Un progetto di Barlaam per l'unione delle chiese*, Miscellanea Giovanni Mercati III (=Studi e Testi, 123), 157–208; Б. Горянов, *Религиозно-полемическая литература по вопросу об отношении к латинянам в Византии XIII–XV вв*, Виз. врем. 8 (1956) 134–135; Setton, *Byzantine Background*, 42–43; Meyendorff, *Projets*, 162; de Vries, *Päpste von Avignon und christliche Osten*, 86, 88; Bosch, *Andronikos III*, 142–145; Crusades, III, 54–57 (D. Geanakoplos); Gill, *Byzantium and Papacy*, 196–199. Такође в. Катанский, *История попыток*, 207–213.

[280] Acta Benedicti XII, № 43. Овај говор публикован је такође и у PG 151 1332–1337.

[281] Максимовић, *Политичка улога*, 152.

[282] О разговорима са Варлаамом папа је обавестио француског краља Филипа VI (1328–1350), као једног од најмоћнијих владара који је могао послати војну помоћ Византији, у писму од 5. септембра 1339. године. В. Acta Benedicti XII, № 42.

[283] Уопште о улози народа у политичком животу позне Византије в. P. Charanis, *The Role of the People in the Political Life of the Byzantine Empire: The Period of the Comneni and the Palaeologi*, Byzantine Studies 5 (1978), 69–79.

са падом Цариграда, у априлу 1204. године, када су одреди западних ритера за неколико деценија збрисали Византијско царство са лица земље, међу Ромејима је морала да нестане искрена жеља за помирењем са Латинима, а са њом и стварна могућност за склапање уније. После тог времена, чини се, сва настојања да се истински приближе Исток и Запад, два света постављена један насупрот другом на непомирљивим фронтовима историје, нису више могла имати будућност.

Сиргијаново одметање

Упоредо са готово нерешивим тешкоћама на тлу Мале Азије, Царству је у четвртој деценији XIV века запретила велика опасност и у европским провинцијама, невоља оличена у агресивној политици младог српског краља Стефана Душана. Пошто је претходно довео у ред како унутрашње прилике тако и односе са суседима,[284] нови владар се спремао да се са свим расположивим силама устреми на византијске земље. У јеку припрема у Србији се потпуно неочекивано појавио Сиргијан. По изласку из тамнице, у коју је допао на самом крају грађанског рата између два Андроника, славољубиви великаш поново није могао да мирује. У јануару 1330. године, док је Андроник III тешко болестан лежао у Дидимотици, о чему је већ било речи, царева мајка Рита-Марија, забринута за синовљев живот, а увек неповерљива према Јовану Кантакузину, усинила је Сиргијана који је одмах почео да тајно окупља присталице од којих је уз заклетве добио уверавања да ће се борити у корист престолонаследника (Ана Савојска је била у благословеном стању).[285]

Као што је познато, Андроник III се ипак опоравио, а његова супруга је родила девојчицу, али је неповерење према Сиргијану остало, па му је суђено због наводне велеиздаје. Кривица, додуше, није могла бити ваљано доказана, али је млади василевс, који је увек узимао свог некадашњег пријатеља као сасвим озбиљног такмаца чак и за саму царску круну, из мера предострожности тражио од оптуженог јемство да неће побећи. Бојазан због толике цареве „бриге", појачана свежим сећањем на невеселе дане недавног тамновања, поколебала је ионако сумњичавог Сиргијана, па је преко ђеновљанске Галате утекао на Еубеју. Одавде се, годину дана касније, писмом обратио цару са молбом да му додели подручје

[284] О томе в. *Историја срйскоī народа*, I, 511–513 (Б. Ферјанчић).

[285] Литература о Сиргијану дата је у напомени бр. 25. Loenertz, *Ordre et désordre*, 230–231 (=Byzantina et Franco-Graeca 122–123) хронолошки веома прецизно одређује збивања у последњим годинама његовог живота.

негде у Македонији где би са женом и децом могао да живи неузнемиравано и да према василевсу остане сасвим лојалан. Додао је да због неких људи из околине Андроника III страхује за сопствени живот – те стрепње вероватно нису биле неоправдане – и да стога жели да борави далеко од њих. Околност да се изнетој молби није изашло у сусрет учинила је његов положај још несигурнијим. Уследио је још један у низу његових неочекиваних заокрета – крајем 1333. године сасвим изненада дошао је у Србију.[286]

Будући да се није радило о обичном пребегу – излишно је подсећати колико је његово име значило у Византији – био је то снажан подстицај српском краљу: добијање Македоније требало је да буде цена за помоћ у освајању власти над Ромејима.[287] На другој страни, у Цариграду, велика забринутост притиснула је Андроника III Палеолога и његове најближе сараднике: ствари су кренуле потпуно непредвидивим токовима. У пролеће 1334. године, пошто је претходно примамљивим обећањима на своју страну привукао многе заповеднике градова, Сиргијан је са Стефаном Душаном започео победоносно да наступа према Солуну. Андроник III, који је свакако био свестан озбиљности ситуације, поверио је жену и децу Јовану XIV Калекасу, тек изабраном цариградском патријарху, одредивши га за њиховог заштитника у случају да се василевсу нешто деси.[288] Управо на овоме је доцније, за време новог грађанског рата који је избио после цареве преране смрти, црквени великодостојник заснивао своја права.

Успешна акција савезника – Сиргијан је освојио Костур и још неколико мањих утврда – приморала је цара и великог доместика да делују хитро и лукаво. Они су спремали атентат на свог некадашњег пријатеља, а извршиоца су нашли у личности аморалног Сфранциса Палеолога, који је, после фингираног бекства у противнички табор, 23. августа 1334. године, убио даровитог византијског великаша и успео да се врати василевсу.[289] У новонасталој ситуацији брзо је дошло до споразума српског краља

[286] Greg. I, 489–490. В. *Виз. извори*, 216–217, н. 125 (С. Ћирковић).

[287] Greg. I, 490. *Виз. извори*, 216 н. 126 (С. Ћирковић) с правом указују на то да је у досадашњој српској литератури донекле потцењена озбиљност Сиргијановог подухвата, јер се превиђа да се овај византијски великодостојник не може упоређивати са ранијим пребезима као што је, на пример, био Котаниц.

[288] Greg. I, 496.

[289] Cant. I, 456–457; Greg. I, 500–501; Kleinchroniken, 350 № 1; Животи краљева и архиепископа, 224. В. Виз. извори 221 н. 133, 344–345 н. 155 (С. Ћирковић) где се крајње минуциозно расправља о свим подробностима атентата. О Сиргијановом убици в. Р. Радић, *Сфранцес Палеолоī – ӣросоӣоīрафска белешка*, ЗРВИ 29–30 (1991) 193–204.

и василевса, тим пре што је на северу угарски краљ Карло Роберт (1309–1342) угрозио Стефана Душана.[290] На састанку двојице владара, уприличеном на реци Галику надомак Солуна, 26. августа 1334, договорено је да се цару врате сви градови изгубљени током пролећа и лета, док су заузврат српском краљу била призната освајања постигнута ранијих година.[291] Од тог времена односи између Византије и Србије постали су углавном пријатељски, што је ојачано новим сусретом Андроника III и Стефана Душана, негде две године касније у Радовишту.[292] Очигледно је да су прилике у европским провинцијама Царства бивале све сигурније и да је василевс коначно могао у јаву претворити давнашњи сан својих предака о враћању Епира и Тесалије под скиптар византијског цара.

Усӣеси у Тесалији и Еӣиру

Не треба заборавити да је у односу на две сепаратистичке грчке државице извесне успехе постигао већ Андроник II Палеолог, али су они ипак били ограниченог домета. Догодило се да су се исте 1318. године угасиле владарске династије и у Епиру и у Тесалији, што је, наравно, пружило Византији згодну прилику да искористи такав развој тамошњих збивања. Смрт Јована II Анђела (1303–1318) допринела је да Ромеји успоставе своју власт у северним областима Тесалије, док су остала подручја доспела у руке локалних господара. Најмоћнији од њих, Стефан Гаврилопул, добио је из Цариграда знаке севастократорског достојанства, сагласно традицији да тесалијски владари носе ову високу византијску титулу.[293] Упркос томе, ромејска власт над Тесалијом у овом раздобљу, дакле од 1318. до смрти Стефана Гаврилопула 1333. године, била је ипак само формална.[294]

На другој страни, у Епиру, последњег легитимног владара из дома Анђела, деспота Тому (1296–1318), убио је гроф Кефалоније Никола Ор-

---

[290] Cant. I, 457–468. В. Јиречек, *Исӣорија*, I, 215–217; *Исӣорија срӣскоī народа*, I, 515 (Б. Ферјанчић); *Виз. извори*, 346–347 н. 160–161 (С. Ћирковић) где је дата опширна библиографија.

[291] Greg. I, 501; Cant. I, 457; Dölger, *Regesten*, IV, № 2815. О овоме споразуму опширније в. *Виз. извори*, 221 н. 134, 345–346 н. 157–158 (С. Ћирковић).

[292] Cant. I, 474–475. В. *Виз. извори*, 350–353 н. 167–170 (С. Ћирковић). О овим догађајима писао је С. Ћирковић, *О сасӣанцима цара Андроника III и краља Сӣефана Душана*, ЗРВИ 29–30 (1991) 204–212.

[293] Ферјанчић, *Севасӣокраӣори*, 183–184.

[294] О историји Тесалије у овоме раздобљу в. Ферјанчић, *Тесалија*, 164–189 (са свим релевантним изворима и одговарајућом литературом).

сини (1318–1323) и, пошто је прешао у православље и оженио се удовицом своје жртве Аном Палеолог, ћерком Михаила IX, завладао је јужним областима Епира са седиштем у Арти.[295] Тако се један део епирских подручја нашао у поседу италијанске породице, док су остали предели, Јањина и још неколико тврђава чији су житељи више волели ромејску него латинску власт, доспели под жезло Андроника II Палеолога. Да би Јањину што чвршће везао за Цариград, стари василевс је овоме граду доделио широке привилегије и уздигао га на степен митрополије,[296] нешто слично што је мало раније, 1316. године, урадио са Монемвасијом, градом на југу Пелопонеза.

У временима прилично лабаве царске власти у удаљеним областима био је то један од начина да византијски цар ипак одржи свој надзор над њима. Свестан колику важност има признање из Цариграда, Никола Орсини је одатле затражио и од Андроника II, чијом је унуком већ био ожењен, добио титулу деспота.[297] Заузврат требало је да се држи подаље од Јањине и своје поседе ограничи на Арту и јужни Епир.[298] Под помало мутним околностима, неколико година касније, власт је преузео Николин брат Јован II Орсини (1323–1335/7) и користећи се околношћу да су у Византији постојала два цара – било је то у време сукоба и нимало сигурних примирја између два Андроника – ушао у Јањину обећавши њеним становницима да ће поштовати све њихове привилегије.[299] Попут брата и он је прешао у православље, потом се оженио Аном, ћерком протовестијара Андроника Палеолога,[300] и најзад из Цариграда добио достојанство деспота.[301] Премда је акцијом Јована II Орсинија пољуљана ионако лабава византијска власт у Епиру, не може се порећи да је Царство на самом крају друге и током треће деценије XIV века учинило један велики корак ка поновном успостављању господарства над својим негдашњим земљама.

Следећи важан корак су Византинци могли да предузму тек када је умро најмоћнији тесалијски великаш Стефан Гаврилопул.[302] На вест о

---

[295] Острогорски, *Историја*, 464; Nicol, *Despotate*, II, 79–80 (са изворима и литературом).

[296] MM V, № 1, 77–84; Dölger, *Regesten*, IV, № 2412. Cf. Nicol, *Despotate*, II, 83–86; Maksimović, *Administration*, 257–259.

[297] Ферјанчић, *Деспоти*, 74–75.

[298] Nicol, *Despotate*, II, 89.

[299] Ibid. 92–93.

[300] О Андронику Палеологу, протовестијару, и о његовој ћерци Ани в. Papadopulos, *Genealogie*, Nos 50, 51.

[301] Ферјанчић, *Деспоти*, 75–76.

[302] Хронологија његове смрти, 1332. или 1333. година, није сасвим јасна. В. Ферјанчић, *Тесалија*, 176–177. У новијој литератури, чини се, преовлађује датовање

његовој смрти, солунски намесник Михаило Мономах је похитао и посео неке делове Тесалије. Ни Јован II Орсини није оклевао, па је и он провалио у ову област и освојио преостала подручја. Појава самог Андроника III Палеолога у Тесалији с јесени 1333. године речито казује колико је заправо Ромејима било стало да се домогну ових веома плодних предела. Византијски је цар, међутим, успоставио своју власт над Тесалијом тек после смрти Јована II Орсинија,[303] а за њеног првог намесника наименовао Михаила Мономаха.[304]

Да би Ромеји своју власт могли да прошире и на Епир поново им је помогла једна смрт: деспота Јована II Орсинија отровала је супруга Ана и изразила спремност да призна врховну власт Цариграда.[305] До главног похода на овој страни дошло је 1338. године, када је василевс најпре уз помоћ турских најамника потпуно поразио Албанце, а потом тријумфално ушао у Епир, који је напокон опет постао део византијске државе.[306] Одлазећи, Андроник III је као намесника оставио Теодора Синадина, после Јована Кантакузина свог вероватно најпоузданијег сарадника, што сведочи о томе колико је полагао на ово подручје. Догађаји су, међутим, убрзо почели да узимају нежељени ток и приморали су цара да поново дође у Епир.

Антивизантијска странка, која је још увек била врло јака, организовала је побуну, заузела Арту и заробила Теодора Синадина, а њене вође Нићифор Василица и Алексије Кавасилас су у жељи да подухвату устаника дају што већи легитимитет, ступили у везу са Катарином од Валоа, титуларном латинском царицом. Никад не заборављајући значај достојанства које је носила и добро свесна заносних могућности које јој је висока титула могла донети, она је, налазећи се у Мореји, послала у Епир

овог догађаја у 1333, што смо и ми прихватили. В. Nicol, *Despotate*, II, 102; *Виз. извори*, 350–351 н. 167 (С. Ћирковић). О Стефану Гаврилопулу в. PLP 2 (1977) № 3435 (где се као датум смрти такође наводи 1333. година).

[303] То убедљиво показује Ферјанчић, *Тесалија*, 193–198.

[304] О њему в. Ф. Баришић, *Михаило Мономах, еџарх и велики коносшавл*, ЗРВИ 11 (1968) 215–234.

[305] Хронологија смрти Јована II Орсинија није сасвим поуздана: у питању су 1335, 1336. или 1337. година. О томе в. Nicol, *Despotate*, II, 106 n. 83.

[306] Greg. I, 544–545; Cant. I, 495–504. Овај поход је различито био датован у литератури, углавном у раније године, али се сада на основу једне Кратке хронике (Kleinchroniken 80 № 30) поуздано зна да је то било 1338. године. В. Флоринский, *Андроник Младший*, 138–139; Zakythinos. *Despotat*, I, 103–104; Bosch, *Andronikos III*, 136–137; Nicol, *Despotate*, II, 108–110; В. Ферјанчић, *Албанци у визанѿијским изворима* (Илири и Албанци, Научни скупови Српске академије наука и уметности књ. XXXIX, Одељење историјских наука књ. 10), Београд 1988, 294.

Нићифора, сина Јована II Орсинија и Ане Палеолог, који се у међувремену био обрео у Италији. Следеће, 1340. године, побуну су угушили Андроник III Палеолог и Јован Кантакузин,[307] при чему је дошла до изражаја волшебна дипломатска вештина великог доместика.[308]

Поновни долазак Епира и Тесалије под врховну власт византијског цара, после готово једног и по столећа одвојеног живота, без обзира на дилему колико је то заправо био исход сопственог јачања Царства или резултат очите слабости поменутих државица (будући да се ове могућности међусобно не искључују, по свој прилици обе имају свој удео у коначном расплету), мора се убројити у највеће успехе василевса и његових најближих сарадника. Андронику III Палеологу је припала слава да је био последњи византијски цар који је изашао на Јадран.[309] Овакав развој догађаја, успешан на западној страни а неуспешан на источној, довео је до тога да је Византија, потиснута из Мале Азије, одлучно закорачила на тле које јој је столећима припадало и осетно се померила према западу.

Разграната дипломатија

Пошто се на непријатан и убедљив начин уверио да се са Османлијама не може равноправно носити на бојном пољу, Андроник III Палеолог се одлучио на преговоре, мада је био свестан да ни такав начин не може донети неко трајно разрешење византијских недаћа на источним границама. Тако је у августу 1333. године у Малој Азији први пут дошло до дипломатског сусрета василевса и емира Орхана.[310] Будући да Јован Кантакузин, и сам учесник ових преговора, не наводи услове постигнутог примирја, вероватно сматрајући да донекле вређају достојанство Царства, из једне Кратке хронике сазнајемо да су за поседовање прео-

---

[307] Greg. I, 550–554; Cant. I, 509–534. Cf. Флоринский, *Андроник Младший*, 140–143; Miller, *Latins*, 273–275; Bosch, *Andronikos III*, 137–138; Nicol, *Last Centuries*, 186–187; Mavrommatis, *Palaiologoi*, 81–82.

[308] Кроз цео опис ових догађаја Јован Кантакузин (Cant. I, 505–526) веома хвалоспевно говори о својој улози у њима. Вести другог савременика, међутим, само потврђују да се велики доместик особито истакао у коначном покоравању Епира. Cf. Greg. I, 551–553.

[309] Ducellier, *Albanie*, 336; Ферјанчић, о. с. (в. н. 268), 295 н. 47.

[310] Cant. I, 446–448; Kleinchroniken 80, № 27. О овим преговорима и склапању примирја в. Loenertz, *La chronique brève de 1352*, II, 52–54; Nicol, *Last Centuries*, 176; Schreiner, *Kommentar*, 243–244; Zachariadou, *Trade and Crusade*, 23; Жуков, *Эмираты*, 36.

сталих територија у Битинији Ромеји морали да Османлијама плаћају дванаест хиљада перпера годишње.[311]

Да султан Орхан није превише озбиљно схватао договор са царем, који се, додуше, није ни односио на европске области, сведочи настављање турских упада у Тракију. Тако су се Османлије касних тридесетих година XIV века устремиле право на Цариград, пустошећи све пред собом. Ипак, Ромеји су им овога пута храбро одолели, не допустивши нападачима да продру даље од Регионa.[312] У међувремену није прекинут економски успон Орханове државе: остало је забележено да је 1340. године у Бруси султан подигао трговачки центар, пошто је изградио базар и безистан, затворену тржницу где се продавала скупоцена роба допремана са разних страна.[313]

Док се за односе између Византије и Османлија мора истаћи да, упркос примирју, нису били особито добри, сасвим је другачији био случај са егејским емиратима: већ успостављене пријатељске везе само су се продубљивале. То је најбоље дошло до изражаја приликом византијског похода на Лезбос 1335. године. Најпре је Доминико Катанео, ђеновљански господар Фокеје на малоазијској обали, чији је претходник Андреа Катанео још крајем 1329. признао врховну власт василевса, не само ставио ван снаге царев суверенитет него се дрзнуо да, вероватно у јесен 1334. године, нападне и освоји византијски Лезбос. Андроник III је одмах узвратио блокирањем ђеновљанске Галате, што је био уобичајен маневар у сличним приликама, и слањем флоте, маја 1335, тако да је дошло до вишемесеч 'е опсаде спорних лука и острва.[314]

Осиони господар Фокеје, Доминико Катанео, већ је био у непријатељским односима са емиратима Сарухан и Ајдин: у његовој тамници лежао је Сарухановсин. Заједнички противник довео је до поновног зближавања старих савезника, Византије и два егејска емирата: Сарухан је послао помоћ василевсу а нови владар Ајдина Умур (1334–1348) појавио се лично и састао са Андроником III, што је имало за последицу продужетак савезништва и добрих односа. Дута опсада је напослетку

[311] Kleinchroniken, 80 № 27. Nicol, *Last Centuries*, 176 погрешно наводи десет пута већу суму – сто двадесет хиљада перпера.

[312] Greg. I, 539–541; Cant. I, 505–508.

[313] Иналџик, *Османско Царсшво*, 13.

[314] Greg. I, 525–529; Cant. I, 476–481; Kleinchroniken, 80 № 29. Уп. Флоринский, *Андроник Младший*, 133–136; Heyd, *Commerce*, I, 487–480; Lemerle, *Aydin*, 108–115; Bosch, *Andronikos III*, 129–132; Nicol, *Last Centuries*, 179–180; Schreiner, *Kommentar*, 246–247; Zachariadou, *Trade and Crusade*, 38–40; Жуков, *Эмираты*, 36–37.

успешно завршена: негде у зиму 1336. године цар је посео цео Лезбос, осим главне тврђаве Митилене, а и Фокеја је признала његову врховну власт. Саруханов син је ослобођен и Андроник III се вратио у Цариград. Доцније је цар послао на Лезбос неуништивог Алексија Филантропина, који је био у збиља дубокој старости, војсковођу кога помало патетично називају „Велизар епохе Палеолога"[315] и који је лукавим заузимањем Митилене читав подухват у егејском архипелагу претворио у тријумф ромејског оружја.

У овим годинама када су односи између Византије и њених ближих или даљих суседа били врло сложени, испуњени обостраним подозрењем и чак отвореном нетрпељивошћу или оптерећени мучном хипотеком прошлости, постојала је држава чије су везе са цариградском владом још од краја XIII столећа биле постојано добре, готово срдачне. Штавише, каткад су Ромеји успевали да у складу са својим интересима утичу на унутрашња збивања у тој држави – нешто што је за раније векове византијске историје, када је Царство успешно одржавало мит о својој васељенској мисији, било сасвим природно, а у суморној свакодневици XIV столећа врло ретко. Реч је о другој грчкој држави – Трапезунтском царству.[316]

Једино спорно питање које се могло испречити између две државе, а које се тицало царске титуле трапезунтских владара, превазиђено је уступком који је учинио Јован II Велики Комнин (1280–1297). Он је пристао да се измени формула његове царске титуле, а пред Михаилом VIII Палеологом се појавио у одећи деспота. Овај споразум је био ојачан женидбом трапезунтског владара Евдокијом, ћерком византијског цара.[317]

Исти језик и припадност истоветном цивилизацијском кругу, с једне, и заједничка опасност од ширења Турака, с друге стране, неминовно су упућивали две грчке државе на међусобно приближавање. Мора се, међу-

---

[315] Cf. H.-G. Beck, *Belisar – Philanthropenos. Das Belisar-Lied der Palaiologenzeit* (Serta Monacensia. Festschrift F. Babinger), Leiden 1952, 46–52 (=VR, *Ideen und Realitaeten in Byzanz*, London 1972).

[316] Од општих дела која се односе на историју ове грчке државе на јужним обалама Понта наводимо само нека: J. Fallmerayer, *Geschichte des Kaisertums von Trapezunt*, München 1827; G. Finlay, *The History of Greece from its Conquest by the Crusaders to its Conquest by the Turks and of the Empire of Trebizond: 1204–1461*, Edinburgh–London 1851; W. Miller, *Trebizond. The Last Greek Empire*, London 1926; Ф. Успенский, *Очерки из истории Трапезунтской империи*, Ленинград 1929; F. Janssens, *Trebizonde en Colchide*, Bruxelles 1969. Потребно је нагласити да су у новије време својим радовима О. Лампсидис, А. Брајер и С. Карпов знатно унапредили постојећа знања о историји државе Великих Комнина.

[317] Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 84.

тим, признати да Византија није могла очекивати неку стварну подршку од Трапезунта, прилично безначајне снаге, барем када је у питању војна моћ, која је у овом случају била ипак далеко најважнија. Истини за вољу, ни Трапезунтско царство, потпуно опкољено турским земљама и препуштено себи, није имало основа да од државе Ромеја очекује неку озбиљнију потпору. Другим речима, две државе здружене заједничком немоћи, чији су владари носили највише титуле, помоћ пред надирањем Турака морале су потражити у ослонцу на неког снажнијег савезника.

У њиховим међусобним односима, то ваља посебно нагласити, превага је била на страни Византије. Тако су се од почетка XIV века у Цариграду увек налазили поједини припадници рода Великих Комнина, могући кандидати за трапезунтски престо.[318] На византијску подршку се ослањао и Василије I, који се, као што је већ речено, био оженио незаконитом ћерком Андроника III, Ирином.[319] Управо је неуспех тог брака – трапезунтски цар се у јулу 1339. године оженио по други пут (при чему је и његова нова супруга носила име Ирина)[320] – послужио као повод за мешање цариградске владе у унутрашње прилике грчке државе на јужним обалама Црног мора. Против Василија I устало је и тамошње јавно мњење, а са византијске стране уследио је оштар протест који је Јован XIV Калекас упутио трапезунтском митрополиту, пребацујући му што је дао свој благослов недостојној царевој вези са наложницом.[321]

Очигледно је да је писмо цариградског патријарха, пуно отворених претњи не само јерејима него и самоме владару, било веома делотворно. Ирина, друга царева жена, изопштена је из цркве, а Василије I, који изгледа није могао да поднесе непрестано нарастање напетости у Трапезунту, 6. априла 1340. године изненада је умро. На престо је ступила његова прва жена Ирина и без оклевања своме оцу Андронику III послала у Цариград супарницу са децом (покојни трапезунтски владар је из везе са наложницом имао два сина, од којих ће један, под именом Алексије III, касније дуго година седети на престолу).[322] Будући да у понтској престоници није имала чвршћег ослонца, морала је нагињати византијској помоћи, што је, с друге стране, носило опасност да се Трапезунтско царство непосредно потчини вољи цариградске владе.

Несигурна у свој положај, упутила је посланство Андронику III. Њени емисари, међутим, нису нашли цара, који је тада био ангажован

---

[318] Исто 86 н. 83.
[319] Greg. I, 536 (где је погрешно зове Евдокија), 549–551, II, 678–679; Panaret. 64.
[320] Panaret. 65.
[321] MM I, № 94 199–201. Cf. van Dieten, Gregoras II-2, 390 n.
[322] Greg. I, 549–550, II, 670; Panaret. 65. В. Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 86.

око похода против побуњеног Епира, ни у Цариграду, ни у Солуну, него тек негде у Акарнанији.[323] Околност да није била законита наследница трапезунтског престола, јер није потицала из куће Великих Комнина, с једне, и њено наглашено везивање за Византију, с друге стране, окренули су против Ирине како престоничку аристократију, махом сачињену од Грка, тако и провинцијске великаше, које су чинили углавном Лази.[324] Угроженост властитих интереса довела је до тога да стални анимозитет између ове две групације устукне пред непосредном заједничком опасношћу: супротстављени табори су заборавили на дотадашње међусобице и срели се на истом задатку – завери против царице-туђинке.[325] У малој понтској царевини, која је у окружењу Турака углавном мирно животарила, спремала се олуја.

Разграната и живахна делатност византијске дипломатије, која је одликовала владу Андроника III Палеолога и која је обухватала велики број ондашњих држава, није мимоишла ни прилично удаљене Мамелуке у Египту и Татаре Златне Хорде. Околност да је Византија у ово време имала више обележје локалног него универзалног царства очигледно није поколебала оне који су стајали на њеном челу. Уз уобичајену преписку цариградских првосвештеника Исаије и Јована XIV Калекаса са александријским патријархом Григоријем II, која се ипак тицала само црквених тема, бележимо једно посланство које је у новембру 1339. године Андроник III упутио мамелучком султану Насер-ад-дин Мехмеду (1293–1341).[326]

[323] Greg. I, 550.

[324] Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 87 истиче да је у Трапезунту, као и у Византији уосталом, постојала супротност између престоничке и провинцијске аристократије. Ту нетрпељивост појачавала је и етничка разлика: Грци су живели углавном у престоници, а Лази у провинцији.

[325] Greg. I, 551; Panaret. 65. В. Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 87.

[326] О овоме посланству в. G. Azar Najjar, *He politike historia tou Protou Mameloukikou kratous kao apo ten basileia tou Al Naser Mouhammant Mpin Kalaoun (1293-1341) basei ton historikon kai hronografikon tes Mameloukikes epohes*, Athina 1984, 348 (рукопис докторске дисертације, урађене под надзором проф. С. Вриониса и проф. Е. Христофилопулу, коју смо читали у библиотеци Француске археолошке школе у Атини). Dölger, *Regesten*, IV, Nos 2839–2840 сматрао је да је у овоме посланству био и Андрија Ливадинос. Међутим, О. Лампсидис, најновији издавач дела овога трапезунтског угледника, верује да се ради о два посланства: прво које се датује од 1320. до 1328, у коме је учествовао Андрија Ливадинос, и друго у 1339. годину. В. О. Lampsidis, *Andreeou Libadinou Bios kai Erga*, Arheion Pontou Parartema 7, Pegai tes historias ton Hellenon tou Pontou 1, Athina 1975, 46–52, 206–219, 299, 303.

Василевсови изасланици су најпре свратили у Јерусалим, да би изгладили спор који је постојао између новоизабраног патријарха Лазара и његовог противкандидата Герасима, а затим су продужили за Каиро. Док је Ромеје руководила сасвим разумљива и природна потреба да у овим временима имају што већи број савезника, мамелучки султан је, увек забринут због могућности организовања крсташког рата који би био уперен против његових поседа, био заинтересован за пријатељство једне хришћанске државе. Било је речи и о слободној пловидби бродова, а Насер-ад-дин Мехмед се старао о покровитељству над муслиманском колонијом у Цариграду.[327] Ипак, мора се нагласити да су везе између Мамелука и Византије биле интензивније и срдачније за владе Андроника Старијег.[328]

Царство је, с друге стране, имало добре разлоге да одржава пријатељске односе и са Златном Хордом. Неретко су одреди татарског хана, који је у Бугарској имао одређен утицај, помагали трновском цару приликом његових похода против Византије и жестоко пустошили ромејске поседе у Тракији и Македонији, задајући цариградској влади приличне потешкоће. Познати су упади из 1328, 1330, 1331. и 1337. године.[329] Међутим, велики конфликт између Царства и монголског владара Узбега избио је на самом крају царевања Андроника III и, изгледало је, запретио да буде злокобан по ромејску државу.

Озлојеђен што су снаге ајдинског емира Умура 1340. године напале бугарске градове на ушћу Дунава и области у њиховом залеђу[330] – у чему је препознао ако не схватљиву византијску жељу да их одврати од напада на Тракију или Македонију, а оно барем василевсов благослов да уплове у воде Црног мора – татарски хан је наумио да покрене шездесет хиљада људи и освоји Цариград.[331] Узбег је на овај начин свакако желео да заувек осујети сличне турске акције на западним обалама Понта. Византинци су веома озбиљно схватили татарску претњу, мада

---

[327] Azar Najjar, о. с. 188, 348.

[328] Ibid. 347–348.

[329] Lippard, *Mongols and Byzantium*, 211.

[330] О овоме походу в. Lemerle, *Aydin*, 135–136; Laurent, *L'assaut avorté*, 155; M. Alexandrescu-Dersca, *L'expedition d'Umur Beg d'Aydin aux bouches du Danube (1337 ou 1338)*, Studia et acta orientalia 2 (1959) (Bucarest 1960) 3–23, где се турска експедиција датује у нешто раније време; Lippard, *Mongols and Byzantium*. 216.

[331] Григорије Акиндин у већ помињаном писму Давиду Дисипату (Hero, *Letters of Akindynoe* № 12, 56) сасвим изричито наводи бројку од шездесет хиљада људи и крајњи циљ монголског владара. V. Laurent, L'assaut avorté 157; Lippard, Mongols and Byzantium 216. За основне податке о личности и делатности Давида Дисипата в. PLP 3 (1978) № 5532.

остаје спорно да ли су у том тренутку монголски ратници уопште били у стању да заузму град Константина Великог, па је благовремено упућено посланство у Сарај, нову престоницу Златне Хорде, смештену на доњем току Волге. Емисари Андроника III, које је предводио отац Димитрија Кидона, успели су да изгладе настали неспоразум и отклоне неугодну намеру хана Узбега.[332] Још једанпут је спретна византијска дипломатија спасла Царство.

Неуспеле завере

Премда је ово раздобље ромејске историје XIV столећа у односу на унутрашња збивања морало бити упамћено као једно од најмирнијих, ни оно није протекло без извесних потреса. Притом је чак дошао у опасност и сам живот младог престолонаследника Јована Палеолога. Док је Андроник III био одсутан, током друге половине 1335. године, у време вишемесечне опсаде Лезбоса и Фокеје, у Цариграду се спремала завера. Група младих аристократа, међу којима су били и Јован и Манојло Асени, шураци Јована Кантакузина, покушала је да уз помоћ Латина из Галате изврши преврат. Планирали су чак да убију Ану Савојску и њеног сина Јована, тада дечака од три године, али је њихов подухват, пажљиво припреман у тајности, разобличила енергична Теодора Палеологина, мајка великог доместика. По повратку Андроника III у престоницу уротници су примерено кажњени: браћа Јован и Манојло Асени одлежали су у затвору око шест година, а ослободио их је Јован Кантакузин у јесен 1341. године. Причало се да је у читаву заверу умешан и деспот Димитрије Палеолог, василевсов полустриц, али је уз посредовање његове сестре Симониде цар одустао од истраге.[333]

---

[332] О томе говори Димитрије Кидон у једном говору који је 1347. године посветио Јовану Кантакузину. Cf. Cydonès, *Coorrespondance*, I, № 1, 9. О овоме посланству в. Laurent, *Notes d'histoire*, 162–166; Lippard, *Mongols and Byzantium*, 217. У изворима није сачувано име оца Димитрија Кидона. В. Kianka, *Demetrius Cydones*, 30; PLP 6 (1983) № 13874.

[333] Greg. I, 530–534. Процес против завереника, до кога је дошло по василевсовом повратку у Цариград, требало би временски сместити у крај 1335. и почетак 1336. године, у зависности од датовања похода против Лезбоса и Фокеје. В. Schreiner, *Kommentar*, 256–247. Чини нам се да се касније датовање у време између зимског солстиција 1336. и раног пролећа 1337. године (Beyer, *Chronologie*, 135 № 37), ипак не може прихватити. Основна литература о поменутом походу дата је у напомени бр. 276. О деспоту Димитрију Палеологу в. Papadopulos, *Genealogie*, № 63; Ферјанчић, *Десйоши*, 92–95. О браћи Јовану и Манојлу Асенима в. Божилов, *Асеневци*, № 14 295–301, № 15 301–306.

Неколико година касније, при самом крају владавине Андроника III Палеолога, дошло је до новог покушаја завере. Против василевса се уротио Сфранцис Палеолог, који је ликвидацијом Сиргијана (1334) неизмерно задужио цариградску владу. Награђен титулом великог стратопедарха, он ипак није мировао него је током похода ромејске војске у Епир, 1340. године, у дослуху са Каталанцима и Албанцима намеравао да са групом истомишљеника угрози самог цара. Међутим, и ова завера се неславно завршила, а убрзо после њеног откривања Сфранцис Палеолог је умро.[334]

Будући да су сачувана сведочанства извора о два поменута комплота изузетно фрагментарна и непотпуна, тешко је поуздано утврдити каква је била њихова стварна позадина. Можда бисмо корене ових завера могли потражити у незадовољству појединих слојева аристократије, с једне, и сплеткама које су проистицале из суревњивости и супарништва присталица Палеолога и Кантакузина, с друге стране.[335] То се првенствено односи на прву заверу, у Цариграду, у другој половини 1335, док се за другу, у Епиру 1340. године, може делимично рачунати и са претераним амбицијама превртљивог Сфранциса Палеолога. Утисак је, међутим, да у раздобљу постепеног успона Царства и годинама бар привидне непомућености сарадње двојице водећих људи Византије, Андроника III и Јована Кантакузина, такви подухвати, лишени јачег ослонца на шире друштвене снаге и потпуно ограничени на узак круг људи, нису могли рачунати на успех.

Исихасшичке расџре

Крајем тридесетих година XIV столећа на површину је нагло избила жестока верска распра која је не само довела до огромних потреса у византијском монаштву него и из темеља уздрмала и редове званичне цркве. Радило се о познатом сукобу у коме су на супротним странама стајали Григорије Палама, ватрени бранитељ православних традиција, и Варлаам, већ надахнут идејама хуманизма који је управо почео да ниче

[334] Greg. I, 553. Међутим, Cant. I, 525 уопште не говори о завери Сфранциса Палеолога него само наводи његову смрт од дизентерије, која је захватила ромејске одреде. Урота великог стратопедарха наишла је на прилично слаб одјек у литератури. В. Флоринский, *Андроник Младший*, 108; van Dieten, *Gregoras*, II-2, 392 n. 507. О овоме византијском великашу посебно в. Р. Радић, *Сфранцес Палеолоī – ӣросоӣоīрафска белешка*, ЗРВИ 29–30 (1991) 193–204. Такође в. Fatouros – Krischer, *Kantakuzenos*, II, 210 n. 181, 245–246 n. 338.

[335] Parisot, *Cantacuzène*, 129, 142.

на италијанском тлу. Мора се, међутим, упозорити да је овај спор био само један од завршних облика својеврсне интелектуалне кризе на Истоку, прикриване али ипак непрестано присутне, која је трајала неколико векова.

Нејединственост у византијској духовној средини, додуше не увек тако оштро и недвосмислено испољена већ често пригушена строгим начином ромејског живота, с једне, и оданошћу, каткад можда само привидном, начелима које су установили васељенски сабори, с друге стране, огледала се у постојању противречних и сложених струјања међу интелектуалним снагама Царства. Насупрот заговорника одржавања чистоте хришћанског учења и непопустљивих присташа укорењених догми, неповерљивих према свему што је световно, а поготово латинско, стајала је мање строга струја, далеко гипкија према лаичким стварима и чак спремна на компромис са Латинима, а такође, што се веома брзо показало, неотпорна према појединим идеалима хуманизма. Будући да је званична теологија, ради обезбеђивања потпуне сигурности установљених доктрина, заузимала статичан став, превага је претежно била на страни прве струје, дакле на онима који су веровали да је еклисиолошка традиција добила свој коначни израз у одредбама васељенских сабора. У тренуцима када је постојала претња да се прекораче извесне границе и угрози постојећи поредак ствари, фаворизовањем античке филозофије у односу на хришћанску веру, на пример, црква је у одбрани своје неприкосновености наступала крајње делотворно и одсечно. Осуда Јована Итала у XI столећу најилустративнији је и најпоучнији пример за такво држање званичне теологије.[336]

Управо у оквирима ове интелектуалне кризе, испољаване у већим или мањим трвењима поменутих струја, дошло је до распре између Варлаама и Григорија Паламе, сукоба који је на недвојбен начин изнео ширину и озбиљност проблема који је тињао вековима. Догађаји о којима је реч налазе се у најтешњој повезаности са обновом исихазма у крилу источног хришћанства, обновом која се испољила у образовању једног посебног монашког покрета.

Подвижништво и преданост Богу на начин који је неизоставно претпостављао потпуно ослобађање од свих световних брига и интереса, као и напори у развијању безосећајности за све што је чулно и, уопште, овоземаљско, одвајкада је био најузвишенији узор коме су стремили монаси. Да би се сјединили с Богом у чистој и непосредној молитви, сагласно захтевима најстроже и најдоследније аскезе, хиљаде испосника је

[336] Мајендорф, *Григорије Палама*, 73–75.

хрлило у самоћу пустиња и недоступност пећина, где су налазили толико жељени мир. За овакве пустиножитеље постојао је назив исихасти (*hoi hesyhastai*), дакле молчалници или ћуталице како се понекад ипак недовољно прецизно означавају они који пребивају у молитвеном тиховању.[337]

Премда је исихазам тек у XIV веку прерастао у посебан монашки покрет, његова готово хиљадугодишња традиција у историји хришћанства на Истоку сасвим је неспорна. Њени почеци се, не без разлога, везују већ за IV век и деловање Макарија Великог и Евагрија Понтијског, а међу онима који су у потоњим столећима били заслужни за исихастичко учење налазе се и Јован Пустињак, Дијадох Фотикејски, потом неизбежни кападокијски кружок, Василије Велики, Григорије Назијански и Григорије Ниски, затим Јован Лествичник, Максим Исповедник, Теодор Студит, Никита Ститат, Илија Екдик и Ниђифор Исихаста. Источници исихастичке мисли се углавном могу свести на испосничко пустињаштво, с једне, и мистичко учење Псеудо-Дионисија Ареопагите, с друге стране.[338]

С пуним правом, међутим, сматра се да је прави духовни претеча овог монашког покрета био знаменити мистик Симеон Нови Богослов, савременик цара Василија II (976–1025), који је најпре био монах Студитског манастира, а касније игуман чувеног манастира Светог Маманта у Цариграду.[339] Његову родоначелничку улогу отворено су признавали

---

[337] А. Радовић, *Исихазам као освајање унутарњих простора*, Теолошки погледи IX-3 (Београд 1976) 146 истиче да је најбољи превод за исихију дао Јустин Поповић, означивши је као молитвено тиховање. На пример в. Ј. Поповић, *Житија светих за новембар*, Београд 1977, 443.

[338] Литература о исихазму, једном од кључних питања византијске историје XIV века, збиља је огромна, па би нас далеко одвело и навођење само најважнијих радова. Будући да се нећемо дубље упуштати у његову теолошку суштину, јер нас првенствено занима одраз ове појаве на духовну климу Царства, упућујемо на две расправе у којима је сакупљена целокупна релевантна литература о исихазму до 1972. године. Cf. D. Stiernon, *Bulletin sur le palamisme*, REB 30 (1972) 231–341; И. Медведев, *Современная библиография исихастских споров в Византии XIV в.*, АДСВ 10 (1973) 270–274. За радове који су настали после 1972. године в. *Theologische Realenzyklopädie* 14 (Berlin - New York 1985) 205–206 (G. Podskalsky), 15 (1986) 287 (F. v. Lilienfeld). На неке радове о исихазму указаћемо у даљем тексту.

[339] О Симеону Новом Богослову в. K. Holl, *Enthusiasmus und Bussgewalt beim griechischen Mönchtum. Eine Studie zu Symeon dem Neuen Theologen*, Leipzig 1898 (репринт ове књиге изашао је 1969); H.-G. Beck, »*Symeon der Theologe*«, BZ 46 (1953) 57–62; B. Krivocheine, *The Writings of St. Symeon the New Theologian*, OCP 20 (1954) 298–328; P. Miquel, *La conscience de la grâce selon Siméon le nouveau Théologien*, Irénikon 42 (1969) 314–342; W. Volker, *Praxis und Theorie bei Symeon*

и истицали и сами исихасти XIV столећа. Занимљива је чињеница да исихастичка учења, уосталом као и целокупно мистичко мислилаштво, упркос једномиленијском континуитету, готово да уопште нису имала утицаја на званичну православну догматику нити су била предмет расправљања на саборима. Тако је било све до касних тридесетих година XIV века.

Обнова исихазма, у ствари, везана је за Григорија Синаита, који се сасвим оправдано сматра правим оснивачем исихастичког покрета.[340] Током трећег и четвртог десетлећа XIV века, овај малоазијски Грк изванредне учености и беспрекорне оданости подвижништву, обилазио је позната жаришта православља на Истоку: био је на Кипру, на Синајској Гори, Јерусалиму, Криту, где га је неки старац Арсеније упутио у тајне такозване умне молитве, а онда се обрео на Светој Гори и постао духовник скита Магули, недалеко од манастира Филотеја. Његово учење је наишло на велики одјек у византијским земљама, а поготово на Атосу, па се може рећи да је његов духовни утицај на неки начин припремио пут Григорију Паламни.[341] Због недовољне сигурности – Света Гора је била честа мета турских пирата – Григорије Синаит је нашао мир у Парорији, познатом монашком средишту смештеном у планинским областима на граници између Византије и Бугарске, где се ставио под заштиту трновског цара Јована Александра.[342]

---

dem Neuen Theologen. Ein Beitrag zur byzantiniischen Mystik, Wiesbaden 1974; V. Christophoridis, *He pneumatike patrotes kata Symeon ton Neon Theologon*, Thessaloniki 1977 (са опширном библиографијом); Архиепископ Василије (Кривошеин), *Преподобни Симеон Нови Богослов*, Београд 1988.

[340] О Григорију Синаиту навешћемо само неколико радова: J. Bois, *Grégoire le Sinaite et l'hesychasme à l'Athos au XIVe siècle*, EO 5 (1901–1902) 65–73; Beck, *Kirche*, 694–695; J. Kirchmeyer, *Hésychius le Sinaiite et ses Centuries* (Le millénaire du Mont Athos 963–1963, Études et Mélanges, I), Chevetogne 1963, 319–329; H.-V. Beyer, *Die Lichtlehre der Mönche des Gregorios Sinaites, des Euagrios Pontikos und des Ps.-Makarios/Symeon*, JÖB 31–2 (1981) 473–512; PLP 2 (1977) № 4601; M. van Parys, *La liturgie du coeur selon saint Grégoire le Sinaïte*, Irénikon 51 (1978) 312–337. У новије време једну опсежну студију о Григорију Синаиту, која између осталог обухвата и критичко издање његових текстова, енглески превод и коментар, објавио је D. Balfour. B. Theologia 52 (1981) 631–681, 53 (1982) 30–62, 417–429, 697–710, 1102–1118, 54 (1983) 153–183.

[341] D. Balfour, *Was St Gregory Palamas St Gregory the Sinaïte's Pupil?* St. Vladimir's Theological Quarterly 28 (1984) 129–130 с правом чини нам се упозорава да је питање да ли је Григорије Палама био ученик Григорија Синаита на неки начин погрешно, будући да је велики богослов у ствари израстао из вишестолетне традиције исихазма која се може упоредити са неком огромном реком.

[342] Laiou, *Saints and Society*, 92–93.

Неизмерне су његове заслуге за продирање исихазма у словенски свет, јер се учење овог монаха – како је остало забележено у његовом житију – ширило не само код Ромеја и Бугара, него и код Срба, па и даље.[343] Многи међу доцнијим ствараоцима словенске духовности били су непосредни или посредни ученици Григорија Синаита: Теодосије Трновски, бугарски патријарх Евтимије (1375–1393) и кијевски митрополит Кипријан (1375–1406) само су неки од њих.[344] Утицај оснивача исихазма, сасвим природно, био је веома јак и у Србији, где су његови најпознатији следбеници били Ромил Раванички, рођен у Видину од оца Грка и мајке Бугарке, и Григорије Горњачки, који се у литератури често срећу под именима Ромил Видински и Григорије Синаит Млађи.[345] И руске земље, које су се лагано ослобађале татарског јарма, пригрлиле су исихастичко учење, а зачетник једног мистичког покрета у другој половини XIV века био је игуман манастира Свете тројице близу Москве, Сергије Радоњешки.[346] Изнесене чињенице сасвим одређено и упе-

---

[343] Житије Григорија Синаита, у коме су сачувани основни биографски подаци о овом великом богослову, написао је његов млађи савременик и следбеник Калист, који је у два маха био цариградски патријарх. В. И. Помяловский, *Житие иже во святыхъ отца нашего Григория Синаита по рукописи Московской Синодалъной библиотеки*, Записки историко-филологического Факулътета императорского Санктпетербургскаго Университета 35 (1894) 1–46 (место које смо навели у главном тексту налази се на 30. страници). Словенску верзију животописа оснивача исихастичког покрета објавио је П. Сырку, *Житие Григория Синаита составленное константинопольским патриархом Каллистом. Текст славянского перевода Жития по рукописи XVI века и историко-археологическое введение*, Санкт-Петербург 1909 (Памлтники древней письмености и искусства 272). За однос ова два житија инструктивна је расправа: А. Яцимирский, *Из критико-литературных наблюдений над Житием Григория Синаита*, Виз. врем. 15 (1908) 300–331. Наведено сведочанство из Житија преподобног Григорија Синаита коментарисао је Р. Радић, *Помен Срба у Житију Григорија Синаита*, ЗРВИ 32 (1993) 149–154.

[344] О мисији Григорија Синаита у словенском свету в. А.-Е Tachiaos, *Gregory Sinaites' Legacy to the Slavs: Preliminary Remarks*, Cyrillomethodianum 7 (1983) 113–165.

[345] В. Јеромонах Амфилохије, *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века* (Манастир Раваница 1381–1981. Споменица о шестој стогодишњици), Београд 1981, 101–134. В. такође и А.-Е. Тахиаос, *Исихизам у доба кнеза Лазара* (О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971), Београд 1975, 93–103. Овај рад је штампан и на француском језику под насловом: *Le mouvement hésychaste pendant les dernières décennies du XIVe siècle*, Kleronomia 6-1 (1974) 113–130.

[346] О ширењу исихастичког учења у Русији в. Tachiaos, *Epidraseis*, 17 sq.; Meyendorff, *Byzantium and Russia*, 96 sq. Такође в. Г. Прохоров, *Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе у XIV в.*, Труды Отдела древнерусской литературы 23 (1968) 86–108; И. Мейендорф, *О византийском исихазме и его роли в куль-*

чатљиво сведоче о утицају префињене и супериорне византијске цивилизације, чија снага није опадала са изразитим слабљењем политичке моћи Царства, поготово не у словенском свету коме је и иначе био својствен известан конзервативизам.

Особено место у исихастичкој пракси заузимала је такозвана умна молитва (*noera proseuhe*), током које би исихасти досезали свој најузвишенији циљ – визију божанске светлости. Сагласно оном што је прописано, требало је да се седи с брадом прислоњеном на прса, у беспрекорној тишини монашке ћелије, погледа усмереног према пределу срца, најдуховнијег од свих органа и мистичног средишта, како су веровали исихасти. Било је потребно да се дисање успори и чак задржава, будући да растројава дух, и потпуно усредсређено непрестано понављају речи Исусове молитве: „Господе Исусе Христе, сине Божији, помилуј ме!". Онда би се ономе који моли указала божанска светлост, она светлост која је обасјала Исуса Христа и коју су видели апостоли на Таворској Гори.[347]

Док су простији монаси тежиште стављали на механичкој концентрацији и вербалној страни молитве, дотле је Григорије Палама мислио на више духовне напоре. Његова искрена жеља је била да не сведе подвижнике на неку врсту опсенара него да их духовно пречисти и врати првобитном завету на који се понекад заборављало. Истина је, наиме, да је под плимом свакидашњих практичних потреба долазило до ерозије духовног самопрегора, односно да живот монаха није био увек беспрекоран, већ се каткад знатно удаљавао од идеала о којима су сањали први испосници и велики црквени оци. Стога на појаву исихазма треба гледати, између осталог, и као на одређену реакцију уперену против нечистоћа које су у међувремену све више нагризале исконско пустиножитељско ревновање.

Читав спор око исихазма започео је виспрени и радознали Варлаам, веома вичан схоластичкој дијалектици и човек коме нису били страни интелектуални кругови Запада у којима се почела јављати тежња

турном и историческом развитии Восточной Европы в XIV в., Труды Отдела древнерусской литературы 29 (1974) 291–305. Посебно су занимљиве расправе: А. Васил̕ъев, *Андрей Рублев и Григорий Палама*, Журнал Московской Патриархии 10 (1960) 33–44 и Н. Голейзовский, *Исихазм и русская живопись XIV–XV вв.*, Виз. врем. 29 (1968) 196–210.

[347] За умну молитву поред учења Симеона Новог Богослова важно дело је *Peri nepseos kai fylakes kardias* (PG 147, 945–966), које је написао Нићифор Исихаст, монах из друге половине XIII века. V. M. Jugie, *Les origines de la méthode d'oraisons des Hésychastes*, EO 30 (1931) 179–185. Посебно о личности овога калуђера в. V. Tatakis, *Nikeforos monahos hesyhastes*, Kleronomia 1 (1969) 325–336; PLP 8 (1986) № 20325.

за ослобађањем од стега чврсте духовне дисциплине оличене у гигантском ауторитету и делу Томе Аквинског.[348] Међутим, није познато у којој је мери он могао бити под утицајем номиналистичких убеђења Вилијама Окама, огорченог противника папства и великог борца да се људска мисао ослободи средњовековних величина. По доласку у Византију Варлаам је примио православље и написао неколико списа који су представљали огорчени обрачун са римокатоличанством. Интелектуалном реализму западне томистичке схоластике супротставио је наступање са позиција номиналистичког агностицизма, а сада се тај номиналистички агностицизам сударио са својеврсним мистичним реализмом источног монаштва.[349]

---

[348] Поред литературе наведене у н. 233 овога одељка, овде ћемо навести још неколико радова који се тичу Варлаама из Калабрије: M. Jugie, *Barlaam est-il né catholique? Souivi d'une note sur la date de sa mart*, EO 38 (1940) 100–125; G. Schirö, *Ho Barlaam kai he filosofia eis ten Thessaloniken kata ton dekaton tetarton aiona* (Hetereia makedonikon spoudon. Idryma meleton Hersonesou tou Aimou 32), Thessaloniki 1959, 1–19; D. Polemis, *He pros ton Barlaam dienexis tou Gregora. He „Antilogia"*, Hellenika 18 (1964) 44–72; Beyer, Antirrhetika, I, 27 et passim; P. Leone, *Barlaam in Occidente*, Studi in onore di M. Marti, Annuairio Univ. Lecce, Facolta Lett. Filos. 8–10 (1977–1980) /1981/ 427–446; A. Fyrigos, *Barlaam Calabro tra l'aristotelismo scolastico e il neoplatonismo bizantino*, Il Veltro 27 (1983) 185–195.

[349] Наводимо још неколико радова који се односе на нека од суштинских питања исихазма. B. H.-G. Beck, *Humanismus und Palaimismus*, Actes du XIIe congrès intemaitional d'études byzantines (Ochride 10–16 septembre 1901), I, Beograd 1963, 63–82 (=VR, *Ideen und Realitaeten in Byzanz*, London 1972); J. Meyendorff, *Society and Culture in the Fourteenth Century. Religious Problems*, Actes du XIVe congrès international des études byzantines (Bucarest, 6–12 septembre 1971), I, Bucuresti 1974, 111–124 (=VR, *Byzantine Hesychaem: historical, theological and social problems*, London 1974); J. Houdret, *Palamas et les Cappadociens*, Истина 19 (1974) 22–43; R. Williams, *The Philosophical Structures of Palamism*, Eastern Churches Review 9 (1977) 27–44; L. Clucas, *Eshatological theory in byzantine hesychasm: A parallel to Joachim da Fiore?* BZ 70 (1977) 324–346; K. Ware, *The Debate about Palamism*, Eastern Churches Review 9 (1977) 45–63; G. Patasci, *Palamism before Palamas*, Eastern Churches Review 9 (1977) 64–71; J. Meyendorff, *Is »Hesychasm« the Right Word? Remarks on Religious Ideology in the Fourteenth Century*, Harvard Ukrainian Studies 7 (1983) (=*Okeanos*, Essays presented to Ihor Sevčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students) 447–457; A. Rigo, *Due note sul monachesimo athonita della meta del XIV secolo*, ЗРВИ 26 (1987) 87–113; idem, *Monaci esicasti e monaci bogomili. Le accuse di messalianismo e bogomilismo rivolte agli esicasti ed il problema dei rapporti tra esicasmo e bogomilismo* (Orientalia venetiana II), Firenze 1989, 3 sq. Такође в. G. Podskalsky, *Theologie und Philosophie in Byzanz. Der Streit um die theologische Methodik in der spätbyzantinischen Geistesgeschichte (14./15. Jh.), seine systematischen Grundlagen und seine historische Entwicklung* (Byzantinisches Archiv 15), München 1977, 124–173; H.-G. Beck, *Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich*, Göttingen 1980, 218–226.

Разметљиви Калабријац је био посебно индигниран праксом исихастичке молитве са којом су га упознали неки очигледно скучени и биготни монаси на Светој Гори. Његову спиритуалност повредила је чињеница да је умна молитва коју су упражњавали атоски одшелници била огољена лишавањем виших мисаоних садржаја. Стога се Варлаам, направивши својеврсну замену тезе, са надменим потцењивањем обрушио управо на деификацију припростих монаха – њихов број ван Цариграда је морао бити знатан – подругљиво говорећи о факирском гледању у сопствени пупак. Међутим, његове тешке оптужбе ипак нису биле усмерене само на праксу умне молитве него су задирале у суштинска питања исихазма. За даровитог грчког дошљака из Италије и сама помисао да се божанство види била је равна најгорем светогрђу.

Варлаам је, осим тога, упозоравао да православна црква недовољно брине о богословским знањима својих верника, услед чега велики број Ромеја уопште не познаје официјелно вероучење, док је римокатоличка мисао знатно дубље продрла у паству. Ситуација је постајала све више напета будући да се византијско монаштво по први пут сукобило са изузетно спремним противником, чије оружје је био један доктринални систем који је подривао саме темеље исихазма. Другим речима, нападима Варлаама из Калабрије исихастичка мистика била је стављена на искушење највишег степена. Изазов је био сувише велики да би остао без одговора, а одговор је потекао са Свете Горе, најцветнијег монашког средишта православног Истока. На помолу је био сукоб који је затим у већој или мањој мери дуго година потресао Царство и чији је исход суштински одредио будућност духовних струјања у Византији.

У одбрану исихазма устао је највећи богослов позновизантијске епохе, Григорије Палама, монах који је својим теолошким принципима дао не само обележје него и значење једног ригорозног морала.[350] Потицао је из

[350] Из литературе о Григорију Палами, која је готово несагледива, наводимо следеће радове: G. Papamichail, *Ho hagios Gregorius Palamas (1296-1360), arhiepiskopos Thessalonikes*, Petersburg – Alexandreia 1911; И. Соколов, *Св. Григорий Палама, архиепископ Фессалониискuй, его труды и учение об исихии*, Санкт-Петербург 1913; V. Grumel, *Grégoire Palamas, Duns Scot et Georges Scholarios devant le problème de la simplicité*, EO 34 (1935) 84–96; Монах Василий (Кривошеинь), *Аскетическое и богословское учение св. Григория Паламы*, Seminarium Kondakovianum 8 (1936) 99–154 (овај рад је доцније преведен на неколико језика); G. Habra, *The Sources of the Doctrine of Gregory Palamas on the Divine Energies*, The East Church Quarterly 12 (1957/58) 244–252, 294–303, 338–347; Meyendorff, *Introduction*, 25 sq.; [K. Ware, *The Debate about Palamism*, Eastern Church Review 9 (1977) 45 с пуним је правом упозорио да је са појавом ове књиге Ј. Мајендорфа отпочела нова ера у проучавању паламизма на Западу]; J. Meyendorff, *St. Grégoire Palamas et la mystique*

веома угледне малоазијске породице, прожете верским усхићењем, која је пред османлијском најездом спас потражила у Цариграду. Он се школовао на двору Андроника II Палеолога, а у тајне умне молитве упутио га је мистик Теолипт Филаделфијски, кога је Григорије Палама сматрао неком врстом свог духовног оца.[351] У то време је у Царству већ било раширено учење његовог великог претходника Григорија Синаита. Са двојицом браће, следећи пример оца који је пред смрт обукао монашку ризу, Григорије Палама је отишао на Свету Гору и најпре боравио у околини манастира Ватопеда, а онда се обрео у Великој Лаври Светог Атанасија. Ваља нагласити да су и његова мајка и сестре постале монахиње у престоничким манастирима. Пошто се извесно време бавио у Солуну, Григорије Палама се повукао у једну испосницу близу Верије,[352] а онда се поново нашао на Атосу, где је био и игуман манастира Есфигмена.

Његов начин живота, потпуно саобразан неумољивим постулатима анахоретског истрајавања, који је осталим подвижницима служио истовремено и као узор и као прекор, обезбедио му је голем углед и велико уважавање у редовима византијског монаштва. На дрске Варлаамове нападе, којима су грубо омаловажавани ромејски калуђери, Григорије Палама није могао остати равнодушан, тим више што је у то време једино он био у стању да се на прави начин супротстави проницљивом дошљаку из Италије.

---

orthodoxe, Paris 1959 (ова студија преведена је на неколико језика, а у Београду 1983. године објављена је на српском); P. Miquel, *Grégoire Palamas, Docteur de l'expérience*, Irénikon 37 (1964) 227–237; G. Podskalsky, *Gottesschau und Inkarnation, Zur Bedeutung der Heilsgeschichte bei Gregorios Palamas*, OCP 35 (1969) 5–44; P. Scazzoso, *La teologia di S. Gregorio Palamas (1296–1359)*, Milano 1970; A. Papadopoulos, *Pneumatologia eis ton hesyhasmon tou ag. Gregoriou Palama*, Gregorios ho Palamas 53 (1970) 502–518, 54 (1971) 54–70; G. Mantzaridis, *Palamika*, Thessaloniki 1973; G. Papademetriou, *Introduction to St. Gregory Palamas*, New York 1973; E. Hussey, *The Person-Energy Structure in the Theology of St. Gregory Palamas*, St. Vladimir's Theological Quarterly 18 (1974) 22–43; J. Houdret, *Palamas et les Cappadociens*, Истина 19 (1974) 22–43; K. Bonis, *Gregorios Palamas, der letzte der grossen byzantinischen Theologen* (1296–1359) Theologia 50 (1979) 7–21; R. Sinkewicz, *St. Gregory Palamas and the Doctrine of God's Image in Man According to the Capita 150*, Theologia 57 (1986) 857–881; PLP 9 (1989) № 21546.

[351] B. Meyendorff, *Introduction*, 30 sq.; Kourousis, *Gabalas*, 339 показује да је Теолипт Филаделфијски умро крајем 1322, а не између 1324. и 1326. године како се некада мислило. Опширније о овоме духовнику в. D. Constantelos, *Mysticism and Social Involvement in the Later Byzantine Church: Theoleptos of Philadelphia – a Case Study*, Byzantine Studies 6 (Arizona 1979) 83–94; PLP 4 (1980) № 7509.

[352] О боравку Григорија Паламе у околини Верије в. G. Chionidis, *Historika problemata kai mnemeia ek tes paramones tou Agiou Gregoriou Palama eis ten periohen Beroias*, Gregorios ho Palamas 50 (1967) 3–15.

Тријаде у одбрану светих исихаста, изашле испод пера овог знаменитог теолога, јединствено су остварење које у себи сублимира хиљадугодишњу традицију мистичке духовности православног света и као особена синтеза на неки су начин пандан волуминозним делима *Summa theologiae* и *Summa de veritate catholicae fidei contra gentiles*, својеврсним енциклопедијама римокатоличког богословља и схоластичке филозофије, које је у XIII столећу саставио Тома Аквински.[353] Добро је познато, наиме, да је хришћански Исток био мање склон него Запад да своје јединство духовне традиције, које је без сумње постојало, уобличи или догматизује. И то је била једна од важних разлика између ова два света. Исток је више био наклоњен да своју верност испољава и одржава кроз литургију цркве, кроз традицију светости, кроз живу спознају истине.[354]

Први званичан документ којим су монаси са Свете Горе устали против Варлаамових оптужби био је такозвани Светогорски томос, заправо манифест атоских калуђера, који је написао Григорије Палама (то је, у ствари, трећи трактат друге Тријаде у одбрану светих исихаста – целокупно дело садржи три тријаде по три трактата), а који су потписали прот, игумани и најугледнији испосници јединствене монашке републике, коју је Јован Кантакузин, и сам испуњен религиозним заносом, назвао „небеским градом".[355] Уследила је права лавина жустрих и грозничавих распри у којима је умна молитва била потиснута у други план, а у жижу су доспела суштинска апстрактна и догматска питања.

Читав сукоб Варлаама и Григорија Паламе у крајњој линији био је осавремењен прастари спор који је цео миленијум заокупљао богослове, а тицао се питања божије суштине и божијих енергија. Почев од великих христолошких распри V столећа, па до овог диспута о исихастичком учењу, све кризе византијске богословске мисли се могу свести на једно или друго гледиште овог основног хришћанског проблема. Док је за западно богословље, а поготово за Варлаама, који је наступао са позиција номиналистичког агностицизма, идеја о видљивости Бога нагињала најгорој бласфемији, Исток је био више склон да премости тај велики јаз између Свевишњег, с једне, и верника, с друге стране. Тако је полазна тачка у учењу Григорија Паламе лежала у егзегези познате библијске антиномије „Блажени чисти срцем, јер ће Бога видети" (Матеј V, 8) и „Бога нико ни-

[353] Узорно издање ових текстова великог византијског теолога приредио је Џон Мајендорф: *Grégoire Palamas, Défense des saints hésychastes. Introduction, texte critique, traduction et notes*, I–II (Spicilegium Sacrum Lovaniense 30, 31), Louvain 1959.

[354] Мајендорф, *Византијско богословље*, 157.

[355] Cant. I, 545. Cf. Fatouros – Krischer, *Kantakuzenos*, II, 257 n. 375.

када није видео" (Јован I, 18).[356] Он разликује божанску суштину, коју сматра несазнајном и потпуно неприступачном људима, од нестворених божанских енергија, а то је и светлост, коју су апостоли видели на Таворској Гори приликом Христовог преображења, доступна човеку. На тај је начин премошћен голем онтолошки јаз између Бога и човека, али, према Паламином учењу, доступност нестворених божанских енергија, односно визија божанске светлости није требало да буде исход просте молитвене технике већ благодет која се даје само благочастивим и светим.

Сукоб између Варлаама и Григорија Паламе се само делимично може посматрати као судар западне и источне богословске мисли. И, док би се за другог представника могло рећи да је оличавао хришћанство Истока са свим његовим сложеним тананостима, монах из Калабрије се, упркос своме двоструком теолошком образовању, ни у ком случају није могао сматрати меродавним представником вероучења на Западу.[357] Познато је, на пример, да Варлаамово знање латинског језика ипак није било тако беспрекорно, о чему се изјаснио такав ауторитет какав је био Франческо Петрарка. Но, без обзира на то, теолошка распра, вођена не само снагом аргумената него и усковитланом страшћу, почела је да досеже неслућене размере, тако да је читав спор око исихазма опасно запретио да подели државу као шизма арсенита у претходном столећу или, чак још погубније за Царство, као иконоборачка криза у VIII и IX веку.[358] Ствари су отишле толико далеко да је разрешење морало бити потражено на црквеном сабору. За цариградску владу ово није био баш повољан тренутак за превазилажење насталих трвења у редовима цркве, делом због поновне болести Андроника III Палеолога, а делом и због повољног развоја спољнополитичке ситуације у вези са релативним византијским успесима који су будили велика надања. Овога пута, међутим, озбиљност духовне кризе није трпела одлагања.

---

[356] Неопходно је упозорити, ма колико то у први мах можда може изгледати необично, да списи Григорија Паламе још увек нису објављени у целости. Велики напредак на том пољу учинио је П. Христос, који је у сарадњи са неколицином научника у три замашна тома публиковао текстове угледног касновизантијског богослова: *Syggramata*, I, II, III, Thessaloniki 1962, 1966, 1970. Наведену знамениту библијску антиномију, која је била нека врста полазишта у његовом учењу, Григорије Палама помиње у једном слову против Григорија Акиндина (*Syggramata*, III, 292–294). На употребу антиномија као битно обележје византијског начина мишљења указао је у маестралној расправи Г. Острогорский, *Афонские исихасты и их противники*, Записки Русского Научного института в Белграде 5 (1931) 349–370 (=СД V, *О веровањима и схватањима Византинаца*, 203–223).

[357] Мајендорф, *Византијско богословље*, 125.

[358] Nicol, *Last Centuries*, 218.

У цркви Свете Софије, уз присуство самог василевса и најугледнијих црквених и световних великодостојника, али и мноштва радознале престоничке светине, цариградски патријарх Јован XIV Калекас је 10. јуна 1341. отворио сабор.[359] Током сесија које су трајале неколико дана испољено је настојање да се читав спор разреши на најбезболнији начин како би се смањила постојећа напрегнутост и избегла даља заоштравања. Превагу је ипак однео Григорије Палама, мада је Варлаам имао наклоност цариградског патријарха и неку врсту разумевања Јована Кантакузина. На савет великог доместика, узбуђени Калабријац се писмено одрекао својих учења и покајао, али је то учинио из практичних разлога, да би га мимоишла црквена казна.

У ствари, Варлаам је остао веран својим схватањима, па је потпуно разочаран и огорчен у јуну или јулу 1341. године напустио Цариград и вратио се у Италију. Тамо је најпре помагао угледном хуманисти Паолу из Перуђе, потом је подучавао Франческа Петрарку грчком језику (показало се да велики лирски песник није био особито добар ученик будући да се спотицао већ на елементарним знањима), а постављен је и за бискупа. Још једанпут је походио Цариград, као изасланик папске курије у преговорима са Аном Савојском око склапања уније, 1346. године.[360] Варлаамов одлазак, међутим, није означио и крај мучног спора око исихазма, пошто је он ипак имао одређени број присталица и истомишљеника. Али, неопходно је упозорити, један догађај, чије су последице биле збиља несагледиве по судбину Царства, потпуно је бацио у засенак тек одржани црквени сабор и читав диспут око исихастичког учења. Реч је о изненадној и прераној смрти цара Андроника III Палеолога.

Смрт Андроника III

Неумерен и буран начин на који је живео Андроник Млађи, у младости испуњен многобројним несташлуцима и заморним пустоловинама, а током тринаестогодишње владавине готово сведен на непрестана избивања из престонице, дуга логоровања на разним ратиштима, опасне војне походе и грчевиту и не мање исцрпљујућу дипломатску борбу да се побољша незавидан међународни положај Царства, морали су да де-

---

[359] Greg. I, 557–559; Cant. I, 551–557; Kleinchroniken, 80 № 31. О току сабора в. Meyendorff, *Introduction*, 80-84; Beyer, *Antirrhetika*, I, 96–100; Fatouros – Krischer, *Kantakuzenos*, II, 259–264 n. 390–407.

[360] Setton, Byzantine Background, 43–45. О односима Варлаама и Франческа Петрарке посебно в. F. Lo Parco, *Petrarca e Barlaam*, Reggio C. 1905.

лују погубно на василевсово здравље, са којим је имао одређене проблеме још од младићких дана. У више наврата је био тешко болестан и рањаван, али није ни помишљао да нешто мења у начину живота него се и даље нештедимице излагао свим напорима, поготово оним ратничким. Са себи урођеном нехајношћу није поштовао ни савете и упозорења лекара, већ је настављао по старом.

У пролеће 1341. године дошло је до новог, веома озбиљног погоршања здравственог стања Андроника III. После боравка у Солуну, где је био са женом и децом, василевс је извесно време провео у Дидимотици, такође у кругу породице, а онда се вратио у Цариград.[361] Крајем пролећа нови напад болести поново га је приковао за постељу. Стање је постајало критично па су, осим ромејских, посебно позвана још тројица турских лекара: прописана му је врло строга дијета, али је цар поступао управо супротно. Уследило је ново погоршање, јер се болест проширила на читаву трбушну дупљу.[362] Иако тешко болестан, у ствари, на самрти, Андроник III је учествовао у раду црквеног сабора, али се час његове смрти неумитно приближавао. Наишли су вишечасовни губици свести, а у последњем тренутку када је дошао себи поручио је да му Нићифор Григора, упућен у тајне небеске механике, открије да ли тадашњи положај свемирских тела погодује мерама које су лекари предузели за његово здравље. Одговор, међутим, није дочекао: умро је у праскозорје 15. јуна 1341. године.[363] На основу података из историјских дела Нићифора Григоре и Јована Кантакузина установљено је да је Андроник III Палеолог пуних двадесет година (1321–1341) заправо боловао од маларије, а кома која је претходила његовој смрти по свој прилици представљала је церебралну манифестацију хроничне маларије.[364]

Поново је, као и у сличним приликама до тада, Нићифор Григора био тај који је преминулом василевсу – Андроник III је напунио тек четрдесет пет година живота – одржао посмртно слово.[365] У помало па-

---

[361] Greg. I, 554. Cf. van Dieten, *Gregoras*, II-2, 393 n. 512.

[362] Greg. I, 554.

[363] Cant. I, 560; Greg. I, 559–560; Panaret. 66. Смрт Андроника III одјекнула је и у неколико Кратких хроника. В. Kleinchroniken 64 № 8, 81 № 32, 92 № 8, 105 № 1, 351 № 3. Cf. Charanis, *Short Chronicle*, 344; Loenertz, *La chronique brève de 1352*, II, 59–60; Schreiner, *Kommentar*, 250–251; van Dieten, *Gregoras*, II-2, 397–398 n. 523; Mioni, *Cronaca*, 74 № 8, 79.

[364] J. Lascaratos, *The fatal disease of the Byzantine Emperor Andronicus III Palaeologus (1328-1341AD)*, Journal of the Royal Society of Medicine (February 1997) 106–109; Р. Радић, *Допринос византијских лекара средњовековној медицини (неколико примера)*, Ниш и Византија: други научни скуп, Ниш, 3–5. јун 2003, Зборник радова II, Ниш 2004, 71–77.

[365] Greg. I, 560–565.

тетичном али и искрено топлом товору, велики интелектуалац је живописно и заносно наглашавао цареве врлине, али није изоставио ни поједине мане које је само спретно умекшао. Он је истакао, између осталог наравно, да у својим походима Андроник III није разликовао ни лето ни јесен, да није био особито разговорљив, да је водио веома успешне војне против многих народа, да је био слаб према лову и ловачким псима, да су га одликовали скромност и неуобичајена приступачност и да је упркос опакој болести ипак смогао снаге да учествује у раду сабора.[366]

Међутим, посебно занимљивом чини нам се оцена коју је Нићифор Григора саопштио на страницама своје историје, а која по својој природи никако није могла наћи место у посмртном слову, о томе како би василевс, да је поживео, казнио Григорија Паламу и у клици уништио његаву јерес.[367] Не упуштајући се дубље у реалност оваквог тврђења сматрамо за сходно да укажемо на две чињенице. Познато је да су ставови Андроника III према Западу били знатно гипкији него они које је имао велики доместик, с једне, а необорива је истина и то да је однос Нићифора Григоре, који је у каснијим годинама постао вођа антипаламита, према споровима око исихазма био изузетно личан и искључив, с друге стране. Ваља подсетити да је због својих непоколебљивих уверења византијски *homo universalis* доживео низ тешких понижења и да су му последње године живота биле прави ход по мукама.

Непосредно после смрти Андроника III, а пре ране јесени 1341. када је дошло до узбудљивог преокрета, све послове Царства, па и оне који су се тицали црквених питања, водио је Јован Кантакузин. По схватањима близак византијској богословској традицији, велики доместик је стао на страну исихаста, супротставивши се противницима Григорија Паламе, које није поколебао ни одлазак Варлаама у Италију. Током лета 1341. распра се поново распламсала, а лидер антипаламита постао је Григорије Акиндин, монах словенског порекла из околине Прилепа.[368] Некада Па-

---

[366] Неке од ових оцена Нићифор Григора (Ibid. 565) не доноси у посмртном слову, него их наводи касније, када даје једну врсту сажетог литерарног портрета Андроника III Палеолога.

[367] Ibid. 558.

[368] О Григорију Акиндину в. M. Candal, *La confesiön de fe antipalamitica de Gregorio Acindino*, OCP 25 (1959) 215–264; Meyendorff, *Introduction*, 61 et passim; J. Филовски, *Белешки кон делото „Peri ousias kai energeias" од Григориј Акиндин*, Жива Антика 23 (Скопје 1973) 33–67; J. Филовски – M. Петрушевски, *Gregoriou tou Akindynou „Pragmateia eis to Peri ousias kai energeias zetema"*, Жива Антика 23 (1973) 317–365, 26 (1976) 161–192; K. Pitsakis, *Gregoriou Akindynou anekdote pragmateia peri (Konstantonou) Armenopoulou*, Epet. tou Kentrou Ereunes tes Histor. tou Hellen. Dikaiou 19 (1972–1974) 116–216; J. Nadal, *La critique par Akindynos de*

ламин ђак, после периода колебања отворено је иступио против свога учитеља и пријатеља. На новом сабору, одржаном јула 1341. године, на коме је председавао Јован Кантакузин, поново су тријумфовали исихасти.[369] Григорије Акиндин је осуђен, али је потписивањем једне помало неодређене и замагљене изјаве о покајању избегао да му име буде поменуто у саборским одлукама. Међутим, како су показале следеће године, то још увек није био крај сукоба.

Са пуно разлога се сматра да је са осудом Варлаама византијска црква заправо осудила и дух ренесансе.[370] Мора се, међутим, признати да је тај нови дух који се управо рађао на тлу Италије био сасвим стран ономе што бисмо могли назвати ромејским бићем и није било стварних изгледа да у интелектуалној клими Царства тога времена наиђе на одговарајући повољан одјек. Истина, известан број византијских људи од пера се средином и у другој половини XIV столећа, одушевљен својим „сусретом" са тековинама и достигнућима западне цивилизације, потпуно приклонио новим струјањима, али се ипак радило о релативно танком друштвеном слоју ограниченом на редове интелектуалне елите.[371] И тако, док је западна Европа кретала новим путевима, налазећи се на прагу једног другачијег времена, једне од најблиставијих епоха своје историје, Византија је, без могућности да пође истим путевима, јер би на тај начин изневерила саму себе, остајала постојана у оданости својој традицији коју је изграђивала и неговала вековима.

---

l'herméneutique patristique de Palamas, Истина 19 (1974) 297–328; PLP 1 (1976) № 495; Hero, *Letters of Akindynos*, IX–XXXVIII.

[369] Саборске одлуке које је потписао цариградски патријарх Јован XIV Калекас, документ од изванредног значаја за историју православне цркве, публиковане су до сада у више наврата. Указујемо на два издања синодског томоса из јула 1341. године: PG 151 679–692 и Karmiris, *Dogmatika mnemeia*, 354–366. О овоме сабору в. J. Bois, *Le Synode hésychaste de 1341*, EO 6 (1903) 50–60; Meyendorff, *Introduction*, 86–94; Darrouzès, *Regestes*, № 2212.

[370] Мајендорф, *Григорије Палама*, 73.

[371] Суштинским питањима односа Истока и Запада у раздобљу касног средњовековља подробно и свеобухватно се бавио Д. Геанакоплос, а овде наводимо његове три књиге посвећене тим проблемима. D. Geanakoplos, *Byzantine East and Latin West: Two Worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance*. Studies in Ecclesiastical and Cultural History, New York – Evanston 1966, 11 sq.; idem, *Interaction of the »Sibling« Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance (330–1600)*, New Haven – London 1976, 3 sq.; idem, *Medieval Western Civilization and the Byzantine and Islamic Worlds. Interaction of Three Cultures*, Lexington, Massachusetts – Toronto 19792, 3 sq. Такође в. и Г. Хартман, *Значение греческой культуры для развития итальянского гуманизма*, Виз. врем. 15 (1959) 100–124; Ph. Sherrard, *The Greek East and the Latin West. A Study in the Christian Tradition*, London 1959, 33 sq.

Цариград, Ђовани Вавасоре, план града око 1520. године

Андроник II Палеолог, минијатура, XIV век

Псалтир, манастир Ивирон, Света Гора, 1346. година

Андроник III Палеолог, минијатура, XIV век

Ана Савојска, минијатура, XIV век

Мистра, град на Пелопонезу

Јован V Палеолог, минијатура, XV век

Монемвасија, град на Пелопонезу

II.
У СЕНЦИ ЈОВАНА КАНТАКУЗИНА

Много година касније, када је као монах у непомућеној тишини манастирских простора, далеко од световних страсти и свагдашњих овоземаљских задевица, а прохујалим временом одвојен од давних догађаја, писао своје мемоаре, наглашавајући да то чини *sine ira et studio*, што је одвајкада, барем у начелу, био најузвишенији циљ свих који су се латили писања историје, Јован Кантакузин је бираним речима, срдачно и са пуно пијетета, говорио о своме друговању са Андроником III Палеологом. Уистину, и најљући противници великог доместика признавали су да он никада није изневерио свог најбољег пријатеља или злоупотребио царево огромно поверење. Стога је било сасвим природно да се очекује да ће кључна улога у регентству – три дана после василевсове смрти његов старији син, Јован Палеолог, напунио је тек девет година, па се сматрало да предстоји једно дуго раздобље регентске владе – припасти Јовану Кантакузину, без било какве сумње најдостојнијем и најспособнијем да носи тешко бреме државничких послова.

Ваља подсетити да је велики доместик и у претходним годинама обављао све те послове, почев од најкрупнијих који су се тицали одређивања основних праваца спољне политике, с једне, до најситнијих, везаних за наименовања појединих чиновника, с друге стране.[372] Зато се са пуно разлога може веровати да је и он сматрао како ће већина послова и државничких обавеза остати у његовим рукама. Иступио је као заштитник малолетних синова Андроника III, дечака Јована и Михаила, и упутио велики број писама, наводно чак пет стотина, управницима по провинцијама у жељи да се предупреде евентуални немири, уз подсећање сакупљачима пореза да одговорно врше свој посао као и за царевог живота.[373]

Међутим, нису сви били једнодушни у мишљењу да Јован Кантакузин треба да буде регент престолонаследнику Јовану Палеологу и да води

---

[372] Флоринский, *Андроник Младший*, 103.
[373] Cant. II, 14. Cf. Nicol, *Last Centuries*, 192.

Царство. Још одраније постојали су одређени кругови ненаклоњени великом доместику, који су у тадашњим измењеним приликама рачунали да је са василевсовом смрћу нестало оне снаге која их је спутавала да тај отпор и искажу. Не треба заборавити да је код једног дела аристократије био присутан и известан анимозитет према самоме Андронику III. Недвојбено сведочанство о томе је и завера царевих рођака, негде пред сам крај његове владе, коју је разобличио Јован Кантакузин, потрудивши се да василевс о њој ништа не сазна.[374] У сваком случају, не би се могло рећи да је велики доместик, упркос неспорним заслугама за благи успон Византије током последњих година, уживао неподељене симпатије. Тако су се у лето и рану јесен 1341. године у закулисним радњама, здружени заједничком нетрпељивошћу према Јовану Кантакузину, нашли појединци можда не баш истоветних политичких схватања, који су настојали да га дискредитују и одстране како би припремили терен за властито уздизање. Најистакнутији међу њима били су: удовица Ана Савојска, патријарх Јован XIV Калекас и болесно амбициозни Алексије Апокавк. Велики доместик, заузет многобројним државничким обавезама које нису трпеле одлагање, ако је и подозревао од могућег непријатељског расположења извесних кругова, што је разложно претпоставити, ипак је, чини се, унеколико потценио њихову жестину и замах.

Смрт Андроника III била је свакако прерана, али вероватно не и неочекивана, поготово за оне који су били у његовој близини. Додуше, сам цар се изгледа до последњег тренутка надао у преокрет, можда заваравајући се чињеницом да је већ успевао да се поврати после сличних тешких болести, као што је, на пример, била она из јануара 1330. године. Његова смрт, дакле, није донела неке значајније потресе, бар у почетку. Никаква недоумица није постојала око наследника престола. Без обзира на то што за очева живота није био проглашен за цара, мали Јован Палеолог требало је да се попне на византијски престо – то је било прихватано како у Царству тако и далеко од граница ромејске државе.[375] У Млецима је већ 19. јула 1341. године, дакле само нешто више од месец дана после василевсове смрти, одлучено да изасланик Пјетро Канале у име Републике изрази саучешће Јовану

---

[374] Greg. I, 552 једини говори о овој завери, док Јован Кантакузин преко ње прелази ћутке, пропустивши могућност да о себи пише хвалоспевно. Cf. van Dieten, *Gregoras*, II-2, 391 n. 504.

[375] На овом месту ћемо навести само једну монодију Андронику III Палеологу у којој се помиње наследник престола (Јован V). B. W. Hörandner, *Eine unedierte Monodie auf Kaiser Andronikos III.* (Byzance. Hommage à André N. Stratos, Athènes 1986, II) 488 70–72, 492.

Палеологу, на начин којим Венеција недвосмислено признаје његову владавину.[376]

Међутим, околност да је Андроник III преминуо не оставивши било какву врсту опоруке којом би јасно и одлучно нагласио ко ће бити регент уносила је знатну напетост у редове најутицајнијих људи из цареве околине. То посебно истичемо зато што је у ранијим годинама, за време болести, на пример, био спреман да за регента (па чак и за цара-савладара у једном тренутку) именује Јована Кантакузина, или приликом одласка у неки важан поход, као што је био случај 1334. године када се требало обрачунати са Сиргијаном, знао да одреди Јована XIV Калекаса за заштитника Ане Савојске и њихове деце. Овога пута, међутим – судећи бар по главним писцима епохе, Јовану Кантакузину и Нићифору Григори – таква врста завештања је изостала. Постоје, додуше, неки извори, поједини рукописи и издања *Јањинске хронике* и једна Кратка хроника, које бисмо ипак морали сврстати у другоразредне, макар када се ради о овако осетљивим државноправним питањима, у којима стоји да је Андроник III Палеолог поверио регентство Јовану Кантакузину.[377]

[376] Thiriet, Régestes, I, № 132.

[377] *Јањинска хроника*, локални извор настао у првим деценијама XV века, углавном описује догађаје који се тичу историје града Јањине, односно, шире узевши, подручја Епира, публикован је до сада у више наврата. О томе в. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, 352. Међутим, само у неким издањима, као што су она што су приредили А. Мустоксидис, И. Бекер и Ј. Аврамовић, може се прочитати да је по својој смрти Андроник III оставио престо неодраслом сину, а до његовог пунолетства царством Ромеја требало је, сагласно царевој жељи, да влада господин Јован Кантакузин, човек разборит, у ратничким стварима врло вичан и од племенита рода („kai hapasan ten Romaida dioikeisthai thespisantos hypo tou kyriou Ioannou tou Kantakuozinou, andros synetou kai peri ta polemika mahimotatou, kai ton eugenon" – наведено је према *Historia politica et patriarchica Constantinopoleos*. Epirotica, ed. I. Bekker, Bonnae 1849, 209). У осталим издањима, међу којима су и два најновија, не наводи се име Јована Кантакузина, већ се вели да је Царство поверено епитропима – наглашавамо да је ова именица дата у множини – који је требало да се брину о њему до пунолетства правог наследника (kai hypo epitropon ten hapasan dioikeisthai thespisantos Romaida). Cf. S. Cirac Estopañan, *Bizanzio y España. El llegado de la basilissa Maria y de los déspotas Thomas y Esaú de Joannina*, II, Barcelona 1943, 35; Vranousis, *Chronikon*, 74. Без обзира на околност да се име Јована Кантакузина, као личности којој је Андроник III поверио старање о Византији до пунолетства свога сина, помиње само у појединим рукописима и сходно томе налази у одређеним, не свим издањима (С. Estopañan ипак наводи и ту варијанту у рукописној традицији *Јањинске хронике*, али, наравно, не у главном тексту. Cf. Estopañan, o. c. 35), с обзиром на аутора, место и време настанка *Јањинске хронике*, не може се њеним подацима за збивања у Цариграду 1341. године поклонити ни приближно онаква пажња какву уживају, рецимо, дела Нићифора Григоре и Јова-

Премда се са пуно разлога може веровати да је велики доместик требало да буде регент, остаје чињеница која се тешко може оборити – неког формалног документа о његовом наименовању заправо није било. Следствено томе, питање Кантакузиновог легитимног права на регентство ипак остаје отворено.[378]

Још једна чињеница изазива позорност истраживача и донекле се намеће као својеврсна загонетка. Ради се о титули великог доместика коју је Јован Кантакузин носио, а која свакако није била у складу са чињеницом да је њен носилац скоро деценију и по пресудно одлучивао о будућности Византије. Уведено неколико столећа раније, ово звање се налазило на шестом месту званичне листе титула световних достојанственика Византијског царства.[379] Додуше, после ступања Андроника III на престо, у мају 1328. године, чин великог доместика се попео на четврто место, одмах иза најугледнијих достојанстава деспота, севастократора и кесара.[380] На тај је начин, наравно, Јован Кантакузин био веома почаствован, али је потом још читавих тринаест година имао исту титулу без обзира на чињеницу да је умногоме био први човек Царства. Ако се имају у виду његове заслуге и заиста истакнута улога за владавине Андроника III Палеолога, може се поставити и питање зашто није добио и неку од прве три титуле. Нема сумње да је за Јована Кантакузина отежавајућа околност била та што није био близак царев сродник, будући да су три највише титуле углавном биле резервисане за чланове

на Кантакузина. Једна Кратка хроника, с друге стране, такође врло изричито наводи да је Андроник III назначио да сви послови имају да буду у надлежности великог доместика, а то је формулисано на следећи начин: *ton de megan domestikon ton Kantakouzenon epoiesen egkraten panton ton pragmaton*. Cf. Kleinchroniken, 81 № 32. Мада је реч о изузетно важној Краткој хроници, која је доживела неколико издања и чија је вредност у византологији неспорна, и у овом случају унеколико може важити примедба изречена за *Јањинску хронику*, а то је да је ипак несравњива у односу на историјске списе поменутих писаца XIV столећа, поготово када се ради о тако осетљивим државноправним питањима. Такође в. Nicol, *Kantakouzenos*, 44 n. 29; Максимовић, *Алексије Аӣокавк*, 171 н. 19.

[378] О томе наводимо само најважнију литературу: Parisot, *Cantacuzène*, 154–161; F. Dölger, *Johannes VI. Kantakuzenos als dynastischer Legitimist*, Seminarium Kondakovianum 10 (1938) 19–30 (= Paraspora, Ettal 1961, 194–207); Bosch, *Andronikos III*, 176–193; Nicol, *Kantakouzenos*, 41, 44 n. 29; Matschke, *Fortschritt und Reaktion*, 125; Максимовић, *Алексије Аӣокавк*, 171 н. 19.

[379] Pseudo-Kodinos, 134.

[380] Cf. Verpeaux, *Hiérarchie*, 425. О титули великог доместика в. R. Guilland, *Le grand domesticat à Byzance*, EO 37 (1938) 53–64 (= *Recherches*, I, 405–425 – где су унесене и извесне допуне у односу на првобитни текст); V. Laurent, *Le grand domesticat. Notes complémentaires*, EO 37 (1938) 65–72.

василевсове породице. За Андроника III, мада прилично нехајног према обичајима и традицији, може се рећи да је у знатној мери чувао ексклузивност титула деспота, севастократора и кесара. Тек у вртлогу новог грађанског рата, дакле после 1341. године, руковођене прагматичким политичким циљевима, супротстављене стране су олаким додељивањем најугледнијих достојанстава грубо кршиле њихову пређашњу „недодирљивост" и на тај начин их знатно деградирале (добијали су их појединци за које је то у претходним временима било просто незамисливо). То што Јован Кантакузин од свог најбољег пријатеља није добио једну од највиших титула не би требало посебно да изненађује. Изнесено образложење тешко може поколебати и позната чињеница да је у јулу 1329. године Андроник III био спреман да великог доместика прогласи за савладара, то јест да га удостоји још више него што би то био случај са додељивањем једног од три најугледнија достојанства. Никако не треба губити из вида да после рођења старијег сина Јована Палеолога (1332), а потом и млађег Михаила (1337) – када је болно питање престолонаследника престало да буде актуелно – василевс никада више није поновио своју понуду.

Неодложност важних државничких послова одвела је Јована Кантакузина већ у јулу 1341. године у Дидимотику.[381] Претходно је, такође у јулу 1341, дакле, уочи одласка из Цариграда, председавао црквеним сабором на коме су, свакако и његовом заслугом, победили исихасти и осуђен Григорије Акиндин.[382] Смрт Андроника III, сасвим природно, довела је до тога да су суседне словенске државе прилично живнуле. Околност да се управо у то време у ромејској престоници обрео Шишман, син бившег бугарског цара Михаила Шишмана, који је претходних година боравио међу Татарима, морала је да узнемири Јована Александра.[383]

---

[381] Тај сасвим одређен хронолошки податак доноси нам једна Кратка хроника. В. Kleinchroniken, 81 № 33. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 45–46; Schreiner, *Kommentar*, 251; *Виз. извори*, 356 н. 10 (Б. Ферјанчић).

[382] О овоме сабору в. Meyendorff, *Introduction*, 86–94; Beck, *Kirche*, 322 sq.; Darrouzès, Regestes, V, № 2212.

[383] Cant. II, 19–20. Шишман је био син бугарског цара Михаила Шишмана и Ане, кћери српског краља Милутина. После преврата којим је Јован Александар 1331. године свргао његовог старијег брата Јована Стефана, Шишман је побегао међу Татаре, где је боравио десетак година, а онда се након 15. јуна 1341. обрео у Цариграду. О њему в. Божилов, *Асеневци*, № 30 142–144. Уопште о судбини Шишманове мајке и браће после 1331. в. Бурмов, *История*, 15–20 /Приложение/ (= *Избрани произведения*, I, 274–278). Такође в. Д. Ангелов, *Въпросът за политическите емигранти в отношенията между Византия и средновековна България*, АДСВ 10 (1973) 116–121.

Уследио је захтев трновског владара да му Византинци изруче могућег опасног супарника, што је довело до затегнутости у односима између две државе.[384] Још је више неспокоја унео српски краљ. који је без много оклевања већ у лето 1341. године провалио у ромејске области, дошавши до места званог Крићани, надомак Солуна.[385] Међутим, вештом Јовану Кантакузину пошло је за руком да отклони поменуте претње словенских суседа и васпостави мирне односе, како са Бугарском тако и са Србијом.

У то време Византији се поново пружила прилика да утиче на бурна збивања у Трапезунтском царству. Несигурна у свој положај, Ирина, ванбрачна кћи Андроника III, поново је послала емисаре, које је предводио трапезунтски митрополит, али и овога пута без успеха јер је њен отац у међувремену умро.[386] Равнодушност Јована Кантакузина с којом је пратио догађаје у понтској царевини не може се тумачити само његовом презаузетошћу пречим пословима којих је у лето 1341. године било заиста много. Можда великом доместику није одговарало, како се верује, да се Палеолози учврсте и у Трапезунту.[387] С тим у вези упадљива је чињеница да у свом огромном историјском спису он готово ништа не говори о збивањима у другој грчкој држави, већ о томе углавном сазнајемо из дела Нићифора Григоре и, наравно, Панаретове хронике. Касније године су показале да је поменута равнодушност Јована Кантакузина према држави Великих Комнина била заправо привидна.

Без чвршћег упоришта у Трапезунту и лишена византијске подршке, Ирина је 17. јула 1341. године била свргнута, а на трапезунтски престо уздигнута је Ана Анахутлу (1341–1342), кћи некадашњег цара Алексија II Великог Комнина (1297–1330).[388] Додуше, Јован Кантакузин је после отказивања Ирини, не знајући да је дошло до преврата, а у сагласности са одређеним трапезунтским круговима, послао времешног Михаила Комнина, брата Алексија II. Византијска се подршка ограничила углавном на

[384] О конфликту између Византије и Бугарске извештава Cant. II, 19–25, 52–58, 69. Посебно о односима између два царства у време грађанског рата у држави Ромеја в. Д. Ангелов, *Българо-византийските отношения при царуването на Иван-Александър. Втори период (1341–1347)*, Военноисторически сборник 42–1 (1974) 22–50. Такође в. Д. Йончев, *Българо-византийски отношения около средата на XIV век (1331–1344 г.)*, Исторически преглед 12–3 (1956) 63–74; Йончев, *Взаимоотношения*, 150–178.

[385] Cant. II, 79–80. Уп. Флоринский, *Славяне и Византия*, I, 61; Јиречек, *Историја*, I, 218; *Виз. извори*, 358–359 (Б. Ферјанчић) /са старијом литературом/.

[386] Greg. I, 551, II 679; Panaret. 66. Уп. Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 87. Такође в. Chrysanthos, *Ekklesia*, 238 sq.

[387] Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 87–88.

[388] Исто, 88.

моралну, будући да су бродови били италијански а посада латинска. У почетку лепо примљен, Михаило је 7. августа 1341. године депортован, док је део његових људи побијен, а остатак се вратио у Цариград, где се обрела и протерана Ирина.[389] Ни долазак на престо Ане Анахутлу, међутим, није означио крај унутрашњих трвења у понтској царевини.

Нису само невоље заокупљале великог доместика током лета 1341. године. Напротив, док се бавио у Дидимотици збио се догађај који је Јовану Кантакузину отворио широке перспективе, омогућивши му да у својим најсмелијим, али не и неостваривим надањима види једну византијску државу, попут оне у стара времена, непрекинуту и хомогену, која би се простирала од Цариграда, преко Солуна, све до најјужнијих области Пелопонеза. У његовом табору, наиме, појавили су се изасланици латинских великаша из Мореје, епископ Корона и Јован Сидерос, који су због незадовољства управом намесника титуларне латинске царице Катарине од Валоа били вољни да се потчине цариградској влади.[390] Ова неочекивана и примамљива понуда није код Јована Кантакузина могла да не пробуди велике планове. Њему се учинило да је дошао дуго очекивани час да се разрачуна са околним варварима, коначно и потпуно, и Царству врати некадашњи сјај. Већ је имао на уму да у зиму 1342. године крене ка Пелопонезу, као и да се успут обрачуна са превртљивим Албанцима, које је изненадна царева смрт подстакла да упадају и пљачкају византијске области. Међутим, ковитлац ненаданих догађаја унутар саме Византије убрзо је заувек осујетио оваква велика очекивања.

У првој половини септембра 1341. године Јован Кантакузин се из Тракије вратио у Цариград,[391] и са само њему својственом енергијом и пријежношћу ухватио у коштац са текућим државничким обавезама. Мада се читава његова јавна делатност неизбежно преплитала и са личним амбицијама, које су биле знатне, неспорно је да су интереси Царства били у средишту целокупног ангажовања великог доместика. Искусни дипломата и човек истанчаног политичког инстинкта, показали су надолазећи догађаји, ипак није у довољној мери успевао да на прави начин ослушкује притајено нарастање опозиције која је желела да га уклони. Њему, наравно, није промакло постојање извесних кругова који му нису били одвећ благонаклони, али изгледа да није добро сагледао њихову снагу, као ни одлучност њихових намера. Окренут пре свега спољнопо-

---

[389] Greg. II, 680–681; Panaret. 66, 67. Уп. Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 88.

[390] Cant. II, 74–76. Cf. Zakythinos, *Despotat*, I, 76; Longnon, *Empire*, 326; Bon, *La Morée franque*, I, 213; Setton, *Catalan Domination*, 65.

[391] Kleinchroniken, 81 № 34. Уп. *Виз. извори*, 356 н. 10 (Б. Ферјанчић).

литичким задацима, у уверењу да се Византија налази на прагу једног новог, бољег времена – у годинама које су следиле стварност га је на застрашујући начин оповргла – спремао се да због неких војних послова поново напусти престоницу и оде у Тракију, што се показало као крупан пропуст. У међувремену, консолидована опозиција је спремала „државни удар". Ништа не подозревајући, Јован Кантакузин је 28. септембра 1341. напустио Цариград и запутио се према Дидимотици.[392] Тада није могао ни слутити да ће проћи године док се поново не врати у „царицу градова". Одлазак великог доместика био је пресудан миг за његове осокољене непријатеље да иступе сасвим отворено и са непоколебљивом решеношћу. А онда су догађаји почели да се одвијају вртоглавом брзином, просто претичући један другог.

а. ГРАЂАНСКИ РАТ (1341–1347)

Од неколицине младих и амбициозних византијских великаша који су с пролећа 1321. повели рат против старог Андроника II Палеолога, уверени да је дошло време да бригу о судбини Царства преузму у своје руке, у лето 1341. године остали су само Јован Кантакузин и Алексије Апокавк. Сиргијан је, подсећања ради, био ликвидиран још у августу 1334, док је у јуну 1341. године преминуо Андроник III. Свесно смо изоставили Теодора Синадина (чије су заслуге биле заиста велике) не само због тога што је био нешто старији од осталих него и стога што су његова стремљења била ипак знатно умеренија. Уосталом, када су се збили пресудни догађаји, у лето и рану јесен 1341. године, он је био далеко од престонице, налазећи се на положају намесника у Солуну. У Цариграду су, дакле, остали Јован Кантакузин и Алексије Апокавк, двојица најистакнутијих људи у влади тек преминулог Андроника III.

Управо је њихово супарништво, тачније речено Апокавкова суревњивост према великом доместику (појачана неутољивом амбицијом придошлице да се домогне самог политичког врха), довело до избијања новог грађанског рата. Без претеривања, за главног виновника вишегодишњих сукоба који су уследили у Византији морао би се означити Алексије Апо-

[392] Cant. II, 104. Cf. Parisot, *Cantacuzène*, 172; Muratore, *Una principessa*, 344; Schreiner, *Kommentar*, 252–253. Очигледно су у заблуди истраживачи који сматрају да се то десило 23. септембра 1341. године (Loenertz, *La chronique brève de 1352*, 62; Lemerle, *Aydin*, 148 n. 1; Nicol, *Kantakouzenos*, 46). Разлог њихове омашке образлаже Schreiner, *Kommentar*, 252 n. 37.

кавк. Истина, међу противницима Јована Кантакузина налазили су се и Ана Савојска и патријарх Јован XIV Калекас, формално истакнутије личности од Апокавка, али кључна улога није припадала њима. Удовица Андроника III, плашећи се несумњивих способности и големих амбиција великог доместика, особина, дакле, које се нису могле превидети, још је одраније према њему осећала неповерење. Као некада стари Андроник II, и она се морала бојати за сигурност владајуће династије Палеолога, односно за будућност свога сина Јована, свесна огромног ауторитета који је поседовао Јован Кантакузин. Међутим, Ана Савојска, римокатолкиња и странкиња у Византији, није могла рачунати са подршком ни у једном слоју ромејског друштва. Благонаклоност према антиисихастима, сасвим разумљива када се има у виду њено западњачко верско васпитање, донела јој је привржeност и савезништво патријарха Јована XIV Калекаса, противника Григорија Паламе и човека који није био лишен одређених политичких амбиција, али јој није могла знатније повећати број присташа у предстојећем сукобу са Јованом Кантакузином. Другим речима, будући непријатељски настројени према исихазму, који је по много чему био близак византијском бићу и стога у Царству ухватио дубоке корене, царица и цариградски првосвештеник су могли очекивати ослонац једино у редовима вишег клера и међу појединим аристократима. И, наравно, династичка осећања Ромеја, снажна и не мање постојана, представљала су им важно упориште, пошто су иступали у интересу легитимних права малог Јована Палеолога. Међутим, отворено је питање колико је све то било довољно у обрачуну са моћним Јованом Кантакузином.

Управо је ту дошла до изражаја кључна улога Алексија Апокавка, вештог сплеткароша и политичара несумњивог дара, који је, мада без неке веће популарности у престоници, спретно баратао јавним мњењем и успео да нерасположење нижих слојева византијског друштва према великом доместику на најбољи начин искористи за себе, Ану Савојску и Јована Калекаса. Штавише, поменуте особине су га унапредиле у стварног вођу овог својеврсног „тријумвирата".[393] Јер, грађански рат пред којим се Царство управо налазило, за разлику од оног из двадесетих година XIV столећа, имао је – то треба нарочито нагласити – и изразиту социјалну димензију.[394] До крајности је оголио све противречности које су постојале унутар византијског друштва и нештедимице усковитлао све слојеве.

[393] О овим догађајима посебно подробно и свеобухватно расправљао је Максимовић, *Алексије Айокавк*, 171 сл.

[394] Острогорски, *Исйорија*, 476, 479–481 упозорава на чињеницу да је овај грађански рат умногоме попримио социјална обележја, што је, с разлогом, чини се, постало врло распрострањено мишљење. Зато сматрамо неоправданом опаску С. Ранси-

Држање Алексија Апокавка током лета 1341. године умногоме је одавало нестрпљење да се ново стање, настало после смрти Андроника III Палеолога, на најбољи начин искористи за властите интересе. Добро проценивши да му се сада пружа прилика да се домогне још већих почасти, он је спремно предложио Јовану Кантакузину да се прогласи за цара.[395] Не треба заборавити да је Алексије Апокавк много дуговао великом доместику, који му је био не само заштитник него и нека врста узора. Управо је Јован Кантакузин покушавао да ублажи очигледну резервисаност Андроника III и његових најближих сарадника који су овог придошлицу, због његовог незнатног порекла, у аристократским круговима сматрали уљезом. Залагањем великог доместика, василевс, премда нерасположен према Алексију Апокавку, који је за његове владе постао алфа и омега државних финансија, наименовао је овог Кантакузиновог штићеника за команданта флоте против Турака.[396] Другим речима, дошљак из Битиније ни у ком случају не би стекао тако велико богатство, углед и положаје да није било добре воље најбољег царевог пријатеља.[397] Стога и у покушају да наговори Јована Кантакузина да се прогласи за василевса треба видети Апокавкову процену да ће му такав корак отворити нове могућности за даље уздизање. Одбијање великог доместика да то учини – тешко је говорити о његовим најскривенијим плановима у то време – окренуло је некадашњег штићеника против свог покровитеља. Међутим, у опадачкој делатности коју је потом Алексије Апокавк усмерио према Јовану Кантакузину требало би видети и жељу да изађе из његове сенке, а не само незадовољство због неуслишеног предлога.

Уопште, у односима између Јована Кантакузина и његових опонената, за летњих месеци 1341. године, било је пуно притајеног надмудривања и обостране демагогије. Тако је велики доместик, у жељи да противницима јасно стави до знања да без њега тешко могу водити Царство – а свестан да ће га одвраћати од оног што је наумио – тобоже хтео да об-

мена да Г. Острогорски понекад превише наглашава социјалне иступе тога времена. Cf. S. Runciman, *The Last Byzantine Renaissance*, Cambridge 1970, 11 n. 1.

[395] Cant. I, 557–558. Уп. Флоринский, *Славяне и Византия*, I, 59–60; Nicol, *Kantakouzenos*, 45.

[396] Cant. I, 540. Cf. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, 384.

[397] Nicol, *Last Centuries*, 193 наглашава да Алексије Апокавк, без обзира на свој таленат, никада не би стекао положај, име и богатство које је имао да није било Јована Кантакузина. Флоринский, *Славяне и Византия*, I, 59 нарочито је нерасположен према Апокавковој личности. Он истиче да се ради о препреденој, грамзивој и властољубивој особи, која осим штете Царству и лично Кантакузину, користећи се његовом благонаклоношћу, заправо ништа друго није донела.

знани како се повлачи из јавног живота.[398] Дуги разговори које је око те одлуке имао са Аном Савојском и Јованом XIV Калекасом, а који су наводно били пропраћени и царичиним сузама и преклињањима да је потребан деци и њој, годили су његовој таштини и могли су да га учврсте у уверењу да је збиља неопходан. С друге стране, та су ласкања, утисак је, донекле успавала његову обазривост и осећај за опасност. Његова самоувереност, па и известан облик великодушности (што је само други назив за помањкање далековидости), до пуног изражаја су дошли код нечувеног скандала који је изазвао Алексије Апокавк. Поново је Јован Кантакузин иступио као његов бранилац, кобно потценивши скривене, али ипак не и невидљиве амбиције онога који је био његов протеже, и чији је крах политичке каријере спречио снагом свог ауторитета.

У покушајима да на најбољи начин искористи новонастало стање, још увек без јасно одређеног плана, Апокавк се одважио на несвакидашњи корак скопчан са великом опасношћу, па и помало махнит у исти мах. Он је решио да киднапује малог Јована Палеолога, изгледа не без знања Ане Савојске, и да га држи као таоца и примора да се ожени његовом ћерком. Завера је, међутим, откривена и Алексије Апокавк се крајем августа 1341. године склонио у своју тврђаву у Епиватима.[399] Јован Кантакузин је, додуше, наредио да га држе под стражом, али није искористио неочекивану могућност да уротника лиши имовине и свих почасти, то јест да га политички сасвим дискредитује и уклони. По свој прилици, тада није ни слутио какве ће невоље доживети баш од свог штићеника, коме је овога пута, после једног разговора великог доместика и Ане Савојске, било опроштено.[400]

Посебно је занимљиво да је том приликом Јован Кантакузин предложио царици да Јован Палеолог буде крунисан, а такође и да се млади престолонаследник ожени његовом ћерком.[401] Премда се углавном знало да је син првенац Андроника III требало да наследи оца на цариградском престолу, дечак за василевсова живота ипак није био проглашен за савладара. Познато је, с друге стране, да су и Михаило VIII и Андроник II Палеолози обезбедили трон за много година, односно да су то питање

---

[398] Cant. I, 558–560. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 45.

[399] Cant. II, 70–71; Greg. II, 599–602. О овој завери Алексија Апокавка в. Weiss, *Joannes Kantakuzenos*, 32–33; van Dieten, *Gregoras*, III, 264 n. 68. О датуму бекства Алексија Апокавка у Епивате, а то је био 28. август 1341. године, извештава нас једна Кратка хроника. В. Kleinchroniken, 81 № 34. Cf. Schreiner, Kommentar, 252.

[400] Флоринский, *Славяне и Византия*, I, 60 истиче да је ово излишно милосрђе скупо коштало Јована Кантакузина. Такође в. Nicol, *Last Centuries*, 195.

[401] Cant. II, 104; Ducas, 41. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 47.

регулисали знатно пре своје смрти (Андроник Старији, штавише, за свога живота је прогласио за савладаре и сина и унука). Андроник III нешто тако, међутим, није урадио. Није лако, заиста, одгонетнути разлоге за овакво царево „оклевање". Детињи узраст његових синова Јована и Михаила, који су у тренутку очеве смрти имали тек девет, односно четири године и утисак да је василевс до самог краја остао у уверењу да ће још поживети, ипак, не могу бити ваљано образложење за поступак Андроника III. У сваком случају, од поменутих предлога Јована Кантакузина – све се то догађало у септембру 1341. године – није било ништа. Истина, само два месеца доцније, Јован Палеолог је био крунисан за цара, међутим, у већ знатно измењеним политичким приликама. Штавише, дошло је и до брака о коме је говорио велики доместик, али тек после неколико година.

„Државни удар"

Поновни одлазак Јована Кантакузина у Тракију, 28. септембра 1341. године,[402] покренуо је лавину бурних догађаја. Опозиција се прибрала, ујединила и почела да у своје сврхе усмерава нерасположење које је постојало према великом доместику. Били су то дани велике делатности и, слободно се може рећи, крупних успеха Алексија Апокавка. Управо је он, непоколебљиво решен да поруши све мостове који су га повезивали са дугогодишњим пријатељем и заштитником, указао опозицији, до тада помало склоној лутањима у изналажењу начина да потисне Јована Кантакузина, одлучну подршку и готовост да се ствари истерају до краја. Алексије Апокавк се врло брзо наметнуо као стварни вођа тројног регентства, премда је формално на његовом челу била Ана Савојска.[403]

[402] О датуму Кантакузиновог одласка из Цариграда било је речи на уводним страницама овога поглавља. В. н. 392. Указујемо на једну напомену у коментару Григориног текста, напомену која је по обиму и подробности израсла у праву студију, а у којој Ван Дитен даје хронологију догађаја током лета 1341. године, почев од смрти Андроника III Палеолога, 15. јуна, па до тренутка када је Јован Кантакузин отишао у Тракију, дакле у периоду од нешто више од три месеца. Cf. van Dieten, *Gregoras*, III, 226–248 n. 27.

[403] До оваквог закључка може се доћи и анализом сачуваног нумизматичког материјала. Ана Савојска, то треба напоменути, заједно са Андроником III и сином Јованом V, била је представљена на новцу још за мужевљева живота. На пример, в. Bertelè, *Monete e sigilli*, 13–18; P. Protonotarios, *Le monnayage d'or et d'argent d'Andronic III avec Jean V et Anne de Savoie*, Revue Numismatique, VIe série, 19 (1977) 77–86. Она се, међутим, јавља и на новцу после смрти Андроника III, односно у периоду од 1341. до 1347. године, али сада, наравно, само са мало-

Патријарх Јован Калекас, мада и сам испуњен великим надањима и политичким амбицијама, невољно се морао помирити са другоразредном улогом.

Најмоћније оружје којим је тријумвират располагао у борби против великог доместика, представника крупне земљопоседничке аристократије, било је антиаристократско расположење нижих слојева, које је постојало не само у престоници него и у провинцијским градовима. Како су и Ана Савојска и Јован Калекас били немоћни да са тим слојевима успоставе ближи додир, а камоли да их раздрмају и њихову пробуђену снагу упере против великог доместика, до изражаја је дошла Апокавкова вештина да манипулише цариградском светином. Далеко од тога да је он могао бити њен истински вођ и идеолог, будући да је његова наклоњеност плебсу била мотивисана искључиво користољубљем.[404] С тим у вези, његово незнатно порекло било је потпуно небитно. Уосталом, у жељи да бар донекле ублажи тешко премостив јаз између купикраставчића, из којих је потицао, и коленовића, који су припадали врховима којима је стремио, он се供 ородио са познатом аристократском породицом Хумн. Захваљујући вертикалној покретљивости византијског друштва, која је била својствена и XIV веку, иако не толика као у првим столећима постојања Царства, Алексије Апокавк је доспео на сам врх и убрзо постао најмоћнији човек у држави Ромеја. Међутим, незаобилазна репутација скоројевића увек је пратила његово настојање да продре

летним сином Јованом V (царица-удова је, додуше, представљана на новцу и у каснијим годинама, али ће о томе бити више речи у наредним поглављима). B. H. Goodacre, *A Nomisma of Andronicus III, Anna and John V*, The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society, V series, 15 (1935) 232–240; Bertelè, *Monete e sigilli*, 19–53; F. Dölger, *Zum Kaisertum der Ana von Savoyen. Erweiterte Besprechung von T. Bertelè, Monete e sigilli di Anna di Savoia, imperatrice di Bisanzio*, BZ 38 (1938) 193–196 (=Paraspora, Ettal 1961, 208–221 – проширен текст у односу на онај из 1938. године); T. Gerasimov, *Les hyperpères d'Anne de Savoie et de Jean V Paleologue*, Byzantinobulgarica 2 (1966) 329–335; A. Veglery – A. Millas, *Gold Coins for Andronicus III (1328–1341)*, Numismatic Circular 82 (1974) 50–51; Sear, *Byzantine Coins*, 396–397; Bendall – Donald, *Coinage*, 275; Grierson, *Coins*, 284, 287–288, 299–300, 313, 380 № 1295, 381 Nos 1323–1325, 385 Nos 1503–1509. Такође в. T. Gerasimov, *Byzantinische Goldmünzen mit Graphiten*, Byzantinobulgarica 5 (1978) 136.

[404] По овом питању веома је поучна расправа Љ. Максимовића, који исправља ранија, помало упрошћена схватања, према којима је Јован Кантакузин био представник аристократије, док је Алексије Апокавк наступао као предводник нижих слојева. Истина је да је овај други само спретно манипулисао расположењем нижих слојева да би постигао своје политичке циљеве, а не из разлога идеолошке природе. В. Максимовић, *Алексије Айокавк*, 174–175.

у аристократске редове, па се извесна резервисаност никако није могла избрисати.

Почетком октобра 1341. године, док се Јован Кантакузин бавио у Тракији, дакле *in absentia*, опозиција је извршила својеврстан пуч и уклонила га с власти, а такође учинила практично немогућим његов повратак у Цариград. Пресудну улогу, наравно, имао је Алексије Апокавк, који је раскид са великим доместиком сматрао коначним и неопозивим, доживљавајући га крајње огољено и искључиво (чак сведено на упрошћену дилему он или ја?!), па је нешто касније одбијао сваки озбиљнији покушај да се преговара.[405]

Обазрива Ана Савојска, међутим, тајно је остала у вези са Јованом Кантакузином, можда желећи да се обезбеди од пораза ако би ствари кренуле неповољним током. Ваља допустити и могућност да је позивањем великог доместика да буде стрпљив – неком врстом психолошког рата – царица хтела да ослаби или чак поколеба његову готовост, а регентству омогући да добије у времену и још више се учврсти. Упоредо са политичком дисквалификацијом дотадашње прве личности у Царству, дошло је и до правог разгрома његове имовине, као и до нечувеног прогона његових присталица. Конце погрома рођака, пријатеља и присташа Јована Кантакузина, вешто користећи разуларени плебс у престоници, вукао је Алексије Апокавк. Сурове сцене насиља и пљачке, пропраћене распириваном озлојеђеношћу пука, испуњавале су улице Цариграда. Само је известан број присталица великог доместика, њих четрдесет двоје или нешто више од шездесет,[406] готово случајно успео да измакне слепом бесу распаљене гомиле. После извесног оклевања – очигледно су тешко примали истину о изненадном преокрету у престоници – они су нашли спас у Дидимотици, где су свога вођу могли из прве руке да обавесте о новим збивањима. Ипак, потребно је истаћи да нису баш сви рођаци и пријатељи великог доместика страдали у првом таласу прогона, у октобру 1341. године.[407]

[405] Међу главним изворима за ове догађаје, без обзира на то што нису сви прокантакузински, заправо и нема дилеме – Алексије Апокавк је главни кривац за избијање новог грађанског рата. Преглед најважнијих изворних података који поткрепљују изнету тврдњу даје Максимовић, *Алексије Апокавк*, 175 н. 35.

[406] Cant. II, 138 саопштава бројку од четрдесет и две особе, док Greg. II, 608 наводи да се радило о шездесет присталица. О овим збивањима дознајемо и из једне Кратке хронике. В. Kleinchroniken, 81–82 № 35.

[407] Cf. Weiss, *Joannes Kantakuzenos*, 36; Максимовић, *Алексије Апокавк*, 177.

Кантакузин прихвата изазов

Са великом забринутошћу и вероватно не без изненађења, морао је Јован Кантакузин да прими вести о новонасталој ситуацији у Цариграду. Одједном се нашао у нимало завидној позицији, јер је почео да увиђа како му лагано измиче нешто што је са големим стрпљењем и вољом градио готово две деценије. За њега, који је већ био ближи педесетој него четрдесетој години живота, ово је био један од најважнијих тренутака: требало је напречац да се одрекне свега чему се посветио предано и без остатка. Искушење је, нема сумње, било заиста велико. Познат по несвакидашњој енергији и непоколебљивој вољи, он је решио да „пређе Рубикон". У Дидимотици, свом познатом упоришту (али и родном месту Јована V Палеолога), у породичном кругу и уз договор са присталицама и пријатељима, пошто су се покушаји да преговара са регентством завршили неуспешно, Јован Кантакузин је прихватио изазов и 26. октобра 1341, на дан Светог Димитрија, прогласио се за цара. Тиме је започео најкрвавији од грађанских ратова у Византији XIV века.[408] Будући и сам противник пренагљених и нелегалних корака, он је поштовао начело легитимитета и није се одважио да званично иступа против владајуће династије Палеолога, па је наложио да се његово име и име његове супруге Ирине у молитвама спомињу после имена царице Ане Савојске и младог Јована Палеолога.[409] Другим речима, Јован Кантакузин је тврдио да није ништа друго него чувар права законитог цара, сматрајући се братом његовог покојног оца Андроника III, те је стога имао посебан однос према владајућој кући.[410]

У вези с тим, никако не би требало потцењивати ни династичко осећање које је у извесној мери морао имати и донедавни велики доместик, осећање својствено свим поданицима византијског цара без обзира на њихово социјално порекло и друштвени статус. Тешко је изричито установити какве су биле стварне амбиције Јована Кантакузина за владе Андроника III Палеолога и поготово после његове преране смрти, а такође и предвидети на који начин би се одвијала политичка каријера „првог" човека Царства да опозиција није устала против њега. На оптужбу да је хтео да узурпира царски престо, кривицу чије се постојање ипак с разлогом може утврдити, могуће је одговорити убедљиво, али

---

[408] Cant. II, 104–167; Greg. II, 605–612; Kleinchroniken, 82 № 35. Cf. Parisot, *Cantacuzène*, 174–175; Флоринский, *Славяне и Византия*, I, 63; Muratore, *Una principessa*, 350; Nicol, *Kantakouzenos*, 47; Weiss, *Joannes Kantakuzenos*, 36; Mioni, *Cronaca*, 74 № 9, 79.

[409] Cant. II, 166; Greg. II, 611. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 47–48.

[410] Cant. II, 167. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 48.

још увек не и на начин који отклања све сумње, да је он то могао урадити одмах после смрти Андроника III. У сваком случају, уколико је и желео да приграби византијски трон за себе и породицу Кантакузина, а то наравно и није било немогуће, онда је, чини се, настојао да то оствари постепено и „безболно". Није наодмет поменути да су синови Јована Кантакузина, Матија и Манојло, у лето 1341. били већ младићи од шеснаест, односно петнаест година.[411] Међутим, упркос евентуалним скривеним династичким плановима које је могао имати новопроглашени цар, остаје чињеница да је он од октобра 1341. године јавно наступао као заштитник нејаког престолонаследника и његове мајке, а против регената Алексија Апокавка и Јована Калекаса.

За свакога ко је боље познавао Јована Кантакузина, а чланови тројног регентства у Цариграду су га морали веома добро знати, његово прихватање бачене рукавице, оличено у проглашењу за цара, није требало да представља неко посебно изненађење. Другим речима, престонички тријумвират је свакако морао бити спреман да предвиди и тако одлучан и непопустљив одговор из Дидимотике. Начин на који је Јован Кантакузин прихватио изазов с једне стране је наговештавао регентима да долази време огорчене борбе, а с друге пружао згодну прилику да га још више дисквалификују код нижих слојева ромејског друштва – он се, наиме, прогласио за цара изигравши природно право престоничког живља да учествује у том величанственом чину. Не треба посебно истицати да је у таквом приказу Кантакузиновог поступка било мало, заправо нимало искреног старања о поштовању историјских прерогатива цариградског становништва, а много више приземне демагогије вешто усмерене на то да се што је могуће потпуније озлогласи

[411] Обично се узима да је Матија рођен око 1325, а Манојло око 1326. године. О њима в. Nicol, *Kantakouzenos*, № 24 108–122, № 25 122–129. Извесне недоумице имали смо око имена старијег сина Јована Кантакузина: Матија, што је углавном прихваћено у нашој литератури, или Матеј, што би, у ствари, било исправније. Ради се заправо о два имена, додуше слична али ипак довољно различита. М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977, 128 упозорава да се у нашем језику јављају два библијска имена: Матеј, што на хебрејском значи дар бога Јехове, јесте апостол и један од четворице јеванђелиста, а Матија је апостол који је дошао уместо Јуде Искариотског. Међутим, B. Klaić, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb 1986, 855, 856 као да дозвољава дублет имена Матеј и Матија. Он најпре истиче да име Матеј значи „човек од Бога", „божји човек", али, по другим ауторима, реч потиче из арамејског језика и значи мужеван. Потом, код имена Матија једноставно даје само упутницу на име Матеј. Можда би Кантакузиновог сина требало звати Матеј, пре него Матија, али смо се ипак одлучили за другу варијанту из простог разлога што је тако одомаћено у нашој литератури, па би свака промена могла унети нежељену пометњу. Дакле, у тексту ћемо најстаријег сина великог доместика звати Матија Кантакузин.

озбиљан такмац. Сем те опадачке делатности, која је једва премашивала оквире потреба дневне политике, регенти су морали да се позабаве и неким суштинским питањима око изналажења правог одговора на Кантакузиново царско проглашење. На одговарајући противударац се није морало дуго чекати, свега нешто више од три седмице.

Крунисање Јована V Палеолоīа

У понедељак, 19. новембра 1341. године, у цркви Свете Софије свечано је обављено царско крунисање Јована V Палеолога, који се тада, како је остало забележено у двема Кратким хроникама, налазио у десетој години живота.[412] Када се већ изнетим политичким приликама унутар Царства, с јесени 1341. године, дода и детињи узраст василевса, намах бива јасно да у овом догађају, као, уосталом, и у збивањима током следећих неколико година, нови цар практично није имао било каквог самосталног удела, него је био само једна врста оружја и залога у замршеним играма супротстављених страна. Тако и Нићифор Григора оптужује цариградског патријарха Јована XIV Калекаса, који је обавио крунисање малог Јована V, да је то учинио из личних политичких амбиција, не пропуштајући да помене и непримерен избор дана у седмици – као што је речено, био је то понедељак – када је одржана величанствена светковина.[413] Очигледно је да су регенти желели да Јовану Кантакузину ставе до знања да их његово проглашење за цара није поколебало и да су решени да се боре против њега. За ову прилику васељенски патријарх Јован XIV Калекас саставио је и пригодно похвално слово посвећено Јовану V Палеологу, новокрунисаном василевсу Ромеја.[414] Речима које одишу патриотизмом и оданошћу владајућој династији, уз уобичајене беседничке флоскуле и реминисценције из античке књижевности и митологије, између осталог, он не пропушта да помене и смрт Андроника III, а за његовог наследника каже следеће: esti gar ant' autou ho pais te kai basileus oxytatos noesai oxytatos eipein, oxytatos praxai ta deonta.[415]

---

[412] Cant. II, 218; Greg. II, 616. Kleinchroniken, 64 № 9, 82 № 36, 92 № 9. Уп. Флоринский, *Славяне и Византия*, I, 66; Muratore, *Una principessa*, 3521; Christophilopoulou, *Ekloge*, 190–193; Nicol, *Kantakouzenos*, 49; Schreiner, *Kommentar*, 253–254; Mavrommatis, *Palaiologoi*, 87 n. 21; van Dieten, *Gregoras*, III, 269 n. 103.

[413] Greg II, 616.

[414] P. Joannou, *Joannes XIV. Kalekas Patriarch von Konstantinopel, unedierte Rede zur Krönung Joannes' V*, OCP 27 (1961) 38–45.

[415] Ibid. 44 32–33.

Премда важна улога Јована Калекаса око церемоније у цркви Свете Софије и догађаја који су јој непосредно претходили није спорна, утисак је, ипак, да је одлучујуће потезе цариградског регентства вукао Алексије Апокавк, који је истовремено са крунисањем младог цара добио титулу великог дукса, седму на званичној листи световних достојанственика Византијског царства, а наименован је и за намесника престонице, оближњих градова и острва, постао је и заповедник војске, а самим тим и најмоћнији члан тријумвирата који је иступао у име Јована V Палеолога.[416] Другим речима, продорни и способни Грк из Битиније својом решеношћу се наметнуо осталима и убрзо постао истински господар Цариграда. У кампањи која је вођена против Јована Кантакузина учињен је још један крупан корак: патријарх Јован XIV Калекас екскомуницирао је супарника цариградског регентства,[417] што је био поступак који је потпуно учинио ништавном сваку могућност, ионако варљиву и несигурну, да се дође до неког споразума и тако отклоне ратни сукоби који су били на видику. Праву опасност за Византију представљала је околност да се расцеп који је био на помолу није ограничио на размирице двеју клика, као што је био случај у ранијим сличним приликама, него је израстао у големо сучељавање, драматично и непредвидиво, свих слојева ромејског друштва, потрес чији су исход и последице били крајње неизвесни и који је измицао било каквој могућности надзирања.

Друштвене тензије

Социјална напрегнутост унутар ромејског друштва, у овим годинама очигледно присутна, није била само изазвана већ устаљеном супротношћу између аристократије и сиротиње, него и постојањем такозваног средњег грађанског слоја (*mesoi*) који се одликовао приличном шароликошћу, а сачињавали су га трговци, занатлије, разни предузимачи и сличне групације градског становништва. У ствари, овај слој, смештен негде између два наведена антипода византијског живља (мада не на сасвим одређеном и устаљеном месту), преживљавао је велику кризу средином XIV века. Он се све више раслојавао, што се у највећој мери испољавало у приближавању сиротињи. Стога је, између осталог, и улога „средњих" у наступајућем грађанском рату била збиља таква да би

[416] Kleinchroniken, 82 № 36; Greg II, 605. Cf. Matschke, *Fortschritt und Reaktion*, 95; Максимовић, *Алексије Апокавк*, 172.

[417] Cant. II, 190; Greg. II, 614; Darrouzès, Regestes, V, № 2218. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 48–49; van Dieten, *Gregoras*, III, 266 n. 99, 269 n. 103.

могла да понесе атрибут другоразредне. Управо из овог времена, дакле из раних четрдесетих година XIV столећа, сачуван је у много чему особен спис *Дијалоī боīаūих и сиромашних* (*Dialogos plousion kai peneton*), прворазредан извор ондашњем ромејском друштву, који је у Цариграду саставио Алексије Макремволит. Политички и уопште интелектуални профил овог писца битно опредељују две одреднице: подржавање Јована Кантакузина и благонаклоност према учењу Григорија Паламе.[418] У овом случају није реч о некој врсти социјалног протеста сиротиње, а још мање о некаквом револуционарном манифесту, како би се можда могло помислити у првом тренутку. Ради се заправо о делу које је уперено против режима Алексија Апокавка, при чему се под „богаташима" не подразумева ни аристократија ни „средњи" слој, што би на неки начин било близу памети, него она скупина људи која је доживела нагли успон управо у време док је велики дукс као регент малолетног василевса доживљавао звездане тренутке своје политичке каријере.[419] Ова

[418] Овај спис публиковао је I. Ševčenko, *Alexios Makrembolites and his »Dialogue between the Rich and the Poor«*, ЗРВИ 6 (1960) 187–228. Због своје занимљивости привукао је заслужену пажњу многобројних истраживача, а на овом месту упутићемо само на неколико радова: М. Поляковская, *Алексеий Макремволит. Разговор богатых и бедных*, Виз. врем. 33 (1972) 278–285 (руски превод с коментаром); М. Поляковская, *К вопросу о социальных противоречиях в поздневизантийском городе (по Алексею Макремволиту)*, АДСВ 8 (1972) 95–107; М. Поляковская, *Понятие нравственной нормы в византийской литературе XIV в. (Алексей Макремволит)*, АДСВ 10 (1973) 251–254; C. Kyrris, *Éléments traditionnels et éléments revolutionnaires dans l'ideologie d'Alexios Makrembolites et d'autres intellectuels byzantins au XIVe siècle*, Actes du XIVe Congrés international des Études Byzantines, Bucarest 1971, II (Bucarest 1975) 177–188; М. Поляковская, *Эсхатологические представления Алексея Макремволита*, АДСВ 11 (1975) 87–98; М. Поляковская, *Понимание социальных проблем византийскими авторами середины XIV в.*, Виз. врем. 40 (1979) 9–21; Љ. Максимовић, *„Боīаūаши" Алексија Макремволиūа*, ЗРВИ 20 (1981) 99-109; Поляковская, *Мысль*, 6 сл. За остале податке о Алексију Макремволиту в. PLP 7 (1985) № 16352. О категорији „средњих" писали су В. Завражин, *„Месой" в поздневизантийском городе по данным „Истории" Иоанна Кантакузина*, Средневековый город 3 (1975) 224–230 и В. Г. Ченцова, *К вопросу о понятии mesoi в поздней Византии*, Византийские очерки, Москва 1991, 91–101. Такође в. I. Dujčev, *Die Krise der spätbyzantinischen Gesselschaft und die türkische Eroberung des 14. Jahrhunderts*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge, Band 21, 1973, Heft 4, 481–492.

[419] Максимовић, „Богаташи", 101 сл. пажљивом и минуциозном анализом списа, а у контексту цариградских збивања из првих година грађанског рата, дошао је до нових и убедљивих закључака, којима се у приличној мери ревидирају дотадашња мишљења, помало упрошћена и стереотипна. Иначе, о византијској аристократији епохе Палеолога веома занимљиву расправу написала је A. Laiou, *The Byzantine Aristocracy in the Palaeologan Period: A Story of Arrested*

групација, сама по себи прилично неконзистентна, у највећој је мери угрожавала интересе странке Јована Кантакузина, односно аристократију, али не мање ни сиромашне градске слојеве међу којима је био и део „средњих". У сваком случају, *Дијалог богатих и сиромашних*, мада настао са одређеном политичком сврхом, даје својеврсну панораму класних супротности у Византији тога времена.

Мора се, међутим, признати да супротстављеност аристократије и сиротиње остаје главни узрочник постојеће социјалне тензије којој је био потребан само згодан повод, а он се указао Кантакузиновим проглашењем за цара, односно његовим отвореним сукобом са регентима у Цариграду, да избије на површину у пуној величини и озбиљности. Ваља нагласити да је испољавање незадовољства у градовима у самом почетку ипак носило белег спонтаности. Најпре је у Једрену, већ сутрадан по Кантакузиновом проглашењу за цара, дакле 27. октобра 1341. године, када је читањем писма из оближње Дидимотике обзнањено о јучерашњем догађају, дошло до првих чарки. Окупљени народ не само да није делио радост аристократије због добрих вести из породичног гнезда дојучерашњег великог доместика него се усудио да негодује, па су они најгрлатији допали тамнице. Међутим, до правог преврата дошло је већ током ноћи, што је довело до заробљавања и пљачкања појединих представника из аристократских редова. „Револуционарна влада" признала је регенте у Цариграду, а касније је, године 1344, Алексије Апокавк за управника у Једрену наименовао једног од својих синова.[420] Слично је било и у другим градовима Тракије и Македоније, јер је, према речима Јована Кантакузина, то било налик на некакву подмуклу и страшну болест (*ti nosema kakoethes kai deinon*) којој нису одолели чак ни они који су раније важили за умерене и разборите људе.[421] У Дидимотици, где је био смештен штаб новопроглашеног цара, истини за вољу није дошло до побуне, али

Development, Viator 4 (1973) 131–151. Особено истраживање обавио је В. Сметанин, *Византийское общество XIII–XV веков по данным эпистолографии*, Свердловск 1987, 3 сл.

420 Cant. II, 175–179; Greg. II, 620–622. О овим догађајима в. Charanis, *Internal Strife*, 209–210; Weiss, *Joannes Kantakuzenos*, 70–85; Nicol, *Last Centuries*, 199.

421 Cant. II, 178. Током грађанског рата дошло је до побуна у неколико градова Тракије и Македоније, као што су, на пример, Хераклеја, Полистилион, Рендина, Грацијанопољ, Виза итд. Уопште о овим догађајима в. Д. Ангелов, *Антифеодални движения в Тракия и Македония през средата на XIV век*, Исторически преглед, год. VIII, св. 4–5 (1952) 439–456. Посебно о карактеру социјално-економске структуре касновизантијског града в. Lj. Maksimović, *Charakter der sozialwirtschaftlichen Struktur der spätbyzantinischen Stadt (13.–15. Jh.)*, JÖB 31/1 (1981) [=XVI. Internationaler byzantinistenkongress, Wien 1981, Akten 1/13] 149–188.

су ипак сељаци надомак ове тврђаве подигли један, показало се, незрео устанак.[422] Међутим, до највећих социјалних превирања и до најогорченијих класних разрачунавања, који су се изродили у такозвани покрет зилота, јединствену појаву у хиљадугодишњој византијској историји, дошло је у Солуну.

Зилоши у Солуну

Други град Царства и место у коме су старе муниципалне традиције биле веома живе збиља је био крупан трговачки центар који је Димитрије Кидон, иначе и сам Солуњанин, помало помпезно називао „свеопштом тржницом васељене".[423] Смештена на знаменитом путу *Via Egnatia*, ова многољудна лука,[424] коју је осим грчког насељавао и словенски, јеврејски и јерменски живаљ, као и грађани италијанских република, имала је и извесне предности у односу на Цариград XIV века. Наиме, није без значаја чињеница да је Солун, за разлику од престонице, био знатно мање спутан економском зависношћу од Венеције или Ђенове, поготово када се зна да су ту економску зависност пратиле и неке друге последице, неретко са чисто политичким импликацијама. С друге стране, Солун је био град дубоких социјалних разлика, један од оних за које се обично каже да су се у њему додиривали најбеднија сиротиња и највеће богатство.[425]

---

[422] Cant. II, 287–288. Cf. Nicol, *Last Centuries*, 200.

[423] PG 109 col. 641. Реч је о монодији палима у Солуну, коју је Димитрије Кидон саставио поводом погрома аристократије за време покрета зилота. О овоме извору посебно је расправљао J. Barker, *The »Monody« of Demetrios Kydones on the Zealot Rising in Thessaloniki*, Meletemata ste mneme B. Laurda, Thessaloniki 1975, 285–300 (ту је дат и енглески превод). Kianka, *Demetrius Cydones*, 46 истиче да је ова монодија вероватно написана у јесен или зиму 1345. године док се Димитрије Кидон још увек налазио у Верији.

[424] Познато је да је Солун у X столећу имао чак две стотине хиљада становника, док је та бројка 1423. пала на око четрдесет хиљада. Cf. Tafrali, *Thessalonique*, 16; Charanis, *Internal Strife*, 211. То значи да је четрдесетих година XIV века други град Византије морао имати још увек велики број житеља, негде између поменутих бројки (али ипак ближе оној нижој!), што је свакако била врло знатна популација. Подсећамо, поређења ради, да је 1338. године Фиренца имала седамдесет пет хиљада становника, Венеција сто хиљада, а Париз око деведесет хиљада. Cf. Russell, *Population*, 105, 106 sq., 110; Ashtor, *Levant Trade*, 4. Међутим, појава Црне смрти средином XIV века довела је до драстичне депопулације па је, на пример, Венеција око 1365. имала само шездесет пет хиљада житеља.

[425] Острогорски, *Историја*, 480. О животу Солуна у првој половини XIV века, између осталог, в. F. Thiriet, *Les Vénitiens à Thessalonique dans la première moitié*

Збивања у престоници, а и у многим трачким и македонским градовима, која су представљала неку врсту реакције на Кантакузиново проглашење за цара, нису наравно могла да мимоиђу ни највеће место у Македонији. Штавише, управо је у Солуну незадовољство сиромашних ескалирало на крајње рушилачки начин и преточило се у страховите погроме редова аристократије. Стога су и писана сведочанства савремених византијских аутора, који су махом потицали из угледних ромејских породица, пуна озлојеђености и разумљивог нерасположења према владавини охлократије која је била успостављена у другом граду Царства. Поред Јована Кантакузина и Нићифора Григоре, чији су извештаји о збивањима у Солуну током пете деценије XIV века ипак најподробнији, на овом месту ћемо навести само две познате оцене чувених византијских личности онога времена. Тако, Григорије Палама истиче да су тада најбољи грађани пали, а власт приграбили занатлије и најлошији људи,[426] док је Димитрије Кидон, који је у једном тренутку наводно једва извукао живу главу из свог родног града, забележио да је у то време роб гонио господара, заробљеник онога који га је откупио, сељак стратега, надничар стратиота.[427]

Владавина зилота у Солуну, која је трајала од 1342. до 1349. године, прошла је кроз неколико различитих фаза и била испуњена честим преокретима и сукобљавањима најразличитијих друштвених слојева тамошњег живља.[428] Почетком грађанског рата, на одговорној дужности со-

---

du XIVe siècle, Byz. 22 (1952) 323–332 [=VR, Études sur la Romanie greco-vénitienne (Xe–XVe siècles), London 1977]. О Солуну је писао и A. Bryer, *Salonica: the Second City: XXIIIrd Spring Symposium of Byzantine Studies*, Bulletin of British Byzantine Studies 16 (1990) 43–55.

[426] Б. Горянов, *Первая гомилия Григория Паламы как источник к истории восстания зилотов*, Виз. врем. 1 (1947) 265–266.

[427] PG 109 col. 648 (поново је реч о податку из монодије палима у Солуну). Cf. Charanis, *Internal Strife*, 215; Острогорски, *Историја*, 483–484.

[428] Покрет зилота, особена појава касновизантијске историје, имао је, наравно, знатан одјек у историографији. Поред наведених радова Џ. Баркера и Б. Горјанова, указаћемо на још неколико значајних истраживања која говоре о збивањима у Солуну у петом десетлећу XIV века. Cf. Tafrali, *Thessalonique*, 225–272; G. Kordatos, *He Kommouna tes Thessalonikes 1342–1349*, Athina 1975, 9–86 (друго допуњено и преправљено издање студије која је први пут објављена у Атини 1928. године – измене извршио Т. Пападопулос); Charanis, *Internal Strife*, 211 sq.; Р. Браунинг, *Комуната на зилотите в Солун (1342–1350)*, Исторически преглед, год. VI, св. 4–5 (1950) 509–525; I. Sevčenko, *The Zealot Revolution and the Supposed Genoese Colony in Thessalonica*, Prosfora eis Stilpona Kyriakiden (= Hellenikon Parartema 4), 603–617; R. Guilland, *La Commune Zélote de Thessalonique (1342–1348)*, Pepragmena TH Diethn. Byzantol. Synedriou (1953), B (= Hellenikon Parartema 9) 1956, 435; I. Sevčenko, *Nicolas Cabasilas, »Anti-Zealot« Discourse: A Reinterpretation*, DOP 11

лунског намесника налазио се протостратор Теодор Синадин, вероватно најближи сарадник и пријатељ Андроника III и Јована Кантакузина. Међутим, негде крајем пролећа или на самом почетку лета 1342. године, он је био присиљен да напусти град, заједно са добрим делом солунске аристократије, јер је избио устанак ширих размера, уперен против присташа Јована Кантакузина, односно против аристократије уопште.[429] Зилотска влада, коју је предводио Михаило Палеолог,[430] ипак је морала да дели власт са намесником који је био назначен из Цариграда. Алексије Апокавк је на то место именовао свог сина Јована, док је, подсетимо се, његов други син Манојло био управник у Једрену.[431]

Град Светог Димитрија је остао лојалан династији Палеолога, али се доцније показало да је иступање зилота ипак имало много дубљу позадину него што је то било разрачунавање Јована Кантакузина и цариградског регентства. У почетку спонтана, налик сличним испадима у другим градовима Тракије и Македоније, ова је побуна касније попримила нека осо-

---

(1957) 79–171; Э. Вернер, *Народнал ересь или движение за социальнополитические реформы?* Проблемы революционного движения в Солуни в 1342–1349 гг., Виз. врем. 17 (1960) 155–202; I. Sevčenko, *The Author's Draft of Nicolas Cabasilas' »Anti-Zealot« Discourse in Parisinus Graecus 1276*, DOP 14 (1960) 1791–201; V. Hrochova, *La révolte des Zelotes à Salonique et les communes italiennes*, BSl 22 (1961) 1–15; I. Sevčeriko, *A Postscript on Nicolas Cabasilas' »Anti-Zealot« Discourse*, DOP 16 (1962) 403–408; М. Сюзюмов, *Противречия между плебейскими массами и зилотами в 1342–1348 гг. в Фессалонике*, Седьмая Всесоюзная конференция византинистов в Тбилиси, Тбилиси 1965, 33–38; М. Сюзюмов, *Социальная сущность движения зилотов в Фессалонике в 1342–1349 гг.*, Ученые записки Пермского государственного университета 143 (1966) 86–92; C. Kyrris, *Gouvernés et Gouvernants à Byzance pendant la révolution des Zélotes (1341–1350)*, Gouvernés et Gouvernants II: Antiquité et haut moyen age [= Recueils de la Société Jean Bodin pour l'Histoire Comparative des Institutuions 23 (Brussels 1968)] 271–330; Raybaud, *Gouvernement*, 143–145; М. Сюзюмов, *К вопросу о характере выступления зилотов в 1342–1349 гг.*, Виз. врем. 28 (1968) 15–37; Weiss, *Joannes Kantakouzenos*, 94–102; Г. Курбатов – В. Рутенбург, *Зилоты и чомпи*, Виз. врем. 30 (1969) 3–37; P. Charanis, *Observations on the"Anti-Zealot" Discourse of Cabasilas*, RESEE 9 (1971) 369–376; Matschke, *Fortschritt und Reaktion*, 175–186; E. Werner, *Gesellschaft und Kultur im XIV. Jahrhundert: social-ökonomischen Fragen*, Actes du XIVe Congrèss International des Études Byzantines, I, Bucarest 1974, 93–110; Mavrommatis, *Palaiologoi*, 98–104; D. Papadatou, *Political associations in the Late Byzantine period: the Zealots and sailors of Thessalonica*, Balkan Studies 28-1 (1987) 3–23.

[429] Greg. II, 633–634. Уп. Максимовић, *Последње їодине*, 178; van Dieten, *Gregoras*, III, 278–279 n. 141.

[430] Поред литературе о покрету зилота, дате у претходним напоменама, за личност Михаила Палеолога упућујемо на: D. Polemis, *The Doukai. A Contribution to the Byzantine Prosopography*, London 1968, 96 n. 10; PLP 9 (1989) № 21527.

[431] О синовима Алексија Апокавка, Јовану и Манојлу, в. PLP 1 (1976) Nos 1187, 1191.

бена обележја сасвим непозната ромејској историји, будући да су зилоти образовали својеврсну републику, која је умногоме иступала као засебан и независан политички субјект. Одсуство било каквих чвршћих аналогија у целокупној претходној, а и потоњој повести Византије – збиља се радило о веома специфичном феномену – упућивало је истраживаче да неке паралеле са зилотском владавином у Солуну потраже у догађајима из појединих италијанских градова, покретима који су били налик на овај у другом граду Царства, подводећи читаву скупину поменутих збивања под заједничку куполу извесних општих кретања у медитеранским градовима XIV столећа. Премда аналогије овакве врсте са собом неминовно носе и додатну опасност, у литератури, пропраћено аргументима сасвим довољне научне ваљаности, може се срести упоређивање „солунске комуне" са устанком Симона Боканегра у Ђенови 1339. године, или са буном чомпа у Фиренци 1345. односно 1378, па чак и са подухватом који је 1347. у Риму извео Кола ди Риенци.[432] У сваком случају, радило се о нечему што је довело до тога да грађански рат и прилике у Византијском царству, ионако тешке и испуњене зебњом за сутрашњицу, буду још више замршени.

Каншакузинови шешки дани

Ма какви да су могли бити планови Јована Кантакузина по проглашењу за цара, у октобру 1341. године, изненадна ланчана реакција антиаристократских побуна у градовима европских провинција државе Ромеја морала их је ако не осујетити а оно барем унеколико изменити. Зиму 1341/42, која је наводно била дуга и веома студена, он је провео у Дидимотици, можда још увек не без наде да ће нешто постићи у преговорима

[432] Тако, на пример, Tafrali, *Thessalonique*, 256 и М. Левченко, *История Византии. Краткий очерк*, Москва – Ленинград 1940, 246–247 наглашавају утицај италијанских република, особито познати догађај у Ђенови 1339. године. С друге стране, Сюзюмов, *К вопросу*, 24–25 (за пун библиографски податак в. н. 428) сматра да је покрет зилота најумесније упоредити са иступањем грађана Рима, 1347. године, које је предводио Кола ди Риенци. И, најзад, Курбатов – Рутенбург, *Зилоты и чомпи*, 3–37 наглашавају, уз навођење свих постојећих паралела које се могу срести у литератури, да упоређивања с наведеним устанцима у разним италијанским градовима ипак показују немогућност успостављања непосредних аналогија. Занимљиво је напоменути да је Јован Кантакузин у лето 1347. године, тада већ као византијски цар, упутио једно писмо Коли ди Риенцу, у коме му честита преузимање власти у Риму. В. Dölger, *Regesten*, V, № 2922. Cf. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, Madison 1952, 585; Nicol, *Kantakouzenos*, 96 n. 154; E. de Vries-Van der Velden, *A propos d'une lettre inexistante de Jean VI Cantacuzene*, Byz. 46 (1976) 330–353.

са регентством. Међутим, са сваким протеклим даном та је нада морала бити све блеђа, па је искусни дипломата и ратник постао свестан да се оружани сукоби не могу мимоићи. Наступао је период од неколико година који је био веома битан за његов живот, као и за даљу судбину Царства коме је до тада предано служио. Стога је овим догађајима у својим мемоарима Јован Кантакузин посветио много простора, дајући сопственом перу ширину и замах сведока истинске епопеје, у којој, примерице, епску тежину добијају битке које су, у ствари, биле само окршаји шачице војника[433].

Будући да његова позиција у Тракији није била нимало завидна, он је већ у марту 1342. године кренуо према западу, остављајући у Дидимотици супругу Ирину и ћерке на које је мотрио Манојло Асен, имајући под својом командом један одред војника.[434] Циљ овог маневра био је, наравно, уперен против Солуна, јер је било јасно да онај ко држи други град Царства може истовремено да надзире добар део византијских територија. Тада је дошло и до преговора са Хрељом, словенским великашем, који је добро осетио да спретним лавирањем између Јована Кантакузина, цариградског регентства и српског краља може за себе да извуче доста користи, па је његово држање током читаве 1342. године било врло колебљиво и пуно оштрих заокрета.[435]

Покушај Кантакузина да се домогне Солуна, чиме би умногоме повратио равнотежу изгубљену због губитка престижа у Тракији, пропао је зато што је у граду избио покрет зилота, који су у личности узурпатора цариградског трона видели и свог највећег непријатеља. На помоћ свог старог пријатеља и сарадника, протостратора Теодора Синадина, више није могао рачунати, јер је овај великодостојник после изнуђеног бекства са положаја намесника у највећем граду Македоније у правом смислу речи сишао са позорнице великих историјских догађаја у Византији.[436]

---

[433] Од четири књиге својих мемоара, читаву трећу и уједно најопширнију, која садржи око 40 процената целокупног обима, посветио је Јован Кантакузин збивањима у грађанском рату од 1341. до 1347. године. Cf. Cant. II, 11–615.

[434] Cant. II, 195. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 49; Asdracha, *Rhodopes*, 193. О Манојлу Асену, шураку Јована Кантакузина, већ је било речи у другом одељку претходног поглавља, а око неуспеле завере против династије Палеолога 1335. године.

[435] Навешћемо само неколико основних радова који се односе на политичку каријеру овог локалног магната: М. Динић, *Реља Охмућевић – историја и предање*, ЗРВИ 9 (1966) 95–118; M. Bartusis, *Chrelja and Momcilo: Occasional Servants of Byzantium in Fourteenth Century Macedonia*, BSl 41 (1980) 201–221; С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982) 103–117; Виз. извори, 204 сл. (С. Ћирковић – Б. Ферјанчић).

[436] Максимовић, *Последње године*, 183–184 истиче да се Теодор Синадин после бекства из Солуна и боравка у Гинекокастрону, у време када је позиција Јована Кантакузина изгледала безнадежна, повукао на неко од својих имања и тамо

Претња могућег доласка Алексија Апокавка са војском одједном је положај Јована Кантакузина довела скоро до ивице безнадежног. Стекло се сасвим довољно разлога да се поколеба јер се чинило да му све што је започео ненадано и незаустављиво измиче. Међутим, Јован Кантакузин, кога никада није напуштало присуство духа и самоуверености, и у овој стешњеној, па могло би се рећи и безнадној ситуацији, проналази, бар на први поглед, заиста парадоксално решење. Ношен тврдоглавом жељом да упркос тешко решивим неприликама ипак не попусти пред цариградским регентством, тачније речено пред Алексијем Апокавком, који је господарио престоницом и заправо био његов једини прави супарник, он је одлучно кренуо на север, према Србији. Помисао да бољег избора, у ствари, није ни имао није далеко од истине, а вероватно је на уму имао и пример свог некадашњег пријатеља Сиргијана, који је само неколико година раније поступио на исти начин. Тако се српски краљ све више уплитао у византијске размирице и, будући да је био потпуно свестан моћи своје државе, у њему је лагано почела да сазрева велика идеја о образовању новог царства, идеја која је својевремено заокупљала бугарске владаре Симеона (893–927) и Јована Асена II (1218–1241).

Одлазак у Србију

Међу многобројним врлинама којима је Јован Кантакузин био обдарен била је и та да је на најбољи начин умео да проналази пријатеље, затим да негује успостављена пријатељства и најзад, али никако не и на последњем месту, да их користи на најпробитачнији начин.[437] Са српским краљем се упознао средином тридесетих година, када се Стефан Душан састао са Андроником III. Сада када се налазио у критичној ситуацији, готово окружен и потпуно одсечен од основног упоришта Дидимотике, он се сетио моћног словенског владара, и на челу само две хиљаде својих преосталих војника кренуо у Србију. На вест да му у госте долази тако угледан ромејски великодостојник, Стефан Душан, који се тада налазио негде на Морави јер је његова супруга требало да посети свог брата, бугарског цара Јована Александра, променио је планове и са краљицом Јеленом похитао према југу. До састанка је дошло јула 1342. у Паунима код Приштине.[438]

провео последње године живота, далеко од попришта главних догађаја у грађанском рату.

[437] Nicol, *Last Centuries*, 201.

[438] О доласку византијског узурпатора у Србију и о преговорима са Стефаном Душаном подробно извештава сам Јован Кантакузин, а такође и Нићифор

Према споразуму који су постигли после дугих дипломатских надмудривања, требало је да сваки од двојице нових савезника задржи градове које освоји у предстојећој заједничкој борби против цариградског регентства.[439] Сходно договору, у Србији је као талац остао Манојло Кантакузин, а две војске су већ крајем лета напале важан град Сер, али, како се показало, неуспешно.[440] Нови смер који су догађаји узели одласком Јована Кантакузина у Србију – вероватно неочекивани за његове противнике у Цариграду – приморали су регенте да без много оклевања предузму одговарајуће кораке. Тако је Алексије Апокавк стигао до Христопоља, отприлике у време када је супарничка страна опседала Сер, и посео тамошње теснаце како би затворио пролаз од Сера према Дидимотици.[441] Међутим, његов покушај да заузме други град Тракије, у коме су се налазиле Кантакузинове супруга и ћерке, није уродио плодом.[442]

Григора. В. Cant. II, 257–277; Greg. II, 636–642. Подаци су то, наравно, који су наишли на заслужен одјек у литератури. Поменућемо само најопштије радове: Флоринский, *Славяне и Византия*, II, 86 сл.; Јиречек, *Историја*, I, 219; *Историја народа Југославије*, I, 355–356 (М. Динић); Nicol, *Last Centuries*, 201– 202; *Историја српског народа*, I, 517 (Б. Ферјанчић); *Виз. извори*, 231–240, 377–406 (Б. Ферјанчић) (крајње подробно с навођењем целокупне литературе). О дворовима српских владара писао је С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову*, Зборник за ликовне уметности 20 (Нови Сад 1984) 67–83 (посебно за Пауне 77–79).

[439] Неподударност главних извора око услова под којим је склопљен споразум између српског краља и византијског узурпатора изазвала је различита тумачења и широку распру у историографији. Притом су истраживачи, то је посебно занимљиво, углавном склони да више верују Нићифору Григори (Greg. II, 656), који даје услове отприлике на начин који је изнет у нашем главном тексту, него да поклоне поверење речима Јована Кантакузина (Cant. II, 272–273), непосредног учесника и сведока. Таква процена, наравно, није без ваљаних разлога, будући да се цар-писац увек трудио да догађаје, а нарочито своју улогу у њима, представи у што је могуће повољнијој светлости. Наводимо неколико радова у којима се исцрпније расправља о овом питању: Флоринский, *Славяне и Византия*, 81–83; Mavrommatis, *Palaiologoi*, 105 sq.; Soulis, *Serbs*, 16 sq.; *Виз. извори*, 247–249 н. 75, 399 н. 125 401–402 н. 131–135 (Б. Ферјанчић).

[440] Cant. II, 289–294; Greg. II, 647–648. Такође је било договорено да се Манојло Кантакузин ожени ћерком српског великаша Јована Оливера. Други син Јована Кантакузина био је већ верен за Изабелу, кћи кипарског краља Гија од Лузињана, али је 1341. године та веридба раскинута. В. Binon, *Guy d'Armenie*, 127, 135–136; Nicol, *Kantakouzenos*, 122; *Виз. извори*, 233–234 н. 39, 240 242, 414 (Б. Ферјанчић). Од планова да се Манојло Кантакузин ожени ћерком Јована Оливера на крају није било ништа и неколико година доцније он се, сада као царев син, ипак оженио Изабелом од Лузињана, својом некадашњом заручницом.

[441] Cant. II, 293. Cf. Lemerle, *Philippes*, 197; Nicol, *Kantakouzenos*, 52; Asdracha, *Rhodopes*, 97; *Виз. извори*, 413 н. 166–167 (Б. Ферјанчић).

[442] Cant. II, 303–305.

У јесен 1342. Ана Савојска је Стефану Душану упутила два посланства, прво са предлогом да у замену за везаног Јована Кантакузина уступи краљу неке градове, а друго, са још примамљивијим обећањима, нудећи све градове западно од Христопоља, изузев Солуна, уз обавезу да Срби свог неочекиваног госта и узурпатора држе заточеног.[443] Будући да словенски владар, у ствари, није желео да одлучно потпомогне јачање ниједне од супротстављених странака у грађанском рату који се заподенуо код Ромеја, он је глатко одбио обе понуде. Јован Кантакузин је, с друге стране, у касну јесен 1342. доживео још један неуспех јер му није пошло за руком да од Срба преотме Воден,[444] што је узурпатору само донело нове невоље.

Вишемесечне недаће током читаве 1342. године и врло несигурне даље перспективе истањиле су привржености већег броја његових људи, прилично уплашених за своју судбину, што је имало за исход ново осипање Кантакузинове пратње. Тако је уз њега, по повратку у Србију, негде пред крај 1342, остало свега пет стотина највернијих и најупорнијих људи,[445] што је за било какав озбиљнији подухват било исувише мало. Управо је то био тренутак када је узурпаторова позиција досегла најнижу тачку у току читавог грађанског рата, а жалосно стање у коме се нашао регентима у Цариграду, и поред даље безуспешне опсаде Дидимотике, могло је створити разумљиву илузију да је са Јованом Кантакузином готово и да је победа надохват руке. А онда, када се то најмање очекивало, спас му је стигао у виду посланства великаша Тесалије, који су, вероватно због бриге да талас побуна против феудалне аристократије не закачи и њих, изразили спремност да га признају за цара.[446]

Том приликом Кантакузин је издао хрисовуљу тесалијским архонтима, као и своме нећаку Јовану Анђелу кога је наименовао за тамошњег намесника.[447] Околност да је једна византијска провинција здушно подр-

---

[443] Ibid. 305–306. Нићифор Григора (Greg. II, 642), с друге стране, зна за само једно посланство које је царица упутила српском краљу. Уп. *Виз. извори*, 238–240 н. 50, 417–418 н. 179–181 (Б. Ферјанчић), где су изнета сва досадашња мишљења у науци која се тичу овог питања. О томе је расправљао и van Dieten, *Gregoras*, III, 281–282 n. 156.

[444] Cant. II, 301. Уп. *Виз. извори*, 414–416 н. 173–175 (Б. Ферјанчић).

[445] Cant. II, 295–296. Уп. Острогорски, *Историја*, 481; Nicol, *Kantakouzenos*, 52; Weiss, *Joannes Kantakuzenos*, 41.

[446] Cant. II, 309–322; Greg. II, 656–658. Cf. Parisot, *Cantacuzène*, 180; Флоринский, *Славяне и Византия*, I, 66–67; Nicol, *Kantakouzenos*, 52–53; Ф. Баришић, *Михаило Мономах, епарх и велики контоставл*, ЗРВИ 11 (1968) 227 сл.; Weiss, *Joannes Kantakuzenos*, 41; Ферјанчић, *Тесалија*, 215 сл.; *Виз. извори*, 249 н. 76, 419 н. 186–187 (Б. Ферјанчић); van Dieten, *Gregoras*, III, 292–293 n. 185–189.

[447] Текст хрисовуље, који иначе у својој историји доноси сам Јован Кантакузин, подробно су анализирали поједини истраживачи. Cf. H. Hunger, *Urkunden-und*

жала његове претензије, а Тесалија била прва која је то учинила, узурпатору је олакшала и положај у односу на српског краља, будући да је до тада непријатно велику зависност од Стефана Душана свела на ипак подношљиву меру. Ваља нагласити да је Јован Кантакузин и овога пута доследно истрајавао на поштовању принципа легитимности, будући да је у хрисовуљи наложио да се у молитвама по читавој Тесалији на првом месту помињу имена Ане Савојске и Јована V Палеолога. Та маска легитимности, коју је љубоморно чувао до преузимања власти у Цариграду, требало је да му, између осталог, донесе и извесну наклоност оних који су били на страни младог цара. У сваком случају, подршка тесалијских магната вратила је Јована Кантакузина из „мртвих" и унела нову неизвесност у сукоб двеју зараћених страна. Крај грађанског рата био је још увек веома далеко.

Упркос несумњивом олакшању које је Кантакузин морао да осети због подршке тесалијских феудалаца, његов је положај још увек био пун неизвесности. Супруга и ћерке су му, боравећи у опседнутој Дидимотици, биле изложене великој опасности,[448] а љути супарник Алексије Апокавк држао је Тракију. Штавише, велики дукс је крајем 1342. године започео преговоре са српским краљем и био је спреман да се са њим састане недалеко од ушћа Струме.[449] Премда у својој историји једним беседничким обртом Јован Кантакузин настоји да увери читаоце како је заправо он дао благослов Стефану Душану да се сретне са Алексијем Апокавком, како би тобоже раскринкао праве намере цариградског такмаца,[450] истина је, у ствари, да моћни словенски владар, који је свакако желео да ослушне и предлоге и планове друге стране у грађанском рату, при оваквом односу снага није морао превише полагати на мишљење ромејског узурпатора. Међутим, изненадна смрт великаша Хреље, који је изгледа био

Memoirentext: Der Chrysobullos Logos des Johannes Kantakuzenos für Johannes Angelos (Kant. Hist. II 312–322 Bonn), JÖB 27 (1978) 107–125; Mavrommatis, *Palaiologoi*, 107–110, 125–130; Nicol, Despotate. II, 125 sq. О Јовану Анђелу в. Nicol, *Kantakouzenos*, 147–148; Ферјанчић, *Севастократори*, 184; PLP 1 (1976) № 204; Maksimović, *Administration*, 135–136. Такође в. и Максимовић, *Апанаже*, 125 сл.

[448] Будући да су се у Дидимотици налазили у тешкој ситуацији, узурпаторове присталице су тражећи помоћ послале у Србију изасланика Манојла Тарханиота. В. Cant. II, 322–323; Greg. II, 652–653. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 53; van Dieten, *Gregoras*, III, 287–288 n. 176. Иако је емисар носио неповољне гласине, Јован Кантакузин могао је да одахне јер су то биле прве вести о судбини његових најближих после прилично дуго времена. О Манојлу Тарханиоту в. *Виз. извори*, 420 н. 190 (Б. Ферјанчић).

[449] Cant. II, 323–324.

[450] Ibid. 324.

главни посредник у овим преговорима, осујетила је предвиђени састанак Стефана Душана и Алексија Апокавка.[451] Посебно је занимљива чињеница да је током уговарања сусрета са српским краљем, до којег му је наводно било веома стало, велики дукс открио намеру да свога зета Андроника Палеолога прогласи за цара Ромеја.[452] Поново је, по ко зна који пут већ, право Јована V Палеолога на византијски престо било угрожено, али је погибија несуђеног василевса, који се јула 1344. удавио у Марици, уклонила и ову претњу.[453]

Околност да Јован Кантакузин, упркос многобројним недаћама које су га пратиле током читаве прве године сукоба са регентима, није клонуо духом, што је имало за последицу да се грађански рат продужавао у недоглед, уносила је неспокој међу аристократе који су у Цариграду били уз Алексија Апокавка. Тај је неспокој, с једне стране, рађао готовост да се преговара са узурпатором – велики дукс је одлучно одбио предлог Ане Савојске о склапању мира са њиховим супарником[454] – а, са друге, довео и до првих отворених критика упућених на рачун најмоћнијег члана цариградског регентства.[455]

Непоколебљиво решен да борбу против Јована Кантакузина води до краја, не чинећи притом било какве уступке, Алексије Апокавк је морао рачунати и са појавом извесног незадовољства, поготово када је рат почео да се отеже. Истина, вештим коришћењем нетрпељивости према узурпатору, анимозитету који је био двострук јер је потицао делом из нерасположења најнижих слојева, а делом из личног непријатељства појединих аристократских кругова, велики дукс је на почетку сукоба стекао велику предност у односу на свог некадашњег прија-

---

[451] Ibid. 327–328. Хреља је умро као монах Харитон 27. децембра 1342. године. Уп. *Виз. извори*, 421–422 н. 198 (Б. Ферјанчић), где су дати сви изворни подаци о смрти овога великаша као и одговарајућа литература, многобројна и разноврсна, која се односи на овај догађај.

[452] Cant. II, 323–324.

[453] О Андронику Палеологу, који је потицао из споредне гране царског дома, в. Papadopulos, *Genealogie*, № 49; Loenertz, *La chronique brève*, 356; PLP 9 (1989) № 21433.

[454] Cant. II, 327.

[455] Тако је Георгије Хумн, који је на почетку грађанског рата стао на страну Алексија Апокавка и био награђен титулом великог стратопедарха, критиковао великог дукса што троши новац за изградњу флоте, иначе непотребне у овом рату који се изразито водио на копну. В. Cant. II, 325–326. О овом истакнутом представнику угледне византијске породице Хумн в. R. Guilland, *Le Stratopédarque et le Grand Stratopédarque*, BZ 46 (1953) 78 (= *Recherches*, I, 508); J. Verpeaux, *Notes prosopographiques sur la famille Choumnos*, BSl 20 (1959) № 18 261–262; van Dieten, Gregoras, III, 258–260 n. 83, 383–384 n. 511.

теља. Тако су му, између осталих, пришли и врло угледни припадници великашких византијских породица као што су, на пример, браћа Андроник, Константин и Исак Асени (подсећања ради, Андроник Асен је био отац Кантакузинове жене Ирине).[456] Међутим, ток грађанског рата – уместо очекиваног брзог завршетка, сукоб се расплинуо у споре и опрезне маневре двеју зараћених страна – изневерио је надања појединих Апокавкових присташа. Изузетно осетљив према расположењу аристократа, заправо у непрестаном страху од њихове опозиције, а истински удаљен од цариградског демоса, велики дукс је почео све више да се осамљује јер је постајао неповерљив чак и у односу на оне сараднике који су му помогли да се упусти у читав подухват. То је имало за последицу нови талас хапшења угледних људи у престоници, негде крајем 1342. и почетком 1343. године, што су свакако биле врло непопуларне мере и нису могле допринети побољшању друштвене климе у Цариграду.[457] Нарастајућа сумњичавост Алексија Апокавка, која је попримала обележје правих обрачуна, у наредне две године досегла је крајње озбиљне размере.

У жељи да што је могуће више поправи своју незавидну позицију, Јован Кантакузин је крајем 1342. године поново посегао за помоћи једног свог пријатеља – ајдинског владара Умура. Нићифор Григора, који је о господару Смирне писао бираним речима и веома похвално, упоредио је пријатељство селџучког емира и византијског узурпатора са присном оданошћу Ореста и Пилада, античким симболом срдачног и пожртвованог друговања.[458] Упркос похвалама које је о владару емирата Ајдин изрекао ромејски полихистор, у овом поређењу, ипак, не можемо а да не видимо и извесну дозу малициозности, усмерене према Јовану Кантакузину.[459] На позив свог византијског пријатеља, Умур, који је Царству пружио велику помоћ у борби против Албанаца 1338. године, спремно се појавио у Тракији почетком 1343, водећи са собом многољудну војску.[460] Премда ова селџучка експедиција није дуго траја-

---

[456] О Андронику, Константину и Исаку Асенима в. Божилов, *Асеневци*, № 6 268–283, № 9 288-290, № 7 283–287. Поред њих, уз великог дукса били су још, на пример, Георгије Хумн и Јован Гавала. Основна литература о првом дата је у претходној напомени, а што се тиче другог упућујемо на *Виз. извори*, 362 н. 27 (Б. Ферјанчић).

[457] Максимовић, *Алексије Айокавк*, 179 сл.

[458] Greg. II, 649.

[459] D. Korać – R. Radić, *Orestes and Pylades in Byzantine Historiography (Two examples)*, ЗРВИ 44/1 (2007) 191–195.

[460] Cant. II, 344–348; Greg. II, 648–652; Enveri, 93–96. Cf. Lemerle, *Aydin*, 145–151; Weiss, *Joannes Kantakuzenos*, 41–42; Gill, *Cantacuzenus and Turks*, 59 (с погрешним

ла – по свој прилици била је прекинута због оштре зиме – њен стварни учинак није био безначајан: за Јована Кантакузина представљала је подстрек, а донела је и предах Дидимотици, коју снаге цариградског регентства током те зиме нису више опседале.[461] Међутим, у годинама које су следиле узурпатор није више увек могао да озбиљније рачуна на подршку ајдинског емира, поготово после 1344, будући да је нова крсташка кампања непосредно угрозила Умурове области, у првом реду Смирну, а у једној од тих борби 1348. године погинуо је и сам селџучки владар. То, ипак, није значило да је Јован Кантакузин морао да се сасвим лиши помоћи свог исламског пријатеља. Тако су се одреди ајдинског емира обрели у Европи 1343, 1345. и 1346, па је чак и у пролеће 1348. Умур био приправан да помогне сада већ василевсу Јовану VI Кантакузину, који је намеравао да крене против Стефана Душана.[462] Уосталом, у критичним тренуцима ромејски угледник није се либио да посегне за савезништвом најмоћнијег од свих малоазијских емира – османлијског владара Орхана.

Раздор међу савезницима

Током зиме 1342/3, као што се донекле и могло очекивати, и савезнички односи Стефана Душана и Јована Кантакузина запали су у ћорсокак, јер је дошло до првих знакова неповерења. Укрштање њихових големих амбиција, које су стајале једна насупрот другој, неминовно је осудило међусобну сарадњу на кратковечност. Потпора тесалијских феудалаца умањила је узурпаторову зависност од српског краља, али је свакако могла изазвати подозрење Стефана Душана, коме није одговарало ни знатније јачање византијског савезника. Није без значаја чињеница да је за све време трајала прилично снажна офанзива српских одреда не само према Албанији, која је с изузетком Драча сасвим потпала под власт немањићке државе, него и према македонским тврђавама које су чували прилаз Солуну, а то су Воден, Костур и Хлерин, које нису одоле-

---

датирањем у почетак 1342. године); Жуков, *Эмираты*, 39; van Dieten, *Gregoras*, III, 286–288 n. 167–176.

[461] Cant. II, 348–349.

[462] О поменутим доласцима Умурових ратника у Европу cf. Lemerle, *Aydin*, 158 sq.; Жуков, *Эмираты*, 39–44. Уопште о односима између Царства и селџучких емирата у овим годинама такође в. G. Vismara, *Le relazioni dell'Impero con gli emirati selgiuchidi nel corso del secolo decimoquarto*, BF 3 (1968, Amsterdam 1971) (= Polychordia. Festschrift F. Dölger zum 75. Geburtstag) 210, 221.

ле нападима.[463] Пукотине које су се лагано јављале у савезништву Јована Кантакузина и Стефана Душана прерасле су у прави раздор у априлу 1343. године, када је узурпатор, напустивши заједнички табор, кренуо ка Верији и ушао у ову важну утврду.[464] То је означило крај сарадње која је потрајала око девет месеци, мада је до коначног раскида дошло заправо тек у лето 1343. године.[465]

Придобијањем Верије Јован Кантакузин престао је да буде пребег који је у безизлазној ситуацији тумарао унаоколо. Држећи Верију с околином, која је била не тако далеко од Тесалије чији су га магнати признали за цара, а овладавши ускоро и тврђавама као што су Сервија, Платамон, Петра, Соск и Старидол, узурпатор је стекао снажно упориште за даљу борбу.[466] У мноштву занимљивих и бурних догађаја у лето 1343. године, бележимо да су се у једном тренутку у пределима надомак Солуна, који су држали зилоти, нашле војске Алексија Апокавка, Стефана Душана и Јована Кантакузина, и да је узурпатор под наводно драматичним околностима успео да са својим људима измакне трупама супарника.[467] Јер, раздор са противником цариградског регентства – то не би требало да представља неко изненађење – приближио је српског краља и великог дукса. Главни подстицај за ово приближавање припадао је, ипак, Алексију Апокавку,[468] који је, затечен новим развојем збивања и зазирући од нарастања снаге свог такмаца, у једном тренутку чак био спреман да уради оно што је до тада сматрао незамисливим и тврдоглаво одбијао – упутио је свог посланика у Верију.[469] Глатко одбијање било каквих озбиљнијих преговора, којим је Јован Кантакузин

[463] *Историја српског народа*, I, 519 (Б. Ферјанчић).

[464] Прецизно датовање овог догађаја омогућава једна Кратка хроника. В. Kleinchroniken, 83 № 40. О овим догађајима исцрпно извештавају Cant. II, 351–355; Greg. II, 654–656. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 54; Chionidis, *Historia*, II, 40; Soulis, *Serbs*, 22; *Виз. извори*, 243–248, 433–440 (Б. Ферјанчић).

[465] Cant. II, 372–375 истиче да је после дипломатског надмудривања српског краља и византијског узурпатора, током летњих месеци 1343, Стефан Душан прешао на страну цариградског регентства и отворено објавио рат Јовану Кантакузину. Уп. *Виз. извори*, 447–449 (Б. Ферјанчић).

[466] Cant. II, 355. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 54.

[467] Cant. II, 357–362; Greg. II, 658–661. Уп. Флоринский, *Славяне и Византия*, II, 92–93; Chionidis, *Historia*, II, 41–43; (посебно подробно) *Виз. извори*, 249–251, 440–445; (Б. Ферјанчић); van Dieten, *Gregoras*, III, 294–296 n. 190–200.

[468] Cant. II, 362 истиче да је Алексије Апокавк настојао да даровима и примамљивим обећањима придобије Стефана Душана како би овај прешао на страну цариградског регентства и кренуо против Јована Кантакузина. Greg. II, 662–663 такође казује о томе како је узурпатор замерао великом дуксу да је много пара потрошио на поклоне и посланства којима је покушао да за себе придобије српску страну у ратовању против Јована Кантакузина.

[469] Cant. II, 362–368; Greg. II, 662–663. Уп. *Виз. извори*, 251–252, 445–446 (Б. Ферјанчић).

испратио Апокавковог емисара, речито је казивало о промени распореда снага. Почетна неспорна надмоћност престоничког тријумвирата, било је то очигледно, неповратно је изгубљена.

Побољшање Кантакузинових позиција у пролеће и лето 1343. године није могло да остави равнодушним ни цариградске архонте, који су, хитро процењујући измењено стање, били склони да се потражи мир са узурпатором. Међутим, Алексије Апокавк, који је већ почео да испољава прве знаке неспокојства, није прихватио овакав предлог, можда управо и због оцене да је сада мало окаснео и непримерен, и као такав највероватније и узалудан.[470] Будући немоћни да сукоб са Јованом Кантакузином реше сопственим снагама, а и забринути због пораста узурпаторовог престижа, цариградски регенти су прибегли покушајима да помоћ потраже од страних сила. Због тога многобројна сачувана сведочанства из овог времена указују на веома живу дипломатску активност тријумвирата који је штитио права малог Јована V Палеолога. Пошто се претежно радило о додирима са западним силама, кључну улогу, пре свега захваљујући свом пореклу, имала је царица Ана Савојска, али је такође извесно да су сви њени кораци на тој страни морали имати и сагласност Алексија Апокавка. Тако се царица-удова обратила Венецији тражећи војну помоћ за борбу против Турака и молећи да република посредује код српског краља да обустави ратне операције против Византије и допринесе да се разреши спор са Јованом Кантакузином. У одговору који је састављен у Млецима 12. маја 1343. године византијском посланству се ставља до знања да су припреме за рат против Турака у току, а да ће република настојати да одврати српског краља од напада на ромејске области.[471] И, заиста, убрзо је у Србију упућен изасланик Марино Ванијер.

У међувремену је, као што је већ речено, после разлаза са Јованом Кантакузином Стефан Душан лагано прешао на страну регентства, добрим

---

[470] Cant. II, 368–372 говори о саветовању које је било у лето 1343. године у табору Алексија Апокавка, а на коме се расправљало о тренутној ситуацији у грађанском рату и посебно о ставу који би требало заузети у односу на Јована Кантакузина. Своје мишљење изнео је, између осталих, и Михаило Мономах, истакнути византијски великодостојник, који је на почетку грађанског рата био уз узурпатора, али је потом пристао уз цариградско регентство. Сматрао је, а то је било и мишљење већине окупљених архоната, да би најцелисходније било склапање мира са Јованом Кантакузином. Пресудило је, ипак, непристајање Алексија Апокавка, личности чија је реч тада имала одлучујућу улогу, што значи да се рат настављао. О Михаилу Мономаху в. Ф. Баришић, *Михаило Мономах, ейарх и велики коносшавл*, ЗРВИ 11 (1968) 215–234; PLP 8 (1986) № 19306.

[471] Ljubić, *Listine* II, № 288 174–175; Thiriet, *Régestes*, I, № 155. Уп. Флоринский, *Славяне и Византия*, II, 94; Јиречек, *Исшорија*, I, 220; Lemerle, *Aydin*, 182–183 n. 7; *Crusades*, III, 58 (D. Geanakoplos); Nicol, *Byzantium and Venice*, 260.

делом и на упорне потицаје Алексија Апокавка, премда ту промену није схватао као нешто што подразумева безрезервну оданост и строге обавезе. Добро свестан властите снаге, а скоро до танчина упућен у византијске слабости које је грађански рат само још више истакао, српски краљ није своју улогу видео у верном савезништву са Царством него је ковао знатно амбициозније планове. Цариградско регентство било је спремно да суседном словенском владару учини знатне уступке за помоћ у борби против узурпатора, награду која не би била само изражена у даривању земаља и градова него и у женидби ћерке Андроника III Палеолога и Душановог сина и наследника Уроша.[472] Чињеница да о планираном браку говори само Нићифор Григора, али не и Јован Кантакузин, могла би да изазове и извесну недоумицу да није сачуван један млетачки извор, акт из 4. септембра 1343. године, у коме се налаже посланику Венеције у Србији да краљу изрази радост због веридбе његовог сина са сестром византијског цара (*cum sorore domini imperatoris Constantinopolis*).[473] Ако су исправна наша разматрања, према којима је Јован V Палеолог могао имати само две рођене сестре, на српски двор требало је да као невеста оде Марија Палеолог јер се Ирина, удата за бугарског престолонаследника, већ налазила у Трнову.[474] Утисак је, међутим, да до планираног брака није дошло вероватно и зато што Стефан Душан није био у стању да испуни смела потраживања цариградског регентства (заробљавање Јована Кантакузина или уручивање његове одсечене главе), па се византијска принцеза, тада у узрасту између шест и десет година, удала тек 1355. за Франческа I Гатилузија.

Царски накиӣ у Венецији

Није се Ана Савојска ограничила само на тражење да Венеција посредује код српског краља у интересу цариградског регентства, него је од Млечана, као и од њихових великих ривала Ђеновљана уосталом, потраживала и непосредну помоћ у грађанском рату који је у Царству попримао све шире димензије. Обе италијанске републике, наравно, за своје евентуално учешће у ромејским размирицама очекивале су и одго-

[472] Greg. II, 642.

[473] Ljubić, *Listine*, II, № 323 192. Ове занимљиве податке Нићифора Григоре и венецијанског документа уочили су многобројни истраживачи. Упућујемо на само неколико радова: Muratore, *Una principessa*, 363; *Исӣорија народа Југославије*, I, 356 (М. Динић); М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића*, Виндзор 1956, 60; Mavrommatis, *Palaiologoi*, 106–107; Soulis, *Serbs*, 23 и нарочито подробно *Виз. извори*, 238–240 н. 50, 448 н. 292 (Б. Ферјанчић).

[474] О кћерима Андроника III и Ане Савојске в. н. **231** у претходном поглављу.

варајућу надокнаду коју су царица и њени сарадници тешко могли безболно да подмире. Грађански рат, који је дубоко ушао у другу годину свог трајања, финансијски је веома исцрпео не само Јована Кантакузина него и његове супарнике у Цариграду. Уопште, недостатак новца у Царству четрдесетих година XIV столећа био је чињеница која се није могла заобићи. Лавовски део прихода чиниле су царинске дажбине, а познати податак Нићифора Григоре – без обзира на то што треба допустити могућност да је унеколико карикиран – указује да се у царску благајну од царина у престоници сливало тридесет хиљада дуката, док су у исто време Ђеновљани у Галати убирали чак две стотине хиљада.[475] Због тога је некако баш у ово време отпочело знатније кредитирање Царства од стране Млечана, што се продужило све до пропасти Византије, будући да Ромеји нису били у стању да врате дугове који су вртоглаво расли. Притиснута недостатком новца, Ана Савојска се у пролеће 1343. обратила Венецији, посредовао је Пјетро Канале, и на основу одлуке сената од 5. априла 1343. године додељен јој је кредит у износу од тридесет хиљада златних дуката, са обавезом враћања у року од три године и каматом од 5 процената.[476] Будући да се радило о збиља великој суми – сматра се да је средином XIV века венецијански златник вредео два византијска перпера[477] – млетачки баило у Цариграду, Ђовани Градениго, у писму од 13. јуна 1343. године известио је дужда о тешкоћама око исплате дуга, при чему је изгледа једино решење било у повећању неких царина.[478] Ипак, уговор је ратификован 21. августа 1343. године, јер је Ана Савојска прибегла очајничкој мери – у Венецији је заложила царски накит.[479] Рачунала је да је једанаестогодишњи Јован V Палеолог, који је потписао овај споразум, већ крунисан и да до следеће генерације те драгоцености неће бити неопходне.[480] Међутим, нико тада није могао ни слутити да ће царски накит

---

[475] Greg. II, 842. Cf. Zakythinos, *Crise*, 83; Острогорски, *Историја*, 489; Oikonomidès, *Hommes d'affaires*, 46; Hendy, *Studies*, 157.

[476] Thiriet, Régestes, I, № 153.

[477] Cf. Thiriet, Régestes, I, 225–227; F. Lane – R. Mueller, *Money and Banking in Medieval and Renaissance Venice*, vol. 1 (Coins and Moneys of Account), Baltimore – London 1985, 417.

[478] Ово писмо је објавила Maltezou, *Thesmos*, 229–231.

[479] B. Bertelè, *I gioielli*, № 4 144–149; Dölger, *Regesten*, V, № 2891. Ову знамениту византијско-млетачку трансакцију регистровали су, наравно, многобројни истраживачи. Наводимо неке од њих: Muratore, *Una principessa*, 371–375; Heyd, *Commerce*, I, 490 n. 2; Zakythinos, *Crise*, 92, 99; Острогорски, *Историја*, 489; Bertelè, *I gioielli*, 94 sq.; Maltezou, *Thesmos*, 112; Ђурић, *Сумрак*, 18; Hendy, *Studies*, 230; Nicol, *Byzantium and Venice*, 259–260.

[480] Nicol, *Last Centuries*, 204–205.

заувек остати у ризници цркве Светог Марка, из простог разлога што Царство до краја свог постојања није смогло финансијске снаге да дуг, на који су Млечани подсећали цариградску владу приликом сваког продуживања трговачких уговора (на пример 1344, 1345, 1347),[481] некако измири. Опадање моћи Византије, које се испољавало на разне начине, почело је да бива праћено и стицањем непријатне, али не и незаслужене репутације непоузданог дужника.

Недаћама цариградских регената које су почев од 1343. године постајале све многобројније и озбиљније придружила се још једна, али на несрећу Алексија Апокавка и Ане Савојске таква да на њу, ни поред најбоље воље, нису могли знатније да утичу. Поновила се позната историја о томе како је Царство неретко бивало недужна жртва туђих размирица, овога пута оних које су избиле између Златне Хорде и италијанских република. Све је почело једним готово безазленим испадом, који се претворио у озбиљан сукоб са неочекивано разгранатим међународним реперкусијама. На пијаци у Тани, главној ђеновљанској колонији за трговину са Златном Хордом, избила је чарка, негде августа–септембра 1343. године, једна од оних које су се скоро свакодневно догађале на шароликим базарима лучких градова где су се додиривали разни светови и сустицали најразличитији народи. У свађи месног живља и Млечана страдао је један Татарин. То је до те мере расрдило његове сународнике да су они, додељујући себи улогу извршиоца правде, у бесу претукли и опљачкали тамошње хришћанско становништво, махом грађане италијанских република Венеције, Ђенове и Фиренце, што је изазвало велики спор између Златне Хорде и првенствено лигуријске државе.[482]

Нови татарски хан Џанибег (1342–1357), који је после краткотрајне владавине старијег брата Тинибега (1341–1342) наследио престо свог оца Узбега, на поменута збивања одговорио је по кратком поступку заузимањем Тане и протеривањем италијанских грађана, чиме је Ђенова после више од седамдесет година поседовања заувек изгубила овај важан лучки град на ушћу Дона у Азовско море. Дошло је, између осталог, и до значајног колебања цена на тржишту, тако да су се, на пример, цене зачина и свиле у Италији удвостручиле.[483] Последице ових догађаја врло

---

481 Nicol, *Byzantium and Venice*, 260 n. 1.

482 О поменутом инциденту у Тани извештава нас и Јован Кантакузин. В. Cant. III, 191–192. Основна литература о овој луци на ушћу Дона у Азовско море дата је у н. **158** претходног поглавља. За ове догађаје такође в. Скржинская, *Петрарка*, 248–249; Nicol, *Byzantium and Venice*, 261–262.

483 Heyd, *Commerce*, II, 188. Посебно је о трговини житом и његовим ценама расправљала E. Zachariadou, *Prix et marchés des céréales en Romanie (1343–1405)*,

брзо је морао осетити и сам Цариград. Он их је искусио на врло непријатан начин јер му је запретила велика оскудица животних намирница, пре свега жита и усољене рибе, што је за последицу могло да има и поремећај друштвене климе у престоници.[484] Допремање жита из Тракије, које је и у мирним условима било недовољно за потребе „царице градова", осетно је смањено у годинама грађанског рата, будући да су стални покрети разних војски, а поготово боравци турских трупа, који нису јењавали ни у овом периоду, имали погубан учинак на тамошњу економију.[485] Постојао је, додуше, још један начин да се жито набави, с обзиром на могућност Млечана да обезбеде довоз ове кључне живежне намирнице из малоазијских области које су се налазиле под турском влашћу, али су у предвечерје доласка снажне антитурске лиге хришћанских сила у предео Смирне ове тржнице биле затворене.[486]

Напуштајући за тренутак излагање око тешкоћа у добављању жита, али остајући ипак у кругу трговине на левантским пијацама, налазимо за сходно да подсетимо да је неколико година раније настао по много чему јединствен извор, чувени трговачки приручник фирентинског посленика Франческа Балдучија Пеголотија, својеврсна меркантилна енциклопедија крцата подацима и саветима око царина, цена, мерних јединица, мењачких трансакција и сличних обавештења релевантних за промет робе, дело које, међутим, није остало ограничено само на базаре источног

Nuova Rivista Storica 61 (Milano 1977) 291–306 [= VR, *Romania and the Turks (c. 1300–c. 1500)*, London 1985].

[484] У сећањима житеља Цариграда није могла да избледи снажна криза око набавке основних животних намирница од пре петнаестак година, у пролеће 1328, уочи смене на престолу. Заоштреност изазвана грађанским ратом сада је била још већа, а стање на спољнополитичком плану ништа мање замршено и пуно неизвесности. О ситуацији у Цариграду тога времена в. Matschke, *Fortschritt und Reaktion*, 156–164; Максимовић, *Алексије Апокавк*, 177 сл.

[485] Јован Кантакузин, савременик и најнепосреднији сведок ових збивања, пише да је Тракија била налик на „скитску пустињу", што је омиљени израз византијских писаца – поменућемо само Михаила Хонијата, Георгија Акрополита и Нићифора Григору, ауторе који га употребљавају у својим текстовима – када сликовито треба дочарати опустошену и опљачкану област. Реч је о позајмици из античке књижевности, неисцрпном надахнућу и узору византијских интелектуалаца, изразу који означава пуста и ненастањена места, а који потиче још од „оца историје" Херодота. Користио га је и Аристофан, а затим и други грчки људи од пера. Изложена непрестаним покретима разних војски, Тракија је ових година морала заслуживати поређење са „скитском пустињом" какво нам доноси цар-писац. В. Cant. II, 186 где уз пострадалу Тракију стоји – *skythike* eremia. Уп. Р. Радић, *„Скитска пустиња" у делима касновизантијских писаца*, Радови Филозофског факултета у Бањој Луци 4 (2001) 117–123.

[486] Lemerle, *Aydin*, 160–179; Zachariadou, *Trade and Crusade*, 46.

Средоземља.[487] Дакле, као што је већ поменуто, криза око снабдевања житом запретила је глађу, нешто налик стању које је у Цариграду било у пролеће 1328. године уочи коначног обрачуна Андроника II и Андроника III. У овом случају се мора узети у обзир и околност да је током лета 1343. Јован Кантакузин ипак, у извесној мери, учврстио своје позиције и да су недаће које су га пратиле 1342. године биле сада већ иза њега, па је новонастала осетљива ситуација до које је дошло због међусобица Златне Хорде и Ђенове доносила цариградском регентству приличне главобоље. Штавише, са те стране су у византијску престоницу, затим у читаво Царство, а и целу Европу уосталом, убрзо покуљале знатно крупније и озбиљније невоље. После освајања Тане, ратоборни татарски хан Џанибег се устремио и на другу ђеновљанску црноморску колонију, Кафу, коју је са прекидима опседао све до почетка 1347. године. Немоћни да војничким средствима заузму град, монголски су нападачи у тврђаву убацивали кужна трупла. У азијским степама куга је већ увелико беснела, а одатле се највећа пошаст средњег века, позната као Црна смрт, на италијанским трговачким бродовима раширила Европом.

Преврат у Трапезунту

Као што је већ речено, Трапезунтско царство је после смрти цара Василија I, у априлу 1340. године, постало поприште жестоког грађанског рата који је уз извесна смиривања потрајао готово петнаест година. У ту војну повремено се укључивала и Византија, наравно, у зависности од својих могућности, које због унутрашњих сукоба Јована Кантакузина и регентства нису биле особито велике. После протеривања Ирине и неуспелог покушаја са Михаилом Великим Комнином – све се то догађало у лето 1341. године – ни положај новог владара, Ане Анахутлу, није био посебно сигуран. Одређени кругови трапезунтске аристократије, која је у некој врсти егзила боравила у Цариграду, истакли су свог новог кандидата Јована Великог Комнина, Михаиловог сина, истрајно настојећи да убеде Ану Савојску и Алексија Апокавка – њихов дотадашњи ослонац Јован Кантакузин је био одстрањен из престонице – да им пруже одговарајућу подршку. Преговори су се одужили готово годину дана, па су у међувремену обезбедили помоћ Ђеновљана и 17. августа 1342. године бродовље је кренуло пут Трапезунта. Преврат је успео и 4. септембра

[487] F. Balducci Pegolotti, *La pratica della Mercatura*, ed. A. Evans (The Mediaeval Academy of America 24), Cambridge Mass. 1936, 32–54, где су дати подаци за тржнице Цариграда и Пере.

1342. године Ана Анахутлу је убијена, њени сарадници протерани, а имовина им конфискована, док се на престо попео Јован III Велики Комнин (1342–1344).[488] Ни ова промена, као уосталом ни претходне, није донела коначно смиривање прилика у Трапезунтском царству. Уследиле су несугласице у победничкој странци, па је 3. маја 1344. године Јована III на трапезунтском трону сменио отац, шездесетогодишњи Михаило Велики Комнин (1344–1349). Свргнути владар морао је да искуси уходани пут развлашћених понтских царева који је претпостављао изгнанство у Цариграду.[489]

Крсташи у Смирни

У међувремену се грађански рат, који је мешање словенских суседа – пре свега српске државе, а донекле и бугарског царства (уз сталне турске упаде у Тракију) – још више заплело, настављао са промењивом ратном срећом и тешко предвидивим исходом. Да челници зараћених страна нису бирали средства како би се примакли циљу живописно сведочи епизода о употреби, поред уобичајених чисто војничких и дипломатских деловања, другачијих метода, поступака које бисмо сасвим слободно могли да сврстамо у арсенале психолошког рата. Тако је Алексије Апокавк, у жељи да осујети савезништво Јована Кантакузина и малоазијских емирата, наредио да сви који су прелазили на источну обалу Мраморног мора проносе гласове о томе да је узурпатор умро боравећи код Трибала.[490] Уопште, сплин ратовања као да је лебдео над широким просторима не само источног Медитерана него и удаљенијих делова ондашњег света. Зато Нићифор Григора, иначе наклоњен помало песимистичким погледима на свет, немирну садашњост и неизвесну будућност (а, наравно, спреман да у свему томе препозна божју вољу), примећује да је то био период грађанских ратова, преврата и метежа, који су населили сваки кутак васељене, набраја Ђенову, Египат, Шпанију, Азију, а до њега је чак допрла вест са удаљеног Запада о великом сукобу,[491] у чему се може разабрати да је био обавештен и о чувеној бици код Кресија

[488] Panaret. 67; Greg. II, 681. Cf. Chrysanthos, *Ekklesia*, 243; Charanis, *Internal Strife*, 218; Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 89. О Ани Анахутлу в. PLP 5 (1981) № 12059.

[489] Panaret. 67–68; Greg. II, 681–682. Cf. *Chrysanthos*, Ekklesia 243–244; Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 89; van Dieten, *Gregoras*, III, 303 n. 236.

[490] Cant. II, 384. Cf. Lemerle, *Aydin*, 164 n. 3.

[491] Greg. II, 687–689.

коју су Енглези и Французи 1346. водили у оквиру недавно започетог такозваног Стогодишњег рата.[492]

У ову свеопшту слику свуда присутних ратовања на прави начин уклапа се и деловање новог папе Климента VI (1342–1352), некадашњег надбискупа Руана, кога су савременици упамтили и по томе што је био један од најбољих говорника свога доба. Можда више него било који његов претходник и наследник, он је показао велико занимање за збивања на Истоку, својски се залажући за одбрану хришћанства којег је на тој страни све више потискивао ислам.[493] Сматрао је да је један од његових првих задатака обнова антитурске лиге из 1334. године, па је не часећи ни часа са великом енергијом прионуо на тај големи и сложени задатак. Његову решеност најубедљивије илуструје чињеница да је за папу изабран у Авињону 7. маја 1342, а да му је Венеција већ 10. јуна 1342. године, дакле после само нешто више од тридесет дана откако му је почео понтификат, одговорила на нека питања око броја бродова и људи потребних за одмеравање снага са Турцима.[494] Уследила је веома живахна делатност папске столице, праћена одговарајућом разгранатом преписком,[495] која је врхунац досегла 30. септембра 1343. године када је Климент VI издао булу о прикупљању прилога за предвиђени подухват.[496] Папа је покушао да у коалицију увуче Албанце, Византинце и Бугаре,[497] а све у циљу да предстојећа акција буде постављена на што ширу међународну основу.

Оштрица намераване експедиције требало је да буде уперена против малоазијске Смирне, главног упоришта флоте ајдинског емира Умура, чије је бродовље ометало нормалну пловидбу и трговину у Егејском мору. Припреме на Западу су се обављале у тајности како би се супарник изненадио, али је Јован Кантакузин ипак био обавештен да је његов пријатељ и савезник у опасности. Узурпаторово упозоравајуће писмо, међутим, стигло је прекасно у табор ајдинског емира.[498] Ани Савојској, с друге стране, није било непознато да хришћански Запад спрема крсташки по-

[492] Nicol, *Last Centuries*, 206; van Dieten, *Gregoras*, III, 305–307 n. 245–252.

[493] Када је у питању Климент VI, још увек је незаобилазна ваљана књига објављена у Паризу почетком прошлог столећа: Gay, *Clement VI*, 15 sq.

[494] Thiriet, *Régestes*, № 142. Cf. Lemerle, *Aydin*, 181–182; Setton, *Papacy and Levant*, 183; Zachariadou, *Trade and Crusade*, 43.

[495] На пример в. Thomas, *Diplomatarium*, I, Nos 137–138; Rubió i Lluch, *Diplomatari*, № 181 232–234. Подробније в. Lemerle, *Aydin*, 182–183.

[496] *Crusades*, III, 59 n. 106 (D. Geanakoplos).

[497] Enveri, 110.

[498] Lemerle, *Aydin*, 186; *Crusades*, III, 60 (D. Geanakoplos).

ход.[499] Будући да је мета требало да буде Умур, свакако најпоузданији савезник Јована Кантакузина, њеног главног такмаца у грађанском рату који се све више распламсавао у Царству, она је и лично била заинтересована за успех кампање. Сачувана изворна сведочанства, ипак, не потврђују да је византијско бродовље учествовало у акцији, па је она остала чисто латинска.[500]

Предлог Мартина Цакарије, који је био наименован за заповедника хришћанске флоте, да се најпре преотме византијски Хиос како би савезници тобоже имали чврсто упориште за даља ратовања против Турака – лако је прозрети жељу некадашњег господара овог острва, кога је, на посредовање папе Бенедикта XII још 1337. године пустио на слободу Андроник III Палеолог, да после петнаест година поново завлада својим бившим поседом – Климент VI није прихватио, јер је желео добре односе са Царством због будућих преговора о склапању уније.[501] Здружена армада, коју су чинили бродови Венеције, кипарског краља Хуга IV од Лузињана, родоских витезова и самог папе, освојила је Смирну 28. октобра 1344. године.[502] Међутим, то није значило и крај борби које су хришћани имали против припадника ислама око овог малоазијског града. Напротив, сукоби су се наставили с несмањеном жестином и променљивом ратном срећом: најпре су крсташи тешко поразили нападаче из емирата Ајдин,[503] а потом су, 17. јануара 1345, Умурови ратници узвратили великом победом.[504] Упркос свему, хришћанима је пошло за руком

[499] Thiriet, *Régestes*, № 155. Cf. Lemerle, *Aydin*, 182–183; *Crusades*, III, 58–60 (D. Geanakoplos); Zachariadou, *Trade and Crusade*, 45. В. такође и T. Kaeppeli, *Deuex nouveaux ouvrages de Frère Philippe Incontri de Péra*, Archivium Fratrum Praedicatorum 23 (1953) 172–173.

[500] *Crusades*, III, 60 (D. Geanakoplos).

[501] Gay, *Clement VI*, 39–40; Jorga, *Latines et Grecs*, 191–192; Argenti, *Occupation of Chios*, I, 69–70.

[502] Од византијских историчара о овим догађајима говоре Јован Кантакузин и Нићифор Григора, а и Дука, као и једна Кратка хроника изашла испод пера митрополита Филаделфије Макарија Хрисокефала. В. Cant. II, 419–420; Greg. II, 689; Ducas 53, 55; Kleinchroniken, 615 № 4. Cf. Gay, *Clement VI*, 41–43; Jorga, *Latines et Grecs*, 194; Atiya, *Crusade*, 290–318; Wittek, *Mentesche*, 71; Lemerle, *Aydin*, 186–190; *Crusades*, III (D. Geanakoplos) 60; Setton, *Papacy and Levant*, 190–192; Gill, *Byzantium and Papacy*, 202; Zachariadou, *Trade and Crusade*, 49–54; Nicol, *Byzantium and Venice*, 260–261; Жуков, *Эмираты*, 40; van Dieten, *Gregoras*, III, 306–307 n. 252.

[503] Enveri 114–115. Уп. Жуков, *Эмираты*, 40.

[504] Догодило се то на дан Светог Антонија, 17. јануара 1345. године, када су погинули главни вођи крсташа: латински патријарх Цариграда Хенрих од Астија, Мартино Цакарија и млетачки адмирал Петро Зено. В. Enveri, 116; Villani, IV, 68–70; R. Morozzo della Rocca, *Lettere di mercanti a Pignol Zucchello (1336–1350)*

да под својом влашћу држе Смирну чак до 1402. године.[505] Ајдински емир је, с друге стране, 1348. године неуспешно опседао Филаделфију,[506] а потом је, маја исте године, изгубио живот приликом новог покушаја да се докопа Смирне[507], са чијим се губитком, било је то очигледно, никада није помирио.

Атентат на Апокавка

Ни у трећој ратној сезони, дакле током 1344. године, није дошло до разрешења у грађанском сукобу који је потресао Царство. Настављене су чарке и замршена дипломатска надмудривања, који су још одраније читавом инциденту, у почетку искључиво византијском, дали обележје међународног. Оставивши сина Манојла као намесника у Верији, Јован Кантакузин је покушао да освоји неке тврђаве у родопској области.[508] Тада се у византијске међусобице све више уплиће локални господар Момчило, великаш који је у зависности од властитих интереса вешто мењао стране, балансирајући између Бугара, Срба, цариградског регентства и узурпатора.[509] Колико је вероломни магнат имао значајну улогу у једној фази грађанског рата сведочи и чињеница да га је Ана Савојска

/Fonti per la Storia di Venezia, Archivi privati/, Venezia 1957, 31. Cf. Lemerle, *Aydin*, 191–193; Setton, *Papacy and Levant*, 192–193; Zachariadou, *Trade and Crusade*, 50–51.

[505] *Crusades*, III, 12 (A. Atiya).

[506] О овој опсади посебно в. M. Couroupou, *Le siège de Philadelphie par Umur pacha d'après le manuscrit de la Bibl. patriarcale d'Istanbul, Panaghias 58*, Geographica Byzantina, Paris 1981, 67–80, где је публикован опис опсаде који је написао један очевидац, житељ Филаделфије. Издавач верује да је опсада о којој пише становник византијског града који је најдуже одолевао исламској најезди, дакле опсада из 1348, истоветна са опсадом о којој говори Енвери, а коју турски песник ставља међу догађаје из 1335. године. Међутим, E. Zachariadou, *Note sur Particle de Matoula Couroupou*, Geographica Byzantina, Paris 1981, 78–80 има извесне резерве према поменутом закључку, док Жуков, *Эмираты*, 43–44, напротив, сматра да нема места било каквим недоумицама.

[507] Enveri, 129. Cf. Lemerle, *Aydin*, 227–229; Жуков, *Эмираты*, 44. Такође в. O. Halecki, *The Last Century of Crusades from Smyrna to Varna (1344 to 1444)*, Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America 3 (1944–1945) 288–299.

[508] Cant. II, 422; Greg. II, 703. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 56; Asdracha, *Rhodopes*, sq.; *Виз. извори*, 253–254 н. 93, 458 н. 325а (Б. Ферјанчић); van Dieten, *Gregoras*, III, 318–319 n. 279.

[509] О Момчилу ћемо навести само неколико радова: S. Kyriakidis, *Momtsilos kai to kratos tou*, Makedonika 2 (1941–42) 332–345; Г. Гюзелев, *Момчил в светлината на един нов исторически извор*, Вести на народния музей в Хасково I, Хасково 1965, 21–30; M. Bartusis, *Chrelja and Momčilo; Occasional Servants of Byzantium in*

удостојила звањем деспота, као првог странца у безмало двовековном постојању највише дворске византијске титуле, а Јован Кантакузин, који у једном тренутку умало није пао као Момчилова жртва,[510] чином севастократора.[511] Овакво деградирање двеју највиших титула Царства јасно казује о жалосном стању у које је држава Ромеја доспела.

Свако продужавање грађанског рата, а његов крај се још увек није могао сагледати, доприносило је нарастању расула. Премда је Јован Кантакузин повремено бивао у врло тешким ситуацијама, понекад чак и у критичним, како се сукоб настављао његове су позиције, чинило се, ипак постајале све повољније, а то је изазивало колебање у противничкој странци. Тако се крајем лета 1344. године међу цариградским архонтима поново јавило хтење да се предузму кораци за помирењем са узурпатором. Подозриви Алексије Апокавк, добро свестан да је знатан део аристократа био уз њега не због неке посебне наклоности него једноставно из лојалности према дому Палеолога, похитао је у престоницу и успео да издејствује неприхватање оваквих планова.[512] Постигнути успех могао је, додуше, да га уљуљка у уверењу да је још увек неприкосновени господар Цариграда, али и да га упозори, прилично јасно и не без извесне бојазни, да се полако тањи слој угледника који га је окруживао. Ваља подсетити да су због неслагања са великим дуксом до краја 1344. године у немилост пали, између осталих, Андроник и Константин Асени, Георгије Хумн и Јован Гавала.[513] Уопште, број политичких затвореника, међу којима су били многи представници најугледнијих аристократских родова, непрест 'но је растао. Затвори су постали исувише тесни да би прихватили све заточенике – што је за византијске прилике било нешто заиста неуобичајено – па се у првим месецима приступило изградњи новог затворског здања.[514]

Истовремено је све више почињала да нараста опасност од великашке завере. Алексије Апокавк, ионако опрезан и неповерљив, окружио се телохранитељима и у луци на Златном рогу држао је увек приправан

Fourteenth Century Macedonia, BSl 41 (1980) 201–221; *Виз. извори*, 254 сл. (Б. Ферјанчић). В. такође и PLP 8 (1986) № 19255.

[510] Cant. II, 427–432; Greg. II, 706–708. Уп. *Виз. извори*, 256–258, 460–465 (Б. Ферјанчић).

[511] О додељивању севастократорске односно деспотске титуле Момчилу в. Ферјанчић, *Севасшокрашори*, 186–187; исти, *Десйоши*, 12–13, 45, 165.

[512] Cant. II, 437–442; Greg. II, 726; Kleinchroniken, 83 № 43. Cf. Matschke, *Fortschritt und Reaktion*, 161–162; Максимовић, *Алексије Айокавк*, 179.

[513] Максимовић, *Алексије Айокавк*, 179.

[514] Исто.

брод, спреман да у случају опасности одмах исплови.[515] Упркос наведеној предострожности, која је узимала готово махните размере – догађаји су показали потпуну оправданост свих бојазни великог дукса – Апокавк није успео да избегне бесу својих политичких опонената. Збило се то сасвим случајно, у тренутку велике неопрезности главног члана цариградског регентства. Приликом обиласка радова на новој затворској згради, 11. јуна 1345. године, када је био у пратњи само једног од својих људи, Алексија Апокавка су свирепо убили његови заточени политички супарници, и сами изненађени приликом која им се ненадано указала.[516] Тренутак је био повољан да се преврат изведе до краја, али су завереници, затечени наглом променом ситуације, исказали велику неодлучност, која их је стајала главе. Освету су одлучно и застрашујуће темељно извршили људи великог дукса, махом полулатинског порекла, међу којима су се издвајали морнари, док је престонички демос ипак одиграо споредну улогу.[517] Подстакли су их Апокавкова удовица и његови највернији сарадници, али не из редова аристократије, а остали чланови регентства, као и угледници из цариградског врха, остали су у ставу опрезног ишчекивања.[518] Сурово је посечено око две стотине противника великог дукса, неки од њих чак и у олтарским просторима цркава, што је било најгоре светогрђе.[519] Међутим, погибија Алексија Апокавка ипак је означила почетак краја грађанског рата у Византији. Снаге противника Јована Кантакузина биле су потпуно обезглављене и више у Царству није било личности која је могла да осујети победу узурпатора: није то била ни Ана Савојска, а још мање патријарх Јован Калекас. Исход вишегодишњих сукоба постао је, дакле, известан, а његово извршење било је само питање времена.

„Твојој власти се радују народи и градови, острва и континенти" – са младалачком понесеношћу писао је у лето 1345. године Димитрије Кидон, тада двадесетогодишњак, у Тракију Јовану Кантакузину, изра-

---

[515] Cant. II, 541. Cf. Nicol, *Last Centuries*, 206; Максимовић, *Алексије Айокавк*, 179–180.

[516] Cant. II, 542–545; Greg. II, 731–738; Kleinchroniken, 84 № 44, 93 № 11, 617 № 1. Овај догађај, наравно, региструју многобројни истраживачи. B. Parisot, *Cantacuzène*, 197–198; Флоринский, *Славяне и Византия*, I, 73–74; Muratore, *Una principessa*, 407; Острогорски, *Историја*, 483; Nicol, *Kantakouzenos*, 59; Matschke, *Fortschritt und Reaktion*, 164–168; Schreiner, *Kommentar*, 263; Максимовић, *Алексије Айокавк*, 183; Mavrommatis, *Palaiologoi*, 116.

[517] Максимовић, *Алексије Айокавк*, 183–184.

[518] Исто 183.

[519] Greg. II, 736 sq.; Cant. II, 543 sq.; Kleinchroniken, 84 № 44, 93 № 11. Уп. Максимовић, *Алексије Айокавк*, 183.

жавајући огромну радост која је обузела све узурпаторове присташе због повољног обрта у грађанском рату.[520] Било је то време када се млади интелектуалац до обожавања дивио пријатељу и заштитнику своје породице. Јер, не треба заборавити, Јован Кантакузин је био близак пријатељ Димитријевог оца, и после његове смрти, 1341. године, наступио је као заштитник покојникових најрођенијих, а то су били удовица, три ћерке и два сина, старији Димитрије и млађи Прохор Кидони.[521]

Када се узму у обзир сви догађаји из лета 1345. године, сасвим је разумљиво одушевљење с којим се младић обраћао своме покровитељу – до охладњења у међусобним односима дошло је знатно касније, када је Димитрије Кидон ступио у зрело доба и постао усхићени поклоник цивилизације Запада. Главни и једини достојни такмац, Алексије Апокавк, био је мртав; неколико дана пре смрти великог дукса, 7. јуна 1345. године, у сукобу са турским ратницима погинуо је непослушни и опасни Момчило,[522] а у Солуну су почели да се одвијају догађаји који су наговештавали добре вести за Јована Кантакузина. Други град Царства је, као што је већ речено, током читавог грађанског рата имао посебан след догађаја, независан и по много чему особен у односу на остала збивања у Византији. Најпре су, с јесени 1343. године, када је узурпатор уз помоћ Умурових одреда опседао Солун, радикални елементи преузели водећи положај. Непуне две године касније дошло је до нових преокрета, који су речито говорили о томе да се супротности између појединих фракција не само настављају него и продубљују. Погибија великог дукса и главног регента малог Јована V Палеолога имала је одјека и у овдашњим збивањима, будући да је син погинулог, Јован Апокавк, прешао на страну очевог најљућег противника – Јована Кантакузина. Он је организовао заверу и припремио убиство вође зилота Михаила Палеолога, а потом је ступио у преговоре са Манојлом Кан-

[520] Cydones, *Correspondence*, I, № 6 31. Ово писмо посебно је анализирао R. Loenertz, *Note sur une lettre de Démétrius Cydonès à Jean Cantacuzène*, BZ 44 (1951) 405–408 (= *Byzantina et Franco-Graeca*, I, 279–283). Cf. Tinnefeld, *Demetrios Kydones*, I–1, 117–121.

[521] Kianka, *Demetrius Cydones*, 34–35 (за податке о најужим члановима породице из које је потицао Димитрије Кидон в. ibid. 28 n. 14). За однос који је познати интелектуалац у младићким годинама имао према цару-писцу такође в. Поляковская, *Мыслъ*, 31–34. Уопште о Јовану Кантакузину у писмима Димитрија Кидона в. Tinnefeld, *Demetrios Kydones*, I–1, 95–100.

[522] Cant. II, 530–534; Greg. II, 727–729. О тачном датовању овог догађаја, као и о извесним заблудама које су биле узрочник лутања и погрешака, уз навођење целокупне литературе и извора в. *Виз. извори*, 259 н. 109 (Б. Ферјанчић).

такузином, намесником у Верији (где се после бекства из Солуна, нешто пре раног лета 1345. године, обрео и сам Димитрије Кидон),[523] с јасним плановима да уз извесне услове преда узурпатору други град Царства.[524]

Чинило се да је Јован Кантакузин, који је већ доминирао у Тракији, био на домаку огромног и неочекиваног успеха, и већ можда само један корак удаљен од остварења главног циља. У Солуну је, међутим, дошло до противудара у коме су пресудну улогу одиграли морнари, на чије се чело ставио Андрија Палеолог, до тада личност у сенци. Заверебници, а међу њима и Јован Апокавк, брутално су ликвидирани, па су зилоти још више учврстили своју власт, прекидајући скоро све везе са осталим деловима Царства.[525] Обрачун са завереницима претворио се у страховит погром аристократских кругова, један од најжешћих у читавом грађанском рату. Ипак, ни овај неповољан обрт којим му је Солун измакао није могао знатније да угрози узурпаторову позицију, осим да можда пролонгира његову коначну победу. Јован Кантакузин, сада једини преостали из групе младих магната који су 1321. године тако громогласно ступили на велику историјску позорницу (Андроник III, Сиргијан, Алексије Апокавк и Теодор Синадин већ су припадали прошлости), могао је да буде сигуран да је близу циља.

Антипаламити узвраћају

Почетак грађанског рата у Византији, који је изнео на видело многобројне противречности ромејског друштва, није могао да заобиђе ни сукоб исихаста и њихових противника. Напротив, размирице по овим питањима, од чијег је разрешења умногоме зависила будућност духовног живота Царства – не треба губити из вида да се радило о једном од кључних проблема унутрашње политике Византије у XIV столећу – нису биле ништа мање жестоке и натопљене страшћу од, рецимо, социјалних трвења. Премда су исихасти победили на саборима у јуну и јулу 1341. године, имајући подршку моћног Јована Кантакузина, распра ни изблиза није била окончана, него је само донекле утишана. Државни удар у рану јесен 1341. године, којим је привремено уклоњен противник антиисихаста, сасвим је преокренуо ситуацију и непријатељима Григорија Паламе

[523] Kianka, *Demetrius Cydones*, 44.

[524] Острогорски, *Историја*, 483. Главна литература о покрету зилота у Солуну, подсећамо, дата је у н. 428.

[525] Острогорски, *Историја*, 484.

дао могућност да се поново размахну јер је у Цариграду нестало политичке силе, оличене у ауторитету великог доместика, која је била најпозванија да процењује исход поменутог верског диспута. Изузимајући Алексија Апокавка, који, бар колико је познато, није озбиљније учествовао у грозничавој богословској дискусији, па би се можда могао означити и као игнорант по овим питањима, остали чланови регентства, дакле Јован Калекас и Ана Савојска, били су изразито наклоњени супарницима исихаста. Посебно је у томе био отворен и сасвим недвосмислено опредељен цариградски патријарх, до тада донекле притајен и у сваком случају без наглашенијег противљења према ономе што је одлучивао Јован Кантакузин.

У измењеној ситуацији, која је настала након одласка великог доместика у Дидимотику и његовог проглашења за цара, Јован Калекас је водио главну реч, устремивши се на Григорија Паламу, поготово када се вођа исихаста одважио да јавно осуди државни удар.[526] Није помогло ни то што је знаменити богослов остао лојалан према царици-удови – на изричит патријархов захтев у пролеће 1343. године био је проглашен за јеретика и заточен. Григорије Акиндин, нови лидер противника исихазма, објавио је списе којима побија учење Григорија Паламе, а подстицај је поново дошао од Јована Калекаса. Најзад, 1344. године, цариградски патријарх, тада у зениту својих моћи, осмелио се на крајње радикалан корак: екскомуницирао је главног идеолога исихаста и његове следбенике.[527]

За све то време се Ана Савојска, такође ненаклоњена исихазму, држала донекле по страни и није подржавала оптужбе против Григорија Паламе. Показало се да је ова обазривост, која је највероватније била спој политичке смотрености и уважавања бескомпромисног теолога, представљала мудар потез, јер је царици пружила могућност да у критичној ситуацији, када је Јован Кантакузин био на домаку тријумфалног уласка у Цариград, једноставно жртвује Јована Калекаса и себи обезбеди повољнији положај после пораза у грађанском рату. Неблагонаклоност регентства према исихазму, с друге стране, још више је приближила узурпатора и паламите, премда је његов став и пре тога био сасвим одређен и доследан.

---

[526] Мајендорф, *Григорије Палама*, 77. Уопште о догађајима који су се односили на распре око исихазма током грађанског рата в. Jugie, *Controverse*, 414; Meyendorff, *Introduction*, 95–128; Beyer, *Antirrhetika*, I, 101–116.

[527] Мајендорф, *Григорије Палама*, 77.

Преīовори са Авињоном

Грађански рат није довео да тога да сасвим замру преговори око склапања уније, па је то питање током последња два столећа византијске историје било увек актуелно. Ставови двеју зараћених странака унутар Царства, то није никакво изненађење, нису били истоветни када се радило о преговорима са папском куријом. Док је Јован Кантакузин истрајно истицао да се црквено јединство Истока и Запада треба да постигне сазивањем васељенског сабора на којем би у сасвим равноправним условима обе стране изнеле своја гледишта – што је било становиште за које се он залагао до краја живота[528] – цариградско регентство, у којем је Ана Савојска имала важну улогу када се радило о овим питањима, било је спремно да чини знатне уступке. Ако је веровати цару-писцу, удовица Андроника III Палеолога послала је током грађанског рата изасланика у Авињон са писмом Јована V, иступајући, у ствари, у своје и у име Алексија Апокавка. Епистолом је сем сопствене изражавала и синовљеву оданост римокатоличкој цркви и молила папину милосрдност за „јереси" њихових поданика. Истовремено, тражила је и флоту и војску за одбрану Цариграда од узурпатора.[529] Уз то, подсећала је да би Кантакузинов пораз отворио широк простор за склапање уније.

Папин одговор је наводно био учтив и повољан, али и обазрив, а о помоћи се говорило прилично уопштено. Остаје, међутим, чињеница да је Климент VI, премда окупиран припремама за антитурску кампању, био веома заинтересован за покушаје да се разреше неслагања у црквеним питањима између Истока и Запада. Зна се, на пример, да је он 21. октобра 1343. године упутио неколико писама у Византију, у којима је, између осталог, било речи и о унији: обратио се Јовану V Палеологу, патријарху Јовану XIV Калекасу, монасима Свете Горе, архонтима Цариграда и Алексију Апокавку.[530] Нешто касније, 15. новембра исте 1343. године, о истим питањима писао је и деспоту Димитрију Палеологу, сину Андроника II и Ирине Монфератске.[531] Везан за склапање уније, подсе-

---

[528] Максимовић, *Полиīичка улоīа*, 169 на основу ставова Јована Кантакузина из времена пре 1354, затим на основу готово истоветних погледа изречених 1367, и најзад делимично из оних који потичу из седамдесетих година XIV столећа упозорава на једну постојану и доследну линију која их одликује у раздобљу од тридесетак година.

[529] Cant. II, 539–540. Cf. Gay, *Clement VI*, 46–48; Jorga, *Latins et Grecs*, 183; Lemerle, *Aydin*, 183 n. 1 (с пажљивом анализом); *Crusades*, III, 57 (D. Geanakoplos).

[530] Acta Clementis VI, № 25 45–47, № 47–49, № 27 50, № 28 51–52 № 29 52–53.

[531] Ibid., № 30 53. О Димитрију Палеологу в. Papadopulos, *Genealogie*, № 63; Ферјанчић, *Десйоīи*, 92 сл.; PLP 9 (1989) № 21456.

тимо се, био је и нови, и уједно последњи боравак Варлаама у Цариграду 1346. године.[532]

Ванредно стање у Царству наводило је странке у грађанском рату – првенствено мислимо на регенте у Цариграду, будући да је Јован Кантакузин избивајући из престонице ипак био ван главних догађаја – да им у преговорима о унији у првом плану буде војна помоћ са Запада, а не истинска жеља за успостављањем јединства двеју цркава, што папи, наравно, није могло да промакне. Обазривост Климента VI, упркос неспорном хтењу да се коначно крене с мртве тачке по овом питању, потицала је и из разборитог очекивања да се у самој Византији најпре донекле разбистри неизвесна унутрашња ситуација. Горка искуства из ранијих времена, чак и онда када су прилике у Царству биле веома сређене, упозоравала су, наиме, да су преговори око склапања уније увек скопчани са мучним тактизирањем, у коме су сударања пред слепим зидом готово правило, а успешни кораци углавном права реткост.

Орхан – визаншијски зеш

Док је писао своје мемоаре, Јован Кантакузин је потрошио много мастила да се оправда и са себе скине тешко бреме историјске кривице да је управо он због честог позивања у помоћ исламских ратника крив за продор Турака у европске провинције Царства. Сама потреба да се брани, толико изразита и прожета ватреношћу, говори не само о озбиљности оптужби његових супарника, него и о томе да је донекле био прогоњен и грижом сопствене савести. Истине ради, ипак, мора се упозорити да се и супарничка страна у грађанском рату није устручавала да потражи турску потпору. Познато је, на пример, да је у пролеће 1343. године у флоти Алексија Апокавка која је пловила према Солуну било и турских бродова.[533] На позив Ане Савојске – посредовао је велики стратопедарх Георгије Тагарис[534] – војска саруханског емира, потпомогнута неким Умуровим одредима, прешла је у јесен 1346. године Хелеспонт,

---

[532] Setton, *Byzantine Background*, 44.

[533] Cant. II, 357; Greg. II, 658–659. Флоринский, *Славяне и Византия*, I, 77 сматра да се радило о османлијском бродовљу, што је склон да прихвати и Жуков, *Эмираты*, 39. Van Dieten, *Gregoras*, III, 294 н. 193 у свом коментару овога места у историјском делу Нићифора Григоре за бродове каже само да су турски не изјашњавајући се ближе чији би могли да буду. Поменути закључак Т. Флоринског чини нам се разборит и стога прихватљив.

[534] О њему в. Nicol, *Tagaris Family*, 13 sq.

али је, уместо да помогне царици у борби против Јована Кантакузина, напала Бугарску и опустошила околину Цариграда.[535]

Није се, дакле, само узурпатор служио подршком Турака, али је, то се тешко може порећи, први посегао за њом и знатно вештије умео да је користи за своје циљеве.[536] Исправно процењујући да ће окапања ајдинског емирата и крсташа око Смирне неминовно морати да ослабе његов ослонац на Умура, Јован Кантакузин је већ у позну јесен 1344. године предузео важне дипломатске кораке да пронађе новог савезника. Тада се, наиме, у околини трачке тврђаве Херсон сусрео са најстаријим Орхановим сином и несуђеним наследником османлијског престола Сулејман-пашом.[537] Започели су преговори чији је исход предвиђао женидбу султана, тада већ у прилично поодмаклим годинама, са младом Теодором Кантакузином, узурпаторовом ћерком.[538]

Светковина венчања обављена је почетком лета 1346. године у Селимврији, а потом је византијска невеста, која није била приморана да се одрекне православља и примајући ислам доживи горку судбину ренегата, у пратњи блиставе свите отишла на Орханов двор у Бруси.[539] У стара времена Ромејима готово нико није био довољно добар да би

---

[535] Cant. II, 591; Dölger, *Regesten*, V, № 2912. Cf. Lemerle, *Aydin*, 222; Жуков, *Эмираты*, 42.

[536] Nicol, *Last Centuries*, 209 покушава да оправда, па на неки начин и да рехабилитује Јована Кантакузина због тога што је довео Турке у Европу. Подсећа да је и Андроник II Палеолог слично поступио унајмљујући Каталанце, а такође је у грађанском рату двадесетих година посегао за помоћи турских плаћеника. Уосталом, у грађанском рату који се водио четрдесетих година XIV века обе зараћене стране, дакле не само Јован Кантакузин него и цариградско регентство, користиле су се ослањањем на помоћ Турака. Чињеница је, признаје Д. Никол, да је у томе, захваљујући пре свега личним везама са турским емирима, посебно Умуром и Орханом, византијски узурпатор био далеко атрактивнији. Посебно о односима између Јована Кантакузина и поменуте двојице турских вођа, османлијског и ајдинског емира, в. E. Werner, *Johannes Kantakuzenos, Umur Paša und Orhan*, BSl 26 (1965) 255–276.

[537] Cant. II, 476.

[538] Теодора Кантакузина била је вероватно друга кћи Јована Кантакузина и Ирине Асен. О њој в. Nicol, *Kantakouzenos*, № 29; PLP 5 (1981) № 10940.

[539] Cant. II, 585–589 веома опширно пише о овом догађају који је осим политичких разлога за њега био двоструко важан будући да се радило о члану најуже породице цара-писца. И византијски писци XV века Дука и Лаоник Халкокондил региструју венчање Теодоре Кантакузине и султана Орхана. В. Ducas, 59–61; Chalc. I, 21–22. Навешћемо само неколико истраживача који говоре о поменутом браку: Gibbons, *Ottoman Empire*, 93; Острогорски, *Историја*, 484; Lemerle, *Aydin*, 220–221; Werner, *Osmanen*, 131; Nicol, *Kantakouzenos*, 62, 134; Иналџик, *Османско Царсшво*, 14; Жуков, *Эмираты*, 45; van Dieten, *Gregoras*, III, 355–357 n. 410–413.

постао супруг њихових принцеза, а у овом случају се млада, чији је отац, додуше, тек следеће године крунисан за цара у престоници, обрела у харему неверника. То је био само један међу показатељима, али управо један од оних који имају особиту важност и тежину, о несумњивој ерозији угледа Царства. Слаба и варљива утеха је и то што је нова изабраница у османлијском харему могла евентуално да умекша неке од султанових одлука које нису ишле у прилог Византији, користећи се Орхановом слабости према њој, о чему Нићифор Григора пише са неком врстом немоћне пакости.[540] Међутим, постајало је све јасније да је држава Османових наследника – од које је већ почео да зазире хришћански свет[541] – ухватила Царство у веома чврст и непријатан загрљај.

Дечачке године Јована V Палеолога

У раздобљу грађанског рата, дакле од 1341. до 1347. године, Јован V Палеолог, с обзиром на свој узраст, није могао знатније да утиче на збивања у Царству. На почетку сукоба, подсетимо се, имао је нешто више од девет а на крају непуних петнаест година. Све време се налазио у заштитничкој сенци мајке Ане Савојске и Алексија Апокавка, па донекле и Јована Калекаса, који су иступали у његово име. Ипак, будући да је био василевс Ромеја, он се у овоме времену јавља као потписник појединих међународних аката или царских наредби, односно свечаних повеља. Тако је, на пример, сачуван документ, састављен у Млецима 15. марта 1344. године, у коме сенат протестује против цареве одлуке да забрани свим страним трговцима продају вина на мало.[542] Ова је забрана, то не треба посебно наглашавати, највише погодила венецијанске трговце, који су велике зараде остваривали управо захваљујући трговини вином у Цариграду, било да су га

[540] Greg. II, 762–763.

[541] Да су Турци све више и одлучније почели да заокупљају пажњу хришћанског живља речито нам потврђује и једно занимљиво мало истраживање које смо спровели ослањајући се на савремена документа састављена на острву Криту. В. *Duca di Candia. Quaternus Coneiliorum (1340–1350)*, à cura di Paola Ratti Viduiich (Fonti per la Storia di Venezia, Sez. I, Archivi publici), Venezia 1976. Ради се, наиме, о две стотине осамдесет и седам аката, насталих у раздобљу од 19. новембра 1340. до 17. септембра 1350. године, дакле у распону од једне деценије. У четрдесет и једном документу спомињу се Турци, у четири Turchia, а чак у двадесет Unio Christianorum contra Turchos. Ова игра бројки прилично уверљиво казује о забринутости, боље рећи страху, која је захватила источно Средоземље у петом десетлећу XIV века.

[542] Thomas, *Diplomatarium* I, № 141 273–274; Thiriet, *Régestes*, I, № 164. Cf. Chrysostomides, *Venetian Privileges*, 298.

набављали из ромејских земаља које се нису налазиле под влашћу републике било да су га допремали из властитих колонија, пре свега са Крита.[543] У доношењу ове одлуке, којом је византијска страна настојала да спречи нелојалну конкуренцију домаћим трговцима и смањи губитке у приходима од пореза, удео Јована V Палеолога морао је бити ништаван, мада се у читавој расправи говори о царевој, дакле његовој забрани.

Постоји, с друге стране, известан број докумената из овог времена у којима је сачуван и потпис младог василевса, наравно у виду уобичајене формуле, сагласне строгим начелима византијске дипломатике. Наводимо, илустрације ради, само нека од таквих аката Јована V Палеолога: хрисовуља из маја 1343, којом се светогорском манастиру Дохијару потврђују извесни поседи,[544] хрисовуља атоској Великој лаври Светог Атанасија из децембра 1342, којом се потврђују нека ранија даривања овој монашкој обитељи,[545] и хрисовуља из октобра 1345. у корист Андрије Палеолога, новог лидера солунских зилота.[546] У наведеним документима, као и у свим осталим сличним актима из времена грађанског рата, улога младог василевса није одмакла далеко од искључиво формалних обележја, и свуда се може препознати сигурна рука цариградског регентства.

Нажалост, нема никаквих сачуваних сведочанстава који би нам казивали нешто одређено о томе како су протицали дечачки дани Јована V Палеолога у престоници за дугих и мучних година грађанске војне. Међутим, посредни подаци, као што су они о постојању социјалне напетости, па и правих чистки које је упражњавао Алексије Апокавк током своје страховладе (премда нису непосредно додиривали младог цара), или они који су говорили о појавама глади у временима отежаног снабдевања житом, дају невеселу панораму града на Босфору. Како се рат ближио крају, што је било последица јачања моћи Јована Кантакузина, стање у престоници бивало је све неповољније. Није, наравно, Јован V Палеолог делио судбину обичног престоничког становника, будући да се увек налазио под будном паском регентства, али разборито је претпоставити да ипак није могао бити сасвим поштеђен одјека појединих не-

---

[543] Thiriet, *La Romanie vénetienne*, 320.

[544] Actes de Docheiariou, éd. N. Oikonomidès (Archives de l'Athos XIII), Paris 1984, № 21 159–162.

[545] Actes de Lavra III, éd. P. Lemerle etc. (Archives de l'Athos X), Paris 1979, №. 123 20–26. Иначе.повеље Јована V Палеолога, као и документи у којима се он помиње, наведене су у PLP 9 (1989) № 21485.

[546] Actes de Lavra III, № 124 26–28. Овде можемо навести још једну хрисовуљу младог василевса управо из ових година. B. E. Lappa-Zizicas, *Un chrysobulle inconnu en faveur du monastère des Saints Anargyres de Kosmidion*, TM 8 (19S1) 255–268.

повољних догађаја. Познато је, наиме, да је готово за све време трајања грађанског рата млади василевс боравио у Цариграду.[547] Изузетак, једини колико је познато, представља његов одлазак у Хераклеју на трачкој обали Мраморног мора, где је био отприлике три месеца, од маја до августа 1344. године. Реч је о путовању које се одвијало под помало чудноватим околностима. Зна се да је Алексије Апокавк сакупио војску и са патријархом Јованом Калекасом, водећи и младог цара, вероватно средином маја 1344. године дошао у Хераклеју.[548] Велики дукс, који се никако није могао одрећи мегаломанских планова да се домогне највиших почасти, намеравао је, према казивању Нићифора Григоре, да искористи ово путовање (можда и одвојеност василевса од мајке Ане Савојске) и некако примора Јована V Палеолога на брак са својом ћерком, што би означило нови продор породице Апокавк у ромејске врхове.[549] Недовољна подробност изворних података оставља обавијене тамом многе појединости овог наказног плана, неизбежно подсећајући на такође чудовишну замисао истог Алексија Апокавка из 1341. године да киднапује малог престолонаследника. Околност да се у августу 1344. године Јован V Палеолог вратио у престоницу, наводно и због своје болести, али и сходно наређењу Ане Савојске, која је по свој прилици у међувремену нешто начула, посредно казује о присилним методама које је употребљавао велики дукс.[550] И ова епизода, као уосталом и њој сличне о ранијим покушајима да се на било који начин осујете његова права на очев престо, стављају до знања да су дечачки и младићки василевсови дани у извесној мери морали бити лишени ведрине и у сваком случају прожети осећањима неспокоја и подозривости.

---

[547] У вестима главних извора за године грађанског рата у Византији, а то су били Јован Кантакузин и Нићифор Григора, Јован V Палеолог се помиње релативно ретко и углавном у случајевима када се нешто чини у његово име или када се штите његова права, без обзира на то да ли је то радило цариградско регентство, што се догађало чешће, или је пак у питању био узурпатор, увек склон да нагласи како ни у ком случају не намерава да угрози царска права сина свог најбољег пријатеља.

[548] Cant. II, 421, 432–435 и Greg. II, 702–710 говоре опширно о овим догађајима, а важну временску одредницу да је тај одлазак уследио у мају, XII индикта, 6852 (= 1344), даје нам једна Кратка хроника (Kleinchroniken, 83 № 42). Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 56; Schreiner, *Kommentar*, 258–259.

[549] Greg. II, 702, 710. Cf. van Dieten, *Gregoras*, III, 322 n. 293.

[550] Cant. II, 432 каже да се млади василевс вратио у Цариград због болести. Међутим, у једној Краткој хроници (Kleinchroniken, 83 № 43) сасвим изричито се каже да је на позив Ане Савојске, а против воље Алексија Апокавка, патријарх Јован Калекас вратио Јована V у Цариград. Cf. Schreiner, *La chronique brève de 1352*, III, 357–358; Schreiner, *Kommentar*, 259–260.

Цар Сшефан Душан

Осетно побољшање позиција Јована Кантакузина, до којег је дошло после погибије Алексија Апокавка, а које се наставило и у другој половини 1345. и првој половини 1346. године, није могло да прође без појаве нових и крупних потешкоћа. Најважнија од њих тицала се уздизања српског краља Стефана Душана, обављеног на начин који је непосредно задирао у темеље византијске државноправне традиције и царске идеологије. После раскида са Јованом Кантакузином, године 1343, моћни јужнословенски владар је пришао противничкој странци цариградског регентства, али је, у ствари, гледао како да на најцелисходнији начин искористи ромејска трвења за властите планове. Под својом влашћу он је већ држао неке области источно од Струме са градом Зихном, али је главни циљ био усмерен на освајање Сера, тврђаве око које су се отимале обе противничке странке у грађанском рату. И, најзад, после пуно узалудних покушаја, 25. септембра 1345. године, овај град је пао у српске руке,[551] а ратна сезона завршена тријумфално за краља. Под његовом влашћу су се нашла и остала подручја у југоисточној Македонији, све до кланаца источно од Христопоља.[552] Читава Халкидика, што значи и Света Гора, јединствена монашка република и неспорно средиште духовности православног Истока, потпала је под скиптар Стефана Душана.[553]

Ова голема освајања донела су српском владару велики престиж, па се видно осокољен најпре крајем 1345. прогласио за цара, а потом, пошто је српска архиепископија у међувремену уздигнута на степен патријаршије,[554] и крунисао у Скопљу, на Ускрс, 16. априла 1346. године.[555] Заузети својим размирицама, Византинци готово да уопште

[551] Cant. II, 551; Greg. II, 746. За тачно датовање в. А. Соловјев, *Цар Душан у Сересу*, ЈИЧ 1–4 (1935) 472–477. За литературу о овом догађају в. *Виз. извори*, 482 н. 406 (Б. Ферјанчић).

[552] *Историја срйскої народа*, I, 523 (Б. Ферјанчић).

[553] G. Soulis, *Tsar Stephen Dušan and Mount Athos*, Harvard Slavic Studies II (1954) 125–139 (= *Historika meletemata*, 51–67); Кораћ, *Света Гора*, 45 сл.

[554] Пурковић, *Срйски йашријарси*, 17–19, 55; *Историја срйскої народа*, I, 527 сл. (М. Благојевић) са старијом литературом.

[555] О Душановом царском крунисању од византијских извора извештавају Нићифор Григора и Јован Кантакузин. В. Cant. II, 951–552; Greg. II, 746–747. Будући да се ради о догађају од сасвим особеног значаја, велики број истраживача покушавао је да га осветли са различитих страна. Пошто би нас далеко одвело и само набрајање важнијих радова, упућујемо на *Виз. изворе*, 265–270 н. 125 (Б. Ферјанчић) где су са потпуном научном акрибијом, таксативно и енумерантно, наведена постојећа мишљења о овом крупном пи-

нису ни реаговали на овај чин, изузимајући атоско монаштво, чији је прот присуствовао церемонији крунисања. Светогорски калуђери су, пошто им је Стефан Душан потврдио поседе и привилегије, пристали да формално признају српског владара за свог господара и сходно томе помињу његово име у својим богослужењима, али наводећи га – задивљујућа је била промућурност и непоколебљива смотреност атоских подвижника – после имена ромејског василевса.[556] У доцнијим годинама уследиле су поједине реакције из Византије, шаролике и са различитих полазишта, које су се тицале Душановог царског уздизања. Међутим, практична непосредна последица овог чина била је да се од тада, ако не и нешто раније, у ромејским међусобицама појављује, условно речено, и трећа странка, српски цар, сигурно војнички најмоћнија, али и са најтањим прерогативима, што ће рећи уз ненадокнадив хендикеп који ће напоре усмерене на трку са византијским такмацима учинити узалудним.

Прво Кантакузиново крунисање

Као нека врста одговора на царско крунисање Стефана Душана може се сматрати и истоветна церемонија коју је уприличио Јован Кантакузин месец дана касније у највећем граду Тракије, али, то ваља посебно нагласити, никако не би требало веровати да је пример српског владара послужио као узор византијском узурпатору,[557] а ни то да је био нека врста противтеже или чак противудар некадашњем савезнику. Упркос неспорној снази српске државе и несумњивим способностима њеног краља, а сада и цара, византијски узурпатор, исувише добро верзиран у државноправна питања и стога сасвим свестан свих мањкавости и тешкоћа које би пратиле сваки Душанов покушај да угрози цариградски престо, није имао разлога да у њему гледа супарника кадрог да пореме-

---

тању. Уз то, дат је и преглед осталих извора који се односе на царску круну српског владара.

[556] Стефан Душан се на то обавезао општом хрисовуљом свим светогорским манастирима коју је издао још као краљ, у новембру 1345. године. В. Соловјев–Мошин бр. 5, 32.

[557] С. Димитријевић, *Заједнички новац царева Јована V Палеолога и Јована VI Кантакузина*, ЗРВИ 8-1 (1964) 47–52 спреман је да верује не само да је царско крунисање Стефана Душана утицало на државничке потезе Јована Кантакузина него, као добар патриота, и да је потоњи византијски цар ковао новац по угледу на српског владара, што је у најмању руку неодмерена претпоставка.

ти главни циљ коме је стремио, а још мање да га опонаша у тако важном чину као што је било царско крунисање. Морао је, међутим, Јован Кантакузин да зазире од Стефана Душана као од моћног суседа пред чијим су налетима неодољиво, једна за другом, падале византијске области. Тако је, дакле, у Једрену 21. маја 1346. године обављено свечано крунисање Јована Кантакузина за цара, а чинодејствовао је јерусалимски патријарх Лазар.[558]

У причи коју доноси цар-писац, помало лежерно и разметљиво, каже се да је узурпатор тобоже спонтано дошао на идеју да се крунише, подстакнут боравком јерусалимског патријарха у своме логору. Не треба губити из вида да је неколико година раније, у новембру 1339, једно византијско посланство на путу за Каиро свратило у Јерусалим како би разрешило спор између новоизабраног патријарха Лазара и његовог противкандидата Герасима.[559] Можда у чину патријарховог крунисања Јована Кантакузина треба видети и израз захвалности за раније указану помоћ. Истина, посланство је упутио Андроник III Палеолог, али се знало колики је удео у државничкој делатности имао тадашњи велики доместик. Занимљиво је, али је сасвим у складу са дотадашњим иступањима узурпатора, да је одбио предлог неких људи из своје околине да истовремено са властитим крунисањем прогласи сина Матију Кантакузина за савладара, доследно истрајавајући на линији поштовања легитимних права Јована V Палеолога.[560] Још једна одлука донета у Једрену у то време заслужује пуну пажњу: група епископа осудила је и екскомуницирала цариградског патријарха Јована XIV Калекаса,[561] што је податак који спонтаност Кантакузиновог крунисања ставља под сумњу. На тај начин је, потоњи догађаји су показали, био припремљен терен за коначни пад васељенског првосвештеника.

---

[558] Cant. II, 564–568; Greg. II, 762. Уп. Флоринский, *Славяне и Византия*, I, 82; Muratore, *Una principessa*, 420; Острогорски, *Историја*, 484; Nicol, *Kantakouzenos*, 61; Mavrommatis, *Palaiologoi*, 116; van Dieten, *Gregoras*, III, 354–355 n. 408–409.

[559] О томе је већ било речи у другом одељку првога поглавља. В. н. 326. Поред тамо наведене литературе такође в. P. Wirth, *Der Patriarchat des Gerasimos und der zweite Patriarchat des Lazaros von Jerusalem*, BZ 54 (1961) 319–323; T. Miller, *A New Chronology of Patriarch Lazarus' Persecution by the Mamluks (1349–1367)*, OCP 41 (1975) 474–478; PLP 2 (1977) № 3782 (Герасим); PLP 6 (1983) № 14350 (Лазар); van Dieten, *Gregoras*, III, 355 № 409.

[560] Cant. II, 565. Уп. Флоринский, *Славяне и Византия*, I, 82–83 н. 1; Muratore, *Una principessa*, 420; Raybaud, *Gouvernement*, 75; Nicol, *Kantakouzenos*, 61; Ферјанчић, *Савладарство*, 337.

[561] PG 151, 767–770; Meyendorff, *Tome synodal de 1347*, 217–218; PG 154, 700 b-d. Cf. Parisot, *Cantacuzène*, 218–221; Meyendorff, *Introduction*, 118–119; Nicol, *Kantakouzenos*, 61–62 n. 73 (уз навођење свих изворних података).

Узурпатор у престоници

Премда је богати Хиос, „острво мастике" како су га звали на Истоку, упркос жељама Мартина Цакарије, а захваљујући и непопустљивости папе Климента VI, остао у византијским рукама уочи похода флоте антитурске лиге на Смирну, почело је да бива све извесније да ће ускоро ипак морати да промени свог господара. Вероватно и само свесно ове опасности, а притиснуто већ хроничним недостатком новца, цариградско регентство је 1344. године Венецији понудило Хиос на продају.[562] Прагматични и увек смотрени Млечани, међутим, нису прихватили византијски предлог, па је присуство бродовља са Запада у водама Егејског мора, недалеко од малоазијске обале, представљало непрестану опасност за овај ромејски посед.

И, збиља, у јуну 1346. године један од учесника латинске коалиције, Ђеновљанин Симоно Вињози, заузео је скоро цео Хиос (главна тврђава се, додуше, одржала до 12. септембра исте године, када су латински нападачи довршили освајање острва).[563] Вешти ђеновљански морепловац заокружио је своје велике успехе поседањем Старе и Нове Фокеје 18, односно 20. септембра 1346. године.[564] Принуђена да у грађанском рату има подређену улогу коју јој је наметало Кантакузиново напредовање, Ана Савојска се, наравно, није могла помирити са губитком тако богатог и важног поседа, па је послала италијанског кондотијера Фочолатија са задатком да поврати изгубљено острво. Примивши у току пловидбе вест да је у међувремену и главна тврђава на Хиосу пала пред нападима Симона Вињоза, Фочолати је, не поштујући царичине директиве, кренуо натраг и пошто је успут заробио један велики ђеновљански трговачки брод, спектакуларно га је, наочиглед житеља Галате, довео у цариградску луку.[565]

На тај је начин само озлојеђио Ђеновљане с друге стране Златног рога, који су одговорили уобичајеном и врло неумољивом мером која се увек показивала као веома делотворна. Блокирањем престонице су ионако отежан довоз жита из Црноморја или од Турака сасвим прекинули, па је недостатак ове основне животне намирнице на тамошњој тржници

---

[562] Thiriet, *Régestes*, I, № 171. Уп. Ђурић, *Сумрак*, 37.

[563] Овај догађај, наравно, региструју многобројни истраживачи, а наводимо само оне који су се посебно бавили историјом познатог егејског острва: W. Miller, *The Genoese in Chios 1346–1566*, English Historical Review 30 (1925) 418–432 (= *Essays*, 298–313); Argenti, *Occupation of Chios*, I, 86–105; Miller, *Chios*, 134; M. Balard, *Les Grecs de Chio sous la domination Génoise au XIVe siècle*, BF 5 (1977) 5–15.

[564] Argenti, *Occupation of Chios*, I, 100; Miller, *Chios*, 135.

[565] Cant. II, 582–584; Greg. II, 765–767. Cf. Argenti, *Occupation of Chios*, I, 95, 103; *История Византии*, III, 149 (Г. Литаврин); van Dieten, *Gregoras*, III, 359 n. 422–424.

имао за неминовну последицу нову појаву глади у Цариграду.[566] Царица-удова, која је после погибије Алексија Апокавка доносила све кључне одлуке (патријарх Јован Калекас је још одраније био прилично потиснут као члан регентства), очигледно је почињала да губи тло под ногама, али није ни помишљала да одустане од даље борбе. Стање у престоници, то ваља посебно истаћи, и пре невоље коју је праузроковао прекид у снабдевању житом, било је изразито неповољно, а расположење становништва спремало се да досегне најнижу могућу тачку.

Располажемо писаним сведочанствима управо из те последње године грађанског рата, дакле 1346, у којима људи од пера неутешно јадикују над тегобном свакодневицом, немоћни да и у блиској будућности виде нешто лепше. Премда се такав начин излагања, носталгичан и горак не само према садашњости него и према будућности, може сврстати у својеврстан арсенал литерарних општих места, остаје неспорна чињеница о жалосном стању у коме се налазио Цариград уочи уласка Јована Кантакузина и завршетка грађанског рата. Нарочито је рушење куполе цркве Свете Софије, до кога је дошло услед земљотреса у ноћи 19. маја 1346. године, то јест два дана пре крунисања Јована Кантакузина у Једрену, доживљено као непоправљива трагедија и сагласно ромејском (може се слободно рећи и уопште средњовековном) начину мишљења било протумачено као страшан предзнак.[567] Тај знаменити догађај није могао да остане без одјека у писаној заоставштини савременика, али се он савршено уклапа у већ постојећу слику духовне климе византијске престонице, слику којој основна обележја дају скрушеност и потиштеност. Навешћемо само тројицу савремених аутора који су били најближи очевици оновремених цариградских збивања и који су забележили своје туробне утиске. Тако је Алексије Макремволит, писац и сведок о коме је већ било речи, саставио спис који навештава скори смак света, а изнета тема сама по себи подразумева господарење тамних боја и тужних тонова којима је натопљен овај есхатолошки текст.[568] За будућа поколења сачуване су и језгровите забелешке, хроничарске опаске пуне апокалиптич-

---

566 О снабдевању Цариграда писао је својевремено и G. Bratianu, *La question de l'approvisionnement de Constantinople à 1'époque byzantine et ottomane*, Byz. 5 (1929–1930) 83–107.

567 Cant. III, 29; Greg. II, 749–751; Kleinchroniken, 65 № 10, 84 № 45a, № 13, 616 № 8. Cf. Janin, *Géographie*, 475; Nicol, *Last Centuries*, 211; Miller, *History*, 271–272. У амвону Свете Софије који је обновио Јован V Палеолог уписани су стихови који се завршавају на следећи начин: to eideos en tarhaion hexe Palaiologos haritonymos, arhos anakton, arhiereon athlos agaklyton ide theion Kallistou Filotheiou t' eusebies protathlou. B. G. Mercati, *Collectanea byzantina*, II, Roma 1970, 295.

568 S. Kourousis, *Hai antilepseis peri ton eshaton tou kosmou kai he kata to etos 1346 ptosis tou troullou tes hagias Sofias*, EEBS 37 (1969–1970) 211–250.

них визија, изашле испод пера филаделфијског митрополита Макарија Хрисокефала (1336–1382), духовника који је после доласка у Цариград, у фебруару 1345. године, извесно време боравио на Босфору и био сведок многих догађаја.[569] Најзад, сведочанства трећег посматрача који је приљежним бележењем чувао од заборава своје утиске – био је то Нићифор Григора – нису нимало ведрија од претходних. Напротив, тмурној слици Цариграда, овај *homo universalis* чак додаје и отворен прекор Јовану Кантакузину, пребацујући му оклевање и видну неодлучност да раније заузме престоницу, чиме би напокон свима донео толико прижељкивано олакшање.[570]

Чињеница је да су обе стране биле исцрпене, готово на ивици снага, не само у финансијском него и у сваком другом погледу. Поданици Царства, житељи Цариграда а ништа мање и становници провинција (поново су, као и у грађанском рату из двадесетих година, Тракија и Македонија катастрофално пострадале) грозничаво су ишчекивали расплет, јер је ратовање већ зашло у шесту годину.[571] Ситуација је у сваком погледу била зрела за разрешење.

С приближавањем зиме, последњих месеци 1346. године, Јован Кантакузин је сина Матију оставио у западним подручјима Тракије, а сам се утаборио код Селимврије како би имао бољи увид у престоничка збивања и био у непрекидној вези са својим тамошњим присташама чији је број из дана у дан растао. Ана Савојска, која није ни помишљала на предају, у жељи да преокрене ситуацију у своју корист није презала ни од тога да у Кантакузинов логор шаље уходе са налогом да изврше атентат на њеног супарника.[572] И ови очајнички покушаји, умногоме налик на последње неконтролисане трзаје, остали су, међутим, без било каквог резултата. Да би смањила напрегнутост у престоници, изазвану недостатком жита, одлучила је да Ђеновљанима из Галате изручи Фочолатија, главног виновника најновијег спора. Јер, нема сумње, уко-

---

[569] M. Manousakas, *Makariou Filadelfeias tou Hrysokefalou anekdota hronika semeiomata (1344–1346) eis dyo autografous Markianous kodika*, Thesaurismata 4 (1967) 7–19 223–224. Ново издање ових бележака приредио је П. Шрајнер (Kleinchroniken, 614–617). О митрополиту Филаделфије Макарију Хрисокефалу в. Schreiner, Philadelpheia, 395 sq.; R. Walther, *Ein Brief an Makarios, den Metropoliten von Philadelpheia*, JÖB 22 (1973) 219–232; idem, *Weitere Briefe an Makarios, den Metropoliten von Philadelpheia (1336–1382)*, JÖB 23 (1974) 215–227; G. Passarelli, *Macario Crisocefalo (1300–1382) l'omelia sulla festa dell' Ortodossia e la basilica di S.Giovanni di Filadelfia*, Orientalia Christiana Analecta 210 (1980) 25–45.

[570] Greg. II, 748–755 (нарочито 754). Cf. Nicol, *Last Centuries*, 211.

[571] Greg. II, 747–748 даје жалосну слику опустошене Тракије, у којој се земља није сејала и која је готово остала без стоке.

[572] Cant. II, 589 sq. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 62.

лико не би успела да олакша стање у Цариграду, њен положај би почињао опасно да се приближава крајње несигурном. А онда се одлучила на последњи корак: на синоду у царској палати, одржаном 2. фебруара 1347. године, заједно са Јованом V Палеологом (који се приближавао свом петнаестом рођендану), у присуству епископа, светогорског прота, извесног броја монаха и појединих световних великодостојника срушила је Јована XIV Калекаса. На упражњену столицу цариградског патријарха касније је постављен некадашњи атоски подвижник, митрополит Монемвасије и убеђени паламита – Исидор (1347–1350).[573]

Премда је и из затвора пустила Григорија Паламу, ова радикална мера се показала као закаснела и недовољна, у ствари немоћна да предупреди расплет који је био на помолу. У дослуху са узурпатором, Фочолати, претходно обећан Ђеновљанима из Галате, у ноћи између 2. и 3. фебруара 1347. године, отворио је Златну капију и Јован Кантакузин се после безмало шест година поново обрео у „царици градова".[574] Напокон је куцнуо час да оствари циљ о коме је толико дуго маштао, а заморним логоровањима, мучним преговарањима и понижавајућим потуцањима од немила до недрага коначно је дошао крај.

6. ДВА ЦАРА (1347–1354)

„И пре него што су се појавили јутарњи зраци сунца, сви су се у граду сјатили на улице да виде цара као неког најрођенијег који је дуго времена избивао на путу, да дохвате његове ноге и да га целивају са радошћу" – живо се сећа Димитрије Кидон оне ноћи када је Јован Кантакузин ушао у Цариград. „А цар, премда бејаше потиштен што види да су их тако велике несреће измениле, делио је са њима заједничку срећу."[575] Његов је улазак, нема сумње, донео извесно олакшање, својствено сличним историјским приликама, али је такође неоспорно да се Царство

---

[573] Cant. II, 602–604; Greg. II, 767–773; Kleinchroniken, 84 № 46a, 681 № 3; MM, I, № 109 243–255 (синодски томос); Meyendorff, *Le tome synodal de 1347*, 211–226 (најновије издање синодског томоса); Darrouzès, *Regestes*, V, № 2270. Cf. Jugie, *Controverse*, 413–414; Meyendorff, *Introduction*, 119–120, 129–130; G. Dennis, *The Deposition of the Patriarch John Calecas*, JÖB 9 (1960) 51–55; Weiss, *Joannes Kantakuzenos*, 123–125.

[574] Cant. II, 604–607; Greg. II, 773–775; Ducas, 63; Kleinchroniken, 84 № 46b, 93 № 12, 105 № 2, 681 № 2. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 62–63; Schreiner, *Kommentar*, 268–269.

[575] G. Cammelli, *Demetrii Cydonii ad Ioannem Cantacuzenum imperatorem oratio altera*, BNJ 4 (1923) 82 7–12. Cf. Nicol, *Last Centuries*, 213–214.

после завршетка грађанског рата нашло у депресији, опхрвано клонулошћу после тешких напрезања и стога можда и неспособно да се радује на прави начин. Тога је морао бити свестан и Јован Кантакузин, па су и мере које је као победник предузео биле збиља умерене и срачунате на то да се што пре заборави блиска прошлост, али ипак и прожете осећањем да је он поново господар ситуације.

Пошто је ушао у Цариград, не наишавши на било какав отпор, Јован Кантакузин није имао много разлога да жури јер је био свестан да све конце држи чврсто у својим рукама. Ана Савојска, на другој страни, тешко се мирила са неминовношћу пораза и остала је тврдо решена да заузме непопустљив став. Претходно су две лађе, којима су Ђеновљани из Галате покушали да јој обезбеде одступницу, биле примећене и примеране да се врате. Затворена у царској палати са децом и најоданијим људима, у ситуацији у којој је свако опирање било узалудно, Ана Савојска је ипак одбила предлоге Јована Кантакузина о мировним преговорима. Преко посланства, које су чинили Неофит, епископ Филипа, и сакелије Михаило Кавасилас, узурпатор је царици, осим поменутих предлога о склапању споразума, упутио и изразе свог поштовања.[576]

Међутим, док је Јован Кантакузин остао спокојан, неке од његових људи је одбијање Ане Савојске толико разгневило да су, приправни на јуриш, чак пред једним вратима царске палате подметнули ватру. Најзад, царица, чија је тврдоглавост можда била мотивисана страхом од узурпаторове одмазде (не треба, притом, потценити ни улогу њених саветника), решила је да попусти – помињу се и преклињања младог Јована V Палеолога – и напослетку послала Андроника Асена и тек ослобођеног Григорија Паламу као изасланике.[577] Услови под којима је склопљен споразум, 8. фебруара 1347. године, били су такви да су, како је то оштроумно примећено, могли бити постигнути још 1341, што би могло значити да је читав грађански рат на неки начин био излишан.[578] Предвиђено је, наиме, да оба василевса заједнички владају Царством, при чему је

[576] Cant. II, 609–610; Greg. II, 776–777. Двојица поменутих изасланика Јована Кантакузина нису непознате личности византијске историје XIV столећа. О епископу Филипа, Неофиту, в. PLP 8 (1986) № 20158. Међутим, у случају другог емисара, кога цар-писац наводи само као сакелија Кавасиласа, постоје извесне недоумице. Nicol, *Kantakouzenos*, 63 верује да се ради о Николи Кавасиласу, знаменитом мистичару који је за владе Јована VI Кантакузина имао лепу политичку каријеру. Међутим, ради се заправо о Михаилу Кавасиласу. Cf. PLP 5 (1981) № 10101; van Dieten, *Gregoras*, III, 363 n. 456.

[577] Cant. II, 612–614; Greg. II, 778–779. О томе в. Nicol, *Kantakouzenos*, 63.

[578] Nicol, *Last Centuries* 212. Ову опаску, наравно, требало би схватити сасвим условно.

требало да у наредној деценији, дакле до 1357, када би Јован V Палеолог напунио двадесет пет година, првенство у одлучивању буде на страни Јована VI Кантакузина, кога би млади цар морао да уважава. Другим речима, у следећих десет година Јован Кантакузин би био нека врста регента Јовану V Палеологу, а после тога раздобља би владали сасвим равноправно.[579] Такође је била утаначена општа амнестија за све политичке супарнике, чиме је старији цар одустао од могућности да као победник врати мило за драго својим непријатељима од којих је толико претрпео. Уз ненадокнадиве материјалне губитке, ваља нагласити и чињеницу да је његова мајка Теодора Палеологина у кућном притвору и под извесном тортуром умрла у Цариграду у јануару 1342. године, што је био и те како јак разлог да он посегне за осветом.[580] Управо је та Кантакузинова великодушност, која је делимично морала бити ипак и део погодбе са Палеолозима, највише импресионирала савременике, на пример Димитрија Кидона, младића који је ускоро као двадесетогодишњак постао први министар Јована VI Кантакузина.[581] Очигледно је да је победник у грађанском рату желео да се тек окончани вишегодишњи сукоб што пре пресели у прошлост како би се све снаге могле употребити за што скорији опоравак изнурене Византије.

Ступањем на престо Јован VI Кантакузин је свакако имао велике планове за обнову моћи Царства, али је сада, за разлику од 1341. године, када је такође био испуњен заносним надањима, стање било знатно неповољније. Јер, мора се истаћи, ако је рат између два Андроника, двадесетих година XIV столећа, поткопао већ слабе снаге ромејске државе, грађанска војна из четрдесетих нанела је Византији смртни ударац.[582] Стога се никако не би могло рећи да се освајањем власти, у фебруару 1347. године, Јован Кантакузин опет нашао на по-

---

[579] О датуму и условима споразума в. Cant. II, 613–615; Greg, II, 779; Kleinchroniken, 84 № 47, 681 № 3. Cf. Parisot, *Cantacuzène*, 222–223; Muratore, *Una principessa*, 441–442; Nicol, *Kantakouzenos*, 63–64 n. 77 (са исцрпном анализом свих расположивих извора); Schreiner, *Kommentar*, 269–270 (где се допушта и 7. фебруар као датум када је дошло до споразума, што се среће у литератури); van Dieten, *Gregoras*, III, 364–366 n. 459.

[580] Nicol, *Kantakouzenos*, 32.

[581] Управо у ово време настала су два говора које је Димитрије Кидон саставио у част Јована Кантакузина и који представљају драгоцено сведочанство, живописно и сасвим особено, о тадашњој атмосфери у Цариграду. У њима је, наравно, личност новог цара представљена у веома повољној светлости. В. G. Cammelli, *Demetrii Cydonii orationes tres, adhuc ineditae*, BNJ 3 (1922) 76 (библиографски податак за други говор дат је у напомени 575). Опширније о њима в. Kianka, *Demetrius Cydones*, 55–58.

[582] Острогорски, *Историја*, 476; *История Византии*, III, 150 (Г. Литаврин).

четку – напротив, прохујале године исцрпле су и последње животне снаге замореног Царства. Тако се, између осталог, Јован Кантакузин суочио и са крајњом беспарицом, будући да је царска благајна коју је наследио, како са прирођеном му малициозношћу примећује Нићифор Григора, била настањена ваздухом, прашином и Епикуровим атомима.[583] Но, ни то није могло да обесхрабри самоувереност и неустрашивост новог василевса, чија је вештина у државничким пословима била готово ненадмашна и он се спремао да се ухвати у коштац са наизглед нерешивим тешкоћама. Претходно је морао да обави и неке формалности око сопственог крунисања и уређивања односа са Јованом V Палеологом.

Да би на младог василевса, тада дечака од непуних петнаест година, могао да има непосредан утицај, а то би му омогућило скоро неограничену власт у Царству, Јован Кантакузин је прибегао начину који је у овом случају морао бити најделотворнији – решио је да Јована V ожени својом ћерком Јеленом. Без оклевања, по свој прилици још истог дана када је склопљен споразум између две царске породице, дакле 8. фебруара 1347. године, објављена је и веридба двоје будућих супружника.[584] Јелена Кантакузина, вероватно најмлађа од три цареве кћери, рођена 1333/4. (дакле тада у узрасту од тринаест или четрнаест година, односно годину или две млађа од свог заручника Јована V Палеолога), налазила се још увек у Једрену са мајком Ирином.[585]

До венчања је дошло после нешто више од три месеца, будући да је Јован Кантакузин желео да уређивањем још неких послова свој положај учини потпуно сигурним. Зато је, не часећи ни часа, већ 9. фебруара 1347. године покушао да испослује да све његове присталице, али неизоставно и присташе Палеолога, положе заклетве верности двојици царева. Након извесног оклевања – непослушнији су, наравно, били они који су пристајали уз Јована V Палеолога – Кантакузин је 12. фебруара 1347. године ипак постигао оно што је желео.[586] Потом је обављена и светковина веридбе Јована V и Јелене Кантакузине, која је у међувреме-

---

[583] Greg. II, 790.

[584] Cant. III, 9. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 64.

[585] О Јелени Кантакузин в. Nicol, *Kantakouzenos*, № 30 (који сматра да је рођена 1333. године); PLP 9 (1989) № 21365 (где се као година рођења поред 1333. дозвољава и 1334). Нићифор Григора је, додајмо и то, један свој спис насловио младој жени Јована V Палеолога. В. P. Leone, *Nicephori Gregorae »Antilogia« et »Solutiones Quaestionum«*, Byz. 40 (1970) (=Hommage au R. Loenertz), 488 sq.

[586] Cant. II, 10–11. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 64; Miller, *History*, 245–246.

ну са мајком стигла из Тракије, у цркви манастира Богородице Живоносног источника, изван престоничких зидина.[587] Пошто је на ваљан начин обавио поменуте важне послове, након чега је морао осетити извесно олакшање помешано са осећањем да све послове у Царству држи под својом контролом, Јован Кантакузин је са породицом отишао у Скутари, малоазијско предграђе Цариграда, где се срео са зетом Орханом, који је такође са најближима и свитом дошао да тасту честита коначну победу у грађанском рату.[588] У лову, јелу и пићу, у једној опуштеној атмосфери, два царска рода провела су неколико дана заједно, што је за византијску страну могао бити врло повољан утисак, али утисак који није био пропраћен неким чвршћим јемствима.

Добро свестан да само царско крунисање које у престоници обави цариградски патријарх има неопходну легалност, Јован Кантакузин је решио да и око овог питања распрши све могуће недоумице и да својој власти подари неприкосновену и пуну законитост. Тачно годину дана после крунисања у Једрену, дакле 21. маја 1347 (што није било случајно), на велики хришћански празник Светих Константина и Јелене, нови патријарх Исидор, наименован 17. маја 1347,[589] у присуству Јована V Палеолога и осталих угледних званичника, ставио је круну василевса на главу Јована Кантакузина.[590] Савременицима, међутим, није промакло да је уобичајено велика светковина била само на први поглед налик оним из ранијих епоха: уместо крунског накита, похрањеног у трезору млетачке ризнице, кочили су се јефтини сурогати, лако препознатљива позлата и лажни драгуљи, док су званице обедовале користећи глинено и

---

[587] Cant. III, 11. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 64. Манастир Богородице Живоносног источника налазио се изван Цариграда, на путу према Једрену. Реч је о знаменитој богомољи чија традиција сеже до времена императора Јустинијана I Великог. Cf. Janin, *Géographie*, 232–237; Miller, *History*, 247.

[588] Cant. III, 28. Cf. Gibbons, *Ottoman Empire*, 94; Nicol, *Kantakouzenos*, 64–65; Miller, *History*, 267–268.

[589] Cant. III, 25–26; Greg. II, 786; Kleinchroniken, 85 № 48a; Darrouzès, *Regestes*, V, № 2273. Cf. Meyendorff, *Introduction*, 130–132; Guilland, *Moines*, 50–59; Miller, *History*, 262–264. Сачувано је житије патријарха Исидора, изашло испод пера потоњег цариградског црквеног поглавара Филотеја Кокина. В. Philotheos Kokkinos, Ergai, 327–423.

[590] Cant. III, 29; Greg. II, 788; Kleinchroniken, 85 № 48b. Занимљиво је да тачан датум доносе Нићифор Григора и наведена Кратка хроника, док сам Јован Кантакузин прави очигледну грешку (ма како то изгледало необично, будући да се ради о његовом властитом крунисању!) када пише да се то догодило 13. маја, пошто је то немогуће јер је Исидор био изабран за патријарха тек 17. маја 1347. године. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 65; Schreiner, *Kommentar*, 271; Miller, *History*, 269; van Dieten, *Gregoras*, III, 378–380 n. 487.

бакрено посуђе.[591] Околност да је крунисање морало бити обављено у малој цркви Богородице у Влахерни – упркос славној историји ове богомоље која сеже до V столећа и Пулхерије, сестре цара Теодосија II (408–450), која је започела њену изградњу[592] – а не у Светој Софији, пострадалој од земљотреса и неупотребљивој, само је допуњавала невеселу слику стања у које је Царство запало. Претходно је нови цариградски патријарх Исидор поништио екскомуникацију Јована Кантакузина коју је још на почетку грађанског рата извршио његов претходник Јован XIV Калекас, па је донедавни црквени поглавар, кога су се одрекле обе стране, морао најпре у изгнанство у Дидимотику, да би ипак убрзо, 29. децембра 1347. године, преминуо у престоници, готово заборављен и ван попришта догађаја.[593] Претходно је, напоменимо, одбио амнестију коју му је Кантакузин понудио.[594]

Неколико дана после крунисања Јована VI Кантакузина, 24. или 28. маја 1347. године, такође у цркви Богородице у Влахерни, обављено је венчање Јована V Палеолога и Јелене Кантакузине.[595] Тако је још увек

---

[591] Greg. II, 788. Уп. Острогорски, *Историја*, 489; *История Византии*, III, 150–151 (Г. Литаврин); Miller, *History*, 270.

[592] Janin, *Géographie*, 169–179; Miller, *History*, 269.

[593] О смрти Јована Калекаса в. Cant. III, 24–25; Greg. II, 813–814; Kleinchroniken, 106 № 3. Cf. Schreiner, *Kommentar*, 273.

[594] За крај каријере цариградског патријарха Јована XIV Калекаса в. Meyendorff, *Introduction*, 132.

[595] Око хронологије венчања Јована V Палеолога и Јелене Кантакузине постоје приличне недоумице. Читав заплет започиње заправо помало збуњујућом чињеницом да је Јован Кантакузин навео погрешан датум свога крунисања (13. мај), о чему је већ било речи. Cant. III, 29 саопштава да је осмог дана по његовом крунисању, дакле 29. маја ако се узме датум који за тај чин доносе Нићифор Григора и једна Кратка хроника (односно 21. мај, уколико бисмо рачунали од одреднице коју даје сам цар-писац, а за коју је прилично поуздано утврђено да је погрешна – стога се намеће питање колико се уопште можемо ослонити на Јована Кантакузина управо када се ради о датовању ова два догађаја из маја 1347. године, будући да је исказао знатну несређеност која му иначе није својствена). Greg. II, 791 ставља венчање младог цара у седми дан после крунисања старог василевса, што значи 28. маја 1347. године. Ducas, 63–66 пише о овом догађају, али без прецизних хронолошких одредница. И, најзад, да би забуна била потпуна, једна веома поуздана Кратка хроника (Kleinchroniken, 85 № 48c) каже да се Јован V Палеолог оженио Јеленом Кантакузином 24. маја 1347. године, у четвртак (сасвим је тачно да је 24. маја 1347. био четвртак – cf. Grumel, *Chronologie*, 261 – што овој вести даје одређену тежину). Када се све изнесено узме у обзир пред истраживаче искрсава тешко решива загонетка о томе када су се заправо венчали Јован V Палеолог и Јелена Кантакузина? Под извесним условима у обзир би могао да дође и 27. мај будући да је била недеља. Cf. van Dieten, *Gregoras*, III, 378–380 n. 487. Уопште, постојећа мишљења у науци подеље-

незрели младић, и даље у немогућности да о властитој судбини сам одлучује, вољом других ступио у брак. Стари је цар, с друге стране, предузетим мерама, као што су најпре веридба, а потом и венчање ћерке са Јованом V, затим сопствено крунисање, онда релативно повољни услови споразума са родом Палеолога око поделе власти и, не мање значајно, добијање заклетве верности присталица обеју страна, утврдио свој положај и спретно испословао да успостави духовно сродство са владајућом породицом, тако што би он, као духовни брат Андроника III, постао отац и покојниковој деци и, једном речју, глава царског дома. Ове предрадње, обављене брижљиво и препредено, требало је да послуже као увод у што је могуће безболнију смену династија на византијском трону. За све то време, млади Јован V Палеолог, спутан својом неодраслошћу, није нимало могао да утиче на збивања која су га се непосредно тицала. Међутим, приближавало се време када ће он почети да иступа самостално, понекад више, а каткад мање успешно, али у сваком случају на изненађење своје околине.

Пажљивим поступцима, које су одликовале постепеност и одмереност, уз одсуство пренаглљених корака, Јован VI Кантакузин је полако и темељно, са дипломатском истанчаношћу и големим стрпљењем градио своје планове, процењујући да је у овом случају време на његовој страни. Међутим, процене те врсте никада нису могле бити праћене и ваљаном поузданошћу, што је био ризик који старији од двојице царева није могао да превиди. Очигледно је да је изабрану стратегију наступања пред

на су и увек су изрицана уз приличан опрез, на начин који дозвољава и другачија датовања. Поменућемо само нека истраживања: Nicol, *Kantakouzenos*, 65, 135–136 изјашњава се за 28. или 29. мај 1347. године; Miller, *History*, 271 позивајући се на раније резултате П. Шрајнера као могућност наводи чак три датума: 24, 27. и 29. мај; Schreiner, *Kommentar*, 271 предлаже 24. мај, ослања се дакле највише на податак из Кратке хронике, али у загради допушта могућност да је то било и 28. маја 1347. године. Утисак је, чини се, да је немогуће сасвим сигурно одредити датум венчања Јована V Палеолога и Јелене Кантакузине. Према нашем мишљењу у обзир ипак долазе само 24. и 28. мај 1347. године, али тако да се ниједном не може дати знатнија предност. Другим речима, како је тешко оспорити веродостојност и тачност Нићифора Григоре (28. мај) и Кратке хронике (24. мај), тако је тешко и одлучно тврдити за било који од ова два датовања да је засигурно исправно. У оба случаја се не могу поуздано наћи ваљани разлози који би ишли сасвим у прилог или пак они који би били против. Сматрамо, с друге стране, да покушај изналажења датума на начин који подразумева да је преписивач начинио грешку и уместо 27 (kz) написао 24 (kd), што у ствари и не би морало бити немогуће, ипак припада сфери домишљања и може се означити као својеврсна методолошка спекулација. Једну такву комбинацију прави van Dieten, *Gregoras*, III, 379.

византијском јавношћу он сматрао најцелисходнијом. Тешко је порећи чињеницу да су му предузете мере не само обезбедиле престиж него и омогућиле да израсте у неприкосновеног „оца отаџбине". Додуше, још од свргавања Андроника II, у мају 1328. године, Јован Кантакузин је уз Андроника III Палеолога фактички одлучивао о судбини Царства.

Са годинама које су пролазиле, поготово после смрти свог најбољег пријатеља, његове су претензије бивале све веће. Јер жеља Јована Кантакузина да за своју породицу обезбеди цариградски престо, коју је врло дуго прикривао са више или мање успеха, била је јача од династичких осећања и пијетета према Палеолозима. Утисак је, ипак, да је Јовану Кантакузину, насупрот особинама које га уздижу до најистакнутије личности византијске историје XIV века, недостајала она врста решености коју су имали Роман I Лакапин (920–944) или Михаило VIII Палеолог, за чијим примерима, у жељи да нешто боље објасне и протумаче, научници неретко посежу, унапред свесни свих опасности које оваква упоређивања неизбежно носе са собом.[596] Времена у којима су живели побројани василевси тешко су упоредива, али остаје чињеница да се Јован VI Кантакузин није усудио на корак, мрачан и пун опасности, који је, на пример, направио оснивач династије Палеолога, свирепим ослепљењем малог Јована IV Ласкариса (1258–1261). Сасвим другачије прилике средине XIV столећа чине можда ово поређење унеколико непримереним, али вероватно не и неодрживим. Све ово помињемо због једне занимљиве епизоде коју нам саопштава сам цар-писац: наводно је Орхан, василевсов зет и савезник, препоручио ромејском тасту да свог супарника Јована V Палеолога једноставно усмрти. У исламском свету се на такав чин очито гледало са знатно мање устручавања. Емир је у свом предлогу ишао чак дотле да је као испомоћ послао џелата кога је Јован Кантакузин, ипак ненаклоњен тако свирепим методама, одмах вратио одакле је и дошао.[597] Стари цар се, било је очигледно, приклонио начину који је претпостављао поступност у деловању.

Упркос мерама које је предузео после победе у грађанском рату, положај Јована Кантакузина од самог почетка није био баш сасвим сигуран.

---

[596] Тако, на пример, Успенский, *История*, 702 помиње да Јован VI Кантакузин није имао ону храброст коју је испољио Михаило VIII Палеолог, док је Nicol, *Last Centuries*, 217 склон да аналогију односа између Јована VI Кантакузина и Јована V Палеолога, одлазећи још дубље у византијску прошлост, потражи у случају Романа I Лакапина и Константина VII Порфирогенита (913–959).

[597] Ову занимљиву епизоду доноси сам Јован Кантакузин. В. Cant. III, 111. Османлијски владар послао је свог човека, евнуха Мерцијана. Уп. Успенский, *История*, 721.

Присталице Ане Савојске и младог цара увек су биле спремне да се у погодном тренутку користе гласинама како старији василевс намерава да превари Јована V Палеолога, што је заправо било и тачно, и да тако подстичу међусобну суревњивост, па и сукобе. С друге стране, Јован VI Кантакузин није могао бити потпуно сигуран ни у властитом дому, будући да су почеле да расту амбиције његовог најстаријег сина Матије. После другог царског крунисања у Цариграду, у мају 1347. године, Јован VI је, сагласно правима која су му као василевсу припадала, неколицини угледника, махом својим блиским рођацима, доделио највише дворске титуле. Тако су његови шураци Јован и Манојло Асени постали севастократори,[598] зет Нићифор и млађи син Манојло деспоти,[599] док је Матија Кантакузин удостојен специјалног звања које је било ниже од царског, али зато више од деспотског.[600]

Ово одступање у додељивању највиших звања, изнимка која је веома јасно и недвосмислено наговештавала одређене амбиције старијег цара, морало је да онеспокоји околину Јована V Палеолога, али је, можда мимо Кантакузинових предвиђања, било недовољно да утоли Матијине жеље. Последице несрећног увођења нове „титуле" Јован Кантакузин је искусио врло брзо. Подстицан од ујака Јована Асена, који је своју бунтовну природу исказао још далеке 1335, када је са групом истомишљеника ковао заверу против Андроника III Палеолога,[601] Матија Кантакузин је, желећи да независно влада једним делом Тракије, у јесен 1347. године запретио отвореном побуном. Тренутак је био толико озбиљан да је Јован VI најпре послао супругу Ирину, како би покушала да смири сина, а затим је сам отишао у Дидимотику. Исход овог породичног договора предвиђао је да Матија Кантакузин као апанажу добије подручја од Дидимотике до предграђа Христопоља, а у ширину од обала Егејског мора до града Ксантије.[602] Поменути поседи, сагласно василевсовој замисли, требало је да представљају брану према све агре-

[598] Cant. III, 33; Greg. II, 797. Уп. Ферјанчић, *Севастократори*, 144–145, 186; Miller, *History*, 285; Божилов, *Асеневци*, 296, 303; van Dieten, *Gregoras*, III, 383 n. 510.

[599] Cant. III, 33. Уп. Ферјанчић, *Деспоти*, 76, 105; Nicol, *Kantakouzenos*, 109, 123; Miller, *History*, 285–287.

[600] Cant. III, 33. Уп. Ферјанчић, *Деспоти*, 13; Максимовић, *Политичка улога*, 147; Nicol, *Kantakouzenos*, 109–110; Miller, *History*, 287.

[601] О овој завери било је речи у претходном поглављу. В. н. 333.

[602] Cant. III, 47–49; Greg. II, 798–819. Cf. Parisot, *Cantacuzène*, 223–225; Lemerle, *Philippes*, 200; Острогорски, *Серска област*, 25–27 (=СД, IV, 464–467); Nicol, *Kantakouzenos*, 110; J. Barker, *The Problem of Appanages in Byzantium during the Palaiologan period*, Byzantina 3 (1971) 111; Максимовић, *Апанаже*, 133–134; Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 127; *Виз. извори*, 273–274 (Б. Ферјанчић).

сивнијим нападима српских одреда. Без обзира на ову нимало пријатну размирицу, Јован Кантакузин ни пре а ни после није одустајао од знатно крупнијих планова са својим сином првенцем, али је очигледно сматрао да за такве намере још нису сазрели услови.

Кантакузин и руске земље

Један од првих корака које је после преузимања престола Јован Кантакузин предузео на спољнополитичком плану тицао се веза са руским земљама. Разборитом политиком, коју су одликовали стрпљење и спремност да се оде на двор татарских ханова како би се изражавањем покорности предупредило узнемиравање властитих подручја, тамошњи су се владари лагано, али сигурно ослобађали некадашње изразите монголске превласти. Тако је 1332. године велики московски кнез Иван I Данилович Калита (1325–1341) у Златној Хорди обезбедио признање да је он велики кнез над „целом руском земљом", а тиме и обустављање татарских упада у своје области, те стога не треба да чуди да се у једном летопису за његову владавину каже да је била „време велике тишине".[603] Још један догађај с почетка његовог кнежевања заслужује посебну пажњу: после смрти митрополита Петра (1326), његов наследник Теогност (1327/8–1353), иначе Грк, коначно је митрополитску катедру пренео из Владимира у Москву, која је од тог времена постала како цивилна тако и црквена престоница Русије.[604]

Политику Ивана I Калите наставио је Симеон Иванович Горди (1341–1353), владар који је био у врло пријазним односима са Византијским царством. Хрисовуљом из августа 1347. године, коју су потом „потврдили" патријарх Исидор и синод, Јован VI Кантакузин је јурисдикцији московског митрополита Теогноста доделио и галицијску митрополију.[605] У том је акту ромејски василевс назвао Симеона Гордог

---

[603] *История СССР*, II, Москва 1966, 86–87 (Л. Черепнин).

[604] Голубинский, *История*, 145–147; Obolensky, *Byzantium and Moscow*, 39; М. Тихомиров, *Средневековая Москва в XIV–XV веках*, Москва 1957, 184–185; Tachiaos, *Epidraseis*, 19; Tinnefeld, *Kirchenpolitik*, 364–365; Meyendorff, *Byzantium and Russia*, 153 sq.

[605] MM I, № 117 261–263; Dölger, *Regesten*, V, № 2925 (акт упућен митрополиту Теогносту). MM I, № 118 263–265; Dölger, *Regesten*, V, № 2928 (акт упућен Симеону Гордом). MM I, № 119 265–266; Dölger, *Regesten*, V, № 2929 (акт послат у Галицију). Синод цариградске патријаршије је са своје стране потврдио хрисовуљу Јована VI Кантакузина према којој је московски митрополит црквени поглавар целе Русије. В. MM I, № 12 267–271; Darrouzès, *Regestes*, V, № 2291. Уп. Голубинский,

„љубазним нећаком царства ми" (целокупна формула којом му се обратио гласила је: *Eugenestate mega rex pases Rosias kai peripothete anepsie tes basileias mou kyr Symeon*),[606] што није било без значаја. Велики московски кнез, као што је добро знано, послао је немала новчана средства да би се обновио храм Свете Софије, тешко оштећен у земљотресу у мају 1346. године, али су она искоришћена за унајмљивање турских одреда у потоњим византијским размирицама.[607] И поред очите економске немоћи, која је била праћена упадљивим губитком међународног престижа, Царство се тешко одрицало своје некадашње улоге у светској историји. Сада је, међутим, улогу пресудног арбитра морало да ограничи готово искључиво на питања црквене јурисдикције, па и то углавном у односу на словенски свет. Стога Јован VI Кантакузин користи прилику да, не без задовољства оног који је ипак надмоћан, саопшти Симеону Гордом да је царство Ромеја, исто као и света велика црква божја, извор сваке благочастивости и учитељ законодавства и светости.[608]

Уопште, везе Византије и руских земаља, које нису остајале само у равни политичког и црквеног већ су биле далеко шире и прилично вишезначне (притом треба подсетити да су односи ромејског двора и руских кнезова били неизмењено пријатељски), морале су – упоредо са нарастањем моћи млађег православног савезника – све више добијати на важности.[609] Особито су, познато је, били јаки културни утицаји Царства, па је тако и грчки језик у Русији био много више распрострањен него што се то обично сматра.

Догађаји у Трапезунту и Мореји

Као још један начин да учврсти властите позиције и обезбеди престиж рода Кантакузина у односу на Палеологе, што су били његови далекосежни циљеви, Јовану VI је послужило мешање у трапезунтске прилике. Као легални василевс, он је сада показао знатно веће занимање за збивања у понтској царевини него у лето 1341. године, када је требало подупрети Ирину, припадницу породице Палеолога. Тренутак је био

История, 158–162; Amman, *Kirchengeschichte*, 93; Nicol, *Kantakouzenos*, 66; Tinnefeld, *Kirchenpolitik*, 365–366; Meyendorff, *Byzantium and Russia*, 155.

[606] MM I, 263.

[607] Greg. III, 198–200. Уп. Острогорски, *Историја*, 489; Obolensky, *Byzantium and Moscow*, 28; Nicol, *Last Centuries*, 227.

[608] MM I, 263.

[609] В. М. Тихомиров, *Россия и Византия в XIV–XV столетиях*, ЗРВИ 7 (1961) 28 сл. (= *Исторические связии России со славянскими странами и Византией*, Москва 1969, 33 сл.).

повољан јер владавином остарелог Михаила Великог Комнина нико није био особито задовољан. Поново читава ствар није могла да прође без удела трапезунтске аристократије настањене у Цариграду, међу којом се налазио и Јован Лазаропул, потоњи митрополит у престоници понтске царевине (1364–1370), који је о Јовану Кантакузину писао са пуно уважавања.[610] У овом се случају први пут осећа непосредна иницијатива византијског цара, док се у ранијим приликама њихова улога сводила на давање неке врсте благослова за смену на престолу друге грчке државе.

Успешно изведеним превратом, 13. децембра 1349. године, на трон у Трапезунту доведен је Алексије III Велики Комнин (1349–1390), син цара Василија, док је Михаило био свргнут, приморан да прими монашки постриг и, наравно, послат у Цариград.[611] Тиме је био остварен само први део замисли Јована VI Кантакузина, а непуне две године доцније и други део. У Трапезунту су се 28. септембра 1351. године венчали Алексије III и Кантакузинова рођака Теодора.[612] Детињи узраст младенаца, младожења је имао дванаест а млада једанаест година, могао је да јемчи уплив цариградске владе на догађаје у црноморској царевини. Овај брак, нема сумње, представљао је не само политички успех Јована VI него и значајан корак у припремању услова да се род Кантакузина устоличи на цариградском престолу.

Ако се византијско мешање у збивања у Трапезунту може означити као успех Ромеја и, посебице, Јована VI Кантакузина, што је оно у сваком случају и било, онда се одлазак деспота Манојла Кантакузина у Мореју мора сматрати правим тријумфом василевсове политичке далековидости и једном од оних одлука које коренито мењају историјске токове. Јер, догодило се да је Пелопонез, некада умногоме средиште античког света, а потом вековима сасвим безначајна провинцијска забит Царства, у завршном столећу византијске историје израстао у најполетнији део ромејске државе и последњи бастион хеленизма. Премда је својевремено, негде уочи почетка грађанског рата између два Андроника, избегао да постане намесник у Мореји, Јован VI није превидео значај овог подручја и правилно је наслутио његове потенцијале.[613] Још средином XIV столећа,

[610] А. Пападопуло-Керамевс, *Сборник источников по истории Трапезундской империи*, I, Санкт-Петербург 1897 (reprint: Amsterdam 1965), 135.

[611] Panaret. 69. Cf. Chrysanthos, Ekklesia, 244; Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 89.

[612] Panaret. 69–70. Теодора је била кћи Нићифора Кантакузина, који је по свој прилици био брат од стрица Јована VI. О Нићифору и Теодори в. Nicol, *Kantakouzenos*, Nos 34–35, 141–146.

[613] О томе је већ било речи на почетку првог одељка у претходном поглављу. В. н. 61. Такође в. Медведев, *Мистра*, 25–26.

поседујући само југоисточни мали део полуострва, Византинци су морали да се боре са суседним Латинима и непрестаним упадима турских пирата. Мистра, не без разлога названа и византијска Помпеја,[614] град којем је 1249. године на стеновитим обронцима Тајгета и надомак древне Спарте темеље ударио ахајски кнез Виљем II Вилардуен (1246–1278), била је нека врста престонице тамошњих ромејских поседа.[615]

Главна лука и не мање значајна тврђава била је Монемвасија, „Гибралтар Грчке", како помало бомбастично, али не и без ваљаних аргумената називају ову утврду на југоистоку Мореје.[616] Наименован од оца, 25. октобра 1349. године у Мистру је стигао деспот Манојло Кантакузин, тада отприлике двадесеттрогодишњак.[617] Жеља је Јована VI Кантакузина била не само да се среде тамошње хаотичне прилике, како је сам образложио ову своју одлуку, него и да се на Пелопонезу учврсти његова породица,[618] управо онако како ће покушати неколико година касније са

[614] P. Kanellopoulos, *Mistra, das byzantinische Pompeji*, München 1962.

[615] О прошлости Мистре постоји релативно обимна литература. Поред рада наведеног у претходној напомени, упућујемо на важнија истраживања: Zakythinos, *Despotat*, I, 13 sq.; Медведев, *Мистра*, 9 н. 14 где је дат потпунији списак релевантних студија; S. Runciman, *Mistra. Byzantine Capital of the Peloponnese*, London 1980, 28 sq.

[616] За разлику од Мистре, литература о Монемвасији знатно је мања (притом свесно изостављамо опште радове). Сувише је уопштен и сажет познати чланак који је написао W. Miller, *Monemvasia during the Frankish Period (1204–1540)*, The Journal of Hellenic Studies 28 (1907) 229–241, 300–301 (= *Essays*, 231–245). С друге стране, књига W. Elliot, *Monemvasia. The Gibraltar of Greece*, London 1971, више је налик неком пристојном бедекеру него студији ваљане научне вредности. О овоме граду такође в. V. Hrochova, *Byzantská města ve 13.–15. stoleti. Přispěvek k sidelni topografii středověkého řecka* (Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica, Monographia 20), Praha 1967, 64 sq.; H. Kalligas, *Byzantine Monemvasia. The Sources*, Monemvasia 1990, 117–156 (за раздобље које нас занима), 269–283 (где је дата веома подробна библиографија). Такође в. P. Schreiner, *Ein Prostagma Andronikos, III. für die Monembasioten in Pegai (1328) und das gefälschte Chrysobull Andronikos' II. füir die Monembasioten im byzantinischen Reich*, JÖB 27 (1978) 203–228; idem, *Paratereseis dia ta pronomia tes Monembasias*, Praktika B Diethnous Synedriou Peloponnesiakon Spoudon A (1981–1982), 160–166; Lj. Maksimovic, *He Monembasia kai he koinoniko-oikonomike fysiognomia tes byzantines poles kata ten epohe ton Palaiologon*, Byzantinai Meletai B, Athina 1989, 92–115.

[617] Cant. III, 85; Kleinchroniken 243 № 7. Наименовање Манојла Кантакузина за намесника у Мореји региструју многобројни истраживачи. Навешћемо само неке од њих: Zakythinos, *Despotat*, I, 95 sq.; Setton, *Catalan Domination*, 65; Ферјанчић, *Десӣоӣи*, 106–109; Nicol, *Kantakouzenos*, 123; Bon, *La Morée franque*, 222; Медведев, *Мистра*, 26; Максимовић, *Айанаже*, 135–136; Miller, *History*, 367–369; Schreiner, *Kommentar*, 275–276.

[618] Овакав, свакако исправан закључак доноси Медведев, *Мистра*, 27. Он, додуше, упозорава да сам Јован Кантакузин (Cant. III, 85) пише да је послао сина Ма-

најстаријим сином Матијом у Цариграду. Показало се сасвим јасно да је средњи син Јована VI, Манојло, исказао знатно више државничких способности од Матије, кога је отац, као старијег, својски подржавао, настојећи да му обезбеди византијски престо.

Одмах по доласку у Мистру, где је приспео са супругом Изабелом од Лузињана,[619] Манојло Кантакузин морао је да се суочи са великим потешкоћама. Како би предупредио честе и опасне нападе турских гусара, који су представљали праву напаст за тамошњи ромејски живаљ, он се одважио на изградњу сопствене флоте.[620] У недостатку новца, без илузија да му Цариград може помоћи, Манојло Кантакузин је прибегао јединoм могућном, иако непопуларном начину сакупљања потребних средстава – затражио је финансијску помоћ тамошњих грчких архоната, што је довело до отворене побуне, која је запретила да на самом почетку осујети све његове амбициозне планове. Међутим, вештим маневром својих не тако многобројних војника, деспот је убрзо сузбио све покушаје побуњеника и тако укротио непослушне великаше.[621] Током своје владе у Мореји, која је потрајала нешто више од три деценије, од 1349. до смрти 1380. године, а о којој, нажалост, нема довољно сачуваних изворних података, Манојло Кантакузин је силно уздигао ову византијску оазу окружену латинским поседима и тако започео економски и културни процват који је нарочито дошао до изражаја у XV веку. Све се то одвијало уз лабаву, боље рећи никакву везу са матицом у Цариграду, па је византијска Мореја живела својим посебним животом као држава за себе.

нојла на Пелопонез да би средио тамошње хаотичне прилике, али пуно поверење поклања Макарију Мелисину (Pseudo-Phrantzes, 182), премда знатно каснијем аутору, који сасвим одређено каже да је василевс то урадио како би целокупна власт потом по наслеђу са Манојла Кантакузина прешла и на његове синове.

[619] Она је била кћи Гија од Лузињана, који је по оцу био унук Хуга III, владара Кипра (1267–1284) и Јерусалима (1269–1284), а по мајци унук јерменског краља Лава III (1269–1289). Мајка Гија од Лузињана, ваља подсетити, била је сестра Марије Ксеније, жене Михаила IX и мајке Андроника III Палеолога. Из другог брака Гија од Лузињана, у коме је био са Сиргијановом ћерком, потицала је кћи Изабела. О њој в. D. Zakythinos, *Une princesse française à la cour de Mistra au XIVe siècle, Isabelle de Lusignan Cantacuzène*, Revue des études grecques 49 (1936) 62–76; Binon, *Guy d'Armenie*, 126 sq.; V. Nerantzi-Varmazi, *Syrges Ntelenouzias, arhon Serron 1341–1342*, Byzantina 10 (1980) 195–202; van Dieten, *Gregoras*, III, 273 n. 122.

[620] Cant. III, 87. Cf. Zakythinos, *Despotat*, I, 98; Matschke, *Fortschritt und Reaktion*, 203; Медведев, *Мистра*, 27–28. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, не региструје ове податке.

[621] Cant. III, 88. Cf. Zakythinos, *Despotat*, I, 99; Nicol, *Kantakouzenos*, 123; Медведев, *Мистра*, 28; Miller, *History*, 370.

Односи с Бугарском

На прагу османлијске најезде према европским поседима, надирања које је представљало животну опасност за све три хришћанске државе (због положаја биле су прве на удару), њихове међусобне односе није одликовала слога. Непрестане размирице и бреме нерешених унутрашњих проблема, што је углавном важило за Византију и Бугарску, биле су знак очигледне неспремности пред одлучујућим догађајима. Истини за вољу, везе између Цариграда и Трнова средином XIV столећа нису биле нарочито интензивне, будући да је у средишту занимања ромејске владе ипак био Стефан Душан. Бугарска држава, нагрижена тешко залечивом болешћу феудалног растакања, углавном се бавила сопственим стварима и само је покаткад учествовала у међународним збивањима, најчешће турским упадима у Тракију.

До крупних збивања из 1352. године бележимо само два значајнија догађаја из византијско-бугарских односа. Први се тицао похода који је у касно пролеће и лето 1348. године против непокорног великаша Добротице водио Јован VI Кантакузин. Реч је о бољару који је пред сам крај грађанског рата у Византији стао на страну Ане Савојске и био ожењен угледном ромејском невестом. Извесно време је провео у Цариграду, а онда одбивши да се покори угрожавао византијске градове на западној црноморској обали.[622] Мада га је не само победио него и заробио, Јован VI је, вероватно рачунајући да му бугарски магнат у неком тренутку може добро послужити против Јована Александра, поступио врло благонаклоно, па је Добротица и даље владао својим поседима између доњег Дунава и обала Понта.[623]

---

[622] О Добротици, који је касније добио достојанство деспота, в. Ферјанчић, *Десйоти*, 150–153. Уопште о односима између Византије и Бугарске у овим годинама в. Флоринский, *Славяне и Византия*, I, 96 сл: Д. Ангелов, *Българо-византийските отношения при царуването на Иван-Александър. Трети период 1347–1352*, Военноисторически сборник 44 (1976) 19–33; L. Jončev, *Die politischen Beziehungen zwischen den Balkanstaaten um die Mitte des 14. Jh. (1347–1362) nach der „Historia" von Johannes Kantakuzenos*, Etudes historiques 8 (1978) 123–140; A. Carile, *Giovanni VI Catacuzeno e la Bulgaria*, Atti del 8° Congresso internazionale di studi sull'alto medioevo, Spoleto 3–6 novembre 1981, Spoleto 1983, 41–58; Йончев, *Взаимоотношения*, 178 сл. Поход који је Јован VI Кантакузин водио против Добротице раније се датовао у лето 1347. године, а таква се хронологија може срести у неким релативно новијим радовима. В. *История на България*, III, 345 (Д. Ангелов). Међутим, Nicol, *Kantakouzenos*, 69 и нарочито подробно Miller, *History*, 322–323, који су помно проучавали хронологију почетних година царевања Јована VI Кантакузина, убедљиво показују да је до кампање дошло у лето 1348. године.

[623] Cant. III, 62–63. Уп. *История на България*, III, 345 (Д. Ангелов).

Други догађај се односио на Кантакузинов покушај да 1351. године приволи трновског цара да финансијски помогне издржавање византијске флоте. Претходно се Јован Александар жалио василевсу да његови савезници Турци пустоше бугарске области, па је овај похитао да се оправда (изговор за позивање исламских ратника, по цару-писцу, било је вероломство Стефана Душана) и изађе с предлогом о новчаној помоћи после које би византијско бродовље, наводно, сталним крстарењем дуж Хелеспонта осујетило све варварске акције из Мале Азије.[624] Овај покушај је на нарочит начин одјекнуо у анонимној бугарској хроници из XV века. Када су у Трнову чули шта се од њих тражи, бележи непознати састављач, са подсмехом и прекором су се обрушили на Грке; не само да су их обасули увредама него су их псовали и напослетку испратили празних руку.[625] Сазнавши то, Јован Кантакузин се много расрдио, па је послао емисаре међу Србе. Међутим, византијско посланство је и у Србији доживело истоветан дочек као и на бугарском двору. Пошто су саслушали изасланике, Срби су их такође исмејали, и испсовали и отпустили необављена посла.[626] После овог неуспешног подухвата Јован VI Кантакузин поново је испратио посланике у Бугарску и Србију и тамошњим владарима указао на неумесно омаловажавање османлијске опасности. Он им је наводно поручио: „Нисте желели да нам помогнете и због тога ћете се касније кајати!"[627] Ипак, ова примедба није произвела неки нарочит утисак ни на Србе ни на Бугаре. Напротив, они су у Цариград упутили самоуверену изјаву: „Када Турци крену на нас, ми ћемо се бранити од њих!"[628]

---

[624] Cant. III, 162–166. Уп. *Виз. извори*, 543–555 (Б. Ферјанчић), где су дата сва досадашња мишљења око ових догађаја. П. Ангелов, *Българската средновековна дипломация*, София 1987, 179 уочава занимљиву подробност приликом посете византијских изасланика до које је дошло у току једне бугарске народне светковине. Јован Александар им се најпре обратио на свом језику, а пошто су на његово питање да ли су га разумели одговорили одречно, он је на течном грчком изнео своје ставове у односу на предлог Јована VI Кантакузина. Овај интересантан податак, који не би требало да нас изненађује, на свој начин казује како о употреби и знању грчког језика у словенском свету, тако и о образовању које је поседовао трновски цар.

[625] И. Тютюнджиев, *Българската анонимна хроника от XV век*, Велико Търново 1992, 80.

[626] Исто.

[627] Исто.

[628] Исто. Уп. Р. Радић, *О покушају Јована VI Кантакузина да склопи антитурски савез са Србима и Бугарима (Прилог историји менталитета јужнословенских народа у средњем веку)*, Лесковачки зборник 37 (1997) 9–16 (= Из Цариграда у српске земље: студије из византијске и српске историје, Београд 2012, 51–59).

Како било, предлог византијске стране није дочекао своје остварење, а већ следеће 1352. године Јован VI Кантакузин, с једне, и Јован Александар и Стефан Душан, с друге стране, нашли су се у супротним таборима у збивањима која су имала далекосежан значај за судбину хришћанских земаља на Балканском полуострву.

Црна смрт

Праву пустош оставила је не само у Византијском царству него и на читавом европском континенту, а и по бескрајним пространствима Азије, не поштедевши ни северне делове Африке, епидемија куге која је остала упамћена под застрашујућим именом Црна смрт. Њена се појава с пуно разлога везује за азијске степе, где се међу дивљим глодарима налазило непрекидно станиште инфекције, а процењује се да је озбиљне размере у централној Азији досегла већ 1331. односно 1332. године.[629] Одатле се ширила како на исток, захвативши Кину и Индију, тако и на запад, према Персији, Криму и подручју медитеранског света, следећи, како се то обично дешавало, караванске путеве. Хитрина са којом се распростирала, уз огромну смртност, морала је у средњовековном човеку пробудити исконски страх и осећање беспомоћности пред стихијом која се није могла зауставити. Године 1346. погодила је Крим, остављајући наводно чак осамдесет и пет хиљада жртава,[630] а управо у то време Џанибегови татарски одреди безуспешно су опседали важну ђеновљанску колонију Кафу, и због недостатка снаге (опсада је већ трајала неколико година) прибегли су једном од свирепих средстава средњовековног биолошког рата – бацачким су справама окужена тела убацивали у тврђаву.[631] А онда се италијанским трговачким бродовима ова болест великом брзином проширила по читавом Средоземљу.

Већ у пролеће 1347. била је у Цариграду, септембра исте године у Трапезунту, као и у Месини и Александрији, потом је 1348. захватила Венецију (јануара), Кипар, Тунис, Марсељ, Шпанију и Париз (јуна), затим 1349. Лондон и најзад допрла чак до Москве, где јој је 26. априла 1353. подлегао и велики кнез и ромејски добочинитељ Симеон Горди.[632] Овај

[629] Dols, *Black Death*, 35, 38, 40.
[630] Vernadsky, *Mongols and Russia*, 204–205.
[631] О томе пише и Greg. II, 797; В. Скржинская, *Петрарка*, 250; Miller, *History*, 305; Dols, *Black Death*, 52–53.
[632] Nicol, *Last Centuries*, 224–225; Dols, *Black Death*, 54–60 (в. такође и прегледну мапу коју овај аутор доноси на 36. страници, а на којој се може пратити зракасто ширење пандемије); Голубинский, *История*, 170, 176–177 (где се упозорава на смрт митрополита Теогноста, која временски коинцидира са смрћу

сажети али зато не мање ужасни итинерер Црне смрти, из кога се види да је, попримивши сва обележја најгоре пандемије, прокрстарила читаву Европу, наговештава да је и морталитет ове пошасти – била је то једна од две највеће куге у средњем веку[633] – морао бити знатан. Према неким проценама, које се могу сматрати прилично реалним, верује се да је у периоду од 1348. до 1350. године на европском континенту од куге пострадала једна трећина укупног становништва.[634]

Међутим, о погубном учинку Црне смрти у Византији није се сачувало много изворних вести, а и оне се углавном односе на Цариград. Наступила је већ прве године владавине Јована VI Кантакузина, дакле у време када су житељи Царства још увек били под туробним утиском тек окончаног грађанског рата и притиснути свеопштом депресијом. Извештај Нићифора Григоре о Црној смрти се може сматрати прилично језгровитим, док је опис који даје цар-писац налик на онај Тукидидов о куги у Атини из Перикловог времена.[635] Међутим, свакако се мора прогласити претераним податак једног западног извора да је чак осам деветина цариградског

Симеона Гордог – црквени поглавар руских земаља упокојио се 11. марта 1353, дакле четрдесет шест дана пре великог кнеза – ипак нема везе са кугом која је беснела у тамошњим областима); Vernadsky, *Mongols and Russia*, 205–206.

[633] Велика куга била је и у VI столећу, а њена се појава углавном везује за афрички континент и долину Нила. Харала је готово више од пола века, посебно 541. и 542. године, и сматра се да је за то време становништво Европе било преполовљено овом страшном болешћу. Недостатак потпуних изворних података о погубном учинку како куге у VI, тако и оне у XIV столећу, отежава неко сасвим прецизно упоређивање. Међутим, вероватно је у праву Russell, *Population*, 40 који допушта могућност да се обе ове пошасти по свом ширењу и застрашујућим последицама могу заправо изједначити. В. такође и Dols, *Black Death*, 14. За илустрацију морталитета Црне смрти навешћемо два примера: Сицилија је између 1240. и 1250. године имала шестсто хиљада становника, да би 1374. та бројка пала на пет стотина хиљада, а 1548. досегла осамсто педесет хиљада; Венеција је 1338. имала сто хиљада житеља, потом између 1363. и 1368. свега шездесет пет хиљада и, најзад, 1540. године чак сто тридесет једну хиљаду. Cf. Russell, *Population*, 110, 127.

[634] Ph. Zigler, *The Black Death*, London 1969, 230–231; Dols, *Black Death*, 55–56.

[635] О Црној смрти од византијских извора, сем Јована Кантакузина и Нићифора Григоре (Cant. II, 49–53; Greg. II, 797–798), говоре и Димитрије Кидон у једном писму (Cydones, *Correspondance*, I № 88 122) и поједине Кратке хронике (Kleinchroniken, 242 № 6, 619 № 1. Cf. Schreiner, *Kommentar*, 272, 611 № 40). Опис куге који на страницама своје историје доноси Јован Кантакузин, написан под неспорним утицајем Тукидида, привукао је пажњу појединих модерних истраживача. На пример, в. T. Miller, *The Plague in John Cantacuzenus and Thucydides*, Greek Roman and Byzantine Studies 17 (1976) 385–395; E. Schoten, *Johannes VI Cantacuzenus over de pest in Constantinopel*, Hermeneus 51 (1979) 155–159 (недоступно). У вези с тим, веома је инструктивна расправа H. Hunger, *Thukydides bei Johannes Kantakuzenos. Beobachtung zur Mimesis*, JÖB 25 (1976)

живља нашло смрт у овом помору.[636] Зна се да је тада и Јован VI Кантакузин доживео породичну трагедију, будући да је 1347. и најмлађи од његове тројице синова, Андроник, дечак од тринаест година умро.[637] Међутим, врло је мало познато како су прошли остали византијски градови и области кроз које је куга протутњала на свом смртоносном путу ка западу. Верује се, додуше, да је становништво Тракије и Македоније било прилично десетковано, што је доцније знатно олакшало Османлијама продор у ове области.[638] Поразне последице Црне смрти у Византији, о којима у недостатку правих и подробних података можемо ипак само да слутимо – уз још незалечене ране које је изазвао недавно окончани грађански рат – бациле су Царство у безнађе, а Јовану VI Кантакузину донеле ново бреме тешкоћа. Када се овим новим додају и претходно нагомилани и углавном врло сложени проблеми који су се тицали спољне политике као и они везани за унутрашње потешкоће, намах постаје јасно са каквим се невољама морао подухватити старији цар и човек који је себе жарко желео да види у улози спасиоца Византије. Међутим, Јован VI Кантакузин није био од оних који су се лако поколебали.

Неприлике на мору

У овим годинама у знатној су се мери искомпликовали односи између Византије и италијанских поморских република и, што је по Ромеје било најгоре, углавном захваљујући трвењима Венеције и Ђенове.[639] Испаштања Византинаца због размирица лигуријске и јадранске републике већ су почињала да бивају нешто уобичајено, па је отуда сасвим разумљив био негативан став главних ромејских извора према латинским такмацима.

181–193 (= Epidosis. Gesammelte Schriften zur byzantinischen Geistes- und Kulturgeschichte, München 1989).

[636] Остало је записано: Cives tunc mortui sunt in Constantinopoli ex novem personis octo. B. Chronicon Estense Marchionum Estensium. ed. L. A. Muratori, Rerum Italicarum Scriptores XV (Milano 1729), col. 448 /= Chronicon Estense (fasc. 2, t. XV, parte III), ed. N. Zanichelli, Bologna 1937, 160/. Уп. Острогорски, *Историја*, 489 н. 7; Nicol, *Byzantium and Venice*, 265.

[637] О њему в. Nicol, *Kantakouzenos*, № 26; PLP 5 (1981) № 10954.

[638] Nicol, *Last Centuries*, 225 подсећа да историчари Турског царства истичу да је депопулација Тракије и Македоније помогла османлијском продору у ове области, али не пропушта да напомене да они не објашњавају како су Турци остали имуни на ову опаку болест.

[639] Сажету али врло прегледну расправу о односима између Византије, Венеције и Ђенове у широком временском луку од XI до XV столећа објавио је J. Gill, *Venice, Genoa and Byzantium*, BF 10 (1985) 57–73.

Неоспорна превласт Ђеновљана и Млечана на мору умногоме је поткресала крила Царству и довела га не само у неравноправан него и потпуно подређен положај. Управо је таласократија италијанских република, праћена осећањем сопствене немоћи на мору, највише иритирала Ромеје. Сведочанства двојице савременика, сликовита и изречена врло отворено, иначе веома позната и често навођена у литератури, јасно одражавају византијски став, одбојан и испуњен нетрпељивошћу. Јован Кантакузин је забележио да Ђеновљани имају жељу да господаре морем и, као да оно припада само њима, не допуштају пловидбу Ромејима, док Нићифор Григора тим истим Ђеновљанима такође приписује да су заокупљени само једном мишљу – како да захвате хегемонију над читавим морем.[640]

Зато и не би требало да чуди грозничаво настојање Јована VI Кантакузина да на било који начин покуша да истргне Византију из непријатног стиска латинских поморских сила. Да би то постигао, он се одлучио на можда једини прави корак у датој ситуацији, али корак који је био скопчан са немалим ризиком – решио је да изгради нову византијску флоту. Показало се, међутим, да је у временима каква су била на самом измаку прве половине XIV столећа овакав подухват морао да понесе обележја сизифовског посла. У условима општег сиромашења и готово пресахлог родољубља, обраћање поданицима, па и оним најимућнијим, могло је имати само ограничене домете. Зато је василевс, осим скупљања пореза за изградњу флоте, предузео додатне мере: свесно ризикујући нова заоштравања са Ђеновљанима, повећао је царине на италијанску робу, а снизио за домаћу са 10 на 2 процента.[641]

Потребу за изградњом флоте наметала је и свакодневица јер се тада, почевши од краја лета 1348. године, Царство налазило у сукобу са Галатом. Одбијање Византинаца да уступе Ђеновљанима узвишење иза северних зидина Цариграда довело је до низа инцидената. Користећи одсутност Јована Кантакузина, који је болестан боравио у Дидимотици, житељи Галате су спалили неке куће уз бедеме престонице и тешко оште-

---

[640] Cant. III, 69; Greg. III, 41, 194. Balard, *La Romanie génoise*, II, 501 узео је ове опаске знаменитих византијских историчара као мото једног великог поглавља своје студије.

[641] Dölger, *Regesten*, V, № 2945. Уп. Флоринский, *Андроник Младший*, 13; Zakythinos, *Crise*, 94–95; *История Византии*, III, 153–154 (Г. Литаврин), где се упозорава да је економски значај ових повластица ипак био умањен будући да су уступане манастирима и крупним феудалним поседницима. Упркос свему, сакупљено је педесет хиљада перпера за изградњу флоте (Cant. III, 80). Уопште о политици Јована VI Кантакузина у овим годинама в. E. Frances, *Quelques aspects de la politique de Jean Cantacuzène*, Rivista di studi bizantini e neoellenici, n. s. 5 (1968) 167–176 (посебно 174 sq.).

тили бродоградилиште где је била у току изградња новог ромејског бродовља. Међутим, на велико изненађење Ђеновљана, било им је узвраћено правом мером, па су Византинци спалили њихово складиште робе и помоћу бацачких справа камењем бомбардовали Галату, чији су становници ипак успели да заузму узвишење и хитро саграде тврђаву. Околност да су латински бродови контролисали целокупну пловидбу наметала је Царству додатне невоље: дрвна грађа за пловила морала је из Тракије бити допремана у Цариград сувоземним путевима.[642]

Озбиљност ситуације присилила је још неопорављеног Јована VI Кантакузина да већ 1. октобра 1348. године похита из Дидимотике у Цариград и у атмосфери узлета патриотског духа, а пред претњом која је угрожавала виталне интересе државе, сазове „народну скупштину".[643] Зима 1348–1349. протекла је у непрекидној напетости коју су неуспешни покушаји измирења само повећавали, а у марту 1349. године уследио је коначни обрачун. Нова ромејска флота, изграђена с толико напрезања и не мање очекивања да ће Царство на мору повратити давно изгубљену равнотежу, претрпела је праву „хаварију" у бици против ђеновљанских бродова.[644] Невична посада – некад готово ненадмашна вештина Ромеја

---

[642] О рату који је вођен између Галате и Царства од 16. августа 1348. до 6. марта 1349. године податке дају и следећи византијски извори: Cant. III, 68–80; Greg. II, 841–867; Kleinchroniken, 65 № 12, 85 № 50–51a, 86 № 51b и нарочито подробно и живописно извештава Алексије Макремволит у једном посебном спису. В. Alexios Makrembolites, *Logos historikos*, 144–159. О овоме сукобу, наравно, пишу многобројни аутори, али ћемо навести само неке од њих: Parisot, *Cantacuzène*, 234–240; Флоринский, *Андроник Младший*, 10–12; Е. Скржинская, *Генуэзцы в Константинополе в XIV в.*, Виз. врем. 1 (1947) 215–234; Kyrris, *Cantacuzenos and Genoese*, 43–45; Nicol, *Kantakuouzenos*, 69; Miller, *History*, 333 sq.; Balard, *La Romanie génoise*, 79–80.

[643] Greg. II, 854–856. У тренуцима критичним по Царство, а ово је био један од њих, догађало се да цареви у присуству широких слојева указују на озбиљност новонасталог стања и траже подршку становништва. У овом случају, Јован VI Кантакузин је позивао цариградски живаљ, не без успеха, да пружи помоћ влади како би се изградила флота и уклонила опасност од суседне Галате. О оваквом и сличним случајевима расправљао је C. Tsirpanlis, *Byzantine parliaments and representative assemblies from 1081. to 1351*, Byz. 43 (1973) /= Hommage à Marius Canard/, 432–481 (о овом случају из 1348. године в. 474). Иста расправа објављена је и у часопису *Kleronomia* 5 (1973) 28–72. За тачан датум Кантакузиновог повратка у престоницу, 1. октобар 1348. године, в. Kleinchroniken, 85 № 51a. Cf. Schreiner, *Kommentar*, 274.

[644] О сукобу двеју флота 5/6. марта 1349. године подробно нас извештавају следећи извори: Cant. III, 74–77; Greg. II, 856–865; Kleinchroniken, 65 № 12, 86 № 51b; Alexios Makrembolites, *Logos historikos*, 156–158. Занимљиво је напоменути да се алузија на ову битку налази и у *Житију милостивог цара Јована III Дуке Ватаца* (1221–1254), које је у другој половини XIV столећа написао Георгије

у поморским окршајима била је готово заборављена – није била у стању да се озбиљније супротстави надмоћним латинским ратницима. Мир, склопљен под условима који се могу означити као врло повољни за цариградску владу, могао је само умерено да утеши Јована VI Кантакузина.[645] Док су Ђеновљани, пловећи по Босфору, отворено исмевали василевса, много је више болела горка истина да је неславно пропао последњи покушај Византије да изгради сопствену флоту.[646] Њена немоћ на мору, и раније потпуно очита, постала је још већа.

Убрзо је Јован VI Кантакузин поново морао да води врло деликатне преговоре са Ђеновљанима будући да није желео да се одрекне Хиоса, острва које је у лето 1346. године, користећи се несређеним приликама у Царству, освојио Симоно Вињози. У пролеће 1349. године василевс је послао емисаре у лигуријску републику, који је требало да њеног поглавара Ђованија ди Мурту и сенат приволе да врате Византији пређашњи посед, уз подсећање да су га запосели противно важећим споразумима двеју страна.[647] Ђеновљани су били вољни да изађу у сусрет ромејским захтевима – на преговоре са

Пелагонијски. Овај извор је публиковао A. Heisenberg, *Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige. Eine mittelgriechische Legende*, BZ 14 (1905) 160–233 (текст извора 193–233, а алузија на ромејски пораз на мору 228–229). Међутим, издавач је веровао да се то односи на знамениту битку која се збила 13. фебруара 1352. године. N. Festa, *A propos d'une biographie de St. Jean le Miséricordieux*, Виз. врем. 13 (1906) 1–35 упозорава да се наведени одељак из биографије великог никејског цара и свеца не односи на чувени поморски бој из 1352. године него на пораз флоте Јована VI Кантакузина у рату против Галате (наведена је, додуше, погрешна 1348. година).

645 О условима постигнутог мировног споразума извештава Greg. II, 866. Ђеновљани су се обавезали да врате земље које су окупирали на другој страни брда код Галате, да плате одштету василевсу у износу већем од сто хиљада перпера и да положе заклетву да више неће нападати Цариград. Cf. Nicol, *Last Centuries*, 232–233; van Dieten, *Gregoras*, III, 400–401 n. 611. Нићифор Григора пропушта да саопшти да су Ђеновљани, који су ипак добили рат, остварили свој најважнији циљ – добијање брда изнад Галате – што умногоме и објашњава приличну попустљивост и неспорне уступке које су учинили Ромејима. О миру говоре и Cant. III, 79 sq.; Alexios Makrembolites, *Logos historikos*, 159; Dölger, *Regesten*, V, No. 2944. Уп. Флоринский, *Андроник Младший*, 12; Miller, *History*, 348–349.

646 О последњем покушају Ромеја да изграде флоту, као и о неуспеху овог подухвата в. K. Alexandris, *He thalassia dynamis eis ten historian tes Byzantines autokratorias*, Athina 1957, 433–443; Ahrweiler, *Byzance et la mer*, 382–386, 453–455; K.-P. Matschke, *Johannes Kantakuzenos, Alexios Apokaukos und die byzantinische Flotte in der Bürgerkriegsperiode 1340–1355*. Actes du XIVe congrès international des études byzantines Bucarest 1971, II (1975) 194–205.

647 Cant. III, 81; Dölger, Regesten, V, № 2946. Cf. Parisot, *Cantacuzène*, 238–240; Gay, *Clément VI*, 106 n. 5; Argenti, *Occupation of Chios*, I, 118; Kyrris, *Cantacuzenus and Genoese*, 46–47; Miller, *Chios*, 136; Balard, *La Romanie génoise*, 124–125.

царем упућени су један патриције, Антаро Пинели, и један из редова популара, Јакобо Ерминио – али су упозорили цариградску владу да, сагласно са уговором ратификованим између републике, с једне, и Симона Вињоза и његових латинских савезника у освајању Хиоса, с друге стране, немају ексклузивно право на ово богато егејско острво.[648] Ипак, пренебрегнувши поменути уговор, склопили су нови који је подразумевао стављање ван снаге оног претходног. Било је предвиђено да такозвани „махонези" (Симон Вињози и круг бродовласника основали су властиту компанију) као врховног господара не признају Ђенову него Византију, да се на острву помињу имена двојице царева и на бедемима града вијори ромејска застава, а заузврат да убиру приходе из града Хиоса (не као по претходном уговору са скоро целе територије) у периоду од десет година.[649]

Незадовољни новим споразумом, што се могло и очекивати, Симон Вињози и његови партнери одбили су да му се повинују и били су спремни да запрете и ратом.[650] Руковођена својим интересима, а у бојазни да се прилично снажна хиоска компанија не окрене против ње, Ђенова је избегла даља заоштравања која би могла прерасти у несугласице са опасним и тешко предвидивим последицама. На тај је начин читав подухват Јована VI Кантакузина, покренут са жељом да се поврати Хиос, доспео на мртву тачку. За утеху, ипак, Ромејима је пошло за руком да поврате Стару Фокеју, где је за управника био наименован Лав Калотет, некадашњи намесник Хиоса.[651] Упркос неуспеху да поврати значајно острво,

---

[648] Cant. III, 81.

[649] До склапања уговора између Ђенове и новостворене компаније на Хиосу дошло је 26. фебруара 1347, а разлог је била немогућност лигуријске републике да немалом светом новца плати трошкове експедиције против острва у лето претходне године. Стога је споразумом било предвиђено да дуг буде враћен, наравно, уз интерес, у року од двадесет година, док би компанији припадао сав приход са острва, осим оног који се убирао у граду Хиосу и у обе Фокеје. В. Argenti, *Occupation of Chios*, II, 48–55 (текст уговора); ibid. I, 107–116 (анализа појединих клаузула); Miller, *Chios*, 135–136. С друге стране, нови договор Ђенове и Византије био је неповољнији за компанију ограничивши јој скупљање и убирање пореза само на град Хиос, па чак и то уз обавезу годишњег плаћања василевсу дванаест хиљада перпера. В. Cant. III, 82 sq. Cf. Jorga, *Latins et Grecs*, 203; Nicol, *Last Centuries*, 234; Miller, *History*, 363–364; Balard, *La Romanie génoise*, 125. Посебно в. P. Argenti, *The Mahona of the Giustiniani*, BF 6 (1979) 1–35.

[650] Cant. III, 83. Cf. Miller, *Chios*, 136–137.

[651] Још у време ђеновљанског поседања Хиоса, у касно лето 1346. године, византијски намесник Јован Ђивос је колаборирао са Симоном Вињозијем, који му је обећао важно место у управи над Старом Фокејом. Међутим, када су започели преговори између Јована VI Кантакузина и Ђенове, овај вешти Ромеј, предосећајући да би могло доћи до промене снага, понудио је своју помоћ цару са предлогом да се нападом поврати Хиос. Верујући да се то може постићи и

василевс се није мирио са том чињеницом и вребао је прилику да поново оживи старе планове. Тако је потписивањем савеза са Венецијом, у мају 1351. године, било предвиђено да у случају победе над Ђеновљанима спорна територија Хиоса припадне Византији.[652] Међутим, лигуријска република је одолела и на тај начин распршила сва ромејска надања, па је острво остало у њеном поседу још више од два столећа, док га 1566. године нису преотели Турци.

Кантакузин и Авињон

У спољној политици Јована VI Кантакузина важно место, наравно, заузимали су односи са папством, тачније преговори око склапања уније, питање које је било константна веза Византије и Запада током два последња столећа ромејске историје. О размени мишљења са Климентом VI извештава сам цар-писац, додуше помало пристрасно, како он већ то уме, али су сачувани и поједини документи који нам омогућавају да на прави начин сагледамо след догађаја. Мора се признати да је у тим преговорима иницијатива била на страни василевса, док се папа држао помало уздржано, можда због чињенице да је донедавно цар био тек узурпатор или због његових надалеко знаних добрих веза са Турцима, поготово са Орханом који му је био и зет. Посебно је Јован VI Кантакузин настојао да своје схватање уније пренесе римском духовнику Бартоломеју, ранијем викару латинског патријарха који је, као папски нунције, већ боравио на двору Ане Савојске.[653] Осим добре воље, византијски цар је био спреман да иступи са сасвим одређеним предлозима о чему је водио разговоре, од 1. септембра до 9. октобра 1347. године, са Бартоломејом и тројицом својих изасланика које је намеравао да пошаље у Авињон.

дипломатским средствима цар је одбио такву понуду, па је Јован Цивос сам кренуо на острво и упркос почетном успеху погинуо не остваривши своју намеру. Ипак, грчке су трупе повратиле Стару Фокеју и, одбивши да се покоре хиоској компанији, затражили наименовање управника из Цариграда. Јован VI Кантакузин послао им је свог старог пријатеља који је потицао са Хиоса и пре Јована Цивоса био тамошњи намесник у царево име. В. Cant. III, 83–84. Cf. Kyrris, *Cantacuzenus and Genoese*, 47–48; Miller, *Chios*, 137–138.

[652] О споразуму између Млечана и цариградске владе биће више речи у даљем тексту.

[653] О Бартоломеју в. Loenertz, *Ambassadeurs*, 189–190 (= *Byzantina et Franco-Graeca*, I, 295–297); PLP 2 (1977) № 2235. Када је Јован VI Кантакузин ушао у Цариград, у фебруару 1347. године, он се већ налазио у престоници. Cf. Miller, *History*, 251 n. 19.

У жељи да на Западу разбије могућу фаму о себи као узурпатору против легитимне династије Палеолога и савезнику османлијских неверника, Јован VI Кантакузин је уверавао Климента VI како је готов да посебном хрисовуљом призна примат и универзалност римске цркве (*recognoscens primatum et universalitatem romanae ecclesiae*), наравно, уз сагласност Јована V Палеолога, и да покаже исту послушност према папи као и француски краљ, да Царство уједини са Светом столицом и римском црквом као што је то учинило и француско краљевство (ово поређење, наш је утисак, ни у ком случају се не би могло сматрати произвољним или случајним). Византијски цар је такође понудио да учествује у кампањи против неверника на чијем би се челу лично појавио, додајући да је спреман да у случају похода већих размера поведе петнаест до двадесет хиљада људи, а уколико би експедиција била мања – четири хиљаде. Што се тиче уније, предложио је Цариград као место одржавања великог црквеног сабора на коме би се све решило у равноправним условима и без било каквог политичког утицаја – у питању религијских распри између Истока и Запада Јован VI Кантакузин није попуштао и непоколебљиво се залагао за часно место православља – а као резервна места сабора истакао је Негропонт, односно Родос. Захтевао је и финансијску подршку за трошкове доласка источних патријараха и осталих учесника, а такође помоћ за одржавање реда на византијским границама, како би Царство имало одрешене руке за расправу о црквеном уједињењу. И, напослетку, тражио је да Климент VI посредује код Стефана Душана да врати ромејској држави окупиране области.

Писмо са овим садржајем носило је датум 22. септембра 1347,[654] а нешто касније, можда у новембру исте године, цареви емисари Георгије Спанопул, Никола Сигерис и француски витез Францис де Пертуи кренули су према Авињону. Кроз Милано су прошли 10. фебруара 1348, а 5. март носи документ, нека врста меморандума који верно понавља претходне предлоге и захтеве, предочен поглавару римокатоличке цркве.[655] Папа је већ 15. априла 1348. учтиво али крајње сажето известио цара да је примио његове изасланике, који су му пренели замисли византијске

[654] Сви побројани предлози које је византијска страна предочила папи садржани су у документу који је публиковао Loenertz, *Ambassadeurs*, 180–184 (= *Byzantina et Franco-Graeca*, I, 287–290). Cf. Lemerle, *Aydin*, 225; Nicol, *Council*, 82–83; *Crusades*, III, 63–64 (D. Geanakoplos); Setton, *Papacy and Levant*, 213–214; Gill, *Byzantium and Papacy*, 205–206.

[655] Loenertz, *Ambassadeurs*, 186–188 (= *Byzantina et Franco-Graeca*, I, 292–294). Cf. Nicol, *Council*, 83; Setton, *Papacy and Levant*, 213 n. 103. Такође в. Катанский, *История попыток*, 214.

стране.[656] Међутим, мимо василевсових жеља и предвиђања, на прави одговор папске курије морало се сачекати готово две године – поузданост и хронолошка неспорност сачуваних докумената потпуно дискредитују покушај Јована VI Кантакузина да читаву ствар донекле замагли очигледном неистином да је папа сместа узвратио на ромејске предлоге.[657]

Заузетост Климента VI око Стогодишњег рата, настојање да се припреми нова антитурска лига попут оне која је освојила Смирну 1344. године, Црна смрт која је проредила и редове кардинала и осталих посленика Свете столице, па и извесна неповерљивост у старијег византијског цара, били су разлог оклевања Запада. Истина, то није значило да је сасвим замрла међусобна преписка (напротив, Јован VI Кантакузин је најмање у три наврата 1348. и 1349. године писао у Авињон,[658] док је и Климент VI слао писма у Византију[659]), али одговора који је василевс очекивао није било све до фебруара 1350. године. Тада је папа послао двојицу емисара, доминиканског и фрањевачког духовника, али ни овога пута није учињен корак напред у изналажењу прихватљивог решења за склапање уније.[660] Антитурска лига је била оно што је у то време на Истоку највише заокупљало Климента VI, који је желео да читава експе-

[656] Loenertz, *Ambassadeurs*, 189 (= *Byzantina et Franco-Graeca*, I, 295) (реч је о документу бр. V). Овај акт поново су публиковали E. Déprez – G. Mollat, *Clément VI (1342–1352). Lettres closes, patentes et curiales intéressant les pays autres que la France* (= Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome) I–1, Paris 1960, № 1626.

[657] О преговорима које је водио са Климентом VI у својој историји Јован Кантакузин говори прилично подробно. B. Cant. III, 53–62. Cf. Meyendorff, *Projets*, 162–163; Nicol, *Kantakouzenos*, 66–67 n. 85; Miller, *History*, 308–321. Његов опис догађаја у знатној је мери пристрасан, па Gill, *Eleven Emperors*, 80 упозорава да цар-писац неистинито истиче како му је папа одговорио одмах, а зна се заправо да је то уследило две године касније. Занимљиво је, додајмо и ту чињеницу, да Нићифор Григора ништа не говори о преговорима цара Јована VI Кантакузина и папе Климента VI.

[658] Dölger, *Regesten*, V, Nos 2937, 2942, 2943, а и 2957.

[659] E. Déprez – G. Mollat, *Clément VI (1342–1352). Lettres closes, patentes et curiales intéressant les pays autres que la France* (= Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome) I–2, Paris 1961, № 2002 (писмо Јовану Кантакузину од 31. маја 1349. године).

[660] О овој фази преговора између Византије и папске столице сачуван је читав низ докумената. B. Acta Clementis, VI, Nos 161, 162, 163 и 164 који носе исти датум, 13. фебруар 1350. године, а од њих је овај последњи, дакле бр. 164, упућен Јовану Кантакузину, али на крају је додато: „In eo. mo. Johanni Palaeologo imperatori Graecorum illustri." Такође в. Déprez – Mollat, *Clément VI*, (пун библиографски податак наведен је у претходној напомени), № 2233 (реч је о писму Јовану Кантакузину, састављеном у Авињону 28. јуна 1350. године, акту који је такође упућен Матији Кантакузину, као и Андронику, Јовану и Манојлу

диција против неверника остане чисто латинска ствар, па се Византији обратио тек у недостатку бољег избора.[661] Уследиле су размене изасланика које, као и у ранијим раздобљима, нису донеле заправо ништа, а једно ромејско посланство није ни затекло папу у животу, будући да се он упокојио 6. децембра 1352. године. Ваљало је поново читаву ствар покретати из почетка.

Срūска оūасносū

Премда се угроженост од Османлија мора сматрати највећом опасношћу по Византију у раздобљу о којем је реч, опасношћу која је доводила у питање и сам опстанак Царства, на измаку прве половине XIV столећа горуће питање Јована VI Кантакузина тицало се заправо српске државе. Продором према југу Стефан Душан је пресекао ромејске територије на два дела: Тракију, с једне, и Епир и Тесалију, с друге стране, док је усамљени Солун, у коме су владали зилоти, био одсечен и упућен једино на морске путеве. Тиме, међутим, није престала опасност за Византију, што је цариградској влади било сасвим извесно.

Напротив, нове невоље су тек биле на видику. Одсуство одговарајућих података у савременим изворима не допушта нам да са сигурношћу говоримо о амбицијама Стефана Душана после царског крунисања априла 1346. године. Тим чином, који је претпостављао и универзалност (без обзира на помало парадоксалну чињеницу да је тада на релативно малом простору дела Балканског полуострва – свесно изостављамо царску титулу на Западу – било чак четири цара: Јован V Палеолог, Јован VI Кантакузин, Јован Александар и Стефан Душан), српски владар је донекле оспорио прерогативе, па и само постојање два ромејска василевса. Међутим, посебно ваља нагласити да је то оспоравање било више

Асенима). Уп. Катанский, *История попыток*, 214–217; Gay, *Clément VI*, 109 sq.; Nicol, *Council*, 84.

[661] Још је Gay, *Clément VI*, 105 исправно закључио да је папина намера била да антитурска коалиција коју је имао у виду буде искључиво латинска. Штавише, једно његово писмо упућено Великом мајстору родоских витезова обојено је нетрпељивошћу према Византији. Cf. Miller, *History*, 315. Међутим, због невољности Венеције, Ђенове, Кипра и Родоса да на одговарајући начин финансијски подупру подухват, Климент VI се „сетио" Јована VI Кантакузина. О финансијским невољама које су пратиле припрему антитурске лиге сазнајемо из писма које је папа Климент VI упутио 5. октобра 1349. године млетачком дужду Андрији Дандолу. В. Thomas, *Diplomatarium*, I, № 172 345–346. Уопште о односима између Јована VI Кантакузина и папе Климента VI такође в. Halecki, *Un empereur*, 14–18.

начелно него стварно, будући да се, на пример, српски цар сагласио са тиме да се у молитвама светогорских монаха најпре помиње име византијског цара. Тако се и освајање Цариграда – циљ кога се Стефан Душан није одрекао до краја живота, а који је био логична консеквенца универзалистичких захтева – наметало више из практичних разлога, а мање као узвишена намера његове политике и његове успешне владавине.[662] Утисак је да данас у науци ипак превладава мишљење да је српски цар желео да следи бугарски „модел", тј. да на неки начин стекне место у троуглу: византијски цар – бугарски цар – српски цар.[663]

У сваком случају, српска опасност постајала је све више невесели део византијске збиље, па не треба да изненађује да се Стефан Душан помиње у познатом писму које је Јован VI Кантакузин упутио у Авињон папи Клименту VI и које се донекле може схватити као квинтесенција василевсове спољне политике – наравно, уколико се изоставе појединa претеривања и узме у обзир недоследна, али врло прагматична двострука василевсова игра удварања Турцима и папској курији. У том документу, подсетимо се, византијски цар тражи од поглавара римокатоличке цркве да посредује код српског владара да он врати градове и тврђаве које је противно богу и правди освојио (у извору стоји: *contra Regem Rassiae qui contra deum et iustitiam occupat Regnum Imperii, ciuitates et castra*).[664] Претходно је и сам Јован VI Кантакузин, почев од пролећа 1347. године, безуспешно покушавао да преко посланства убеди Стефана Душана, подсећајући га на споразум о савезништву и заједничкој борби из лета 1342, и обавезу враћања поседнутих подручја.[665] Узалудно је било и

[662] *Историја српског народа*, I, 541 (С. Ћирковић – Р. Михаљчић).

[663] С тим у вези су и саопштења са Свечаног скупа поводом 650 година од проглашења царства у Србији који су штампани у Гласу CCCXXXIV, Одељење историјских наука, књ. 10, Београд 1998. В. С. Ћирковић, *Србија и царство*, 143–153; Б. Ферјанчић, *Византија према Српском царству*, 155–171; Љ. Максимовић, *Српска царска титула*, 173–189. Такође в. Б. Ферјанчић – С. Ћирковић, *Стефан Душан краљ и цар: 1331–1355*, Београд 2005, 149 сл.; С. Пириватрић, *Улазак Стефана Душана у Царство*, ЗРВИ 44–2 (2007) 381–409.

[664] Loenertz, *Ambassadeurs*, 183–184 (= *Byzantina et Franco-Graeca*, I, 290).

[665] По свој прилици радило се о три посланства, два која су ишла у пролеће 1347. и о којима пише Cant. III, 30–31, и једно о коме извештава Greg. II, 834, а које је путовало у Србију у рано пролеће 1348. године. Cf. Dölger, *Regesten*, V, Nos 2920, 2921, 2935; *Виз. извори*, 276–277, 484–487 (Б. Ферјанчић). О василевсовом посланству српском цару сазнајемо и из једног писма које је Григорије Акиндин упутио Максиму Ласкарису Калоферу. В. Него, *Letters of Akindynos*, № 70 286–288. Уп. *Виз. извори*, 640–641 (Н. Радошевић). О Максиму Ласкарису Калоферу, најпре противнику, а потом присталици Григорија Паламе, в. PLP 5 (1981) № 10733.

настојање цариградске владе да употребом силе изнуди оно што није успела мирним путем, јер су се османлијске трупе послате као помоћ Матији Кантакузину – после краткотрајног продора у новоосвојене српске земље, а тада су то били предели све до теснаца Христопоља[666] – задобивши веома богат плен, вратиле у Малу Азију, невољне да наставе предузети поход.[667]

Да ствар буде још неповољнија по Царство, српска се офанзива настављала и чинило се да није било начина да јој се стане на пут: власт Стефана Душана, која је, као што је речено, допирала далеко на исток, распростирала се великом брзином и на другој страни, па је још 1345. освојена Верија,[668] затим пре децембра 1347. Епир[669] и, најзад, 1348. Тесалија.[670] Последице овог незадрживог продирања биле су знатне, будући

[666] У омеђивању српских освајања према истоку највише пажње и поверења поклања се податку Нићифора Григоре (Greg. II, 747), који сасвим одређено каже да је власт Стефана Душана допирала до теснаца Христопоља. Уп. *Виз. извори*, 263–264 н. 122 (Б. Ферјанчић), где се уз навођење извора и литературе подробно расправља о овоме. О судбини Христопоља у византијско-српским међусобицама посебно в. Г. Острогорски, *Христопољ између Срба и Византинаца*, ЗФФ 8–1 (1964) 333–342.

[667] Cant. III, 32; Greg. II, 834 (али погрешно наводи да је цар тражио помоћ од ајдинског емира Умура). Cf. Werner, *Osmanen*, 132–133; Nicol, *Kantakouzenos*, 111; Miller, *History*, 281–284; *Виз. извори*, 487–488 (Б. Ферјанчић).

[668] Датовање пада Верије у српске руке изазвало је у науци различита мишљења. Предлагане су 1345. (још Флоринский, *Славяне и Византия*, II, 100 н. 1), 1346 (на пример Nicol, *Despotate*, II, 129, док Chionidis, *Historia*, II, 47 сматра да је то било 1345. или 1346. године) и 1347. година (Miller, *History*, 280 али уз много резерви). Б. Ферјанчић (*Виз. извори*, 486 н. 411а) наводи сва досадашња мишљења и образлаже зашто пад Верије под власт Стефана Душана треба датовати у 1345. годину, рехабилитујући тако стару претпоставку Т. Флоринског.

[669] Постојале су знатне несугласице око датовања српског освајања Епира. Обично се сматрало да је до тога дошло у исто време када су одреди Стефана Душана поселе и Тесалију, 1348. године. Међутим, већ је Флоринский, *Славяне и Византия*, II, 167–169 јасно раздвајао ова два догађаја и стављао заузимање Епира у 1347. годину. Читаву дилему око ове недоумице убедљиво је распршио М. Динић, *Српска владарска титула за време Царства*, ЗРВИ 5 (1958) 14–16 доказавши да је српски владар освојио подручје Епира пре децембра 1347. године. Таква хронологија је углавном прихваћена. В. Soulis, *Serbs*, 35; Nicol, *Despotate II*, 129 sq. Такође в. *Виз. извори*, 531–532 н. 553 (Б. Ферјанчић), где су наведена сви досадашња мишљења о овом питању које је изазвало толико распри у историографији.

[670] О паду Тесалије под српску власт сазнајемо само из сасвим успутне белешке Јована Кантакузина у његовој историји (Cant. III, 147) и сажетог податка *Јањинске хронике* (Vranousis, *Chronikon*, 74). Црна смрт, која је походила и ове крајеве, није поштедела животе многих становника, а међу њима је био и Јован Анђео, намесник Тесалије. Његова се смрт на неки начин временски поклапа

да су добрим делом донедавних византијских провинција загосподарили Срби, док је Царство остало сведено само на Тракију источно од Христопоља, Цариград и део Пелопонеза, а Солун и даље представљао одсечену целину. У новопоседнутим областима српски краљ је за намеснике наименовао своје људе: кесара Прељуба у Тесалији а полубрата Симеона-Синишу у Епиру.[671] На тај начин, важне територије које су Ромеји с тешком муком повратили тек неколико година раније, сада су отпочињале нов живот. Истовремено се чинило да ће се Царство, које су најновија српска освајања потпуно осакатила, убрзо наћи на издисају. Био је то, међутим, само привид, јер Стефан Душан, без обзира на снагу своје државе, није имао моћи да заузме и Цариград. Венеција, без чије помоћи на мору није могао ни помислити на освајање византијске престонице, није изашла у сусрет његовим потанко образложеним захтевима које је преко посланика предочио млетачком сенату 13. априла 1350. године.[672] За тако нешто она једноставно није имала рачуна: сасвим јој је одговарао антиђеновљански став за који се, уз незнатна колебања, Јован Кантакузин залагао током читаве политичке каријере, најпре као велики доместик, затим као узурпатор и, напослетку, као цар.[673]

Уз то, само неколико месеци раније, 9. септембра 1349, склопљен је познати уговор између Византије и Венеције,[674] што је такође на својеврстан начин смелим претензијама српског владара давало печат далеких и неостварљивих снова. Због тога и негативан одговор који је млетачки

са продором српских одреда у ове крајеве. Повеље Стефана Душана, издате новембра 1348. године тесалијским манастирима Богородице у Ликусади и Светог Ђорђа у Завлантији (Соловјев-Мошин, бр. 20 и бр. 21) омогућују нам да са сигурношћу пад Тесалије у руке Стефана Душана датујемо у време пре њиховог издавања. В. Ферјанчић, Тесалија, 228 сл. а такође и G. Soulis, *He prote periodos serbokratias en Thessalia (1348-1356)*, EEBS 20 (1950) 56–73 (= *Historika meletemata*, 79–97). Б. Ферјанчић (*Виз. извори*, 531–532 н. 553) још једанпут је осветлио читаво ово питање наводећи целокупну литературу која се тиче српског освајања Тесалије.

[671] Vranousis, *Chronikon*, 74. Уп. *Историја српског народа*, I, 544 (С. Ћирковић – Р. Михаљчић). О Прељубу, војсковођи Стефана Душана и доцнијем кесару, в. Михаљчић, *Крај српског царства*, 14 сл., 27; *Виз. извори*, 513–514 н. 495 (Б. Ферјанчић). О Симеону-Синиши, сину Стефана Дечанског и Марије Палеологине, биће више речи у даљем тексту.

[672] Ljubić, *Listine*, III, № 250 174–176. Под истим датумом (ibid. № 251 176–179) дати су и млетачки одговори на све српске предлоге. О овоме је подробно расправљао још Флоринский, *Славяне и Византия*, II, 175–180.

[673] Острогорски, *Историја*, 490; Kyrris, *Cantacuzenus and Genoese*, 9–48.

[674] MM III, № 27 114–120 (грчки текст); Thomas, *Diplomatarium*, I, № 171 341–345 (латински текст); Dölger, *Regesten*, V, № 2952. Cf. Nicol, *Byzantium and Venice*, 269.

сенат 3. маја 1350. године уручио изасланику Стефана Душана не би требало да представља нешто неочекивано.[675] Напротив, у контексту укупне политике коју је ова италијанска република водила у источном Средоземљу, а у којој је начело поштовања властитих интереса било издигнуто на највише место, одбијање да помогне српском цару у освајању Цариграда било је и једина могућа одлука. Српски владар је, с друге стране, безуспешно истрајавао и у покушајима да се дочепа бар другог града Царства, користећи се недаћама Солуна, разапетог између могућности – била је то дилема зилота чија се владавина неумитно ближила крају – да се приклони моћном словенском суседу или пак поново врати под окриље цариградске владе.[676] Стефану Душану, међутим, није пошло за руком да заузме ниједан од два највећа центра Византије. Само двадесетак дана после учтивог одбијања Млечана до помогну Србима у прижељкиваном нападу на Цариград, напоменимо и то, одлуком сената од 25. маја 1350. године српском цару и његовој супрузи Јелени, као и њиховим наследницима, додељено је право грађана Венеције.[677] Ипак, остаје неоспорна чињеница да је у овим годинама држава Стефана Душана била знатно снажнија од византијске и својим пространством је неколико пута надмашивала.

Нова победа паламита

Смењивање Јована XIV Калекаса, које је Ана Савојска извела 2. фебруара 1347. године, док је Јован Кантакузин стајао испред капија Цариграда представљало је само први корак у новој победи исихаста. Околност да се њихов моћни заштитник и истомишљеник попео на византијски престо обезбедила је даљу афирмацију и продор учења Григорија Паламе у ромејском свету. Избор новог патријарха Исидора (маја 1347), убеђеног паламите, значио је и важну победу исихаста и истовремено запретио да њихове противнике сасвим потисне у страну. Уз то, антиисихасте је одликовала прилична хетерогеност, тако да су се на истој страни нашли врсни богослови, супротстављени Григорију Палами по чисто доктринарним питањима, као и духовници чији је отпор, између осталог, проистицао и из незадовољства начином на који је Исидор постао цари-

---

[675] Ljubić, *Listine*, III, № 257 181.

[676] О дилеми Солуњана да ли да се приклоне Јовану VI Кантакузину или да потраже покровитељство Стефана Душана писао је сам василевс. В. Cant. III, 104–105. Уп. *Виз. извори*, 489–490 (Б. Ферјанчић).

[677] Ljubić, *Listine*, III, No. 262 185–186.

градски патријарх. Такви су били Јосиф, епископ Гана, Неофит, епископ Филипа, и Митрофан, епископ Патраса.[678]

Дотадашњи лидер антиисихаста, Григорије Акиндин, напустио је престоницу и убрзо, већ 1348. године, у изгнанству умро. То, међутим, није обесхрабрило његове истомишљенике, па је двадесетак епископа антипаламита одржало сабор у Цариграду и у актима, објављеним у јулу 1347. године,[679] осудило Григорија Паламу и патријарха Исидора.[680] Начин на који су исихасти хитро и веома делотворно узвратили јасно је показао да су израсли у снажан покрет и да су времена када су они били само смерни испосници, потпуно изван овоземаљских ствари и интереса, припадала прошлости. После узалудног покушаја да се поврати покорност „непослушних" епископа, већ у августу 1347. године нови сабор, чији је томос потписао и јерусалимски патријарх Лазар, означио је победу Исидора, јер су поменути свештеници били уклоњени са својих епископских столица.[681]

Ипак, антиисихасти се нису предавали, а у годинама које су следиле њихов вођ постао је нико други него прослављени Нићифор Григора. Он је био велики пријатељ и присталица Јована Кантакузина, чак и за време грађанског рата, који је провео у престоници, али је неслагање по питању исихазма унело семе раздора између двојице великана византијског XIV столећа. Још 1346. године, подстицан од Ане Савојске, написао је један спис против Григорија Паламе, којим се отиснуо у узбуркане воде богословских распри, због којих су му последње године живота постале права мора и због којих је био изложен истинској тортури. Ромејски полихистор, наравно, није био сасвим усамљен у борби против исихазма: међу његовим истомишљеницима били су, на пример, Матија Ефески, Јосиф Гански и Арсеније Тирски.[682] Последица оваквог усмерења Нићифора Григоре била

[678] Meyendorff, *Introduction*, 132–133. О наведеним црквеним великодостојницима в. PLP 4 (1980) № 9020 (Јосиф из Гана), PLP 8 (1986) № 20158 (Неофит из Филипа), PLP 7 (1985) № 18063 (Митрофан из Патраса).

[679] Томос антипаламита публикован је у PG, 150, 877–885. Cf. Darrouzès, *Regesten*, V, № 2281.

[680] Meyendorff, *Introduction*, 134.

[681] Томос из августа 1347. године објавио је П. Успенский, *Истори Афона*, III, Афон монашеский, II, С.–Петербург 1892, 728–737. Cf. Darrouzès, Regestes, V, No. 2289; Jugie, *Controverse*, 414–415; Meyendorff, *Introduction*, 134; Weiss, *Joannes Kantakuzenos*, 123–126; Kourousis, *Gabalas*, 351. Такође в. Успенский, *Богословское движение*, 381 сл.

[682] T. Hart, *Nicephorus Gregoras: historian of the Hesychast Controversy*, Journal of Ecclesiastical History 5 (1951) 169–179; H. Beyer, *Nikephoros Gregoras als Theologe und sein erstes Auftreten gegen die Hesychasten*, JÖB 20 (1971) 171–188.

је, с друге стране, раскид са Јованом VI Кантакузином, који је у питањима актуелних теолошких диспута припадао супротном табору. Потребно је истаћи да је водећи византијски интелектуалац у препирци око исихазма расправљао са изненађујућим фанатизмом и искључивошћу, неретко губећи објективност. У овом случају нетрпељивост Нићифора Григоре према Григорију Палами није потицала само из различитих теолошких погледа већ је имала знатно ширу основу – била је то одбојност учењака према једном мистику који је истицао бескорисност и беспредметност наука, чиме је непосредно вређао и животну вокацију знаменитог мислиоца. Средина XIV века у Цариграду била је посебно обележена жустрим, па и бесомучним богословским надметањима која је могао разрешити једино црквени сабор.

Млађи цар

У првим годинама после ступања Јована VI Кантакузина на византијски престо, од 1347. до 1350, има релативно мало вести о млађем василевсу – Јовану V Палеологу. У вртлогу спољнополитичких обавеза, које су биле многобројне и нису трпеле одлагања јер су непосредно утицале на судбину Царства, пресудна је, наравно, била реч старијег од двојице царева. С те стране, барем у прво време, не би се могло рећи да је Јован VI Кантакузин настојао да потисне свог младог сацара и зета – поготово не на неки отворен начин, до чега је дошло тек касније. Мишљења смо да за тако нешто у завршним годинама прве половине XIV века, дакле у времену адолесценције Јована V Палеолога, заправо није ни било неког озбиљнијег разлога.

Било је то раздобље када је Кантакузин превалио педесету годину живота и налазио се у зениту зрелог доба и истовремено раздобље када је млађани Палеолог из дечачког ступао у младићки узраст, период који подразумева и извесну несигурност као и пролазак кроз одређене недоумице. Ово истичемо посебно стога што желимо да упозоримо на чињеницу да је у тим годинама Јован VI веома импоновао Јовану V, постајући му чак нека врста узора који би требало опонашати. Такав став младог цара, разумљив ако се узму у обзир све околности, може се сликовито показати једним занимљивим детаљем: упоређујући потписе које су два византијска василевса ставила на уговор са Венецијом, 9. септембра 1349. године, јасно се може уочити да је младић упадљиво настојао да подражава рукопис свога таста.[683] То постаје још очигледније ако се погледа пот-

[683] За издања овог документа в. н. 674, а што се тиче његовог описа и поготово упоређивања потписа двојице царева в. F. Dölger, *Facsimiles byzantinischer*

пис Јована V Палеолога изашао испод пера неколико година раније, у јануару 1342, који је знатно другачији, односно није налик начину на који се потписивао Јован VI Кантакузин.[684]

Утисак који је на младог василевса остављао најбољи пријатељ његовог покојног оца и којег се унеколико није могао ослободити готово целог живота био је изузетан. Та врста заокупљености, усуђујемо се рећи и заслепљености, свакако није могла да остане непримећена од стране Јована VI Кантакузина, па сматрамо да он у периоду од 1347. до 1350. године није ни имао особеног разлога да потискује свог младог зета. Штавише, односи између двојице царева, почев од завршетка грађанског рата, били су углавном добри, па би се могло рећи, без бојазни да ћемо се огрешити о истину, и прилично срдачни.[685] У потоњим годинама и деценијама, ма како то звучало парадоксално, ови односи су задржали и пријатељску ноту упркос жестоким сукобима до којих је неизбежно

Kaiserurkunden, Miinchen 1931, col. 17–19 Tafel VII, № 13. О овоме је посебно расправљао М. Марковић, *О потписима неких Палеолога*, Жива Антика 2 (1952) 95–97. Уп. Максимовић, *Политичка улога*, 137–138.

[684] Реч је о хрисовуљи светогорском манастиру Зографу. В. Dölger, *Regesten*, V, № 2873. За сам потпис Јована V Палеолога посебно в. F. Dölger, *Zur Unterfertigung byzantinischer Chrysobulloi Logoi*, Bayerische Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse, Sitzungsberichte 10 (1964) Abbildung 1. Уп. Максимовић, *Политичка улога*, 138 н. 38а.

[685] Неколико извора сасвим поуздано сведоче о добрим односима таста и зета после 1347. године. Тако, на пример, непознати аутор у спису који је саставио у првим месецима 1355. године, дакле, ради се о савременом источнику, врло одређено саопштава да су се цареви понашали у складу са постигнутим уговорима и погодбама и прилично дуго живели у миру. В. Apologia, lin. 14–16. Уп. Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 128. И други извори такође, можда мало мање експлицитно, али веома уверљиво, казују о слагању двојице царева. Издвојићемо два примера који то илуструју: најпре из маја 1347. године, који се тиче молитава пред царевима, где се може разабрати однос старијег и млађег василевса (в. S. Oikonom, *Gregoriou tou Palama homiliai*, Athina 1961, 315. За датовање в. Meyendorff, *Introduction*, 387) и други из 1348. godine у хрисовуљи Јована VI Кантакузина где се за Јована V Палеолога каже: basileos tou adelfou tes basileias mou (Zepos, Jus, I, № 51 593). Особено сведочанство добрих односа два василевса представља и њихов заједнички новац из ових година. В. H. Longuet, *Une monnaie de Jean V Paléologue et Jean VI Cantacuzène*, Revue numismatique (1942) 111–116; T. Bertelè, *Monete dell'imperatore Giovanni VI Cantacuzeno*, ЗРВИ 8-1 (1963) (= Mélanges Georges Ostrogorsky I) 46 sq.; Whiting, *Byzantine Coins*, 245–246; Sear, *Byzantine Coins*, 400–401; Т. Герасимов, *Четири сребърни монети на Йоан V Палеолог с Йоаи VI Кантакузин*, Известия на Археологическия институт 34 (1974) 322–325; A. Veglery – A. Millas, *Rare Copper Coins of the Laskarids (1204–1261) and Palaeologids (1258–1453)*, Numismatic Circular 85 (1977) 144; Bendal-Donald, *Coinage*, 138–147; Metcalf, *Coinage*, 275–276; Grierson, *Coins*, 288, 309, 312–313, 385, Plate 94 Nos 1500–1502.

морало доћи када су се сударили непомирљиви интереси двају родова, упорних у настојању да цариградски престо сачувају (Палеолози), односно преотму (Кантакузини). Ипак, опчињеност Јована V личношћу његовог таста с временом је морала донекле да спласне, па чак и доживи одређену кризу, будући да је млади цар сазревао, а Јован VI није вечито могао да држи у тајности планове о смени династија. То је могло да значи само једно – почетак новог грађанског рата у Византији.

Познато је да је у времену од 1347. до 1350. године Јован V Палеолог углавном боравио у Цариграду. Зна се, међутим, да га је Јован VI Кантакузин у касно пролеће 1348. године повео у поход против црноморског града Медеје, где се утврдио непокорни бољар Добротица – био је то први ратни подухват младог василевса, који је тада имао шеснаест година.[686] Ова акција, било је већ речи, успешно је окончана,[687] али се двојица царева нису заједно вратила у престоницу. Поуздано се зна да су и један и други били одсутни када је, 16. августа 1348. године,[688] отпочео рат са Галатом, па је пут Цариграда најпре кренуо Јован V, и то према наређењу Јована VI – можда управо због ђеновљанске опасности, а имајући у виду да се у Константинопољу налазио само млади Манојло Кантакузин, коме је отац поверио чување града. Податак да је старији владар заповедио да се млађи врати кући (*basilea men ton neon oikade ekeleuen epanienai*),[689] живописно одсликава њихов међусобни однос у то време: свакако је реч била о покровитељском понашању које није дискредитовало срдачност постојећег пријатељства, а не о упрошћеном односу надређеног и подређеног. Напад камена у бубрегу, бољка од које је Јован VI Кантакузин патио током читаве 1348. године, приморао га је да се одмара у Дидимотици, и тек је због истинске угрожености највиталнијих интереса Царства, још неопорављен, 1. октобра 1348, морао да похита у престоницу и спасе ромејске интересе.[690] То значи да се Јован V Палеолог вратио у Цариград у другој половини августа или током септембра 1348. године.

У овом раздобљу догодили су се и изванредно важни догађаји у животу младог василевса, они који спадају у ред најбитнијих када је у питању његова породица, а и будућност Византије. У петак 11. априла 1348. године, дакле када је Јован V Палеолог имао само петнаест година

---

[686] Cant. III, 62–63. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 68–69; Miller, *History*, 322–323.
[687] В. н. 622 овога одељка где се нешто више говори о датовању наведеног похода.
[688] О рату између Византије и Галате већ је било речи на претходним страницама овога одељка. В. н. 642–645.
[689] Cant. III, 63.
[690] За тачан датум Кантакузиновог повратка у Цариград в. Kleinchroniken, 85 № 51a. Cf. Schreiner, *Kommentar*, 274.

и десет месеци, а његова супруга тек четрнаест, односно петнаест година, рођен је Андроник Палеолог, њихов син-првенац и доцнији византијски цар.[691] Радило се о несвакидашњој личности чија је бунтовна природа у каснијим временима задавала много муке његовом оцу, младићу жељном власти слично својим дедовима, Андронику III Палеологу и Јовану VI Кантакузину. Већ следеће, дакле 1349. године, уследила је нова принова у царској породици – царица Јелена родила је ћерку Ирину.[692] Тако је млади Јован V Палеолог, ако је судити по питањима очинства, врло рано ступио у оно што бисмо могли означити као мужевно доба. Међутим, узимајући у обзир нека друга обележја, као што је усхићеност личношћу таста и сацара, он је још био неодрастао, а и право сазревање тек је предстојало.

Не располажемо, нажалост, неким особитим изворним подацима, друкчијим од оних који су садржани у такозваним наративним изворима, на основу којих бисмо могли бар донекле дочарати атмосферу престонице у годинама између 1347. и 1350, првом раздобљу заједничке владавине Јована V Палеолога и Јована VI Кантакузина. Постоји, додуше, спис једног ходочасника, Стефана Новгородског, који је Цариград посетио по свој прилици између 5. и 12. априла 1349 (или можда од 13. до 20. априла 1348. године), али је то била пре својеврсна цепидлачки подробна топографија престонице у касном средњем веку, а не сликовита панорама „царице градова" какву бисмо прижељкивали.[693] Путник из Русије, видно импресиониран оним што је град Константина Великог могао да пружи онима који га походе, а у складу са својим духовним профилом, превасходно је био заокупљен православним светињама, моштима светаца и осталим црквеним реликвијама, које крајње пријежно бележи нехајно прелазећи преко овоземаљских ствари. Испуњен пијететом према васељенској патријаршији, он не пропушта прилику да са посебном срдачношћу и поштовањем говори о њеном поглавару Исидо-

[691] Тачан датум рођења Андроника Палеолога даје једна Кратка хроника. В. Kleinchroniken, 85 № 49. Cf. P. Wirth, *Wann wurde Kaiser Andronikos IV. Palaiologos geboren?* BZ 55 (1962) 38; Barker, *Manuel II*, 5 n. 8; Schreiner, *Kommentar*, 273.

[692] О датовању рођења Ирине Палеолог в. Schreiner, *La chronique brève*, III, 373. Cf. Luttrell, *Daughters*, 103.

[693] Овај особен текст доживео је до сада неколико издања, при чему је у византологији, чини се, највише коришћен француски превод: *Le Pèlerinage d'Etienne de Novgorod*, éd. B. de Khitrowo (Itinéraires russes en Orient, I–1), Geneva 1889, 113–125. Ново издање списа, пропраћено енглеским преводом, припремио је Majeska, *Russian Travelers*, 15–47. Ваљане напомене о овом извору дао је I. Sevcenko, *Notes on Stephen, The Novgorodian Pilgrim to Constantinople in the XIV Century*, Südost-Forschungen 12 (1953) 165–175.

ру.[694] Стефан Новгородски своје читаоце упозорава да је Цариград као нека велика шума у коју се без доброг водича не може заћи, а уколико се самостално крене, ниједног светитеља није могуће не само целивати него ни видети, осим на празник.[695] Управо овим исказом руски путник и завршава свој значајни спис.

Писмо мамелучкої султана

Да је Јован VI Кантакузин настојао да у спољнополитичкој активности не занемари и везе са удаљеним државама, сведочи и старање да се одрже пријатељски односи између Византије и Мамелука, посебно присни за владе Андроника II, па и Андроника III Палеолога. После смрти Насер-ад-дин Мехмеда (1341), његова је држава постала поприште несређених прилика, што је било готово уобичајено после дугих владавина (његова је трајала безмало пола столећа!), па се за неколико година променило више султана док се није устоличио Малик Насир Хасан (1347–1361), један од његових синова. У лето 1349. године василевс је послао двојицу изасланика, Манојла Сергопула и јерусалимског патријарха Лазара на египатски двор, са инструкцијама које су углавном одражавале два основна циља: успостављање пријатељских односа који су постојали и у ранијим раздобљима и, посебно, брига да се осигура безбедност византијских цркава у Јерусалиму, као и положај хришћанских житеља и ходочасника на просторима мамелучке државе.[696] Уз то, тражено је да султан службено потврди поновно постављање Лазара на јерусалимску патријаршијску столицу, будући да га је Јован XIV Калекас уклонио и омогућио Лазаревом ранијем противкандидату Герасиму да столује негде од 1341. до 1349. године.[697]

Малик Насир Хасан је великодушно узвратио љубазним писмом, написаним грчком „димотиком" и датованим у 30. октобар 1349. године, у коме је прихватио све предлоге византијске стране.[698] Умесно је претпо-

[694] Majeska, *Russian Travelers*, 31. О томе види и М. Тихомиров, *Пути из России в Византию в XIV–XV вв*, Византийские очерки, Москва 1961, 31 (= *Исторические связи России со славянскими странами и Византией*, Москва 1969, 75).

[695] Majeska, *Russian Travelers*, 45, 47.

[696] Cant. III, 90–99. Cf. Miller, *History*, 376 sq.

[697] О овим збивањима посебно в. P. Wirth, *Der Patriarchat des Gerasimos und der Zweite Patriarchat des Lazaros von Jerusalem*, BZ 54 (1961) 319–322; Miller, *History*, 380; van Dieten, *Gregoras*, III, 355 n. 409.

[698] Целокупан текст султановог писма доноси сам Јован Кантакузин у својој историји. В. Cant. III, 94–99. О овом писму нарочито подробно расправљао је M. Canard, *Une*

ставити да су обе стране тражиле савезништво руковођене економским интересима,[699] али не треба потценити ни разлоге које је наметала дневна политика. Мамелуци су били обавештени да је папа Климент VI током 1348. године покренуо кампању чији је циљ био организовање крсташког рата против њихове државе.[700] У том случају би им ромејска неутралност – више од тога нису могли очекивати – сасвим добро дошла, док је с друге стране и Царству био потребан један такав савезник. Истовремено је, чини нам се, разложно претпоставити да се приближавање Византинаца и Мамелука није могло свидети Клименту VI, ионако неповерљивом према Јовану VI Кантакузину, о чему је већ било речи. Због тога, уз раније поменуте разлоге, двогодишње оклевање папске курије да одговори на веома конкретне ромејске предлоге и не би требало превише да изненађује.

Догађаји у Солуну

Непокорни Солун, чини се, морао је бити можда и највећа василевсова брига у настојањима да започне рестаурацију ромејске власти на територијама које су у годинама грађанског рата за Византију на овај или онај начин биле изгубљене. Претила је и могућност да зилоти, ненаклоњени Јовану VI Кантакузину, а потпуно окружени српским поседима и одсечени од осталих делова Царства, предају други град Византије Стефану Душану. Упркос крајње несигурном положају, Солуњани су задржали одбојан став према готово свим иницијативама које су потицале из Цариграда. Тако су, између осталог, после смрти свог митрополита Јакинта (1346) у два наврата, године 1347. и 1349, одбили да пусте у град Григорија Паламу, који је био именован на упражњену столицу.[701]

Међутим, будући да се други град Царства налазио под неком врстом српске блокаде, стање је постало нарочито критично у лето 1349. године, када је граду запретила и несташица животних намирница, што је за последицу имало и појаву раздора у зилотском покрету.[702] Поред

lettre du Sultan Malik Nasir Hasan à Jean Cantacuzène (750/1349), Annales de l'Institut d'Etudes Orientales 3 (1937) 27–52 (= VR, *Byzance et les musulmans du Proche Orient*, London 1973). Cf. Dölger, *Regesten*, V, № 2950; Nicol, *Kantakouzenos*, 71 n. 94.

[699] Cant. III, 98. Cf. Canard, op. cit. 34; Miller, *History*, 386.

[700] Gay, *Clément VI*, 85–86; Miller, *History*, 386.

[701] Darrouzès, *Regestes*, V, Nos 2279, 2302. Cf. Meyendorff, *Introduction*, 130 sq.; Weiss, *Joannes Kantakuzenos*, 99. О солунском митрополиту Јакинту в. K. Kyrris, *Ho kyprios arhiepiskopos Thessalonikes Yakinthos (1345–1346) kai ho rolos tou eis ton antipalamitikon agona*, Kypriakai Spoudai 25 (1961) 91–122.

[702] Литература о покрету зилота дата је у н. 428 претходног одељка.

Андрије Палеолога, који је од 1345. године био на челу солунске владе, све више је долазио до изражаја Алексије Метохит као вођа крила које је желело да Солун преда Јовану VI Кантакузину како би коначно разрешило насталу кризу.[703] Уследио је још један обрачун међу зилотима, разрачунавање које је показало не само нејединство њихових редова него и својеврсну незрелост читавог покрета. Није успео покушај Андрије Палеолога да се поновним ослањањем на морнаре, чија му је подршка донела одлучујућу предност четири године раније, избори за победу сопствених гледишта, па је био протеран из града и после извесног бављења у српској држави обрео се на Светој Гори где је доцније и умро.[704]

То, међутим, није значило ни коначни крах зилотског покрета, који се гасио постепено, слично рефлексним покретима, без могућности да властитим снагама изнађе други начин да преживи. Такав развој догађаја у Солуну, крајње неизвестан по византијску страну, отворио је можда последњу прилику српском цару да се коначно дочепа другог града ромејске државе, чији је обим у тим временима био знатно смањен. Примамљивим обећањима и новцем упорно је настојао да придобије за себе зилоте, а преко њих и остале грађане, да му отворе врата града.[705] Његова убеђивања нису била без одјека, али је јака била и странка противна томе да се у Солун пусти српски цар. Она је, предвођена Алексијем Метохитом, била у дослуху са василевсом и у писмима га молила за помоћ, а Јован VI Кантакузин, коме се напокон указала прилика да драму солунских житеља разреши у своју корист, узвратио је речима подршке и уверавања да његова потпора неће изостати.[706] Вишегодишња криза Солуна, изазвана зилотским покретом, приближавала се расплету.

Тобожње Кантакузиново повлачење

Остављајући, на тренутак, солунска збивања по страни, сматрамо за сходно да укажемо на једну тобожњу намеру Јована VI Кантакузина управо из овог времена. У својим мемоарима, у склопу догађаја који припадају 1349. години, цар саопштава да је желео да се са супругом Ирином повуче из световних послова и замонаши у цариградском ма-

---

[703] Алексије Метохит био је син славног Теодора Метохита. О њему в. PLP 7 (1985) № 17977.

[704] Cant. III, 109. О Андрији Палеологу такође в. *Виз. извори*, 491–492 н. 426–427 (Б. Ферјанчић).

[705] Cant. III, 104–105. Уп. *Виз. извори*, 490 (Б. Ферјанчић).

[706] Cant. III, 108. Уп. *Виз. извори*, 491 (Б. Ферјанчић).

настиру Светог Маманта.[707] Овакви планови, подсетимо се, наводно су заокупљали василевса и раније: у лето 1341. године, док се надмудривао са својим политичким противницима – тада још увек само велики доместик – лицемерно је наговестио, рекли бисмо запретио, да ће се повући из јавног живота.[708] Надмоћно, али не и нереално осећање самоуверености да се без њега не може давало му је ипак могућност да се поиграва са опонентима. Као 1341, и 1349. године, његове су „претње" – настојимо при томе да нимало не потценимо дубоку искреност религијских осећања којима је Јован VI Кантакузин био прожет – заправо спадале у арсенал демагошког оружја којим се тако вешто служио.

Млади цар у Солуну

И, најзад, у последњој години прве половине XIV столећа, у време када је Јован V Палеолог имао свој осамнаести рођендан, дакле 1350, дошло је до важне прекретнице: он је ступио на историјску позорницу, али не више као дечак у чије име су деловали други него као личност којој је поверена изванредно значајна и осетљива дужност. Заслуге за ову промену припадале су, наравно, Јовану VI Кантакузину који је и даље иступао као заштитник младога цара, а који је помогао своме зету да се самостално отисне у немирна збивања ондашње византијске политичке свакодневице, превасходно из виших интереса Царства. Треба нагласити, ипак, да је до осамостаљивања Јована V Палеолога морало доћи пре или касније. Старији цар је решио да коначно врати Солун под надзор цариградске владе, добро свестан да су се за такав чин стекли потребни услови. Залога успеха била је расположење групе која се налазила уз Алексија Метохита, с једне, и очигледна немоћ зилота, с друге стране.

Међутим, прилике је отежавала околност да је други град Царства потпуно био окружен поседима моћног Стефана Душана, који и сам није био мање заинтересован за Солун. Уз то, Јован VI Кантакузин, искусан и далековид какав је био, није желео да зажмури пред истином која се ни у ком случају није смела пренебрегнути, ма колико она вређала његову таштину. Реч је, наравно, о вишегодишњем непријатељском расположењу које су житељи Солуна испољавали према њему, најпре као узурпатору, а потом и као цару-сениору. Сасвим је другачији однос постојао када је у питању био Јован V Палеолог, једини неспорни наследник византијског царског трона. Ни ту, међутим, не треба губити из

[707] Cant. III, 106–108.
[708] Ibid. I, 558–560. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 45.

вида могућност да су становници града светог Димитрија, у првом реду представници зилота, посезали за именом младог василевса, чије су интересе наводно штитили и кога су бар формално једино и признавали, како би се на што делотворнији начин одупрли најбољем пријатељу његовог покојног оца.

Узимајући све ово у обзир, Јован VI Кантакузин је сковао план сагласно коме је намеравао да у предстојећи поход поведе и свога зета, али овога пута не само као пасивног учесника (као што је било у лето 1348. године, када је требало умирити бугарског великаша Добротицу) него као личност која је требало да остане у ослобођеном Солуну, а он да се врати у Цариград. Са тим планом старији цар је упознао Ану Савојску још крајем 1349. године, будући да је она на неки начин требало да благослови његову одлуку. Премда је испољила разумљиву уздржаност – мајчинска бојазан да се син, још увек неодрастао и без искуства, неће снаћи на тако одговорној па можда и опасној дужности била је сасвим природна – царица је ипак пристала јер ју је Јован VI Кантакузин уверио да ће Јован V Палеолог у Солуну бити сасвим безбедан. У његовом присуству, тврдио је, ни најжешћи противници неће се усудити да град и младог василевса предају.[709] То је било потпуно тачно. Ипак, до остварења овога плана дошло је тек у другој половини 1350. године.

Будући да се у предстојећем подухвату умногоме решавала судбина византијских позиција у Македонији, подручја у коме је током претходних година српска власт постала доминантна, Јован VI Кантакузин није смео ништа да препусти случају. Потрудио се да, колико је могуће, читава кампања, а посебно покрети ромејске војске према Солуну, остане под велом тајности. При томе се, још је важније, за помоћ обратио зету Орхану. Османлијски владар му је послао чак двадесет хиљада коњаника које је предводио његов син Сулејман, познат по ратоборности. Овога пута, међутим, они су врло брзо напустили Матију Кантакузина коме су се претходно придружили и, после пљачкања бугарских земаља, вратили се на малоазијско тло, наводно, сходно наређењу султана.[710] Поход је, ипак, настављен – чак је била обезбеђена и драгоцена помоћ турског бродовља – па су двојица царева у септембру 1350. године тријумфално ушли у Солун.[711]

---

[709] Cant. III, 111–114. Уп. *Виз. извори*, 493–494 (Б. Ферјанчић).

[710] Cant. III, 114–116. Уп. Флоринский, *Славяне и Византия*, I, 104: Nicol, *Kantakouzenos*, 72, 112.

[711] Cant. III, 117–118; Greg. II, 876–877. Уп. Флоринский, *Славяне и Византия*, I, 104–105; Tafrali, *Thessalonique*, 253–254; Острогорски, *Историја*, 485; *История Византии*, III, 154 (Г. Литаврин); Nicol, *Kantakouzenos*, 72–73.

Други град Царства се после осам дугих година поново вратио у окриље византијске државе, непосредна опасност од Срба била је донекле отклоњена, а на помолу су били нови успеси. Јован VI Кантакузин, свестан значаја овога средишта, без много колебања и веома радикалним мерама га је очистио од оних који су у претходном периоду били носиоци политике уперене против цариградске владе: неки су силом одведени у престоницу, а неки протерани.[712] Енергичним поступцима, различитим од попустљивости исказане у Цариграду по завршетку грађанског рата, василевс је укинуо било какву могућност да се у блиској будућности догоди нешто слично. А онда је уследила победоносна ромејска офанзива према западу, акција која се претворила у највећи подвиг византијског оружја у последњих десетак година.

Пошто је оставио зета Јована V Палеолога у Солуну – после спроведених чистки у безбедном граду – стари цар се са војском запутио у освајање тврђава западне Македоније. Тренутак је био добро изабран, јер се Стефан Душан са знатним делом својих одреда налазио веома далеко – ратовао је за област Хума против босанског бана Стјепана II Котроманића (1314–1353).[713] Осим тога, показало се да српска власт у новоосвојеним областима које су донедавно припадале Ромејима још увек није ухватила дубље корене, па је било и случајева да су неке утврде готово без борбе признавале власт Јована VI Кактакузина. Тако су у јесен 1350. године у византијске руке једна за другом пале многобројне тврђаве: Верија, Воден, Старидол, Петра, Соск, Деври и друге.[714]

Победничко славље донекле је помутила неуспешна опсада Сервије, чијом је одбраном руководио српски војсковођа Прељуб, а на тај је начин спречен и продор Ромеја на подручје Тесалије.[715] Колико је замах византијске противофанзиве био широк и убедљив, с једне, а колико је српска власт на пространом подручју била поколебана, с друге стране, на особен начин потврђује и долазак поклисара из удаљеног Скопља, места које су Срби преотели Царству још давне 1282. године, спремних да му предају свој град, у коме се, подсетимо се, само четири године раније Стефан Душан крунисао

---

[712] Cant. III, 117.

[713] М. Пурковић, *Итинерер краља и цара Стефана Душана*, Гласник Скопског научног друштва 19 (1938) 241.

[714] Cant. III, 118–133. О овој акцији, коју Јован Кантакузин описује готово цепидлачки подробно, извештава и једна Кратка хроника. В. Kleinchroniken, 86 № 52. Cf. Schreiner, *Kommentar*, 277–278. О победоносном походу Византинаца в. *Виз. извори*, 498–512 (Б. Ферјанчић), где је дата целокупна литература.

[715] Cant. III, 130–133. Уп. *Виз. извори*, 512–516 (Б. Ферјанчић).

за цара.[716] Пример Скопља наводно су следиле још неке тврђаве као и поједини српски великаши, Радослав Хлапен и Толислав, на пример.[717] Василевс је унеколико остао уздржан, тобоже због недовољне спремности војске, па се под крај јесени 1350. године вратио у Солун.[718]

Понесен великим успесима које је постигао у релативно кратком времену, Јован VI Кантакузин је желео да ратну сезону оконча још једним подвигом. Убрзо је, водећи са собом и Јована V Палеолога који је за време протекле ромејске офанзиве боравио у Солуну, кренуо према значајној тврђави Гинекокастрон, која је штитила прилазе највећем граду у Македонији. Утврду на коју се устремио, додуше није освојио, али је наводно добио чврста уверавања њеног српског заповедника да ће му је ускоро изручити.[719] У то време, дакле, негде под сам крај 1350. године, коначно је надомак Солуна стигао и Стефан Душан, преваливши дуг пут од долине Неретве до обала Егејског мора. Уследио је састанак српског цара и Јована VI Кантакузина, договор којем је присуствовао и Јован V Палеолог, што је доприносило да сусрет стекне пуни легитимитет, али, напоменимо одмах, учешће младог василевса и овога пута није одмакло од уобичајене улоге почасног и пасивног посматрача.

Из крајње подробног описа узбудљивих разговора вођених том приликом, у којима су се обе стране међусобно оптуживале и настојале да са себе скину одговорност што је пријатељство које је толико обећавало завршено раздором, издвајамо само једну појединост која нам се чини битном за почетак праве политичке каријере сина Андроника III Палеолога.[720] У жељи да својим аргументима, којима је правдао освајања византијских области, придода што већу убедљивост, Стефан Душан износи разарајућу примедбу: „Али ако те стварно жалости што сам присвојио неки део државе Ромеја, онда треба да имаш на уму да сам имаш много пута више, присвајајући од исте (државе) што другом припада".[721] Очигледно, старајући се да се оправда, Стефан Душан је отворено подсетио свог супарника да његову власт ипак сматра незаконитом и притом

[716] Cant. III, 133–135. Уп. *Виз. извори*, 516–519 (Б. Ферјанчић).

[717] Cant. III, 135. Уп. *Виз. извори*, 520–521 (Б. Ферјанчић). Посебно о Радославу Хлапену в. Михаљчић, *Крај сūискоī царсūва*, 17 сл. и H. Matanov, *Radoslav Hlapen – souverain feodal en Macédoine méridionale durant le troisième quart du XIVe siècle*, Etudes balkaniques 4 (1983) 68–87. О Толиславу в. *Виз. извори*, 521 н. 515 (Б. Ферјанчић).

[718] Cant. III, 135. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 74.

[719] Cant. III, 135–137. Уп. *Виз. извори*, 522–523 (Б. Ферјанчић).

[720] О састанку двојице владара веома исцрпно писао је цар-писац. В. Cant. III, 137–156. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 74; *Виз. извори*, 523–537 (Б. Ферјанчић).

[721] Cant. III, 140. Превод је дат према *Виз. извори*, 526 (Б. Ферјанчић).

спретно настојао да посеје семе раздора између двојице царева, наговештавајући Јовану V Палеологу, недвосмислено и лукаво, како је вољан да стане на његову страну.[722]

Само неколико месеци касније, млади василевс Јован V Палеолог показао је да је сасвим исправно схватио миг који му је дао српски цар. Иначе, преговори пуни надмудривања двојице владара, које уз обиље занимљивих, па и пецкавих подробности опширно описује Јован Кантакузин, ипак нису уродили плодом.[723] По повратку двојице византијских царева у Солун, у табор Стефана Душана кришом је отишла група присталица Јована V подстичући српског владара да крене у рат против таста њиховог господара.[724] Очито је било да ни најновији војнички успеси старијег василевса нису омекшали давнашњу одбојност коју су према њему гајили житељи највећег града у Македонији. Овај догађај је прилично одређено могао да наговести Стефану Душану како је подвојеност у редовима Византинаца – премда унеколико пригушена, суревњивост између присталица Палеолога и Кантакузина ни у једном тренутку заправо није престајала – била довољна да, уз извесне подстицаје са стране, доведе чак и до новог грађанског рата у ромејској држави.

Стога се, пред изазовом могућности да се поново умеша у тамошње несугласице, његова дотадашња колебљивост у преговорима са Јованом VI Кантакузином сасвим истопила и он је одлучно одбио споразум који је био на видику.[725] Међутим, ниједна страна није била вољна да прва отворено започне сукоб. У тренуцима нарастајуће напетости – српска војска се, додуше, удаљила, али не због повлачења него да би напала Воден – Јован VI Кантакузин је, негде на самом крају 1350. године, одлучио да се врати у Цариград. Премда је управо почињала зима, овакав поступак би се могао означити као нагао, поготово с обзиром на чињеницу да је стање у солунском залеђу тек улазило у критичну фазу и било далеко од разрешења. Будући да се премоћ у војној сили налазила на српској страни – што је било извесно и једнима и другима, али не толика да би јемчила сигурне успехе у свим ратним подухватима – могло би се прихватити Кантакузиново образложење да он, боравећи у Солуну, заправо није био у стању да нешто битно измени. Зато је и одлазак у

[722] Још је Јиречек, *Историја*, I, 230 позивајући се на ово место у мемоарима Јована Кантакузина тачно закључио да се Стефан Душан изричито изјаснио за Јована V Палеолога као легитимног цара.

[723] Као што је већ речено, Јован Кантакузин посветио је доста простора преговорима са српским царем. В. Cant. III, 137–156.

[724] Cant. III, 156–157.

[725] Ibid. 157–159. Уп. *Виз. извори*, 538–540 (Б. Ферјанчић).

престоницу представљао као једино могући или бар очекивани корак. Ипак, напуштање македонских области у предвечерје снажне српске офанзиве могло је на својеврстан начин василевсовом одласку да придода привид недраговољног повлачења. Свестан, с друге стране, да би убрзо могло доћи до нових међусобица у Царству – ни дипломати са много мањим искуством и даровитошћу не би промакла опасност договора младог цара и српског владара, коју су неки од најновијих догађаја јасно навештавали – Јован VI Кантакузин је на пут кренуо неспокојан и опхрван бригама.

Претходно се својски потрудио да Јовану V Палеологу, кога је остављао у Солуну, предочи све трагичне последице које би младићево приближавање препреденом Стефану Душану могло да има по судбину Византије, нарочито наглашавајући да би свако мешање словенског суседа уместо помоћи доносило само недаће ромејској држави. Да би бар некако био сигуран да његов млађани зет неће учинити нешто непромишљено, уз њега је оставио и свог таста, искусног Андроника Асена.[726] Тако се Јован V Палеолог по први пут у животу нашао на одговорној дужности, у могућности да делује самостално, јер се показало да је паска искусног угледника који је требало да на њега мотри била ипак неделотворна. Његова породица, жена Јелена и троје деце, у међувремену, дакле, увећана за још једног члана – по свој прилици године 1350, можда управо у јуну, како се обично сматра у историографији, на свет је дошао Манојло Палеолог[727] – остала је у Цариграду.

[726] Cant. III, 159–160. Cf. Nicol, *Last Centuries*, 237; Божилов, *Асеневци*, 275.

[727] Веома је замршено датовање рођења Манојла Палеолога, будући да се искључиво ослања на један у суштини нетачан податак из дела Георгија Сфранциса, писца XV столећа. Он је записао да је цар Манојло II Палеолог на дан своје смрти, 21. јула 1425, имао седамдесет седам година и двадесет пет дана, што би значило да је рођен већ у јуну 1348. године (Cf. Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401–1477*, ed. B. Grecu, Bucuresti 1966, 18). То је сасвим искључено из више разлога: главни је тај да је првенац Јована V Палеолога и Јелене Кантакузин, Андроник Палеолог, дошао на свет 11. априла 1348. године, што је потпуно неоспорна чињеница (В. н. 691 у овоме поглављу). Произлази да би рођење Манојла Палеолога требало датовати у 1349. или 1350. годину, као што се и ради у досадашњим истраживањима. Притом се већина научника одлучује за 1350, а Loenertz, *Une erreur*, 182–183 (=*Byzantina et Franco-Graeca*, 390–391) прилично разложно као тачан датум предлаже 27. јун, што, између осталих, преузима Barker, *Manuel II*, 1. Извесну корекцију прорачуна који је изнео Р. Ленерц учинио је Schreiner, *La chronique brève*, III, 373 који се залаже за 17. јун 1350, што прихвата Nicol, *Kantakouzenos*, 138. Ђурић, *Сумрак*, 56 н. 2 поново је подсетио на ипак недовољну сигурност предложених решења и притом је био склон да рођење Манојла Палеолога стави у 1349. годину. Наш је утисак, међутим, да се морамо вратити 1350. години из прилично једноставног разлога: ако се зна да је

После Кантакузиновог одласка у престоницу Срби су у противофанзиви, у јануару 1351. године, освојили најпре Воден, а потом и Верију,[728] и на тај начин у знатној мери поништили претходне ромејске успехе на овој страни. Тек је наилазак изванредно оштре зиме приморао Стефана Душана да се са војском врати кући и дозволи Византинцима краткотрајан предах. А већ у пролеће 1351. године дошло је до нових, али не и неочекиваних невоља за Јована VI Кантакузина. Осокољен важношћу прве дужности, а одвојен од мајке и осталих најближих, находећи се изван домашаја „зрачења" свог до тог времена неодољивог узора, Јован V Палеолог се одважио на заокрет којим је, у ствари, почео завршни обрачун двеју царских породица за византијски престо.

Сабор 1351.

У међувремену, по свој прилици негде у касну зиму 1350. године, дакле после непуне три године столовања на престолу цариградске патријаршије, преминуо је Исидор,[729] духовник за кога Никола Кавасиласа у једном стиху с надахнућем вели: „не беше му раван нико други од смртних људи" (*ou gar omoios en allos meropon anthropon*).[730] Неколико месеци касније, 10. јуна 1350. године, за васељенског патријарха изабран

11. априла 1348. године рођен Андроник Палеолог и ако је познато да је Манојло Палеолог био треће дете Јована V, то би онда значило – уколико се приклонимо 1349. као времену када је на свет дошао Манојло – да се Јелена Кантакузин од 11. априла 1348. до 31. децембра 1349, дакле у раздобљу од само двадесет месеци и деветнаест дана, породила још два пута! То, додуше, није сасвим немогуће, али ипак сматрамо да се управо и из овог разлога рођење Манојла Палеолога мора датовати у 1350. годину. PLP 9 (1989) № 101 предлаже хронологију коју је својевремено предложио Р. Ленерц, дакле 27. јуни 1350. године.

[728] Cant. III, 159–162 говори о освајању Водена, док о заузимању Верије, коју је посео српски великаш Радослав Хлапен, сазнајемо из *Јањинске хронике*. В. Vranousis, *Chronikon*, 77. Уп. *Виз. извори*, 540–543 (Б. Ферјанчић).

[729] Смрт патријарха Исидора, премда обавијена извесном магловитошћу бар када се ради о њеној тачној хронологији, углавном се датује у фебруар–март 1350. године. О њој извештава Cant. III, 105–106. Cf. V. Laurent, *La chronologie des patriarches de Constantinople de la première moitié du XIVe siècle (1294–1350)*, REB 7 (1949) 154–155; Grumel, *Chronologie*, 437; Guilland, *Moines*, 57; Beyer, *Chronologie*, 138 № 50. Веома занимљиву и подробну хронолошку белешку о овом цариградском патријарху доноси Tinnefeld, *Demetrios Kydones*, I–1, 158–163.

[730] A. Garzya, *Versi inediti di Nicola Cabasila*, Bolletino della Badia greca di Grottaferrata 10 (1956) 55. Сачуван је и тестамент патријарха Исидора у коме овај убеђени паламита доста простора посвећује и исихазму односно његовим противницима Варлааму и Григорију Акиндину. В. MM I, № 130 287–294 (овај се документ датује у фебруар 1350. године). Cf. Darrouzès, *Regestes*, V, No. 2309. Посебно о

је Калист, јеромонах светогорског манастира Ивирона и, треба ли то наглашавати, истакнути паламита.[731] Према речима Нићифора Григоре, ,који пре тога није прихватио предлог да сам постане поглавар васељенске патријаршије, радило се о строгом, суровом и необразованом испоснику – ни о једном исихасти се знаменити учењак није похвално изразио – док Јован Кантакузин, коме ипак можемо више веровати јер је имао много разлога да о Калисту пише неповољно, наглашава да је новоизабрани црквени угледник био образован богослов, достојан патријаршијске столице.[732]

Уз име новог патријарха који је у пратњи свечане делегације светогорских анахорета допловио са Атоса у Цариград, на царској лађи за такву прилику послатој управо по налогу самог василевса, приписује се и један важан међународни чин: бацање анатеме на српску цркву. Реч је о акту чија је хронологија и до данас унеколико остала изазов и тешко решива загонетка за истраживаче. То се свакако десило у једном тренутку непријатељства између ромејске и српске државе, највероватније уочи похода Јована VI Кантакузина, главног инспиратора анатеме, против македонских градова у јесен 1350. године.[733] Премда уперена

тестаменту патријарха Исидора в. W. Heifer, *Das Testament des Patriarchen Isidoros (1347–1349/50). Bemerkungen zu Miklosich-Miller I, CXXX*, JÖB 17 (1968) 73–84.

[731] Cant. III, 106; Greg. II, 871–876; Darrouzès, *Regestes*, V, № 2311. Још увек је веома корисна расправа коју је о патријарху Калисту написао В. Мошин (Мошин, *Калист*, 192–206). За основну литературу и изворе о овом угледном ромејском црквеном великодостојнику в. PLP 5 (1981) № 10478. Посебно о његовој списатељској делатности в. D. Gonis, *To syggrafikon ergon tou Oikoumenikou Patriarhou Kallistou*, A', Athina 1980, 17–327. Такође в. H. Hunger, *Die Exarchenlisten des Patriarchen Kallistos I im Patriarchatsregister von Konstantinopel*, Kathegetria (Essays presented to Joan Hussey for her 80th birthday), Athens 1988, 431–480.

[732] Greg II, 871, 873 sq.; Cant. III, 209 sq. Уп. Мошин, *Калист*, 192; Р. Радић, *Цар и патријарх (Неколико примера из позновизантијске историје)*, Две хиљаде година хришћанства – духовност, култура и историја, Научни скуп, Деспотовац 21–22. август 2000, Деспотовац 2001, 109–122.

[733] О анатеми сазнајемо из дела Даниловог Настављача. В. *Животи краљева*, 381. Спорно је, међутим, датовање овог акта који је извршио цариградски патријарх, али се најприхватљивијим чини решење које предлаже Острогорски, *Серска област*, 129 (= СД, IV, 592–593), а по коме се то збило у јесен 1350. године. О овом догађају писали су многобројни истраживачи, а навешћемо само неке од њих. Јиречек, *Историја*, I, 223; Мошин, *Калист*, 193 сл.; Динић, *Душанова царска титула*, 98–99; Пурковић, *Српски патријарси*, 40 сл.; *Виз. извори*, 269–270 (Б. Ферјанчић); Кораћ, *Света Гора*, 114–116; С. Мешановић, *Још једном о Калистовој анатеми*, ЗРВИ 29–30 (1991) 221–232

против српске цркве која је неколико година раније са степена архиепископије уздигнута на степен патријаршије, што је био корак који Цариград никако није могао да призна, анатема је у тренутку доношења ипак била превасходно политички акт предузет како би се дискредитовао Стефан Душан, а у односима двеју држава током следећа два и по десетлећа представљала је крупан камен спотицања. У односу на саму Византију тада је знатно важније било питање коначног смиривања распри око исихазма, спора који је у великој мери подрио духовно јединство Царства.

Одлазак Григорија Паламе из Цариграда – велики богослов је после неуспеха да се попне на митрополитску столицу Солуна отишао на Свету Гору а затим се извесно време бавио и на Лемносу[734] – није могао да утиша исихастичке распре, које су се настављале забрињавајућом жестином. Јован VI Кантакузин је схватао да су сазрели услови да се коначно стави тачка на бескрајне теолошке диспуте како би се најзад бар донекле повратио унутрашњи мир Царства. Тренутак је, с друге стране, био повољан и стога што се млади Јован V Палеолог налазио у Солуну: он свакако није био особито вичан богословским питањима, за разлику од свог таста, али је као василевс могао да има одређен утицај и на исход исихастичког спора. А, познато је да је као син западне принцезе имао ту врсту отпора према паламитском учењу будући да оно није било подударно са основним начелима оновременог латинског богословља.[735] И сам Нићифор Григора, коме упркос изразите пристрасности овога пута можемо веровати, истиче да су антиисихасти имали подршку Јована V Палеолога, који им је по идејама био прилично близак.[736] Ипак, тешко је веровати да би у тадашњим условима изванредне чврстине паламитских редова и неспорне свемоћи њиховог истинског заштитника Јована VI Кантакузина млади цар битније могао да угрози предстојећу победу исихаста. Међутим, његово одсуство из Цариграда, у коме је требало да се одржи нови црквени сабор, свакако је ишло наруку присталицама учења Григорија Паламе.

Са много разлога исход наступајућих обрачуна двеју супротстављених страна могао се веома лако наслутити. У једној од свечаних сала влахернске палате, за ову прилику украшеној сликама некадашњих васељенских сабора, 28. маја 1351. године отворена је прва сесија. Председавао је Јован VI Кантакузин, који је са патријархом Калистом и са-

[734] Meyendorff, *Introduction*, 134–138.
[735] Мајендорф, *Византијско богословље*, 125.
[736] Greg. Epist. II, № 97 254 (писмо упућено Кирилу, митрополиту Сиде на Кипру). Такође в. Greg. III, 250–252. Уп. Медведев, *Гуманизм*, 30. О Кирилу в. PLP 6 (1983) № 14044.

звао овај сабор, док је световна лица предводио царев шурак, севастократор Манојло Асен. Сачувани фамозни портрет славног василевса, окруженог мноштвом епископа и осталих духовника (њихов број ипак није био онолики колико је за овакву прилику требало да буде), представља га у пуном сјају, одевеног у пурпур украшен блештавим драгуљима, за које знамо да су били лажни.[737] Антипаламите је одважно и веома вешто заступао елоквентни Нићифор Григора, прави мајстор у апстрактном расправљању, у више наврата отворено противречећи цару. Учествовао је, с друге стране, и Григорије Палама,[738] и поново доживео прави тријумф.

На последњој од четири сесије, која је одржана 9. јуна 1351. године, после неуспелог позива антиисихастима да се одрекну својих ставова, читани су томоси из 1341. и 1347. године, што је означило нову победу паламита.[739] Нови сабор, одржан без антипаламита, у јулу 1351. године, осудио је све антиисихасте почев од Варлаама, преко Григорија Акиндина, до Нићифора Григоре. Учење Григорија Паламе је проглашено за правоверно и његова доктрина сасвим сагласна традицији светих отаца. Томос којим је све то означено саставио је митрополит Хераклеје, Филотеј, потоњи васељенски патријарх, па је, напослетку, 15. августа 1351. године, на свечаној церемонији у цркви Свете Софије документ обзнанио Јован VI Кантакузин.[740] И цар и поглавар цариградске патријаршије Калист, као и остали црквени великодостојници, потписали су овај важан документ, који је потом прочитан три пута. Недостајао је, наравно, потпис Јована V Палеолога, који се налазио у

---

[737] Codex Paris, gr. 1242, Fol. 5v. Cf. Spatharakis, *Portrait*, 129–139, fig. 86.

[738] О његовом учешћу посебно је писао A. Papadakis, *Gregory Palamas at the Council of Blachernae 1351*, Greek, Roman and Byzantine Studies 10 (1969) 333–342.

[739] Ове бурне догађаје из касног пролећа и лета 1351. године детаљно описују, наравно, са супротних полазишта, двојица великана византијске историографије, Јован Кантакузин и Нићифор Григора, љути противници на сабору. В. Cant. III, 166–171; Greg. II, 881–1031. Cf. Meyendorff, *Introduction*, 141–153.

[740] Томос из 1351. године, веома значајан документ за историју православне цркве, до сада је публикован у више наврата. Указујемо на најновије издање: Karmiris, *Dogmatika mnemeia*, 374–407 (за остала издања v. Meyendorff, *Introduction*, 406–407; Dölger, *Regesten*, V, № 2982; Darrouzès, *Regestes*, V, № 2324). Такође в. F. Dölger, *Ein byzantinisches Staatsdokument in der Universitätsbibliothek Basel: ein Fragment des Tomos des Jahres 1351*, Historisches Jahrbuch 72 (1953) 205–221. О потписницима томоса из 1351. године посебно је писао E. Honigmann, *Die Unterschriften des Tomos des Jahres 1351*, BZ 47 (1954) 104–115. О читавом сплету догађаја, поред радова наведених у претходним напоменама, в. Jugie, *Controverse*, 416–419; Mercati, *Notizie*, 23–25, 503–505; Nicol, *Kantakouzenos*, 75–76; Darrouzès, *Regestes*, V, № 2326.

Солуну: млади цар је то учинио, под присилом таста, како пише Нићифор Григора,[741] тек следеће године, у фебруару или марту 1352, када се поново обрео у престоници.[742]

Било да верујемо вестима знаменитог полихистора или не, није далеко од истине, бар је такав наш утисак, помисао да је син Андроника III Палеолога у питањима исихазма и читавог колоплета унутрашњих трвења у Царству које је овај покрет донео био прилично хладан, можда и незаинтересован у некој озбиљној мери. Његов став би се можда најпре могао означити као умерено антиисихастички, али у сваком случају без задртости каква се могла срести код појединих савременика младог василевса. А можда је, ни то не би требало пренебрегнути, и овде била реч о попустљивој природи која је у одређеној мери одликовала Јована V Палеолога. И касније, у годинама када је напокон сам седео на византијском престолу, са равнодушношћу је гледао на последње покушаје антипаламита да нешто промене, док је Јован Кантакузин, тада већ монах Јоасаф, и даље ватрено иступао у настојању да се сасвим сузбију противници паламизма.

Победа коју је извојевало учење Григорија Паламе била је од изванредног значаја за византијско богословље, јер га је напокон усмерила на пут библијског и светотајинског реализма, сагласног токовима традиције на Истоку и ослободила искушења номиналистичког хуманизма.[743] Ваља подсетити да је у основи грозничавих богословских спорова око исихазма била дубоко принципијелна распра о суштинским схватањима као што су: природа човека, његово место у свету и могућност спознавања тога света, а у крајњој линији радило се и о путевима развитка византијске културе.[744] С тим у вези, не треба губити из вида да су некадашњи сабори расправљали само о Богу, али не и о човеку: само су се два заправо бавила човеком као духовним бићем – поред оног из 1341, то је био сабор из 1351. године.[745] Колико је био важан синодски Томос из 1351.

[741] Greg. III, 268–269. Да је Јован V Палеолог, у ствари, гајио осећање наклоности према ставовима Нићифора Григоре може се наслутити и из једног говора паламита Јосифа Калотета. B. D. Tsamis, *Iosef Kalothetou Syggramata*, Thessalonikeis Byzantinoi Syggrafeis 1, Thessaloniki 1980, 332 (посебно в. н. 3 где је дата и одговарајућа релевантна литература). За основне податке о Јосифу Калотету в. PLP 5 (1981) № 10615.

[742] R. Loenertz, *Wann unterschrieb Johannes V. Palaiologos den Tomos von 1351?* BZ 47 (1954) 116.

[743] Мајендорф, *Гриїорије Палама*, 104.

[744] Медведев, *Гуманизм*, 28–29.

[745] И. Мастројанопулос, *Сабори у XIV веку и човек*, Гласник Српске православне цркве, год. L, бр. 12 (1969) 339.

на неки начин сведочи и чињеница да га је приликом крунисања за цара, у фебруару 1354. године, потписао и Матија Кантакузин.[746]

Док је на једној страни Григорије Палама доживљавао звездане тренутке, на другој су Нићифору Григори предстојали најтежи дани. Непоколебљивост и доследност, као и чврсто уверење у исправност својих ставова, проистекли из његове непоткупљиве природе, делимично и из властите таштине која је била прирођена таквом свезнадару, довели су га у ситуацију да буде заточен у цариградском манастиру Хора. Уследиле су мучне године затвореништва, испуњене врло непријатним догађајима, и напослетку необично свиреп крај живота.[747] Они који су бивали у опречности са вишим интересима Царства, па макар се радило и о његовим најистакнутијим појединцима, нису били пoштеђени, већ су нерeтко приношени као жртве на олтар који је требало да оличава општу добробит ромејске државе.

Рат Венеције и Ђенове

Сви ови догађаји око новог црквеног сабора који је требало да коначно разреши спорове око исихазма, премда неизмерно важни за Византију, на неки су начин морали да остану у сенци великог рата између Венеције и Ђенове у који је, додуше нерадо, било уплетено Царство, и узнемирујућих, показало се тачних, гласина из Солуна о ненаданом приближавању младог Јована V Палеолога и Стефана Душана. Разапет између ових недаћа које су ромејску државу довеле у шкрипац, Јован VI Кантакузин је проценио да је најцелисходније да не напушта Цариград: ваљало је изнаћи могућност да се најбезболније преброди сукоб двеју италијанских република будући да су дотадашња искуства била непријатна.

Супарништво Ђенове и Млечана на источном Средоземљу и у басену Црног мора, није на одмет подсетити, током друге четвртине XIV века протицало је у извесној надмоћи лигуријске републике, доминацији која се првенствено огледала у томе да је још одраније приграбила боље позиције, па је на тај начин Венецији доделила улогу онога који настоји да успостави нарушену равнотежу или евентуално обезбеди и престиж. Напори Млечана, не треба заборавити, нису остали без одређених успеха: почев од 1345. године њихови су бродови, после више од два десет-

[746] О томе в. P. Lemerle, *Le tomos du concile de 1351 et l'horismos de Matthieu Cantacuzène*, REB 9 (1951) 55–64; Nicol, *Kantakouzenos*, 76 n. 106, 114 n. 18.
[747] О томе ће више бити речи у наредном, III поглављу.

лећа забране за коју се тада залагао папа Јован XXII, опет походили египатске луке. Стога је мамелучки султан инсистирао да се у текст трговачког уговора са Венецијом укључи и податак да се за двадесет и три године ниједан млетачки брод није усидрио у лукама његове земље.[748] Такође су значајан успех постигли склапањем сличног споразума са татарским ханом Џанибегом, владарем Златне Хорде, 26. децембра 1347, а неколико година доцније (1356) тај је уговор продужен.[749]

Ови успеси Венеције би свакако знатно угрозили престиж лигуријске републике да у међувремену (1346) Ђеновљани нису поселили богати Хиос, о чему је већ било речи. Стога се међусобно ривалство настављало, док је разборити Јован VI Кантакузин, и поред прилично доследног држања прођеновљанске политике, на сваки начин настојао да сачува неутралност. Једна од мера такве оријентације, мотивисана и схватљивом жељом да се Царство бар донекле ослободи зависности од Ђенове – све се то збивало у временима када је василевс грозничаво истрајавао у намери да поврати многе важне области које је за грађанског рата освојио српски цар – било је и приближавање Венецији. Оно је доведено до крајњих консенвенци склапањем уговора 9. септембра 1349. године (претходни су 25. марта 1342. постигли Ана Савојска и регенти у име малог Јована V Палеолога), који су потписала оба ромејска владара.[750]

Међутим, Јован VI Кантакузин ипак није успео да Царство поштеди уплитања у рат двеју италијанских република, који је избио у августу

---

[748] Thomas, *Diplomatarium*, I, № 153 290–292. Cf. F. Lane, *The Venetian Galleys to Alexandria, 1344* /Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege: Festschrift für Hermann Kollenbenz, vol. I: *Mittelmeer und Kontinent*, ed. by J. Schneider (Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, Band 4)/ Stuttgart 1978, 431–440 (= VR, *Studies on Venetian Social and Economic History*, London 1987); Ashtor, *Levant Trade*, 45. Уопште о венецијанској трговини на Леванту в. E. Ashtor, *The Venetian Supremacy in Levantine Trade; Monopoly or Pre-Colonialism?* Journal of Europen Economic History 3 (Rome 1974) 5–53 (= VR, *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages*, London 1978); idem, *Observations on Venetian Trade in the Levant in the XIVth Century*, Journal of European Economic History 5 (1976) 533–586 (= VR, *East-West Trade in the Medieval Mediterranean*, London 1976).

[749] Thomas, *Diplomatarium*, I, № 167 311–313. Cf. Vernadsky, *Mongols and Russia*, 204. Уопште о трговини Венеције у Црном мору в. M. Nystazopoulou-Pélékidis, *Venice et la mer Noire du XIe au XVe siècle*, Thesaurismata 7 (1970) 15–51; F. Thiriet, *Les Vénitiens en Mer Noire. Organisation et trafics (XIIIe–XVe siécles)*, Archeion Pontou 35 (1979) 38–53. Иначе, Џанибега и међусобице Млечана и Ђенове на Криму помиње и фирентински хроничар Матео Вилани, а за монголског владара каже: Giannisbeg imperadore nelle provincie del Mare maggiore. В. Villani, V, 100.

[750] MM III, № 27 114–120 (грчки текст); Thomas, *Diplomatarium*, I, № 171 341–345 (латински текст); Dölger, *Regesten*, V, № 2952. Cf. Heyd, *Commerce*, I, 490 n. 4; Nicol, *Byzantium and Venice*, 269.

1350. и трајао до 1355. године, а водио се по читавом Средоземљу, попримајући замах великог европског сукоба.[751] Цар је додуше одбио венецијански предлог да се укључи у војевање и помогне јадранској републици – о томе је са њим разговарао млетачки изасланик Јакопо Брагадино у јесен 1350. године, док су оба василевса боравила у Солуну, спремајући се за поход против Верије и других градова које су поседи Срби,[752] али је касније ипак морао да учествује у обрачуну зараћених такмаца. Мора се признати да је за Византију тешко било да остане неутрална, будући да се један од суштинских спорова тицао трговачког поморског пута који је кроз босфорски мореуз водио у Црно море. Док су текли локални инциденти на Леванту – Млечани су напали Галату а Ђеновљани разорили Негропонт[753] – супарници су настојали да се што боље припреме за одлучујуће сукобе: више успеха постигао је дужд Андрија Дандоло (1343–1354), који је осим византијског обезбедио и савезништво арагонског краља Петра IV (1336–1387), па је лигуријска република остала усамљена, али са ореолом непобедивости који ју је не без разлога пратио.[754]

У самој Италији овај рат је наишао на неодобравање и жаљење, о чему сведочи и једно писмо које је из Падове 18. марта 1351. године послао Франческо Петрарка своме пријатељу дужду Андрији Дандолу.[755] Иако се, између осталог, радило о веома важном питању за Царство, а то је била контрола вода у мореузу, Јован VI Кантакузин је, поучен ранијим искуствима, до краја избегавао да Ромеје увуче у ковитлац борби које су биле на помолу. Међутим, суочивши се са опозивањем венецијан-

[751] Kretschmayr, *Venedig*, II, 205 sq.; Скржинская, *Петрарка*, 255 сл.

[752] Cant. III, 118. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 73. Јакопо Брагадино је од 1350. до 1352. године био млетачки баило у Цариграду. В. Thiriet, *Régestes*, I, № 243 70. Cf. Maltezou, *Thesmos*, 114.

[753] Скржинская, *Петрарка*, 250–251.

[754] Опште уверење тога времена било је да је Ђенова заправо непобедива и да је за Венецију само упуштање у рат било велики ризик. В. Скржинская, *Петрарка*, 253. О самом рату такође в. Hodgson, *Venice*, 403 sq.; Thiriet, *La Romanie vénitienne*, 168–174; Balard, *La Romanie génoise*, I, 78–83; Nicol, *Byzantium and Venice*, 271 sq.

[755] Скржинская, *Петрарка*, 251–252. Особена личност млетачког дужда Андрије Дандола, привукла је, између осталих, пажњу Д. Никола, који је пронашао доста сличности између овог венецијанског аристократе и византијског цара Јована VI Кантакузина и дао језгровиту скицу за портрет како једног тако и другог великодостојника, пуну необичних подударности и сличности. В. Nicol, *Byzantium and Venice*, 280–282. У вези с тим посебно је занимљив рад: F. Thiriet. *Byzance et les byzantins vus par le Vénitien Andrea Dandolo*, RESEE 10 (1972) 5–15 /= VR, *Etudes sur la Romanie greco-vénitienne (Xe–XVe siècles)*, London 1977/.

ског баила у Цариграду (што је било врло одређено упозорење), с једне, и „бомбардовањем" престонице које су предузели подозриви Ђеновљани из Галате (уверени да Млеци и Ромеји већ нешто заједнички спремају), с друге стране, василевс је био приморан да се приклони једном од сукобљених супарника. Затражио је да се врати млетачки баило Ђовани Долфин и с њим је невољно, али овога пута без оклевања, потписао споразум, чиме је, у ствари, објавио рат лигуријској републици.[756]

Прве невоље за Византију уследиле су прилично брзо: на вест да ускоро треба да доплови снажна ђеновљанска флота, млетачко бродовље које је до тада нападало Галату, и у томе имало ромејску помоћ, напустило је воде босфорског мореуза, препустивши нејаку цареву морнарицу на милост и немилост искуснијег противника с друге стране Златног рога. Тај неминовни пораз, међутим, био је само увод у нове неприлике, пошто су се Цариграду, с јесени 1351. године, приближавале две јаке флоте: венецијанска, помогнута бродовима арагонског краља, коју је предводио познати адмирал Николо Пизани, и ђеновљанска, на чијем је челу стајао прослављени патриције Паганино Дорија. Ова друга је на свом путу 23. октобра 1351. године опљачкала трачку Хераклеју и заробила многе Ромеје, а следећег месеца освојила Созопољ на западној обали Понта.[757]

До пресудне битке дошло је 13. фебруара 1352. године у водама Босфора: на једној страни су били Ђеновљани а на другој здружени Млеци, Каталанци и Византинци. У крвавом обрачуну ниједна страна није однела одлучујућу предност, а губици су били знатни код свих учесника. Непознавање локалних струја и спрудова скупо је платила ескадра арагонског краља, која је доживела праву хаварију.[758] Премда овај двобој није донео коначну одлуку о исходу рата који се с несмањеном жестином настављао на подручју западног Средоземља, Византија је била осуђена

---

[756] Cant. III, 186–191; Greg. III, 45–46; Kleinchroniken, 86 № 54. Сачувао се само латински текст уговора: Thomas, *Diplomatarium*, II, № 5 4–12; Dölger, *Regesten*, V, № 2975. Cf. Nicol, *Byzantium and Venice*, 273. О Ђованију Долфину, који је био венецијански баило у Цариграду од 1352. до 1353. године в. Maltezou, *Thesmos*, 114.

[757] Живописан опис страдања Хераклеје дао је њен тадашњи епископ, а каснији цариградски патријарх Филотеј Кокин. B. V. Pseutonkas, *Filotheou Kokkinou logoi kai homilies*, Thessalonikeis Byzantinoi Syggrafeis 2, Thessaloniki 1981, 235–264. О овом догађају занимљиву расправу написао је Г. Прохоров, *Филофей Коккин о пленении и освобождении гераклеотов*, Труды Отдела древнерусской литературы 33 (1979) 253–260. Такође в. Mioni, *Cronaca*, № 14, 80.

[758] О овој бици посебно в. M. Balard, *A propos de la bataille du Bosphore. L'expédition génoise de Paganino Doria à Constantinople (1351–1352)*, TM 4 (1970) 431–469; M. Costa, *Sulla battaglia del Bosforo (1352)*, Studi Veneziani 14 (1972) 197–210.

на Ђеновљанску одмазду јер су се Млечани убрзо повукли, остављајући василевса на цедилу. Не желећи да изазива судбину, Јован VI Кантакузин је пристао на потписивање релативно неповољних услова мира са Ђеновом, 6. маја 1352. године, и на тај начин највероватније избегао већа страдања која су претила Царству.[759] Главни део тог договора односио се на пловидбу према Тани: цар је морао да пристане на захтев да ромејски бродови иду према тамошњој луци једино онда када су тамо путовали и Ђеновљани, а у сваком случају је за то била неопходна и дозвола њиховог дужда, коме је требало упутити посланство. Поново је Византија, немоћна да било шта промени у односу снага према италијанским републикама, морала да испашта због њихових размирица.

Док је Јован VI Кантакузин, после потписивања мировног уговора којим је Византија званично иступила из рата, могао да се позабави искрслим тешкоћама, многобројним и нимало једноставним, разрачунавање Венеције и Ђенове у западном Средоземљу није јењавало па се крај сукоба још није могао назрети. Вест да су Ђеновљани поражени у својим водама, надомак западне обале Сардиније, 27 августа 1353. године, била је налик чуду.[760] У јесен исте године, 10. октобра 1353, дошло је до важног догађаја: лигуријска република се ставила под заштиту миланских војвода Висконтија.[761] Премда је добрим делом то учинила и из тактичких разлога – изненадни пораз је унеколико пољуљао њену позицију, а ободрени Млечани, желећи да што боље искористе велики успех, нису пристајали на преговоре – она је на Апенинском полуострву ипак изгубила неке поседе што је Нићифор Григора, иначе изразито нерасположен према овој италијанској републици, једва дочекао да, не без злурадости, закључи како су они који су стремили господарењу на мору од ушћа Дона све до Херкулових стубова сада истиснути из властите отаџбине.[762] Рат пун неочекиваних преокрета,,,,, настављао се и тек је посредовањем Висконтија коначно утаначен мир, 1. јуна 1355. године, у пркви Светог Амброзија у Милану. Тада је договорено да ни Венеција ни Ђенова током три године не иду у Тану.[763] После истека тог периода море се могло сматрати слободним за пловидбу.

---

[759] О овоме уговору крајње подробно и зналачки расправљао је И. Медведев, *Договор Византии и Генуи от 6 мая 1352 г.*, Виз. врем. 38 (1977) 161–172. Посебно је о односима зараћених страна у овоме рату писао C. Kyrris, *John Cantacuzenus, the Genoese, the Venetians and the Catalans (1348–1354)*, Byzantina 4 (1972) 331–356.

[760] Скржинская, *Петрарка*, 262; Balard, *La Romanie génoise*, I, 82.

[761] Скржинская, *Петрарка*, 263.

[762] Greg. III, 194.

[763] Hodgson, *Venice*, 402-403; Скржинская, *Петрарка*, 265; Nicol, *Byzantium and Venice*, 279.

Почетак обрачуна

Док се тежиште ратних сукоба између Венеције и Ђенове налазило у водама источног Средоземља, особито у периоду византијског учешћа у овом разрачунавању, дакле током 1351. и прве половине 1352. године, несигуран положај престонице изискивао је да Јован VI Кантакузин не напушта Цариград. Прикован за обалу Златног рога, могао је са забринутошћу да слуша узнемирујуће вести из Солуна о савезу Јована V Палеолога и Стефана Душана. То пријатељство је прилично одређено наговештавало могућност новог грађанског рата. Са жаљењем је Кантакузин морао себи да призна да је његов план да зета – до тада сасвим запостављеног у државним пословима – остави у другом граду Царства био промашај. Јован VI није могао заборавити да су донедавно по трговима Солуна јавно спаљивани његови укази и наредбе,[764] као ни то да је Андроник Асен, кога је оставио уз младог василевса, током претходног грађанског рата био на страни Алексија Апокавка.[765] Међутим, његова највећа грешка, чини се, била је заправо у томе да је потценио Јована V Палеолога, а донекле и дипломатску вештину српског цара. Млади василевс је, додуше, пре или после морао доћи на помисао да се одупре тасту и да коначно на прави начин узме престо својих предака.

У условима прикривеног али ипак присутног неповерења које је владало између династије Палеолога и рода Кантакузина до изражаја су све више почели да долазе присталице легитимне царске породице, поготово у околини Јована V Палеолога, у Солуну, где упркос недавним чисткама Јован VI Кантакузин није сасвим искоренио своје непријатеље. Млади цар, потиснут из вођења државних послова – изговор који се за такво опхођење евентуално могао наћи у његовом младићком узрасту још увек неспремном да се истински ухвати у коштац са замршеним питањима спољне и унутрашње политике Царства по свој прилици тешио га је само умерено – морао је да подозрева од засад недовољно дефинисаних али планова који су могли да га забрину и онеспокоје, а иза којих су стајали његов таст и шураци (поготово старији Матија Кантакузин). Све су му то здушно предочавали његови солунски пријатељи, не либећи се да му као најгору, али не и нереалну опасност наговесте и

[764] Cant. III, 105.

[765] Weiss, *Joannes Kantakuzenos*, 46 умесно проглашава загонетном одлуку старијег василевса да свога зета остави под присмотром Андроника Асена, имајући у виду његово држање у раздобљу грађанског рата из четрдесетих година XIV века. Мора се, међутим, признати да је држање Кантакузиновог таста у Солуну било прилично лојално.

губитак византијског трона. На такав развој догађаја упућивао га је и Стефан Душан, који је настојао да убеђивањем и подмићивањем људи из околине младог василевса, као и сасвим одређеним претњама, придобије његову наклоност.[766]

Ако се свему овоме дода и схватљива младићева жеља да се отргне подређености старијем цару и осамостали – притом губе на значају помало нејасне околности око тога на чијој је страни била иницијатива за међусобно приближавање, јер су савезништву била склона обојица – намах бива јасно да су потпуно сазрели услови за остварење савеза Јована V Палеолога и Стефана Душана.[767] Очекивања с којима су се они упустили у преговоре била су прилично јасна: млади василевс је желео да најзад заузме угрожени цариградски престо, док је српски цар имао у виду даље освајање ромејских области. Нешто је сложеније било питање услова постигнутог договора, али се чини да нас „ћутање" Јована Кантакузина, који о томе ништа није знао (или знао па свесно прећуткивао), упућује на податке другог савременика – Нићифора Григоре. Сагласно његовим обавештењима, млади цар се обавезао да као неку врсту јемства преда своју супругу Јелену Кантакузин – она се у то време са троје њихове деце, Андроником, Ирином и Манојлом, налазила у Цариграду – и ожени Теодором, свастиком Стефана Душана и сестром бугарског владара Јована Александра.[768]

Овако срочени услови споразума свакако делују непотпуно, јер је тешко поверовати да би српски цар покретао ратне операције против Јована VI Кантакузина само због тога да би се сестра његове жене Јелене удала за младог Палеолога и да царицу Јелену Кантакузин држи на своме двору. Широк простор за изналажење различитих претпоставки и домишљања око осталих обавеза и права двеју страна које су постигле договор срећно омеђује сачувана хрисовуља Јована V Палеолога манастиру Хиландару, састављена у јулу 1351. године, којом василевс потврђује неке поседе овој монашкој обитељи. У њој византијски цар за Стефана Душана каже: „преузвишени цар Србије и љубазни ујак (стриц)

[766] Cant. III, 201; Greg. III, 148 sq.

[767] Упадљиво је да је неспорни Кантакузинов утицај на зета слабио у тренуцима када нису били скупа – познато је да су се двојица царева од краја 1350. до новембра 1354, када је почело одлучујуће разрачунавање – видели само једанпут, фебруара-марта 1352. године – па се тада млади василевс смелије решавао на самосталне подухвате. Уп. Максимовић, *Политичка улога*, 138.

[768] Greg. III, 148–149. Уп. *Виз. извори*, 280–283 (Б. Ферјанчић). О Теодори в. Божилов, *Асеневци*, № 38 191–192. Она је била шесто дете у браку деспота Страцимира и Кераце Петре, по свој прилици рођена између 1334. и 1336. године. О њеној даљој судбини готово се ништа не зна.

царства ми господин Стефан" (*ho ypselotatos basileus Serbias kai peripothetos theios autes kyr Stefanos*)[769]. Чињеница да је ово једини византијски званични акт којим се јасно и недвосмислено признавала царска титула српском владару – додуше, са ограничењем на Србију, што је ако се имају у виду строга начела ромејске идеологије, био највећи могући уступак – од изузетног је значаја.[770]

Невоља, највероватније у знатној мери преувеличана од стране василевсових душебрижника, па и самог Стефана Душана, приморала је Јована V Палеолога да учини овако крупан уступак, гест на који Јован VI Кантакузин, сигурни смо, никад не би пристао. У изналажењу оправдања, боље рећи образложења за овакав његов поступак можемо изнаћи неколико разлога: неискуство које је својствено младићком узрасту, угроженост од таста, можда нешто предимензионирана, али не и нереална, још увек неизграђени властити ставови о појединим питањима и у вези с тим извесна подложност утицајима туђих мишљења, немаран однос према ромејској традицији, донекле наслеђен од оца Андроника III Палеолога (па и мајке Ане Савојске, одрасле и васпитаване на Западу), али само донекле јер ни он засигурно не би урадио нешто слично (његово непоштовање традиције ограничавало се ипак на споредне ствари које нису задирале у темељне вредности Царства), помањкање свести о посебности Византије и њеног особеног места у хришћанској васељени, које је касније кулминирало слањем понижавајућег писма на папски двор у Авињон (1355) и поготово недостојним одласком у Рим и примањем римокатоличке вере (1369), без обзира на жалосну и неоспорну чињеницу да се екуменска мисија државе Ромеја средином XIV столећа налазила у раскораку и стога могла да делује испразно.

Унеколико изненађује и готовост Јована V Палеолога да жртвује супругу Јелену Кантакузину, не само зато што је хтео да се поново ожени него и стога што је био спреман да је пошаље у Србију, у тренутку када

[769] Actes de Chilandar I, ed. L. Petit et B. Korablev, Виз. врем. 17 (1911) № 138, 292–294.

[770] Динић, *Душанова царска шишула*, 97 сл. први је указао на велики значај који признање у овој повељи има за титулу Стефана Душана. Ако заронимо дубље у историју можемо видети да су нешто слично Византинци урадили у X веку са бугарским царем Симеоном. У оба случаја територијално ограничење умногоме обезбеђује ексклузивност ромејске царске титуле. О овоме је својевремено подстицајно расправљао Г. Острогорски, *Аушокрашор и самодржац*, Глас Српске краљевске академије CLXIV, Други разред 84 (1935) 95–187 (= СД, IV, 281–364); Г. Острогорски, *Србија и визаншијска хијерархија држава*, О кнезу Лазару, Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, 125–137. Такође в. *Виз. извори*, 281–282 н. 155 (Б. Ферјанчић).

је најстарије од њихово троје деце имало свега три а најмлађе тек годину дана. Међутим, ни та необичност није толика да би нас натерала да посумњамо у податак Нићифора Григоре.[771] Сагледавајући изнесене услове договора младог василевса и српског владара, при чему нарочито подвлачимо озбиљност и далекосежност концесије која се тицала царске титуле Стефана Душана, имамо утисак да би се ту једва могло наћи места за евентуално признање ромејске стране, којим би се „озаконила" освајања словенског суседа у Македонији, Тесалији, Епиру и Акарнанији.[772] У том би случају, чини се, опасно била нарушена одређена равнотежа у уступцима двеју страна, јер би византијски партнер дао далеко више, а на толико неповољне и неравноправне одредбе споразума тешко да би пристао и неискусни Јован V Палеолог. Наравно, фрагментарност и непотпуност сачуваних изворних података не дозвољава нам да поузданије докажемо нашу претпоставку, као што се уосталом и хипотеза о ромејском признавању поменутих српских освајања не може сигурно образложити.

Споразум Јована V Палеолога и Стефана Душана, постигнут по свој прилици негде у касно пролеће 1351. године, одјекнуо је убрзо до самог Цариграда.[773] Улогу злослутног гласника одиграо је Андроник Асен, кога су људи из околине младог василевса вешто преварили предочивши му

---

[771] Још је Parisot, *Cantacuzène*, 266 указао поверење вестима Нићифора Григоре, приметивши духовито, па и помало цинично, да је исти Јован V Палеолог, само мало касније оставио у Србији као таоца свог млађег брата Михаила (он га грешком назива Манојло), што је податак који нам дозвољава да верујемо и у његову спремност да Јелену Кантакузин пошаље у српску државу.

[772] Старији истраживачи Parisot, *Cantacuzène*, 265 sq. и Флоринский, *Славяне и Византия*, I, 120 сматрали су да је услов да српски владар помогне свог младог византијског савезника био у признавању дотадашњих освајања Стефана Душана на широким просторима Македоније, Тесалије, Епира и Акарнаније. Они нису били у могућности да располажу поменутом хрисовуљом Јована V Палеолога у којој се види да је признао царску титулу владару Србије, уз наведено територијално ограничење, што је била веома велика концесија. Без обзира на изванредну дипломатску вештину Стефана Душана и почетничку несигурност младог василевса (уз њега су били, не треба губити из вида, и искусни угледници), није лако поверовати да би ромејска страна, односно Јован V Палеолог био спреман да чини толико озбиљне уступке, то јест да за војну помоћ као противуслугу пошаље у Србију сопствену супругу, призна царску титулу Стефана Душана и, напослетку, сагласи се са озакоњивањем огромних српских освајања.

[773] Greg. III, 149 на себи својствен начин примећује да је на вест о савезу Јована V Палеолога и Стефана Душана страх неугоднији од смрти обузео Јована VI Кантакузина. О забринутости казује и сам василевс (Cant. III. 204–205), који због ђеновљанске опасности није смео да напушта Цариград.

остварење савеза њиховог господара и српског цара, уз упозорење да би у тој завери против његовог зета он требало да заврши као талац у Србији.[774] Прилично уплашен, овај великодостојник је у нервозној хитњи напустио Солун и отпловио пут престонице, где је вешћу коју је носио на смрт преплашио и самог Јована VI Кантакузина. Стари василевс је упркос големом искуству био потпуно затечен: намах му се могло учинити како се руше планови које је са великим стрпљењем зидао годинама. Да ствар буде још гора, рат против Ђенове, у који је он прилично невољно ушао помажући Млетке, све је више добијао на замаху и присиљавао га да непрестано борави у Цариграду. Без могућности да лично пође у други град Царства – морао је притом бити свестан и чињенице о српској војној премоћи (уколико не би обезбедио одреде турских најамника) – обратио се Ани Савојској, рачунајући свакако на породична осећања младог василевса и посебно на њен утицај на сина.

Необична важност тренутка, који је у себи имао много судбоносног, диктирала је нарочит амбијент у коме је требало постићи договор кадар да разреши новонастало стање, ситуацију која је врло лако могла да букне у пожар још једног грађанског рата. Стога нису случајно изабрани свечана тишина и мизансцен чувеног манастира Богородице Одигитрије, као и њена славна икона као сакрални сведок предстојећег споразума, дакле, исто место на коме је пре нешто више од четири године, у фебруару 1347, Јован Кантакузин положио Ани Савојској заклетву да њеном сину неће угрозити легално право на византијски престо.[775] Овога пута је стари василевс изашао са предлогом да његов зет одустане од постигнутог савезништва са Стефаном Душаном, а заузврат се, поново уз заклетве, обавезао да ће Јовану V Палеологу дати читаво наследство Царства (*ton hapanta kleron tes basileias*). Што се њега самог тиче, понудио је две могућности: да из Цариграда, сходно вољи младог цара, управља облашћу која се протезала до Селимврије или да се повуче из јавних послова.[776]

У овим крупним уступцима на које је тобоже био спреман Јован VI Кантакузин била је скривена прилична мера демагогије, јер нам се чини да би он тешко истински пристао на њихово извршење. Притом, наравно, пре свега треба имати у виду другу од понуђених солуција, ону која се тицала његове будућности. Уосталом, за таквим обећањем које је прет-

---

[774] Cant. III, 202–203. Уп. *Виз. извори*, 548 (Б. Ферјанчић).

[775] Cant. III, 204 sq.; Greg. III, 148–149. Уп. Флоринский, *Славяне и Византия*, I, 121; Lemerle, *Philippes*, 202; Nicol, *Kantakouzenos*, 77; Баришић, *Повеље византијских царица*, 180; Soulis, *Serbs*, 49; *Виз. извори*, 282–283, 549–550 (Б. Ферјанчић).

[776] Greg. III, 149. Уп. *Живојиновић, Јован V и Јован VI*, 129.

постављало повлачење у неку врсту мировине, обећањем које је понекад износио у виду уцене па и претње, он је исувише често посезао, те је оно од силине употребе већ губило на уверљивости. Ипак, пошло му је за руком да убеди Ану Савојску, па се она упутила према Солуну, „наоружана" поменутим изјавама старијег василевса, као и писменим гаранцијама, решена да разувери напрасно осамостаљеног сина. Вероватно тада није ни знала да ће се у граду Светог Димитрија заувек настанити.[777] На другој страни, Јован VI Кантакузин је остао у престоници, забринут и напет у ишчекивању исхода царичине мисије.

Одлазак Ане Савојске у Солун негде средином лета 1351. године[778] и разговори са сином који су уследили показали су снагу њеног утицаја на Јована V Палеолога (или његову попустљивост, па и болећивост према мајци), с једне, као и очигледну недозрелост планова младог василевса, боље рећи одсуство решености да се они спроведу, с друге стране. Такво лутање, уколико бисмо могли да на тај начин означимо царево колебање и спремност да одустане од тек утаначеног савеза са Стефаном Душаном, пре свега је одавало несигурне кораке младића на великој политичкој сцени, али и наговештавало његову попустљивост и неизграђеност чврстих ставова које би истрајно и доследно требало заступати и бранити. Позивајући се на Кантакузинова прилично слаткоречива обећања да ће се убрзо препустити непомућености монашког обитавања, што би Јована V Палеолога довело у позицију да буде господар свега, Ана Савојска је настојала да предочи сину бесмисленост непотребног заоштравања стања које би се могло изродити у опасни вртлог новог грађанског рата.[779] Наводно се чак састала и са српским царем и његовом супругом, који су са војском чекали у приправности негде надомак Солуна, и успела да их убеди (па чак и постиди, како неубедљиво тврди Јован Кантакузин) да одустану од неправедног подухвата и повуку се у своју земљу.[780]

---

[777] Muratore, *Una principessa*, 445 sq.; Loenertz, *Chronologie*, 216–220, 224–226 (= *Byzantina et Franco-Graeca* I, 313–316, 320–322); Баришић, *Повеље византијских царица*, 180.

[778] Schreiner, *La chronique brève de 1352*, IV, 58 датује одлазак Ане Савојске у Солун у време пре 28. јула 1351. године. Према нашем мишљењу, ако се узме у обзир читав ток догађаја, то датовање се може прихватити као прилично поуздано и прецизно. Ова епизода није била непозната ни Матеу Виланију. В. Villani, IV, 149–150.

[779] Док Greg. III, 149 крајње сажето описује мисију Ане Савојске, истичући како је она убедила сина да одустане од савеза са Стефаном Душаном, знатно су опсежније вести које саопштава Јован Кантакузин. В. Cant. III, 207–208.

[780] Cant III, 208. Уп. *Виз. извори*, 551 н. 605 (Б. Ферјанчић).

Ипак, млади цар није потпуно и без остатка пристао да се повинује жељама свога таста, него је – свакако не без благослова мајке (а можда и управо на њен наговор, како вели цар-писац) – затражио трачку тврђаву Енос и градове Волерона, дакле знатан део поседа Матије Кантакузина.[781] Наиме, разложно је претпоставити да царица, одувек ненаклоњена Јовану Кантакузину, није хтела да њен син остане празних руку, па му је у овом случају пружила одређену подршку. Потез Јована V Палеолога, за који верујемо да је био добро прорачунат и имао знатно дубљи смисао него што би се то у први мах могло учинити, садржавао је најмање два важна циља: добијање једне значајне области за апанажу и непосредни удар на положај Матије Кантакузина. Својеврсна провокација упућена славољубивом аристократи, од кога је млади цар с разлогом морао да зазире будући да је он, за разлику од оца, мање тајио амбиције које су угрожавале династију Палеолога, била је предузета и с намером да га примора да се коначно изјасни. Ако је наша претпоставка тачна, може се истаћи да је син Андроника III Палеолога упркос очитом политичком неискуству и одсуству сигурности у доношењу појединих одлука вешто умео да инсценира заплет којим би заправо могао да започне и завршни сукоб два царска рода око цариградског престола. При томе, наравно, не треба заборавити ни будну присмотру његове мајке, која никако није могла превиђати опасност од Кантакузина.

Притиснут захтевом младога цара и истовремено приморан да због ђеновљанско-млетачког рата, тада у пуном јеку, непрестано буде у Цариграду, Јован VI Кантакузин се сагласио са додељивањем апанаже своме зету и сацару. У жељи да изађе у сусрет тражењу Јована V Палеолога, али ношен и разумљивом бригом да не повреди иначе осетљивог сина Матију Кантакузина, старији василевс је нешто касније удесио да се поравнање обави тако да, колико је могуће, буду задовољни и један и други: Дидимотику је доделио мужу своје ћерке Јелене, а Једрене и још неке градиће првенцу с којим је ковао крупне планове.[782] У сваком случају, млади цар је успео да добије оно што је тражио, па је апанажа била једнака поседима његовог шурака и – развој догађаја је то врло брзо и уверљиво показао – великог супарника у борби за круну василевса.[783] Све ово, дакле долазак Ане Савојске у Солун, убеђивање сина у сврси-

[781] Cant. III, 208–209. Уп. Максимовић, *Апанаже*, 136 сл.; Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 129.

[782] Nicol, *Kantakouzenos*, 112; Максимовић, *Апанаже*, 137.

[783] Cant. III, 208 изричито наглашава да је област коју је добио Јован V Палеолог била једнака оној која је припала Матији Кантакузину. Уп. Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 129.

сходност раскида савеза са Стефаном Душаном и потом преговори са Јованом VI Кантакузином око додељивања траженог подручја у Тракији, одигравало се током друге половине 1351. године. Већ почетком следеће 1352. године Јован V Палеолог се запутио ка Еносу како би преузео задобијену апанажу, док је Ана Савојска остала у Солуну.[784]

Старији василевс се побринуо да његовог зета, који се спремао да дође у Цариград, свуда достојно дочекају и уважавају као цара. Знајући Кантакузиново истанчано осећање за дипломатију и његово дотадашње упорно и доследно поштовање царских права куће Палеолога – при томе свесно изостављамо расправу о искрености ових поступака, поготово када се појавила прва озбиљна пукотина у односима две породице – може се поклонити поверење вестима цара-писца. Из Дидимотике, која је у том тренутку још била под влашћу Матије Кантакузина, двојица архоната – велики папија Арсеније Цамблак и протостратор Константин Тарханиот, обавештени о доласку младог василевса, а још одраније упознати да је склопио споразум са Стефаном Душаном – хитно су послали своје људе у престоницу како би добили инструкције за опхођење према тако деликатном госту.[785] Одговор Јована VI Кантакузина био је сасвим јасан и није допуштао било какво двоумљење: младог Јована V Палеолога је требало дочекати и поштовати као цара, како у Дидимотици тако и у другим градовима, односити се према њему на начин на који се слуге односе према господарима и учинити му сваки приступ слободним.[786]

Тако су василевса и дочекали у његовом родном граду, указујући му све почасти, али то није било довољно да се потпуно раскрави његова

[784] Са пуно разлога се верује да је то било почетком 1352. године, будући да га је Григорије Палама, који је напокон крајем новембра 1351. стигао у Солун, затекао у граду. B. Schreiner, *La chronique brève de 1352*, IV, 57–61; Failler, *Déposition*, 78; Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 129. Такође в. Meyendorff, *Introduction*, 155 sq.

[785] Cant. III, 237. Уп. Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 130. Велики папија Арсеније Цамблак је позната личност византијске историје XIV столећа. У изворима се први пут јавља већ 1333, а преминуо је око 1373. године. О њему в. *Виз. извори*, 357 н. 15 (Б. Ферјанчић). О титули протостратора коју је носио Константин Тарханиот, такође истакнути ромејски аристократа овога времена, в. R. Guilland, *Etudes de titulature et de prosopographie byzantines. Le Protostrator*, REB 7 (1949) 156–179 (= *Recherches*, I, 478–497). Он је, између осталог, командовао ромејском флотом у рату против Галате (1351). В. Guilland, *Protostrator*, 172 (= *Recherches*, I, 487). Један натпис, додајмо, уз извесне ограде приписује се овом великодостојнику. В. C. Asdracha – Ch. Bakirtzis, *Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe – XVe sieclès). Edition et commentaire historique*, Arhaiologiko Deltio 35 (1980) (Athina 1986) A, Meletes, 268–269.

[786] Cant. III, 237. Уп. Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 130.

подозривост према тасту: са њим је увек ваљало бити на опрезу. Зато је најпре послао изасланике у Цариград и тек када је добио довољно снажна уверавања, пропраћена и одговарајућим јемствима, напокон се, почетком фебруара 1352. године, управо уочи одлучујуће поморске битке у босфорском мореузу (13. фебруар 1352), обрео у престоници.[787] У настојању да њихове односе представи у што повољнијој светлости, цар-писац упорно истрајава на томе да су заједно ратовали против Ђеновљана и да су скупа провели доста времена, што је вероватно све било тачно. На овом месту, међутим, такав извештај је био срачунат да се на страну зета неприметно припреми терен за пребацивање кривице која је убрзо довела до раздора.[788] Знајући синовљеве амбиције још одраније – Кантакузин никако није могао да заборави његову готово отворену побуну у јесен 1347. године, а упознавши се, вероватно не без изненађења, са новим лицем Јована V Палеолога – искусни државник није могао а да не види блиску опасност у супарништву младог цара и Матије Кантакузина, опасност која је претила да Царству, ионако спутаном неуспешним учешћем у ђеновљанско-венецијанским разрачунавањима, донесе читав низ невоља.

Не желећи да изгуби надзор над збивањима унутар Царства, у ситуацији када се чинило да су догађаји већ почели да га претичу, Јован VI Кантакузин је покушао да предупреди њихов неповољан развој. Зато је и уприличио сусрет свога зета и сина, верујући да ће снагом властитог ауторитета успети да изглади размирице које су се могле наслутити. Јован V Палеолог се, као што је речено, од почетка фебруара 1352. године налазио у Цариграду, док је Матија Кантакузин једноставно избегао да се појави у престоници, показујући да није послушан син и да није много задовољан начином на који се отац опходи према његовим амбицијама. И старији василевс је због синовљеве својеглавости имао разлога да буде нерасположен, али је настојао да код нестрпљивог младог цара оправда одсутног Матију, наводећи као изговор, иначе врло неубедљив, његову бригу за тек додељено му Једрене и остале мање градове.[789]

Налазећи се у Цариграду већ месец дана, Јован V Палеолог, свакако срдит због некоректног шураковог понашања, изашао је са захтевом да на подручју које му је додељено влада потпуно сам, без било каквог

[787] Cant. III, 229, 238; Greg. III, 150. Cf. Failler, *Déposition*, 79; Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 130. О рату између Венеције и Ђенове, у који се невољно уплела и Византија, већ је било речи. Литература о познатој поморској бици у водама Босфора дата је у н. 758.

[788] Cant. III, 229, 238. Уп. Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 130.

[789] Cant. III, 238.

тастовог мешања.[790] Да би смирио постојећу напетост, старији цар је учинио још један уступак свом млађем сацару – доделио му је Дидимотику, његово родно место и други град Тракије. Пошто ни сам није могао бити уверен да ће његове мере осујетити наилазеће неприлике – очито непријатељско држање Јована V Палеолога нису могли изменити ни немали уступци којима је прибегао у правој изнудици – Јован VI Кантакузин, предосећајући нови грађански рат, са зебњом у срцу саветовао је зета да се клони лоших саветника и да не покреће походе против шурака, него да чека његов долазак.[791] Овога пута уз младог цара, који је по свој прилици почетком марта 1352. године напустио Цариград, кренула је и његова жена Јелена, водећи уз себе двадесетомесечног сина Манојла, док су старија деца, Андроник и Ирина, остали у престоници са дедом и бабом по мајци.[792]

Јован VI Кантакузин морао је бити прилично неспокојан: донедавно потпуни господар Царства схватио је да се његова позиција у последњих неколико месеци из темеља пољуљала. Ана Савојска, која се никада није могла убројити међу његове пријатеље, седела је у Солуну, на положају који је лагано гравитирао ка некој врсти власника апанаже, док су над знатним делом Тракије у својству самосталних владалаца чврсто држали власт његови син и зет, да несрећа буде већа – у односима који су претили да сваког часа доведу до нових унутрашњих потреса у Византији. За све то време, без могућности да напусти престоницу јер ђеновљанска опасност није јењавала, Јован VI Кантакузин се није мицао из Цариграда, наликујући некој врсти привременог заточеника. То је могло, можда и нетачно, да створи привид немоћи старог василевса да пресудно одлучује о важним збивањима. Догодило се тако да је у то време на ионако упадљиво смањеној и распарчаној територији Царства, у некој врсти веома лабаве повезаности, владало, у ствари, пет особа: Јовану V, Јовану VI, Ани Савојској и Матији Кантакузину требало би придружити и Манојла Кантакузина на Пелопонезу. Таква слика ромејске државе, донедавно потпуно незамислива за византијска државноправна схватања и идеологију, постала је не само одраз њене невеселе збиље средином XIV века, него и својеврстан образац живљења – могло би се рећи и преживљавања – некада универзалног Царства у измењеним и тегобним условима. Истовремено, она је речито, за кућу Кантакузина чак и алармантно, показивала да је доскорашњи неприкосновени престиж њеног

[790] Cant. III, 264–265. Уп. *Живојиновић, Јован V и Јован VI*, 130.
[791] Cant. III, 264–265. Уп. *Живојиновић, Јован V и Јован VI*, 130.
[792] Cant. III, 238–239, 265.

челника Јована VI био најозбиљније оспорен, а његов дојучерашњи неодољиви ауторитет опасно нагрижен. Ствари су почеле да узимају нови ток, у чему је улога Јована V Палеолога, вероватно охрабреног брзим преображајем од задивљеног обожаваоца свога таста до његовог љутог опонента, била свакако врло велика.

На другој страни, Јован Кантакузин, суочен са очигледном кризом своје дугогодишње репутације пресудног арбитра, морао је да разрешава нагомилане спољне и унутрашње потешкоће, истовремено водећи рачуна да некако поврати свој прилично уздрмани положај. Пред све отворенијим насртајима Јована V, за старијег василевса се то претворило у питање опстанка на престолу. То је био тренутак када је коначно морао да напусти дотадашње скривање правих намера иза мање или више убедљивог, увек упорног истицања да не помишља да угрози династичка права дома Палеолога.

По доласку Јована V Палеолога у Дидимотику, средином марта 1352. године, отпочела је размена оптужби између два василевса, расправа у којој су се они просто утркивали пребацујући један другом кривицу за непоштовање датих заклетви и флагрантно кршење ранијих споразума. Утисак је да су њихови међусобни односи бивали срдачнији и готово пријатељски једино када би се нашли у непосредној близини или скупа учествовали у неким акцијама. Међутим, у времену од 1350. до 1354. године они су се срели само једанпут, а тај четворогодишњи период био је испуњен честим и нимало љубазним порукама које су узајамно размењивали. Млади василевс, као пробуђен после дугогодишње летаргије, обрушио се на Јована VI Кантакузина опадањем, па се није либио да се обрати и високим црквеним круговима, указујући на своја угрожена права.[793] Премда су у редовима клира доминирали исихасти, који су старијем цару дуговали велику захвалност због неподељене подршке и неке врсте покровитељства, у односу на ово питање показали су изразиту непристрасност: бранили су свог заштитника, али нису заборављали да инсистирају на поштовању права легитимног наследника византијског трона. Забринути да неслога међу царевима поново не доведе до грађанског рата, што није било немогуће, црквени великодостојници су апеловали на разум и код једног и код дру-

[793] О томе сазнајемо из анонимног списа који је састављен почетком 1355. године, а који је публиковао А. Фајер. В. Apologia, lin. 17–23. Ту се најпре истиче да су међусобни односи између царева били добри и у складу са уговорима и погодбама које су претходно склопили (lin. 14–16). Потом је наступио раздор међу њима, па се онај који је боравио у Дидимотици, дакле Јован V Палеолог, обратио и цркви (kai ten ekklesian epeboato) (lin. 22). Cf. Failler, *Déposition*, 81; Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 131.

тог. Јовану V Палеологу, који је боравио у свом родном граду, обратили су се најпре писмено, а када то није уродило плодом послали у Дидимотику читаву делегацију емисара, са циљем да осујете евентуални сукоб између младог василевса и Матије Кантакузина, чије су се апанаже додиривале а међусобна нетрпељивост расла.[794]

Изасланство, које је из Цариграда кренуло по свој прилици крајем марта или почетком априла 1352. године, поред царице Ирине Кантакузине сачињавали су Филотеј, митрополит трачке Хераклеје и потоњи патријарх у престоници, Митрофан, епископ Мелника, Јован Фил и васељенски судија Манојло Анђео.[795] Ова петочлана делегација изражавала је како жеље цариградске владе, боље рећи самог Јована VI Кантакузина, тако и ставове највиших црквених кругова.[796] У елоквентном говору којим је дао своје виђење актуелног спора, подсећајући на све грехе свога таста – с разлогом се верује да је у овим редовима Нићифор Григора изразио властито мишљење и приписао га Јовану V Палеологу – млади цар је поновио раније изречене оптужбе.[797] Већ такав његов наступ, прилично тврд и са очигледним примесама искључивости, није могао да улије пуно наде у успешан исход читаве мисије. У ставу Јована VI Кантакузина, који је изнело посланство, плдирало се за смиривање страсти тако што би се постојећа подела, према којој би Јован V Палеолог држао подручје од Солуна до Дидимотике, а његов шурак област између Једрена и Визе, доследно поштовала.[798]

---

[794] Apologia, lin. 27–37. Cf. Darrouzès, *Regestes*, V, № 2335.

[795] Cant. III, 239; Greg. III, 152. Уп. Флоринский, *Андроник Младший* 32; Nicol, *Kantakouzenos*, 79; Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 131. Ово посланство спомиње се и у једном писму Димитрија Кидона. В. Cydonès, *Correspondence*, № 64 96–98. У тој епистоли коју је први министар старијег цара упутио једном од Кантакузинових емисара који је био код Јована V Палеолога у Тракији, апелује се на младог василевса да верује у стварну бригу његовог таста за зета. Потом Димитрије Кидон налаже своме кореспонденту да подсети Јована V на доброту коју је према њему испољавао најбољи пријатељ његовог оца и да се сходно томе повинује старијем сацару. Писмо се завршава позивањем да се два василевса међусобно разумеју. Cf. Kianka, *Demetrius Cydones*, 85–86; Tinnefeld, *Demetrios Kydones*, I-1, 192–198.

[796] Apologia, lin. 36–38. Cf. Failler, *Déposition*, 82–83; Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 131.

[797] Greg. III, 155–171. Већ је Parisot, *Cantacuzène*, 270 sq. указао дужну пажњу овоме говору, па му је чак посветио и један опсежан додатак на крају своје књиге (ibid. 313–320), закључивши, исправно чини нам се, да су у њој изнети ставови самог Нићифора Григоре. Такође в. Флоринский, *Славяне и Византия*, I, 123–124 н. 6; *Виз. извори*, 284–286 (Б. Ферјанчић).

[798] Cant. III, 240. Међутим, цар-писац се не одређује јасно према границама територија које су држали његови син и зет. О томе дознајемо из дела Нићифора Григоре (Greg. III, 153). Уп. Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 132.

Што се тиче односа Јована V и Матије Кантакузина, питања које је у том тренутку било заправо и највише спорно, таст и отац поменуте двојице понудио је компромисно решење са сасвим одређеним али, показало се, за сина Андроника III ипак недовољним уступцима. Да би осујетио могуће несугласице између њих, Кантакузин је предложио особену релацију двојице великодостојника – млади цар је према шураку требало да се опходи као према поданику, али и као према брату, са наклоношћу и пријатељством, док је овај други био дужан да зета, уз благонаклоност и поштовање, сматра за брата и господара[799] – однос који би уз доследно придржавање изнетих одредаба бар привидно донео голему предност василевсу, доводећи у прилично подређен положај његовог каснијег љутог такмаца. Међутим, остаје дилема шта би то практично могло да значи, поготово с обзиром на већ изражену неспремност Матије Кантакузина да се увек повинује очевим жељана. Уз све ово, Јован Кантакузин је, као и у ранијим годинама, иступао као *pater familias*, задржавајући за себе последњу реч, наглашавајући да ће као њихов заједнички отац владати Цариградом и осталим деловима Царства, док би после његове смрти наследник византијског престола био Јован V Палеолог.[800]

Мора се признати да је млади василевс био вољан да се сагласи са свим изнесеним условима, али је посланство ипак отпослао необављена посла, категорички одбијајући да призна самосталан положај Матије Кантакузина, који је, што се тиче власти, требало да буде одговоран не њему него искључиво своме оцу.[801] Упркос опоменама царице Ирине Кантакузине и осталих световних и духовних угледника, којима је предочено да такав став лако може довести до избијања рата, Јован V није желео да попусти, изванредно проценивши да највећа опасност за његова царска права долази управо од све амбициознијег и нестрпљивијег шурака. Наслутивши да Кантакузини постепено али одлучно припремају терен за Матијино царско уздизање, на шта су га људи из његове околине – цар-писац се на њих обрушава да су деструктивно деловали на свога господара – неретко подсећали, у Јовану V Палеологу је нагло сазревала решеност да коначно поврати очинску власт. Почев од одласка из Цариграда, у првој половини марта 1352. године, сви његови поступци, како је то исправно запажено,[802] речито су указивали на такве намере.

---

[799] Cant. III, 240.
[800] Cant. III, 153–154.
[801] Cant. III, 240–241; Greg. III, 155. Уп. Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 132.
[802] Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 132.

Сакупивши војску из градова који су му били подложни, Јован V се устремио на трачке тврђаве источно од његових поседа и највероватније крајем маја и током јуна 1352. године посео је многе од њих. Посебно треба нагласити да су му градови прилазили драговољно, дакле без неког већег отпора, што јасно указује на пробуђена легитимистичка осећања тамошњег живља (можда и неку врсту малодушности, која је могла бити последица великих испаштања у не тако давним годинама претходног грађанског рата), али, према сопственом признању цара-писца, и на очигледан пад популарности старијег василевса.[803] Овом акцијом Јован V Палеолог је предупредио тастову намеру да после склапања мира са Ђеновом (6. маја 1352), што му је најзад дало могућност да напусти престоницу, похита у Дидимотику и учини крај размирицама између зета и сина. Ипак, у последњим данима јуна 1352. године, уследио је један поход Јована VI Кантакузина, и за ову прилику појачан одредима султана Орхана, чија је мета био све непокорнији млади василевс.[804]

Помоћ Турака тражио је и добио и Јован V Палеолог, па је жестоко ударио на поседе свог шурака и без тешкоћа продро до Једрена. Поново су му градови спремно прилазили, указујући на то да је Тракија у овом одмеравању снага између двеју породица – започети сукоб је носио сва обележја разрачунавања Палеолога и Кантакузина – листом била на страни законите династије. Становници Једрена су га пустили да уђе, док се Матија Кантакузин, снабдевен довољном количином провијанта, заједно са најоданијим присташама затворио у тврђаву и спремио на дуготрајан отпор, очекујући помоћ од оца, који је журно кренуо из Цариграда.[805] Све се то одвијало током лета, тако да је долазак Кантакузина у јесен 1352. године одмах изазвао повлачење Јована V у Черномен, јер су уз старијег цара наступали Турци и Каталанци.[806] После жилавих борби Једрене је пало у руке надмоћнијих нападача, па је Матија Кантакузин био ослобођен опасности, а у снажној офанзиви снаге младог цара биле потиснуте. Превагу у ромејским међусобицама опет су донели јачи савезници и поново су трачки градови били изложени пустошењима разних војски, по ко зна који пут већ у последњих тридесетак година.

Јован VI Кантакузин је поштедео само Дидимотику у којој се у међувремену, после напуштања Черномена, обрео Јован V. Можда се у овом

[803] Cant. III, 242 говори о овој акцији свога зета којом је посео неколико градова у Тракији.

[804] О овом походу, међутим, сазнајемо једино из дела Нићифора Григоре. В. Greg. III, 171.

[805] Cant. III, 242–243, 266; Greg. III, 178. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 79–80.

[806] Greg. III, 177; Cant. III, 243. Cf. Weiss, *Joannes Kantakuzenos*, 48.

поступку могу видети и одређени сентиментални разлози, будући да је добро знана везаност старијег цара за други град Тракије, из кога је уосталом и почео његов тежак пут до византијског трона. Черномен је, напоменимо, примерно кажњен. Допуштено је, с друге стране, поверовати да је поштедевши Дидимотику Јован VI своме зету јасно ставио до знања да је и поред очигледне надмоћи пријатељски расположен и стога чак вољан да заборави његову „непослушност" и поведе преговоре о склапању мировног споразума.[807]

Упркос успесима које је постигао у војни против млађег сацара, искусни дипломата је био свестан да су преговори, у ствари, најцелисходнији, те је сам учинио први корак и упутио скоротече у други град Тракије како би се преговарало о мирном разрешењу насталог спора. Јован V Палеолог, међутим, понесен неком тврдоглавом решеношћу толико различитом од његове дотадашње природе – утицај околине у том преображају никако није за потцењивање – поново је изненадио. Пренебрегавајући непобитну чињеницу да је заправо он у шкрипцу, одважно је одбио све понуде за окончање ратних операција.[808] Уследило је ужурбано припремање обеју страна за одлучујући обрачун.

Битка код Дидимотике

Нови развој догађаја у Тракији, који је сасвим одређено наговештавао избијање још једног грађанског сукоба у Византији, погодовао је упливисању страних сила. Тако су Млечани, огорчени на Јована VI Кантакузина који их је потписивањем мира са Ђеновом и изласком из рата на неки начин издао, успоставили везе са Јованом V Палеологом. Неповољан положај натерао је младог василевса да за новчану помоћ од двадесет хиљада дуката, који су му били потребни да поврати угрожени престо, обећа Венецији Тенедос. Споразум је потписан у Еносу 10. октобра 1352. године,[809]

[807] Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 134.

[808] Cant. III, 247, 266 казује да је млади цар упутио посланство трновском цару Јовану Александру. В. Dölger, *Regesten*, V, No. 2997. Уп. Флоринский, *Славяне и Византия*, I, 125; *История на България*, III, 345 (Д. Ангелов); Божилов, *Асеневци*, 157; Йончев, *Взаимотношения*, 180 (који из непознатих разлога читав сплет поменутих догађаја датује у 1353. годину). У исто време Јован V Палеолог посегао је и за помоћи српског цара, пославши у Србију као таоца свог млађег брата Михаила. В. Cant. III, 246. О овоме је опширно расправљао Б. Ферјанчић (*Виз. Извори*, 552).

[809] Thomas, *Diplomatarium*, II, No. 8 17–18; Dölger, *Regesten*, V, № 3005. Уп. Флоринский, *Андроник Младший*, 33; Heyd, *Commerce*, I, 510; Jorga, *Latins et Grecs*, 213;

па је ово острво од особеног стратешког значаја – смештено надомак хелеспонтског теснаца, омогућавало је ономе који га је држао да надгледа пловидбу између Егејског и Мраморног мора – нагло ушло у жижу важних политичких збивања и током друге половине XIV столећа често било предмет оштрог спора Ђенове и Млечана. У исто време, то је значило и инаугурацију једне нове појаве у Византији, започете већ 1344. године понудом регентске владе да прода богати Хиос. Била је то неодговорна распродаја појединих делова Царства. Ношени потребама тривијалне дневне политике, цареви и претенденти на цариградски престо су се, почев од педесетих година XIV века, олако одлучивали да отуђују царске земље. С временом је ова појава попримила такве размере да је пред крај столећа постала готово саставни део туробне ромејске свакидашњице.[810] Налазећи се у неповратном опадању, Царство је све чешће било принуђено да као уобичајено прихвата нешто што се донедавно сматрало незамисливим, а то је био поуздани знак његове неизлечиве болести.

Угрожен од таста, а неспреман да се повинује и пристане на договор који би због његовог тренутно подређеног положаја вероватно био неповољан (у сваком случају не онакав какав је прижељкивао), Јован V Палеолог се обратио Стефану Душану и Јовану Александру, док се Кантакузин и овога пута ослонио на проверену помоћ зета Орхана.[811] Сви савезници су се врло уредно појавили на критичном подручју Тракије, већ навикнути да њихове војске крстаре овим областима, и приправно ишчекивали да се заподене одлучујућа битка. У недостатку финансијских средстава којима би могао да регулише учешће турске војске, старији цар је посегао за црквеним драгоценостима у престоници, док је долазак одреда српског цара био условљен боравком млађег василевсовог брата, петнаестогодишњег Михаила Палеолога, у Србији, у својству таоца.[812]

У међувремену је пропао последњи покушај да се сукоб избегне, јер мисија Калиста и одабраних архијереја и монаха није дала жељене резултате. Будући веома забринут за судбину Царства, којем је опет запретио грађански рат, цариградски патријарх је пожурио из престонице у Тракију и најпре разговарао са Јованом VI Кантакузином, чију је са-

---

Thiriet, *Ténédos*, 222–223; Beldiceanu-Steinherr, *Recherches*, 118; Nicol, *Byzantium and Venice*, 277. О овоме споразуму извештава и млетачки хроничар Рафено Карезини. Cf. Caresini, *Chronica*, 32.

[810] Ђурић, *Сумрак*, 38.

[811] Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 134.

[812] Cant. III, 246 sq. Стефан Душан је послао Јовану V Палеологу коњицу коју је предводио казнац Бориловић. О овоме се крајње подробно и уз навођење целокупне релевантне литературе расправља у *Виз. извори*, 552 сл. (Б. Ферјанчић).

гласност наводно добио.[813] Калист, међутим, у Дидимотици није затекао Јована V Палеолога, у то време заузетог потписивањем уговора с Млецима, али се показало да то заправо и није имало већег значаја и није могло променити ток догађаја, с обзиром на чињеницу да ни после повратка, када је сазнао за пораз својих савезника у борби против Османлија, млади василевс није био вољан да се сагласи са помирењем.[814] Наиме, за царевог боравка у Еносу, средином октобра 1352. године, док су се војске још увек припремале за битку, код тврђаве Емпитиона, на домаку Дидимотике, турске трупе са Orхановим најстаријим сином Сулејманом на челу изненада су напале војску јужнословенских савезника: Срби, које је предводио казнац Бориловић, били су потпуно разбијени, док је Бугарима пошло за руком да се повуку без губитака.[815]

Тако се догодило да Јован V Палеолог, који је брзо из Еноса дошао у други град Тракије и у њему провео месец дана, није ни учествовао у сукобу који је умногоме требало да одлучи судбину његовог покушаја да поврати престо својих предака. Упркос поразу савезника који су му притекли у помоћ, што је положај младог василевса, особито на војничком плану, учинило још неповољнијим, он је и даље упорно одбијао сваку помисао на склапање споразума па је после негативног одговора који је дао и патријарху Калисту, такође необављена посла, отпослао тастове емисаре, Манојла Кантакузина, рођака старијег цара, и Митрофана, епископа Мелника.[816] Овако непопустљив став, који се на први поглед могао означити као тврдоглав или чак неразуман, имао је сасвим разборито упориште: збивања у последњих неколико месеци прилично јасно су показала да је Јован V Палеолог у Тракији уживао знатно већу популарност него његови супарници из рода Кантакузина. Тачније ре-

---

[813] О Калистовој мировној мисији пише и Cant. III, 247–248, али и поменути анонимни спис о детронизацији овог патријарха (Apologia, lin. 52–54). В. Dölger, *Regesten*, V, № 3001. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 80; Failler, *Déposition*, 85; Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 135.

[814] Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 135.

[815] Ова битка код Дидимотике може се са пуно разлога сматрати врло значајним догађајем који се тиче могућности даљег турског продирања на Балканско полуострво. В. Острогорски, *Исӣорија*, 492 сл.; *Исӣорија срӣскоī народа*, I, 553 (Р. Михаљчић). Очигледно је, међутим, да тај догађај међу хришћанима није био схваћен на прави начин. О томе, примерице, сведочи и то како га је пропратио Димитрије Кидон. Он га, наиме, у више наврата уздиже до епских висина и прославља као подвиг Јована VI Кантакузина. В. Cydonès, *Correspondance*, I, Nos 13 40–42, 15 43–44. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 80 n. 114; Kianka, *Demetrius Cydones*, 87–88. Иначе, о месту сукоба в. Asdracha, *Rhodopes*, 42.

[816] Cant. III, 251; Dölger, *Regesten*, V, № 3003. Овде поменути Манојло Кантакузин био је рођак Јована VI. О њему в. Nicol, *Kantakouzenos*, № 36.

чено, готово целокупно становништво овога подручја било је листом уз њега, што је чињеница која је морала да забрине старијег василевса. Да ствар по Јована VI Кантакузина буде још гора, и Цариград је стао уз његовог младог такмаца, па је био присиљен да припрети житељима престонице да ће у случају да град препусте Јовану V на њих упутити турску војску.[817]

Управо је довођење османлијских одреда, који су у ромејским размирицама углавном решавали исходе војничких судара у корист оне стране која их је позвала (а то је у већини случајева био отац Орханове супруге Теодоре Кантакузине), довело до наглог пада поверења у старог василевса. Уз то не треба заборавити ни традиционално снажна легитимистичка осећања ромејских поданика. Палеолози су се већ скоро сто година налазили на цариградском престолу, при чему је њихов родоначелник Михаило VIII обновио Византијско царство (1261) после полувековног прекида изазваног латинским освајањем града Константина Великог (април 1204). Због тога и неприхватање било каквих понуда за склапање споразума са Јованом VI Кантакузином не треба схватити као пизму надобудног младића него као далековиду процену да подухват враћања очинске власти има сасвим реалне изгледе да се заврши на начин коме је он стремио. Не треба заборавити, наравно, да је знатан удео у оваквој оријентацији младог василевса могла да има његова околина – што је чињеница на којој у својим мемоарима нарочито инсистира цар-писац – дакле присталице династије Палеолога међу којима је свакако било искусних и трезвених аристократа.

И сам Јован VI Кантакузин, с друге стране, морао је бити свестан да ће осетна премоћ коју су му обезбеђивале Османлије у једном тренутку постати недовољна будући да је рапидно опадање његове популарности у народу представљало озбиљну опомену. Јер, нема сумње, мишљење јавног мњења у Византији није било нешто што се олако могло занемаривати. Из тих је разлога он и настојао да по сваку цену постигне споразум са младим сацарем како би некако успео да изглади читаву ствар која је била почела да измиче његовој контроли и да се коси са далекосежним плановима које је до тада обазриво и промишљено спроводио. Међутим, пад који му је предстојао, показало се, није био у стању да избегне.

---

[817] Greg. III, 179–180; Dölger, *Regesten*, V, № 2996. Cf. Matschke, *Fortschritt und Reaktion*, 210; *Виз. извори*, 288 (Б. Ферјанчић). Наравно, оваква претња коју је Јован VI Кантакузин упутио становницима престонице не само да није могла допринети увећању његове популарности, него је и почела да продубљује анимозитет према старијем цару.

Турци освајају Цимпе

Оно чега су се Ромеји највише плашили, што у својим предвиђањима нису могли да заобиђу, оно што је за њих представљало смртну опасност која се пре или касније, при таквом стању ствари, вероватно и морала догодити, збило се управо те 1352. године. Тада су се, наиме, османлијски ратници учврстили у хелеспонтској тврђави Цимпе. То је био њихов први посед у Европи. Постало је више него очигледно да су поред већ изгубљених малоазијских провинција Царства сада непосредно угрожени и његови преостали европски делови, Тракија и Македонија, при чему је удаљена Мореја и иначе живела засебним животом.[818] Иницијативу за овако агресивну турску политику давао је пре свега Сулејман, син и вероватни наследник престола у Бруси, који је за разлику од моћног ајдинског емира Умура, био заинтересован не само за освајање него и насељавање прекоморских земаља. У погледу настањивања Османлија на европском тлу млади принц, далеко више марцијалан од свога оца, заузимао је знатно радикалнији став од Орхана, чија се попустљивост, ако тако можемо да назовемо његову умеренију политику, можда може објаснити и извесним обзирима према тасту Јовану VI Кантакузину, губитком насртљивости која се каткад поклапа са зрелим годинама или једноставно другачијим схватањима о будућности државе Османових наследника. Млађи и полетнији Сулејман, неоптерећен рођачком болећивошћу због склопљеног брака султана и Теодоре Кантакузин, одавно је био привучен богатствима европских провинција Византије, што је његове планове, који су лагано сазревали, учинило коначним и неопозивим. Из године у годину ратујући у Тракији и Македонији, Турци су изванредно упознали плодност тамошњих области, све тврђаве, главне и споредне комуникације, па су се могли кретати сигурно као да се радило о њиховом подручју. Утврђивање у граду Цимпе, ту није било места било каквој недоумици, никако није могло да значи крај него само почетак турских освајања у Европи.

Немоћан да некако приволи зета на потписивање споразума, а увидевши да му популарност опада – настањивање Османлија на европској обали Хелеспонта, у чему његов удео није био безначајан,[819] све је више

[818] Cant. III, 242, 276; Greg III 224. Cf. Jorga, *Latins et Grecs*, 213; Gibbons, *Ottoman Empire*, 101; Babinger, *Beiträge*, 39; Острогорски, *Историја*, 493; Werner, *Osmanen*, 134; *История Византии*, III, 158 (Г. Литаврин); Иналџик *Османско Царство*, 15; Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 133; Тютюнджиев – Павлов, *Падането*, 5; Жуков, *Эмираты*, 47.

[819] У жељи да увек има надохват руке један одред Османлија, који су му били потребни како би могао да се разрачуна са Јованом V Палеологом и његовим са-

окретало ромејски живаљ династији Палеолога – Јован VI Кантакузин је узвратио силом и настављајући рат нанео праву пустош градовима који су пристали уз младог василевса.[820] Налазећи се у Дидимотици, која је једина била поштеђена одмазде трупа старијег цара, Јован V Палеолог, притешњен немоћи својих војних снага, одлучио се да покуша да Турке придобије за себе. Таква намера, лишена доследности, али у случају успеха свакако врло пробитачна, на својеврстан начин је показала не само нервозу младог цара и његових саветника него и извесно лутање, па и одсуство јасног плана за борбу против Јована VI Кантакузина. Посланство из Дидимотике, са поклонима и писмима, Сулејман је примио врло благонаклоно, али у границама уобичајене учтивости. Но, уместо неке помоћи или бар обећања узвратио је само даровима младом цару, док је потом у писмима старијем василевсу – ако је веровати цару-писцу – пребацио Јовану V Палеологу због неразборитости.[821]

Овакав Сулејманов одговор сам по себи много говори и јасно показује да се тражење помоћи од Османлија сматрало дипломатским промашајем сина Андроника III Палеолога. Будући да им је надмоћ давала могућност избора којој ће страни у византијским размирицама пружити подршку, па и привилегован положај да по властитом нахођењу тај избор мењају, Турци нису осећали обавезу да подупиру Јована VI Кантакузина, чак ни због тога што је њихов султан био зет старијег ромејског василевса. Међутим, у овим годинама они су то чинили из далекосежних планова, свесни да су царево непрестано ослањање на њихове војне контингенте и с тим у вези изражена попустљивост умногоме олакшали коначни продор Османлија у Европу. Из тих, дакле, чисто практичних разлога они нису имали разлога да мењају заузети курс у спољној политици, те је подржавање Јована VI Кантакузина у овим временима углавном било прилично доследно. Али ако на тренутак заборавимо погубност последица турског преласка на западну обалу Хелеспонта и издвојено посматрамо збивања у Царству од 1352. до 1354. године, можемо извести донекле парадоксалан закључак да је Орханова, тачније речено Сулејманова помоћ старом василевсу у крајњој линији ишла наруку Јовану V

везницима, Јован VI Кантакузин је дозволио да се турски војници са породицама населе у тврђави Цимпе. В. Greg. III, 224 (он, додуше, не наводи име тврђаве, али је потпуно извесно да се ради о утврди Цимпе). Cf. Jorga, *Latins and Grecs*, 213 n. 2. Нићифор Григора на још једном месту (Greg. III, 203) пребацује василевсу због пресељавања Турака у Европу. Уп. *Виз. извори*, 291 (Б. Ферјанчић).

[820] Cant. III, 251–252. Уп. Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 135.

[821] Cant. III, 250, 266, 268; Dölger, *Regesten*, V, № 3002. Cf. Jorga, *Latins et Grecs*, 213; Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 135.

Палеологу јер је против његовог таста окренула ромејско јавно мњење. То је у завршној фази грађанског рата донело одлучујућу превагу ономе који је, да иронија буде већа, такође посезао за помоћи Османлија, али ређе и са мање успеха.

Јован V на Тенедосу

За међусобне односе двојице византијских владара пред крај 1352. године веома је индикативан један занимљив детаљ: у писмима турском принцу, млади василевс није свог таста назвао царем него само Кантакузином.[822] Очигледно је да се раздор само повећавао и да је остајало све мање простора и могућности за договор и мирно решење спора који се изродио у грађански рат. Ипак, лишен помоћи савезника и без сопствених снага, налазећи се у шкрипцу, Јован V Палеолог је средином новембра 1352. године заборавио на дотадашњу непопустљивост и послао изасланике своме сацару. То није значило да је због положаја у коме се тренутно налазио био спреман и да пристане на ове уступке. Напротив, не одступајући од својих ставова, као ни Јован VI Кантакузин уосталом, учинио је да преговори остану на мртвој тачки.[823]

Пошто је његово даље задржавање у Дидимотици могло да буде скопчано и са извесним ризиком, Јован V је са супругом Јеленом и двоипогодишњим сином Манојлом крајем новембра или почетком децембра 1352. године напустио родни град и друге тврђаве, које су после његовог одласка пришле старијем цару, и кренуо на путовање чије је крајње одредиште био Тенедос, острво које је недавно био обећао Венецији. Остала је, међутим, донекле загонетна маршрута, с обзиром на чињеницу да се четири извора који о њој говоре не слажу, али, што није небитно, и не искључују. Уз дужну напомену да је тешко како доказати тако и оповрћи њихову веродостојност, усуђујемо се да поклонимо поверење свим изворима који о овоме путешествију говоре и да претпоставимо како се радило о помало усиљеном маршу Дидимотика – Енос – Солун – Самотрака – Лемнос – Тенедос.[824]

---

[822] Cant. III, 250.

[823] Ibid. 253.

[824] Greg. III, 182 пише да је Јован V Палеолог преко Еноса и потом Лемноса отишао на Тенедос. Cant. III, 253, 255 само истиче да је његов зет из Еноса отишао на Тенедос. Већ више пута помињани анонимни спис, који је састављен 1355. године, наводи (Apologia, lin. 59) да је на том путу млади василевс посетио и Солун, док једна Кратка хроника (Kleinchroniken, 181 № 11) региструје да је боравио и на Самотраки. Мислимо да се може прихватити претпоставка коју

Уколико би нека од тачака са овог путовања евентуално могла да буде спорна, у првом реду због своје знатне удаљености од осталих које су прилично „згуснуте" (не треба губити из вида да је започињала зима, неповољна за путовања, поготово породична и нарочито она која се обављају морем), онда је то Солун. Међутим, наш је утисак да ни други град Царства не може бити под сумњом из најмање два разлога: први се тиче разумљиве потребе младог василевса да се консултује са мајком, која је управо тада била у њему, а други се односи на процену поверења које можемо поклонити спису анонимног аутора који је само две године доцније, првих месеци 1355. године, саставио своје дело. Посреди је била сувише крупна ствар да је могао да погреши (притом, не верујемо да је имао намеру да свесно искривљује чињенице). Нашавши се на Лемносу, на пропутовању за Тенедос, Јован V се састао са александријским патријархом Григоријем II, који се тамо обрео на повратку са Свете Горе.[825] Подробности њиховог разговора остале су непознате, али је разложно претпоставити да су предмет били актуелни проблеми Царства: нови грађански рат и исихазам.[826]

И, најзад, млади василевс је са супругом и млађим сином, крајем 1352. или, с обзиром на дужину пута и годишње доба, почетком 1353. године доспео на Тенедос, решен да настави започету борбу за повратак на цариградски престо. Не би се, додуше, могло рећи да је осим знатнијег попуштања тасту и имао неки бољи избор. Налазећи се на Тенедосу, као на осматрачници, Јован V Палеолог је са занимањем пратио шта се збива у Царству, првенствено у престоници, вребајући повољан тренутак да предузме неку акцију против таста. Чини се, међутим, да није био довољно стрпљив и да се без довољне припремљености упустио у један неизвестан подухват који се завршио неуспехом. Обавештен да је Јован VI Кантакузин отишао у Једрене, млади василевс се, на челу флотиле коју су сачињавали осамнаест мањих и један велики брод, устремио на Цариград. Ослањао се на очиту наклоност ромејског живља и посебно на моменат изненађења, свестан да би заузимањем престонице обавио велики део посла у напорима да се докопа византијског престола и победнички оконча грађански рат. Недалеко од Галате, његова невелика ескадра искрцала се 17. марта 1353. године и изазвала пометњу и узнемиреност у Цариграду, али циљ није постигла. Изванредну присебност

износи М. Живојиновић (*Јован V и Јован VI*, 136) према којој је Јован V Палеолог на свом путу из Тракије за Тенедос посетио сва побројана места.

[825] Greg. III, 182–183.

[826] Cf. Parisot, *Cantacuzène*, 276–277; *Виз. извори*, 290 н. 179–180 (Б. Ферјанчић). Такође в. PLP 2 (1977) № 4587 (Григорије II).

показала је царица Ирина Кантакузин – не треба заборавити њену јуначну одбрану Дидимотике неколико година раније, када је успешно одолевала насртајима војске регената малог Јована V Палеолога – која је залачки обезбедила све улазе у град и вешто неутралисала оне који су били вољни да њеном зету пруже помоћ. Три дана је требало младом василевсу да се увери у безнадежност свог подухвата и схвати недовољну припремљеност, па је бродовље окренуо. Пловећи Мраморним морем, вратио се на Тенедос, одакле је затим са женом и сином отишао у Солун.

Сазнавши да његов супарник опседа Цариград, Јован VI Кантакузин је са сином Матијом, у пратњи војске, похитао натраг. Прошло је ипак десетак дана док се он крајем марта 1353. године није нашао пред престоничким капијама, али уз осећај олакшања да је опасност минула.[827] Ова најновија провокација младог цара пружила је, између осталог, старијем василевсу згодан изговор, па и неку врсту оправдања да напокон на светло дана изнесе своје праве и дуго скриване амбиције. И овога пута, међутим, то је учинио врло опрезно и чак бојажљиво, јер се радило о једном од кардиналних питања за будућност Царства. Куцнуо је био час да се Матија Кантакузин прогласи за василевса и крунише византијском царском круном, а да се Јован V Палеолог коначно уклони као наследник трона својих предака.

Нови преговори са папском столицом

Сасвим одређени наговештаји новог грађанског рата у Византији ипак нису замрзли све преговоре са Западом око склапања црквене уније. Ни смрт Климента VI, 6. децембра 1352. године, није битније утицала на прилично уходану преписку између Цариграда и Авињона, али није ни изменила било шта у натегнутим и неплодним преговорима. Двадесет и пет кардинала, окупљених у малој капели Светог Марцијала на папском двору, од 16. до 18. децембра већали су и изабрали новог папу Иноћентија VI (1352–1362), који је 30. децембра 1352. године свечано устоличен. Поново је то био један француски духовник, Етјен Обер, некадашњи професор црквеног права, потом бискуп и кардинал, највише светован међу авињонским поглаварима, човек једноставан али образован и пре свега врло строг, по питањима уније веома ригидан и донекле нереалан

[827] О овом занимљивом догађају сазнајемо из неколико извора. В. Cant. III, 255–256; Greg. III, 187–188; Kleinchroniken, 181 № 12. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 81; Failler, *Déposition*, 87; Schreiner, *Kommentar*, 282; Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 136.

у спољној политици.[828] Он је, међутим, на посланство које је Јован VI Кантакузин упутио Клименту VI и које је на авињонски двор приспело после папине смрти одговорио веома брзо и не без знатне загрејаности, већ 15. марта 1353. године пишући не само василевсу него и његовим шурацима Јовану и Манојлу Асенима.[829] О томе је већ 1. априла 1353. године известио кипарског краља Хуга IV, ђеновљанског дужда Ђованија Валенте и Великог мајстора родоских витезова.[830]

Међутим, већ у тим писмима јасно се види прилично крут и непопустљив став новога папе: он ни речју не помиње могућност одржавања сабора него изражава наду да ће Јован VI Кантакузин бити у стању да увери Грке у то да су на погрешном путу. Дакле, Инођентије VI је читаву ствар постављао као заблуду источне стране које се она неизоставно морала одрећи, а да се притом не отвори ниједно догматско питање. За овакву политику свршеног чина, која је православље стављала у сасвим подређен положај, папа у личности Јована VI Кантакузина, изузетно осетљивог када се радило о опхођењу према ортодоксији, није могао да нађе сабеседника каквог је желео. Стари василевс, непоколебљив и постојан у односу на основна начела своје спољне политике, ни под којим условима не би пристао на било какав уступак који би макар мало врећао дигнитет цариградске патријаршије. Из тих разлога, дијалог ромејског василевса и авињонског папе морао је имати све одлике узалудног посла.

Ипак, преговори су настављени, па је Јован VI Кантакузин на папски двор послао Јована, доминиканског фратра из Галате, док је Инођентије VI узвратио писмом од 27. октобра 1353. године, у коме је хвалоспевно писао о унији.[831] Ни ова свечана епистола поглавара римокатоличке цркве није умањила непремостиву раздаљину која је одвајала Исток и Запад. За неки нови корак у току следеће 1354. године једноставно није било ни услова ни времена јер је византијска страна исувише била заузета сопственим династичким сукобима који су на најоштрији могући начин разоткрили одавно присутну дилему: Палеолози или Кантакузини?

---

[828] Setton, *Papacy and Levant*, 224; Gill, *Byzantium and Papacy*, 300 n. 19.

[829] Acta Innocentii VI, Nos 8–9, 17–20. У писму браћи Асенима папа се обраћа речима: „Dilectis filiis nobilibus viris Ioanni Assani et Ioanni Assani" (Ibid. № 9, 19), што је очигледна омашка писара. Gill, *Byzantium and Papacy*, 207 то разрешава, с правом чини нам се, тако што верује да се ради о Јовану и Манојлу, синовима Андроника Асена.

[830] Acta Innocentii VI, № 10 20. Cf. de Vries, *Päpste von Avignon und christliche Osten*, 101–102; Nicol, *Council*, 86; Gill, *Byzantium and Papacy*, 207.

[831] Acta Innocentii VI, № 21, 39–41. Cf. Gill, *Byzantium and Papacy*, 207.

Да став Инoћентија VI о могућности разматрања уније није могло ништа да омекша речито казује и пример житеља Филаделфије. Препуштени неумитној судбини пада под турску власт и готово прежаљени у Цариграду, они су се у очајању обратили папској курији, видећи у њој своју последњу шансу да можда избегну нешто што је изгледало неминовно. На помоћ из византијске престонице већ годинама нису ни помишљали, свесни узалудности таквих надања и потпуне ништавности онога што је цариградска влада могла да учини за њих. Релативна близина латинске Смирне, на другој страни, будила је извесна очекивања да можда још увек није све изгубљено. На њихово посланство упућено Клименту VI, који је постигао знатне успехе у својој антитурској кампањи на Леванту, одговорио је Инoћентије VI (ни њихови, као ни посланици Јована Кантакузина, нису Климента затекли у животу) једним немилосрдним писмом 19. јануара 1353. године.[832] Потпуно окружени турским поседима, становници Филаделфије тражили су помоћ, нудећи заузврат чврсто обећање да ће свој град ставити под власт авињонске столице, уз услов да задрже своју православну веру. Одговор Инoћентија VI, оштар и далеко од било какве љубазности и чак учтивости, морао их је донекле изненадити и још више обесхрабрити. Надмено и без ублажавања, папа их је упозорио да би најпре морали да одбаце шизму како би избегли вечну казну, која је, у ствари, тежа него опасност од Турака. Тек би их у том случају Бог надахнуо таквом снагом да би један човек био у стању да порази хиљаду исламских ратника. Ако се узме у обзир очајан положај Филаделфије средином XIV века, онда су речи поглавара римокатоличке цркве оловном тежином морале падати по житељима који су грозничаво ишчекивали било какву наду. После напуштања шизме, настављао је Инoћентије VI своју циничну тираду, он би им послао латинске богослове да их подучавају, а онда и толико прижељкивану помоћ.[833] Због таквог папиног става, повратак филаделфијских изасланика, а то су били Манојло Магулас и Манојло Теодорокан, и њихово путовање из Авињона до малоазијске обале морали су бити прилично суморни.[834] Између достојанственог пропадања и одрицања од вере својих предака, што је значило избор

[832] P. Gasnault – M. Laurent, *Innocent VI (1352–1362)*. Lettres secrètes et curiales publiées ou analysées d'après les registres archives Vaticanes (= Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome) I–1, Paris 1959, № 71 24–26.

[833] О посланству грађана Филаделфије у Авињон и о папином одговору в. Lemerle, *Aydin*, 236–237; *Crusades*, III, 65–66 (*D.Geanakoplos*); Setton, *Papacy and Levant*, 224–225.

[834] Ова збивања региструје и Schreiner, *Philadelpheia*, 401–402.

коначног краха или пак несигурног спаса, становници тврђаве надомак реке Меандра, последњег упоришта хеленизма у Малој Азији, приклонили су се гордој пропасти. У овом случају, међутим, тешко да би их спасила и беневоленција папе Инођентија VI.

Цар Матија Кантакузин

Византијска преписка са Западом која се тицала склапања уније, поготово због обострано крутих ставова који нису уливали много наде да ће преговори бити делотворни, по своме значају сасвим је устукнула пред новим унутрашњим заплетима које је изазвало најпре проглашење, а потом и царско крунисање Матије Кантакузина. У опису догађаја Јован Кантакузин настоји да иницијативу за овај чин, непосредно уперен против династије Палеолога, пребаци на угледнике који су га окруживали. Разумљиво је да он тако поступа са жељом да своју улогу у том насилном акту, којим је легитимни наследник престола био уклоњен, што убедљивије умањи и учини мање малигном. Мора се, међутим, признати да је свакако постојао одређени круг ромејских великаша којима је више одговарало да се на византијском трону устоличи род Кантакузина. Згодан повод да се напокон јавно обзнане до тада скривене амбиције пружио је сам Јован V Палеолог својом недовољно припремљеном и исхитреном акцијом против Цариграда, у марту 1353. године, мада не би требало сумњати да би пре или касније они морали да изађу са наведеним плановима. Кампања младог василевса била је само повод, а никако узрок мера које су предузели. Јер, подсетимо се, још за крунисања Јована Кантакузина у Једрену, у мају 1346. године, група великаша је тражила да се Матија постави за василевса. Тадашњи узурпатор, а каснији цар, Јован Кантакузин није прихватио њихов захтев, вероватно процењујући да би то био преурањен корак, с обзиром на чињеницу да грађански рат против цариградских регената још није био окончан.

Овога пута, након превременог повратка из Тракије у престоницу, услед неуспелог упада Јована V Палеолога, последњих дана марта 1353. године, група великаша поновила је већ познати предлог, сматрајући, поред осталог, да се на тај начин избегава опасност од рата. Нема сумње, наравно, да је ова понуда годила старијем василевсу, јер се поклапала са његовим хтењима, али је у настојању да се доследно стара о поштовању договора постигнутог у фебруару 1347. године нашао за сходно да подсети своје саветодавце да их је сам тада принудио да Јована V Палеолога признају као господара и цара, па је у више наврата и лично изјављивао да ће Царство припасти његовом зету. Међутим, није пропустио да

помене како се они ипак залажу за нешто што је заправо праведно, пошто понашање противничке стране доводи у питање остваривање постигнутих споразума. Очито је да је искусни државник по сваку цену покушавао да изнађе барем мало простора за деловање своје префињене дипломатије како би насилном чину коме је тежио навукао образину колико-толико изнуђеног и оправданог геста. Притом је био свестан да је у целокупном подухвату који је намеравао да предузме кључну улогу морао да одигра патријарх Калист, али је истовремено могао да наслути да ништа неће ићи сасвим глатко.

Пријатељство Јована V Палеолога и поглавара цариградске патријаршије, с једне, и непоткупљива честитост некадашњег атоског калуђера, с друге стране, нису могли бити поколебани ни општепознатом чињеницом да је главни црквени великодостојник своје постављење дуговао управо старијем василевсу, а то се ускоро и показало. Јован VI Кантакузин је лично посетио Калиста и предочио му своје намере, желећи да чује његово мишљење. Обазриви патријарх, који је, у ствари, био против тога да се Матија Кантакузин крунише за цара, а Јован V Палеолог уклони са престола, сматрајући то чином насиља и безакоња, одложио је свој одговор за три дана, али се у дотично време није појавио на двору, што је било недвосмислено изражавање његовог става.[835] Потом се повукао у манастир Светог Атанасија где је становао, док је патријаршијску канцеларију преселио у оближњи манастир Светог Маманта, а Јовану VI Кантакузину јасно ставио до знања, на начин који је одрицао било какву могућност преиначења, да ће се одрећи трона уколико Матија буде проглашен за цара.[836] Свој повратак у просторије патријаршије и на двор чак је условљавао заклетвом којом је старији василевс требало да се обавеже да сина-првенца неће крунисати.

Овакав став, непопустљив али исправан, није смео да изненади Јована VI Кантакузина, мада га је довео у врло неугодан положај. Уследио је нови захтев угледних људи из његове околине – нема разлога да се не верује царевој причи, али је неспорно да он веома спретно барата са „притиском" великодостојника, противника Палеолога, и да вешто сондира њихова тражења управо у тренутку када му понестаје аргумената – на који је он одговорио одлагањем да донесе одлуку.[837] Није уродио плодом ни покушај да од најистакнутијих људи цркве до-

[835] Cant. III, 257 sq.

[836] Greg. III, 188; Cant. III, 259; Apologia, lin. 67. Cf. Failler, *Déposition*, 88; Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 137 н. 52. О поменутим манастирима в. Janin, *Géographie*, 14–15, 325–331.

[837] Cant. III, 260. Уп. Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 137.

бије неки знак подршке за своју намеру. Штавише, архијереји су га подсетили да је Јован V Палеолог још жив и да су на снази положене заклетве, чиме су недвосмислено указали на то да би Матијино крунисање било потпуно нелегално.[838]

Међутим, било је очигледно не само да би једино позитивним одговором био задовољан старији василевс него и то да га одвраћање неће зауставити у ономе што је смерао. Другим речима, одлука да царском круном овенча сина Матију, односно да за род Кантакузина осигура византијски престо донета је много раније и била је неопозива. Помало озлојеђен због негативног одговора црквених кругова, који је уз то био и врло сложан јер ниједан од архијереја којима се обратио није стао на његову страну, Јован VI Кантакузин је, осим упозорења да није одговоран за нарушавање договора и допуштења да се преиспитају услови споразума, на својеврстан начин покушао да дезавуише не само духовнике и патријарха него и сабор. Истакао је да се појединачна мишљења високих представника клира исцрпљују у равни саветодавног (што се тиче ових питања, наравно), док је мериторан једино сабор којим би председавао патријарх, а својим одласком Калист је оспорио себи прерогативе поглавара цариградске патријаршије и следствено томе дискредитовао сабор.[839]

Упркос свему, став који је заузела црква приморао је старијег цара да потпуно отвори карте, пошто се показало да Матијино крунисање никако није могло да прође безболно и без отпора, што је била велика жеља његовог оца. Јован VI Кантакузин морао је да иступи крајње оштро, у ствари, да изведе неку врсту „државног удара" којим је требало да се свргне династија Палеолога и уместо ње на византијском престолу учврсти нова царска породица – Кантакузини. На нови подстицај групе аристократа, већ трећи у врло кратком периоду, стари василевс је донео одлуку да сина Матију прогласи за цара. Мучен грижом савести – две су мрље на блиставој политичкој каријери најистакнутије личности византијске историје XIV века, две кривице које су га прогониле у каснијим деценијама: осећање саучесништва због турског продора у Европу и нечиста савест због покушаја да се свргне легитимна династија – Јован VI Кантакузин и овога пута настоји да себи прибави унеколико споредну улогу извршиоца воље одређених великашких кругова. Опет оптерећен потребом да се правда, износи читав след догађаја после смрти Андроника III Палеолога са очитом намером да одговорност за кршење заклет-

[838] Apologia, lin. 115–133. Cf. Failler, *Déposition*, 89.
[839] Apologia, lin. 133–147. Уп. Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 137.

ви и споразума који су довели до новог грађанског рата пребаци на свога зета.[840] Потом је уследио завршни чин плана о коме је некадашњи велики доместик, затим узурпатор и најзад византијски цар маштао годинама.

Средином или у другој половини априла 1353. године Матија Кантакузин је у царској палати проглашен за цара, уз поштовање древних ромејских обичаја као што су уздизање на штит, обување црвених ципела, стављање на главу капе украшене драгим камењем и бисерима (дилема да ли се радило о правом или лажном накиту остаје на снази), укратко, свега што је доликовало василевсу.[841] Сагласно заповеди његовог оца, име новопроглашеног цара требало је да се помиње у акламацијама и за празнике, у црквеним и дворским светковинама, док је име Јована V Палеолога, до тада стално помињано, било избачено из ових церемонија. Као мали уступак Палеолозима може се схватити и наредба да се наводе имена Ане Савојске и петогодишњег Андроника Палеолога, а као поновно испољавање гриже савести Јована VI Кантакузина његово неубедљиво објашњење да зету није сасвим одузео царски назив, јер га је у присуству многих, у случају да се о њему поведе реч, и даље називао царем.[842]

Пошто је проглашен за цара, Матија Кантакузин је, према очевој замисли, напустио престоницу и отишао у Једрене, где је и раније боравио, док се стари василевс латио тешког задатка да приволи цариградског патријарха да обави свечано крунисање његовог сина.[843] На потпуно другој страни, далеко од „царице градова" и тренутно немоћан да на било који начин утиче на тамошња збивања која су одлучивала о његовој судбини, налазио се Јован V Палеолог. Поново је, по ко зна који пут већ, али овом приликом озбиљније него било када пре, његово право на цариградски престо било оспорено. Ваљало је то оспоравање изнова рушити и једном заувек разрешити питање наслеђивања ромејског трона.

Као прави, уз то и врло конзервативни Византинац који се својски залаже за чување и поштовање столећима неговане традиције, Јован VI није могао занемарити очигледну чињеницу да је царско проглашење његовог сина протекло без благослова и присуства цркве. Схвативши то као тешко надокнадив хендикеп за тако узвишен чин коме је у потаји

[840] Cant. III, 260–269. Уп. Ферјанчић, *Савладарство*, 338.

[841] Cant. III, 269 sq.; Greg. III, 188–189.

[842] Cant. III, 269–270; Apologia, lin. 151. О овим догађајима такође в. Christophilopoulou, *Ekloge*, 195–196; Nicol, *Kantakouzenos*, 113; Ферјанчић, *Савладарство*, 338.

[843] Cant. III, 270. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 113.

одавно стремио, што значи на прави начин увијајући мањкавост синовљевог уздизања у царској палати, све напоре је усредсредио како би некако поред световног обезбедио и духовно одобрење за започети подухват. При томе се није либио ни агресивног наступа, о чему постоје сачувана сведочанства, па је истицао да је избор цара надлежност сената и војске, а не институција цркве, чија је дужност само да благослови оно што су претходно одлучила поменута тела.[844] У намери да размрси питање патријарховог повлачења, које је било далеко од абдикације, сазвао је сабор коме је требало да присуствују не само престонички клир него и достојанственици из провинција. Уз истицање да патријарси проглашавају цареве, што је у овом случају Калист одбио да учини, упорно је настојао да се о томе сабор изјасни. У одсуству свог пастира, црквени великодостојници то нису прихватили.

Ни покушај да посебна делегација, која је према наређењу старог василевса посетила Калиста, позове духовног поглавара да се врати патријаршији није имала никаквог успеха.[845] Тако је цариградски патријарх од априла до средине августа 1353. године, дакле, око четири месеца, боравио у некој врсти добровољног егзила. Нарочито је при томе занимљиво да је он потпуно задржао овоју власт и надлежности: познато је да је у наведеном раздобљу рукоположио једног ђакона и лишио чина једног свештеника, али и одбио да предузме санкције против оних престоничких јереја који су после проглашења Матије Кантакузина за цара наставили да помињу у молитвама име Јована V Палеолога.[846]

Помало затечен несвакидашњим развојем догађаја, Јован VI Кантакузин као да се није најбоље снашао. Желећи да оно што је наумио постигне преговорима и без елемената принуде, изгубио је доста времена док на крају ипак није прибегао употреби „силе". Најпре је покушао да још једним посланством, које су сачињавали искључиво духовни великодостојници, Јосиф, митрополит Тенедоса, Данило, митрополит Еноса, сакелије Михаило Кавасилас и скевофилакс Теодор Пердикис, приволи Калиста да прекине са „изгнанством", али је овај, срдит због непрестаних наваљивања, запретио да ће анатемисати свакога ко на њега буде вршио притисак да се врати у патријаршију.[847] Без много оклевања Јован VI

[844] Apologia, lin. 178–189.

[845] Cant. III, 270; Apologia, lin. 197–203; Dölger, *Regesten*, V, № 3009. Уп. Флоринский, *Андроник Младший*, 39; Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 138.

[846] Apologia, lin. 148–155; Darrouzès, *Regestes*, V, № 2342. Cf. Failler, *Déposition*, 91–92.

[847] Cant. III, 270–271; Greg. III, 196; Apologia, lin. 255–260. Cf. Failler, *Déposition*, 95–96. Учесници овог посланства које је Јован VI Кантакузин упутио патријарху Калисту нису непознате личности византијске историје средине XIV сто-

Кантакузин је сазвао сабор који је 14. августа 1353. године са положаја уклонио непокорног патријарха.[848] За упражњену столицу била су истакнута три кандидата, Филотеј, митрополит Хераклеје, Макарије Хрисокефал, митрополит Филаделфије, и Никола Кавасилас, у том тренутку још увек лаик.[849] Своју детронизацију, међутим, Калист није желео да прихвати него се и даље сматрао поглаваром цркве па чак ни онда када су изабрали његовог наследника, али је ипак морао да напусти Цариград и после кратког задржавања у Галати крене даље.

Није случајно, наравно, што је крајње одредиште његовог путовања био Тенедос, на који се у међувремену из Солуна вратио Јован V Палеолог. Калистов непопустљиви став којим је бранио легитимитет династије која је обновила Византију – према нашем мишљењу, његова доследност, због које је доживео толико непријатности, више је била ствар истрајавања у поштовању законитости, а мање исход пријатељских односа са младим царем – није могао да остане без одјека и много је значио за угрожени положај Кантакузиновог зета. Стога је свргнутом патријарху, који је на Тенедос доспео највероватније крајем 1353. или почетком 1354. године, уприличен веома срдачан дочек.[850]

Нешто пре тога, у новембру 1353. године, за новог цариградског патријарха изабран је митрополит трачке Хераклеје Филотеј Кокин (1353–1354, 1364–1376), свештеник који је последњих година имао важну улогу у духовном животу Царства, па је, између осталог, био и творац тако важног акта као што је синодски томос из 1351. године.[851] Другим

лећа. Посебно о њима в. PLP 4 (1980) № 9044 (Јосиф, митрополит Тенедоса); PLP 3 (1978) № 5129 (Данило, црквени поглавар Еноса); PLP 5 (1981) № 10101 (Михаило Кавасилас); PLP 9 (1989) № 22439 (Теодор Пердикис). О њима такође в. Failler, *Déposition*, 111–114.

[848] Cant. III, 272; Greg. III, 201; Apologia, lin. 267–284; Darrouzès, *Regestes*, V, № 2345. Уп. Мошин, *Калист*, 202; Failler, *Déposition*, 97–99; Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 138–139. Такође в. F. Poljakov, *Die Absetzung des Patriarchen Kallistos I. in der Darstellung der altrussischen Chronistik*, JÖB 38 (1988) 341–352.

[849] Cant. III, 272–275; Greg. III, 201; Apologia, lin. 280–297; MM I, № 295 451; Darrouzès, *Regestes*, V, № 2347. О тројици кандидата за упражњени патријаршијски престо већ је било речи у претходном тексту.

[850] Cant. III, 275; Greg. III, 257. Cf. Failler, *Déposition*, 100–101; Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 139.

[851] Колико нам је познато, једна монографија посвећена патријарху Филотеју никад није била публикована него је остала у рукопису. Реч је о докторској дисертацији: G. Niggl, *Prolegomena zu den Werken des Patriarchen Philotheos von Konstantinopel (1353–1354 und 1364–1376)*, München 1955. Тако, на пример, Д. Цамис (Philotheos Kokkinos, *Erga*, 29) или В. Дентакис (*Bios Philotheou*, 517) наводе да су је читали у рукопису. О овом великом црквеном угледнику сачувано је и житије, изашло испод пера неког непознатог монаха. V. Dentakis, *Bios*

речима, нови црквени поглавар испуњавао је „неопходан услов" – био је доказани следбеник Григорија Паламе и ватрени борац за исихазам. Уз то, што је у датом тренутку било од посебне важности, очигледно није био оптерећен моралним скрупулама које је поседовао и због којих је уклоњен његов претходник.

У цркви Богородице у Влахерни, дакле на истом месту где је обављено друго крунисање Јована VI Кантакузина, а такође и венчање Јована V Палеолога (оба догађаја су била у мају 1347), свечано је, у фебруару 1354. године, крунисан за цара и Матија Кантакузин, а такође, сагласно традицији, и његова супруга Ирина.[852] Новоме василевсу је лично отац ставио на главу царску дијадему, док је Филотеј Кокин извршио миропомазање. У похвалном слову које је за ову прилику саставио Никола Кавасилас, чија се каријера на царском двору углавном поклапала са владавином Јована VI Кантакузина, сасвим одређено се истичу Матијине врлине, уздржаност и трпељивост, које су му омогућиле да поднесе несрећу, јер је био неправедно потиснут, и крунисањем најзад дочека пуну сатисфакцију.[853] Пошто је постао василевс, природно је било да се Матија Кантакузин одреди према исихастичком учењу: он га је признао посебном хоризмом, у фебруару 1354, која је придодата уз синодски томос из августа 1351. године.[854] Ако се зна да се у време проглашења нови цар тек приближавао тридесетој години живота и да је већ имао два сина, Јована и Димитрија,[855] чинило се да за будућност

Philotheou, 559–589. Међутим, сачувано у три прилично млада рукописа (један је са краја XVIII, а два су из XIX столећа) као да је одувек изазивало неку врсту подозрења међу истраживачима, не без разлога рекло би се, те је зато остало релативно непознато. Испуњени опрезом и у овом случају свесном хиперкритичношћу ми смо га користили првенствено у случајевима када смо потврду за његове податке имали у другим расположивим изворима. Иначе, прегледну биографску белешку о Филотеју Кокину доноси Tinnefeld, *Demetrios Kydones*, I–2, 398–404.

[852] Cant. III, 275–276; Greg. III, 204. Cf. Christophilopoulou, *Ekloge*, 196; Nicol, *Kantakouzenos*, 114; Failler, *Déposition*, 101–103; Ферјанчић, *Севаласрство*, 339.

[853] Похвално слово објавио је M. Jugie, *Nicolas Cabasilas, Panégyriques inédits de Mathieu Cantacuzène et d'Anne Paléologine*, ИРАИК 15 (1911) 113–118. Cf. M. Jugie, *L'éloge de Mathieu Cantacuzène, par Nicolas Cabasilas*, EO 13 (1910) 338–343.

[854] P. Lemerle, *Le tomos du concile de 1351 et l'horismos de Mathieu Cantacuzène*, REB (1951) 55–64 (на основу ове хоризме можемо и датовати крунисање Матије Кантакузина у фебруар 1354. године); Cf. Loenertz, *Cabasilas*, 213 (= *Byzantina et Franco-Graeca*, I, 310); Meyendorff, *Introduction*, 150 n. 112; Dölger, *Regesten*, V, № 3014; Nicol, *Kantakouzenos*, 114 n. 18; Ферјанчић, *Севаласрство*, 339.

[855] О њима в. Nicol, *Kantakouzenos*, Nos 49, 50. Такође в. G. Gerola, *L'Effige del Despota Giovanni Cantacuzeno*, Byz. 6 (1931) 379–387. И најзад, cf. PLP 5 (1981) Nos 10961, 10972.

породице Кантакузина на византијском престолу не треба страховати, при чему је помињање малог Андроника Палеолога, иначе и унука Јована VI Кантакузина, имало ипак другостепени значај.[856]

На први поглед могло се учинити да је стари василевс напокон дочекао остварење својих дугогодишњих снова и да су ово били звездани тренуци његове политичке каријере, будући да је Матија Кантакузин иступао као прави ромејски василевс.[857] Била је то, међутим, само опсена, коју је веома брзо и крајње ефикасно распршила плима наступајућих догађаја, муњевито разграђујући оно што је стари цар дуго и стрпљиво припремао. Јединствену прилику, мада остаје отворено питање колико је она заиста била реална, Јован Кантакузин је пропустио неколико година раније, негде на самом почетку своје владавине.

Положај Јована V Палеолога, на другој страни, и даље није био нимало завидан, будући да још увек није осетио благодети које му је могло донети опадање Кантакузинове популарности и све већа привржености византијског јавног мњења династији којој је припадао. То је тренутно било његово једино, али збиља моћно оружје. Ситуацију у којој се затекао после проглашења и крунисања Матије Кантакузина за цара врло сажето и, у исто време, крајње прецизно изражава један акт у коме се каже да је „моћни и свети наш господар и цар, кир Јован Палеолог, дакле законити и природни наследник од Бога царства Ромеја, неправедно био одагнан од предачке и очинске власти".[858] Како је време пролазило, а млади василевс пред очима није имао никакав начин да неправду исправи, по природи колебљив и склон попуштању, он се одлучио на покушај да се нагоди са својим тастом.

У избору личности која је требало да посредује показао је промућурност, позвавши вероватно најподеснију особу коју је могао наћи у Царству тога времена: нема сумње, Григорије Палама је уживао огроман углед у Византији, а особито га је уважавао сам Јован VI Кантакузин. Притом није без значаја била ни чињеница да односи између вође исихаста и Јована V Палеолога нису били нарочито добри, делом и због тога

[856] Nicol, *Last Centuries*, 238 подсећа, уосталом, да је мали Андроник Палеолог, као син Јована V Палеолога и Јелене Кантакузин, био и унук василевса Јована VI Кантакузина.

[857] Још 4. децембра 1353. године, дакле у време када је био само проглашен, али не и крунисан, издата је простагма која се приписује управо Матији Кантакузину. Реч је о акту који је изазвао много полемика међу истраживачима и приписиван је неколицини позновизантијских царева. B. N. Oikonomidis, *Ena prostagma tou Matthaiou Kantakouzenou (4 Dekembriou 1353)*, Symmeikta 3 (1979) 53–62.

[858] MM I, № 160 354. Уп. Максимовић, *Политичка улога*, 148.

што млади василевс није делио одушевљење присталица паламитског учења. Познато је, наиме, да је Григорије Палама коначно устоличен за митрополита Солуна тек 1350. године, када је Јован Кантакузин ушао у град светог Димитрија. Међутим, то није значило да је невољама истакнутог богослова дошао крај: по повратку са црквеног сабора у Цариграду, где је његова доктрина поново тријумфовала, сачекало га је непријатно изненађење – Јован V Палеолог му није дозволио да уђе у Солун, па је био приморан да прибежиште потражи на Светој Гори где је и раније у више махова боравио. Спасло га је посредовање Ане Савојске, која је имала утицај на сина и која се у међувремену појавила у другом граду Царства, па је у јесен 1351. године Григорије Палама могао да заузме своју митрополитску катедру.[859]

Ако се узме у обзир поменута епизода, догађај који речито казује о односима двојице важних личности Царства, онда и разборита одлука младог цара да пренебрегне неку врсту нетрпељивости и у Цариград на преговоре пошаље управо цењеног теолога довољно сведочи о томе колико му је било стало да постигне договор са Јованом VI Кантакузином. Међутим, несрећан стицај околности осујетио је остварење и овог покушаја: Григорије Палама се одазвао жељи Јована V Палеолога и из Солуна допутовао на Тенедос, где се нашао управо за време великог земљотреса почетком марта 1354. године, али је, настављајући пут према престоници, недалеко од Галипоља које су Османлије тек биле освојиле, заробљен од стране Турака.[860] Знаменити духовник провео је у ропству више од годину дана, од марта 1354. до јула 1355, а ослобођен је тек када су Срби, међу којима је такође дубоко био цењен, платили откуп за њега.[861] Не треба заборавити да је својевремено, негде у јесен 1347 – зиму 1348, цар Душан, који је због куге избегао на Атос, у неколико наврата разговарао са Григоријем Паламом, који је овде боравио зато што су

---

[859] Meyendorff, *Introduction*, 155 sq.

[860] О заробљавању Григорија Паламе и његовом вишемесечном сужањству наводимо основну литературу: G. Arnakis, *Gregory Palamas among the Turks and Documents of his Captivity as Historical Sources*, Speculum 26 (1951) 104–118; P. Wittek, *Hiones*, Byz. 21 (1951) 421–423; G. Arnakis, *Gregory Palamas, the Hiones, and the Fall of Gallipoli*, Byz. 22 (1953) 305–312; Meyendorff, *Introduction*, 157. sq.; A. Philippidis-Braat, *La captivité de Palamas chez les Turcs: dossier et commentaire*, TM 7 (1979) 109–222; D. Sahas, *Captivity and Dialogue: Gregory Palamas (1296–1360) and the Muslims*, Greek Ortodox Theological Review 25 (1980) 409–436; Мајендорф, *Григорије Палама*, 78–79; D. Sahas, *Gregory Palamas (1296–1360) on Islam*, The Muslim World 73 (Hartford, Conn. 1983) 1–21.

[861] О томе сазнајемо из енкомиона који је Филотеј Кокин посветио Григорију Палами. В. Philotheos Kokkinos, *Erga*, 552. Уп. *Виз. извори*, 633 (Н. Радошевић).

зилоти одбили да га пусте у Солун као свог митрополита. Српски владар се при томе својски трудио да га придобије за себе, свестан неизмерног угледа који је овај црквени великодостојник имао у православном свету.[862] Овога пута заробљавање вође исихаста онемогућило је да дође до почетка преговора између Јована V Палеолога и Јована VI Кантакузина, али је нови заплет у спољнополитичким односима, изазван турским освајањем Галипоља, довео млађег василевса у надмоћан положај. Он се огледао не само у томе што није морао да тражи споразум него и у околности да је задобио чак толику предност да је глатко могао да одбије тастову покајничку понуду за помирењем.

Пад Галийоља

Страховити земљотрес у ноћи између 1. и 2. марта 1354. године, чију разорну снагу речито одсликава чињеница да је неколико трачких утврда једноставно нестало са лица земље, а и зидине Цариграда биле видно оштећене, донео је Византији двоструку несрећу. Теже од последица елементарне катастрофе – праћене олујним ветром и леденом кишом у којој су многи, лутајући ноћу у потрази за уточиштем, нашли смрт смрзнути – било је османлијско поседање Галипоља, 2. марта 1354. године, најјаче тврђаве на европској страни Хелеспонта, која је представљала кључ Цариграда са запада.[863] Познато је да се у то време Сулејман, заговорник

---

[862] Својевремено, негде у зиму 1347/48, на Светој Гори сусрели су се Стефан Душан и Григорије Палама, при чему је српски цар настојао да великог богослова придобије за себе и своју политику. О тим сусретима сазнајемо из поменутог енкомиона. В. Philotheos Kokkinos, *Erga*, 519–520. Уп. Мошин, *Калисш*, 196; Meyendorff, *Introduction*, 136–138; Острогорски, *Серска обласш*, 107; *Виз. извори*, 631 (Н. Радошевић).

[863] Cant. III, 277–278; Greg. III, 220–222; Kleinchroniken, 66 № 13, 299 № 5, 379 № 3, 388 № 2, 397 № 3, 418 № 2, 439 № 17, 451 № 6, 529 № 2, 555 № 2, 560 № 1, 613 № 3; Altosmanischen Chroniken, 25 sq. Земљотрес који је претходио паду значајне византијске тврђаве у османлијске руке региструје G. Downey, *Earthquakes at Constantinople and Vicinity, A. D. 1454*, Speculum 30 (1955) 600. Својевремено је Г. Арнакис погрешно сматрао да је Галипољ дошао под власт Турака тек 1355. године, што је, наравно, погрешно (пуни библиографски подаци за два његова рада у којима предлаже поменуто датовање дати су у н. 860). Уп. Острогорски, *Исшорија*, 493 н. 1. Овај веома важан догађај помињу многобројни истраживачи. В. Jorga, *Latins et Grecs*, 214; Gibbons, *Ottoman Empire*, 101; Babinger, *Beiträge*, 41; P. Charanis, *On the Date of the Occupation of Gallipoli by the Turks*, BSl 16 (1955) 113–117 (= VR, *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire*, London 1973); Werner, *Osmanen*, 135; Matschke, *Fortschritt und Reaktion*, 211; Иналџик, *Османско Царсшво*, 15; Schreiner, *Kommentar*,

турског продирања у Европу и освајач утврде Цимпе, налазио у месту Пиге на малоазијској обали Мраморног мора, дакле недалеко од подручја које је највише пострадало. На вест о земљотресу чији је епицентар по свој прилици морао бити релативно близу Галипоља – овај град је у великој мери био разорен док су његови житељи, бар један њихов део, имали срећу у несрећи јер их је прихватио неки брод који је пловио за Мореју и, променивши курс, превезао у Цариград – османлијски принц је без оклевања прешао дарданелски теснац и стигао на угрожено подручје. Без борбе је ушао у разрушени Галипољ и неколико околних мањих тврђава, користећи се потпуним одсуством ромејског живља, које је у паници напустило пострадалу област и потражило уточиште у градовима који су били поштеђени земљотреса.[864]

Уз напомену да је непознат број жртава ове катастрофе, треба подсетити да је становништво Тракије већ пре тога било знатно проређено погубним учинком Црне смрти, неколико година раније. Предузимљиви Сулејман је у збиља кратком року у запустелом и опустошеном подручју населио муслимански живаљ, углавном номаде склоне брзом прилагођавању, које је довео из Анадолије, и, обновивши разорени Галипољ, начинио од њега први мостобран у Европи.[865] За поседање Галипоља није претерано рећи да је имало светскоисторијски значај, због чега је ушло у легенду и на једној и на другој страни. Постоји предање да је неки локални чобанин, Грк иначе, Османлијама показао пут те су они заузели околна насеља, док су Турци сматрали да им је помогао сам Алах. Штавише, сачувано је веровање да је Сулејман био надахнут сном у коме му је прелазак са једног на други континент био обасјан месечевом светлошћу.[866]

Ужас који је обузео ромејски живаљ после пада Галипоља и околних тврђава на западној обали Мраморног мора – нарастајући страх довео је до тога да су већ колале гласине о непосредној угрожености

283–284; Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 39–40; Zachariadou, *Trade and Crusade*, 63; Gill, *John VI and Turks*, 70; Жуков, *Эмираты*, 47. Такође в. J. Meyendorff, *Grecs, Turcs et Juifs en Asie Mineure au XIVe siecle (En appendice: la date de la prise de Gallipoli)*, BF 1 (1966) 211–217 (Polychordia – Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag, I) (= VR, *Byzantine Hesychasm: historical, theological and social problems*, London 1974).

[864] Nicol, *Last Centuries*, 249.

[865] Иналџик, *Османско Царсшво*, 15.

[866] Nicol, *Last Centuries*, 249. Иначе, у делу Теодора Спандуњина о турском поседању Галипоља остало је забележено и следеће: „et la prima terra che hebboro li Turchi in Europa fu Calipoli che Joanne Paleologo ge la consegnò per farli passare, laquale era propinqua ad Eraclea". B. Spandugnino, 145.

Цариграда[867] – морао је сасвим пољуљати поверење у Јована VI Кантакузина. Његова готово непрестана упућеност на Турке, упорно позивање њихових одреда у помоћ при унутрашњим размирицама са Јованом V и, напослетку, османлијско насељавање галипољског полуострва, које је могло бити само наговештај још већих невоља, истањили су стрпљење византијског становништва. Стари василевс је, наравно, био исувише искусан у ослушкивању јавног мњења да би му промакло видно опадање властите популарности и с њом у вези јачање позиција његовог зета. На протесте које је упутио Орхану због најновијих догађаја, султан је узвратио уопштеним одговором, пуним помало циничних поука, и позивања на божју вољу и чињеницу да су његови ратници ушли у градове које су Ромеји претходно напустили. Пошто је пропао покушај, очајнички и унапред осуђен на неуспех, да великим свотама новца приволи Турке да напусте места заузета у Тракији – негде у дубини душе он је морао бити свестан узалудности оваквог настојања – Јован VI Кантакузин је много наде полагао и на сусрет са османлијским емиром до кога је требало да дође у Никомедији. Али, када се на уговореном месту Орхан уопште није појавио, поручивши преко посланика да је болестан (тако неубедљив разлог није никога могао да завара), стари василевс је схватио оно што се с пуно разлога смело и раније претпоставити: није било начина на који се могло испословати повлачење Турака на малоазијско тло.[868] Стога је прибегао једној од последњих могућности: у лето 1354. године укрцао се на брод са сином Матијом и снајом Ирином, и запловио према Тенедосу да преговара са Јованом V Палеологом. Тамо се суочио са непријатељским расположењем локалног живља и држањем младог цара које је остављало утисак да је незаинтересовано.

Овога пута, међутим, то је проистицало из потпуно измењених улога, будући да је најновији ток збивања донео сину Андроника III Палеолога осетну надмоћ. Долазак Јована VI Кантакузина на Тенедос, готово покоран став и његова очито изражена спремност да преговара могли су у приличној мери да Јована V утврде у уверењу да је његова победа у грађанском рату сасвим извесна. Старији цар се најпре усидрио на малом острву Маврија, надомак Тенедоса, да би следећег дана пристао уз Светог Андрију, такође оближње острвце, све у ишчекивању да ће се његов зет одобровољити и започети дијалог о условима споразума. Неизјашњавање Јована V, у чему је цар-писац, као и увек, видео снажан

[867] B. Cydones, Callipoli, col. 1013. Уп. Острогорски, *Историја*, 493.
[868] Cant. III, 279–281. Cf. Gibbons, *Ottoman Empire*, 102; Nicol, *Last Centuries*, 250.

утицај оних који су га окруживали, изазивало је код Кантакузина недоумицу, а прилично реална претња да ће снаге младог василевса чак запречити излазак супарникових бродова присилила је на повлачење оног који је дошао да тражи помирење. Стари цар је отпловио до Еноса, где су га напустили син и снаја, који су путовали у Једрене, а потом се вратио у Цариград.[869] Осећање неспокоја, проузроковано неуспешним одласком у „Каносу", све га је више притискало, а свест о томе да Јован V Палеолог неће у недоглед боравити на Тенедосу почела је његов положај да чини неподношљивим.

Победа Јована V Палеолоīа

Неколико месеци протекло је у напетом ишчекивању, а онда је дошло до коначног расплета: током деветнаест дана у бурним збивањима у Цариграду пала је одлука и династија Палеолога успела је да остане на византијском престолу. Пошто је извукао неке поуке из свог исхитреног и слабо припремљеног препада на престоницу, 17. марта 1353. године, Јован V Палеолог је овога пута наступио много спремније, ослонивши се на драгоцену помоћ ђеновљанског пустолова Франческа Гатилузија, искусног поморца и вичног ратника. Услуга је имала и своју цену: василевс је ђеновљанском савезнику обећао да ће му за жену дати своју сестру Марију, а као мираз острво Лезбос.[870] Велики циљ коме је стремио Јован V Палеолог, срачунат да заседне на очев престо, само је делимично могао да оправда уступање најважнијег и најпространијег од острва

---

[869] О овим догађајима сведочи сам Јован Кантакузин, а такође и Нићифор Григора. B. Cant. III, 281–283; Greg. III, 236–237. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 83; Живојиновић, *Јован V и Јован VI*, 139.

[870] Greg. III, 554; Ducas, 67; Chalc. II, 268–269. Осим византијских, о овоме договору казују и неки западни извори. Тако, на пример, Ђорђо Стела (Stella, *Annales Genuensis*, 154) пише: „Et eo anno (1354. - прим. Р. П.) Kaloiane, imperator Grecorum, auxilio nobilis viri Francisci Gatelusi civis Ianue, preceptoris et patroni galee unius, quemdam nominatum Catacosino qui sibi imperium occupabavit expulit, in suetum dominium rediens: ipse autem imperator retribuens ea causa ipsi Francisco in uxorem dedit sororem suam et insulam, que Lesbos seu Metelinum vocatur." Поред Ђорђа Стеле, о овом споразуму ромејског цара и ђеновљанског пустолова вести доносе и Villani, V, 348–349, као и Spandugnino, 144–145. Подробан преглед свих расположивих извора који говоре о збивањима у Цариграду последњих месеци 1454. године даје D. Nicol, *The Abdication of John VI Cantacuzene*, BF 2 (1967) 269–283 (= Polychordia. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag, II). Иначе, још увек је актуелна стара расправа W. Miller, *The Gattilusi of Lesbos (1355–1462)*, BZ 22 (1913) 406–447 (= *Essays*, 313–353). Посебно о Франческу Гатилизију в. Tinnefeld, *Demetrios Kydones*, I-2, 557–564.

која су још била под ромејском влашћу. Истовремено, то је значило даље отуђивање ионако видно смањених територија Царства.

После добро организованог напада, у ноћи између 21. и 22. новембра 1354 – не можемо, а да не приметимо замимљиву хронолошку подударност да је управо тринаест година раније, 21. новембра 1341, млади василевс био крунисан за цара – користећи се окриљем мрака и не мање моментом изненађења, људи Јована V Палеолога су, не наишавши на озбиљнији отпор, продрли у Цариград.[871] У опису ових догађаја не недостају ни живописне подробности, као што је вешти маневар којим су нападачи поколебали присебност стражара: бацањем празних посуда за уље направили су заглушујућу буку и одвукли њихову позорност, а то је омогућило лакши продор у град.[872] У суботу 22. новембра 1354. године, негде у свануће, на улицама Цариграда појавио се и сам Јован V Палеолог, кога су грађани поздравили одушевљеним клицањем. Више од две и по године је млади цар био одсутан, а сада је његов долазак изазивао приличан метеж у престоници. Није наодмет изнети и чињеницу према којој је читав подухват сина Андроника III носио и извесну дозу ризика, јер антикантакузинско расположење није истовремено морало да буде и сасвим поуздан знак безрезервне наклоности његовом зету.[873] Тискајући се према хиподрому, где је обично изражавана подршка и привржeност царевима, престонички живаљ је громогласним повицима „Многаја лета василевсу Јовану Палеологу" (*Polla ta ete tou Palaiologou basileos Ioannou*) поздрављао свога господара и исказивао му оданост.[874]

Вест да је млади цар ушао у град врло је брзо допрла до Кантакузиновог штаба и, осим приличне пометње, изазвала и различите реакције. Јован VI, већ уморан од свега, а посебно од вишемесечног напрегнутог ишчекивања – на изненађење, па и разочарање најратобoрнијих

---

[871] Cant. III, 284; Greg. III, 241–242; Ducas, 67–69; Kleinchroniken, 93 № 14, 106 № 4, 181 № 12. За анализу ових догађаја такође је важна и једна хронолошка нотица објављена, између осталог, и у Schreiner, *Kommentar*, 611 № 41. Уп. Флоринский, *Славяне и Византия*, I, 133; Максимовић, *Политичка улога*, 139; Nicol, *Kantakouzenos*, 83–84. Такође в. Mioni, *Cronaca*, 74 № 16, 80.

[872] Ducas, 69. Cf. Nicol, *Last Centuries*, 250.

[873] Само три месеца раније, дакле у августу 1354. године, престоница је, бар судећи према извештају који је Матео Венијер, млетачки баило у Цариграду, послао у Венецију, била ненаклоњена како према Јовану VI Кантакузину, тако и према Јовану V Палеологу. В. Ljubić, *Listine*, III, № 400 265–267 (о документу ће бити више речи на почетку следећег поглавља). Уп. Максимовић, *Политичка улога*, 135.

[874] Ducas, 69. Околност да савремени извори не говоре подробно о овим догађајима, превасходно мислимо на збивања на хиподрому, не мора да иде против веродостојности извештаја који нам предочава историчар XV столећа – Дука.

из своје околине – није узвратио енергично како се то од њега могло очекивати. Упркос снажној офанзиви Јована V, стари василевс је још увек био у могућности да, захваљујући трупама које је имао на располагању – његова премоћ у војним снагама била је очита, поготово с обзиром на уходани савез са Турцима – можда покуша да преокрене ситуацију у своју корист. Он је, додуше, хитро затражио помоћ од сина Матије, зета Нићифора II и таста Андроника Асена, који су се налазили по разним тврђавама Тракије, а није пропустио ни да се обрати Турцима, али је све то предузео на подстицај других, готово безвољно.[875]

Као велики политичар, он је схватио неминовност историјског тренутка и у вези с тим узалудност покушаја да се искључиво силом, и то махом страним одредима, задржи нешто што се неповратно рушило. Његов дефетистички став био је најпре исход такве спознаје, а тек онда резултат чињенице да му је као шездесетогодишњаку ово био трећи грађански рат. У договору око избора стратегије даљег деловања, у којој су учествовали и његова жена и први министар Димитрије Кидон,[876] далеко више јуначности од мужа испољила је супруга Ирина Кантакузина. Озлојеђена што су противници тако лако ушли у престоницу, царица је тобоже пребацила Јовану VI да би се њих двоје опростили још пре дванаест година да је она 1342. бранила Дидимотику као што је он сада бранио Цариград.[877]

Није без утицаја била и једна врло милитантна група из цареве околине, којој је припадала заслуга за тражење војне помоћи. Метежи на улицама, у којима је доминирало антикантакузинско расположење, нису престајали, па су чак пострадале и куће неких присталица старог цара, а почело је и осипање оних који су му донедавно били привржени. Потпомогнут наоружаним житељима престонице, Јован V Палеолог је полако продирао према двору у Влахерни. Његове прилазе су вешто и грчевито бранили најамници, међу којима су предњачили Каталанци. У драматичним тренуцима, стрпљење је издало и пресветог Филотеја Кокина, који се, притиснут грижом савести што је устоличио Кантакузина и пристао на уклањање законитог наследника, сакрио у једну тајну одају. Био је то гест недостојан васељенског патријарха, али разумљив за човека кога је мучило осећање кривице.[878]

---

[875] Cant. III, 287–288, 293–294. Уп. Максимовић, *Политичка улога*, 135; Nicol, *Kantakouzenos*, 8

[876] Cant. III, 285. Cf. Kianka, *Demetrius Cydones*, 90.

[877] Parisot, *Cantacuzène*, 298; Nicol, *Kantakouzenos*, 106 n. 12.

[878] Greg. III, 247–248. Реч је о некој малој просторији у цркви Свете Софије која се звала „пећница" (*legomenon fournon*) и била је налик на нишу. Није случајно,

Међутим, у часовима тешким за Јована VI Кантакузина, када се чинило да његовог зета дели само корак до потпуног и коначног тријумфа, уследио је, бар на први поглед, непредвидив, па донекле и неразумљив гест. У уторак, 25. новембра 1354. године, Јован V Палеолог је изашао са веома повољним предлогом за споразум који је његов таст сместа прихватио, будући да је превазилазио све што је могао да очекује. Према условима договора, Јован VI Кантакузин би задржао савладарски положај, а његовом сину Матији би остала апанажа коју је већ имао.[879] Наравно, све ово било је пропраћено обостраним заклетвама, а предвиђала се и општа амнестија. У исто време, Јован VI Кантакузин је опозвао трупе које је позвао у помоћ и које су пристизале. Све, међутим, није текло глатко. Тако се једна група Турака својевољно појавила пред зидинама Цариграда, у намери да помогне свом пријатељу старом василевсу, а повукла тек када се на бедемима престонице појавио лично он. Такође, на његову иницијативу попустили су и латински, односно каталански најамници, који су умешно бранили поједине делове града, и тешко прихватали новонастало стање.[880] Мир који се враћао био је, при свему, само привидан и краткотрајан.

Велика попустљивост Јована V Палеолога, испољена у тренуцима када је као сасвим извесни господар ситуације у Цариграду имао услове да потпуно потисне своје супарнике из породице Кантакузина, мора изазвати одређену недоумицу. Он је својим политичким противницима понудио услове о којима нису могли ни сањати и то у тренутку када их је скоро дотукао. Није једноставно објаснити овакав његов поступак, али се могу понудити извесне претпоставке. Обазривост је налагала Јовану V Палеологу да не пренебрегне могућност противофанзиве друге стране, која је вероватно била и војнички јача. Ипак, утисак је да се овај разлог

наравно, што једино Нићифор Григора, иначе нерасположен према тадашњем патријарху, износи ову компромитујућу подробност. Писац житија Филотеја Кокина (Dentakis, *Bios Philotheou*, 574–575), то није никакво изненађење, занемарује овај живописни детаљ.

[879] О томе како су се крајем новембра и у првим данима децембра 1354. године одвијали догађаји у Цариграду веома исцрпно је расправљао A. Failler, *Note sue la chronologie du règne de Jean Cantacuzène*, REB 29 (1971) 293–302. У овом случају који се тиче преговора таста и зета, можемо, чини се, поклонити поверење вестима Јована Кантакузина, према којима је иницијатива за дијалог, ма како то могло звучати изненађујуће, припала заправо Јовану V Палеологу. В. Cant. III, 291. sq. Ћутање Нићифора Григоре око тога ко је покренуо ствар са мртве тачке у поменутом је контексту само још један прилог у корист веродостојности цара-писца. Уп. Максимовић, *Полишичка улоīа*, 136; Nicol, *Kantakouzenos*, 84.

[880] Cant. III, 303–304.

с правом може сврстати у споредне, али га не би требало потпуно губити из вида.[881] Узроци попустљивости се делом могу наћи и у царевој природи, поводљивој и погодној за упливе других. Но, и ови разлози су – такав је бар наш утисак – били само другостепени. Ни Јовану V Палеологу, тада двадесетдвогодишњаку, није одговарало да потпуно сруши таста, упркос свему што је овај учинио током претходне две године. С једне стране, није желео да затвори могућност да му Кантакузин, као сацар и човек од изванредног ауторитета, помогне у многобројним и осетљивим политичким пословима, а с друге, млади василевс свога таста никада није сматрао правим непријатељем, па су њихови међусобни односи, чак и у критичним тренуцима, били пријазни.[882] Изузетак је, наравно, чинио частољубиви покушај Јована VI да за своју породицу обезбеди византијски престо, чиме је непосредно ударио на законита права Палеолога и унео злу крв у њихово пријатељство. Међутим, споразум од 25. новембра 1354, који је представљао унеколико „умекшану" варијанту договора из фебруара 1347. године, отклонио је и тај једини узрок раздора, па су се тиме и међусобни односи таста и зета вратили у пређашње стање. Наиме, пошто је за себе обезбедио наслеђе ромејског престола, млади василевс није више имао разлога за непријатељско држање према своме старијем сацару.

Као одраз овог измирења којим је, веровало се, унутрашња криза у Царству повољно била разрешена, требало би схватити, између осталог, и састанак двојице царева са најуваженијим архонтима о горућем питању турског насељавања у Тракији. У атмосфери подељених мишљења и жучне расправе, иступајући против неких који су се залагали за примену силе, Јован VI Кантакузин је убедљиво и мудро образлагао своје виђење турског питања. Одбацивао је кроткост, али и неразбориту насртљивост која би, мислио је, донела само већу несрећу. Још од битке код Филокрене, у јуну 1329. године, њему је било јасно да Византија без помоћи са стране није кадра да било шта значајније учини против турске опасности, што је и одговарало правом стању ствари. Истицао је да је Византији неопходна флота која би контролисала морске путеве, а такође и помоћ савезника бар тако снажног као што су били исламски ратници из Мале Азије. Зато се залагао за преговоре са Турцима и дипломатске покушаје да се они приволе на повлачење из Тракије.[883]

---

[881] Максимовић, *Политичка улога*, 137 упозорава да је поменути разлог ипак могао бити само од секундарног значаја.
[882] Исто.
[883] Cant. III, 295–299. Cf. Nicol, *Last Centuries*, 251–253.

Помирење са Османлијама одрешило би Ромејима руке у односу на Бугаре и Србе, те би им се пружила прилика да и на тој страни измире старе рачуне.[884] Већина окупљених угледника прихватила је убедљиво Кантакузиново излагање, које је, у ствари, било образложење фундаменталних начела византијске спољне политике, док је једино група млађих архоната, као што то обично бива, заговарала оштрији курс у политици према Турцима, пребацујући старом цару да његова помирљивост произлази из чињенице да му је емир Орхан зет.[885] Из описа цара-писца уочава се да Јован V Палеолог, који је слично своме оцу Андронику III имао отпор према дискусијама такве врсте, уопште није учествовао у овоме сукобу разних мишљења. Ова епизода је зато јасно наговештавала да ће Кантакузин и убудуће имати знатног удела у политици Царства. Међутим, развој догађаја у Цариграду, где још није било успостављено редовно стање, убрзо је сасвим укинуо овакву могућност.

Упркос споразуму двојице царева, нерасположење према старијем василевсу није јењавало него се изливало у нове метеже који су потресали престоницу, па чак ишло дотле да су се јавили гласови о завери да се убије Јован VI Кантакузин. Јавно мњење Цариграда, снага са којом су током дуге византијске историје ромејски цареви увек морали да рачунају, желело је његово неопозиво и потпуно повлачење из политичког живота, прибојавајући се, вероватно не без разлога, опасности да тако способан и доказано частољубив великодостојник опет не посегне за највишом влашћу. Споразум двојице царева, као и ранији слични договори, можда није давао довољну залогу сигурности којом би се потпуно осујетила могућност да се Јован VI Кантакузин окрене против законитог наследника и у том подухвату, на пример, поново користи помоћ османлијских одреда.[886] У том погледу је он, особито током последње две године, постао *persona non grata* у Царству и та чињеница се није могла пренебрећи. У тренуцима када се узнемирење у Цариграду није стишавало него и даље, претећи, нарастало, у тренуцима када су почели нови нереди, Јован VI Кантакузин, увек чудновато неодлучан у пресудним ситуацијама – особина помало у нескладу са његовом доминантном личношћу – схвативши да му је тло под ногама неповратно измакло,

[884] Cant. III, 299. Уп. *Виз. извори*, 556–557 (Б. Ферјанчић).

[885] Cant. III, 299.

[886] Э. Франчес, *Народные движения осеню 1354 г. в Константинополе и отречение Иоанна Кантакузина*, Виз. врем. 25 (1964) 142–147 исувише наглашава, па могли бисмо чак рећи и апсолутизује, социјалну подлогу метежа који су потресали Цариград у овим данима.

позвао је свога зета у царску палату у Влахерни и обзнанио му спремност да абдицира.[887]

Када је, много година доцније, писао о овим бурним догађајима из краја новембра и првих дана децембра 1354. године, цар-писац је настојао да своју одлуку о повлачењу са политичке сцене образложи пре свега личном жељом да се посвети тиховању монашког живота, а тек потом нерасположењем престоничког живља према њему. Истини за вољу, не треба потцењивати његова искрена религиозна осећања и неспорну наклоност духовном животу, као и изванредну упућеност у богословска питања. Неколико његових изјава о жељи да световни живот замени подвижничким ревновањем, датих још током сјајне политичке каријере, нису биле само пука демагогија, али су биле и то. Уважавајући његов порив да се приклони монашком животу, који потврђују још неки извори,[888] усуђујемо се да тврдимо како се ипак радило о својеврсној замени тезе и покушају да се један у основи другостепени разлог, маниром вештог човека од пера, угура на прво место и тако пресудни фактор потисне у позадину. Другим речима, абдикација Јована VI Кантакузина била је свакако изнуђена јасним захтевом цариградског јавног мњења који није трпео поговора, а тек онда добровољна одлука да се подвргне правилима монашке аскезе.[889] Стари василевс је морао спознати да би му једино примена силе помогла да се евентуално одржи на власти, али је и то било везано за вишеструки ризик и осуђено на краткотрајност, дакле без изгледа на сутрашњицу.

У среду, 10. децембра 1354, на прикладној церемонији у царској палати, Јован VI Кантакузин се одрекао царских инсигнија, одлучивши да

---

[887] Cant. III, 306.

[888] Максимовић, *Полишичка улоīа*, 133 позивајући се на податке из једног говора који је Филотеј Кокин написао против Нићифора Григоре, а знатно пре адбикације Јована Кантакузина (D. Kaimakis, *Filotheou Kokkinou dogmatika erga*, Meros A, Thessalonikeis Byzantinoi syggrafeis 3, Thessaloniki 1983, 503), наводи уверљив пример да је стари василевс одавно снивао о повлачењу из јавног живота и препуштању подвижничком ревновању. Треба подсетити да се језгровита вест о смени на цариградском престолу у касну јесен 1354. године налази и у једном знатно познијем извору, у тестаменту патријарха Матеја I. В. H. Hunger, *Das Testament des Patriarchen Matthaios I. (1397–1410)*, BZ 51 (1958) 298 33 – 299 2. Потпуни текст овог занимљивог извора објавили су I. Konidaris – K. Manaphis, *Epiteleutios boulesis kai didaskalia tou oikoumenikou patriarhou Matthaiou A (1397–1410)*, EEBS 45 (1981–82) 462–515.

[889] Greg. III, 243 то сасвим одређено и каже, додајући да су житељи Цариграда у својој спремности ишли чак дотле да су случају да се не изађе у сусрет њиховом захтеву претили да ће непосредно угрозити и сам василевсов живот. Уп. Максимовић, *Полишичка улоīа*, 140.

одећу василевса замени ризом подвижника.[890] Монашки постриг примио је у престоничком манастиру Мангана и постао духовник под именом

[890] И овај датум, као, уосталом, и други који се тичу краја владавине Јована VI Кантакузина, у науци је изазвао приличне недоумице. Подаци главних извора, а то су Нићифор Григора и сам цар-писац, у овом случају због своје недовољне прецизности имају само споредну улогу. Главни ослонац представља једна хронолошка белешка коју је својевремено објавио С. Ламброс /NE 14 (1917) 403/, где се каже да је 22. новембра 1354. године у Цариград ушао Јован V Палеолог, а да је његов таст, који је претходно владао престоницом седам година, девет месеци и двадесет два дана, 10. децембра постао монах. Максимовић, *Полишичка улоīа*, 131–132 прихвата овакву хронологију догађаја, истичући да је она посредно потврђена и податком самог Јована Кантакузина (Cant. III, 291), који пише да су трећег дана по зетовљевом уласку у град, дакле 25. новембра (а то је датум који се добија када се на 3. фебруар 1347. – време када је у Цариград, подсетимо се, дошао старији василевс – додају године, месеци и дани поменути у наведеној хронолошкој белешци), поведени преговори којима је он заправо био лишен дотадашње царске власти. Овакву хронологију, где се 10. децембар 1354. године сматра даном када је Јован VI Кантакузин абдицирао и постао монах, предлагао је и Nicol, *Kantakouzenos*, 86. Међутим, потом је A. Failler, *Note sur la chronologie du règne de Jean Cantacuzène*, REB 29 (1971) 293–302 поново публиковао поменуту хронолошку нотицу где се као датум када је стари цар постао монах Јоасаф наводи 4. децембар 1354 (*d* уместо ранијег *i*). Нову хронологију прихватају: Nicol, *Last Centuries*, 253; Schreiner, *Kommentar*, 284–285 (у додатку Шрајнерове књиге на стр. 611 поново је публикована верзија хронолошке белешке коју је објавио А. Фајер). Међутим, овим се не завршавају и све недоумице око хронологије абдикације Јована VI Кантакузина! A. Failler, *Nouvelle note sur la chronologie du règne de Jean Cantacuzène*, REB 34 (1976) 119–124 доноси ново издање инкриминисане хронолошке нотице, у којој се као датум уласка Јована V Палеолога у Цариград наводи 29. новембар (*kth*) уместо ранијег 22. новембра (*kb*), а као дан када је Јован VI Кантакузин постао монах поново 10. децембар (овога пута, на срећу, словима: te dekate tou dekembriou menos). Збиља, веома је тешко снаћи се у овој бесомучној игри бројки. Наш је утисак да се ипак морамо приклонити 10. децембру 1354. године као датуму када је Јован VI Кантакузин обукао монашку ризу, док, изгледа, и даље треба поштовати већ традиционални датум 22. новембар 1354. (а не 29. новембар) као дан када је у Цариград ушао Јован V Палеолог. Ово последње стога што се не може наћи прихватљиво тумачење за владавину старијег цара која је, као што је речено, трајала седам година, девет месеци и двадесет два дана. Чак ни покушај А. Фајера да новом комбинацијом 29 (*kth*) уместо 22 (*kb*) дана по његовом сопственом признању, не доприноси много да се читаво замешатељство разреши на уверљив начин. У својој књизи (*Byzantium and Venice*, 280), Д. Никол, вероватно најбољи познавалац породице Кантакузина, поново се залаже за старију хронологију абдикације Јована VI Кантакузина наводећи да је то учинио 9. децембра 1354. године. Никакве забуне, међутим, нема, јер и треба раздвајати обзнањивање одлуке о абдикацији (9. децембар) од формалног облачења монашких хаљина и ступања међу подвижнике (10. децембар).

Јоасаф.[891] У то време игуман овог славног манастира био је некадашњи атоски калуђер Теодосије, који се на челу монашке обитељи налазио од 1351. до 1368, а касније, године 1370, постао и трапезунтски митрополит.[892] И Кантакузинова супруга Ирина напустила је световни живот и као монахиња Евгенија се настанила у манастиру кире Марте.[893] Тако је са велике политичке сцене Византијског царства сишао аристократа који је више од три деценије, почев од давне 1321. до 1354. године, на непосредан начин одлучивао о судбини државе Ромеја. Показало се, већ после неколико година, да његово повлачење са политичке сцене није било потпуно, али његова иступања у одећи калуђера, премда понекад од огромног значаја, била су, ипак, нешто сасвим друго од оних када је био велики доместик, узурпатор и цар. Међутим, већина главних усмерења његове спољне и унутрашње политике наставила је да живи у Царству друге половине XIV столећа.

Абдикација Јована VI Кантакузина била је свакако његов најтежи пораз, а за Јована V Палеолога, то је недвосмислено показала његова даља владавина, највећа победа. Захваљујући изнад свега расположењу цариградског становништва, млади василевс је успео да уклони свог некадашњег узора и каснијег супарника, али се никад није потпуно ослободио његовог утицаја и увек је настојао да одржи непомућене односе са својим тастом, препуштајући му каткад чак водећу улогу у неким питањима. Дешавало се, додуше, да је понекад поступао сасвим супротно ономе за шта се залагао монах Јоасаф, али је дужно поштовање за свог бившег савладара задржао заувек. Јер, поновимо то још једном, Јован Кантакузин је био једна од најистакнутијих фигура касновизантијске историје. Тако је Теодор Спандуњино, италијански историчар XVI столећа и далеки потомак цара-писца, записао о свом претку да је уистину био човек огромне јуначности, племените крви и украшен свакојаким врлинама (*huomo veramente strenuissimo et nobile di sangue et dotato d'ogni virtute*).[894] Ако овим хвалоспевним речима мо-

[891] Cant. III, 307; Greg. III, 243. Уп. Максимовић, *Полишичка улоīа*, 139; Weiss, *Joannes Kantakouzenos*, 49, 51; Nicol, *Kantakouzenos*, 86; Fatouros – Krischer, *Kantakuzenos*, I, 8–9.

[892] Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 99. Иначе, о учешћу византијских манастира у политичком животу Царства овога времена в. М. Поляковская, *Участие византийских монастырей в политической жизни империи середины XIV в.*, АДСВ 6 (1969) 55–78.

[893] Cant. III, 307; Greg. III, 243. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 86, 106; Божилов, *Асеневци*, 308. О манастиру кира Марте в. Janin, *Géographie*, 336–338.

[894] Spandugnino, 144. О пореклу Теодора Спандуњина в. Nicol, *Kantakouzenos*, 230–233.

жемо да припишемо својеврсну „рођачку” пристрасност, онда једно друго мишљење, које не пати од такве болећивости, свакако добија на тежини. Мора се признати да о Јовану Кантакузину можда нико није изрекао тако језгровиту и у исто време тако свеобухватну оцену као Нићифор Григора, његов пријатељ, а касније љути супарник у исихастичким расправама, човек који га је одлично познавао. Преточено у једну реченицу, ово мишљење је личило на епитаф: „Само да је живео у срећније време, могао је да буде велики цар, кадар да води Царство према невероватном благостању”.[895]

[895] Greg. II, 590. Cf. Guilland., *Essai*, 98; C. Diehl, *Impératrices de Byzance*, Paris 1959, 281.

III.
ПОЧЕТНЕ ГОДИНЕ
(1354–1366)

Историја византијског монаштва познаје небројене примере испосника који су Богу за љубав са чудесном ревношћу, ревношћу која је код обичних људи уз помешано осећање дивљења и страхопоштовања изазивала и осећање сопствене ништавности, напуштали свакодневицу и приклањали се потпуној усамљености. Заборављајући сва добра овога света, наоружани чврстом решеношћу и непоколебљивом истрајношћу, драговољно и без остатка су се предавали подвижништву и улагали големе напоре како би оданост Богу подигли на највиши ступањ. Да би досегли непомућени мир, неопходан за најстрожу аскезу, хитали су у беспућа египатских пустиња, настањивали врлетне спиље Кападокије или хрлили ка тешко приступачним пећинама Свете Горе. Подвргнути беспрекорној самоћи и смерном тиховању, тамо су у посту и молитви проводили године и деценије овоземаљског живота, краткотрајног и трошног, мирно ишчекујући одлазак на онај свет.

Један од најнеобичнијих изданака те несвакидашње људске флоре, несвакидашње поготово према мерилима нашег времена, којом се дичио православни Исток, био је Максим Кавсокаливит, чувени светогорски монах XIV столећа. Прича се да је живео по колибама које је правио од грања. Како је често мењао место боравка, он их је палио – отуда и надимак Кавсокаливит (Паликолиба) – и одлазио даље. О његовој пророчкој моћи, међутим, испредале су се легенде, а једна од њих, занимљива и особена, непосредно се тиче Јована V Палеолога и Јована VI Кантакузина.

Сачувана су чак четири житија Максима Кавсокаливита, једно које је написао Максимов млађи савременик и ученик Нифон, атоски монах XIV столећа, друго Теофан, игуман атонског манастира Ватопеда и касније, после 1381. године, митрополит трачког града Перитеориона, треће Макарије Макрис, богослов и хагиограф XV столећа, и четврто Јоаникије Кохила, јеромонах манастира Велике Лавре Светог Атанасија Атонског на Светој Гори с краја XIV века.[896] Посебно су значајна и занимљива прва два,

---

[896] О. А. Родионов, *Три Жития одного преподобного: К характеристике агиографического „досье" св. Максима Кавсокалива*, Византийские очерки. Труды

дакле Нифоново и Теофаново.[897] У овим текстовима похрањена је једна живописна епизода, налик на сновиђење јуродивог, која на посебан начин говори о односима и судбини двојице царева. Максим Кавсокаливит је тобоже рекао својој светогорској сабраћи да ће га, у жељи да дознају своју судбину, посетити и један и други василевс.[898] И заиста, како се у хагиографским списима обично казује о онима који имају пророчку моћ или поседују видовитост сомнамбула, једнога дана су на Атос приспели Јован V Палеолог и Јован VI Кантакузин. Максим Кавсокаливит примио је своје славне госте и, у складу са хришћанским моралом, позвао их на великодушност и трпељивост. Међутим, није изневерио ни њихова очекивања због којих су они наводно и дошли. Јовану VI се обратио као духовнику, антиципирајући да ће он поћи стазом монаха, док је Јовану V наговестио дугу и тегобну владавину која ће у себи носити много олуја. Штавише, нешто касније послао је старијем цару један двопек, главицу црног и главицу белог лука у Цариград, речито га упозоравајући да ће јести монашку храну.[899] И једно и друго пророчанство, забележено у житију, на чуђење и дивљење два василевса показали су се сасвим тачним.

Ниједан извор, наравно, не потврђује, али и не оспорава истинитост ове занимљиве приче. Чињеница је да у овој епизоди има елемената који се могу сврстати међу општа места, али можда не би требало потпуно

российских ученых к XXII Международному конгрессу византинистов, Санкт-Петербург 2011, 178–179.

[897] Оба ова хагиографска дела у којима се описују живот и подвизи Максима Кавсокаливита, преподобног подвижника кога православна црква слави као свог светитеља 13. јануара, публиковао је угледни боландиста Ф. Алкен. В. *Deux Vies*, 42–65 (житије изашло испод пера монаха Нифона, по обиму знатно мање), 65–109 (животопис који је написао светогорски испосник и каснији митрополит Перитеориона, текст подробнији и опсежнији него претходни). За основне податке о двојици калуђера, састављача ових житија в. PLP 4 (1980) № 7616 (Теофан) и PLP 8 (1986) № 20687 (Нифон). Литература о Максиму Кавсокаливиту, особеној личности византијског монаштва, прилично је бројна, па ћемо се ограничити на само неколико радова: Nicol, *Hilarion*, 187 sq.; Laiou, *Saints and Society*, 86 sq.; PLP 7 (1985) № 16810 (са навођењем извора и литературе); K. Ware, *St. Maximos of Kapsokalyvia and Fourteenth-Century Athonite Hesychasm*, Kathegetria (Essays presented to Joan Hussey for her 80th birthday), Athens 1988, 409–430. Такође в. Р. Радић, *Србија у Житију Максима Кавсокаливита*, Наука и идентитет, Филозофске и природно-математичке науке, Зборник радова са Научног скупа (Пале, 21–22. мај 2011), Филозофски факултет Пале, Посебна издања: Научни скупови, књ. 6, том 2, Пале 2012, 15–20.

[898] *Deux Vies*, 46, 93. Ову занимљиву епизоду детаљније доноси Теофан, чије је житије Максима Кавсокаливита, као што смо већ поменули, доста опширније од оног које је написао Нифон.

[899] *Deux Vies*, 93–94.

одбацити могућност да је она одјек, разумљиво извитоперен и надограђен, неког стварног догађаја. Ако се он заиста могао збити, а то је тешко тврдити изричито, поставља се и питање када су Јован V Палеолог и Јован VI Кантакузин заједно могли да посете Свету Гору?

У науци се, с пуно разлога, евентуални долазак двојице царева на Атос датује у време између 1347. и 1352. године.[900] Наш је утисак, међутим, да до посете највећем монашком средишту није могло доћи после краја 1350, односно почетка 1351. године, када је старији василевс оставио свог зета у Солуну и вратио се у Цариград. После тога су се они срели само једном, у фебруару или марту 1352. године, у престоници. Спремни смо зато да верујемо да су они заједнички могли допутовати на Свету Гору – под претпоставком да је читава прича из житија Максима Кавсокаливита збиља одраз неких стварних збивања – једино у другој половини 1350. године. При томе не пренебрегавамо познату чињеницу да се тада читава Халкидика налазила под српском влашћу, јер нам се чини да то не искључује могућност краткотрајне посете ромејских владара монашкој републици.[901] Знатно мање нам изгледа вероватном једна друга претпоставка: приликом похода против Добротице у лето 1348. године, када је Кантакузин повео са собом и свог младог зета, кампања је била усмерена превасходно према западним црноморским обалама, дакле прилично далеко од Свете Горе. Другим речима, сматрамо да су два цара могла да посете Атос једино у другој половини 1350. године, када се Стефан Душан налазио негде у Босни. Како било, пророчанске речи Максима Кавсокаливита почеле су да се остварују већ у децембру 1354. године када је Јован VI Кантакузин абдицирао и постао црноризац под именом Јоасаф. Остало је да се у следећим годинама и деценијама види други део предсказања, у коме је навештавана дуга и мучна владавина Јована V Палеолога.

Жалосне ӣрилике у Царсӣву

А шта је у наслеђе добио млади василевс? Од некада јаког Царства остала је само сенка, оно се претворило у патуљасту државу, расцепкану и беспомоћну, чије су преостале области биле веома лабаво повезане. Праву слику стања у коме се нашла Византија саопштава знаменити извештај који је Матео Венијер, млетачки баило у Цариграду, 6. августа 1354. године упутио венецијанском дужду Андрији

[900] Такво разрешење предлаже и сам издавач Ф. Алкен. Cf. *Deux Vies*, 46 n. 2. Такође в. Nicol, *Church and Society*, 44 n. 40.

[901] Такво датовање, јесен 1350. године, предлаже се и у PLP 7 (1985) № 16010 p. 91.

Дандолу.[902] У том документу своје место су нашли неизвесност у ромејском свету, изазвана грађанским ратом, изнуреност тамошњег становништва због непрестаних сукоба и у вези с њима присутна потиштеност.

С обзиром на то да се радило о писму увек прагматичних Млечана, лишеном претеривања и искривљавања истине – акту сасвим одређене сврхе – жалосну слику прилика у Царству са пуно разлога можемо прихватити као потпуно реалну. Врхунац византијске немоћи, наставља Матео Венијер, који је на дужности баила у Цариграду био од 1353. до 1356. године,[903] огледа се у томе што је угроженост Ромеја, проузрокована утицајем Турака и Ђеновљана на унутрашње размирице у Царству, достигла такве размере да се јавила очајничка мисао да би државу требало драговољно потчинити некој од страних сила, Венецији, Србији или Угарској.[904] Сама та чињеница да се у ромејским главама почела рађати тако наказна идеја – замисао сасвим страна духу некада универзалистичких претензија, али разумљива када се узме у обзир смртна опасност из Мале Азије – довољно говори сама за себе. Штавише, агонија се настављала, па је већ 4. априла 1355. године у Млецима дужд Марино Фалијери (1354–1355) озбиљно предлагао да се византијска држава једноставно присаједини Венецији, налазећи упориште за своје размишљање у крајње јадним тамошњим приликама и жељи да се на тај начин предухитре Османлије. Чинило се да је ромејска пропаст заправо неминовна.[905] Једном речју, Јован V Палеолог примио је Царство у атмосфери потпуног безнађа.

Није на одмет, у вези са ситуацијом у којој је Византија таворила, поменути и како се на Западу гледало на Ромеје. Као карактеристичан и вероватно не усамљен став, опасно нагнут према нескривеној мржњи, наводимо стајалиште Франческа Петрарке. У опширном писму које је 1. новембра 1352. године, – дакле, после закључивања мировног споразума између лигуријске републике и Царства (6. маја 1352) – што у овом случају није чињеница без значаја, упутио у Ђенову, велики песник је крајње неповољно писао о Византинцима, наносећи им низ тешких увреда и разних дисквалификација. „А што се тиче лажљивих, кукавичких Грка"

---

[902] J. Шафарик, *Србски исшоријски сйоменици млешачкої архива*, Гласник друштва Србске словесности 12 (1860) 10–14; Ljubić, *Listine*, III, № 400 265–267. Cf. Jorga, *Latins et Grecs*, 217; Острогорски, *Исшорија*, 495; Thiriet, *La Romanie vénitienne*, 171–172; Nicol, *Byzantium and Venice*, 278–279.

[903] Maltezou. *Thesmos*, 114.

[904] Ljubić, Listine, III, 266. Уп. Ђурић, *Сумрак*, 15.

[905] Hopf, *Geschichte*, I, 448. Уп. Острогорски, *Исшорија*, 495.

– бележио је Франческо Петрарка – „који се сами ни на шта значајно не одважују, ја их не само не жалим, већ се веома радујем њиховој несрећи и жудим да њихова држава, седиште заблуда, вашим (ђеновљанским) рукама буде оборена".[906] Бујица жучних речи пуна големе мржње, непримерене једном поети истанчаних осећања, мора бар донекле да збуни. Иако до крајности лична, те стога и натоварена бременом пристрасности, ова се оцена, речено је већ, не може сматрати усамљеном на Западу. Свакако се може допустити могућност да један општи став Западне Европе, уколико се прихвати да је постојао заједнички поглед тамошњих држава на Византију, није био оптерећен сентименталношћу и није могао бити испуњен довољним разумевањем за ромејске недаће.

Ни у супротном, исламском свету ствари нису стајале нимало повољније када се радило о Ромејима. Призивамо у помоћ поново једно савремено сведочанство и желимо да разбијемо уобичајену заблуду која из њега проистиче. Реч је о боравку Григорија Паламе у турском заробљеништву, које је трајало од марта 1354. до јула 1355. године, и његовој верској дискусији са Османлијама у летњој резиденцији емира Орхана.[907] У прилог конфесионалне трпељивости исламског и хришћанског света обично се као крунски доказ узима једна, усуђујемо се рећи, космополитска реченица у којој се каже да ће доћи време када ће сви бити јединствени у својим идеалима.[908] Поменут у току разговора који ни на шта нису обавезивали, у атмосфери опуштеног и угодног мудровања, овај став се никако не може узети као некаква потврда верске толеранције. Заборавља се притом на једноставну чињеницу да је у том тренутку Григорије Палама ипак био само османлијски сужањ, а не слободан човек, што је његов положај у диспуту чинило неравноправним. Зна се, примерице, да је том приликом један од турских достојанственика ударио по оку византијског богослова, због чега су га присутни укорили и одвели емиру како би био кажњен.[909] Потом су Григорија Паламу, под стражом наравно, одвели у Никеју, где је водио разговор са једним муслиманским свештеником али, што је посебно занимљиво, сасвим спонтано и у присуству многобројних хришћана и Турака. Када је дискусија досегла критичну тачку, уплашени православци, у страху да се страсна верска распра не изроди у инцидент, кришом су дали знак заробљеном

---

[906] Скржинская, *Петрарка*, 258–261.

[907] Списак литературе која се односи на боравак Григорија Паламе у турском заробљеништву дат је у н. 860 претходног одељка.

[908] N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo 1971, 30 н. 9 успешно, чини нам се, оповргава начин на који је Х. Иналџик схватио овај разговор.

[909] Исто.

солунском митрополиту да је некако оконча. На умирујуће Паламине речи, опрезно и уопштено казане, да када би се учесници у дебати сложили могли би бити и исте вере, турски имам је узвратио помало пророчким и двосмисленим речима да ће доћи време када ће сви бити исте вере.[910] Овако саопштена формулација не може се схватити као показатељ верске трпељивости и веровања у свеколико и драговољно помирење различитих религија. Чак би се, под извесним уславима наравно, пре могло претпоставити да је била реч о некој врсти конфесионалног „империјализма", проистеклог из нарасле свести о снажној експанзији османлијске моћи и, следствено томе, ширењу исламске вероисповести. Јер, док је хришћански Запад са приличном равнодушношћу гледао на Византију, Османлије су ускочиле у Европу и јасно стављале до знања да ће се њихов продор наставити. А Царство и његови словенски суседи, још увек мање угрожени од освајача из Мале Азије, нису били у стању да предузму ништа суштинско и далекосежно чиме би се супротставили турској опасности.

Супарништво Москве и Литве

У овим годинама, дакле у време када је избио грађански рат између Јована V Палеолога и Јована VI Кантакузина и у раздобљу које је уследило непосредно после абдикације старијег василевса, у далекој Русији, месту дотада непоремећеног ромејског престижа, дошло је до догађаја који су претили да окрње углед Царства. У та збивања су били увучени, боље рећи нису могли да их избегну, васељенски патријарси Калист и Филотеј Кокин, а њихови међусобно другачији погледи на дотична питања условили су извесган прекид у доследној спољној црквеној политици Византије. За васељенску мисију цариградске патријаршије изванредну важност имала је кијевска митрополија, те су је унутрашње размирице у руским земљама, оличене у сталном супарништву Москве и Литве око црквеног примата, доводиле у веома деликатан положај. Давање предности једној страни увек је могло да изазове нежељену реакцију друге, а компромисно решење према коме би руска црква била подељена на два међусобно независна духовна средишта, потчињена непосредно цариградском патријарху, не би задовољило ни Москву ни Литву.

Добро свестан свих ових нерашчишћених питања, митрополит Теогност, пореклом Грк, који је столовао у Москви, нападнут болешћу и

---

[910] Исто, 30–31.

предосећајући да му се ближи крај, желео је да осигура право да и његови наследници носе прерогативе митрополита „Кијева и целе Русије". Стога је 6. децембра 1352. године посветио свог личног пријатеља, руског духовника Алексија за епископа Владимира – овај град је официјелно и даље био црквено средиште без обзира на то што је Теогност годинама седео у Москви – припремајући га за свог наследника.[911] У међувремену је амбициозни литвански кнез Олгерд (1345–1377) одлучио да искористи прилику коју му је пружала Теогностова болест, па је током исте 1352. године послао у Цариград властитог кандидата Теодорита с молбом да га васељенски патријарх постави за поглавара руске цркве.[912]

Обазриви Калист, чија је доследност у поштовању законитости била добро позната, могао је дати само извесне наде, али захтев није прихватио. При томе је имао озбиљан формални разлог, који је згодно послужио и као убедљив изговор, у непорецивој чињеници да се актуелни руски митрополит још увек налазио у животу. Онда се незадовољни Олгерд, тврдоглаво решен да истера оно што је наумио, одважио на корак који је у византијским изворима одјекнуо као крајње бесмислен и потпуно нелегалан: издејствовао је да бугарски патријарх посвети Теодорита и потом га поставио у Кијеву с јурисдикцијом над целом Русијом.[913] У другој половини 1352. године, подсетимо се, бугарски цар Јован Александар је заједно са српским царем стао на страну Јована V који је заратио против Кантакузина. Теогностова смрт, 11. марта 1353. године, само је погодовала Олгерду. Кијев је припадао његовим поседима, па је запретила опасност да Литва задобије одлучујућу превагу над Москвом. Тиме, међутим, читава ствар није била коначно разрешена.

Јован VI Кантакузин, који је од почетка своје владе у односу на руске земље водио промосковску политику, вероватно стога што је процењивао да ће велики московски кнежеви бити најмоћнији владари на тој страни, није могао бити задовољан начином на који су се развијале тамошње црквене прилике. После свргавања Калиста, који није пристао да крунише Матију Кантакузина, стари цар се са новоизабраним патријархом Филотејом Кокином вратио својој политици с почетка

---

[911] Голубинский, *История*, 174. Алексије је био син черниговског бољара који је крајем XIII века прешао у службу московског кнеза. Такође в. Meyendorff, *Byzantium and Russia*, 166 sq.

[912] Tachiaos, *Epidraseis*, 31; Meyendorff, *Alexis and Roman*, 281–282.

[913] О томе сазнајемо из писма које је у јулу 1354. године цариградски патријарх Филотеј Кокин послао у Новгород. В. MM I, № 157 350–351. Такође в. MM I, № 158 351–353. Cf. Meyendorff, *Alexis and Roman*, 282; Darrouzès, *Regestes*, V, Nos 2366–2367.

владавине. Тако је епископ Владимира Алексије, кога је Теогност већ био спремао за свог наследника, 30. јуна 1354. године у Цариграду посвећен за митрополита „Кијева и целе Русије", и одмах послан у отаџбину.[914]

Превага коју је на овај начин обезбедила Москва, међутим, није дуго трајала: после абдикације Јована VI Кантакузина и поновног устоличења Калиста на патријаршијски престо дошло је до измирења Цариграда, Трнова и Литве. Не треба посебно наглашавати да је својевремено гест бугарског патријарха, који је Теодорита посветио за поглавара руске цркве, само додатно оптеретио ионако не баш добре односе између Јована Александра и цариградске владе. У нешто измењеним условима које је проузроковао Кантакузинов пад, Литва је морала да изађе са новим кандидатом за митрополитску столицу. На тај начин, име нелегално изабраног Теодорита нагло је нестало из расположивих историјских извора, а уместо њега појавио се Роман, рођак не само Олгердове супруге него, што је било од особене важности, и кнежева Твера, главних такмаца Москве.[915]

Негде на самом почетку свог другог понтификата, Калист је рукоположио Романа за митрополита, под недовољно јасним условима.[916] Олгерд, који је изразио спремност да прими православље (што је и учинио пре своје смрти),[917] самоуверено је истицао да се црквена надлежност његовог штићеника протеже над читавом Русијом.[918] Збрку која је настала због паралелног посвећивања двојице прелата за руске земље и тако успостављеног „двовлашћа" језгровито региструју и руски летописи. Тако је остало записано да је патријарх у Цариграду рукоположио два митрополита за Русију – Алексија и Романа.[919] Овакав развој догађаја, нема сумње, израстао је у велики скандал, па су се око 1355. године и један и други обрели у „царици градова" не би ли пронашли некакво решење. У својеврсној утакмици, у којој су оба митрополита настојала да се наметну, није се штедео ни новац, што је за Ромеје, притиснуте хроничном

[914] MM I, № 151 336–340; Darrouzès, *Regestes*, V, № 2363. Cf. Tinnefeld, *Kirchenpolitik*, 368–369; Meyendorff, *Byzantium and Russia*, 166–167.

[915] Greg. III, 518. Cf. Meyendorff, *Alexis and Roman*, 284.

[916] Голубинский, *История*, 182–183; Meyendorff, *Alexis and Roman*, 284 n. 22; Tinnefeld, *Kirchenpolitik*, 369.

[917] Meyendorff, *Alexis and Roman*, 284.

[918] То произлази из једног знатно каснијег документа који је 1380. године саставио патријарх Нил. В. MM II, № 337 12–13. Cf. Meyendorff, *Alexis and Roman*, 284–285 n. 23a; Tinnefeld, *Kirchenpolitik*, 370; Meyendorff, *Byzantium and Russia*, 169.

[919] Тако је остало забележено у једном руском летопису. В. Meyendorff, *Alexis and Roman*, 285.

беспарицом, била права напаст.[920] На крају је, ипак, Алексије однео делимичну победу, будући да су патријарх и синод морали географски да ограниче Романову јурисдикцију: први је постао митрополит „Кијева и целе Русије", а други само митрополит Литве.[921]

У ствари, незадовољне су биле обе стране. Роман је то отворено и испољавао одбијајући да се повинује донесеној одлуци, па је боравио у Цариграду више од годину дана. Тако га срећемо као потписника једног веома важног акта: био је сведок помирења византијског и бугарског двора, односно женидбе Андроника Палеолога, седмогодишњег сина Јована V, и Кераце, ћерке Јована Александра, 17. августа 1355. године.[922] Несређено стање се нарочито испољавало по повратку Романа у Русију: и он и Алексије су наставили да делују не хајући много један за другог, што је само продужавало ситуацију измешаних компетенција. Истовремено, то је значило да је тешко одржива политика коју су изабрали Јован V и патријарх Калист и која се, за разлику од Кантакузинове, залагала за излажење у сусрет Олгердовим хтењима, али без прекидања са Москвом. Зато су се актуелни духовни и световни поглавари Царства вратили пређашњој политици Јована VI, којој је била својствена промосковска оријентација, и већ 1361. године уследио је Калистов приговор Роману због уплитања у Алексијеву јурисдикцију.[923]

Смрт литванског митрополита (1362) унеколико је олакшала читав случај, а пораст утицаја монаха Јоасафа у овим годинама[924] и поготово поновни долазак Филотеја Кокина на патријаршијску столицу опет су афирмисали Кантакузинову црквену политику према руским земљама. Слично се догодило и у случају Аланије, дијецезе која је,

[920] Greg. III, 519–520; MM I, № 183 425–430 (реч је о једном акту патријарха Калиста из јула 1361. године). Cf. Meyendorff, *Alexis and Roman*, 285; Tinnefeld, *Kirchenpolitik*, 370. О свим овим збивањима из педесетих година XIV столећа, која се односе на „двојство" митрополита у крилу руске цркве пише и Amman, *Kirchengeschichte*, 94–95. Такође в. Darrouzès, *Regestes*, V, № 2434.

[921] Будући да нема сачуваних савремених службених докумената о исходу овог спора, основне податке налазимо у већ поменутом акту патријарха Калиста из јула 1361. године. В. MM I, № 183 426. Cf. Meyendorff, *Alexis and Roman*, 285.

[922] MM I, № 185 432–433. Dölger, *Regesten*, V Nos 3046–3047. Међу шеснаест потписника овога документа, срећемо и име Григорија Паламе, солунског митрополита, који се претходног месеца управо био вратио из турског заробљеништва. Иначе, о политичком браку између Андроника Палеолога и Кераце више ће бити речи у даљем тексту. Такође в. Darrouzès, *Regestes*, V, № 2381.

[923] Meyendorff, *Alexis and Roman*, 286.

[924] Познато је да је утицај Јована Кантакузина после абдикације изразито опао – у том смислу су најкритичније године 1355, 1356. и 1357. – а да је затим почео поново да расте. О томе в. Максимовић, *Политичка улога*, 141 сл. (посебно 149).

додуше, била знатно мање значајна него Русија. Јован VI Кантакузин је тамо већ 1347. године поставио митрополита,[925] кога је у јулу 1356. године уклонио Калист и поделио тамошњу митрополију.[926] Важно је упозорити да је уз одобрење цариградског патријарха 1359. године у Куртеа де Арђешу установљена и прва митрополија Влашке,[927] што је представљало важан корак у појачаном духовном утицају Византије на румунске земље. Са доласком Филотеја Кокина на патријаршијску катедру, потребно је нагласити, извршено је поновно уједињење подељене митрополије у Аланији.[928] У оба наведена случаја, и оног који се тиче Русије и оног који се односи на Аланију, може се уочити да је знатно целисходнија црквена политика у поменутим удаљеним земљама била она за коју су се залагали Јован VI Кантакузин и Филотеј Кокин него друга коју су заступали Јован V и патријарх Калист. Међутим, догађаји до којих је дошло негде средином седамдесетих година XIV столећа читаву су ствар поново окренули наглавце, дајући за право овим другим, што је имало за последицу ново преиспитивање око избора деловања у руским земљама.

Незадовољни Матија Кантакузин

Абдикацијом Јована VI Кантакузина и његовим повлачењем у манастир, у децембру 1354. године, није коначно била превладана династичка криза која је потресала Византију последњих година. Са новонасталим ста ›ем није се сложио Матија Кантакузин, па су Јовану V Палеологу биле потребне чак три године како би спорну ситуацију разрешио у своју корист. То је показивало, осим извесне несналажљивости новог господара у Цариграду, да су остаци присталица свргнутог василевса у Тракији располагали одређеном снагом која се није смела потцењивати. Предвидевши могуће размирице са шураком, Јован V Палео-

[925] MM I, № 114 258–260. Cf. Meyendorff, *Alexis and Roman*, 287; Darrouzès, *Regestes*, V, № 2287.

[926] MM I, № 162 356–363. Cf. Meyendorff, *Alexis and Roman*, 287; Darrouzès, *Regestes* V, № 2392.

[927] *Istorija rumunskog naroda*, uredio A. Ocetea, Novi Sad 1979, 114; E. Stanescu, *Byzance et les Pays roumains aux IXe–XVe siècles*, Actes du XIVe congrès international des études byzantines (Bucarest 1971), I, Bucuresti 1974, 415–416. О односима Византије и румунских земаља у раздобљу касног средњег века врло сажето и прегледно писао је Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд 1991, 307–310.

[928] MM I, № 221 477–478. Cf. Meyendorff, *Alexis and Roman*, 287; Darrouzès, *Regestes*, V, № 2502. Реч је о синодском акту из септембра 1365. године.

лог је одвратио свог таста, монаха Јоасафа, од напуштања престонице, верујући у снагу његове очинске речи када она буде потребна.[929]

Споразум је, додуше, омогућавао Матији Кантакузину да задржи царску титулу и апанажу са средиштем у Једрену, која се протезала готово до предела недалеко од самог Цариграда, али он није имао право да инсигније и прерогативе василевса пренесе на своје потомке. Другим речима, Јован V Палеолог је признат као једини и законити цар, чији би синови требало да наследе ромејски престо. Међутим, Матија Кантакузин, неумерено славољубив и ташт, што је било у видном раскораку са његовим ограниченим способностима, и оптерећен мишљу да му је доста права прикраћено, одбио је да призна одредбе договора који су постигли његови отац и зет. Поново се све, као и толико пута у ранијим годинама, морало разрешавати употребом силе. Није било спокоја за изнурено Царство.

Привидни мир, краткотрајан и без озбиљнијих перспектива, нарушен је већ у пролеће 1355. године, али захваљујући иницијативи Јована V Палеолога, који је, наводно, попустио пред наваљивањима својих саветодаваца и, сматрајући шурака узурпатором, покренуо акцију како би се спорно питање напокон разрешило. Једноставно, чињеница да су на релативно скученом простору Тракије, једне од ретких провинција која је још била преостала Царству, обитавала два василевса, а уз то су обојица прилично искључива, није могла да буде залога да ће се споразуми поштовати. У тренутку избијања сукоба, Матија Кантакузин је боравио у Грацијанопољу, док је у Једрену оставио свог блиског рођака севастократора Нићифора Кантакузина.[930] У снажном налету Јован V Палеолог је успео да поседне неколико значајних градова и унеколико пољуља позиције свога шурака. Тада је млади василевс, између осталих, заузео Кумуцину, Перитеорион, па и сам Грацијанопољ.[931]

Незадовољан начином на који се ситуација развијала, Матија Кантакузин је без много оклевања упутио посланике своме зету с предлозима за мирно изналажење споразума. На састанку у Грацијанопољу, који је потом уследио, скован је помало необичан план својеврсне тројне прерасподеле поседа, према којој је Матија требало да се одрекне апанаже у Тракији у корист Јована V Палеолога, док би заузврат добио византијску Мореју, којом је тада владао његов млађи брат, а Манојлу Кантакузину би у надокнаду за области на Пелопонезу припало острво Лемнос,

---

[929] Cant. III, 308–309. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 115.

[930] Cant. III, 310. О севастократору Нићифору Кантакузину в. Ферјанчић, *Севастократори*, 186; Nicol, *Kantakouzenos*, № 34.

[931] Cant. III, 310–311. О овим градовима, дакле Грацијанопољу, Кумуцини и Перитеориону в. Asdracha, *Rhodopes*, 98–104, 109–115.

као и извесни приходи од цариградских пореза.[932] И ово је био још један у низу примера како су се распарчавале територије Византије у последњем столећу њеног постојања. План, међутим, никада није дочекао своје остварење, пошто се убрзо показало да су међусобни односи Јована V Палеолога и Матије Кантакузина били врло неискрени.

Ако је веровати вестима Јована Кантакузина, требало је да његов старији син падне као жртва завере чије је конце вукао сам млади цар, који се у међувремену вратио у Перитеорион. У атмосфери узајамног оптуживања, крајем 1355. године, сукоб је поново узео маха. Попут свог оца, и Матија се веома упорно и доследно ослањао на османлијску помоћ, па је овога пута уз помоћ Турака повратио Кумуцину, док се Јован V вратио у Цариград.[933] То значи да је његов љути супарник и даље могао да наступа са мегаломанским претензијама, јер је такво стање потрајало још две године. Из овог времена, дакле између самога краја 1354. и 1357. године, очуван је сребрни новац са ликом Матије Кантакузина.[934] За разлику од монета које су емитоване од фебруара до новембра 1354. године, где су заједнички представљани отац и син,[935] овде се радило о василикону који је, бар колико је до сада познато, једини пронађени примерак на коме се ривал Јована V Палеолога појављивао сам.

Наивно писмо

Већ прве године по преузимању власти у Цариграду млади василевс је, упркос заузетости због размирица које је имао са Матијом Кантакузином, предузео одлучан, мада не баш сретно изабран корак у изналажењу начина да се напокон отклоне све препреке које су стајале на путу

[932] Cant. III, 311–312. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 115. О порезу који се звао *topike prosodos*, а чије је приходе у престоници требало да ужива Манојло Кантакузин в. Zakythinos, *Crise*, 83.

[933] Cant. III, 312–314. Уп. Острогорски, *Серска област*, 26; Nicol, *Kantakouzenos*, 115–116.

[934] P. Protonotarios, *Une monnaie de l'imperator Matthieu Asen Cantacuzène (1354–1357)*, Revue Numismatique 23 (1981) 96–100. Такође в. P. Protonotarios - S. Bendal, *Dyo monadikes nomismatikes martyries toy Matthaiou Asane Kantakozenou apo Thrake (1354–1355)*, BF 14 (1989) 601–607.

[935] Научници су са пуно разлога претпостављали да је од фебруара до новембра 1354. године био кован заједнички новац Јована VI и Матије Кантакузина. На то је још давно упозорио Sabatier, *Monnaies byzantines*, 267–268, а такву претпоставку својски подржава и Protonotarios, о. с. 98. И, заиста, пронађен је и објављен заједнички новац поменуте двојице Кантакузина. B. S. Bendall, *A Private Collection of Palaeologan Coins*, Wolverhampton 1988. Захваљујем се колеги др Вујадину Иванишевићу, који ми је указао на овај податак.

да се постигне споразум са Западом и оствари црквена унија. Јован V Палеолог је врло рано схватио, као и његов отац и таст уосталом, да је турско питање главна, а могло би се рећи и животна брига Византије. За разлику од Јована VI Кантакузина, који није одустајао од преговора са папском столицом, али је у исто време заговарао и споразумевање са Османлијама, његов је зет у анимирању западног света видео једину наду за спас угроженог Царства. Сматрао је да све снаге треба усредсредити како би се на Западу покренула акција хришћанских сила уперена против османске државе, нешто попут лиге коју је против ајдинског емира Умура организовао папа Климент VI неколико година раније.

Међутим, однос Јована V Палеолога према окциденталној цивилизацији и поготово према римокатоличкој вери, с обзиром на чињеницу да је био син западне принцезе и уз то под њеним прилично јаким утицајем, био је унеколико другачији од става Јована VI Кантакузина. Неоптерећен скрупулама које су имали његови претходници, а које су биле исход поштовања традиције и уверења да се са другом страном о питањима уније може расправљати једино у равноправним условима који би јемчили очување достојанства православљу, млади је цар као ниједан василевс пре њега био спреман да Западу понуди чак и више од онога што су тамо могли очекивати. Тако је Јован V Палеолог 15. децембра 1355. године потписао чувену хрисовуљу – располажемо и са грчким и са латинским текстом овог документа[936] – јединствен акт у разгранатој и дугој преписци папске столице и цариградског двора, акт који представља особен спој мноштва изненађујућих фантазми и тек понеке реалне могућности. Ниједан ромејски цар, ни пре ни касније, није поглавару римокатоличке цркве подастро толико понижавајућу понуду, ниједан василевс се није обратио папи с толиким помањкањем самосвести и из тако снисходљивог и компромитујућег положаја.

У исто време, то је био покушај лишен било какве дипломатске мудрости и политичке слојевитости, једноставно речено, наиван и до крајности огољен потез онога који је у великом шкрипцу. Страх пред османлијском опасношћу, који је, додуше, био сасвим реалан и растао из дана у дан, и релативна младост Јована V Палеолога (у тренутку потписивања златопечатног писма Иноћентију VI имао је двадесет три

[936] Овај познати документ до сада је био публикован у више наврата. Навешћемо само два издања од којих је друго до сада најновије: В. Theiner – Miklosich, *Monumenta*, № 8 29–33 (грчки текст), 33–37 (латински текст); Acta Innocentii VI, № 84 151–155 (само латински текст). У напоменама које следе биће наведени најважнија литература о овом веома важном догађају из владавине Јована V Палеолога. Такође в. Dölger, *Regesten*, V, № 3052.

и по године), могу бити само делимично оправдање за неразборит поступак младог цара. У хрисовуљи коју почиње речима *Ego Ioannes in Deo Christo fidelis imperator et moderator Romaeorum Palaeologus*, василевс је изнео многобројна обећања, све у жељи да обезбеди војну помоћ. Сасвим одређено је затражио од Иноћентија VI да му пошаље пет галија и петнаест транспортних пловила, пет стотина коњаника и хиљаду пешака, молећи притом да га папа наименује за заповедника хришћанских снага у борби са Турцима. Заузврат, Јован V Палеолог је изразио спремност да у року од шест месеци преведе своје поданике у римокатоличку веру.

С обзиром на посебну тежину, па и нереалност оваквог обећања – млади цар ипак није могао бити толико наиван да верује у лако преобраћање Ромеја – требало је папској столици понудити и ваљане залоге за изнесени план. Стога је Јован V Палеолог предочио Иноћентију VI да ће у Авињон послати свог другорођеног сина Манојла, тада дечака од пет и по година, као таоца и будућег папиног штићеника који ће бити васпитаван у западном духу. Такође је обећао да ће у Цариграду отворити три латинске школе које ће потом, осим његовог прворођеног сина Андроника, похађати и деца осталих византијских угледника. И, најзад, у случају да не испуни предлоге које је саопштио у хрисовуљи, Јован V Палеолог је предвидео да абдицира у корист свог сина Андроника.[937] Сасвим је разумљиво да је овакво писмо византијског цара у науци углавном оцењено као потпуно нереално, у ствари чудновато и наивно, и

[937] Овај део писма, умногоме недовољно прецизан, изазвао је различита тумачења у науци. Ради се о томе који би од двојице синова наследио престо уколико би Јован V Палеолог морао да абдицира због неиспуњених обавеза према папској столици. У акту се каже да ће трон препустити „горепоменутом сину моме" / *ton prorrethenta yion mou*, како стоји у грчком тексту (Theiner – Miklosich, *Monumenta*, 31 20–21), односно *in praedictum filium meum*, како је остало забележено у латинском тексту (Acta Innocentii VI, 153 12)/. Почев од О. Халецког (*Un Empereur*, 33) веровало се да је у питању заправо Манојло Палеолог, што је потом било углавном прихваћено, па се таква претпоставка подржава све до најновијих радова. На пример, в. Острогорски, *Исӣорија*, 497; *Crusades*, III, 70 (D. Geanakoplos); Матанов, *Кръстоносната идея*, 16–17. Међутим, обећање Јована V Палеолога може се схватити и другачије, будући да се неколико редова пре инкриминисаног места у царској хрисовуљи помиње старији син Андроник. Још је Smet, *Life of Peter Thomas*, 202 сматрао да је актуелни цар намеравао да у случају краха планова које је предложио Иноћентију VI византијски престо остави своме старијем сину. Такво решење предлаже и A. Tautu, приређивач најновијег издања овога акта и веома угледни познавалац докумената који су припадали папској канцеларији. В. Acta Innocentii VI, 155 n. 10. Овакво разрешење, које нам се чини више вероватним, усвајају и Gill, *Byzantium and Papacy*, 209 и Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 60 n. 16.

да је стога овај његов потез означен као политички промашај и неозбиљан гест.[938]

Тешко је, сматрамо готово и немогуће, на било који начин рехабилитовати унионистичку политику Јована V Палеолога с почетка његове самосталне владавине. Потпуно је извесно да овако неразборит корак и овако понижавајућу понуду папској столици ни Андроник III ни Јован VI Кантакузин никада не би учинили. Састављање писма које је млади цар упутио Инођентију VI несрећно се подудара са снажном осеком Кантакузиновог утицаја на политичке, као и остале догађаје у Царству, што није без значаја када се разматрају прилике под којима се Јован V Палеолог усудио да са Авињоном преговара на овако непримерен начин. Зна се, наиме, да је монах Јоасаф у првим годинама подвижништва, поготово 1355, 1356. и 1357, био сасвим по страни од главних збивања[939] и да је тек у наредном раздобљу његова улога почела да бива све значајнија. То не значи, међутим, да би се читава ствар око уније другачије развијала да је којим случајем Јаван Кантакузин био у ближој околини свога зета. Чињеница је, ипак, да је Јован V Палеолог, и сам не фанатично одан ортодоксији, био окружен неколицином аристократа изразито латинофилски настројених, као што су, на пример, била тројица од пет синова Теодора Метохита, Алексије, Нићифор и Димитрије, или као што је у потоњим годинама био Димитрије Кидон.[940]

У овом случају, чини се, кључну улогу око састављања писма које је било упућено у Авињон одиграо је духовник Павле, Варлаамов земљак из јужне Италије, епископ Смирне, а потом Тебе (1357–1366) и титуларни латински патријарх Цариграда (1366–1371), који је не само као добар зналац грчког и латинског него и ванредан познавалац прилика на Леванту имао знатног удела у преговорима између Истока и Запада у овом раздобљу.[941] Примећујемо, без неког већег изненађења, да је у подухвату око уније скоро потпуно била изостављена васељенска патријаршија: без обзира на одређену наклоност према Јовану V Палеологу, византијски архипастир Калист никада не би благословио писмо оваквог садржаја које је срочио и потписао

[938] Тешко је набројати све радове који се односе на преговоре Јована V Палеолога и папске курије на самом почетку владавине младога цара. Поред већ побројаних истраживања, која смо навели у претходној напомени, наводимо још нека: Norden, *Papsttum und Byzanz*, 703 n. 1; Viller, *Question*, 58 n. 1; Vasiliev, *Il viaggio*, 154–155; Meyendorff, *Projets*, 162; Моравчик, *Византийские императоры*, 242; Boehlke, *Pierre de Thomas*, 131–135; Nicol, *Council*, 86–87; Setton, *Papacy and Levant*, 225–226; Gill, *Eleven Emperors*, 80–81. Такође в. Катанский, *История попыток*, 217–221

[939] Максимовић, *Политичка улоīа*, 141 сл., 149.

[940] Nicol, *Last Centuries*, 268.

[941] О Павлу в. Setton, *Byzantine Background*, 45–47; PLP 9 (1980) № 22143.

млади цар. Уопште, црквени поглавари православног Истока са упадљивом незаинтересованошћу гледали су на покушаје склапања уније.

У византијско посланство које је хрисовуљу младог цара требало да однесе на папски двор Јован V Палеолог је одредио епископа Павла и великог хетеријарха Николу Сигериса, достојанственика који је још за владе Јована VI Кантакузина путовао у сличне мисије.[942] Василевсови емисари приспели су у Авињон нешто пре средине јуна 1356. године, а после нешто више од месец дана, потребних да би папа и кардинали заузели одговарајући став око бизарне поруке из Цариграда, уследио је и одговор Свете столице. У прилично дугачкој епистоли, која носи датум 21. јул 1356. године, Инoћентије VI уз обиље богословске реторике изражава своје задовољство, али уопштеним и недовољно одређеним фразама, док конкретне цареве предлоге оставља без било каквог коментара.[943] Ма колико могла да годи смерна понуда Јована V Палеолога, искусни папа је ипак није схватио одвише озбиљно, свестан недостатка његовог смисла за реално. Међутим, проценивши да је ово згодан тренутак да се у Византији покрене кампања чији би далекосежни циљ требало да буде стварање неопходних услова за склапање уније, Инoћентије VI је обавестио василевса да ће у Цариград, сходно његовој жељи, послати двојицу римокатоличких духовника, Петра Тому, припадника кармелитског реда и бискупа места Пати на Сицилији, и доминиканца Вилијема Контија, управо наименованог епископа трачког Созопоља.[944]

О оваквој својој одлуци папа је већ 18. августа 1356. године обавестио и цариградског патријарха, а истовремено, између осталих, и браћу Алексија, Нићифора и Димитрија Метохита, потом Георгија Тагариса, па чак и Франческа Гатилузија, новог господара Лезбоса.[945] И заиста, ускоро је Петар Тома кренуо у своју мисију на Исток, али је најпре морао да као папски легат посредује у рату који се разбуктао између Млечана и Угарске око поседа у Далмацији. Већ 20. септембра 1356. обрео се у Венецији, а потом неколико

[942] О каријери Николе Сигериса в. R. Loenertz, *Ioannis de Fontibus Ordinis Praedicatorum epistula ad abbatem et conventum monasteri nescio cuius Constantinopolitani*, Archivium Fratrum Praedicatorum 30 (1960) 169–173.

[943] Acta Innocentii VI, № 84a 155–158. За најважније радове који говоре о одговору папске столице в. н. 41 и н. 42.

[944] О Петру Томи, који је касније проглашен и за светитеља у римокатоличкој цркви, биографију је написао Филип Мезијер. В. *Life of Peter Thomas*, 51–188. Монографију о овом истакнутом духовнику написао је Boehlke, *Pierre de Thomas*, 15 sq. Такође в. PLP 4 (1900) № 7789. За основне податке о Вилијему Контију v. Setton, *Papacy and Levant*, 226 n. 9.

[945] Acta Innocentii VI, Nos 91–92a 171–175. Cf. Halecki, *Un Empereur*, 43–49; Nicol, *Tagaris Family*, 14–15; Gill, *Byzantium and Papacy*, 210.

месеци без успеха покушавао да измири зараћене стране, да би се најзад, вероватно тек крајем маја 1357. године, појавио и у Цариграду.[946] Уручио је писмо Иноћентија VI византијском цару и водио разговоре око склапања уније са припадницима водећих ромејских аристократских кругова, као и са истакнутим интелектуалцима, и на крају са самим василевсом. Током вишемесечног боравка у престоници – била је то посета која је оставила приличан утисак на тамошњу духовну средину, поглавито на поједине људе од пера (сматра се да је захваљујући убедљивом наступу умногоме допринео да се, на пример, Јован Ласкарис Калофер, Манојло Анђео и сам Димитрије Кидон судбински окрену према латинској цивилизацији)[947] – Петар Тома је наводно подучавао и Јована V Палеолога римокатоличкој вероисповести.[948] Међутим, млади василевс је на основу папиног учтивог али прилично обесхрабрујућег одговора морао да схвати да се, у ствари, залетео и да од брзе помоћи са Запада у ближој будућности неће бити ништа. То га је у знатној мери отрезнило, па је у даљим настојањима око уније почео да иступа са више такта и дипломатске смотрености.

Ненадано олакшање

Управо у време када је Јован V Палеолог у Цариграду састављао чувено, али неславно писмо папи Иноћентију VI, из Србије је стигла изненадна вест да је 20. децембра 1355. године преминуо цар Стефан Душан.[949] Његова прерана смрт неочекивано је ослободила Византију велике опасности, будући да је српски владар био најмоћнији господар на Балканском полуострву. Премда расуло и нагло опадање пространих

---

[946] Setton, *Papacy and Levant*, 227 n. 13, 228.

[947] Gill, *Byzantium and Papacy*, 211 прави грешку, очигледан *lapsus calami*, када каже да се радило о Михаилу Анђелу уместо о Манојлу Анђелу, што је исправно. Реч је о истакнутом ромејском угледнику, пореклом из Солуна, који је од 1352. до 1354. године био васељенски судија, а 1369–1370. путовао је са Јованом V Палеологом на Запад. О њему в. Соколов, *Вселенские судьи*, 35; Halecki, *Un Empereur*, 95 et passim; Smet, *Life of Peter Thomas*, 205; PLP 1 (1976) № 214. О Јовану Ласкарису Калоферу, угледном византијском аристократи из друге половине XIV столећа, који је породично био везан са неким од најистакнутијих западних феудалних родова на Леванту в. Eszer, *Johannes Laskaris Kalopheros*, 5 sq.; Jacoby, *Jean Lascaris Calopheros*, 189 sq.; R. Loenertz, *Pour la biographie de Jean Lascaris Calophéros*, REB 28 (1970); Б. Крекић, *Прилоī биоīрафији Johannes-a Laskaris-a Kalopheros-a*, ЗФФ 12-1 (1974) /= Споменица Георгија Острогорског/ 405–414; PLP 5 (1981) № 10732.

[948] *Crusades*, III, 70 n. 4 (D. Greanakoplos).

[949] О датуму смрти Стефана Душана расправљао је Ферјанчић, *Весīи Краīких хроника*, 149–150. Такође в. *Виз. извори*, 557 н. 624 (Б. Ферјанчић).

земаља које су се налазиле под његовим жезлом није започело одмах, како се то обично мисли,[950] ромејска држава морала је да брзо осети поуздане знаке извесног олакшања. Последњих година своје владавине, Стефан Душан је водио врло активну и разгранату спољну политику чији је циљ углавном био уперен против Византије.

После неуспелог покушаја у Млецима, с пролећа 1350. године, да преко поклисара Михаила Буће, протовестијара и угледног которског патриција, издејствује помоћ венецијанске флоте у нападу на Цариград, о чему је већ било речи,[951] српски цар је 1351. упутио једно изасланство емиру Орхану са жељом да са Османлијама склопи споразум. Чак се предвиђало да се син турског султана ожени ћерком Стефана Душана, али је читав план пропао зато што посланство које је исламски владар отпремио према Србији – претходно су емисари српског цара примљени веома благонаклоно, а њихови предлози схваћени врло озбиљно – никад и није стигло на одредиште. Наиме, Нићифор Анђео, зет Јована VI Кантакузина, који је у то време управљао градом Еносом и околним утврдама, пресрео је и опљачкао емирове изасланике, неке је побио, а остале заробио, чиме је био осујећен припремани савез српске и турске државе.[952]

Потом је, исте 1351. године, дошло до зближавања Стефана Душана и Јована V Палеолога, који су се уротили против Јована VI Кантакузина, а у октобру 1352. део српске војске је неуспешно помагао младога цара у борби против таста, недалеко од Дидимотике.[953] Све те политичке потезе најмоћнијег оновременог владара на Балканском полуострву повезује једна танка нит – устремљеност на Византију, оличену у личности Јована VI Кантакузина. И, најзад, значајан чинилац у спољнополитичкој делатности Стефана Душана на самом крају његове владе представљали су и односи са папством. Углавном због непосредне турске опасности, која је после османлијског настањивања у Тракији више није могла превиђати, а делом и због анатеме коју је патријарх Калист бацио на српског цара, која је мучно оптеретила односе не само између двеју држава, него и нарочито везе између њихових цркава, словенски владар је у Авињон

---

[950] Михаљчић, *Крај срӣскоӣ царсӣва*, 11 сл. умногоме је оповргао укорењена схватања да је распад српске државе започео одмах после смрти Стефана Душана.

[951] В. н. 672 и н. 675 у другом одељку претходног поглавља. На овоме месту упућујемо само на књигу *Исӣорија срӣскоӣ народа*, I, 551, 556 (Р. Михаљчић).

[952] О овоме догађају сазнајемо једино из дела Нићифора Григоре. в. Greg. III, 100. Уп. *Виз. извори*, 278–280 (Б. Ферјанчић).

[953] О томе је опширније било речи у другом одељку претходног поглавља. В. н. 815.

послао људе који су Иноћентију VI уручили златопечатно писмо и пренели занимљиве поруке свога господара.

Премда су његови мотиви били превасходно усредсређени на жељу да га папа, кога је намеравао да прихвати за оца хришћанства, постави за врховног заповедника хришћанске војске у борби против неверника, Стефан Душан је имао и врло практичне разлоге да успостави ближе односе са папском куријом. У његовој држави, која се по обиму у последњих двадесетак година готово удвостручила, било је и доста живља римокатоличке вероисповести. Осим тога, српски цар је, попут ромејских владара, покренуо и питање склапања уније, мада чини се више из практичних разлога, у жељи да буде заштићен од напада угарског краља Лудовика I (1342–1382), који су средином 1354. године, када је и упутио посланике Иноћентију VI,[954] били посебно актуелни.

Папски легати, Петар Тома и Бартоломеј, међутим, стигли су у Србију крајем фебруара или почетком марта 1355. године, у време знатно измењене политичке ситуације на овим просторима, када је било прилично јасно да су донекле ишчезли разлози због којих се Стефан Душан окренуо папској курији. Непосредна опасност од Угарске била је у међувремену отклоњена, а на другој страни, у Цариграду, дошло је до сређивања стања унутар ромејске државе – Јован VI Кантакузин је абдицирао док се Јован V Палеолог, законити наследник престола устоличио, чиме је окончан грађански рат, па се српски владар још више удаљио од својих планова о освајању византијске престонице. То је преговоре између Србије и Авињона учинило готово излишним, поготово ако се има у виду како је Иноћентије VI гледао на слање западне војне помоћи и наименовање неког православног шизматика за њеног врховног заповедника.[955] Ипак, Петар Тома је боравио на српском двору, у једној од својих неу-

---

[954] О доласку овог посланства у Авињон сазнајемо из веома пријатељског одговора који је Иноћентије VI потписао 29. августа 1354. године. В. P. Gasnault, *Innocent VI (1352–1362). Lettres secrètes et curiales* (= Bibliothèque des Ecoles francaises d'Athènes et de Rome) II–3, Paris 1962, № 1096 143–144. Уп. Јиречек, *Историја*, I, 233–234.

[955] О боравку изасланика Иноћентија VI у Србији обавештава нас и житије Петра Томе, изашло испод пера Филипа Мезијера. В. *Life of Peter Thomas*, 64–68. Емисари Петар Тома и Бартоломеј, епископ Котора а од 1349. епископ Трогира, носили су српском цару писмо које је састављено на папском двору 24. децембра 1354. године (Gasnault, o. c. № 1249 206–208), а уз то и писма царици Јелени, патријарху Јоаникију и читавом низу великодостојника као што су, на пример, били деспот Оливер, кесар Прељуб и севастократор Дејан (Gasnault, o. c. Nos 1250–1251, 1258 208–209, 211). Уп. Јиречек, *Историја*, I, 234; М. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, Пожаревац 1934, 60–65; Smet, *Life of Peter Thomas*, 193–196; Boehlke, *Pierre de Thomas*, 82–100; *Историја српског народа*, I, 554–555 (Р. Михаљчић).

спешних мисија, око годину дана, тако да га је и смрт Стефана Душана затекла на царевим територијама, па се у Венецији појавио тек нешто пре 25. марта 1356. године.[956]

Упркос свему изреченом, нема сумње да је одлазак српског владара скинуо Византији једно тешко бреме брига и неспокоја, јер је лакше било суочити се са шароликим конгломератом разједињених државица које су настајале на рушевинама некада силног, али недовољно постојаног словенског царства. То време највеће моћи српске средњовековне државе, засуто прахом нових деценија које су наилазиле, негде крајем XIV столећа, дакле на самом завршетку владавине Јована V Палеолога и у време големих османлијских успеха, у очима Ромеја изгледаће као једна давна и крајње непријатна, али у суштини ипак ефемерна епизода.

Споразум са трновским царем

Ни велика заједничка опасност, оличена у снажном продору Турака на Балканско полуострво, није била у стању да у дужем раздобљу обезбеди постојаност непомућених и мирних односа између Византије и Бугарске. Напротив, каткад је долазило до прилично озбиљних и, чини се, непотребних чарки. Само неколико месеци после преузимања престола, у лето 1355. године, Јован V Палеолог је са Јованом Александром склопио мировни споразум – из расположивих извора се не види која је страна покренула иницијативу – који је, по уобичајеном маниру средњег века, био пропраћен и браком њихове деце. Синодални акт цариградске патријаршије од 17. августа 1355. године, са потписима патријарха Калиста и још петнаест најугледнијих црквених великодостојника[957] потврдио је венчање Андроника Палеолога и ћерке трновског цара Кераце Марије.[958] Занимљиво је напоменути да су у тренутку склапања брака младенци били у узрасту од само седам година.[959]

[956] Smet, *Life of Peter Thomas*, 196 n. 15; Boehlke, *Pierre de Thomas*, 102.

[957] MM I, № 185 432–433; Dölger, *Regesten*, V, Nos 3046–3047; Darrouzès, *Regestes*, V, № 2381.

[958] О овом политичком браку сазнајемо и из још неких извора. В. Greg. III, 557; Chalc. I, 34; Cydonis, *Symbouleutikos*, 976 a-b. Догађај је то, наравно, који региструју многобројни аутори. В. Halecki, *Un empereur*, 51; Papadopulos, *Genealogie*, 52; Meyendorff, *Alexis and Roman*, 286; Barker, *Manuel II*, 5–6; *История на България*, III, 346 (Д. Ангелов); Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 54–55; Йончев, *Взаимоотношения*, 181; Божилов, *Асеневци*, 219–220.

[959] Већ раније, у претходном поглављу, било је речи о томе да је Андроник Палеолог био рођен 11. априла 1348. године. В. н. 691 у другом одељку претходног

Мимо очекивања, међутим, савез који је првенствено образован против османлијске најезде није се показао нарочито делотворним. У годинама које су уследиле обе државе су пострадале од рушилачких акција турских одреда. Штавише, неколико година касније избио је отворени сукоб међу савезницима, последњи рат у коме су на супротним странама стајале Византија и Бугарска. Предмет спора поново је било прастаро питање поседовања црноморских градова Анхијала и Месемврије, тврђава које су миром из 1332. године припале трновском цару. Нарушивши договор, највероватније у пролеће или лето 1364. године, Јован V Палеолог је заузео Анхијал и опсео Месемврију. Међутим, на појаву Јована Александра, који је и сам овога пута имао подршку Турака – без њих се готово није могло замислити ниједно ратовање – василевс је дигао опсаду и кренуо пут Цариграда. Претходно је углављен споразум према коме се Јован V Палеолог сагласио да две црноморске тврђаве припадну Бугарској, док је трновски цар подмирио трошкове овог заиста потпуно бесмисленог и излишног рата.[960] У наредних тридесетак година, последњем периоду постојања бугарске средњовековне државе, доминирали су мирни, чак би се рекло, помало и апатични односи између двеју држава, крајње истрошених и онемоћалих.

Коначна йобеда

Године 1357, дакле читава три лета после преузимања Царства, Јовану V Палеологу је пошло за руком да скрши отпор Матије Кантакузина, свог жестоког опонента, и коначно стави тачку на унутрашња трвења међу Ромејима. Сукоб двојице царева, који је умногоме обележио 1355, наставио се и у 1356. години, али поново није донео одлуку. Најпре је Матија Кантакузин, вероватно у пролеће 1356. године, заједно са својим ујаком Ма-

поглавља. Greg. III, 557 истиче да су син Јована V Палеолога и кћи Јована Александра били вршњаци, што значи да је и Кераца Марија била рођена током 1348. године. О њој посебно в. Божилов, *Асеневци*, № 43 218–224; G. N. Nikolov, *Historical notes about a Bulgarian Princess in Constantinople in the 14th Century*, Études balkaniques 33/1–2 (1997) 183–189.

[960] О овоме ратовању нема много сачуваних података. В. Cant. III, 362–363; Cydones, Correspondance, I, Nos 124–126, 161–162. Уп. Ников, *Турското завладеване*, 55; Острогорски, *Историја*, 499; Loenertz, *Démétrius Cydonès*, I, 61–62; *История на България*, III, 348 (Д. Ангелов); Йончев, *Взаимоотношения*, 181; Божилов, *Асеневци*, 157. Уопште о историји града Месемврије у средњем веку в. V. Gjuzelev, *Die mittelalterliche Stadt Mesembria (Nesebair) im 6.–15. Jh.*, Bulgarian Historical Review 6–1 (1978) 50–59 /= *Forschungen zur Geschichte Bulgariens im Mittelalter* (Miscellanea Bulgarica 3) Wien 1986, 37–46/. Такође в. Е. Наумов, *Месемврийские грамоты XIV века (О малоизученных страницах истории Болгарии и Византии)*, RESEE 6 (1968) 54–70 као и н. 225 у другом одељку првога поглавља.

нојлом Асеном, кренуо према Цариграду. На ту вест, не желећи да пасивно ишчекује у престоници, Јован V Палеолог је изашао из града и пошао им у сусрет. И овога пута, међутим, није се догодило ништа пресудно, па су два василевса, вероватно у страху да неким неопрезним потезом не угрозе властите позиције, после неуспешне размене посланстава, кренули натраг: Матија Кантакузин у Визу, а Јован V Палеолог у Цариград.[961]

Изгледало је да ће се сукоб двојице царева у коме ниједна страна није показала значајнију надмоћ, продужити у недоглед. Стицај околности је, ипак, сасвим неочекивано, пружио могућност Јовану V Палеологу да се реши великог супарника. Догодило се, наиме, да је Матија Кантакузин, који је у лето 1357. године, помогнут одредима Турака, кренуо против Срба, био неславно заробљен од локалног становништва у некој мочвари надомак Филипа.[962] Потом су га ови изручили кесару Војихни, који га је спровео у Драму, град чији је био заповедник.[963]

На неочекивану, али пријатну вест да се Матија Кантакузин налази у српском заробљеништву, Јован V Палеолог је са Тенедоса похитао у Тракију, према поседима свог такмаца. Веома лако је посео Перитеорион, Кумуцину, па чак и сам Грацијанопољ, где је затекао Матијину супругу

---

[961] Cant. III, 319–320. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 116; Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 37.

[962] Cant. III, 322–331; Greg. III, 564–565. Датовање овог похода изазвало је доста недоумица и различитих претпоставки, па се догодило да је акција Матије Кантакузина смештана у 1355, 1356, 1357. и чак 1358. годину. У обзир заправо долазе само 1356. или 1357. година, али се није лако снаћи у одређивању хронологије ових догађаја о којима Јован Кантакузин пише веома подробно. У немогућности да са апсолутном сигурношћу утврдимо да се то десило 1357. године, а то је, у ствари, датовање за које се залажемо, образложићемо разлоге који су нас довели до таквог закључка. Наш је утисак да заточеништво Матије Кантакузина ипак није могло толико дуго да траје, а то би био случај да је он заробљен већ у лето 1356, јер је спор око његових претензија разрешен тек пред сам крај 1357. године. Склони смо – за разлику од предлога Д. Никола (*Kantakouzenos*, 116) који у 1356. ставља како покрет Матије Кантакузина и деспота Манојла Асена према Цариграду, као и преговоре са Јованом V Палеологом, тако и поход против Срба када је син Јована Кантакузина био заробљен – да поменуте догађаје раздвојимо, па да први датујемо у 1356. а други у 1357. годину, што смо и учинили у главном тексту. Поход Матије Кантакузина против Срба у 1357. годину, између осталих, датују и следећи истраживачи: Јиречек, *Историја*, I, 240; Dölger, *Regesten*, V, Nos 3064–3065; Острогорски, *Серска област*, 4 (= *СД*, IV, 436); Максимовић, *Политичка улога*, 148–149 н. 37–38; Михаљчић, *Крај српског царства*, 25; Пурковић, *Српски патријарси*, 43; Beyer, *Chronologie*, 152; *Виз. извори*, 564 н. 635 (Б. Ферјанчић) са прегледом целокупне релевантне литературе.

[963] О кесару Војихни в. Михаљчић, *Крај српског царства*, 25 сл.; PLP 2 (1977) № 2942; *Виз. извори*, 565–566 (Б. Ферјанчић).

Ирину са децом. Показавши добру вољу и благонаклоност – тако је записао управо Јован Кантакузин – послао их је на острво Тенедос.[964] Пошто је претходно оставио намесника у Грацијанопољу, што је значило да је учврстио власт на донедавним поседима које је држао његов шурак, вратио се у Перитеорион и упутио своје изасланике кесару Војихни. Српски великаш се управо био вратио из Сера где је столовала царица Јелена, удовица Стефана Душана и владар такозване Серске области, једне у низу државица које су настале после распада моћног, али и хетерогеног српског царства.[965] Тамо је, будући да је признавао њену врховну власт, добио сагласност да са угледним заробљеником чини што му је воља. Јован V Палеолог, у том тренутку свакако највише заинтересован за Матију Кантакузина, изашао је са предлогом да за шурака понуди богат откуп. Кесар Војихна у почетку није желео ни да чује о таквим плановима – барем тако казује Јован Кантакузин – али га је врло брзо смекшало сазнање да су поседи његовог заробљеника већ променили власника и да је читава царева породица депортована на Тенедос. Стога је пристао да, уз богат новчани откуп, Матију Кантакузина изручи Јовану V Палеологу, а био је чак спреман и да га ослепи (верујући да ће на тај начин осујетити могућност да му се овај освети). На овако сурову казну, међутим, млади василевс није хтео да пристане, што је била одлука потпуно у складу са његовом личношћу. При томе су, сматрамо, породична осећања Јована V Палеолога ипак била у сенци оних које бисмо могли означити као општељудска. Младом је цару напокон, после успешног договора са Војихном, пошло за руком да огорченог ривала у борби за византијски престо држи заробљеног у својој близини.[966] На тај начин је, коначно, у рукама чврсто држао и судбину трона својих предака.

Пошто је одбио и предлог људи из своје околине који су му саветовали да ослепи шурака, чиме би га се заувек ослободио као такмаца за византијску круну и могућег покретача новог грађанског рата међу Ромејима, Јован V Палеолог је наредио да се Матија Кантакузин спроведе на Тенедос, где су му већ боравили жена и деца.[967] После краткотрајног боравка на том острву, заточеник је пребачен на Лезбос, где је био под будном присмотром Франческа Гатилузија. У међувремену је у Цариграду дошло до покушаја да се изведе противудар: један Италијан који је раније био у служби Кактакузина, звао се Зијани, припремио је заверу

[964] Cant. III, 331. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 117.

[965] О историји ове области после смрти Стефана Душана казује већ класично дело Острогорски, *Серска обласш*, 3 сл. (= *СД*, IV, 435 сл.).

[966] Cant. III, 331–332; Greg. III, 564–565.

[967] Cant. III, 333–335.

чији је циљ био да се киднапују жена и деца Јована V Палеолога како би се Матија ослободио заробљеништва. Хтео је да у читаву ствар укључи и монахињу Евгенију (некада царицу Ирину), али је она, подредивши осећања према сину једној вишој правди, преко мужа, монаха Јоасафа, обавестила овог зета о свему, па је комплот раскринкан.[968]

Јован V Палеолог, који се налазио у Солуну, вратио се у престоницу и, у жељи да некако оконча спор са шураком, обратио се Јовану Кантакузину. Тако се после дуже времена на византијској политичкој сцени појавио онај који је њоме суверено владао претходне три деценије. Пре тога је упорни Матија Кантакузин, никако не пристајући да се растане од својих царских претензија, из практичних разлога – да би се с њим могло лакше преговарати – доведен са Лезбоса у Епивате.[969] У тамошњој тврђави упpriличен је сусрет оца и сина, договор у који је Јован V Палеолог полагао велике наде. У прелиминарним разговорима монах Јоасаф је настојао да наговори зета да Матију пусти из затвора, али је овај то условљавао абдикацијом свог заточеника.[970]

Захтеви које је изнео Јован V Палеолог, по његовог шурака, додуше, врло неповољни, били су ипак сасвим разумљиви и оправдани. Матија Кантакузин, међутим, није на њих пристајао, а његова непопустљивост је ишла чак дотле да је, наводно, био спреман да доживотно борави у заточеништву.[971] Одавно помирен да је породица Кантакузин изгубила битку за трон ромејских царева, свестан колики су били самољубље, амбиција и тврдоглавост његовог сина-првенца, монах Јоасаф се спремно ухватио укоштац са још једним великим изазовом своје политичке каријере. Тамна хаљина подвижника и вишегодишња одсутност из главних збивања у Царству нису умртвиле његов несвакидашњи дипломатски дар, који је поново блеснуо у старом сјају. Својим самоувереним наступом, налик на солилоквијум у коме су се до крајњих граница размахале снага и убедљивост његових аргумената, спретним позивањем на неке аналогије из прошлости, а пототово речитим наглашавањем синовљевог безнадежног положаја, Јован Кантакузин је сломио узалудни отпор најстаријег сина.[972]

---

[968] Cant. III, 341–345. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 107, 117.

[969] Cant. III, 345 саопштава да је Матија Кантакузин у Епивате дошао са Тенедоса. Међутим, верујемо да такав податак на би требало да ствара недоумицу, будући да је разложно претпоставити да се на путу од Лезбоса према Епиватима извесно време задржао и на овом другом острву.

[970] Cant. III, 336–340. Уп. Максимовић, *Политичка улога*, 149.

[971] Cant. III, 346. Уп. Максимовић, *Политичка улога*, 149.

[972] Cant. III, 347–356. Уп. Максимовић, *Политичка улога*, 149; Nicol, *Kantakouzenos*, 117–118.

Мада свестан да другог избора заправо није ни имао, Матија Кантакузин се нерадо сагласио – улог, а то је у овом случају била круна византијског цара, био је збиља исувише велики – са условима који су од њега тражени, подсетивши, мада то више није било ни од каквог значаја, да такав уступак чини из обзира и љубави које син гаји према оцу.[973] Још једна дилема која је попут море притискала Царство напокон је била отклоњена, а Јован Кантакузин се тријумфално вратио на политичку позорницу Византије да на њој остане, на овај или онај начин, све до своје смрти у јуну 1383. године.

И, најзад, по свој прилици у децембру 1357. године, уследио је коначни расплет у сукобу Јована V Палеолога и Матије Кантакузина, завршни чин у борби два царска рода за круну византијског василевса.[974] На свечану церемонију која је одржана у Епиватима сјатили су се готово сви духовни и световни великодостојници Царства: поред царева и царица, цариградског и јерусалимског патријарха, присутни су били и многобројни епископи и сенатори.[975] Матија је, додуше, за себе сачувао царску титулу – она се, у ствари, и није могла изгубити или „укинути" (приме-

---

[973] Cant. III, 356. Уп. Максимовић, *Политичка улога*, 149.

[974] Питање хронологије Матијиног заробљавања, дужине његовог заточеништва и датовања споразума у Епиватима, створило је у историографији доста недоумица и следствено томе мноштво различитих хипотеза, али у исто време, бар је такав наш утисак, није и коначно разрешило постојеће дилеме. Нисмо убеђени да и хронологија за коју се ми залажемо може ставити тачку на постојећа размимоилажења међу истраживачима, јер као и остале претпоставке није у стању да нађе било какво поуздано временско упориште у расположивим изворним подацима. Сматрамо да је до похода Матије Кантакузина против Срба и његовог заробљавања дошло током јуна 1357. године (Greg. III, 564 говори о времену жетве), што значи да за његово преузимање од стране Јована V Палеолога, раздобље заточеништва и најзад споразум у Епиватима остављамо период од безмало шест месеци. У противном би се морала допустити могућност да је његово заробљеништво потрајало читавих годину и по дана, а то нам се ипак чини да би било мало превише. Nicol, *Kantakouzenos*, 118 такође предлаже да се договор у Епиватима датује у децембар 1357, али он верује да је Матија Кантакузин био заробљен још 1356. године. Parisot, *Cantacuzène*, 385 и Charanis, *Strife*, 286 склони су да споразум двојице царева ставе у 1358, а Meyendorff, *Projets*, 151 у почетак 1359. године. За остала мишљења в. Максимовић, *Политичка улога*, 150 н. 45–46. Ту нам није од помоћи ни занимљив податак из писма које је Јован V Палеолог упутио папи Инођентију VI, 7. новембра 1357. године, и у коме каже да је држао заробљеног Матију Кантакузина и чланове његове породице. Ова хронолошка индиција, наиме, не обара, али и не оснажује, ниједну од изнесених претпоставки. Писмо је објављено у књизи Smet, *Life of Peter Thomas*, 76–80, а ново издање публиковано је у Acta Innocentii VI, № 109 200–203.

[975] О споразуму у Епиватима говори једино Cant. III, 356–358.

ре из блиске прошлости су пружали Андроник II и сам Јован Кантакузин) – али се морао одрећи претензија на највишу власт, што је истовремено значило да је једини законити василевс чији би синови требало да наследе престо остао Јован V Палеолог.[976]

Што се тиче самог владајућег цара, наведени услови су били и најважнији јер су га непосредно прогласили за победника у окршају са породицом његовог таста. До краја византијске историје василевси су били искључиво из рода Палеолога. У тој светлости посматрани, извесни уступци које је учинио шураку можда и јесу били израз његове попустљивости, с обзиром на то да је супарника држао заточеног и да је био у могућности да диктира још строже услове. Они, ипак, нису били потребни, јер ни на који начин нису дирали у неприкосновеност права Јована V. На церемонији у Епиватима Матија Кантакузин је дао своме зету свечану заклетву верности,[977] која је требало да представља јемство да ће се уговорне обавезе строго поштовати, а било је и предвиђено да он има првенство над свим василевсовим синовима изузев Андроника Палеолога. И ова одредба, премда прилично примамљива, није одмакла даље од пуког изражавања почасти и као таква није имала никакву практичну конотацију која би на било који начин могла угрозити неповредивост регалија које су припадале дому Палеолога.

Синови Матије Кантакузина, Јован и Димитрије, били су удостојени највиших дворских титула десптота, односно севастократора.[978] После споразума у Епиватима, најстарији син Јована Кантакузина, чије се име из разумљивих разлога све мање сретало у изворима, живео је у Цариграду нешто више од три године, а онда 1361. са оцем и читавом породицом заувек напустио престоницу и отишао код брата Манојла у Мореју.[979] Јован V

[976] Уп. Максимовић, *Полиӣичка улоīа*, 150 н. 46 (са прегледом старије литературе); Nicol, *Kantakouzenos*, 117–118.

[977] Под помало замагљеним околностима ову је заклетву Матија Кантакузин поново дао убрзо после 8. октобра 1364. године, дакле на самом почетку другог понтификата Филотеја Кокина (1364–1376). В. MM I, № 194 448–450. Cf. Darrouzès, *Regestes*, V, № 2462. Можда је свечана заклетва обновљена јер је у међувремену умро патријарх Калист, који је приликом договора у Епиватима био главни сведок из редова цркве, па је и пред новим (у ствари такође „старим" поглаварем будући да је Филотеј Кокин већ био на челу византијског свештенства) патријархом требало да Матија Кантакузин потврди своју оданост и „потчињеност" Јовану V Палеологу, али и његовом сину Андронику.

[978] Cant. III, 358. Уп. Ферјанчић, *Десӣоӣи*, 110; Verpeaux, *Hiérarchie*, 430 n. 58; Nicol, *Kantakouzenos*, Nos 49–50 157, 158; Ферјанчић, *Севасӣокраӣори*, 187–188.

[979] Nicol, *Kantakouzenos*, 118. Сачувало се и једно писмо непознатог аутора упућено Матији Кантакузину у коме се спомиње и познати антипаламит Јован Кипарисиот. В. A. Constantinides Hero, *An unknown Letter to Matthew Kantakouzenos*,

Палеолог, на другој страни, могао је бити у потпуности задовољан коначним исходом надметања са опасним Кантакузинима јер је отклонио главну опасност која је готово од његовог рођења лебдела и претила да му ускрати право на круну његових предака. Свечаност у Епиватима означила је и крај византијских међусобица које су још од смрти Андроника III (јуна 1341), уз извесне прекиде додуше, потресале Царство. Пуних шеснаест година, наиме, трајале су борбе једног исцрпљујућег грађанског рата у коме је решавана судбина наслеђа ромејског престола. Стога и Византија из 1357. у много чему није више била ни налик оној из 1341. године: ослабљена и смањена, лишена животне снаге, није више могла да се достојно супротстави иоле озбиљнијем супарнику.

Неусӣех у Мореји

Мање успешан од борбе за византијску круну био је покушај Јована V Палеолога да под своју непосредну власт стави удаљену Мореју. На неки начин био је то још један од окршаја против породице Кантакузина будући да је Манојло, млађи син Јована VI, већ неколико година веома успешно владао тамошњим областима и да је мудром и спретном политиком припремио све предуслове за велики успон ромејског Пелопонеза у наредним десетлећима. На самом почетку своје самосталне владавине, Јовану V Палеологу се пружила могућност да се умеша у прилике у Мореји, пошто су локални феудалци, ободрени сменом на византијском престолу и одласком Јована VI Кантакузина, помислили да је дошао тренутак да се ослободе чврсте руке Манојла Кантакузина. Разборито је претпоставити да је ромејски деспот у настојањима да потпуно среди стање на византијском Пелопонезу, осим опрезне политике према латинским суседима,[980] прибегавао и строгим мерама упереним против било каквог испољавања феудалне самовоље, методама које су се приближавале суровости.[981]

Јован V Палеолог није много оклевао већ је покушао да одмах искористи тренутак нестабилности на византијском Пелопонезу који му је

Harvard Ukrainian Studies 7 (1983) /= *Okeanos. Essays presented to Ihor Sevčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*/ 280–288. Уз известан опрез, издавач ову епистолу, у којој се алудира на злехуду судбину онога коме је упућена, датује у јесен 1365. године. И, што је нарочито занимљиво, из писма сазнајемо да упркос свему Матија Кантакузин није престајао да снује о царском престолу чак ни у „часном изгнанству" у далекој Мореји.

[980] Zakythinos, *Despotat*, I, 106.

[981] Медведев, *Мистра*, 28.

отварао врата великог циља да под своју непосредну власт доведе и тамошње области. За управнике Мистре и читаве Мореје наименовао је браћу Михаила и Андрију Асене и упутио их почетком 1355. године да преузму своје нове дужности.[982] Потпомогнути незадовољим месним великашима, они су у снажној офанзиви потпуно потиснули Манојла Кантакузина, који се грчевито бранио из тешко приступачне Мистре.[983] Упркос свим недаћама, син Јована Кантакузина одолео је нападачима, тако да је подухват браће Асена пропао, па се и Јован V Палеолог морао помирити, вероватно врло невољно, са суверенoшћу пелопонеских поседа свог млађег шурака.[984]

Тако се догодило да је Цариград са околином представљао ослонац владајуће династије Палеолога, док је Мореја постала упориште срушене царске породице Кантакузина. Оваква прерасподела снага, која је била и нешто више од симболичне, могла је на својеврстан начин чинити и неопходну равнотежу између два амбициозна ромејска рода којима је смањена територија Царства умногоме омеђивала ипак неугашене големе претензије. Права осека података у сачуваном изворном материјалу о односима Цариграда и Мистре у потоњем раздобљу вероватно указује на чињеницу да међу њима није било већих спорова – после неуспеха са почетка своје владавине Јован V Палеолог извесно време није могао да планира било шта озбиљније на тој страни, а касније га је заузетост тешкоћама због турске опасности приморавала да потпуно заборави сваки покушај да византијској Мореји наметне своју вољу – а истовремено такво одсуство вести, чини се, још је речитији знак да су везе између престонице на Босфору и далеког Пелопонеза биле веома слабе.

Нешто већа живост могла се приметити на релацији између Мистре и цариградске патријаршије, при чему је, наравно, исихазам Јована Кантакузина и васељенских патријараха чинио ону нит која их је повезивала. Тако је један акт Филотеја Кокина из јуна 1365. године, у коме се бираним речима казује о црквеној делатности Манојла Кантакузина, убедљиво сведочанство о узајамној благонаклоности која је одликовала

---

[982] Cant. III, 88–89. Cf. Zakythinos, *Despotat*, I, 99–100; Максимовић, *Политичка улога*, 148; Nicol, *Kantakouzenos*, 123; Bon, *La Morée Franque*, 222–223; Weiss, *Joannes Kantakuzenos*, 51 погрешно датује ову кампању већ у 1352. годину; Miller, *History*, 370–371; Медведев, *Мистра*, 28 преузима датовање Г. Вејса за које сматрамо да је потпуно неприхватљиво. О браћи Андрији и Михаилу Асенима в. Божилов, *Асеневци*, бр. 20 и бр. 21, 312–313.

[983] Cant. III, 89, додуше, не помиње име града у који се повукао Манојло Кантакузин али Медведев, *Мистра*, 28 с правом, чини нам се, сматра да се ради заправо о Мистри.

[984] Медведев, *Мистра*, 28.

односе ромејске Мореје и екуменских поглавара у граду Константина Великог.[985] Међутим, то није могло да допринесе да везе између двају подручја Византије буду барем мало блискије и непосредније. Напротив, два дела једног организма, без обзира на чињеницу да су они то били само формално, у још већој усамљености настављала су да живе сасвим независно један од другога.

Приближавање Трапезунтском царству

Почев од друге половине XIV столећа дошло је до крупних и суштинских промена у односима између Византије и Трапезунтског царства. Најпре ваља напоменути да је за понтску државу после 1355. године, када су забележени последњи покушаји да се оспори власт младог Алексија III Великог Комнина,[986] наступио период мира у коме су се полако превазилазиле последице дуготрајног грађанског рата и учвршћивао пољуљани ауторитет царске власти. Без обзира на губитак извесних територија, трапезунтска царевина је била кадра да очува своју независност, што се граничило са подвигом с обзиром на чињеницу да се налазила у турском окружењу. До изражаја је почела да долази волшебна способност склапања политичких бракова тамошњих принцеза, о чијој су засењујућој лепоти почеле да се испредају легенде, са околним муслиманским владарима.

Византија је, на другој страни, из грађанског рата изишла 1357. године, али је, за разлику од свог цивилизацијског сабрата са Понта, морала да се суочи са систематском османлијском офанзивом у Европи коју није било могуће зауставити. То је имало за последицу даље слабљење Царства, без неких озбиљнијих изгледа да ће ствари у ближој будућности кренути набоље, а истовремено представљало и нови мост зближавања двеју држава истог културног круга. Истини за вољу, таква је тенденција постојала и у ранијим годинама, додуше приметно поколебана несталношћу прилика и несигурношћу царске власти које су изазивали дуготрајни грађански ратови како у Цариграду, тако и Трапезунту. Новонастала ситуација је зато још више нагласила неопходност добрих

---

[985] MM I, № 214, 472–474. Cf. Darrouzès, *Regestes*, V, № 2492; Zakythinos, *Despotat*, II, 298; Медведев, *Мистра*, 29.

[986] Те године је бивши цар Михаило безуспешно покушао да се врати на трапезунтски престо, а такође су и угушени неки покрети аристократије уперени против централне власти. В. Panaret. 71. Уп. Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 91.

међусобних односа. При томе, није наодмет устврдити да ниједна од страна, уколико су разборито гледале на постојећи поредак ствари, није имала много илузија у могућност да једна другој значајније помогну.

Веома важну новину у узајамним односима двеју држава, која је све више долазила до изражаја у другој половини XIV столећа, чинило је, осим међусобног зближавања, официјелно признање царске титуле Великим Комнинима, акт којим је у прошлост пресељена дотадашња суревњивост Византијског и Трапезунтског царства. Познато је, наиме, да су до 1282. године владари грчке државе на јужној црноморској обали употребљавали титулатуру својствену византијским василевсима: *en Hristo to theo pistos basileus kai autokrator Romaion*. Међутим, од времена када се Јован II Велики Комнин оженио Евдокијом, ћерком Михаила VIII Палеолога, поменута формула је била преиначена и гласила *en Hristo to theo pistos basileus kai autokrator pases Anatoles Iberon kai Perateias ho Megas Komnenos.*[987] У другој половини XIV века, када византијско-трапезунтски односи попримају све пријатељскија обележја, дакле у новој клими и као последица зближавања, све се више признавала царска титула владарима у понтској држави, будући да је некадашња конкуренција постајала бепредметна. То се посебно могло опазити и код ромејских писаца XV столећа Георгија Сфранциса, Дуке, Лаоника Халкокондила и Михаила Критовула. Они говоре о трапезунтским царевима док за њихову државу користе термин *basileia.*[988]

У складу са наглашеном политиком приближавања понтској царевини, Јован V Палеолог је, као својевремено и Јован VI Кантакузин уосталом, настојао да успостави и породичне везе са династијом Великих Комнина. Тако је 22. јануара 1358. у Трапезунт стигао василевсов изасланик Јован Леонтостит.[989] Две године касније, дакле 1361, он је поново у царево име преговарао о склапању брака са трапезунтском принцезом.[990] Да су се преговори одвијали релативно успешно сведочи и долазак емисара Алексија III Великог Комнина, а то су били велики логотет Георгије Схоларије и знаменити хроничар, протосеваст и про-

---

[987] Тако се, на пример, потписао Алексије III Велики Комнин у хрисовуљи Венецији у марту 1364. године. B. D. Zakythinos, *Le chrysobulle d'Alexis III Commnène empereur de Trébizonde en faveur des Vénitiens*, Paris 1932, 37. О читавом питању посебно је расправљао С. Карпов, *Трапезундская империя в византийской исторической литературе XIII–XV вв*, Виз. врем. 35 (1973) 158 сл.

[988] Карпов, н. д. 161–162.

[989] Panaret. 72. О Јовану Леонтоститу знамо једино на основу података из хронике Михаила Панарета. В. PLP 6 (1983) № 14724.

[990] Panaret. 73. Уп. Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 91.

тонотарије Михаило Панарет, који су се у априлу 1363. године обрели у Цариграду.[991] Истини за вољу, њихов долазак у византијску престоницу био је добрим делом мотивисан и новом опасношћу по трапезунтски престо. Најпре је у марту 1362. године некадашњи цар Јован III неуспешно покушао да преузме власт у понтској држави – још на путу, у Синопи, умро је од куге – али овога пута, важно је истаћи, без помоћи Цариграда. Потом је његов син, који се налазио у трапезунтском затвору, побегао у Кафу, а одатле у Галату, имајући намеру да уз помоћ Ђеновљана угрози престо Алексију III Великом Комнину.[992]

Управо је овако неповољан расплет догађаја морао да узнемири и кругове блиске трапезунтском цару и умногоме услови долазак изасланика на византијски двор. Тамо су Георгија Схоларија и Михаила Панарета врло благонаклоно примили Јован V Палеолог, монах Јоасаф, за кога хроничар Трапезунтског царства каже *kai to basilea kyr Ioasaf monahon ton Kantakouzenon*, потом патријарх Калист, царице и синови василевса. Утаначено је да Манојло Палеолог буде ожењен ћерком Алексија III, али су поклисари понтске царевине, узрујани због боравка могућег претендента на трапезунтски трон у оближњој Галати, нашли времена да посете и тамошњег ђеновљанског капетана и подесту Леонарда де Монталда.[993] Међутим, предвиђени брак Манојла Палеолога и ћерке Алексија III Великог Комнина, о коме ће бити више речи у поглављима која следе, никада није остварен.

„Сусрет" са Западом

Средином XIV столећа и у годинама које следе дошло је до значајног сусрета византијских интелектуалаца и одређених тековина западне цивилизације, пре свега до упознавања елитних умних кругова Царства са латинским богословљем. Сусрет, до кога је дошло захваљујући преводима појединих латинских писаца, пре свега Томе Аквинског, представљао је за извесне слојеве ромејских духовних посленика право откровење. Но, осим радости новооткривених сазнања, он им је донео и својеврсно осећање потиштености, што је можда био само други назив за повређе-

[991] Panaret. 74.

[992] Ibid.

[993] Ibid. 74–75. B. Dölger, *Regesten*, V, № 3092. Cf. Chrysanthos, *Ekklesia*, 327; Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 91. Занимљиво да Balard, *La Romanie génoise*, II, 900 међу подестама у Галати не наводи Леонарда де Монталда, већ после једног ђеновљанског функционера за 1361. следећег наводи тек за 1367. годину.

ну таштину, због спознаје да Запад у интелектуалним дометима није само достигао Ромеје већ и знатно испредњачио. Стога се за овај сусрет, тачније речено радило се о процесу који и није трајао одвећ дуго, може истаћи да је по много чему био отрежњавајући и да је у себи носио елементе судбоносног.

Дуго уљуљкивани свешћу о неприкосновеној надмоћности византијске културе, успавани сопственом самодовољношћу и неспорним вишевековним престижом, Византинци су се добровољно затварали у херметичну духовну средину, неспремну и невољну да апсорбује, чак ни региструје тековине других савремених цивилизација. Из тих разлога је ромејски интелектуални врх заузимао ниподаштавајући став према духовним могућностима и дометима других народа, па чак и у односу на Запад, сматрајући Латине неспособним да се уздигну изнад својих војничких и комерцијалних послова.[994] Својевремено је такав став заступао и сам Нићифор Григора, с подсмехом говорећи да се западњаци налазе тек у предворју науке. Вишеструки су били разлози охолих и разметљивих, а показало се и потпуно неумесних погледа ромејских интелектуалаца на средњовековну цивилизацију Запада. Брига за очување властите ексклузивности, предрасуде о дометима латинске филозофске мисли, једна врста тешко пробојног конзервативизма, знатан удео познате византијске ксенофобије, успављујућа самозаљубљеност помешана са искључивошћу, као и, једноставно, пука необавештеност – редослед наведених разлога могао је бити и сасвим другачији – све је то, у већој или мањој мери наравно, доприносило да став водећих интелектуалних кругова Царства буде у тој мери негативан према своме западноевропском антиподу. Пре свега, ваља подсетити, у Византији је постојао негативан однос према латинском језику те је и, следствено томе, његово познавање, чак и међу најистакнутијим људима од пера, било, најблаже речено, недовољно и оскудно.

Позната је чињеница да је са појавом Максима Планудa у другој половини XIII столећа започело ново раздобље у превођењу списа с латинског на грчки језик. Његово је занимање, међутим, превасходно било везано за класичну литературу – зна се да је преводио Овидија, Боеција, Цицерона, Августина и Јувенала[995] – а знатно мање за радове богословског садржаја. Ипак, и овај краткотрајни полет у интересовању за дела

[994] Овакву оцену о Латинима, прилично строгу и ниподаштавајућу, која је међу Ромејима по свој прилици била веома распрострањена саопштава Димитрије Кидон у свом чувеном спису који се у литератури означава као *Апологија* I. B. Mercati, *Notizie*, 365. Уп. Мајендорф, *Византијско богословље*, 128.

[995] Медведев, *Гуманизм*, 162; Kianka, *Demetrius Cydones*, 97–98. Такође в. J. Irmscher, *Cicero and Byzantium*, BSl 20 (1959) 28–39.

латинске провенијенције, показало се, био је кратког даха, па је смрћу Максима Плануда (1305) замрло и превођење латинских класика.[996] Андроник II Палеолог, василевс који је у већем делу своје владавине као изразити противник уније био антилатински расположен, није подржавао такву делатност. Требало је да прође пола столећа да поново оживи превођење са латинског, а самим тим и византијско занимање за тековине западне цивилизације.

Овога пута, кључну улогу одиграо је углавном Димитрије Кидон, али је важан подстицај дошао заправо од Јована VI Кантакузина. Припремајући се за један црквени сабор на коме би коначно био разрешен спор између хришћанског Истока и Запада - о томе је велики цар сањао готово читавог живота - византијска страна је настојала да што боље упозна латинско богословље, како би што спремније дочекала тај еклисиолошки диспут у коме је, веровало се, била кадра да постигне победу. Зато је Димитрије Кидон не само са одобрењем, него и уз чврсту подршку Јована Кантакузина - то је још једно сведочанство о ширини погледа и далекосежности политике василевса који је обележио читаву епоху - својски прионуо на посао, не сањајући да ће та делатност умногоме утицати да из корена промени нека своја схватања и фундаментална научна становишта. Претходно је под будном пажњом једног доминиканца из Галате, где су припадници овог монашког реда римокатоличке цркве имали снажно упориште,[997] овладао неопходним знањима из латинског језика и припремио се за нимало лак посао превођења тешких богословских текстова. Јер, Димитрије Кидон се латио превођења на грчки језик монументалних дела Томе Аквинског *Summa theologiae* и *Summa contra gentiles*, у којима су била сабрана целокупна достигнућа латинске богословске мисли, као и мањег теолошког списа *De rationibus fidei*.

Сматра се да је рад на овим преводима потрајао око девет година, од 1354. до 1363, будући да се радило о збиља големом подухвату.[998] На тај је начин омогућено византијској читалачкој публици - наравно да се претежно радило о њеним водећим интелектуалцима - да се поближе упозна са делом Томе Аквинског. Значајно је поменути и то да је за самог

[996] Kianka, *Demetrius Cydones*, 98.

[997] О учвршћивању доминиканског реда у ђеновљанској Галати в. R. Loenertz, *Les établissements dominicains de Péra-Constantinople*, EO 34 (1935) 332-349 (= *Byzantina et Franco-Graeca*, 209-226).

[998] Kianka, *Demetruis Cydones*, 102. О преводима дела Томе Аквинског на грчки в. Papadopoulos, *Philothomistai*, 23 sq.; S. Papadopulos, *Thomas in Byzanz: Thomas-Rezeption und Thomas-Kritik in Byzanz zwischen 1354 und 1453*, Theologie und Philosophie 49 (1974) 274-304.

Димитрија Кидона овај „сусрет" са томизмом био право откровење, један од оних који носе печат судбоносног. Догодило се тако да је један од некада најватренијих поборника ортодоксије, у младости непоколебљиви православац, свесрдно пригрлио тековине западног богословља, оличене у гигантском ауторитету Томе Аквинског.[999]

Међутим, није Димитрије Кидон био једини од византијских учењака који се нашао затечен неочекиваним открићем да је заправо томизам, у ствари, више „грчки" него паламизам.[1000] Тешко је поверовати да таква спознаја није била у исто време и поразна за кругове ромејских људи од пера јер је немилосрдно рушила један мит који је, показало се то веома јасно, временом израстао у истинску предрасуду. Сазнање да је латински Запад, а посебно Италија, последње прибежиште непатвореног хеленизма свакако није могла да годи таштини византијских духовних посленика.[1001] Можда је та изненадна занесеност латинском филозофском мишљу била донекле и претерана, али је сигурно само да је превалила заиста дуг пут од најгрубљег потцењивања до праве егзалтације. Због тога не треба да чуди да је Димитрије Кидон можда већ 1357. године примио римокатоличку веру. У сваком случају, он и један од његових најближих пријатеља и истомишљеника, Јован Ласкарис Калофер, до пролећа 1365. године постали су ренегати.[1002] Био је то само један од начина на који су византијски људи од науке, мислимо, наравно, на оне спремне да прате сложена духовна кретања на тлу Западне Европе, изражавали своје незадовољство због интелектуалне климе у Царству.

Негде у ово време, дакле почев од друге половине XIV столећа, долази и до других занимљивих промена у духовном животу Византије, пре свега у ономе који је био својствен Цариграду. Те су промене, уосталом као и готово све што се догађало на интелектуалном плану, биле тесно

---

[999] О томе посебно в. F. Kainka, *Demetrius Cydones and Thomas Aquinas*, Byz. 52 (1982) 264–286.

[1000] Мајендорф, *Византијско богословље*, 129.

[1001] Исто 128.

[1002] Својевремено је још Loenertz, *Recueils*, 111 на основу једног писма које је папа Урбан V написао 18. априла 1365. године – писмо је публиковао Halecki, *Un Empereur*, 363–364 – сматрао да је тада дошло до верског преобраћања двојице истакнутих византијских интелектуалаца. Такво датовање прихвата Поляковская, *Димитрий Кидонис и Запад*, 48; иста, *Мысль*, 72. Мајендорф, *Византијско богословље*, 129 истиче да је Димитрије Кидон око 1365. године незванично приступио римокатоличкој цркви. Међутим, Kianka, *Demetrius Cydones*, 142–146 после пажљиве анализе расположивих извора, склона је да верује да је Димитрије Кидон прешао у римокатоличку веру већ 1357. године. Eszer, *Johannes Laskaris Kalopheros*, 253 сматра да је Јован Ласкарис Калофер 1356. године драговољно пристао на конверзију.

повезане са исихазмом. Не треба посебно наглашавати ноторну чињеницу да је тријумф Григорија Паламе за византијске хуманисте значио праву катастрофу.[1003] Јер, познато је, ромејски хуманисти су се регрутовали првенствено из редова антипаламита. Зато за све њих византијска престоница с временом постаје неблагонаклона средина и не дозвољава им да се размахну на прави начин, а то новорођено осећање тескобе и спутаности за коначни исход има и једну веома занимљиву промену. Док су се крајем XIII и посебно у првој половини XIV столећа из провинције сливале у Цариград најбоље научне снаге, па је византијска престоница била збиља духовно жариште и права интелектуална метропола хришћанског Истока – ваља подсетити да су скоро сви престонички људи од пера тога времена били заправо дошљаци из провинција[1004] – дотле је, почевши од друге половине XIV века, а особито током XV столећа, дошло до супротног процеса. Најумнији људи Царства, ношени снагом сопствене духовне радозналости, али и одређеним негостољубљем Цариграда, хитали су из ромејске престонице не само у провинцију него и на Запад, чиме је отворен егзодус Византинаца на ову страну.

Другим речима, боравак хуманиста у „царици градова", због њиховог антипаламитског става, постајао је све више непријатан, па би се без претеривања могло рећи и несигуран. Очигледан, помало свиреп доказ за такву атмосферу у Цариграду пружала је судбина Нићифора Григоре, који је последње године живота провео у правом кошмару. У жељи да га по сваку цену разобличе, паламити се нису либили ни најнекоректнијих спекулација, па су из њихових списа избацивали поједине делове, вадили их из контекста и, уопште, прибегавали нечасним интервенцијама у текстовима. Када ни то није донело прижељкиване резултате – непоколебљив у својим ставовима, знаменити полихистор је одолевао правој хајци коју су против њега покренули следбеници исихазма – чак су му претили да ће његова дела бити јавно спаљена, што је за таквог интелектуалца, који је био изразити *homme de lettres*, било страшније него претња физичком смрћу. О страхоти таквог притиска сведочи и чињеница да је Нићифор Григора у неколико наврата, тортуром доведен на ивицу духовних снага, покушао да се убије. Најзад, после његове смрти, која се не може баш поуздано датовати – свакако пре 1361. године – паламити су, озлојеђени тврдоглавошћу свог богословског неистомишљеника, његово тело вукли по престоничким улицама.[1005] Тако суров крај

[1003] Мајендорф, *Византијско богословље*, 128.
[1004] Медведев, *Гуманизм*, 37–38.
[1005] Guilland, *Essai*, 50–54; Nicol, *Last Centuries*, 241; Медведев, *Гуманизм*, 36.

водећег византијског научника, премда представља застрашујући екстрем у нетолерантности цариградске интелектуалне средине, умногоме одсликава ондашњу престоничку атмосферу у којој су доминирале присташе исихазма као покрета најжешћег православног зилотизма.

Преводи главних теолошких текстова Томе Аквинског могли су да буду од велике користи и за супротну страну, дакле не за ромејске хуманисте, којима су били превасходно намењени, него и за паламите. Димитрије Кидон се није зауставио само на превођењу дела највећег богословског ауторитета на Западу него је преводио и разне списе религијске садржине чији су аутори, на пример, били Анселм Кентерберијски, блажени Августин или Риколдо де Монте Кроче.[1006] Неки од паламита су покушали да превазиђу дилему између паламизма и томизма, што је значило да премосте тешко савладиви јаз, а међу њима се издвајао Нил Кавасилас. Угледни богослов и наследник Григорија Паламе на солунској митрополитској столици – обично се узима да је „отац" исихазма преминуо 14. новембра 1359. године, мада тај традиционални датум није утврђен најстрожим историјским доказима[1007] – био је први међу Грцима који је овладао свим тајнама латинске теологије, а истовремено писао у корист паламизма и против фамозног *filioque*.[1008]

Остали ромејски духовници који су одлично владали латинским богословљем, а којих је према крају византијске историје било све више, одликовали су се, наравно, антипаламитским гледиштима. Слична оцена, изречена о Нилу Кавасиласу, може се донекле применити и на Јосифа Вријенија, богослова из каснијег времена, који је до краја остао изразити противник сваког догматског компромиса са латинским Западом.[1009] Уопште, у Византији друге половине XIV и прве половине XV столећа сасвим је примењива и умесна подела у литератури, према којој се део ромејских духовних посленика углавном може сврстати у две групе: филотомисте и антитомисте.[1010] Тако у прве можемо убројати браћу Кидоне, Димитрија и Прохора, потом Манојла Калекаса, па браћу Андрију и Максима Хрисоверге, док би

[1006] Мајендорф, *Византијско богословље*, 128–129; Kianka, *Demetrius Cydones*, 109–113, 114–115, 115–117.

[1007] Основна литература о Григорију Палами дата је у н. 350 другог одељка првога поглавља. Такође в. PLP 9 (1989) № 21546, где се као датум смрти наводи 14. новембар 1357. године. У сваком случају православна црква прославља 14. новембар као дан свог великог светитеља.

[1008] Мајендорф, *Византијско богословље*, 130. О Нилу Кавасили в. PLP 5 (1981) № 10102. Такође в. Beck, *Kirche*, 727–728; Papadopoulos, *Philothomistai*, 121–128.

[1009] Мајендорф, *Византијско богословље*, 130. О Јосифу Вријенију в. Beck, *Kirche*, 751–752; Papadopoulos, *Philothomistai*, 139–143; PLP 2 (1977) № 3257; Hunger, *Literatur*, I, 209 sq. II 255, 274.

[1010] Papadopoulos, *Philothomistai*, 73 sq.

другој скупини, такозваним антитомистима, припадали, осим Варлаама из Калабрије, Нил Кавасилас, Матија Анђео Панарет, Макарије, митрополит Анкаре, Филотеј Кокин, Јосиф Вријеније и Калист Ангеликудис.[1011]

Занимљиво је напоменути и да су неретко византијски интелектуалци пролазили кроз различите фазе или доживљавали разнолике еволуције. У том смислу су веома илустративни примери судбина Димитрија Кидона и Николе Кавасиласа. У младости ревносни следбеници православља, врло нерасположени према латинском Западу, за владе Јована VI Кантакузина су заједно стекли лепу политичку каријеру, а потом су се умногоме разишли. Док се Димитрије Кидон окренуо Западу и искрено био опчињен латинском цивилизацијом, дотле се Никола Кавасилас, сестрић митрополита Солуна Нила Кавасиласа, ватрено и здушно ставио у службу традиционалног и патристичког светотајинског богословља.[1012] О томе речито сведоче његова главна богословска дела *О живоѿу у Хрисѿу* и *Тумачења свеѿе лиѿурīије*.[1013] Као што се може видети, збивања која су се тицала духовног живота Царства била су, почев од друге половине XIV столећа, особито занимљива и умногоме различита од догађаја из ранијих епоха.

[1011] О Калисту Ангеликудису, монаху из Мелника и огорченом противнику уније в. S. Papadopoulos, *Kallistou Aggelikoude kata Thoma Akinatou*, Athina 1970; PLP 1 (1976) № 145.

[1012] Мајендорф, *Визанѿијско боīословље*, 131. О Николи Кавасили Хамаету в. S. Salaville, *Le christocentrisme de Nicolas Cabasilas*, EO 35 (1936), 129–167, 421–427; Loenertz, *Chronologie*, 205 sq. (= *Byzantina et Franco-Graeca*, I, 303 eq.); M. Lot-Borodine, *Un maître de la spiritualité byzantine au XIVe siècle: Nicolas Cabasilas*, Paris 1958, 11 sq.; Beck, *Kirche*, 780–783; P. Miquel, *L'expérience sacramentelle selon Nicolas Cabasilas*, Irénikon 38 (1965) 176–182; A. Angelopoulos, *Nikolasos Kabasilas Hamaetos. He zoe kai to ergon autou*, Analekta Blatadon 5, Thessaloniki 1970; М. Поляковская, *О памфлете Николая Кавасилы*, АДСВ 7 (1971) 149–158; М. Поляковская, *Энкомий Николая Кавасилы как исторический источник*, АДСВ 9 (1973) 77–88; P. Nellas, *He peri dikaioseos didaskalia Nikolaou tou Kabasila. Symbole eis ten Orthodoxon soterologian*, Peiraieus 1975; Idem, *Hai theologikai pegai Nikolaou tou Kabasila. Anaforai kai exarteseis*, Kleronomia 7 (1975) 327–344; C. Tsirpanlis, *The liturgical theology of Nicolas Cabasilas*, Theologia 46 (1975) 183–197, 429–445, 543–555; C. Tsirpanlis, *The mystical theology of Nicolas Cabasilas*, Theologia 46 (1975) 836–850, 47 (1976) 85–104; М. Поляковская, *Взгляды Николая Кавасилы на ростовщичество*, АДСВ 13 (1976) 83–96; М. Поляковская, *Этические проблемы „Слова против ростовщиков" Николая Кавасилы*, АДСВ 14 (1977) 77–84; G. Dennis, *Nicholas Cabasilas Chamaetos and His Discourse on Abuses Committed by Authorities Against Sacred Things*, Byzantine Studies 5 (1978) 80–87 (= VR, *Byzantium and the Franks 1350–1420*, London 1982) C. Tsirpanlis, *The Career and Writings of Nicolas Cabasilas*, Byz. 49 (1979) 414–427.

[1013] А. Ангелопулос, *Учење Николе Кавасиле о живоѿу у Хрисѿу*, Београд 1967, 7 сл. (ова књига се појавила у преводима на неколико језика). Такође в. B. Bobrinskoy, *Onction chrismale et vie en Christ chez Nicolas Cabasilas*, Irénikon 32 (1959) 6–22.

Опадање централне власти

Изненадна смрт Стефана Душана представљала је, већ је речено, догађај са далекосежним последицама за збивања на Балканском полуострву, иако одмах по његовом упокојењу није дошло до распада огромне али и хетерогене српске државе. Остаје, међутим, неспорно да су ојачале центрифугалне силе, поготово у новоосвојеним областима. То се пре свега односило на Тесалију, подручје које је прво измакло испод скиптра новог српског цара Стефана Уроша (1355–1371), сина и наследника Стефана Душана. У овом случају се нестанак моћног господара Срба, који је годинама веома опасно угрожавао византијске интересе, несрећно подударио са смрћу кесара Прељуба, српског намесника у Тесалији. По свој прилици, овај је великаш преминуо последњих дана децембра 1355. године или на самом почетку 1356. године.[1014]

Околност да је Тесалија, област којој су географски положај и конфигурација терена давали знатне предности у односу на друга подручја, посебно, на пример, Епир, остала „обезглављена", сместа је привукла пажњу неких околних господара и постала поприште бурних догађаја. Најспретнији и најхитрији био је деспот Нићифор II Анђео, зет тада већ бившег цара Јована Кантакузина, који је као законити потомак некада владајућег епирског дома полагао право и на ове земље.[1015] Без много оклевања, из Еноса, где се у то време налазио, он је морским путем кре-

---

[1014] Непознате су околности под којима је умро кесар Прељуб, као и то да ли је умро природном или насилном смрћу. Од извора који о томе казују издвајају се *Јањинска хроника* и *Житије светог Атанасија Метеорита*, као и Јован Кантакузин. Cant. III 315 само каже да је Прељуб умро, а на сличан начин то сазнајемо и из *Јањинске хронике*. В. Vranousis, *Chronikon*, 75. Међутим, у поменутом *Житију светог Атанасија Метеорита* [B. N. Veis, *Symbole eis ten historian ton monon ton Meteoron*, Byzantis l (1909) 258] остало је записано да је погинуо у сукобу са Албанцима. Чини се да треба поклонити поверење овоме податку из познатог хагиографског дела. Cf. Vogiatzidis, *Chronikon*, I, 169; Nicol, *Despotate*, II, 134. Премда се Прељубова смрт не може сасвим поуздано датовати, утисак је да је прихватљива хронологија за коју се залаже Soulis, *Serbs*, 110, према којој се то десило последњих дана децембра 1355. или првих дана јануара 1356. године. Такође в. *Виз. извори*, 561 н. 628а (Б. Ферјанчић).

[1015] Нићифор II Анђео, син Ане Палеолог и Јована Орсинија, после неуспелог покушаја да поврати очинске земље у Епиру (1339/40), одведен је у Цариград, где га је таст Јован VI Кантакузин 1347. године почаствовао достојанством деспота. За његове владавине Нићифор II Анђео је, углавном после 1350. године, управљао неким градовима на Хелеспонту док га је смрт Стефана Душана и кесара Прељуба затекла на положају намесника Еноса. О њему в. Ферјанчић, *Деспоти*, 76–77; Polemis, *Doukai*, № 57 99–100; PLP 1 (1976) № 222.

нуо ка Тесалији и за кратко време, у пролеће 1356. године, лако посео целу област. У међувремену, Лимпидарије, један од деспотових људи, устао је против свог господара. Он се са бродовљем вратио у Енос, трачки град смештен нелалеко од ушћа Марице, и тамо преузео власт, а деспотова супруга Марија побегла у Цариград где ју је љубазно примио Јован V Палеолог.[1016] Марија је, подсетимо се, била василевсова свастика, сестра његове супруге Јелене.[1017]

Неочекивана акција коју је предузео Лимпидарије присилила је Нићифора II Анђела да похита из Тесалије и угуши покрет свог човека (*oiketes*) који се дрзнуо да посегне за самосталном влашћу.[1018] Ова епизода, која би се због ефемерности могла сврстати у безначајне, изванредно је сликовита као пример лабаве царске власти у самој Тракији. Штавише, податак да је у Енос чак из Тесалије морао да хита Нићифор II Анђео – истина је, додуше, да је Јован V Палеолог у првим годинама по преузимању Царства имао пуне руке посла око учвршћивања сопствених позиција – сведочи о крајњем одсуству ауторитета било какве централне власти у преосталим деловима Византије.

После лаког освајања Тесалије, Нићифор II Анђео је успешно наставио започету акцију и посео још неке области у суседном Епиру, а вероватно је држао и Кефаленију.[1019] Међутим, његова власт је трајала прилично кратко, од 1356. до 1359, у ствари, нешто више од три године. Негде почетком лета, у сваком случају између фебруара и августа 1359. године, Нићифор II Анђео је погинуо у бици код Ахелоја, где су Албанци тешко поразили његове одреде.[1020] Околност да је Тесалија поново остала без господара привукла је Симеона Палеолога, полубрата покојног Стефана Душана, намесника у Епиру који се прогласио за цара и неуспешно покушао да угрози Стефана Уроша.[1021] Пошто је био разбијен код Скадра, у лето 1358. године, његови мегаломански планови доживели су крах, па му је погибија Нићифора II Анђела неочекивано пружила нову прилику. Овога пута имао је знатно више успеха и већ 1359. године за-

[1016] Cant. III, 315–316. Колико нам је познато ово је једини помен Лимпидарија у изворима. В. PLP 6 (1983) № 14941.

[1017] О њој в. Nicol, *Kantakouzenos*, № 27.

[1018] Овај покушај Лимпидарија региструје неколико истраживача. В. Nicol, *Kantakouzenos*, 131–132; Asdracha, *Rhodopes*, 124; *Виз. извори*, 562 н. 630 (Б. Ферјанчић). Посебно о трачкој тврђави Еносу в. Asdracha, *Rhodopes*, 120–124.

[1019] Cant. III, 317; Thiriet, *Regestes*, I, № 317; Vranousis, *Chronikon*, 75. Уп. Михаљчић, *Крај срӣскоī царсӣва*, 14; Nicol, *Despotate*, II, 137.

[1020] О овој бици посебно је расправљао Р. Михаљчић, *Биӣка код Ахелоја*, ЗФФ 11–1 (1970) 271–276.

[1021] *Исӣорија срӣскоī народа*, II, 569–570 (Р. Михаљчић).

господарио Тесалијом, а убрзо своју власт проширио и на Епир, створивши тако ново српско-грчко царство.[1022]

Упадљиво је, међутим, да је у оба поменута случаја када је Тесалија, некада веома важна ромејска провинција, остала без господара, дакле 1356. и 1359. године, потпуно изостала било каква значајнија реакција Цариграда, а камоли некакав озбиљнији покушај да се обнови василевсова власт на овом подручју. Царство се, изгледа, помирило са чињеницом да је заувек изгубило неке своје раније земље, као што су, примерице, били Епир и Тесалија. У тој светлости посматрана, трогодишња владавина Нићифора II Анђела над добрим делом наведених области, упркос свргавању српске власти, није за цариградску владу значила практично ништа. Другим речима, била је то рестаурација грчке, али ни у ком случају и централне византијске власти над некадашњим провинцијама Царства. Стога ни поновно успостављање српске власти, успешном акцијом Симеона Палеолога, године 1359, готово да није могло озбиљније да дотакне Јована V Палеолога, јер су Тесалија и Епир на самом крају шесте деценије XIV столећа по много чему од Цариграда били заправо бескрајно удаљени. Василевс је, једноставно, тада имао толико брига и нерешивих питања да су поменута подручја сасвим излазила из његовог видокруга. Из тих разлога је за цариградску владу било скоро сасвим небитно и то што се Симеон Палеолог убрзо усредсредио на Тесалију док је Епир и Акарнанију, изузев града Јањине, препустио албанским феудалцима Ђину Буји и Петру Љошу.[1023] Тако историје ових крајева у годинама које следе, по себи врло занимљиве, више готово немају било каквих додирних тачака са престоницом Ромеја на Босфору. Ипак, као што ћемо сликовито видети у једном од следећих поглавља, у Епиру и Тесалији, упркос изнесеном стању ствари, није сасвим згасло поштовање ауторитета византијског цара.

Браћа Алексије и Јован Палеолози

Још један пример из ових година јасно показује да су снага и утицај централне византијске власти, на самом почетку владавине Јована V Палеолога, већ са напуштањем Цариграда и његове најближе околине у Тракији, нагло опадали. Подухват браће Алексија и Јована Палеолога,

---

[1022] Vranousis, *Chronikon*, 77. Уп. Ферјанчић, *Тесалија*, 242–243; Nicol, *Despotate*, II, 139–140; Р. Радић, *Преӣлиїтање византијских и срӣских уӣицаја у држави Симеона Уроша (Синише) Палеолоīа*, „Душанов законик – 650 година од његовог доношења", Бања Лука 2000, 71–83.

[1023] Ферјанчић, *Тесалија*, 243; Nicol, *Despotate*, II, 142.

двојице византијских великаша који су некада првенствено били познати као ктитори манастира Пантократора на Светој Гори, на особен начин казује о приликама у Византији на измаку шестог десетлећа XIV века. Користећи се помало несигурним приликама после смрти Стефана Душана, стањем које је поготово у граничним областима, по природи ствари, морало да садржи извесне знаке несређености, они су отпочели успешну противофанзиву према српским земљама, тачније речено према оним подручјима у којима је власт била релативно скоријег датума. Тако им је 1356. или почетком 1357. године пошло за руком да од Срба преотму градове Хрисопољ и Анакторопољ, као и острво Тасос.[1024]

Ваља нагласити да су двојица истакнутих византијских магната, синови великог доместика Димитрија Палеолога, пре успешног противудара према српским пограничним областима, имали титуле великог примикирија (старији Алексије) и протосеваста (млађи Јован).[1025] Овом акцијом, која се у одсуству сличног подухвата цариградске владе мора сматрати достојном хвале, они су ударили темеље својој апанажи. Већ у марту 1357. године, наиме, Јован V Палеолог је хрисовуљом даровао браћи Алексију и Јовану острво Тасос и градове Хрисопољ и Анакторопољ.[1026] Њих двојица су, штавише, пре фебруара 1357. године, добили и више титуле: старији Алексије је постао велики стратопедарх, а млађи Јован велики примикирије, што показује да је Цариград имао поштовања за њихову успешну војну против Срба.[1027] Нешто касније, међутим, у сваком случају пре лета

[1024] Политичке каријере Алексија и Јована Палеолога, двојице византијских великаша о којима нема помена у наративним изворима, дуго су били непознаница у историографији. Lemerle, *Philippes*, 206 sq. први је на одговарајући начин указао на значај двојице браће у бурним збивањима треће четвртине XIV столећа. Острогорски, *Серска облас̄т*, 28 сл., 147 сл. (= *СД*, IV, 467 сл., 615 сл.) разрешио је многе недоумице око политичке каријере Алексија и Јована Палеолога, почев од оних најосновнијих као што је њихово презиме. Такође в. Максимовић, *А̄ианаже*, 140–141; PLP 1 (1976) № 609 (Алексије Палеолог); PLP 9 (1989) № 21484 (Јован Палеолог); Tinnefeld, *Demetrios Kydones*, I–2, 426–430 (биографска белешка о њиховом оцу Димитрију Палеологу).

[1025] Титуле великог примикирија и протосеваста налазиле су се на релативно високом једанаестом, односно четрнаестом месту листе световних достојанственика Византијског царства XIV века. В. Pseudo-Kodinos, 137, 300. Посебно о титули великог примикирија v. R. Guilland, *Le grand primicier*, REB 14 (1956) 144–157 (=*Recherches*, I, 312–332). Такође в. Verpeaux, *Hierarchie*, 425.

[1026] Реч је о документу из 9. марта 1357. године, који је сачуван једино у италијанском преводу: В. Thomas, *Diplomatarium*, II, 166–167.

[1027] Простагма Јована V Палеолога, из фебруара 1358. године, наводи их са новим, вишим титулама. В. Actes de Zographou, ed. W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev, Виз. врем. 13 (1906) Приложение, № 40 94–95. Такође в. Н. Matanov, *Le Mont Athos et les rapports politiques dans les Balkans durant la deuxième moitié du XIVe siècle*,

1358. године, они су направили још један подвиг – освојили су Христопољ, значајну утврду на обали Егејског мора.[1028] Тако су на неки начин не само заокружили него и учврстили своје поседе, које су потом држали дуги низ година. Околност да за браћу Алексија и Јована Палеолога знамо једино на основу дипломатичких извора – у подацима наративних источника, чија се осека управо подудара са раздобљем њихових политичких каријера, они се уопште не помињу – умногоме оставља у тами важна обавештења о деловању ове двојице великодостојника. Очигледно је да они нису продрли дубље у унутрашњост српских земаља, тако да су њихови поседи остали ограничени на релативно узак приобалски појас егејског приморја који се простирао све до ушћа Струме и на острво Тасос,[1029] али није искључено да су покушали да продуже започету офанзиву. Можда су у томе покушају претрпели пораз, можда су од даљег напредовања одустали после некаквог споразума са Србима или на захтев самог цара Јована V Палеолога, све су то претпоставке које се не могу ни доказати ни оповргнути.[1030]

Не улазећи даље у претресање политичких каријера браће Алексија и Јована Палеолога – на то нас посредно присиљава и крајња оскудност

Études balkaniques 17–2 (1981) 79 sq.; A. Laiou, *In the Medieval Balkans: Economic Pressures and Conflicts in the Fourteenth Century*, Byzantina kai Metabyzantina 4 (Malibu 1985) (=Byzantine Studies in Honor of Milton V. Anastos) 152.

[1028] Острогорски, *Серска област*, 31 (=*СД*, IV, 471).

[1029] Већ у јуну 1357. године браћа Алексије и Јован Палеолог потврђују неке поседе светогорског манастира Велике Лавре светог Атанасија. В. Actes de Lavra, III, ed. P. Lemerle etc., Paris 1979, № 137. О овим великашима такође в. G. Ostrogorsky, *Observations on the Aristocracy in Byzantium*, DOP 25 (1971) 24–27.

[1030] Божилов, *Асеневци*, 340–343 расправљајући о Ани Асенини Кондостефанини, жени Јована Палеолога, покушао је да новим аргументима оснажи давнашњу претпоставку П. Лемерла (Lemerle, *Phillipes*, 211), према којој су браћа Алексије и Јован заправо потицали из породице Кондостефан. Премда се неким од наведених разлога у прилог изнесеној претпоставци тешко може порећи научна ваљаност и истраживачка проницљивост, чини се да није нађено задовољавајуће објашњење којим би се могао оповрћи крунски доказ Г. Острогорског. Реч је о акту из августа 1373. године, у коме Ана Кантакузина, жена великог доместика Димитрија Палеолога, истиче, између осталог наравно, да је њен син велики примикирије Јован Палеолог. В. Actes de Docheiariou, ed. N. Oikonomidès, Paris 1984, № 42. Уп. Острогорски, *Серска област*, 149–150 (= *СД*, IV, 618), који подсећа да се непомињање старијег брата Алексија Палеолога објашњава једноставном чињеницом да је 1373. године он већ био покојник. Наш је утисак, ипак, да извесне недоумице око презимена браће Јована и Алексија остају, али смо склони да претпоставку коју је изнео Г. Острогорски (Палеолози) сматрамо више вероватном него ону коју је предложио П. Лемерл, а затим знатно освежио И. Божилов (Кондостефани).

и фрагментарност сачуваних изворних обавештења – налазимо за сходно да подсетимо да је њихово поседовање поменуте области у егејском приморју у потпуности било налик на апанажу Манојла Кантакузина у Мореји, на пример, и да је представљало још једно жалосно сведочанство о феудалној раздробљености и слабој повезаности различитих делова ионако смањеног Царства. У сенци изнесених чињеница, улога василевса у ромејској држави чини се још више безначајном и сасвим ограниченом. У овом случају, као и на примеру Тесалије, упадљива је била изразита пасивност цариградске владе, која се сводила на посматрача који је са занимањем пратио акцију двојице великаша. Истина, заузетост Јована V Палеолога око сређивања наслеђа византијског престола – било је то време када се Матија Кантакузин још увек опирао не одустајући од највиших царских амбиција – умногоме оправдава то што се василевс држао по страни. Остајемо, међутим, у уверењу да би цариградска влада у то време тешко могла да организује тако успешан поход попут браће Алексија и Јована Палеолога. Уз то, касне педесете године XIV столећа само су биле нека врста увода у нову лавину османлијских освајања у Тракији. Зато не треба да чуде ни царева позорност највишег могућег степена у односу на оно што се спремало са азијске стране Босфора и у вези с тим окренутост према хришћанском Западу као јединином исходишту евентуалног спаса од турске опасности. У поређењу са овим горућим питањима која су решавала сам опстанак Византије, балканске међусобице, поготово после смрти Стефана Душана, имале су другоразредан карактер. Јер, више није било места било каквој сумњи или недоумици, одреди исламских ратника, надахнути идејом о светом рату против неверника, јездили су пространствима Тракије и залетали се готово до самих зидина „царице градова".

Отмица турског принца

Промена на византијском престолу и одлазак Јована Кантакузина са политичке сцене, у децембру 1354. године, били су од значаја за односе између Ромеја и Османлија. Нека врста обавезе коју је Орхан као зет дотадашњег василевса осећао, без обзира на то што је тај облик „рођачке" солидарности био прилично лабав и варљив, са доласком Јована V Палеолога на цариградски трон једноставно је престала да постоји. Ако се уз то узме у обзир и околност да је уместо остарелог емира Орхана конце спољне политике све више почео да узима његов најстарији син Сулејман, који је освајањима у Малој Азији претпостављао она у Европи,

намах бива јасно да са те стране Византија није могла да очекује ништа добро. Већ у првим годинама владавине Јована V збио се један непријатан случај који је у знатној мери оптеретио односе између двеју држава и василевсу донео много главобоље.

Један грчки пират из Фокеје је у лето 1356. године заробио Халила, најмлађег Орхановог сина – тада дечака у узрасту од само десетак година[1031] – који је наводно испловио да би пецао рибу.[1032] Био је то почетак озбиљног међународног инцидента у који је Царство, без обзира на истинску недужност, увучено мимо своје воље. Обрадован несвакидашњим уловом, гусар из Фокеје, свестан колико је вредан могао да буде мали османлијски принц, одвео је свог угледног заробљеника у луку у којој је живео. Убрзо је и сам емир Орхан, као родитељ веома озлојеђен због дрског чина ромејског гусара, затражио од Јована V Палеолога да посредује како би се немио случај разрешио. Василевс, који у то време још није био рашчистио питање наслеђа престола са Матијом Кантакузином, морао је бити врло узнемирен, јер се потпуно неочекивано појавила нимало безазлена несугласица у односима са Османлијама. Он је у више наврата безуспешно посредовао код Лава Калотета, византијског управника у Фокеји, да издејствује враћање малог Халила на турски двор. Ово је још један у низу доказа колико је централна власт у Царству онога времена била неделотворна и, заправо, немоћна.

Лав Калотет, дугогодишњи одани човек Јована Кантакузина, што се у овим збивањима показало као нимало безначајна чињеница, желео је да искористи шкрипац у који је василевс упао, јер је добро процењивао незавидан положај цариградске владе пред све нестрпљивијим Османлијама, па је посегао за уценом и од Јована V Палеолога тражио за себе велику новчану своту за изручивање турског принца. Немајући бољег избора, василевс је са малом флотом, почетком пролећа 1357. године, започео опсаду Фокеје.[1033] Будући да је напад с мора био недовољан да

[1031] Alderson, *Structure*, 165 сматра да је Халил рођен око 1347. године.

[1032] Од византијских извора о овој епизоди, узимајући у обзир наравно и њене крупне последице, казују Јован Кантакузин и, нарочито подробно, Нићифор Григора. В. Cant. III, 320–322; Greg. III, 504–509. Драгоцене податке сазнајемо и из дела фирентинског хроничара Матеа Виланија. В. Villani, VI, 62 sq. Упркос извесним потешкоћама око датовања заробљавања принца Халила, чини се да је најисправније оно које предлаже Beyer, *Chronologie*, 152 n. 197. Он сматра, а такву хронологију углавном усвајају истраживачи који су се бавили овим догађајима, да су пирати у лето 1356. године заробили малог Орхановог сина. Најподробније је о овој занимљивој епизоди из византијско-османлијских односа писао Tinnefeld, *Ioannes V*, 259–271.

[1033] Greg. III, 561. Cf. Nicol, *Last Centuries*, 272; Beyer, *Chronologie*, 152; Tinnefeld, *Ioannes V*, 265; Жуков, *Эмираты*, 48.

би се постигао основни циљ експедиције, Јован V Палеолог је склопио савез са Фахрудином Илијасом (1346–1364), сином Сарухана и владарем истоименог емирата, који је потом напао град с копна.[1034] Препредени емир је пристао да помогне византијском цару желећи да искористи повољан тренутак и да га зароби, како би за њега добио голем откуп. Догодило му се, међутим, да је упао у властиту клопку, пошто је Јован V Палеолог, дознавши за скривену намеру свог савезника, позвао Фахрудина Илијаса на једно острвце недалеко од Фокеје, тобоже ради преговора, и заробио га. Ослободио га је тек када је примио откуп, али је његову децу задржао на свом броду као таоце.[1035]

Овај догађај представља особено сведочанство да Јован V Палеолог, за чије име је било везано много више неуспеха него успеха, ипак није био, као што се обично сматра, сасвим неспособан владар. Спор око принца Халила напослетку је разрешен тако што су испуњени захтеви Лава Калотета, јер је управник Фокеје одолео опсади. Он је добио богату откупнину – према Нићифору Григори и Јовану Кантакузину сто хиљада, а према подацима које доноси Матео Вилани шездесет хиљада перпера[1036] – и био удостојен титулом паниперсеваста.[1037] Занимљиво је да су новац за откуп османлијског принца, осим Јована V Палеолога, дали житељи Цариграда, али и сам емир Орхан, што је податак који недвосмислено казује о инсолвенцији византијског цара.[1038]

Тада је, у пролеће 1358. године, дошло и до склапања мировног споразума између Царства и османске државе, што је за ромејску страну, барем формално, представљало извесно олакшање.[1039] Било је пред-

[1034] Greg. III, 561–562. Cf. Tinnefeld, *Ioannes V*, 266. Чини се да Жуков, *Эмираты*, 48, 150 н. 76 ипак греши када сматра да је василевс закључио споразум са Исхаком Челебијем, који је претходно сменио на престолу Фахрудина Илијаса.

[1035] Greg. III, 562–563; Dölger, *Regesten*, V, № 3062. Cf. Tinnefeld, *Ioannes V*, 266–267; Zachariadou, *Trade and Crusade*, 65; Жуков, *Эмираты*, 48.

[1036] Cant. III, 322; Greg. III, 505; Villani, VI, 68. Cf. Tinnefeld, *Ioannes V*, 269.

[1037] Cant. III, 322. Титула паниперсеваста налазила се, после 1328. године, на високом петом месту листе световних достојанственика Византијског царства. В. Verpeaux, *Hiérarchie*, 425. О Лаву Калотету, о коме је у досадашњем тексту већ било речи, посебно в. PLP 5 (1981) № 10617 и Tinnefeld, *Demetrios Kydones*, I-1, 128–131.

[1038] Greg. III, 504. Cf. Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 44.

[1039] Greg. III, 504. Занимљиво да Dölger, *Regesten*, V, № 3055 овај споразум погрешно датује у 1356. годину. Исправно датовање, дакле пролеће 1358, предлагао је и Loenertz, *Démétrius Cydones*, I, 58 али ниједан од истраживача који су се бавили овим питањима, барем колико је нама познато, није узео у обзир наведени рад. Beyer, *Chronologie*, 153, који се до сада највише бавио проучавањем хронологије историјског дела Нићифора Григоре, такође је установио да је мир

виђено да се оствари брак Халила, који се после ослобађања обрео на цариградском двору, и Ирине Палеолог, деветогодишње ћерке Јована V.[1040] Због детињег узраста Орхановог сина и византијске принцезе они су били само заручени док је венчање одложено за касније. Планирани брак, међутим, никада није остварен, јер је Халил веома рано, већ негде око 1360. године,[1041] преминуо. Премда је некако успео да изглади неспоразум са Османлијама, који му је донео низ неочекиваних непријатности, Јован V Палеолог се није заваравао да је миром из 1358. године предупредио турске нападе на своју државу. Напротив, његов је поглед свих ових година остао уперен према Западу, одакле је очекивао једину могућност спасења.

Расправа о примату папе

Непрестана турска опасност није дозвољавала да утихну контакти између цариградске владе и папске столице, али, није наодмет нагласити, и даље те везе нису доносиле никакве опипљиве резултате. После писма Јована V Палеолога, од 15. децембра 1355, и одговора Иноћентија VI, који је носио датум 21. јул 1356, а у Византију га је донео Петар Тома тек у мају 1357. године, о чему је већ било речи, у Цариграду је дошло до једног врло занимљивог догађаја. Наиме, у октобру 1357. године, у ромејској престоници се водила расправа о примату папе, вечитом питању око кога се хришћански Исток и хришћански Запад, било је то више него очито, никада нису могли сложити. Живој богословској дискусији, која је, додуше, врвела од теолошких аргумената, али о којој није било много историјских података, присуствовали су сам Јован V Палеолог, папски нунције Петар Тома, који је умногоме задивио појединце међу Ромејима, затим Никола Сигерис, Византинац вичан у латинском, немали број архоната, монаси и, наравно, неизбежна скупина житеља Цариграда, чија је радозналост за верске диспуте била надалеко позната.[1042]

између Османлија и Византинаца склопљен 1358. године. О самом споразуму писали су многобројни аутори од којих наводимо само неке: Jorga, *Latins et Grecs*, 219; Gibbons, *Ottoman Empire*, 107–108; Иналџик, *Османско царство*, 15–16; Tinnefeld, *Ioannes V*, 268–270; Zachariadou, *Trade and Crusade*, 65.

[1040] Luttrell, *Daughters*, 103. Такође в. Nicol, *Kantakouzenos*, 134–135 n. 4, који сажето доноси читаву епизоду.

[1041] Alderson, *Structure*, 165 саопштава да је Халил умро око 1360. године, што је потом углавном прихваћено у литератури.

[1042] J. Darrouzès, *Conférence sur la primauté du pape à Constantinople en 1357*, REB 19 (1961) /=Melanges Raymond Janin/ 76–109.

Нешто касније, 7. новембра 1357. године, василевс је упутио писмо Инођентију VI у коме га додуше и даље уверава у своју оданост и ваљаност раније датих обећања.[1043] Међутим, приметни су нешто умеренији тон и помало спласла занесеност који су били особена обележја хрисовуље из децембра 1355. године. Јован V Палеолог и даље изражава спремност да сина Манојла пошаље у Авињон, без обзира на убеђивања папског легата да се тако нешто од њега заправо и не тражи, а чак нуди и могућност да се лично појави пред Инођентијем VI. Што се тиче цариградског патријарха, чији су се ставови, било је то познато и цару, али ништа мање ни самом папи, умногоме разликовали од василевсових, ромејски владар иде дотле да се не либи ни тога да непослушног црквеног поглавара замени другим који би више поштовао римокатоличку веру. Међутим, када је у питању византијски народ, чини се да је управо ту најприметније царево отрежњење, Јован V Палеолог не крије да тренутно није у стању да издејствује да његови поданици пригрле латинску вероисповест – раније је, подсетимо се, то врло олако обећао Инођентију VI – будући да нису сви лојални ни њему самоме. Познато је, такође, да је у ово време Матија Кантакузин, кога цар такође помиње у писму, премда заробљен, још увек одбијао да се повинује своме зету и да се одрекне царске титуле коју је носио, о чему је већ било речи. У Царству су и даље постојали неки који се до тада нису били помирили са чињеницом да се Јован V Палеолог потпуно устоличио на престолу својих предака, а они су, наставља василевс, вребали прилику да му оспоре господство. Стога он поново тражи помоћ од папе како би био у стању да испуни сва дата обећања.[1044] Управо у ово време збио се догађај чије су последице биле далекосежне и такорећи несагледиве, јер је Јован V Палеолог урадио нешто што ниједан од византијских царева до тада не би никад ни помислио да учини, нешто што се на хришћанском Истоку, поготово у редовима оданих следбеника православља, морало сматрати велеиздајом и најгорим светогрђем. У последњим месецима 1357. године, наиме, ромејски василевс примио је римокатоличку веру.

[1043] Acta Innocentii VI, № 109, 200–202. Писмо је објавио и Smet, *Life of Peter Thomas*, 76–79. О писму су расправљали прилично подробно Катанский, *История попыток*, 221–222; Halecki, *Un Empereur*, 61 n. 2; Boehlke, *Pierre de Thomas*, 147–148; Nicol, *Council*, 88; *Crusades*, III, 71 (D. Geanakoplos); Setton, *Papacy and Levant*, 228; Gill, *Byzantium and Papacy*, 211; Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 62–63.

[1044] Acta Innocentii VI, № 109 202. Уп. Катанский, *История попыток*, 222.

У крилу римокатоличке вере

Филип Мезијер, Француз који се годинама бавио на Леванту и био један од највећих поборника крсташке идеје у Западној Европи, у животопису папског легата Петра Томе записао је да је током боравка нунција Инoћентија VI у Цариграду византијски цар из руку емисара Свете столице примио свето причешће по латинском обреду. Све се то наводно одиграло у присуству мноштва епископа, а василевс је изразио своју оданост папи и римокатоличкој вероисповести, изјаснивши се да у потпуности прихвата учење римске цркве. У биографији Петра Томе, која нам је за овај догађај извор од прворазредног значаја, Филип Мезијер је забележио следеће: „Sed imperatore civitatem Constantinopolim adveniente, et Domino Fratre Petro continue sibi praedicante et docente, ipse imperator factus est verus Catholicus et obediens ecclesiae Romanae, articulos fidei sigillatim confitendo, et sanctam ecclesiam Romanam esso matrem suam asserendo; et hoc in manibus ipsius Domini Fratris tactis manibus ad sancta Dei evangelia iuravit, omnia etiam promittens observare et facere observari pro posse quae ad sanctam ecclesiam Romanam partinent, necnon patriarcham Graecum perfidum et unitatis ecclesiae inimicum promisit deponi et unum alium Catholicum eligi debere. Et ne ea quae imperator confitebatur et observari promittebat irrita haberentur, admonitionibus piis et divinis ipsius Domini Fratris Petri mediantibus, imperator tamquam fidelis Catholicus et devotus de manibus ipsius Domini Fratris Petri apostolici nuntii corpus dominicum devotissime recepit..."[1045]

Уколико овако изнети подаци могу да изазову одређену сумњу да ли је већ тада Јован V Палеолог пришао римокатоличкој вери, а било је опрезних научника који су читав наведени сплет околности схватили још увек само као цареву добру вољу, али не и као званично примање вероисповести латинске цркве,[1046] један други податак, потпуно изричит на начин који не допушта никакав траг подозрења, недвосмислено је сведочанство да је василевс негде пред крај 1357. године, у ствари, напустио веру својих предака и запутио се недостојном и незамисливом стазом ренегата, пригрливши окриље Запада. Наиме, у једном папском писму,

[1045] *Life of Peter Thomas*, 75.

[1046] Halecki, *Un Empereur*, 62 је на овај начин схватио податке из житија Петра Томе и остао у уверењу да је Јован V Палеолог тек у Риму 1369. године примио римокатоличку веру. Овакав закључак је потом широко прихваћен у литератури, будући да се његова књига већ деценијама с пуним правом сматра капиталном и најмеродавнијом када се ради о везама Византије, посебно Јована V Палеолога, и папства од 1355. до 1375. године. О томе ће бити више речи у следећем, IV поглављу.

дакле у службеном документу Свете столице, у коме није могло бити било какве непрецизности или пак произвољности, акту који носи датум 11. мај 1359. године, Иноћентије VI за Јована V Палеолога каже „наш у Христу најдражи син" (*carissimus in Christo filius noster*).[1047] У терминологији папске курије, крајње строгој и прецизној, овакав израз недвосмислено означава припадника римокатоличке вероисповести.[1048] Уколико се, евентуално, посумња у потпуну веродостојност приче Филипа Мезијера о мноштву епископа и помпи тога обреда, можда би се, уз дужну обазривост, наравно, могло допустити да се све одиграло у камерној атмосфери и, с обзиром на деликатност чина, такорећи у четири ока са папским нунцијем. Дакле, Јован V Палеолог је већ крајем 1357. године драговољно приступио конверзији и прихватио учење и веру римске цркве.[1049]

Извесна објашњења за овакав гест, потпуно непримерен за византијског цара, намећу се одмах. Околност да је био син западне принцезе која никада није могла да искрено прихвати дух ортодоксије, поготово онај који је тријумфовао са победом Григорија Паламе, разлог који је упркос залажењу на несигуран терен психоанализирања о односу мајке и сина – при чему има пуно доказа о прилично снажном утицају Ане

[1047] Овај акт још увек није публикован, а остао је непознат О. Халецком, што умногоме и објашњава његов став о томе када је Јован V Палеолог прешао у римокатоличку веру. Колико нам је познато, први је о њему писао J. Smet, који је, уосталом, користио многобројне необјављене документе, што, наравно, закључцима из његове књиге даје посебну тежину. Smet, *Life of Peter Thomas*, 208 n. 12 истиче да се ради о необјављеном писму (Reg. Avin. 141 f. 20r– 20v) и без трунке сумње тврди (Ibid. 204 n. 14) да је још 1357. године Јован V Палеолог примио римокатоличку веру. Занимљиво је напоменути да је још Viller, *Question*, 58 n. 2 био склон, само на основу података из житија Петра Томе које је написао Филип Мезијер, да још у своје време верује да је приликом посете и боравка папског нунција у Цариграду дошло до конверзије Јована V Палеолога. Наведени закључци М. Вилера и J. Смета углавном су прихваћени међу истраживачима који су се посебно бавили питањима односа Јована V Палеолога и Запада. B. Boehlke, *Pierre de Thomas*, 149–150, 164 n. 31; Gill, *Byzantium and Papacy*, 301 n. 35; Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 62.

[1048] Gill, *Byzantium and Papacy*, 301 n. 35.

[1049] Извесне недоумице око василевсовог примања римокатоличке вере ипак остају, мада нису такве да би могле да доведу у сумњу изнесене закључке. Наследник Иноћентија VI на папској столици, Урбан V, као да није признавао Јована V Палеолога за припадника римске цркве. Тако, на пример, у једном писму од 18. априла 1365. године не обраћа му се као члану римске цркве. B. Halecky, *Un Empereur*, № 3 360–361 (писмо је поново публиковао A. Tautu у Acta Urbani V, № 75 123–124). Cf. Boehlke, *Pierre de Thomas*, 164 № 31. О овом акту, уосталом, као и о читавом питању припадања Јована V Палеолога римокатоличкој вери више ће бити речи у даљем тексту.

Савојске на Јована V Палеолога – засигурно поседује завидну научну ваљаност. Васпитање које је млади василевс понео од најранијих дана детињства унеколико је могло да омекша његову фанатичну оданост православљу, тако да је прилазак римокатоличкој вери, за једног Ромеја сам по себи болан – поготово ако се радило о византијском цару – тиме умногоме био олакшан. Другим речима, Јован V Палеолог у питању оданости ортодоксији није био тако осетљив као што су, на пример, били његов отац и таст, Андроник III Палеолог и Јован VI Кантакузин, који на тако нешто не би пристали ни под којим условима.

Османлијска опасност, с друге стране, довела је Византију на руб пропасти, а за придобијање подршке Запада, која је по мишљењу самога василевса за Царство била буквално једина нада у евентуални спас, није било већег избора. Прихватањем римокатоличке вере Јован V Палеолог се – то и није далеко од истине – на најбољи начин препоручивао папској курији. Друга је ствар што у оновременим несрећним приликама чак ни таква жртва са византијске стране није могла да буде довољан залог да ће се у односу на Турке нешто знатније променити. Није без значаја ни чињеница да се преобраћање Јована V у потпуности подударало са годинама када је, после абдикације, утицај Јована Кантакузина (сада монаха Јоасафа) био на најнижој могућој тачки. Такав поступак, разуме се, таст владајућег цара никада не би одобрио.

Такође се не може мимоићи ни занимљива чињеница: исте године, 1357, римокатоличку веру су прихватили и угледни византијски аристократи Димитрије Кидон и Јован Ласкарис Калофер. Што се овог првог тиче, његови су разлози углавном били исход отрежњујућег сусрета са томизмом, и надахнути су пре свега мотивима једног хуманисте који је ромејску духовну средину почињао да осећа као све тешњи простор у коме није било места за потпуни размах идеја којима је био одан. Иако Јован V Палеолог по својим убеђењима, а још више по интелектуалној радозналости или вокацији, ни у ком случају није могао припадати редовима истинских византијских хуманиста – већ је раније речено да није био ни неки особити богослов – ипак се мора признати да су му прозападно оријентисани Ромеји од пера били далеко ближи него, рецимо, паламитски настројени подвижници, чија се ревност каткад опасно додиривала са биготеријом. У тој светлости посматран, његов прелазак у латинску вероисповест све мање бива скандалозан, али поред свега остаје непоправљиво лоша репутација византијског цара који је први у вишестолетном животу Царства изневерио православље и пригрлио веру једног света који је у односу на ромејски стајао на искључујућим темељним полазиштима.

Евентуално призивање прошлости у лику његовог далеког претка Михаила VIII Палеолога, чиме би се можда могло прибавити некакво оправдање за учињени поступак, ипак отпада, с обзиром на то да он лично никада није напустио православље, а црквену унију којој је прибегао из чисто практичних разлога – зато што су у питању били животни интереси новообновљене државе – у Лиону 6. јуна 1274. године није сам потписао него је истурио свог великог логотета Георгија Акрополита.[1050] Верско преобраћање Јована V Палеолога, а поготово узалудност таквог поступка који се касније показао крајње неделотворним, остаје, дакле, једна од највећих мрља његове дуге и нимало славне владавине, а пред том чињеницом мора да устукне скоро сваки покушај озбиљније рехабилитације овог василевса.

Турско ширење у Тракији

У касним педесетим годинама XIV столећа подручје Тракије све је више постајало место окупљања шароликих група турских ратника-луталица, али су главну реч ипак водиле Османлије. Када су већ једном крочиле на европско тло, више није било ни начина ни силе да се њихово даље напредовање некако задржи. Подстакнути снагом добро знане верске крилатице о којој је казивао још и сам Јован Кантакузин (иначе добар познавалац турског језика и уопште њихове цивилизације), према којој Мухамед оним исламским ратницима који падну у рату против хришћана додељује бесмртност,[1051] али привучени и различитим могућностима које су трачке области обећавале, Турци су све масовније хрлили преко Хелеспонта.

Изнад свих ових акција стајала је сигурна рука Сулејмана, престолонаследника и истинског утемељивача турске власти у Европи, који је, у ствари, први међу исламским вођама не само осетио погодан тренутак за прелазак и учвршћивање на западним обалама Пропонтиде него и проценио далекосежни значај „скока" са једног на други континент. Мора се, такође, признати да је у запоседању Тракије, као и у њеном настањивању од стране малоазијских нападача, било пуно система. Саставни део њихове експанзионистичке доктрине био је умногоме заснован на прилично толерантном односу према домаћем племству и војничкој класи.[1052] Наравно, у томе им је много помагала потпуна војна премоћ у односу на пра-

[1050] Острогорски, *Историја*, 431.
[1051] Cant. III, 298.
[1052] Иналџик, *Османско Царство*, 20.

вославне суседе, која је, на другој страни, међу хришћанским живљем доводила до потпуне апатије и осећања немоћи. Ромеји, који су били први на удару, готово да су остали без трунке самопоуздања и вере да се таласи турског надирања уопште могу зауставити. С тим у вези ваља напоменути да су Османлије, за разлику од свих осталих на Балкану – ту пре свега мислимо на Византију, Србију и Бугарску, које су се, нагрижене феудалним растакањем и неповратним опадањем сопствене моћи, већ налазиле на путу према своме заласку – располагали војним снагама и централизованом влашћу (што је била прворазредна одлика нове државе у успону) која је била неопходна за спровођење доследне освајачке политике.[1053]

Није наодмет истаћи и податак да византијски сељаци на Галипољском полуострву, као, својевремено, и они у Малој Азији, нису пружали знатнији отпор османлијским ратницима. О томе сведочи и писмо које је Сулејман упутио своме оцу и у коме га обавештава о току освајања. Принц и наследник пише Орхану да отпор Грка није особито снажан и да би било потребно да се постигнута поседања њихових области учврсте образовањем муслиманских села, а уз то још додаје да је за управљање над поменутим земљама неопходно ангажовати велики број људи.[1054] Тако су Османлије доводили из Анадолије велике групе турских номада, такозваних Јурука, и насељавали их дуж значајних саобраћајница и по околним планинским подручјима.[1055] То је био веома добар и поуздан начин да се обезбеди даље продирање у унутрашњост Балканског полуострва, што је, није тешко претпоставити, био циљ најмоћнијег малоазијског емирата.

Неочекивана смрт Сулејмана,[1056] која се датује између 25. децембра 1356. и 13. децембра 1357. године,[1057] могла је унеколико да поколеба замах турских освајања у Европи. Несрећни принц и несуђени владар Османског царства је наводно у лову пао с коња и на месту остао мртав. Занимљиво је да он није био сахрањен у Бруси, где је било ново гробље Османових наследника. Његов надгробни споменик се уздизао на обали Хелеспонта и кроз читаво једно столеће био је једини нишан осман-

[1053] Исто, 17.

[1054] А. Шамсутдинов, *К вопросу об образовании Османского княжества*, Труды Московского Института востоковедения 5 (1947) 151.

[1055] Иналџик, *Османско Царс̄тво*, 17.

[1056] Altosmanischen Chroniken 25, 27.

[1057] Због познате непоузданости турских извора, када се ради о хронологији нарочито, датовање Сулејманове погибије дуго је било прилично спорно. Данас је углавном прихваћено мишљење које је предложила Beldiceanu-Steinherr, *Recherches*, 117. н. 16 према коме је османлијски престолонаследник изгубио живот између 25. децембра 1356. и 13. децембра 1357. године.

лијског принца на европском тлу, који је подстицао Турке из Мале Азије на „ходочашће са сабљом у руци".[1058] Сулејманова смрт и споразум Орхана и Јована V Палеолога из пролећа 1358. године смирили су османлијску офанзиву у Тракији, па је у периоду између 1357. и 1359. дошло до извесног застоја у турском освајању Тракије.

Већ 1359. године, међутим, трупе исламских ратника појавиле су се пред самим зидинама Цариграда, како извештава фирентински хроничар Матео Вилани.[1059] Непрестане акције Османлија на европском тлу, које су уследиле, морале су међу ромејским становништвом изазивати осећања неспокоја и ужаса, с једне, и беспомоћности, с друге стране. Ни покушај Јована V, који се датује у време око 1355. године, да изгради византијску флоту очигледно није имао готово никаквог успеха.[1060] Можда су још једино крсташи, веровало се у византијској престоници, били у стању да нешто учине за хришћане на Истоку.

Нова крсташка војна

Премда се за крсташку идеју на Западу може рећи да је на неки начин била увек жива, остаје истина да је доживљавала велике успоне и падове. Тако је латинско освајање Смирне, у октобру 1344. године, означило голем узлет борбе против неверника, али је потом, упркос извесним покушајима, дошло до приличне осеке у занимању Западне Европе за збивања на Истоку. У последњим годинама свог понтификата Инођентије VI, који је до тада углавном са опрезном учтивошћу и, чини се, не одвише озбиљно прихватао устрептале и нереалне предлоге Јована V Палеолога, почео је да се залаже за покретање једне војне против Турака. Познато је да је папска курија представљала ону снагу која је на Западу највише настојала да покрене крсташки рат, што у ондовременим условима, када су многе државе римокатоличког света биле у међусобним сукобима, није био нимало лак подухват.

Инођентије VI је желео да новим оживљавањем идеје за борбу против неверника, између осталог, покаже и своју добру вољу у односу на

[1058] J. Hammer, *Historija turskog (osmanskog) carstva*, I, Zagreb 1979, 52 (који је смрт принца Сулејмана датовао у 1358. годину).

[1059] Villani, VI, 227–228. Cf. Nicol, *Last Centuries*, 273; Матанов – Михнева, *От Галиполи*, 42.

[1060] О овоме покушају сазнајемо на основу једне хрисовуље чији је текст реконструисала L. Perria, *Due documenti greci del XIV secolo in un codice della Biblioteca Vaticana (Vat. gr. 1335)*, JÖB 30 (1981) 159–277.

Јована V Палеолога, без обзира на чињеницу колико је веровао у серизност обећања која му је василевс нештедимице подастирао. Већ 1357. године папа је био у стању да почне са обновом хришћанске лиге за одбрану Смирне, па је 1359. за заповедника наименовао Николу Бенедетија, једног од родоских витезова, док је Петар Тома, од тог времена епископ Корона, био папски легат.[1061] Замисао Иноћентија VI била је не само да се брани латинско упориште у Малој Азији него да се у знатној мери помогне и Цариграду, застрашеном од османлијске опасности.[1062]

Неколико папских писама, која носе исти датум (11. мај 1359. године), сведочи о широким овлашћењима која је на Истоку добио Петар Тома.[1063] На челу невелике флотиле, у лето 1359. године, повереник Иноћентија VI је освојио Лампсак, тврђаву на малоазијској страни Дарданела коју су држали Турци. Међутим, овај успех, који се може сматрати правим подвигом, био је кратког века. Петру Томи је понестало новца да би наставио започету кампању, а био је исцрпљен и грозницом. Неспособан да настави поход, он се повукао на Кипар, па је читава акција пропала.[1064] Тако је још један покушај са Запада, покушај који се опет у почетку одвијао доста успешно, доживео бродолом, а Византија пред османлијском опасношћу поново остала усамљена и беспомоћна.

Завера Кантакузинових присталица

Хроника Матеа Виланија је једини извор који сведочи о завери против Јована V Палеолога из овог раздобља његове владавине. Организовале су је присталице Јована Кантакузина, уз помоћ Турака – стари емир Орхан, зет бившег василевса, био је још жив – 1360. или 1361. године. Углед монаха Јоасафа, кога фирентински хроничар назива великим доместиком (*Mega Domestico*), и сећање на његову владу нису могли ишчилети. Потребно је напоменути да ни поражени Матија Кантакузин није престао да снује о цариградском престолу, о чему нам недвосмислено сведочи једно писмо из јесени 1365. године.[1065]

[1061] Gill, *Byzantium and Papacy*, 211; *Crusades*, III, 297 (A. Luttrell).

[1062] Setton, *Papacy and Levant*, 234.

[1063] Acta Innocentii VI, Nos 122–125, 227–232.

[1064] *Life of Peter Thomas*, 84–91; Leontios Makhairas, I, 88–90. Уп. Катанский, *История попыток*, 222; Jorga, *Philippe de Mézières*, 140–141; Halecki, *Un Empereur*, 68 sq.; Smet, *Life of Peter Thomas*, 206–208; Boehlke, *Pierre de Thomas*, 165–169; *Crusades*, III, 298 (A. Luttrell); Setton, *Papacy and Levant*, 236–237; Gill, *Byzantium and Papacy*, 211–212; Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 63–65; Zachariadou, *Trade and Crusade*, 63–66; Жуков, *Эмираты*, 48–49; Матанов, *Кръстоносната идея*, 17–18.

[1065] О томе в. н. 979 овога одељка.

Матео Вилани је о комплоту против владајућег цара записао следеће: „Lo signore di Boccadave possente tra i Turchi, ed ai Greci vicino, avendo molte volte tentato con palese guerra di vincere Costantinopoli, e non ne passendo avere suo intendimento, cercò con doni larghi e con impromesse grandi fatte a certi Greci costantinopolitani, i quali erano della setta di Mega Domestico cacciati dall'imperadore, a modo tirannesco di farlo uccidere, pensando che morto lui per la inimicizia ch'avea nella provincia, e per molte terre ch'avea acquistate sopra l'imperio, d'essere del tutto signore; ma come piacque a Dio si scoperse il trattato, e quale de' traditori fuggi, e quale rimase e preso o morto, ma non di manco la città ne rimase in mala disposizione."[1066] Неуспех завере, с једне, и чињеница да није имала одјека у византијским изворима, с друге стране, говоре у прилог оцени да се ипак радило о незрелом подухвату. Под околностима које су остале нејасне Јован V Палеолог је одолео овом искушењу, као што се у јесен 1371. године, по повратку из Италије, успешно супротставио уроти архоната. Показало се да је престиж породица Палеолога неприкосновен, а да су све царске амбиције рода Кантакузина припадале прошлости.

Губиѿак Дидимоѿике

Нови талас турских упада у Тракију, прилично честих и не мање разорних, започет 1359, у годинама које су следиле донео је Ромејима не само много брига и страховања него и знатних територијалних губитака. Као предводник османлијских одреда сада се појављује млађи Орханов син и нови престолонаследник, Мурат (1362–1389), један од највећих султана у вишевековној историји Османског царства. Иако неписмен, он се одликовао несвакидашњим способностима и изванредном политичком далековидошћу, а на најбољи је начин умео да доведе у склад позиције своје државе како у односу на источне муслиманске, тако и западне хришћанске суседе. Оштрица турских напада у Тракији на самом крају шесте и у првим годинама седме деценије XIV столећа била је окренута према њеним највећим градовима, Једрену и Дидимотици. Међутим, одсуство поузданих релевантних византијских извора, уз уобичајену несигурност турских источ-

---

[1066] Villani, VI, 340–341. Није могуће сасвим поуздано датовати ову заверу о којој сазнајемо једино из хронике Матеа Виланија. Jorga, *Latins et Grecs*, 220–221 и Guilland, *Essai*, 53 n. 5 предлажу 1360, а Halecki, *Un Empereur*, 74 залаже се за 1361. годину. Такође в. Максимовић, *Полиѿичка улоīа*, 156.

ника, особито када је у питању хронологија, у потпуности замагљује – данас, чини се, још више него пре неколико деценија – кључне временске тачке око османлијског поседања највећег града Тракије. Нешто је мање замршен случај са Дидимотиком, другом по значају византијском тврђавом у овој области: према вестима које доноси Матео Вилани – помало је парадоксално да је дело фирентинског хроничара кључни извор за последње дане ромејске власти у славном трачком граду – Дидимотика је најпре освојена 1359, а потом коначно у новембру 1361. године.[1067]

У опширном опису овога похода, опису који је крцат поучним цитатима из Курана и расплинутом апологетском реториком, Идрис Битлиси истиче да је познати османлијски војсковођа Хаџи Илбеги освојио Дидимотику, коју је потом султан Мурат учинио првом престоницом турских владара у Европи.[1068] Догодило се тако да је на улицама родног града актуелног византијског цара – подсетимо се да је непуних тридесет година раније управо у Дидимотици Јован V Палеолог угледао светлост дана (у јуну 1332) – у новембру 1361. године одјекивао победоносни поклич исламских ратника: „Алах је највећи!". Чињеница је то која, упркос извесној патетици, речито казује о постепеној али неумитној смени двеју цивилизација на простору Тракије и, шире узевши, наговештава даљи продор једне полетне државе на Балканско полуострво. Поменута успешна османлијска кампања дуж долине Марице, премда овога пута није била крунисана и освајањем Једрена, које је под влашћу Ромеја остало, изгледа, негде све до пролећа 1369. године,[1069] потпуно је разорила ионако трошно ткиво последње византијске провинције којом је још владао византијски цар. Негде у ово време, дакле шездесетих година XIV века, османски одреди су поселили Кумуцину,[1070] а можда и град Ксантију.[1071] Осећање страха пред непосредном опасно-

---

[1067] Villani, VI, 373. Уп. Острогорски, *Исӣорија*, 498 н. 3; Nicol, *Last Centuries*, 273; Schreiner, *Kommentar*, 289–290. Податак о османлијском заузимању Дидимотике, забележен у једној Краткој хроници (Kleinchroniken. 560 № 2), али без хронолошких одредница, не доприноси, наравно, да овај догађај буде нешто јаснији. Слична неодређеност односи се и на староосманске хронике. В. Altosmanischen Chroniken, 30.

[1068] Idris Bitlisi, 164–165, 166.

[1069] О турском поседању Једрена биће више речи у следећем поглављу.

[1070] Острогорски, *Серска обласӣ*, 155–160 (=*СД*, IV, 625–631) сматра да су Турци освојили Кумуцину-Ђумулџину у зиму 1364/5. године.

[1071] P. Georgantzis, *Symbole eis ten historian tes Xanthes*, Xanthi 1976, 107 sq. истиче да, нажалост, нема поузданих података који би помогли датовању пада Ксантије у руке Османлија.

шћу од Турака, сада се поново појавило, али у још снажнијем облику, и за житеље Царства представљало праву мору.

Теско̄ба у Цариīраду

Писма Димитрија Кидона, један од главних извора за ову епоху, живописно казују о атмосфери у Цариграду шездесетих година XIV столећа. На основу њих и неких других источника може се закључити да је византијска престоница готово непрестано живела под османлијском претњом, налазећи се у некој врсти опсадног стања. У таквим околностима, наравно, почињала је да се рађа и бојазан за сам опстанак Цариграда, будући да је неповољан развој догађаја све реалнијом чинио могућност да одреди османског емира заузму град. Тако је и Димитрије Кидон у лето 1364. писао како ток догађаја – боље рећи немушти језик ствари – подучава да ће престоница пасти.[1072]

Стално присуство турских трупа у разним деловима Тракије, које су без било каквог знатнијег отпора вршљале по тамошњим крајевима, чинило је ову крајње песимистичку прогнозу могућом. Да несрећа буде већа, Цариград је 1361/2. походила куга, која се следеће године појавила и на другим местима, доносећи вишеструку и тешко надокнадиву штету.[1073] Пошаст је у приличној мери проредила престонички живаљ, што је истовремено смањило и број пореских обвезника, а то је, природно, имало за последицу осетну осеку ионако невеликих државних прихода.[1074] Јован V Палеолог је био принуђен да узврати очекиваном, али и непопуларном мером – увођењем нових и још тежих пореза 1363/4. године[1075] – међутим, без значајнијих резултата.[1076] То је значило да су се постојеће недаће само продубљавале док неког ефикасног противоружја које би донело бар некакво олакшање, у ствари, није било. Јер, у овим годинама се баш не би могло рећи да га Византија није тражила не само на Западу него и на другим странама.

[1072] Реч је о писму упућеном Симону Атуману. В. Cydonès, *Correspondance*, № 93 127–128. Cf. Nerantzi-Varmazi, *Konstantinoupole*, 925.

[1073] О куги у Цариграду остала је забелешка у једној Краткој хроници. В. Kleinchroniken, 66 № 14. Вест о овој пошасти такође се налази у једној хронолошкој нотици (Schreiner, *Kommentar*, 612 № 44), а о њој извештава и хроничар Трапезунтског царства Михаило Панарет. В. Panaret. 74.

[1074] Nerantzi-Varmazi, *Konstantinoupole*, 929–930.

[1075] О томе сазнајемо из једног писма Димитрија Кидона. В. Cydonès, *Correspondance*, I, № 89 123. Подробније о овом писму в. Tinnefeld, *Demetrios Kydones*, I–2, 320–324.

[1076] Nerantzi-Varmazi, *Konstantinoupole*, 930.

Мисија цариградског патријарха Калиста

За почетне године владавине Јована V Палеолога било је својствено да је турско продирање у Тракију, кардинално питање његове спољне политике, покушавао да реши тражењем помоћи од Запада. Истину говорећи, оваквом избору се тешко може порећи разборитост, будући да је василевс веома добро знао да му хришћански суседи, онемоћала Бугарска и расцепкана српска држава која је већ била прошла свој зенит, не могу бити од довољне користи. Пред таквим разлозима бледи неспорна чињеница да би управо две јужнословенске земље – у случају Србије радило се о више области којима су владали различити феудални господари – као припадници истоветне вере, дакле попут Византије одане православљу и саме угрожене турском опасношћу, требало да буду најприроднији савезници Царства. Очигледно је, међутим, да Јован V Палеолог у првим годинама по преузимању власти на њих није озбиљније рачунао.

Уз поменуто неповерење у њихову тадашњу снагу ваља подсетити и на вишестолетни добро знани потцењивачки став Византинаца према словенским суседима у којима су још увек гледали „варварске" народе. Јован V Палеолог, као и његови најближи саветодавци, такође нису били отпорни према оваквом гледишту. Неспорно је, с друге стране, да су искуства неких ранијих крсташких подухвата, приликом којих су релативно малобројни европски ритери показивали јасну војну премоћ у односу на снажне формације турских ратника, у потпуности оправдавале окренутост Византије према појединим земљама римокатоличког света. Међутим, очита чињеница да је укупан исход дуготрајних и разгранатих преговора са Западом имао скромне домете, као и околност да је опасност од Османлија већ увелико попримила застрашујуће размере, ипак је захтевала и већу гипкост спољне политике цариградске владе. Тако је Јован V Палеолог решио да у Србију пошаље патријарха Калиста, настојећи да изнађе још неке могућности како би предупредио даља турска освајања.

Избор Сера као одредишта путовања поглавара цариградске патријаршије, наравно, није био случајан, поготово ако се узме у обзир да је држава царице Јелене од свих делова српског царства била најугроженија од исламских завојевача. До мисије васељенског патријарха, којом је василевс показао и посебно уважавање према удовици Стефана Душана, дошло је у лето 1363. године.[1077] Претходно је Максим Кавсокали-

[1077] О овој мисији писао је Јован Кантакузин на самом крају свог историјског дела. В. Cant. III, 360–362. Иначе, догађај је одјекнуо и међу Кратким хроникама, на основу којих је олакшано и датовање патријарховог пута у Сер. V. Kleinchroniken, 66 № 16, 93 № 16. За хронологију в. *Виз. извори*, 573–574 н. 656 (Б. Ферјанчић).

вит прорекао Калисту, који је на путу за Сер најпре походио Свету Гору, да ће га задесити блиска смрт.[1078]

Са пуно разлога се сматра да је циљ одласка цариградског патријарха у Србију био заправо двојак: склапање уговора о заједничкој борби против Турака и отклањање постојећег раскола између васељенске патријаршије и српске цркве.[1079] Према нашем мишљењу, наведени редослед двају побројаних задатака Калистове мисије одговара њиховој важности, док би редослед постизања, дозвољено је претпоставити, по свој прилици био обрнут, што значи најпре изглађивање спорних црквених питања, па онда споразум о савезничком деловању на неутралисању турске опасности. Догађаји су, међутим, узели сасвим непредвиђени ток – они можда нису представљали изненађење једино за атоског анахорету Максима Кавсокаливита!? – јер се Калист напрасно разболео и умро.[1080]

Царица Јелена га је достојно сахранила у серској митрополији, не услишивши молбу монаха Свете Горе, који су желели да његово мртво тело пренесу на Атос, где се овај духовник својевремено подвизавао. За цариградског патријарха поново је изабран Филотеј Кокин, али тек после нешто више од годину дана, 8. октобра 1364.[1081] Преко његових ранијих огрешења о кућу Палеолога Јован V је великодушно прешао. Међутим, у том тренутку, важнија је од свега била чињеница да је са Калистовом смрћу у корену осујећено рађање једне алијансе православних држава, која је требало да се супротстави све ближој опасности са муслиманског Истока.

Неусӣех млеӣачке иницијаӣиве

Нешто раније је пропао и покушај да Византија и Венеција образују једну антитурску лигу. Овога пута подстицај је дошао из републике Светог Марка, али се мора нагласити да су и василевс и његови сарадници након појаве исламских ратника надомак Цариграда (1359) и, особито, пада Дидимотике у руке неверника, у новембру 1361. године, схватајући озбиљност

[1078] Ову особито занимљиву епизоду доносе двојица писца житија Максима Кавсокаливита, како монах Нифон (*Deux Vies*, 48), крајње сажето, тако и Теофан Ватопедски (*Deux Vies* 94), нешто подробније. Уп. *Виз. извори*, 647 (Н. Радошевић).

[1079] Острогорски, *Серска обласӣ*, 133–134 (=*СД*, IV, 598–599); Михаљчић, *Крај срӣског царсӣва*, 70; *Виз. извори*, 574–575 н. 659 (Б. Ферјанчић) (где су дата сва релевантна досадашња мишљења о овој мисији).

[1080] Cant. III, 361. Наводне гласине о томе да је у Серу патријарх Калист збиља био отрован оповргава сам Јован Кантакузин. Упркос томе било је истраживача који су били склони да тим гласинама поверују. О томе в. *Виз. извори*, 575 н. 660 (Б. Ферјанчић).

[1081] Cant. III, 363; Kleinchroniken, 94 № 17; Darrouzès, *Regestes*, V, № 2461.

стања у коме се Царство налазило, били вољни да се идеја стварања новог савеза хришћанских сила покрене са мртве тачке. Будући да су и Млеци имали разлоге да страхују због даљег напредовања Османлија у Тракији и поготово њиховог учвршћивања на Хелеспонту – држећи обе стране морског теснаца кроз који се одвијала целокупна пловидба између Егејског и Мраморног мора, Турци су били у стању да надзиру све трговачке морске путеве у овом кутку Средоземља, па чак и оне који су се завршавали у далеким лукама Црног мора – не треба зато да чуди што су они имали првенство у изношењу предлога да се наново образује једна лига која би могла да стане на пут претећој лавини са Истока.

Познато је да је Јован V Палеолог у јуну 1361. године упутио дужду Ђованију Долфину (1356–1361) једно учтиво писмо, у коме је изразио задовољство због посете двојице млетачких емисара, били су то Франческо Бембо и Николо Ђустинијани, што га је још више учврстило у уверењу о традиционалном пријатељству двеју држава.[1082] Потом је нови венецијански дужд Лоренцо Целзи (1361–1365), одговарајући на ново писмо византијског цара, које се тицало обнављања устаљених петогодишњих уговора о миру, послао у Цариград, у марту 1362, већ поменутог Франческа Бемба и Доменика Микиела, који је од 1359. до 1361. године био баило у ромејској престоници. После уређивања неких несугласица око измиривања одштете и сличних послова, опуномоћени млетачки изасланици су изашли пред Јована V Палеолога са предлогом о стварању нове алијансе хришћанских снага чији би чланови били Венеција, Византија и Ђенова.[1083] Требало је да ове три силе формирају флотилу од осам бродова, четири ромејска и по два осталих чланица, стационирану на Тенедосу и довољно јаку да се бори против турских пловила на којима су се преко Хелеспонта пребацивали у Тракију емирови ратници. Уз то, венецијански посланици су били овлашћени да по потреби позову и друге државе у окриље будуће лиге, трапезунтског цара, кипарског краља, родоске витезове, па чак и бугарског цара. Према замислима оних који су је покренули, алијанса је у почетку требало да делује у раздобљу од две године.

У првом тренутку се могло учинити да је коначно на помолу било образовање једне снажне савезничке групације хришћанских земаља која ће бити дуговечнија од сличних покушаја из недавне прошлости. Међутим, планирана лига никад није дочекала своје отелотворење, заправо није

[1082] Thomas, *Diplomatarium*, II, № 45 76–77; Dölger, *Regesten*, V, № 3079. Cf. Nicol, *Byzantium and Venice*, 299.

[1083] Thomas, *Diplomatarium*, II, № 48 81–82; Thiriet, Délibérations I, № 684. О Доменику Микиелу в. Maltezou, *Thesmos*, 115. Такође в. Thiriet, *Romanie vénetieine*, 172–173; Nicol, *Byzantium and Venice*, 300.

уопште ни одмакла од самог почетка. У овом случају, камен спотицања је био Тенедос, који су Млеци желели да добију за себе, подсећајући византијског цара на договор у Еносу од пре десет година и његово тадашње обећање.[1084] Понудили су му и двадесет хиљада дуката, као и крунски накит који се већ скоро две деценије налазио у ризници Светог Марка.[1085] Све понуде, међутим, Јован V Палеолог је мирно одбио, а у таквом његовом гесту, између осталог, не можемо а да не видимо и својеврсну захвалност и бригу за житеље острва које му је пружило уточиште у данима највећег искушења његове каријере, када је изгледало да су Кантакузини били на корак до преузимања византијске царске круне.[1086]

Ђеновљани, с друге стране, будући у добрим односима са Турцима, нису имали неке горуће разлоге да прихвате учешће у једном оваквом савезу,[1087] а још мање им је одговарало да се њихови љути супарници учврсте на стратешки изванредно важном Тенедосу. Све су то биле врло озбиљне сметње које су бацале сумњу на будућност планиране лиге. И, најзад, ускоро се збио догађај који је потпуно осујетио и учешће самих Млечана у предвиђеном савезу хришћанских сила и потпуно распршио заносне снове о још једној антитурској лиги. На Криту је у августу 1363. године избила побуна локалног грчког живља против млетачке управе над острвом, прерасвши у нешто више, будући да су се устанку придружиле и многе тамошње венецијанске породице незадовољне начином на који је република наметала нове и нове порезе.[1088] Да ствар буде још гора по односе Византије и Венеције, године 1364. у Млецима су се чак почеле ширити гласине да је ромејска флота приправна да интервенише на Криту и помогне побуњенике.[1089] Другим речима, било је јасно да од припремане алијансе која је требало да се супротстави агресивним неверницима нема ништа. Поново се учинило да је једино папска столица кадра да буде стожер око кога би се окупљале хришћанске силе Запада и које би подстакнуте из Авињона можда могле да помогну Византинцима у све безнадежнијој ситуацији.

[1084] О томе је већ било речи у другом одељку претходног поглавља. Уопште, о покушају образовања антитурске лиге 1362. године в. F. Thiriet, *Una proposta di lega antiturca tra Venezia, Genova e Bisanzio nel 1362*, Archivio storico italiano 113 (1955) 321–334 [=VR, *Études sur la Romanie greco-vénitienne (Xe–XVe siècles)*, London 1977].

[1085] Nicol, *Byzantium and Venice*, 300.

[1086] Ibid.

[1087] Balard, *La Romanie génoise*, I, 85.

[1088] О овом устанку в. Nicol, *Byzantium and Venice*, 301 (са навођењем старије литературе).

[1089] Thiriet, *Délibérations II*, № 751.

Слом крсташког похода

Ни неуспех антитурске кампање из 1359. године није могао да обесхрабри присталице крсташке идеје на Западу, поготово не истрајног Иноћентија VI, па су изнова почели да се кују планови против исламских земаља. Чак ни папина смрт, 12. септембра 1362. године, није осујетила предузете припреме за нови поход, којима је, између осталог, погодовало извесно затишје до кога је дошло у Стогодишњем рату. За новог поглавара римокатоличке цркве кардинали су 28. септембра 1362. године, изабрали Гијома де Гримоара, опата Светог Виктора у Марсељу, који се тада као папски нунције налазио на напуљском двору. Он је 31. октобра допутовао у Авињон, где је 6. новембра 1362. крунисан као папа Урбан V (1362–1370).[1090] Без много оклевања, он је својски прионуо на организовање похода против Турака, па је већ 31. марта 1363. године, на Велики петак, прогласио крсташки рат.[1091]

На Леванту су голем посао око пропагирања и припреме за један такав подухват обавили кипарски краљ Петар I Лузињан (1357–1369) и незаменљиви Петар Тома и Филип Мезијер. Тако је млади владар Кипра од 1362. до 1365. године путовао по западној Европи – Венеција, Ђенова, Авињон, Париз, Лондон, Праг, Беч и Краков су места која је том приликом посетио – здушно се залажући да у предстојећу акцију буде укључено што више учесника.[1092] Изгледало је да ће овога пута поход против неверника по темељности и броју држава које су се сагласиле да пошаљу своје одреде на Исток умногоме надмашити сличне покушаје из претходних деценија. Поново је поклич „Бог тако хоће!" лебдео над западном Европом и чинило се као да се враћају она давна времена највећег узлета крсташке идеје. Било је предвиђено да француски краљ Јован II Добри (1350–1364) предводи западноевропске ритере у наступајућој акцији, што је читавом подухвату давало посебну врсту озбиљности. Предстојао је,

---

[1090] Setton, *Papacy and Levant* 243. Такође в. P. Amargier, *Urbain V. Un homme, une vie (1310–1370)*, Marseille 1987.

[1091] Halecki, *Un Empereur*, 82; Boehlke, *Pierre de Thomas*, 212; Gill, *Byzantium and Papacy*, 212.

[1092] О путовању Петра I Лузињана в. Jorga, *Philippe de Mézières*, 144–201; G. Hill, *A History of Cyprus*, II, Cambridge 19722, 324 sq.; Boehlke, *Pierre de Thomas*, 204 sq.; Setton, *Papacy and Levant*, 242–248; Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 65 sq. У једном писму које је упутио Симону Атуману, потоњем архиепископу Тебе, године 1364, Димитрије Кидон помиње напоре кипарског краља у тражењу савезника за крсташку војну. В. Cydonès, *Correspondance*, I, № 93 127. Cf. Kianka, *Demetrius Cydones*, 168 n. 68. Опширније о овом писму в. Tinnefeld, *Demetrios Kydones*, I-2, 353–360.

бар је такав утисак био – утисак који се касније показао као варљив – велики окршај хришћанског Запада и муслиманског Истока.

Сасвим одређени наговештаји новог крсташког похода упереног и против Османлија, наравно, нису могли да прођу без одјека ни у Византији. Природно је било очекивати да у Царству чије је обесхрабрено становништво живело у сталном страху од турске опасности ипак живне нада да ће се нешто учинити и да ће тешко подношљиви стисак суседне османске државе напокон мало папустити. Међутим, мора се признати да је и тај пробуђени оптимизам био праћен извесним подозрењем, проистеклим из раније изневерених очекивања. Разлози за неверицу су све више добијали потврду у гласинама које су почињале да пристижу са Запада, а које су говориле о одређеним потешкоћама које су пратиле припреме за кампању. Амбициозно и хвале достојно путешествије Петра I Лузињана по римокатоличким европским земљама донело је више примамљивих обећања него опипљивих планова за заједничку акцију. Осим тога, смрт Јована II Доброг, у априлу 1364. године, на неки је начин обезглавила и знатно умањила замах и ширину предстојећег подухвата. Стога се за атмосферу у Цариграду тога времена пре може рећи да је била испуњена забринутошћу и чак извесним разочарањем него да је одисала знатнијим оптимизмом.

Подозрење, није претерано рећи, и песимизам провејавају из једног писма које је Димитрије Кидон, у лето 1364. године, упутио Симону Атуману, духовнику грчког порекла и антиисихастичке оријентације који је каријеру започео као монах цариградског манастира Светог Јована Студијског, а завршио као латински архиепископ Тебе.[1093] Први министар византијског цара подсећа свог пријатеља, можда и са јеткошћу која није била саобразна његовом прозападном расположењу, да се помоћ Латина углавном исцрпљује на речима, писмима и обећањима, што није непознато чак ни Турцима.[1094] Они у томе иду дотле, продужава Димитрије Кидон, да се слично понашају и према кипарском краљу, који им је као припадник римокатоличке вере сасвим близак.[1095]

С разлогом се може претпоставити да су горко разочарање ученог ретора који не пропушта да укаже на неиспуњена обећања папских легата Павла и Петра Томе, као и на варљиве наговештаје војне помоћи са Запада,[1096] делили и Јован V Палеолог и велики број Ромеја. Отуда се и василевс, који

[1093] Cydonès, *Correspondance*, I, № 93 125–128. О Симону Атуману биће више речи у следећим поглављима.
[1094] Cydonès, *Correspondance*, I, 126–127. Cf. Kianka, *Demetrius Cydones*, 169; Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 68.
[1095] Cydonès, *Correspondance*, I, 127. Cf. Kianka, *Demetrius Cydones*, 169.
[1096] Cydonès, *Correspondance*, I, 127. Cf. Kianka, *Demetrius Cydones*, 169.

је уистину једино у помоћи Латина видео могућност за спас своје државе, али, поучен раније изневереним надањима, страховао и од евентуалне турске одмазде у случају хришћанског неуспеха, прилично нећкао око давања подршке папиној акцији. Урбан V је истрајавао у намери да василевса свакако укључи у предстојећи поход, док је Јован V Палеолог, свестан да би било какво прекидање веза са Светом столицом било исувише несмотрено, заузео став обазривог ишчекивања. При томе није имао илузија да такво неизјашњавање може дуже потрајати, али је оклевао да у Авињон, по савету Симона Атумана, пошаље своје изасланике.[1097]

Премда разочаран начином на који су се одвијале припреме за поход на Западу, није желео да се замери Урбану V, па је преко Михаила Маласпина, ђеновљанског грађанина, послао писмо папској курији. У тој епистоли, која није сачувана,[1098] василевс је апеловао на папу да се побрине за спасење угрожене хришћанске вере и њених преосталих припадника на Истоку, а такође је изразио спремност да Царство властитим војним снагама помогне крсташе, али уз услов који су наметала стара непријатна искуства и који је претпостављао да западни ритери не наносе зло Ромејима. При томе је Јован V Палеолог изразио наду да ће латинска војска помоћи византијској да истерају Турке из Тракије, како би потом заједнички наставиле да се боре за ослобођење Мале Азије и Свете земље.[1099]

У одговору Урбана V, 16. октобра 1364. године, поглавар римокатоличке цркве је препоручивао византијском цару да се благонаклоно односи према учесницима предстојећег похода када буду пролазили кроз ромејске области и изнео наду да ће хришћанима поћи за руком да одагнају Турке, после чега би могла и да се оствари давнашња жеља о уклањању шизме између двеју цркава.[1100] Међутим, збивања око припремане

[1097] О томе такође сазнајемо из цитираног писма. В. Kianka, *Demetrius Cydones*, 169. Cf. Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 70.

[1098] О томе писму сазнајемо једино из једног обавештења које даје Димитрије Кидон и из папиног одговора који је уследио 16. октобра 1364. године. Учени византијски ретор говори о василевсовом писму у већ више пута поменутој епистоли коју је упутио Симону Атуману. В. Cydonès, *Correspondance*, I, 127. Одговор Урбана V објавили су P. Lecacheux – G. Mollat, *Urbain V* (1362–1370). *Lettres secrétes et curiales se rapportant à la France*, 1–2, Paris 1902–1906, № 1305 211. Cf. Dölger, *Regesten*, V, № 3097. О овоме писму Јована V Палеолога писали су: Jorga, *Philippe de Mézières*, 205; Norden, *Papsttum und Byzanz*, 703 n. 1; Viller, *Question*, 277; Halecki, *Un Empereur*, 86–87; Boehlke, *Pierre de Thomas*, 256; *Crusades*, III, 73–74 (D. Geanakoplos); Setton, *Papacy and Levant*, 259; Gill, *Byzantium and Papacy*, 212; Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 70.

[1099] *Crusades*, III, 73 (D. Geanakoplos).

[1100] Пун библиографски податак о овоме писму које је папа послао византијском цару дат је у н. 1098, где је указано и на најважнију литературу.

акције против неверника кренула су сасвим неочекиваним током и опет Византија није могла да осети било какво олакшање на тој страни. Испоставило се да је суздржаност Јована V Палеолога и ромејских кругова који су готово од самог почетка са неверицом примали вести о припремама за крсташки поход против Турака била потпуно умесна.

У међувремену, 18. априла 1365. године, Урбан V је упутио још једно писмо Јовану V Палеологу, веома љубазно али и пуно познатих обећања која су се већ годинама понављала и попримила карактер општих места која никог ни на шта не обавезују.[1101] Уз подсећање да Византинце сматра синовима исте цркве, папа је василевсу предочавао да брине о томе на који би начин могао да помогне ромејској држави угроженој од Турака, признајући да су се планови за велику крсташку војну против неверника изјаловили. Изражавао је наду у могућност да се организује нови поход уз помоћ родоских витезова, куће Монферата и Ђенове, који би био окренут према Истоку, али је претходно требало да се окончају непријатељства између кипарског краља и лигуријске републике.[1102] Уколико би василевс пожелео да посети Свету столицу, истицао је на крају Урбан V, био би топло и достојанствено дочекан.[1103]

Што се тиче овог папског писма потписаног 18. априла 1365. године, за нас је посебно важна и следећа чињеница: врховни поглавар римске цркве обратио се Јовану V Палеологу као некоме ко није припадник римокатоличке вере. Другим речима, за разлику од Иноћентија VI, који је византијском цару писао „carissimus in Christo filius noster Johannes Romeorum imperator et moderator illustris", Урбан V га јеословио на уобичајени и знатно мање близак начин: „Magnifico viro Caloiohanni imperatori Graecorum illustri, gratiam in praesenti, par quam obtineat gloriam in futurum".[1104] Наведена разлика међу формулама које су употребили двојица папа може изазвати извесну недоумицу али, чини нам се, ипак није у стању да поколеба изнесену тврдњу да је већ 1357. године Јован V Палеолог прешао у римокатоличку веру.[1105]

Изгледа да се могу допустити две могућности које би на неки начин требало да објасне разлоге због којих се Урбан V обраћа византијском цару

1101 Acta Urbani V, № 74 122–123.

1102 Катанский, *История попыток*, 224; Gill, *Byzantium and Papacy*, 212.

1103 Acta Urbani V, 123. Cf. Gill, *Byzantium and Papacy*, 212.

1104 Acta Urbani V, 122. О начину на који је Иноћентије VIословио византијског цара у писму од 11. маја 1359. године види н. 1047 и одговарајуће место у основном тексту.

1105 Види н. 1047–1049 и одговарајући главни текст у коме се, осим папиног писма, као доказ наводи и податак, врло одређен и веродостојан, из животописа Петра Томе који је написао Филип Мезијер.

као некатолику. Наиме, или наследник Иноћентија VI једноставно није знао за ренегатство Јована V Палеолога (што је мало вероватно), или из неких разлога није одобравао тако обављену конверзију која је, поновимо то још једанпут, према изворним сведочанствима обављена на правовaљани начин и имала задовољавајућу канонску снагу.[1106] Уосталом, оно што је византијски цар учинио у Риму само неколико година касније распршило је било какву сумњу око његовог преобраћања у римокатоличку вероисповест.

Громко најављивана крсташка војна, у којој је према оптимистичким предвиђањима требало да учествује велики број ратника и моћних угледника са Запада, свела се на невелику флотилу која је, предвођена Петром I Лузињаном, у лето 1365. године, кренула из Венеције и, мимо византијских очекивања, после заустављања на Родосу и Кипру, запловила пут Египта. За Јована V Палеолога потпуно без значаја била је чињеница да су крсташи 10. октобра 1365. године поселили Александрију, поготово ако се зна да су убрзо били поражени и присиљени да се врате на Кипар.[1107] Занимљиво је истаћи да и ова експедиција није прошла без учешћа Византије, додуше прилично симболичног, јер се зна да је међу латинским ратницима на северноафричком тлу био и Јован Ласкарис Калофер.[1108] Међутим, најважније од свега било је то да се још једанпут поход крсташа против неверника завршио неславно (и поново после успешног почетка), и да су још једанпут ромејска надања у помоћ са Запада била узалудна. Резигнирани Јован V Палеолог, који је једино у Латинима видео трачак наде за Византију, коначно је изгубио стрпљење и предузео корак сасвим непознат у дугој историји Царства – у очајању, по великој хладноћи, негде на самом измаку 1365. године, лично се запутио у једну туђу земљу не би ли напокон нашао помоћ за своју изнурену државу којој је од Османлија претила смртна опасност.

[1106] Ова два разлога износи Gill, *Byzantium and Papacy*, 301 n. 40 (али омашком наводи 1355. уместо 1357. као годину када је дошло до преобраћања Јована V Палеолога). Међутим, Setton, *Papacy and Levant*, 234 n. 45 углавном је склон да прихвати мишљење новијих истраживача да је василевс већ 1357. године прешао у римокатоличку веру, премда оставља могућност да се радило о чину који је био нешто другачији од конверзије.

[1107] *Life of Peter Thomas*, 128–135. Cf. Jorga, *Philippe de Mézières*, 286 sq.; S. Runciman, *A History of the Crusades*, III, Cambridge 1954, 286 sq.; Boehlke, *Pierre de Thomas*, 267–294; Eszer, *Johannes Laskaris Kalopheros*, 32–37; Setton, *Papacy and Levant*, 263 sq.; Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 71–72.

[1108] Eszer, *Johannes Laskaris Kalopheros*, 34. Такође в. I. M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge, Mass. 1967, 24; P. Schreiner, *Byzanz und die Mamluken in der 2. Halfte des 14. Jahrhunderts*, Der Islam 56 (1979) 297–302; P. W. Edbury, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191–1374*, Cambridge 1991, 161–179.

IV.
ВРЕМЕ ИСКУШЕЊА

Одлика првих једанаест година самосталне владавине Јована V Палеолога, осим мучних борби за одбрану престола, била је изразита окренутост према Западу. Једино на тој страни је василевс видео некакву наду за помоћ против османлијских освајача. Топот копита њихових коња све чешће је тутњао кроз преостале византијске провинције, њихови барјаци су већ лепршали на многим некадашњим ромејским тврђавама, док су заповедници верујућих у Алаха све више упирали погледе у области под скиптром цариградског владара. Можда је само хришћански Запад могао да стане на пут овој опасности која се обрушила на оно што је остало Византинцима. Због тога су и уследила два велика царева путовања испуњена замашним надањима, најпре у Угарску, па потом и у Италију, која су умногоме обележила следећих шест година његовог живота и владавине. Међутим, поразан исход тих отрежњујућих путешествија као да није остављао простора за било каква ведрија очекивања.

а. ВАСИЛЕВС ПУТУЈЕ НА ЗАПАД (1366–1371)

Столећима су византијски цареви предводили војску која је одлазила према другим државама како би огњем и мачем решавала спорна питања, кажњавала непослушне, умиривала непокорне или потчињавала вероломне. Вековима су василевси јездили по многобројним ратиштима Блиског истока, Мале Азије или Балкана, гордо и победоносно проносећи славу ромејског оружја, и изазивали страхопоштовање и дивљење било где да се појаве. Веома дуго и успешно они су били у стању да носе тешко бреме владара који стоји на врху пирамиде држава средњовековне васељене и који као божији изасланик на земљи има улогу пресудног арбитра и за збивања која су се дешавала по најудаљенијим кутовима насељеног света. С временом је, међутим, долазило до знатног раскорака

између васељенске мисије коју су цареви Ромеја приписивали себи и тегобне свакодневице у којој се Византија налазила. Упркос чињеници која се није могла мимоићи, а која је указивала на то да су стајали на челу оронулог и све мање моћног Царства, василевси су истрајно настојали да по било коју цену, бар теоретски, сачувају блештави ореол поглавара средњовековног космоса.

У невеселој збиљи XIV столећа то је било веома тешко. Радило се о раздобљу када су многе ствари, до тада потпуно незамисливе и неспојиве са оним што бисмо могли назвати ромејским бићем, постајале нешто сасвим обично и свакодневно. Тако се и догодило да први пут један византијски цар не одлази у иностранство као моћник који дели правду и изазива страх и трепет, него као неко ко скрушено моли за помоћ. Та неславна улога која је, није претерано рећи, умногоме унизила дигнитет василевса, онога који је у начелу још увек сматрао да полаже неспорно право на свеобухватну власт над читавом екуменом, припала је Јовану V Палеологу.

Уīарска зима

На челу малобројне пратње, у којој се истицао Георгије Маникаит, водећи са собом и двојицу од четворице својих синова, другог Манојла и трећег Михаила – што значи да је у међувремену, после 1352. године, василевс добио још два сина, Теодора и поменутог Михаила[1109] – Јован V Палеолог је највероватније негде пред крај 1365. године кренуо у Угарску, на двор моћног краља Лудовика I Великог.[1110] Потпуно непримерен трену-

[1109] За основне податке о браћи Теодору и Михаилу Палеолозима, о којима ће у даљем тексту бити више речи, посебно в. Papadopulos, *Genealogie*, Nos 85, 87; Ферјанчић, *Десйоти*, 43–44, 112 сл.; PLP 9 (1989) Nos. 21460, 21522.

[1110] У изворима, нажалост, није сачуван тачан податак о томе када је Јован V Палеолог кренуо на пут у Угарску. У једној Краткој хроници (Kleinchroniken, 94 № 18) остало је забележено да је василевс Јован 6874. године од стварања света – дакле од септембра 1365. до августа 1366. – путовао у Угарску, а то је, наравно, сасвим непрецизан податак. На основу неких доцнијих папских писама и сагласно вестима појединих источника, према којима је дуж пута византијску делегацију пратила велика студен, истраживачи су углавном датовали путовање у зиму 1365/6. В. Моравчик, *Императоры*, 243 (= *Studia Byzantina*, 345); Gill, *Byzantium and Papacy*, 213; Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 81. Нешто прецизнију хронологију, према којој је византијски цар кренуо на пут почетком 1366. године, предлаже Halecki, *Un Empereur*, 112. За разлику од њега Schreiner, *Kommentar*, 294–295 датује путовање у новембар односно децембар 1365. године. Премда није могуће, наравно, поуздано утврдити кључне временске одреднице василевсовог одласка у Будим, сматрамо да је до њега дошло у децембру 1365. године.

так за путовање, радило се о студеној зими која је путешествије од Цариграда до Будима – само по себи дуго и заморно – морала учинити веома мучним, одавао је недовољно промишљену и, у ствари, исхитрену одлуку, донесену по неком изненадном инстинкту и, чини се, у помањкању стрпљења. Тешко да би се било који искусни и добро обавештени државник – подсетимо се да је тада Јован V Палеолог био у тридесет четвртој години живота, дакле у узрасту када се одређена зрелост подразумева – изнебуха решио да крене по дубокој зими на тако далек пут.

Османлијска опасност, додуше, јесте била актуелна свих тих година, али се може претпоставити да се суштински ништа не би променило да је василевс своје путовање, за које на Западу нико није ни знао, одложио, на пример, до пролећа 1366. године. У условима спорих комуникација у средњем веку није се могло са било каквом извесношћу рачунати на брзи договор око тако крупног подухвата као што је покретање крсташког рата, тим пре што није било претходне дипломатске припреме сусрета. Вероватно је и сам Лудовик I морао бити изненађен када су му дојавили о неуобичајеној посети и тако угледном, збиља неочекиваном госту из Цариграда.

Вишеструки су били разлози због којих је Јован V Палеолог кренуо баш у Угарску, а не према некој другој држави Западне Европе. Познато је да је Лудовик I победом у недавном рату против Венеције и миром у Задру, у фебруару 1358. године, који му је донео читаву Далмацију,[1111] стекао голем углед и посведочио неспорну снагу своје државе. Осим тога, традиционално добри односи између Свете столице и Угарске, као и околност да је краљ често био помињан у припремама за недавни крсташки рат, свакако су били разлози од утицаја на василевсову одлуку. И, напокон, не би требало потценити ни један сасвим практичан разлог: од свих западних престоница у којима је Јован V Палеолог могао потражити неку снажнију подршку Будим је, ипак, био најближи.

Зазирући од могућег напада Турака на Тракију – таква бојазан није била без основа – и не желећи да путује кроз Бугарску, делом и зато што односи између Цариграда и Трнова, упркос недавно склопљеном миру, нису били особито пријатељски, а понајвише због личне нетрпељивости Лудовика I и Јована Александра, византијски цар је одлучио да уместо копном, што би такође представљало дуго путовање, крене у Угарску морским, дакле заобилазним путем. То је, наравно, додатно оптеретило

[1111] Ljubić, *Listine*, III, № 541. Up. F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb 1962[3], 210–211.

учеснике ове експедиције. Најпре су пловили бродом по немирном Црном мору, а потом ушли у Дунав и, мимоилазећи се са сантама леда, кренули узводно.[1112]

Према наређењу Лудовика I, који се у међувремену спремао за василевсов долазак, трансилвански војвода Дионисије Лацковић требало је да пође у сусрет византијском цару и његовој свити како би им помогао при пролазу територија које су однедавно биле под скиптром угарског краља.[1113] Угри су, ваља напоменути, већ првих месеци 1365. године заратили против Бугарске и освојили важну тврђаву Видин и области око овога града, док су Јована Страцимира, сина Јована Александра и господара поменутих земаља, заробили и потом као сужња превели у римокатоличку веру.[1114] Био је то, наравно, тежак ударац за трновску државу, губитак који је, између осталог, због приближавања Цариграда и Будима, још више охладио односе Византије и суседне бугарске државе.

Настављајући пут, у пратњи Дионисија Лацковића, ромејска делегација се обрела у Видину, где су им шебешки кнезови приредили веома срдачан и раскошан дочек, што је био разлог да се у једном каснијем документу вајкају због великих издатака које су том приликом имали.[1115] Очигледно је да је Лудовик I настојао да достојно дочека свог угледног госта, будући да се побринуо да на сваки начин олакша царево путовање. Напустивши Видин, Ромеји су продужили пут, за који је и сам василевс наглашавао да је био веома заморан и мучан,[1116] и напослетку, вероватно

[1112] *Prooimien*, 179–180. Старо издање овог извора објавио је Z. von Lingenthal, *Prooimien zu Chrysobullen von Demetrius Cydones*, Sitzungsberichte der Königlich preussischen Academie der Wissenschaften zu Berlin 51 (Dezember 1888), 1416–1422. Сликовите детаље са царевог путовања уз Дунав региструје Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kao Dyse*, 82.

[1113] Моравчик, *Императоры*, 243–244 (= *Studia Byzantina*, 345).

[1114] Ников, *Турското завладяване*, 55–60. О овом догађају је веома подробно писао V. Gjuzelev, *La guerre bulgaro-hongroise au printemps de 1365 et des documents nouveaux sur la domination hongroise du Royaume de Vidin (1365–1369)*, Byzantinobulgarica 6 (1980) 153–172 (= *Medieval Bulgaria. Byzantine Empire. Black Sea, Venice, Genoa*, Villach 1988, 231–250). Такође в. P. Rokai, *Prilog istoriji Bugarske banovine*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 13-1 (1970) 81–86.

[1115] Овај занимљив документ објавио је L. Thallóczy, *Nagy Lajos és a Bulgár bánság*, Századok 34 (1900) 608–610. Уп. Моравчик, *Императоры*, 243 (=*Studia Byzantina*, 345).

[1116] Prooimien, 179–180. Уп. Моравчик, *Императоры*, 243–244 (=*Studia Byzantina*, 345). О боравку василевса у Будиму такође в. J. Gill, *John V Palaeologus at the court of Louis I of Hungary (1366)*, BSl 38 (1977) 31–38, као и M. Holban, *Autour du voyage de l'empereur Jean V à Bude (Printemps 1366) et de ses répercussions sur le Banat*, Actes du XIVs congrès international des études byzantines (Bucurest 1971), II, Bucuresti 1975, 121–125.

у фебруару 1366. године,[1117] стигли у Будим. Јован V Палеолог, преморен од дугог путешествија, али и испуњен оптимистичким надањима, много је очекивао од предстојећег сусрета.

О томе како је изгледао сам сусрет двојице владара најподробније нас извештава познати италијански хуманиста Јован Равењанин.[1118] Према његовом опису, Лудовик I је велелепно дочекао василевса, изашао је пред њега, сјахао с коња и гологлав га поздравио са огромним уважавањем. Јован V Палеолог, међутим, узвратио је са надменошћу која није била примерена ни тренутку ни тадашњим околностима – ипак је он дошао да моли за милост угарског краља – па је остао у седлу, не скидајући капу. Тачно је да је овакво помало разметљиво држање ромејског цара било у складу са начелима византијске царске идеологије, неговане вековима, али је збиља друге половине XIV столећа, без обзира на конзервативност прирођену средњовековном свету, учинила таква схватања анахроним, па донекле можда и неумесним. Јер, било каква сумња је излишна, године 1366. Лудовик I био је краљ изванредно снажне државе док је Јован V Палеолог владао у Царству, патуљастом и немоћном, које је уистину одумирало.

Упркос томе, угарски владар је поздравио ромејског цара са поштовањем, недвосмислено показујући да ни у ком случају не пренебрегава улогу и место византијског василевса у средњовековном свету, без обзира на оновремени распоред политичких снага. Понашање Јована V Палеолога, с друге стране, указивало је да је он још увек био опчињен својом васељенском мисијом, ма колико она одударала од стварног стања ствари, али и на то да му је у овом случају помањкало осећање политичког такта. Јер, како је записао Јован Равењанин, Лудовик I је био дубоко увређен опхођењем византијског цара, које се ипак могло означити као прилично неодмерено, па свога госта стога није удостојио одговарајуће пажње ни толико прижељкиване помоћи. Крајњи неуспех царевог одласка у Будим, међутим, имао је знатно дубље корене,[1119] али

[1117] Halecki, *Un Empereur*, 112 истиче да је византијски цар већ негде у фебруару 1366. године био на двору Лудовика I. На василевсово путовање алудира и Манојло Раул у једном писму које је упутио са Пелопонеза 1366. године. B. R. Loenertz, *Emmanuelis Raul Epistulae XII*, EEBS 26 (1956) № 7 154–155. За основне податке о овом ромејском интелектуалцу в. PLP 10 (1990) № 24130.

[1118] Giovanni da Ravenna, *Opuscule varie*, ed. T. Kardos, Egyemes Philologiai közlony (=Archivum Philologicum) 60 (1936) 291–296.

[1119] Јован Равењанин, главни извор за сусрет Јована V Палеолога и Лудовика I, изричито казује да је византијски цар одбојним и разметљивим понашањем изазвао угарског краља, који је касније одбио да му помогне. Моравчик, *Императоры*, 244 (=*Studia Byzantina*, 346), коментаришући вести италијанског хума-

се може претпоставити да понашање Јована V Палеолога није могло да допринесе увећавању спремности угарског краља да изађе у сусрет његовим жељама.

Шаролики, али врло фрагментарни и спорадични изворни подаци о боравку византијске делегације у Будиму омогућавају да се наслуте само главни обриси преговора који су тада вођени. Обе стране су се сложиле да је турска опасност нешто што не прети само Царству него, можда у неком догледном времену, и Угарској.[1120] Стога је и Лудовик I био заинтересован за један крсташки поход против неверника, о чему недвосмислено казује једно његово писмо Млецима, у коме тражи помоћ у бродовљу за будући рат против Турака. Епистола се, нажалост, није сачувала, али о њој знамо на основу одговора Венеције, 13. марта 1366. године, којим надлежни у републици Светог Марка извештавају угарског краља да су спремни да му пошаљу галије које је тражио.[1121]

Лудовик I, с друге стране, морао се обавезати да својим деловањем у предстојећем походу неће угрозити постојеће привилегије које су Млеци имали у Византији и појединим малоазијским емиратима. Разложно је претпоставити да је угарски владар упутио писмо Венецији негде почетком фебруара 1366. године, дакле одмах по доласку Јована V Палеолога у Будим,[1122] пошто му је византијски цар изнео своје захтеве о неопходној војној помоћи и покретању једне снажне крсташке војне. Међутим, већ су ту почињала и прва, прилично крупна разилажења, проистекла из опречних ставова по питању редоследа корака који би требало да, бар у начелу, доведу до циља коме су стремили и једни и други.

Византијска страна је, као и обично у оваквим ситуацијама, тражила најпре војну помоћ, а онда би тек требало да уследи верско преобраћање Ромеја у римокатоличку веру. Штавише, Јован V Палеолог, који је у међувремену на прави начин спознао озбиљност овог осетљивог питања и стога донекле прерастао своју некадашњу наивност, овакав став Византинаца образлагао је убедљиво, али не толико да би уверио и Запад у неопходност таквог редоследа потеза. Боравак европских ритера у ромејској држави и њихови успеси у борби против Турака отопиће

нисте, упозорава да су разлози за уздржаност владара Угарске били заправо далеко озбиљнији.

[1120] Halecki, *Un Empereur*, 104–105.

[1121] Овај документ је публиковао G. Wenzel, Monumenta Hungariae Historica, Acta Extera, II, Budapest 1875, № 479. Cf. Halecki, *Un Empereur*, 114–115; Gill, *Byzantium and Papacy*, 301 n. 42.

[1122] Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 87 износи ову разложну претпоставку, узимајући у обзир када је уследио одговор Млетака.

неповерење поданика Царства и умногоме олакшати конверзију, сматрао је василевс. Обазриви Лудовик I и, уопште, Запад, засићени олаким обећањима византијске стране, обећањима која нису имала солидну потпору, почетак крсташког похода упорно су условљавали преласком Византинаца у римокатоличку веру.[1123] Управо ова разлика постала је камен спотицања у преговорима двојице владара у Будиму. Да би некако премостили постојећа неслагања, Јован V Палеолог и Лудовик I послали су у Авињон, с пролећа 1366. године, двојицу изасланика: василевс свог „канцелара" Георгија Маникаита, а краљ једног од својих истакнутих духовника, Стефана, епископа Нитре.[1124] Онда су се препустили ишчекивању повратка емисара јер је, сматрали су, папино мишљење не само најмеродавније него једино може да разреши искрсла неслагања.

Папска писма

У међувремену су оба владара, поготово Јован V Палеолог, чини се, били испуњени приличним оптимизмом: нестрпљиви василевс је у Цариград послао малу делегацију са охрабрујућим вестима,[1125] док је Лудовик I потписао једно писмо, 20. јуна 1366. године, којим се захваљивао Млечанима на спремности да му ставе део свог бродовља на располагање за предстојећи поход против неверника.[1126] У лето 1366. Георгије Маникаит и епископ Стефан вратили су се у Будим носећи читаву прегршт писама Урбана V, која је требало да са мртве тачке покрену преговоре византијског цара и угарског краља, те тако окончају и боравак Јована V Палеолога у Угарској.

У писму од 22. јуна 1366. године, које се на неки начин може сматрати и квинтесенцијом папиног става према Византији у погледу црквене уније, поглавар Свете столице налагао је Лудовику I да у односу на ромејска обећања буде опрезан и суздржан.[1127] Они су, стоји у папском акту, и у току ранијих преговора испољили препредено понашање, па и сада упорно истрајавају на сједињењу цркава не због неких религијских

[1123] Ibid. 90–91.

[1124] О именима двојице изасланика сазнајемо из одговора Свете столице. В. Acta Urbani V, № 109. Cf. Halecki, *Un Empereur*, 113; Моравчик, *Императоры*, 244 (= *Studia Byzantina* 346); Gill, *Byzantium and Papacy*, 213. О Георгију Маникаиту v. PLP 7 (1985) № 16633.

[1125] Cydonis, *Symbouleutikos*, 1000. Cf. Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 91.

[1126] Ljubić, *Listine*, IV, № 149 86–87. Cf. Setton, *Papacy and Levant*, 289.

[1127] Acta Urbani V, № 105. Cf. Halecki, *Un Empereur*, 129–131; Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 93–94.

разлога него ради добијања војне помоћи. Стога би угарски краљ, уколико је уз заклетву већ обећао подршку у војсци василевсу и уз то се обавезао на одређени рок, свакако требало читаву ствар да одложи за годину дана. Но, у случају да су византијски цар и његови синови збиља вољни да пређу под окриље римске цркве – очигледно, Урбан V није сматрао да је василевс већ 1357. године прихватио римокатоличку вероисповест[1128] – папа се није противио да угарски краљ заиста и помогне онемоћалом Царству. Тако је поглавар Свете столице играо заправо дволичну улогу: с једне стране је здушно подстицао Јована V Палеолога на унију, а са друге стране, Лудовику I саветовао да се уздржи од помоћи Византији.[1129] Ипак, мора се признати да је, гледано из угла папске курије, таква политика сигурно била најпробитачнија, јер је превасходно водила рачуна о ономе што би Авињону највише и одговарало. У исто време, природно, такво дипломатско маневрисање Урбана V никако није могло да погодује насушним византијским потребама да се коначно предузме нешто озбиљно против османлијске опасности.

Срж размимоилажења хришћанског Истока и хришћанског Запада лежала је у несагласности коју обе стране деценијама нису могле да превазиђу: Исток је истрајавао у намери да некако обезбеди помоћ за борбу против Турака, али у исто време није био спреман да ради тога жртвује своју оданост ортодоксији, док је Запад, напротив, првенствено желео да Византинце преведе у римокатоличку веру, остајући у знатној мери неосетљив на ромејски страх пред Османлијама. Доследно придржавање ових полазишта, уз ретку спремност да се каткад учине релативно безначајни уступци, условило је да су се преговори око склапања уније непрестано вртели у зачараном кругу без истинске могућности да се у једном тренутку пронађе заједничка додирна тачка на којој би могло доћи до правог помирења.

Осим поменуте епистоле од 22. јуна 1366. године, Урбан V је преко Георгија Маникаита и епископа Стефана послао још неколико писама, која су носила датум 1. јул 1366. године.[1130] Три су била адресована на Јована V Палеолога, два на Лудовика I, два на мајку угарског краља и преостала на поједине великодостојнике двора у Будиму.[1131] Основна,

---

[1128] О томе је већ било речи у претходном поглављу. В. н. 1047–1050.

[1129] Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 93–94 доноси превод папиног писма и веома подробан коментар. Боравак Јована V Палеолога на угарском двору сасвим кратко региструје и Housley, *King Louis*, 202.

[1130] Моравчик, *Императоры*, 244 (= *Studia Byzantina*, 346).

[1131] Acta Urbani V, Nos 107–111 170–180 (укупно пет писама). Остале епистоле, које немају непосредне везе са историјом цркве на Истоку, те стога нису укључене

углавном заједничка одлика ових писама је била изражавање папиног задовољства због добре воље обеју страна да се шизма напокон превлада. Она врве спретно изабраним формулацијама које, у ствари, нису далеко одмакле од уопштених израза који лепо звуче, али им је садржина празњикава. У писмима насловљеним на византијског цара у појединим пасусима доносе се богословске поуке, махом скопчане са осетљивим разликама између латинске и ромејске теологије. Обраћајући се угарској страни, Урбан V бираним речима помиње могућу крсташку војну против Турака, али на начин који не наговештава неку хитрину у делању и који не притискује строгим обавезама.

Минуциозним упоређивањем папског писма Лудовику I од 22. јуна 1366. и осталих које је потписао 1. јула 1366. године, истраживачи су уочили извесну промену става у односу на Ромеје и могућност покретања крсташког рата, утолико што је тај став из изразито крутог и, зашто не рећи, отворено непријатељског, после својеврсног умекшавања, прерастао у прилично увијаван и умерен.[1132] Другим речима, полазиште поглавара римокатоличке цркве поново се нашло у уобичајеној равни својственој његовим претходницима – оно је подразумевало настојање да се шизма уклони и благосиљало сваки крсташки покрет против неверника. Старија историографија, којој такође није промакла очигледна разлика у писмима Урбана V, била је склона да оно што је папа написао у епистоли од 22. јуна 1366. године сматра његовим искреним гледањем на односе Запада и Ромеја.[1133] Међутим, новија историографија је, на основу неких аргумената чија се ваљаност не може лако пренебрећи, спремна да верује у занимљиву и оштроумну, али и дискутабилну претпоставку према којој је писмо од 22. јуна 1366. године заправо сачињено по некој врсти „наруџбине" Лудовика I како би угарски краљ имао изговор да повуче пребрзо дата обећања Јовану V Палеологу и, следствено томе, оно не одражава папин него став будимског домаћина византијског цара.[1134]

у наведено најновије издање, објавио је A. Theiner, *Vetera Monumenta Historica Hungariam sacram illustrantia II*, Roma 1860, Nos 140–146.

[1132] Овај посао пажљивог упоређивања поменутих писама ваљано је урадила Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 94–103.

[1133] I. Fessler, *Geschichte von Ungarn*, II, Leipzig 18692, 153–155; Norden, *Papsttum und Byzanz*, 704–705 n. 1.

[1134] Halecki, *Un Empereur*, 129–132 (где је инкриминисано писмо датовано у 23. уместо у 22. јун 1366. године како је то учинио A. Tautu у најновијем издању. B. Acta Urbani V, № 105 168). Овакво мишљење склон је да прихвати Setton, *Papacy and Levant*, 289. Против мишљења које је изнео О. Халецки устао је већ Острогорски, *Историја*, 499 н. 3, а извесну уздржаност испољили су такође и Meyendorff, *Projets*, 156 и Gill, *Byzantium and Papacy*, 214–215.

Упркос свему, иако можда необично, чини се да је најближе истини веровање да између инкриминисаног писма од 22. јуна и осталих од 1. јула 1366. године, у ствари, и нема суштинске него само разлике у форми, уосталом, небитне за основна гледишта Урбана V у питању конверзије Ромеја и покретања крсташког похода против Турака.[1135] Поглавар римокатоличке цркве је непоколебљиво захтевао да најпре Византинци – не само василевс и чланови његове уже породице него читав народ и нарочито свештенство, које до тада није хтело ни да чује за једну такву помисао, прихвате унију тако што ће сви прећи под окриље латинске вероисповести, а да тек онда уследи одговарајућа војна експедиција против Османлија. Јовану V Палеологу, а вероватно и самом Урбану V, морало је бити јасно да је, познавајући ромејски живаљ и тврдокорни, неумољиви став духовништва, у Царству тога времена било немогуће обезбедити неко масовније преобраћање. Управо је то био услов, на коме је Запад толико истрајавао, који василевс није био у стању да испуни.

За боравак Јована V Палеолога у Будиму, који је трајао дуже од шест месеци, од особитог значаја је био још један догађај који је односе византијског цара и угарског краља, ионако оптерећене неким тешко премостивим неслагањима, додатно замрсио. Према сведочанствима неких сачуваних извора, Лудовик I, потпуно у складу са познатом чињеницом да су владари Угарске од свих западноевропских суверена били привржении Светој столици, настојао је да се василевс и чланови његове малобројне пратње поново подвргну крштењу.[1136] Околност да Ромеји нису били вољни да пристану на такав захтев – према хришћанским схватањима крштење је било једна од тајни које се догађају само једном и више не понављају – умногоме је, чини се, замрзла започете преговоре на будимском двору. Уопште, разложно је тврдити да су дипломатска надмудривања византијске и угарске стране, протежући се месецима готово у недоглед, имала своје успоне и своје падове. Међутим, коначни исход мисије Јована V Палеолога морао је поднети терет потпуног краха, с обзиром на то да се ништа од царевих прижељкивања није остварило.

Када је крајем лета 1366. године напуштао Будим и кретао натраг, оставивши сина Манојла на двору Лудовика I,[1137] василевс није имао ништа

[1135] До оваквог закључка дошла је Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 104–113 после крајње минуциозног упоређивања епистола о којима је реч.

[1136] О овоме опширније в. P. Wirth, *Die Haltung Kaiser Johannes' V. bei den Verhandlungen mit König Ludwig I. von Ungam zu Buda im Jahre 1366*, BZ 56 (1963) 271–272; Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 116–118.

[1137] Prooimien, 180. Cf. Halecki, *Un Empereur*, 135; Dennis, *Manuel II*, 12–13; Barker, *Manuel II*, 7.

више од магловитих и крајње неизвесних нада. И овога пута, међутим, заборављајући охоло држање Јована V Палеолога приликом њиховог првог сусрета, угарски краљ је лично испратио свога вишемесечног госта све до видинског подручја. Василевсово расположење, упркос указаној почасти није могло бити ведрије јер је био свестан незнатних домета и узалудности дугог одсуствовања из Цариграда. Тада није могао ни сањати да праве невоље и понижавајућа искушења заправо тек чекају у заседи. Био је то тренутак када је на византијску политичку позорницу ступио престолонаследник Андроник Палеолог, тада у доби од осамнаест година, изразити *homo seditiosus* владајуће царске породице.

Нестрпљиви престолонаследник

По оцу унук Андроника III Палеолога, чије је име и носио, а по мајци унук Јована VI Кантакузина, он је у себи на својеврстан начин сјединио големе амбиције својих дедова, али околност да његова велика частољубивост није била праћена и одговарајућим способностима претворила га је у заробљеника властитих нереалних претензија и по много чему трагичну фигуру византијске историје друге половине XIV столећа. За разлику од млађег брата Манојла, који је био изузетно образован и изнад свега стрпљив и спреман да стоички подноси поједине неправде, Андроник Палеолог се одликовао немирним и несталним духом и спремношћу да ради испуњења сопствених жеља прибегава сплеткарењу. У сенци свега била је неутољива жеља за влашћу.[1138] Већ у овим годинама, када је ступао у зрело младићко доба, ужасавала га је помисао да је његов отац Јован V Палеолог тек тридесетчетворогодишњак – разлика између њих била је само шеснаест година – и да ће засигурно још дуго седети на византијском престолу коме је нестрпљиви младић са готово болесном страшћу тежио. Бурно испољавање једне овакве амбиције проузроковало је озбиљне потресе у царској породици и довело до снажних унутрашњих криза у Византији, а то је само олакшало уплив страних сила, у првом реду Османлија и италијанских република.

Поучен сопственим лошим искуствима из детињства јер га је очева смрт затекла, а да претходно није био проглашен или крунисан за савладара, Јован V Палеолог се побринуо да свог наследника поштеди таквих непријатности. Он је веома рано – не може се са потпуном сигурношћу утврдити тачно када – обавио неопходне радње којима је било не само

[1138] О Андронику Палеологу више ће бити речи у даљем тексту. Стога, за основне податке упућујемо само на PLP 9 (1989) № 21438.

разрешено питање престолонаследника него и обезбеђена будућност династије Палеолога на цариградском трону. Андроник је за очевог савладара и василевса проглашен можда већ у лето 1350,[1139] дакле као дечак од две године, а у сваком случају пре 17. августа 1355, када је био седмогодишњак.[1140] Одлазећи на далек пут, у Угарску, пред крај 1365. године, Јован V Палеолог је у Цариграду одредио да га у одсуству замењује син-првенац, што је младоме престолонаследнику, колико је нама познато, био први значајнији задатак у политичкој каријери.[1141] За василевсовог боравка на будимском двору се, изгледа, није у византијској престоници догађало ништа од особите важности.[1142] Каснија збивања су, међутим, показала да је Андроник Палеолог почињао да снева о самосталној владавини, а исход таквих размишљања је његов отац имао да искуси већ на самом повратку из Угарске.

Цар у шкрипцу

Пошто се растао од Лудовика I, који га је пратио један део пута, Јован V Палеолог се обрео у Видину, последњем месту на његовом путу које је било под влашћу Угара, с намером да преко Бугарске продужи за

[1139] Schreiner, *Kommentar*, 276–277 залаже се за овакву хронологију, ослањајући се на један податак из дела Нићифора Григоре (Greg II, 879–880) који казује да је царица Ана Савојска протестовала код Јована VI Кантакузина што приликом једне светковине у цркви Свете Софије, у марту 1351. године, грешком нису поменута имена младог василевса Андроника и патријарха Исидора.

[1140] У једном синодском акту, који говори о браку Андроника Палеолога са бугарском принцезом Керацом и који носи наведени датум, дакле 17. август 1355. године, првенац Јована V Палеолога и Јелене Кантакузин поменут је са титулом василевса. В. ММ, I, № 185 432–433. Cf. Darrouzès, *Regestes*, V, № 2381. Овај податак, наравно, регистровали су многобројни истраживачи. В. Halecki, *Un Empereur*, 51; Christophilopoulou, *Ekloge*, 197; Dennis, *Manuel II*, 26 n. 1; Barker, *Manuel II*, 5–6; Божилов, *Асеневци*, 219–220; Ферјанчић, *Савладарсӣво*, 341.

[1141] Премда у изворима нема изричитог податка о царевој одлуци да га за време боравка у Угарској замењује Андроник Палеолог таква се претпоставка, с обзиром на младићев узраст, намеће сама по себи. В. Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 82. Судећи према једном важном савојском извору, књизи расхода који су се тицали похода грофа Амадеа Савојског, а коју је приљежно водио Антон Барбери, извесну улогу у Цариграду у лето и јесен 1366. године имала је и Јелена Кантакузин. Међутим, Nicol, *Kantakouzenos*, № 30 није склон да верује у неке одређене компетенције које би царица могла да има. Уистину, Јелена Кантакузин појављује се као учесник у појединим оновременим догађајима, али, то је барем наш утисак, више из разлога синовљеве пасивности у односу на организовање помоћи Јовану V Палеологу него из наложених јој задатака.

[1142] Притом, наравно, мислимо на битније догађаје који су се дотицали суштинских питања Царства, а о њима нема помена у расположивим изворима.

Цариград. Ту га је, међутим, чекало изненађење, велико и непријатно. Према наређењу Јована Александра, који је са забринутошћу и подозрењем ишчекивао исход вишемесечних преговора у Будиму, било му је забрањено да прође кроз Бугарску. У првом тренутку василевс можда није ни схватио да је у читаву ствар умешан и његов син и престолонаследник, али је касније држање Андроника Палеолога, који није предузео ништа озбиљније да оца избави из недостојне ситуације, говорило језиком јаснијим од било каквог другог доказа.[1143] За најновији заплет у односима између Бугарске и Византије значајна је била и чињеница да је најстарији син Јована V Палеолога био зет Јована Александра.[1144]

Није лако утврдити на који је начин Андроник Палеолог настојао да оствари своје жеље и докле су допирали његови далекосежни планови, које је ковао у дослуху са трновским царем. Наједанпут се Јован V Палеолог нашао у шкрипцу, без могућности да се врати у Цариград, потпуно одсечен негде на доњем Дунаву. Лето је било на измаку и приближавала се јесен 1366. године, што је његову позицију чинило већ безнадежном. Византијски цар је све више био налик беспомоћном затворенику кога једино неко чудо може спасти. И, доиста, чудо се и појавило у лику грофа Амадеа Савојског.

Зелени īроф

Једна од најзанимљивијих личности западне Европе у другој половини XIV столећа, неустрашиви ритер, вешт дипломата и ватрени присталица римске цркве, гроф Амадео VI Савојски (1343–1383) био је славан не само на Западу него и на Истоку. После смрти свога оца Ајмона (1329–1343) – царица Ана Савојска и гроф Ајмон били су деца Амадеа V Великог, што значи да су се Јован V Палеолог и Амадео VI налазили у релативно блиском сродству – као деветогодишњак, најпре уз помоћ регентства, а од 1348, у узрасту од четрнаест година, Амадео VI је самостално владао у Савоји и спретном, стрпљивом политиком умногоме проширио и ојачао своју државу.[1145] Откако се на једном витешком турниру појавио у одећи зелене боје која му се, очигледно, допадала, добио

[1143] До таквог закључка, који је потпуно исправан, дошло се више *ex silentio*. В. Острогорски, *Исūорија*, 499–500.

[1144] О томе је већ било речи у III поглављу. В. н. 958.

[1145] Најпотпунија монографија о Амадеу VI Савојском је Cox, *Green Count*, 11sq. Такође је вредно поменути и две старије књиге: F. Cognasso, *Il Conte Verde*, Torino 1926 и A. Chartier, *La Savoie et l'Orient*, Paris 1934.

је назив „Зелени гроф", под којим је био познат широм Европе. Истовремено, био је један од најистакнутијих поборника крсташке идеје на Западу, и то међу онима чија је привржeност била заиста веома искрена и чији ентузијазам није лако сплашњавао.[1146]

Неке спољнополитичке обавезе које нису трпеле одлагање присилиле су Зеленог грофа да не напушта своју државу и на тај начин осујетиле његово планирано учешће у походу који је на Истоку требало да предводи Петар I Лузињан.[1147] Наиме, многољудне групе плаћеника које су у тренутном затишју Стогодишњег рата остале без посла и лутале појединим деловима Европе препустиле су се насиљу и пљачкању, угрозивши и западне границе Савоје. То, међутим, није значило да је Амадео VI заувек одустао од једног крсташког подухвата против неверника. Неуспех кипарског краља га је упозорио, али не и обесхрабрио, предочивши му да је било неопходно на најбољи начин обавити све нужне припреме за тако велики и одважан поход. За разлику од Петра I Лузињана, који је ишао на Египат, Амадео VI Савојски је намеравао да се прво запути у Цариград како би најпре помогао свом блиском рођаку, две године старијем Јовану V Палеологу и олакшао знатно стешњени положај Царства.[1148]

Ратовање против Турака на Балканском полуострву, сматрао је, било је скопчано са мање опасности и имало више изгледа на успех, а у одређеном тренутку могао му се придружити и моћни угарски краљ Лудовик I. О томе је, уосталом, писао и сам папа у писму од 24. јануара 1366. године, које је упутио византијском цару, не знајући да се он баш у то време приближава Будиму.[1149] У Цариграду су, с друге стране, латинофилски кругови полагали велике наде у долазак василевсовог рођака, о чему је писао и Димитрије Кидон.[1150] Успех кампање која је управо била у изгледу могао је, под извесним условима, дати снажан подстрек Ромејима за једну акцију против Османлија која би имала већи замах и ширину. Урбан V се сагласио са одлуком Зеленог грофа да уместо према Светој земљи иде у византијску престоницу и уз много речи хвале и охрабрења није пропустио да помене и преговоре са Јованом V Палеологом око склапања уније.[1151] Сме-

---

[1146] О томе посебно в. J.-J. Bouquet, *Remarques sur l'idée de croisade dans l'expédition d'Amédée VI de Savoie à Constantinople*, Bulletin annuel de la Fondation Suisse 7 (1958) 17–33.

[1147] Cox, *Green Count*, 204–205.

[1148] Makhairas, I, 162, Cf. Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kaii Dyse*, 129.

[1149] Acta Urbani V, № 90.

[1150] Cydonis, *Symbouleutikos*, 993.

[1151] О томе сазнајемо из већ поменутог папског писма од 24. јануара 1366. године које је са собом носио управо Амадео VI Савојски. В. Acta Urbani V, № 90.

ли владар Савоје, о чијем се јунаштву већ довољно добро знало на Западу, решио је да славу свог оружја пронесе и на опасним ратиштима Истока.

Пошто је обавио неопходне предрадње у Савоји и решио питање регентства које ће га замењивати док буде избивао у далекој Романији,[1152] од фебруара до маја 1366. године боравио је у северној Италији, скупљајући новац потребан за трошкове похода и регрутујући најамнике вољне да с њим пођу пут Цариграда.[1153] Осим тога, требало је изнаћи решење за пребацивање контигента војника преко Средоземља, што је одувек било важно питање за организаторе и учеснике крсташких ратова. У овом случају, будући да се није радило о југоисточном Медитерану, што би угрозило њене трговачке интересе, Венеција је била спремна да помогне у бродовљу. Ни највећи ривал Млетака, Ђенова, није хтела да изостане, па је савојском грофу ставила на располагање неколико својих лађа. Упркос помањкању сасвим прецизних података о снази експедиције која је кретала на Исток, разложно је претпоставити да је флоту чинило петнаест или можда двадесет пловила, док је врло вероватно да је ратника било негде између хиљаду петсто и хиљаду осамсто, како се обично и сматра у историографији.[1154]

Ова се регимента 8. јуна 1366. године појавила надомак Венеције, али у сам град ушли су само Амадео VI Савојски и неколицина његових људи како би се снабдели провијантом и осталим потрепштинама неопходним за тако дуго путовање по водама Средоземља.[1155] Зелени гроф је, боравећи неколико дана у Млецима, послао изасланике на угарски и још неке европске дворове, али је подршка коју је тражио овога пута изостала.[1156] У Цариград је вест о доласку Амадеа VI донео лично Павле, донедавни епископ Смирне, који је у пролеће 1366. године постао титуларни латински патријарх ромејске престонице.[1157] У следећим месецима, истакнути духовник имао је у „царици градова" веома истакнуту улогу око преговора за склапање црквене уније. Поново је наступио један живахан период у односима Истока и Запада када су се по ко зна који пут пренуле из летаргије наде у варљиву могућност разрешења вишевековног верског спора.

Амадео VI Савојски је са војском напустио Венецију око 20. јуна 1366. године и преко Јадранског мора запутио се ка водама источног Средоземља. После краткотрајног задржавања на Крфу, у Корону су остали дуже

[1152] Cox, *Green Count*, 206.
[1153] Setton, *Papacy and Levant*, 287 sq.
[1154] Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 131–132 подробно наводи постојећа размимоилажења која се могу срести у литератури.
[1155] Cox, *Green Count*, 210; Setton, *Papacy and Levant*, 296.
[1156] Bollati, Illustrazioni, № 73 (26. јун 1366). Cf. Halecki, *Un Empereur*, 141.
[1157] Cidonis, *Symbouleutikos*, 989. Cf. Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 132.

чекајући да им се придруже бродови из Ђенове и Марсеља.[1158] Затим су негде пред крај јула наставили пловидбу и стигли до Негропонта, а одатле – већ су били у стању приправности због близине турских територија – приспели на Лезбос, где су у галијама Франческа I Гатилузија добили последње појачање и већ 21. августа досегли Хелеспонт.[1159] А онда је уследио велики подвиг крсташа, који су после краће опсаде, чак релативно лако, 26. августа 1366. године освојили Галипољ и задали тежак ударац престижу Османлија. Вест је произвела снажан одјек како на Западу тако и на Истоку.[1160] Поново се на делу показало шта је у стању да учини мала, али организована крсташка војска у сукобу против исламских ратника. Још од боравка у Негропонту, средином августа 1366. године, Амадео VI Савојски је био у вези са Цариградом и вероватно тек тада сазнао да је Јован V Палеолог у Угарској.[1161] После поседања Галипоља, из византијске престонице у сусрет крсташима пошао је латински патријарх Павле носећи најновије вести о василевсовим недаћама на бугарској граници.[1162] Почело је да бива све јасније да ће планирана крсташка војна против Турака морати да претрпи неке измене.

На вест о доласку крсташа у Цариград, тамошње јавно мњење се поделило на две супротстављене стране и на видело је избило да тријумфални долазак западних ритера није изазвао једнодушно одобравање престоничког становништва. Поред струје наклоњене Латинима и уопште унији, постојала је јака странка, изразито неповерљива према крсташима и, штавише, према свему што је долазило са Запада. Димитрије Кидон, који се са пуно разлога могао сматрати сивом еминенцијом пролатинских кругова у византијској престоници, свестан нетрпељивости коју је део цариградског живља осећао и испољавао у односу на било какво мешање западноевропских сила у ромејске прилике, у току лета, а свакако пре крсташког поседања Галипоља 26. августа 1366. године, саставио је пригодан спис, такозвани *Romaiois symbouleutikos*, у коме је настојао да увери јавно мњење мегалополиса на Босфору у неопходност прихватања помоћи са Запада.[1163] Алармантно упозоравајући на безнадежан положај у коме се Царство налазило и на незасите апетите Турака, за које није

[1158] Cox, *Green Count*, 213.
[1159] Ibid. 219; Setton, *Papacy and Levant*, 298.
[1160] Cox, *Green Count*, 220; Loenertz, *Démétrius Cydones*, I, 64; Setton, *Papacy and Levant*, 299.
[1161] Bollati, *Illustrazioni*, № 128. Cf. Cox, *Green Count*, 218.
[1162] Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 135.
[1163] Cydonis, *Symbouleutikos*, 961–1008. Овај извор публиковао је и D. Zakythinos, *Byzantina keimena* (Basike Bibilotheke 3), Athina 1957, 312–329.

било никаквих препрека у ширењу своје власти, предочавао је страну помоћ моћних и богатих савезника као једини могући излаз. Не пропустивши да помене како оближњи суседи, Срби и Бугари, отпадају у оваквим плановима због њихове тадашње немоћи, али и недоследности и вероломства,[1164] све је погледе усредсредио на Запад, одакле су управо пристизали ритери предвођени блиским рођаком самог василевса, што је био још један разлог да им се укаже достојно поверење.[1165] Нема сумње да су убедљиве реченице из списа Димитрија Кидона, појачане утиском који је на све оставило лако крсташко заузимање Галипоља, добрим делом раскравиле престоничко јавно мњење, па је латинска флотила, првих дана септембра 1366. године, ипак упловила у Златни рог.[1166]

Амадео VI Савојски, уз кога је био и латински патријарх Цариграда Павле, сместио се у самој престоници, уживајући гостопримство царице Јелене, док су остали ритери коначиште нашли у оближњој ђеновљанској Галати.[1167] Због одсуства Јована V Палеолога, на чије је учешће у предстојећем походу против Османлија и те како рачунао, Зелени гроф је морао да преиначи дотадашње планове. Уз то, свакако је био и забринут што је изостала очекивана и прижељкивана помоћ угарског краља Лудовика I. Другим речима, брижљиво и дуго припремана противтурска кампања окренула се у сасвим другом смеру.

Црноморска експедиција

Без много оклевања, одмах по доласку у Цариград, Амадео Савојски је послао једну галију са двојицом својих угледника према Видину, како би доспели до византијског цара. Међутим, невреме у Црном мору није дозволило да они напусте теснац Босфора, што је

1164 Cydonis, *Symbouleutikos*, 972. О односу Димитрија Кидона према поменутим византијским суседима и уопште према Балканском полуострву в. D. Zakythinos, *Démétrius Cydonès et l'entente balkanique au XIVe siècle. La Grèce et les Balkans*, Athen 1947, 44–56; idem, *Rome dans la pensée politique de Byzance du XIIIe au XVe siècle: la »theorie romaine« à l'épreuve des faits*, Byzance. Hommage à André N. Stratos, vol. I: Histoire-art et archeologie, Athènes 1986, 214 sq.

1165 Cydonis, *Symbouleutikos*, 993. Cf. Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 137.

1166 Једна Кратка хроника садржи вест (Kleinchroniken, 94, № 19) у којој се каже да је Амадео VI Савојски допутовао у Цариград 2. септембра 1366. године. Међутим, на основу већ помињаног савојског извора (Bollati, *Illustrazioni*, № 173) произлази да је до тога дошло два дана касније, дакле 4. септембра 1366. године. Није могуће, утисак је, дати одлучујућу предност једном од два поменута врела обавештења. В. Schreiner, *Kommentar*, 295–296. Такође v. Mioni, Cronaca, 74 № 17, 80.

1167 Cox, *Green Count*, 221–222; Setton, *Papacy and Levant*, 301.

приморало Зеленог грофа да најозбиљније почне са планирањем „ослобађања" Јована V Палеолога.[1168] Намеравао је да нападом на бугарске црноморске градове присили Јована Александра да омогући нормалан повратак ромејског владара преко земаља које су биле под скиптром трновског цара. Стога је приступио сериозним припремама, у које су спадали и градња и пренос ефикасних опсадних справа, како би у што краћем року учесници похода били спремни за дејство. У ту сврху је и царица Јелена ставила на располагање Амадеу VI два византијска брода, а такође приложила и дванаест хиљада перпера за њихово наоружање и опремање.[1169]

Прилично је упадљиво да се у свим овим збивањима око доласка крсташа и њиховог боравка у Цариграду, у септембру 1366. године, не помиње Андроник Палеолог него само његова мајка.[1170] С обзиром на то да је осамнаестогодишњи престолонаследник требало да замењује одсутног василевса, овакав поредак ствари указивао је, додуше посредно али зато и не мање уверљиво, на приличну нелојалност сина-првенца према Јовану V Палеологу.[1171] Више је него очигледно да је даља василевсова судбина у том тренутку у приличној мери зависила од добре воље Амадеа VI Савојског. Будући да би свако одлагање акције само додатно отежавало читав подухват, крсташка флотила је убрзо исповила из Златног рога и запутила се ка западним обалама Понта тако да је већ 4. октобра 1366. године приспела на бугарску границу.[1172]

На основу података из књиге расхода, својеврсног дневника грофовог благајника Антона Барберија, који је ревносно, из дана у дан, бележио сва плаћања и догађаје, могуће је реконструисати снагу и састав бродовља под заставом Амадеа VI Савојског.[1173] Флоту је чинило двадесет бродова од којих су седам били ђеновљански, шест млетачки, три француска, два византијска и два власништво Ђеновљана из Галате, који нису желели да изостану па су и сами ставили на распо-

---

[1168] Bollati, *Illustrazioni*, № 268. Уп. Горина, *Походът*, 74.

[1169] Bollati, *Illustrazioni*, № 3; Горина, *Антон Барбери*, 231. Cf. Halecki, *Un Empereur*, 147; Cox, *Green Count*, 222–223; Горина, *Походът*, 73–74; Гюзелев, *Несебър*, 59–60; Setton, *Papacy and Levant*, 301.

[1170] В. н. 1141.

[1171] Острогорски, *Исшорија*, 499–500.

[1172] Bollati, *Illustrazioni*, № 274; Горина, *Антон Барбери*, 236. Cf. Cox, *Green Count*, 223; Горина, *Походът*, 74; Гюзелев, *Несебър*, 60.

[1173] Bollati, *Illustrazioni*, № 1 sq. Превод на руски оних одломака који се односе на историју Византије и Бугарске, са одговарајућим коментаром даје Горина, *Антон Барбери*, 229–251.

лагање своје галије.[1174] Бугарским градовима на Црном мору предстојала су велика искушења.

За двадесетак дана крсташи су успели да освоје читав низ тврђава на западним обалама Понта, Агатопољ, Созопољ, Скафиду, Анхијал, Месемврију и Емону[1175] и већ 25. октобра 1366. године започели опсаду Варне.[1176] Овде је, међутим, био крај лаким и брзим успесима нападача, јер се услед снажног отпора бранилаца борба за кључну утврду на походу Амадеа Савојског одужила. Схвативши да неће бити кадар да Варну освоји у кратком року, а имајући у виду и приближавање зиме, савојски гроф је решио да почне преговоре са бугарским царем, па је већ 29. октобра 1366. године послао своје изасланике у Трново.[1177] Отприлике у исто време, вођа крсташа је ступио у преговоре и са оближњим обласним господаром Добротицом, чије је средиште било у утврди Калиакра.[1178] Међутим, изналажење решења које би задовољило све учеснике у овом договарању одмицало је прилично споро, тако да је Амадео VI Савојски, пошто се уверио да Варну не може освојити, 18. новембра 1366. године подигао опсаду и вратио се у Месемврију, коју је изабрао за своје седиште.[1179]

По свој прилици неколико дана касније, повољно је била, бар начелно, решена и судбина Јована V Палеолога, будући да је већ 29. новембра 1366. године Зелени гроф послао једног од својих угледника, у пратњи преводиоца, у Видин да се сретне са василевсом.[1180] Визан-

---

[1174] Bollati, *Illustrazioni*, № 297; Горина, *Антон Барбери*, 237. Уп. Горина, *Походът*, 74. О походу Амадеа VI Савојског против бугарских црноморских градова писао је давно још С. Георгиев, *Амедей VI Савойски – Зеленият граф и походите му срещу Черноморското ни крайбрежие*, Българска историческа библиотека, 1929, т. 4 (недоступно).

[1175] Созопољ је заузет 17. октобра, Месемврија 20. октобра, Анхијал и Емона су пали у руке крсташа 21. октобра. Подробније о тим догађајима в. Горина, *Походът*, 74–75; Гюзелев, *Несебър*, 60; *История на България*, III, 349 (Д. Ангелов); Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 140–141.

[1176] Cox, *Green Count*, 224; Горина, *Походът*, 75; Setton, *Papacy and Levant*, 303.

[1177] Горина, *Походът*, 75–76 н. 49 објашњава разлоге који оправдавају наведену хронологију.

[1178] О Добротици је већ било речи у претходном тексту. Такође в. M. Alexandrescu-Dersca, *La seigneurie de Dobrotiči, fief de Byzance*, Actes du XIVe congrès international des études byzantines, II, Bucarest 1975, 13–20. О граду Калиакри, главном упоришту деспота Добротице, посебно в. В. Гюзелев, *Средновековната крепост Калиакра през XIII – средата на XV в.*, Известия на Народния музей – Варна 9 (XXIV) /1973/ 123–138.

[1179] Bollati, *Illustrazioni*, № 345; Горина, *Антон Барбери*, 240. Уп. Горина, *Походът*, 77; Гюзелев, *Несебър*, 62.

[1180] Bollati, *Illustrazioni*, № 361; Горина, *Антон Барбери*, 241. Уп. Горина, *Походът*, 76; Гюзелев, *Несебър*, 62; Setton, *Papacy and Levant*, 303.

тијски цар је, најзад, могао да одахне јер је било извесно да ће се преговори, отегнути и испуњени напетим надмудривањем, после толико мука ипак окончати. Обично се сматра да је договор постигнут 21. децембра 1366. године, када су углавном утаначена решења најбитнијих спорних питања. Било је одлучено да се Јован V Палеолог, на свом повратку кући који се неочекивано одужио и попримио својства праве одисеје, пропусти кроз бугарске земље, док су, заузврат, крсташи одустали од заузимања Варне и пристали на ослобађање заробљеника до којих су дошли током успешне црноморске кампање.[1181]

Међутим, око кључне тачке спора, освојених тврђава на западним обалама Понта, тешко се долазило до договора којим би обе стране биле задовољне. Више светлости у коначно решавање овог питања уноси један угарски документ, писмо које је намесник Лудовика I у Видину, Петер Химфи, 15. априла 1367. године упутио краљици Јелисавети.[1182] У њему се каже да је влашки војвода Владислав I (1364–с.1377) од византијског цара Јована V Палеолога добио сто осамдесет хиљада флорина уз обавезу да од Угара преотме Видин и потом га преда бугарском цару Јовану Александру.[1183] У замену за ову крупну услугу трновски владар се сагласио да Ромејима преда црноморске градове Варну, Анхијал и Месемврију. Спремност да жртвује важне утврде на Понту у замену за видинску област на својеврстан начин казује и о томе да је Јован Александар у то време придавао већи значај својим северним границама и да је важност бугарских позиција у односу на Лудовика I претпостављао византијском поновном учвршћивању у црноморском поморју. Агресивност и неоспорна моћ угарског краља овога пута су, истини за вољу, првенство дали збивањима на доњем Дунаву, бацивши у засенак ромејску „реконквисту" на Понту. Уосталом и обнова византијске власти над појединим градовима на обали Црног мора, постигнута једино захваљујући снази крсташких одреда и делимичним, такорећи безначајним учешћем Ромеја, није могла, с обзиром на очиту немоћ Царства, имати сигурну будућност.

[1181] Горина, *Походът*, 76; Гюзелев, *Несебър*, 63.

[1182] L. Thallóczy, *Oklévelek a magyar-bolgár összeköttések torténetetéhez*, Törtenelmi Tár, 1898, № 8, p. 363.

[1183] Уп. Гюзелев, *Несебър*, 63.

Крај йонижења

Јован V Палеолог, који је напокон био у могућности да напусти видинско „заточеништво", крајем 1366. године обрео се у Калиакри као гост Добротице, господара области Добруџа.[1184] Ова василевсова посета старом знанцу византијског двора који је својевремено, за грађанског рата четрдесетих година XIV века, био уз Ану Савојску, да би потом, пошто га је 1348. године поразио Јован VI Кантакузин, пристао уз новог цара, свакако није била сасвим случајна. У претходним двомесечним преговорима улога Добротице није била мала и са разлогом се може претпоставити да је и он посредовао код Јована Александра да се Јован V Палеолог напослетку пропусти кроз бугарске земље. На вест о доласку византијског цара, Амадео VI Савојски послао је своју делегацију да василевса сачека у Калиакри. Није немогуће да су Јован Палеолог и Добротица управо тада започели прелиминарне разговоре о браку Михаила, најмлађег царевог сина, и ћерке моћног бугарског господара, преговоре који су неколико година касније успешно окончани.[1185]

У међувремену је Зелени гроф из Созопоља похитао у Месемврију, где се, у јануару 1367. године, први пут срео са својим рођаком.[1186] Две су кључне теме о којима је требало да двојица владара воде разговоре: прва се тицала договора око услова предаје понтских тврђава које су крсташи освојили у руке Ромеја, а друга односила на питање црквеног „помирења" Истока и Запада и склапања уније. Јован V Палеолог и Амадео VI Савојски су из Месемврије, где су кратко остали, отишли у Созопољ, у коме су боравили од 23. јануара до 15. фебруара 1367. године.[1187] Потпуно је очито да византијски цар, иако већ нешто више од годину дана одсутан из Цариграда, уопште није журио са повратком кући.

Коначни споразум између Јована V Палеолога и Амадеа VI Савојског који се тицао црноморских градова постигнут је 9. марта 1367. године у Месемврији, у коју су се у међувремену вратила двојица владара и сродника.[1188] Разлог за развучене и успорене преговоре око ус-

---

[1184] Bollati, *Illustrazioni*, № 387; Горина, *Антон Барбери*, 243. Cf. Cox, *Green Count*, 228; Горина, *Походът*, 76; Гюзелев, *Несебър*, 63.

[1185] О томе ће више бити речи у следећем одељку.

[1186] Bollati, *Illustrazioni* Nos 417, 419, 520; Горина, *Антон Варбери*, 246; Dialexis, 170. Cf. Cox, *Green Count*, 229; Горина, *Походът*, 78; Гюзелев, *Несебър*, 63.

[1187] Cox, *Green Count*, 229; Setton, *Papacy and Levant*, 305; Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 143–144.

[1188] Bollati, *Illustrazioni*, Nos 40, 47; Горина, *Антон Барбери*, 234, 235. Уп. Горина, *Походът*, 77.

лова под којима је требало да крсташи Ромејима уступе освојене утврде на Црном мору није било одсуство василевсове добре воље него хронично помањкање новца којим је требало намирити део трошкова које су Зелени гроф и учесници експедиције имали у протеклим месецима. А добро се знало да је читав подухват, замашан и у крајњој линији веома скуп, био предузет искључиво зато да се избави византијски цар. Како је Јован V Палеолог током своје дуге и не баш срећне владавине увек био притиснут несташицом новца, и сада се нашао у непријатној ситуацији да некако пронађе петнаест хиљада флорина. То је, наиме, била сума која је, сагласно постигнутом споразуму, представљала довољну противвредност за одређени део расхода крсташке експедиције на Понту.[1189] Новац је скупљен на терет претераних пореза којим је василевс притиснуо становништво Месемврије.[1190] Ваља напоменути да је живаљ црноморских градова током јесени 1366. и зиме 1367. године два пута био изложен немалим пореским обавезама, најпре од Латина, а потом и од Ромеја, и доведен до границе финансијске исцрпљености. Василевсов циљ, међутим, био је постигнут: ромејска власт на Понту је билаваспостављена.

Можда још важнији од преговора око судбине црноморских тврђава, посебно ако се ствари посматрају у ширем контексту, били су разговори између Јована V Палеолога и Амадеа VI Савојског, уз кога се налазио латински патријарх Цариграда Павле, и сам учесник похода према западним обалама Понта. Они су се односили на могућност склапања уније.[1191] Околност да су се одвијали у црноморском поморју – далеко од Цариграда, у коме је снажна антилатинска струја током дуготрајног царевог одсуства, које се завршило неуспешном мисијом у Будиму, вероватно још више ојачала – представљала је збиља добар услов за неки евентуални договор. И, заиста, Зелени гроф и патријарх Павле својски су се упињали да Јована V Палеолога ободре и некако приволе на такав корак. Одлучујућа решеност византијског цара, додуше још увек присталице уније, али и мање наивног него 1355. године, овога пута је ипак изостала. Василевс се правдао, очигледно прилично спретно, да без Јована Кантакузина, патријарха Филотеја Кокина и синода није у стању да донесе тако важну одлуку.[1192] На тај

[1189] Гюзелев, *Несебър*, 63–64.

[1190] Исто, 64.

[1191] Dialexis, 170. Cf. Meyendorff, *Projets*, 156 sq.; Nicol, *Council*, 89; Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 145.

[1192] Dialexis, 170. Уп. Максимовић, *Полиӣичка улоīа*, 164. Такође в. литературу наведену у претходној напомени.

су начин прави преговори око склапања уније били само за кратко време одложени. Јер, само два до три месеца касније, током јуна 1367. године у византијској престоници вођени су веома значајни разговори представника хришћанског Истока и хришћанског Запада, чији је циљ био изналажење начина да се коначно читав спор двеју цркава покрене из мртвила.

Повратак у престоницу

У међувремену, непосредно после 15. марта 1367 – при датовању ових догађаја хронолошка прецизност западних извора надмашује поузданост византијских[1193] – Јован V се, после избивања које је трајало петнаест месеци, напокон вратио у Цариград. Исход његовог мучног путовања, праћеног понижењима која је доживео у Видину, био је изузетно скроман, боље речено – никакав. Његов брат од ујака, Амадео VI Савојски, није путовао с њим него се задржао још неко време на Понту како би регулисао поједина питања која су се тицала крсташке војске. Зелени гроф се појавио у Цариграду 9. априла 1367. године, дочекан на одговарајуће свечан и достојанствен начин који је уприличио Јован V, неизмерно захвалан своме савојском сроднику на свему што је овај протеклих месеци учинио за Византију.[1194]

Но, крсташки поход западних ритера, који је у односу на првобитне планове умногоме био измењен, ближио се своме крају. Поново су, овога пута под сасвим другачијим околностима и добрим делом кривицом Ромеја, пре свега самог василевса који је због властите брзоплетости и погрешне процене да ће одласком у Будим допринети разрешавању

[1193] Према једној Краткој хроници (Kleinchroniken, 94 № 21) Амадео VI Савојски и Јован V Палеолог заједно су се вратили у Цариград током Велике недеље 1367. године, дакле између 11. и 17. априла. Cf. Schreiner, *Kommentar*, 296–297. Савојски хроничар је далеко подробнији и истиче да се византијски цар вратио непосредно после 15. марта 1367. године, док се Зелени гроф задржао на црноморској обали. B. J. Servion, *Gestez et Chroniques de la Mayson*, ed. F. Bollati di Saint-Pierre, Turino 1879, col. 314c. Cf. Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 145–146.

[1194] Servion, op. cit. 314c. Cf. Cox, *Green Count*, 230–231; Setton, *Papacy and Levant*, 306. Управо из овога времена, ради се о марту 1367. године, потиче један запис у коме се помиње василевсово путовање у туђину. B. S. Lambros, *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos*, Vol. I, Cambridge 1895, 310 № 3389. Забележено је следеће: „ho eusebestatos kratistos hagios hemon authentes kai basileus haritonymos (= Ioannes) Palaiologos apedemei dia to labein symmahian yper ton Hristianon".

османлијске опасности, доспео у положај да га је требало спасавати, биле изневерене византијске наде у могућност избављења, очекивања нарочито изражена у прозападним круговима ромејског јавног мњења. Још једанпут је пропуштена могућност да се уз помоћ крсташа, чија је ефикасност упркос малобројности била врло очита, нешто учини на сузбијању османлијске експанзије. Она је одложена на неодређено време, до неког новог сличног подухвата који би припремила једна од западноевропских сила. Трагика Царства, међутим, била је у томе да је у овом случају време радило искључиво за Турке, чија је држава била све снажнија и који су се све чвршће везивали за тло Европе, тако да је свако одлагање делотворне акције против малоазијских нападача, у ствари, само сужавало простор за озбиљнију акцију хришћанских држава на овој страни.

Плима нових догађаја, занимљивих и сврстаних међу оне који су најзад могли да донесу преокрет, с једне, и хронична оскудица подробних података у наративним изворима који се односе на ово време, с друге стране, оставили су у потпуној тами све околности које су се тицале сусрета Јована V и Андроника Палеолога, сусрета изневереног оца и вероломног сина, који је, подстицан неутољивом амбицијом ради личних планова, оставио свог родитеља на милост и немилост искушења чији је коначни исход био тешко предвидив. Ипак, околност да је василевс поново, три године касније, када је 1369. године одлазио у Рим, сина-првенца и престолонаследника оставио да га замењује у његовом одсуству, могла би да сугерише помисао да је између њих дошло до помирења којим су евентуалне несугласице и трвења, ако их је уопште и било (јер не треба заборавити да је Јован V Палеолог био у стању да испољи каткад изненађујућу великодушност и спремност да прашта, што је можда значило да је успевао да се издигне изнад ситних, па и не само ситних људских слабости, али је такође могло да се протумачи као слабост карактера, а није искључено и да се радило о некој мешавини наведених својстава) превазиђене на обострану корист. Уопште, у годинама које су уследиле све је више до изражаја долазио помало чудноват однос у породичном троуглу који су сачињавали Јован V, Андроник и Манојло Палеолози. Други чланови царске породице, па и остала двојица василевсових синова Теодор и Михаило, налазећи се на неки начин по страни, имали су у свему томе споредне, готово безначајне улоге. Управо су се и потреси у дому Палеолога – избили најпре између актуелног цара и његовог предвиђеног наследника – непосредно одразили и на само Царство, доводећи до потпуног апсурда његов међународни положај.

Цар и буīарски духовник

Може се претпоставити да се управо овај период владавине Јована V Палеолога временски подудара са једним занимљивим и у великој мери контроверзним догађајем који се тиче могућег другог боравка византијског цара на Светој Гори. Као и у причи о чудноватом пророку Максиму Кавсокаливиту, податак опет почива на сличној хагиографској приповести и такође је обавијен готово истоветним непознаницама. Реч је о живописном збивању из *Похвалноī слова* које је познати јужнословенски књижевник Григорије Цамблак саставио за блаженопочившег трновског патријарха Евтимија (1375–1393). И у овом случају су у питању биле нарочите околности у којима се није лако разабрати и одвојити историјско од наталожене легенде.

Евтимије је рођен у Трнову и потицао је из угледног бољарског рода.[1195] Образовање и монашки завет стекао је у Бугарској. Познато је да се 1363. године са својим учитељем Теодосијем Трновским,[1196] чувеним духовником исихастичке настројености, обрео у Цариграду. Касније, 1365. године, отишао је на Свету Гору и боравио у манастирима Великој Лаври светог Атанасија и Зографу.[1197] На атонском полуострву се задржао шест година, а онда се 1371. вратио у Бугарску, где је 1375. изабран за трновског патријарха. Као бугарски првосвештеник, он је делио судбину државе и народа у завршним деценијама постојања Другог бугарског царства. Када су 1393. године Турци освојили Трново, Евтимије је протеран и заточен у Бачковском манастиру. Умро је 1402. године оставивши велико књижевно дело.[1198] Григорије Цамблак је око 1418. године саставио *Похвално слово* покојном Евтимију у којем, између осталог, даје и важне податке из живота последњег трновског патријарха у средњовековној бугарској држави.[1199] Део његовог литерарног састава односи се и на Евтимијеве светогорске дане.

[1195] О бугарском духовнику Евтимију в. В. Гюзелев, *Духовна култура на средновековна България през XIII–XV век*, Теория и практика на обучението по история, кн. 2, София 1977, 221–232; К. Иванова, *Патриарх Евтимий*, София 1980, као и напомене које следе.

[1196] В, С. Киселков, *Патриарх Евтимий*, София 1938, 7 сл.; И. Богданов, *Патриарх Евтимий. Книга за него и неговото време*, София 1965, 101 сл.

[1197] Х. И. Попов, *Евтимий, последен търновски и трапезицки патриарх (1375–1394. г.)*, По случая 500-годишнината от смъртъта му (1402–1902), Пловдив 1901, 53–55.

[1198] *Историята на българската литература*, 1, Старобългарската литература, София 1962, 285 сл.

[1199] Д. Богдановић, *Исѿорија сѿаре срӣске књижевносѿи*, Београд 1980, 204–208.

Григорије Цамблак у *Похвалном слову* казује о сусрету бугарског калуђера и византијског цара Јована V Палеолога на атоском полуострву. Ова приповест, с друге стране, на особит начин осветљава помало осион однос ромејског василевса према монасима, а шире узевши и према православној цркви уопште. Неки подвижник је, тобоже дојавио цару да Евтимије, који се у то време подвизавао у Великој Лаври светог Атанасија, поседује огромна богатства. Василевс, за кога Григорије Цамблак изричито наглашава да је више био златољубив него христољубив[1200] – што је оцена која може имати знатну тежину и не мора се схватити као реторичко претеривање, толико уобичајено у ризници средњовековних људи од пера – лично се обрео на Светој Гори и покушао да изнуди благо од недужног инока. Византијски цар није ни писмом, ни одашиљањем изасланика, ни на неки други подесан начин решио да провери гласине које су до њега допрле него се – „о, бестидности!", вели Григорије Цамблак[1201] – лично искрцао у пристаништу манастира Велике Лавре.

Византијски василевс је од бугарског монаха затражио нешто што овај заправо није ни имао, а Евтимије је био у стању да му покаже једино оно што је заиста поседовао. Тако је Јован V Палеолог, који је користио силу у истрази, био раскринкан као неко ко пати од незасите златољубивости. Напротив, бугарски калуђер, који је водио птичији живот, показао се као некористољубив и беспрекорно честит не само пред монасима, него и пред световњацима из цареве пратње.[1202] Да би ово нарочито нагласио, Григорије Цамблак се позива на одговарајуће место из *Новоī завеша* и бележи: „Тако нека засветли ваша светлост пред људима, да виде ваша добра дела и прославе Оца вашега на небесима" (Јеванђеље по Матеју, 5, 16).

Разљућен што код Евтимија нија пронашао ништа, Јован V Палеолог је наредио да се оклеветани монах протера на острво Лемнос у егејском архипелагу.[1203] Док Григорије Цамблак упоређује бугарског монаха са библијским јунаком Јовом, који је био узоран пример за побожност, непорочан живот и истрајно стрпљење, пуно опорих речи је упутио византијском цару.[1204] По повратку у Цариград, међутим, василевсу је у једном сновиђењу предочено да треба да ослободи невино оптуженог духовника

[1200] П. Русев – И. Гълъбов – А. Давидов – Г. Данчев, *Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак*, София 1971, 152. Уп. Г. Данчев – Н. Дончева-Панайотова, *Търновска книжовна школа (Антология)*, Велико Търново 1987, 116 сл.

[1201] Русев – Гълъбов – Давидов – Данчев, *Похвално слово*, 154.

[1202] Исто.

[1203] Исто, 156.

[1204] Исто.

и да од њега затражи опроштај. Јован V Палеолог је више од страха, а мање по властитој жељи, записује Григорије Цамблак, тако и учинио.[1205] Пригушивши царску гордост, он је наводно клекнуо и молио за милост. Сагласно постулатима састављања похвалних слова, Евтимијева морална победа, с једне, и василевсово покајање, с друге стране, приказани су са пуно тронутости. И, напослетку, бугарски монах се вратио на Свету Гору.

Премда ова прича, као и она из Житија Максима Кавсокаливита, има поједина обележја општег места, склони смо да верујемо да није измишљена него да је заиста одјек некаквог боравка Јована V Палеолога на Светој Гори. Наравно, у читавом сплету догађаја није лако разлучити шта је историјска истина, а шта у међувремену обликована легенда. Ако се зна да је Евтимије боравио на Светој Гори од 1365. до 1371, онда се епизода о којој је реч може датовати у време око 1367. године.[1206] Прецизније говорећи, 1365. би могла да дође у обзир, али уз извесну ограду, јер је крајем те године Јован V Палеолог кренуо у Угарску на двор Лудовика I Великог. У сваком случају, 1366. и прва половина 1367. су потпуно искључене будући да је цар борави најпре у Будиму, потом извесно време у Видину на Дунаву, па на црноморској обали, и напокон у Цариграду. С друге стране, искључене су и друга половина 1369, читава 1370. и највећи део 1371. године, време које је василевс Јован V Палеолог провео у Италији. Познато је да се са тог неславног путешествија вратио тек 28. октобра 1371. године.[1207] Према томе, догађај у којем су главни учесници били византијски цар и бугарски монах могао је да се деси можда 1365. или у раздобљу од половине 1367. до средине 1369. године.[1208]

Монах Јоасаф и латински патријарх Павле

Година 1367. у византијској историји би се са пуно разлога могла означити као година Јована Кантакузина, као што је то у историографији домишљато и учињено,[1209] будући да је управо тада у правом сјају блеснула његова неодољива личност – сада је то већ био старац који је превалио седамдесету годину живота – као у „стара" времена, наткриљујући неизвесну будућност Царства. Тада је требало да се приступи прегово-

[1205] Исто.

[1206] Иванова, *Патриарх Евтимий*, 52–54, 133.

[1207] О томе ће бити речи у даљем тексту.

[1208] Р. Радић, *О боравцима византијског цара Јована V Палеолога на Светој Гори*, Друга казивања о Светој Гори, Београд 1997, 61–80 (= *Из Цариграда у српске земље. Студије из византијске и српске историје*, Београд 2003, 37–49).

[1209] Максимовић, *Политичка улога*, 157.

рима око склапања уније, преговорима за које се не без разлога сматрало да ће бити далеко озбиљнији од дотадашњих махом јалових надмудривања, па се Јован V Палеолог, не желећи да пренебрегне властиту некомпетенцију у богословским стварима, на неки начин измакао и све препустио своме тасту. Времешни монах Јоасаф је, у најбољем маниру непоколебљивих византијских црноризаца, заступао тврд и, условно речено, конзервативан став, који је подразумевао да се унија има закључити тек после екуменског сабора на коме би и једна и друга страна иступале у потпуно истоветним условима. По том се ставу он знатно разликовао од групе истакнутих, превасходно млађих ромејских интелектуалаца, на чијем је челу био Димитрије Кидон, његов дугогодишњи пријатељ и сарадник – скупине људи од пера која је можда и прекомерно била усхићена дометима западне цивилизације, те стога и спремна да се потчини, схватајући унију заправо као једностран чин преласка поданика Царства у римокатоличку веру.[1210]

Будући да је Јован V Палеолог веома добро знао начела тастових теолошких погледа око могућег уједињења двеју цркава, у исто време не мање свестан да су то гледишта у много чему супротна оним које је сам имао, његова одлука да подвижник Јоасаф одигра кључну улогу у договорима и распрама са другом страном, предвођеном титуларним латинским патријархом Цариграда Павлом, може изазвати неке недоумице. Осим неспорног поверења у дипломатску вештину и упућеност у деликатна еклисиолошка питања Јована Кантакузина, василевс је, можда под још свежим утиском узалудног путовања у Угарску, решио да византијска страна овога пута наступа са знатно другачијих полазишта. Није наодмет подсетити да су цариградски патријарси углавном избегавали било какве опсежније богословске дискусије са представницима латинске цркве, остајући на позицијама најокорелијег исихазма.

Запад је, с друге стране, веома слабо, у ствари готово никако био упућен у тајне паламитског учења, с којим по природи ствари није могао имати неких значајнијих додирних тачака. У таквој ситуацији једино је Јован Кантакузин могао бити тај који би на прави начин био у стању да образложи гледишта византијске стране. С друге стране, његова предност, уколико бисмо уопште смели да је тако назовемо, у односу на изразите латинофиле међу ромејским интелектуалцима, састојала се у томе што је допуштао сумњу у мишљење да ће се безрезервним приклањањем

[1210] Став Јована Кантакузина око јединства цркава током читавог низа деценија био је доследан и непромењив. Уп. Максимовић, *Политичка улога*, 151–153, 169. Такође в. Прохоров, *Публицистика*, 324.

Западу, које би се постигло преласком поданика Царства под окриље римске цркве, засигурно и неопозиво уклонити османлијска опасност. Сложени историјски процеси на широком простору југоисточног дела Балканског полуострва, Мале Азије и басена источног Средоземља, чији су корени били дубоки и који су сезали у сам освит XIV столећа, а на неки начин и знатно даље у прошлост, неумитношћу своје логике, коју је можда тешко било и назрети а камоли у њу ригорозније проникнути, поменуту су сумњу чинили заправо разборитом.

Прелиминарни разговори Јована Кантакузина и латинског патријарха Павла, који су доцније у званичним преговорима заступали интересе ромејске односно папске стране, вођени су још пре јуна 1367. године када је дошло до службеног сусрета двеју делегација.[1211] Главни циљ монаха Јоасафа био је да на неки начин упозна свог римокатоличког саговорника са основним поставкама исихастичког учења и посебно да покуша да изнађе неке додирне тачке са западним богословљем. Премда је, по природи ствари, то било веома тешко, Јован Кантакузин је имао извесног успеха, али, то треба посебно нагласити, више захваљујући чињеници да је пред захтевом за склапање уније папски легат Павле био спреман да унеколико умекша свој радикалан став, што истини за вољу, уопште није било попуштање него више жеља да до дијалога најзад и дође. Уосталом, из једног писма латинског патријарха може се закључити да он ипак није успео да дубље продре у суштину паламитске доктрине.[1212]

С друге стране, Јован Кантакузин не само да никада није био против једног озбиљног богословског дијалога са Западом, за који се спремао и о коме је маштао целог живота, него је, штавише, као реалну могућност сматрао теолошку победу Истока над Западом на посебном унионистичком сабору. Зато се он толико упињао да ромејска духовна средина, што је могуће боље, упозна латинску богословску мисао и стекне неопходно интелектуално оружје када до тог „двобоја" дође.[1213] При томе, као да је донекле потцењивао смотреност Запада, који ни под којим условима не би дозволио да на једном таквом сучељавању теолошких аргумената и противаргумената доживи пораз. Напослетку, склапање уније је био циљ

[1211] Максимовић, *Полишичка улоīа*, 160–162 (посебно 162 н. 24). Прохоров, *Публицистика*, 326 н. 38 сматра да је до те дискусије дошло тек после септембра 1368. године, али његови аргументи, утисак је, немају такву снагу да би могли да оповргну убедљиву претпоставку Љ. Максимовића.

[1212] Ради се о писму које је титуларни латински патријарх Цариграда упутио папи и кардиналима. В. PG 154, 836–837. Cf. Mercati, *Notizie*, 64; Meyendorff, *Projets*, 160; Максимовић, *Полишичка улоīа*, 163.

[1213] Мајендорф, *Визаншијско боīословље*, 126–127.

на чијој су хитности више истрајавали Византинци – свесно не наглашавамо прагматичност њихових разлога за журбу – док су Латини, непритиснути захтевима дневне политике, могли наступати нехајно.

Латинском патријарху Павлу свакако није могао бити по вољи устрајни став који је, за разлику од Јована V Палеолога, заступао монах Јоасаф – подсетимо се да су њихови разговори били вођени током 1366. године, дакле док је василевс боравио у далекој Угарској – тако да је вест о „заточеништву" цара и читав колоплет догађаја око крсташке акције ослобађања, у којима је и сам одиграо велику улогу, дочекао, између осталог, и као згодну прилику да у новонасталој ситуацији добије неке василевсове гарантије око склапања уније. Међутим, Јован V Палеолог, противно евентуалним очекивањима Амадеа VI Савојског и поготово папског легата Павла – царево задовољство због избављења и захвалност коју је дуговао поменутој двојици, барем када се радило о сједињењу цркава, били су у сенци неуспелог путешествија у Будим – у свим разговорима је одлагао да изнесе било какву изјаву која обавезује, изговарајући се неком врстом властите „некомпетенције". У том смислу карактеристичне су и радо цитиране његове речи о томе како он не може о томе да каже било шта док не буду у Цариграду, будући да су тамо Јован Кантакузин – „цар, мој отац" (*ho basileus ho pater mou*) – патријарх и синод, који такође желе да буду упућени у све, како би заједно донели одлуку о том питању.[1214]

Ове речи недвосмислено указују на неспорни ауторитет који је монах Јоасаф уживао у Царству, као и на познату чињеницу да су односи Јована V Палеолога и Јована Кантакузина, осим краткотрајног раздобља уочи смене на престолу, раних педесетих година XIV века, непрестано били пријатељски. На тај је начин латински патријарх Цариграда Павле схватио да ће морати да се упусти у преговоре са монахом Јоасафом, вештим у богословским распрама и још чувенијим у дипломатском надигравању. Ако се изузму представници појединих калуђерских кругова, надалеко познати по свом исихастичком зилотизму и изразитој антилатинској настројености – али вероватно, упркос беспрекорној теолошкој поткованости, не и тако вешти у отвореним и непосредним еклисиолошким надметањима као што је био екс-цар – легат папе Урбана V није могао добити спретнијег и тежег такмаца у диспуту који је предстојао.

[1214] Dialexis, 170. Cf. Meyendorff, *Projets*, 156; Максимовић, *Политичка улога*, 164; Nicol, *Council*, 89; Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 145. Не треба заборавити, с друге стране, да је Јован Кантакузин свога зетаословљавао као сина. На пример, в. Cant. Refutationes, 34 где је цар-писац записао: *kai tou basileos Ioannou tou Palaiologou, tou yiou mou.*

У острашћеној верској расправи која је кулминирала првих дана јуна 1367. године сударила су се традиционална византијска гледишта о питању уније, овога пута непожуривана опасношћу од суседних Османлија (што је заслуга монаха Јоасафа, која је обезбедила мирнији наступ византијске стране, раније у сличним приликама притиснуте оправданим страхом пред Турцима), са познатим ставовима Запада, али за ову прилику изненађујуће умекшаним и чак спремним да са разумевањем прихвате извесне ромејске предлоге (испоставило се, међутим, да су та попуштања ипак била само привидна и у крајњој линији без било каквог опипљивијег резултата).[1215] На сесијама у палати Влахерне уз Јована Кантакузина, који је предводио Византинце и, у ствари, једини истински и дискутовао, седели су Јован V Палеолог, чија улога није одмакла даље од посматрачке, царица Јелена, њихови синови Андроник и Манојло, неколико епископа и мноштво црквених и световних достојанственика, док је латински патријарх Цариграда и папски легат Павле заступао интересе Свете столице.[1216]

У извору у коме нам је у облику дијалога, живописно и узбудљиво, сачувано језгро вођене распре, монах Јоасаф је представљен у најбољој светлости, као личност која је потпуно засенила свог супарника у диспуту, сводећи га на неубедљивог, па и смушеног сабеседника.[1217] Збиља је то био звездани тренутак Кантакузинове политичке каријере после абдикације, али никако не треба потценити степен пристрасности с којим је спис написан и ипак каткад неумерен апологетски тон који провејава кроз вешто срочене реченице. Остаје, међутим, чињеница да је монах Јоасаф надмашио Павла у замршеној игри аргумената и противаргумената. Друга је ствар што Царство од такве „победе" у будућности није имало заправо никакве стварне користи.

У живој дискусији, између осталог, обе су се стране сложиле око несврсисходности исхитрене и непотпуне уније која је склопљена готово пре једног столећа, у Лиону 1274. године, извлачећи наук да не би требало дозволити да се нешто слично понови.[1218] Монах Јоасаф није про-

---

1215 Врло подробно о овим разговорима расправљају Максимовић, *Политичка улоīа*, 157. сл.; Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 149 sq. Такође в. J. Meyendorff, *Jean-Joasaph Cantacuzène et le projet de concile oecuménique en 1367*, Akten XI Inter. Byz. Kongress 1958, München 1960, 363–369.

1216 Dialexis, 170.

1217 Овај спис изашао је испод пера самог Јована Кантакузина, а публиковао га је Џ. Мајендорф. В. Dialexis, 169–177. Руски превод овог занимљивог текста доноси Прохоров, *Публицистика*, 328–334.

1218 Dialexis, 171, 173–174. Уп. Максимовић, *Политичка улоīа*, 153, 168; Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 151.

пустио прилику да Павла подсети на ромејску збиљу, које је папски нунциј и сам морао бити добро свестан. Царским декретом није било могуће постићи унију: то је „у нашој цркви немогуће, пошто вера не може да буде изнуђена".[1219] Ту је некадашњи василевс и мислио и на неспорну снагу византијског јавног мњења, чију је силину и сам добро искусио приликом судбоносних догађаја у Цариграду последњих дана новембра и првих дана децембра 1354. године. Неопходност уније, с друге стране, по мишљењу Јована Кантакузина, уопште није била спорна, и за њу би он, наглашава не без приличне дозе патетике, положио и свој живот.[1220]

Монах Јоасаф је, у ствари, све време настојао да изасланика папске курије убеди у искреност ромејских хтења да до црквеног сједињења заиста и дође. Његово можда и претерано инсистирање на томе свакако је делом било и плод својеврсне грижe савести да је у ранијим временима византијска страна неретко посезала за унијом једино ради могућег остварења неких захтева које су диктирале насушне потребе дневне политике, нимало духовне и чак тривијалне. Ако је због бојазни да Запад има разлога да буде резервисан поводом искрености византијске привржености сједињењу цркава морао да осећа извесну нелагодност, Јован Кантакузин је заузврат имао сатисфакцију да подвуче и некоректност латинског става према коме би се унија могла свести на огољени чин потчињавања Ромеја папи, што је такође било тачно.[1221] Из тих разлога, веровао је екс-василевс, једино прихватљиво решење постигло би се сазивањем васељенског сабора у искључиво равноправним условима и уз учешће свих хришћанских цркава – осим цариградског патријарха, требало би да буду присутни и остали поглавари источног хришћанства, руски митрополит, трапезунтски митрополит, митрополити Аланије и Зихије, епископи патријарха Александрије, Антиохије и Јерусалима, представници ивирске цркве, трновске патријаршије и српске архиепископије.[1222] Само уз сагласност свих набројаних екуменски сабор је могао рачунати са неопходном ваљаношћу, а све друго би читав напор учинило потпуно узалудним.[1223]

Павле је, међутим, покушао да ауторитету васељенског сабора супротстави увређени став Запада о примату папе и његовој улози пре-

---

[1219] Dialexis, 174. Уп. Мајендорф, *Византијско богословље*, 127.
[1220] Dialexis, 172. Уп. Максимовић, *Политичка улога*, 167.
[1221] Dialexis, 172, 173–174. Уп. Максимовић, *Политичка улога*, 168; Nicol, *Council*, 89–90; Gill, *Byzantium and Papacy*, 216.
[1222] Dialexis, 173.
[1223] Ibid. 173–174, 176. Уп. Максимовић, *Политичка улога*, 168.

судног арбитра по питањима вере.[1224] У живахној расправи, којом су, ако је веровати сведочанствима сачуваног извора, господарили ученост и речитост Јована Кантакузина, превагнули су аргументи византијске стране. Монах Јоасаф је, и поред одбијања да лично оде на папски двор, што је предлагао изасланик Урбана V, некако успео да Павла приволи на сазивање васељенског сабора, на коме би се расправљало у мирној и непристрасној атмосфери.[1225] Било је предвиђено да се грандиозни сусрет византијских и западних богослова одржи у Цариграду, у року од две године, дакле у раздобљу од почетка јуна 1367. до краја маја 1369. године.[1226] Изгледало је да се Византија налазила на прагу велике и дуго жељене духовне победе над Западом. Био је то тренутак на који су Ромеји чекали столећима.

Ток и поготово исход преговора око склапања уније представљали су не само огроман лични успех Јована Кантакузина, који се на збиља тријумфалан начин вратио на спољнополитичку позорницу, него и својеврсну победу Царства, непознату у дотадашњим диспутима са Западом и непримерену оновременој Византији, крајње онемоћалој и, у ствари, по много чему, нарочито када се радило о војној снази, држави другог реда. Ваља нагласити да је то постигнуто на начин којим уопште није доведено у питање достојанство ромејске државе, што је чињеница од особеног значаја, посебно ако се узме у обзир општепозната таштина и оптерећеност сјајном прошлошћу које су одликовале (можда је прикладније рећи, притискивале) Византинце.

Штавише, монах Јоасаф, користећи се урођеном му волшебном вештином у апстрактном расправљању, све је то извео тако да није изневерио ни интересе најзагриженијих исихаста. Напротив, он је био последњи који би ради склапања уније био спреман да дозволи да се изневере основна начела византијске хиљадугодишње црквене традиције. Ипак, од најревноснијих паламита, тврдокорних и готово несавитљивих, Јован Кантакузин се разликовао првенствено несравњиво гипкијом тактиком у односу на Запад. Тако су и најконзервативнији црквени кругови у Византији, који су на дотадашње покушаје и преговоре око склапања уније гледали као на нешто што их се уопште не дотиче, пригрлили успех монаха Јоасафа као свој. И Филотеј Кокин, цариградски патријарх који је одлучно одбио да са папским легатом Павлом води било какве разго-

[1224] Dialexis, 175.

[1225] Ibid. 177.

[1226] Ibid. 177. Cf. Meyendorff, *Projets*, 159; Максимовић, *Политичка улога*, 170; Nicol, *Council*, 90; Setton, *Papacy and Levant*, 310–311 n. 187; Gill, *Byzantium and Papacy*, 216; Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 152.

воре, здушно је подржавао идеју о сазивању васељенског сабора, чврсто верујући да ће на великом хришћанском концилу ромејско учење бити боље изложено него латинско – о томе је писао охридском архиепископу[1227] – те би се западњаци, био је збиља оптимиста, Византинцима могли да придруже у заједничком исповедању. Било је, дакле, разлога да у духовну климу Царства, до тада притиснуту мучном неизвесношћу и безнађем, напокон покуљају и ведри тонови.

Цар Јован V Палеолог, који је током одржавања црквеног самита прошао сасвим незапажено, обзнанио је исход преговора монаха Јоасафа и папског легата Павла патријаршијском синоду и двојици источних патријараха, александријском Нифону и јерусалимском Лазару, који су се затекли у Цариграду, а потом су упућена писма и осталим црквеним главарима.[1228] Тешко је рећи колико је василевс искрено веровао у могућност остварења тек предвиђених планова, али је у новонасталој ситуацији, бар привидно и на тренутак, стао иза држања свога таста. Може се претпоставити да је у његовом случају, већа од евентуалне радости због досегнутог црквеног договора, била потиштеност изазвана одласком Амадеа VI Савојског на Запад, односно чињеницом да се услед несрећног стицаја околности добро припремљена и делотворна крсташка војна Зеленог грофа бавила другим стварима и само окрзнула Османлије, иако је имала све могућности да против њих успешно наступа. С друге стране, ни владар Савоје, чија је наклоност крсташкој идеји – за разлику од многих тадашњих европских владара – била веома искрена, није могао бити баш задовољан једногодишњим боравком на Истоку, јер није остварио ни део онога што је планирао. После повратка у Цариград, у априлу 1367. године, када се договорени једногодишњи рок службе некима од његових плаћеника ближио крају, њему није било преостало много времена за неке озбиљније акције.

Средином маја 1367. године, ипак, Амадео VI Савојски, који није желео да се дуже задржава у византијској престоници, а у потоњим разговорима Јована Кантакузина и Павла није ни учествовао, успешно је деловао против двеју малих турских утврда на европској обали Мраморног мора.[1229] Потом је, 29. маја 1367. године, Јован V Палеолог испоручио

[1227] MM I, № 234, 491–493; Dölger, *Regesten*, V, № 3115; Darrouzès, *Regestes*, V; № 2524. Cf. Halecki, *Un Empereur*, 152–154; Meyendorff, *Projets*, 156 sq.; Максимовић, *Политичка улога*, 170 н. 64.

[1228] Максимовић, *Политичка улога*, 174 н. 8.

[1229] Cox, *Green Count*, 232. О овим догађајима писао је P. Soustal, *Historisch-Topographisches aus dem Kontobuch des Antonio Barbier von 1366–1367*, Byzantios. (Festschrift für H. Hunger zum 70. Geburstag), Wien 1984, 311–320.

Зеленом грофу тридесет пет хиљада перпера, које је претходно позајмио од банкара из Галате: петнаест хиљада требало је да буде нека врста надокнаде за оно што је учинио за Ромеје, док је преосталих двадесет хиљада дато на име дуга који је владар Савоје имао да врати у року од месец дана по доласку василевса или његовог најстаријег сина Андроника Палеолога на папски двор.[1230] Оваквим договором Јован V Палеолог се ипак на својеврстан начин обавезао да ће посетити Урбана V – очигледно је да таква одлука није донесена напречац, већ је дуго заокупљала византијског цара – то је, нема сумње, био један од круцијалних тренутака његове дуге владавине.

Ромеји поново у Галипољу

Сматрајући да је његова мисија на Истоку окончана, Амадео VI Савојски исaward испловио је 9. јуна 1367. године из Галате и запутио се ка Венецији.[1231] Са њим су путовали и латински патријарх Цариграда Павле, као и осмочлано византијско изасланство које је са Урбаном требало да утврди подробности које су се тицале планираног сабора и евентуалне посете Јована V Палеолога.[1232] Задржали су се у Галипољу, које је, 14. јуна 1367. године, Зелени гроф свечано предао Ромејима.[1233] Био је то догађај од особене важности за Царство, с обзиром на то да су поседовањем ове тврђаве Византинци у знатној мери олакшали комуникације између своје престонице и осталог света. Држећи овај солидно утврђен град са добром луком, они су били не само у стању да контролишу турску пловидбу, него и донекле осујете пљачкашке османлијске атаке на преостале оближње ромејске утврде на европској обали Мраморног мора.[1234] Чињеница да су Византинци поново имали Галипољ, са свим што је пратило тај нови моменат у односима државе Ромеја и Османског царства у хелеспонтском теснацу, надахнули су Димитрија Кидона да, додуше тек

[1230] Bollati, *Illustrazioni*, № 73; Dölger, *Regesten*, V, № 3114. Cf. Cox, *Green Count*, 233; Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 148–149.

[1231] Bollati, *Illustrazioni*, Nos 012–613. Cf. Cox, *Green Count*, 234–235; Loenertz, *Démétrius Cydonès*, I, 64; Setton, *Papacy and Levant*, 307. Поход Амадеа VI Савојског 1366/7. године описао је и Atiya, *Crusade*, 379–397.

[1232] Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 153. Уопште о византијском поимању васељенског сабора писао је J. Boojamra, *The Byzantine Notion of the „Ecumenical Council" in the Fourteenth Century*, BZ 80 (1987) 59–76.

[1233] Bollati, *Illustrazioni*, Nos 612–613; Cydonis, *Callipoli*, 1017. Cf. Setton, *Papacy and Levant*, 307.

[1234] Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 154.

1371. године, напише један спис под називом *Symbouleutikos heteros peri Kallipoleos*,[1235] у коме прославља подвиг и значај геста Амадеа VI Савојског, што иде у прилог његовим познатим тезама да је једино у ослањању на Запад могуће да Царство одоли смртној опасности која је вребала у надирању Турака, али као да заборавља не тако безначајну чињеницу да је и цариградска влада око крсташке кампање имала разноврсне и приличне издатке.[1236] Међутим, остаје непобитна истина да је поновним држањем Галипоља, које је потрајало десетак година, Византија била у стању да барем на једном делу фронта према Турцима поврати неке од ранијих позиција.

Минувши острво Тенедос, негде 16. јуна 1367. године, бродовље Амадеа VI Савојског се запутило према Негропонту, где је један део војске наставио за Кипар, а потом продужило пловидбу и обишавши Пелопонез, 10. јула 1367. приспело на Крф.[1237] После доласка у Драч, 14. јула, Зелени гроф је 17. и 18. јула боравио у Дубровнику,[1238] да би се, најзад, 31. јула 1367. поново нашао у Венецији.[1239] Није потребно посебно истицати да је крсташка војна на Истоку донела Амадеу VI Савојском заслужену и велику славу широм западне Европе. Свуда су кружиле приче о његовим победама над Османлијама и Бугарима, а не без разлога прочуо се и по томе што је успео да увери византијског цара у потребу новог путовања на Запад како би се остварило јединство цркава о коме се столећима размишљало на обема странама.

На хришћанском Истоку, међутим, после одласка Зеленог грофа морао је да остане жал за пропуштеном великом приликом да се у односу на Турке учини много више него што је, „заслугом" пре свега самих Ромеја (тачније речено њиховог цара), било постигнуто. Јер, нема сумње, прилика је заиста била јединствена, поготово ако се узме у обзир жалосна чињеница да су операције Амадеа VI против двеју османлијских

[1235] Cydonis, *Callipoli*, 1009–1036. Премда су Charanis, *Strife*, 297 и Barker, *Manuel II*, 16, 460 били склони да овај спис датују тек у време 1376/1377, чини се да је исправније датовање за које се залажу Halecki, *Un Empereur*, 244, Loenertz, *Démétrius Cydonès*, I, 68 и Kianka, *Demetrius Cydones*, 189, а који сматрају да је до састављања овог изузетно занимљивог текста дошло заправо у лето 1371. године.

[1236] Пролатинска настројеност Димитрија Кидона одавно је позната. На пример в. Kianka, *Demetrius Cydones*, 189–190.

[1237] Setton, *Papacy and Levant*, 307.

[1238] Б. Крекић, *Амадеј VI Савојски, „Зелени гроф", у Дубровнику 1367*, ЗРВИ 13 (1971) 207–211.

[1239] Bollati, *Illustrazioni*, Nos 601–692. Cf. Cox, *Green Count*, 236; Setton, *Papacy and Levant*, 307.

тврђавица на европској обали Мраморног мора, у мају 1367. године, биле последњи успеси крсташких ратника у сукобима против Турака. У годинама које су следиле, а биле су испуњене новим великим успесима исламских ратника, тај је пропуст на неки начин попримио обележје правог трагичног удеса.

За све то време атмосфера неспокојства, изазвана близином Османлија и опасношћу да се они устреме на Цариград, опасношћу која није била плод уобразиље застрашеног становништва византијске престонице него и могућност која се није смела олако одбацивати, непрестано је, у већој или мањој мери, притискивала житеље мегалополиса на Босфору. О тамошњим приликама, поготово оним које казују о стању духа, вероватно најбоље сведочанство представљају савремена писма и уопште списи Димитрија Кидона. Тако се у већ поменутом тексту састављеном у лето 1366. године, којим је престоничко јавно мњење настојао да убеди у преку потребу прихватања помоћи са Запада, учени политичар и ретор вајка због постојећих неприлика и закључује, не без одређеног страха пред неизвесном, нимало ведром сутрашњицом, како се врч испуњен надањима све више празни.[1240] Немамо разлога да верујемо како је у византијској провинцији, па и у осталим хришћанским областима које су биле на удару турских одреда, стање било много боље.

У недостатку савременика чији би нам подаци сасвим одређено казивали о расположењу тамошњег живља пред тутњавом османлијске опасности, каткад једва чујном и потмулом а понекад бучном и блиском, ослонићемо се на један веома занимљив извор, на такозване *Епистолије кир-Силуанове*.[1241] Реч је о посланицама које је између 1363. и 1371. године, вероватно у Зети, саставио донедавни светогорски монах и упутио својој атоској сабраћи и духовним истомишљеницима. Кроз учене литерарне фразе и течно скројене реченице пуне хришћанских наравоучениja, кроз раскошне коврџе једног херменеутичког мудровања (коме је песимизам уистину урођен) и кроз шуму библијских поука, ипак се могу назрети далеки одсјаји једног неспокојног времена и можда извитоперени одјек бојазни која је под извесним условима претила да превлада. Већ присутном страху, који је део православног света морао да осећа, нарочито онај део непосредно највише угрожен османлијским надирањем, битка на Марици, у септембру 1371. године, дала је неслућен замах.

1240 Cydonis, *Symbouleutikos*, 985; Cydones, *Correspondance*, I, № 46 80 (писмо Георгију Синадину Астрасу на Лемнос). Cf. Nerantzi-Varmazi, *Konstantinoupole*, 925–926.

1241 Д. Богдановић, „*Епистолије кир-Силуанове*", ЗФФ 14–1 (1979) (Споменица Фрање Баришића) 183–209.

Посезање за црквеним имањима

Непрестано нарастање турске опасности, која је из дана у дан постајала све теже подношљива, приморало је и Јована V Палеолога да се приклони примени веома непопуларних мера, којима се у дотадашњој пракси прибегавало врло ретко. Василевс се нерадо и у недостатку било каквог бољег решења одлучио на давање манастирских имања у пронију. Поједини случајеви секуларизације црквених поседа и њихово коришћење у војне сврхе били су својствени већ за прву половину XIV столећа, али се радило о усамљеним и готово стидљивим покушајима. Тако се пронија, најмаркантнија појава византијског феудализма, на својеврстан начин све више разуђивала. Чињеница је, међутим, да ови покушаји нису наилазили само на незадовољство и осуду монашких кругова, него углавном и завршавали без неког значајнијег успеха. Упркос томе, Јован V Палеолог се ипак одважио на такав корак, о чему сазнајемо из једног акта цариградске патријаршије из новембра 1367. године, дакле из раздобља другог понтификата патријарха Филотеја Кокина.[1242]

Макарије Главас Тарханиот, царев рођак, опскрбљен неопходним овлашћењима, појавио се пред синодом и известио надлежне о василевсовом плану да на подручју између Цариграда и Селимврије размести војнике и да им додели целокупну тамошњу земљу. Сметњу су, међутим, представљала два села, Икономион и Паспарас, будући да су била црквено власништво. Стога је Јован V Палеолог молио патријарха да му уступи та два села, истовремено изражавајући спремност да подмири цркву одговарајућом противвредношћу и додајући чак могућност да их касније врати правом власнику. Ипак, Филотеј Кокин није прихватио овако срочен предлог византијског цара уз спретно формулисано образложење да је он само чувар непокретне црквене имовине, али не и неко ко би имао право да њоме у потпуности располаже. Синод је стао иза патријарха, упозоривши да се отуђивање поседа који припадају цркви сматра противним утврђеним канонима.

Међутим, Макарије Глава Тарханиот, очито добро спреман и за евентуални негативни одговор надлежних органа, изашао је са новим предлогом, који је претпостављао да Филотеј Кокин поменута села уступи василевсу на привремено коришћење док би заузврат црква добила надокнаду у виду редовног десетка. Васељенски патријарх и синод остали су доследни свом првобитном непопустљивом ставу, и даље подастирући

[1242] MM I, № 252, 507–508; Darrouzès, *Regestes*, V, No. 2534; Dölger, *Regesten*, V, № 3118. Читаву расправу о овоме акту цариградске патријаршије посветила је V. Nerantzi-Varmazi, *Ena synodiko eggrafo tou Noembriou 1367*, Byzantiaka 3 (1983) 75–82.

строгост црквених правила. Најзад, у жељи да се ипак не замере Јовану V Палеологу, али и да притом сачувају чисту савест, поступили су на врло дипломатски начин, у најбољим традицијама византијске смотрености, одговором који је василевса морао да стави пред велико искушење. Нагласили су да немају право да дају црквена имања, допустивши могућност да их цар може сам узети пошто их је претходно и поклонио цркви.[1243]

Овај по много чему занимљиви документ углавном је привукао позорност научника који су се бавили проучавањем манастирских поседа односно проније у Византијском царству. Зато не би требало да изненађује што они само узгред помињу намере које је имао Јован V Палеолог. У овом случају се радило о озбиљном царевом покушају да се постављањем војника на простору између Цариграда и Селимврије и додељивањем одговарајућих земљишних поседа на широкој основи образује један особени одбрамбени систем који би штитио престоницу и један део Тракије од сталних турских напада. Не упуштајући се у процену евентуалне делотворности оваквих планова, сматрамо да су василевсова настојања да се некако одупре Османлијама, без обзира на пратеће негативне импликације проистекле због посезања за црквеном имовином, ипак, вредна хвале. Није познато, међутим, шта је Јован V Палеолог, кога су црквени кругови вештом дипломатијом довели пред непријатан избор да или одустане од онога што је смерао или својевољно дирне у поседе духовних власти, учинио по питању села Икономион и Паспарас. Ипак, добро се зна да је само неколико година касније, после битке на Марици (септембар 1371), дошло до масовног претварања манастирских имања у проније.

Смрт Ане Савојске

Средином шездесетих година XIV века – у недостатку било каквог прецизног и поузданог хронолошког ослонца истраживачи морају да се приклоне приближном датовању, истичући да се то десило око 1365. – у Солуну је умрла Ана Савојска, мајка василевса Јована V Палеолога.[1244] Познато је да је она боравила у другом граду Царства још од давне 1351.

[1243] Податке из овог занимљивог акта помно су анализирали следећи истраживачи: P. Charanis, *The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire*, DOP 4 (1948) 114–116; Острогорски, *Пронија*, 108–109 (=*СД*, I, 259–260); H. Schmid, *Byzantinisches Zentwesen*, JÖB 6 (1957) 63–64; Setton, *Papacy and Levant*, 311; A. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton, New Jersey 1977, 218.

[1244] Такву хронологију предлаже Loenertz, *Chronologie*, 216–220, 224–226 (=*Byzantina et Franco-Graeca*, I, 313–316, 320–322). Muratore, *Una principessa*, 465–469 био је склон да смрт Ане Савојске датује у време око 1359. године. Међутим, у науци

године, када је у договору са Јованом VI Кантакузином дошла да некако умири сина, који је, пошто се споразумео са Стефаном Душаном, намеравао да угрози старијег цара.[1245] У једном панегирику, састављеном у времену између 1352. и 1354. године и посвећеном Ани Савојској, Никола Кавасилас веома похвалним речима наглашава да је царица – за коју каже *megisti basilis* – васпоставила мир у Солуну, где сада влада.[1246]

И после смене на византијском престолу, новембра–децембра 1354. године, она је наставила да борави у граду Светог Димитрија имајући у својим рукама огромна овлашћења. На тај је начин, занимљиво је подсетити, настављала једну особену традицију, будући да је попут двеју ранијих царица, Ирине Монфератске и Рите-Ксеније, после напуштања Цариграда, последње године живота провела у Солуну.[1247] Међутим, о том завршном поглављу њеног политичког деловања, које је потрајало око деценију и по, сачувано је врло мало изворних сведочанстава. У првом реду, то је натпис над једном од капија источних бедема солунске тврђаве (1355),[1248] затим једна даровна хоризма, настала око 1360. године, коју је Ана Савојска потписала за женски манастир Анаргира у Солуну,[1249] и, најзад, занимљиви нумизматички материјал који се односи на царичин „солунски" период.[1250]

Наведена сведочанства речито казују да је мајка Јована V Палеолога над другим градом Царства и припадајућом му облашћу владала на начин једног савладара.[1251] Био је то, у ствари, тек неки прелазни облик у претварању читавог подручја у апанажу и завршни део процеса који је окончан доласком Манојла Палеолога године 1369. године у Солун.[1252] Није познато

је углавном прихваћено датовање које предлаже Р. Ленерц. На пример в. Баришић, *Повеље визанйијских царица*, 180.

1245 О томе је већ било речи у другом одељку другога поглавља.

1246 Овај извор објавио је M. Jugie, *Nicolas Cabasilas, Panégyriques inédits de Mathieu Cantacuzène et d'Anne Paléologine*, ИРАИК 15 (1911) 118–121. Cf. Loenertz, Chronologie, 224–226 (=Byzantina et Franco-Graeca, I, 320–322).

1247 О њима, између осталог, в. Баришић, *Повеље визанйијских царица*, 159–175.

1248 За читање овог натписа в. Loenertz, *Chronologie*, 217 (=*Byzantina et Franco-Graeca*, I, 314–315). Уп. Баришић, *Повеље визанйијских царица*, 181.

1249 Помен ове хоризме налази се у једној простагми Манојла II Палеолога из марта 1415. године, коју је публиковао P. Lemerle, *Autour d'un prostagma inédit de Manuel II. L'aulé de Sire Guy à Thessalonique*, Silloge bizantina in onore di S. Mercati [= Studi bizantini e neoellenici 9 (1957) 271–2286]. Cf. Dölger, *Regesten*, V, № 3346. Такође в. Баришић, *Повеље визанйијских царица*, 181–182.

1250 D. Nicol – S. Bendall, *Anna of Savoy in Thessalonica: The Numismatic Evidence*, Revue Numismatique 19 (1977) 87–102.

1251 Баришић, *Повеље визанйијских царица*, 180. Уп. Максимовић, *Айанаже*, 129–130 н. 97. О Ани Савојској такође в. F. Dölger, *Zum Kaisertum der Anna von Savoyen*, BZ 38 (1938) 193–196 (= *Paraspora*, Ettal 1961, 208–221).

1252 Максимовић, *Айанаже*, 129.

да је Ана Савојска, током последњег раздобља свога живота, напуштала највећи град у Македонији, али из једног писма Димитрија Кидона сазнајемо да је у њему преминула.[1253] Супротно неким веровањима, према којима је царица напустила овоземаљски живот као искушеница фрањевачког реда и потом сахрањена у Асизију,[1254] поуздано је утврђено да се она упокојила као православна монахиња Анастасија.[1255] Догодило се то, како се обично сматра, око 1365. године, а у сваком случају Ана Савојска никада није видела и упознала свог блиског рођака Амадеа VI Савојског, сина свога полубрата Ајмона, који се у лето 1366. године на челу крсташа појавио у Романији.[1256] Рођена у Алпима, негде у освит XIV столећа, још као девојка доведена је у Византију (1326), где је провела готово четири деценије, од тога као удовица скоро четврт века једног живота који би свакако могао да понесе придев бурног, али не и срећног.

Цареви изасланици у Италији

Ако у прозападни утицај Ане Савојске на Јована V Палеолога – превасходно мислимо на онај утицај који је латинска принцеза могла имати на свог сина током његовог детињства и ране младости – не треба сумњати, онда се, под извесним условима, може претпоставити, мада не и засигурно доказати, да је и царица Јелена на одређен начин била

[1253] Cydonès, *Correspondance*, I, № 94 128–129. Cf. Tinnefeld, *Demetrios Kydones*, I-2, 369–371.

[1254] Muratore, *Una principessa*, 462–466; Halecki, *Un Empereur*, 43.

[1255] Mercati, *Notizie*, 150–151 n. 4. У једном рукопису светогорског манастира Ватопеда, напоменимо и то, помиње се Ана Савојска, а и Јован V Палеолог и његова супруга Јелена. Остало је забележено следеће: Eti deometha yper tes eusebestates kai filohristou despoines Annes. Eti deometha yper ton eusebestaton kai filohriston basileon hemon Ioannou kai Helenes. В. Н. Красносельцев, *Материалы для истории чинопоследования литургии Йоанна Златоустаго*, Казан 1889, 34; А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей хранящихся в библиотеках православного востока*, т. II, Euhologia, Киев 1901, 272. Ана Савојска, а уз њу и Јован VI Кантакузин са супругом Ирином, као и Јован V Палеолог са царицом Јеленом, наводе се у белешци, датованој у 1351. годину, записаној на једном синаксару. B. E. Tsakopoulos, *Perigrafikos katalogos ton heirografon tes bibliothekes tou oikoumenikou patriarheiou, B, Tmema heirografon Hagias Triados Halkes*, Istanbul 1956, 55.

[1256] Да је до тог сусрета дошло, он би, нема сумње, засигурно одјекнуо у изванредно подробним савојским изворима за поход Амадеа VI Савојског на Исток, 1366/1367. године. Стога смо спремни да тврдимо како је одсуство података о Ани Савојској у поменутим западним изворима заправо и недвосмислен доказ да је мајка Јована V Палеолога већ била покојна пре доласка Зеленог грофа у Византију (лето 1366. године).

посредник у преношењу појединих црквених ставова свога оца Јована Кантакузина на мужа Јована V. Одсуство јасних и чврстих погледа на извесна питања, које је код василевса каткад било видно изражено, као и повремена испољавања очите недоследности и колебљивости, изнесеној хипотези дају приличан степен оправданости. Такође је, међутим, приметно да се неки Јеленин утицај на Јована V Палеолога, бар када су посреди били одређени кардинални проблеми еклисиологије, више могао приметити код заузимања једног општег става у односу на ствари догме, а у незнатној мери и на практичну црквену политику, првенствено ону која се тицала Запада. Другим речима, василевс је, противно властитим нахођењима (свакако ненаклоњен исихазму), прилично мирно и такорећи пасивно посматрао како у Царству тријумфује паламитско учење, што би се, не потцењујући његов незаинтересован, па и игнорантски став у односу на танана догматска расправљања, могло донекле објаснити и утицајем његове супруге Јелене, која је заступала гледишта свога оца, сада црнорисца Јоасафа. Таква царева „попустљивост", међутим, устукнула би када се радило о унији и свему што се тицало веза са Западом, у чему је Јован V Палеолог наступао далеко више самостално и врло често супротно од онога што би желео његов таст Јован Кантакузин. То је видљиво и у важним догађајима који су се збили у касно пролеће 1367. године, када је василевс допустио калуђеру Јоасафу да се размахне и у први план истакне сопствена гледишта о јединству цркава, док је сам, претходно одолевши свим убеђивањима латинског патријарха Павла и Амадеа VI Савојског, ипак одшкринуо врата властитом договору са папском куријом и евентуалном путовању у Свету столицу.

Посланство које је упутио у Италију и које је исловило са Зеленим грофом, у јуну 1367. године, поуздан је знак његове самосталности, па и неке врсте доследности у ипак попустљивом ставу према папству. Овога пута међу византијским емисарима било је и световних и духовних лица, њих неколико на броју: василевса је представљао паракимомен Теофилакт, патријарха Филотеја Кокина митрополит Нил и велики хартофилакс Теодор, цариградски народ доместик Теодор, Проксим и Константин Метасопул, док је ромејске клирике заступао архимандрит Макарије.[1257] Павле и Амадео VI Савојски су, у септембру 1367. године, кроз Италију водили ромејску делегацију која је требало да се у Витер-

---

[1257] Имена чланова ромејске делегације сазнајемо из неколико писама која је папа послао у Византију 6. новембра 1367. године. В. Acta Urbani V, Nos 125, 126, 127, 128. Cf. Halecki, *Un Empereur*, 164–165; Vasiliev, *Il viaggio*, 164 sq.; Gill, *Byzantium and Papacy*, 217, 303 n. 56.

бу састане са Урбаном V. Веома је важно да су овоме сусрету претходили необично значајни политички потези које је поглавар римске цркве предузео да би некако папство ослободио вишедеценијског „вавилонског" ропства.

У жељи да њему припадне слава онога који је из Авињона вратио папски двор на обале Тибра, Урбан V је, користећи се околношћу да је у Италији тога времена завладао период релативног мира и правдајући се чињеницом да је на обалама Роне бивао узнемираван разбојничким нападима, пренебрегао француске молбе да одустане од пута на Апенинско полуострво и крајем априла 1367. године кренуо за Рим. После путовања, дугог и заморног, поздрављен клицањем и бескрајном радошћу, 16. октобра 1367. године ушао је у град и походио стару папску резиденцију. Онда се запутио у катедралу Светог Петра, где је на гробу апостола наводно кроз сузе прозборио почетни стих сто тридесет седмог Давидовог псалма, такозване прогнаникове песме: „На обали река вавилонских седели смо и плакали сећајући се Сиона".[1258] Без обзира на то што је био привремен, овај је долазак неизмерно ојачао углед Свете столице, сасвим отворено наговештавајући да и час коначног повратка у Рим није више тако далеко. Десетлећа „сужањства" лагано су истицала, али већ крајем седамдесетих година XIV века наступиле су деценије Велике шизме, једне од највећих криза кроз коју је папска курија прошла у својој историји.

Осмочлана византијска делегација, која је кроз Италију путовала са Амадеом VI Савојским и латинским патријархом Павлом, састала се са Урбаном V у Витербу 7. октобра 1367. године.[1259] О преговорима који су трајали око четири седмице – у међувремену су ромејски изасланици заједно са папом дошли и у Рим – у изворима нема подробнијих података. Међутим, с пуно разлога се може веровати да су емисари Царства настојали да у средиште разговора поставе питање одржавања васељенског сабора, што је у крајњој линији била и срж недавног споразума Јована Кантакузина и легата Павла.[1260] Урбан V, који је свакако овластио латинског патријарха да може пристати и на сазивање једног екуменског концила – Павле, наравно, такву одлуку никада не би донео на своју руку – није одвише круто схватао одредбе договора постигнутог првих дана јуна 1367. године. Све су то заправо биле замршене дипломатске игре које је углавном требало да оживе међусобне односе Византије и Свете столице.

[1258] G. Mollat, *Les papes d'Avignon*, Paris 1930, 2, 114.
[1259] Halecki, *Un Empereur*, 162; Cox, *Green Count*, 238; Gill, *Byzantium and Papacy*, 217.
[1260] Setton, *Papacy and Levant*, 308; Gill, *Byzantium and Papacy*, 217.

Своје праве погледе, који су били само наставак пређашње неизмењене политике авињонских папа (и, по природи ствари, и нису могли да буду другачији), Урбан V је показао већ 6. новембра 1367. године када је потписао двадесет три писма упућена не само великодостојницима Царства и поглаварима источних цркава него и различитим особама на Леванту.[1261] Суштина ових папских була, прилично кратких и углавном истоветних по садржају, лежи у томе да је првосвештеник римске цркве позивао адресате да се у оквиру својих могућности заузму око уније, не прецизирајући при томе начин на који би се то могло извести. Занимљиво је напоменути да се писмо упућено Јовану V Палеологу није сачувало, па не знамо шта је тачно Урбан V написао василевсу. Исправна је оцена да је слање многобројних була исте или веома сличне садржине на адресе ромејских делатника, који су у односу на Запад и унију цркава имали врло различита – понекад чак и сасвим супротна – схватања, било изванредан дипломатски потез курије, срачунат на то да се некако разбије новоуспостављени византијски фронт који се здушно залагао за васељенски сабор.[1262] При томе се – такав пропуст се Светој столици, наравно, није могао десити – ниједном речју није одрицала могућност одржавања једног екуменског концила. Била је то, поновимо још једанпут, исцрпљујућа игра нерава у којој се, за разлику од устрепталих Византинаца, папству није много журило. То је истовремено казивало и о неравноправном положају ромејске стране.

Садржина читавог снопа писама Урбана V присталицама одржавања васељенског сабора, који су у Византији били прилично бројни и регрутовали се из различитих кругова – нит која их је у овом случају повезивала било је веровање у духовну победу над Западом, која би се постигла у равноправним диспутима – није давала много разлога за оптимизам. Међутим, чињеница да папска курија није изричито ни порекла могућност организовања једног таквог екуменског концила налагала је и даље кораке византијске стране у том смеру. Један од тих корака, на известан начин, био је и исихастички сабор, одржан у априлу 1368. године, последњи у низу сличних из XIV столећа. За разлику од претходних, овај је добрим делом био изазван спољнополитичким разлозима који су налагали неопходност што чвршћег унутрашњег окупљања. Само под условом који је подразумевао јединствен фронт у односу на Запад, могло

[1261] Acta Urbani V, Nos 124–132a 201–215. Cf. Halecki, *Un Empereur*, 166–172; Vasiliev, *Il viaggio*, 162–164; Mercati, *Notizie*, 216; Максимовић, *Политичка улога*, 171–172; Nicol, *Council*, 91–92.

[1262] Максимовић, *Политичка улога*, 172.

се можда доћи до толико очекиваног васељенског сабора. Свако евентуално одступање појединих пролатински оријентисаних кругова, спремних да се олако приклоне унији, могло је да има негативне последице. Требало је, с друге стране, раније победе паламита довести до коначног и потпуног тријумфа.

Поново је кључну улогу на сабору одиграо Јован Кантакузин, који се после силаска са политичке позорнице и неколико година „мировања" вратио на велика врата и размахао, поготово у питањима цркве. Добро је познато да је као монах Јоасаф написао известан број списа у којима се исказао и као добар и виспрен богослов. Тако су испод његовог пера изишли текстови уперени против ислама,[1263] у којима се користио и делом *Побијање Курана* фирентинског доминиканца Риколда де Монте Крочеа, које је с латинског превео Димитрије Кидон,[1264] а и расправе против Јевреја.[1265] У писаној заоставштини Јована Кантакузина, сем волуминозног историјског дела, важно место заузимају и списи у којима се бранило учење исихаста.[1266] Једном речју, монах Јоасаф је имао све потребне услове да понесе терет који му је улога главног „судије" на предстојећем исихастичком сабору била додељена.

Свети Григорије Палама

Основно обележје расправа око паламитског учења на сесијама у априлу 1368. године било је помањкање свежине и снаге аргумената у односу на некадашње чувене дискусије Григорија Паламе и Варлаама.[1267] Све се, условно речено, вртело у једном зачараном и давно омеђеном кругу, тако да је ниво богословских расправа био нижи него на ранијим сличним окупљањима виђенијих теолога Царства. Овога пута, као лидер антиисихаста појавио се монах Прохор Кидон, млађи брат славног Димитрија, предводећи последњи јачи талас противника Григорија Пала-

---

[1263] За списе Јована Кантакузина који су били уперени против ислама в. Nicol, *Kantakouzenos*, 99 n. 162.

[1264] Мајендорф, *Византијско богословље*, 129; Kianka, *Demetrius Cydones*, 115–117.

[1265] Текстове које је Јован Кантакузин писао против Јевреја објавио је Ch. Sotiropoulos, *Ioannou ST Kantakouzenou Kata Ioudaion Logo ennea (to proton nyn ekdidomenoi). Eisagoge. Keimenon. Sholia*, Athina 1983.

[1266] На пример в. Прохоров, *Публицистика*, 319 сл.

[1267] За основна обавештења о сабору из 1368. године в. Успенски, *Очерки*, 354 сл.; исти, *Богословское движение*, 393 сл.; Jugie, *Controverse*, 419–421; Mercati, *Notizie*, 49–61. О овом важном црквеном догађају говори се и у *Житију Филотеја Кокина*. В. Dentakis, *Bios Philotheou*, 584–586.

ме.[1268] Радило се о једном од најпознатијих византијских томиста, припаднику оних интелектуалних кругова у Царству који су били одушевљене присталице Запада, монаху који је латинском схоластиком оповргавао учење паламита.

За исход богословских распри, као и у неким ранијим случајевима, не би се могло рећи да је изгледао неизвестан.[1269] Списи Прохора Кидона били су осуђени а он сам екскомунициран из цркве, док је учење исихазма поново потврђено као права вера. Није помогло ни ангажовање Димитрија Кидона, који је устао у одбрану теолошких ставова свога брата и овога се пута дефинитивно „растао" од свог некадашњег пријатеља и узора Јована Кантакузина.[1270] У чувеном интелектуалцу све је више почела да сазрева мисао о неопозивом одласку из Византије и започињању новог живота на Западу.[1271] Тим пре што је убрзо, годину или две након исихастичког сабора, у априлу 1368. године, Прохор Кидон умро.[1272] На другој страни, Григорије Палама, који је већ непуну деценију био мртав, задобио је ореол светости: њега је сабор канонизовао.[1273]

[1268] За најважније податке о Прохору Кидону указујемо само на неколико радова. В. G. Cammelli, *Demetrio Cidonio al fratello Procoro*, Studi bizantini 2 (1927) 49–55; Mercati, *Notizie*, 40–55; M. Candal, *El libro VI de Procoro Cidonio (Sobre la luz tabórica)*, OCP 20 (1954) 247–297; H. Hunger, *Prochoros Kydones, Übersetzung von acht Briefen des Hl. Augustinus*, Wien 1984, 7 sq.; D. Nikitas, *He Byzantine metafrase you ergou tou Boethiou 'De diferentiis topicis' apo ton Prohoro Kydone*, Hellenika 35 (1984) 275–315. Такође в. PLP 6 (1983) № 13883; Tinnefeld, *Demetrios Kydones*, I-1, 237–244.

[1269] Синодски томос је публикован у PG 151 693–715. Cf. Darrouzès, Regestes, V, № 2541.

[1270] Јован Кантакузин је написао посебан спис којим оповргава богословске поставке Прохора Кидона. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 99. Прохоров, *Публицистика*, 334–336 доноси текст увода овога списа и његов руски превод. Најзад, публикована су два састава у којима монах Јоасаф побија основне поставке учења Прохора Кидона. В. Cant. *Refutationes*, 3–106, 109–172. Овакав иступ Јована Кантакузина, који је свој спис о оповргавању учења Прохора Кидона, као уосталом и друге исихастичке списе, дистрибуирао дињем православног света – Мала Азија, Кипар, Палестина, Египат, Трапезунт, Херсон (Mercati, *Notizie*, 340 позивајући се на самог Димитрија Кидона, наводи ове податке) – довео је до неопозивог раскида са Димитријем Кидоном. О њиховом међусобном односу в. М. Поляковская, *Димитрий Кидонис и Йоанн Кантакузин (к вопросу о политической концепции середины XIV в.)*, Виз. врем. 41 (1980) 173–182.

[1271] За однос Димитрија Кидона према исихазму занимљива је расправа E. Candal, *Demetrio Cidonio y el problema trinitario palamitico*, OCP 28 (1962) 75–120.

[1272] Обично се узима да је Прохор Кидон преминуо негде 1369/70. године. Cf. PLP 6 (1983) № 13083.

[1273] Православна црква прославља Светог Григорија Паламу 14. новембра. В. *Bibliotheca hagiographica graeca*, ed. F. Halkin, I (Subsidia hagiographica 8a), Bruxelles 19573, 234.

Тријумф исихазма био је потпун и више није било снаге која је на том плану нешто могла да измени: антиисихасти су се сасвим утишали или су, осећајући како им у Византији све више постаје тесно, одлазили у Италију. Царство се, више није било никаквог спора, окренуло својој традицији и својим коренима, уопште ономе што бисмо могли означити ромејским бићем. У вези с тим, важно је подсетити да је победа паламизма у XIV столећу била победа особено хришћанског, богоцентричког хуманизма, што је одвајкада било стремљење патристичке традиције, а насупрот свим другим учењима о човеку која су га сматрала за аутономно или световно, овоземаљско биће.[1274] На тај начин, ипак, није била потиснута његова човечност; напротив, то је управо оно што човека збиља и чини људским.

Велико ишчекивање

Упркос и овом предузетом кораку, уосталом, као и у случају са византијском делегацијом која се у Италији састала са папом, готово да ништа није било постигнуто да се велика жеља Ромеја о одржавању васељенског сабора напокон оствари. Мора се, такође, признати да је и латински патријарх Павле, који је, у ствари, највише урадио на интензивирању веза између Истока и Запада, био помало обесхрабрен. Он се, носећи један део папских була, вратио у Цариград заједно са ромејским посланством[1275] и суочио са тешким, тачније речено нерешивим задатком, бар што се тиче очекивања византијске стране да ће обезбедити западну помоћ или осигурати одржавање екуменског сабора. Да ствар буде још гора, у то време је искрсла још једна опасност за Византију, претња која се никако није смела потценити. Емир Мурат је понудио Венецији да у Скутарију, на другој страни Босфора, преко пута Цариграда, подигне трговачку базу где би њени делатници били ослобођени било каквих такси – султан је очито настојао да на овај начин угрози цариградску трговину и уздрма василевсове финансије – о чему се у Млецима расправљало 26. априла 1368. године.[1276]

[1274] Мајендорф, *Византијско богословље*, 94–95. Сажету оцену исихазма у оквиру византијске филозофије даје V. Tatakis, *He byzantine filosofia (Bibliotheke genikes paideias 5)*, Athina 1977, 243–261. Такође в. L. Clucas, *The Triumph of Misticism in Byzantium in the Fourteenth Century*, Byzantina kai Metabyzantina 4 (1985) (Byzantine Studies in Honor of Milton V. Anastos) 163–224.

[1275] Acta Urbani V, № 138. Cf. Gill, *Byzantium and Papacy*, 218.

[1276] Thiriet, *Régestes*, I, № 461. Cf. Nicol, *Byzantium and Venice*, 310–311.

Време је пролазило, а да се заправо ништа плодотворно није учинило око припрема васељенског концила. Занимљиво је упозорити на једну особиту вест сачувану у Кратким хроникама, вест која на нарочит начин уверава да је Византинцима било стало да се постигне споразум са Светом столицом. Остало је, наиме, забележено следеће: „Године 6877 (1368), 24. септембра, у недељу, на Хиподрому су читали папина писма".[1277] Радило се, нема сумње, о писмима која је још 6. новембра 1367. године потписао Урбан V. Будући да је и латински патријарх Павле све више губио наду да ће, упркос големим напрезањима, учинити било шта да ствари крену набоље, поглавар римске цркве га је епистолом од 26. октобра 1368. године куражио, истичући да никако не треба да одустане од хвале достојног подухвата кога се латио, те да је потребно да настави са убеђивањем византијског цара да уради оно што је обећао, за властити спас и спас својих поданика.[1278] А уколико нунције и не постигне оно чему је жудио, завршава Урбан V, Бог ће га ипак наградити за ревност и уложени труд.

Како је време протицало бивало је све јасније да су изгледи за одржавање начелно договореног васељенског сабора постајали све мањи. Није се могло очекивати да ће и стрпљење Јована V Палеолога моћи да се протеже у недоглед, поготово када се зна да је он пре свега настојао да обезбеди војну помоћ са Запада, при чему му је до духовне победе православља над римокатоличанством на заједничком концилу било мање стало него многим другим појединцима и круговима у Царству. Василевс, важно је упозорити, није ни учествовао у раду исихастичког сабора који је одржан у априлу 1368. године. Уопште, за разлику од претходних сличних окупљања, био је то сабор који не само да није сазвао византијски цар него је и деловао у супротности са василевсовим схватањима која су се тицала спорних питања. Зна се да је патријарх Филотеј Кокин могао да наступа потпуно независно, а подршка коју је имао у личности монаха Јоасафа једино се може схватити као искрена потпора истомишљеника. За ту прилику је и сам Јован Кантакузин припремио један спис, у коме је оповргавао основне поставке учења Прохора Кидона.[1279]

Будући да је веома добро познавао свога зета и да је био свестан да, упркос неспорном утицају који је на њега имао, Јован V, по природи

[1277] Kleinchroniken, 94 № 22. Cf. Schreiner, *Kommentar*, 300. Mioni, *Cronaca*, 74 № 18, 81.
[1278] Ово папско писмо објавио је Halecki, *Un Empereur*, 370 № 11. Cf. Gill, *Byzantium and Papacy*, 218. Публикована су и писма која је Јован Кантакузин упутио латинском патријарху Павлу, где се расправљало о спорним догматским питањима. В. Cant. *Refutationes*, 176–239 (реч је о седам епистола монаха Јоасафа).
[1279] О томе види н. 1270. Такође в. Максимовић, *Полишичка улоīа*, 176 н. 16.

и сам нестрпљив, неће исувише дуго чекати без покушаја да нешто на своју руку учини у преговорима са Западом, бивши василевс је предузимао све како би ојачао и објединио снаге православља. Најзад, и Кантакузинов утицај на цара, упркос помањкању чврсте воље по чему је син Андроника III Палеолога био познат, морао је имати своје границе. Искусни монах Јоасаф, наравно, није био неко коме би таква чињеница промакла, те је, у настојањима да у византијском, па и православном свету уопште, својим погледима на исихазам и однос према латинском богословљу обезбеди престиж, предузео да на све стране пласира властите списе. Тако су текстови Јована Кантакузина веома много преписивани – значајну улогу у томе одиграо је извесни Манојло Цикандилис, искрени присташа некадашњег цара и његов лични преписивач[1280] – и потом одашиљани чак и у најудаљеније крајеве, као што су били Мала Азија, Кипар, Палестина, Египат, Трапезунт и Херсон.[1281]

На другој страни, Јован V Палеолог је по свој прилици морао бити разапет између више разних могућности и планова. На известан начин требало је да поштује замисао о одржавању екуменског сабора, за чије је одржавање крајњи предвиђени рок био 31. мај 1369. године, али је имао и одређену одговорност што је обећао да ће путовати код Урбана V. Могуће је претпоставити да он, упркос свему, није много веровао да ће се на једном васељенском концилу решити горућа византијска питања, а свакако је сматрао да њихово дуже одлагање само отежава ионако неподношљиву ситуацију. У исто време, било је разлога да води рачуна о мишљењима свога таста и осталих важних ромејских кругова, као и о расположењу јавног мњења у Царству. Међутим, важно је нагласити да он није био спреман да робује тој врсти обзира. Протицање времена, у коме се није дешавало ништа што би могло да наговести скори почетак васељенског сабора, све је више тањило стрпљење Јована V Палеолога. На несрећу Византинаца, османлијска експанзија у Тракији се настављала и, изгледа баш некако у ово време, била је крунисана огромним успехом – поседањем Једрена.

[1280] О Манојлу Цикандилису в. S. Lampros, *Lakedaimonioi bibliografoi kai ktitores kodikon kata tous aionas kai epi Tourkokratias*, NE 4 (1907) 167–176; V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909, 281–282; Loenertz, *Chronologie*, 209–212 (=*Byzantina et Franco-Graeca*, I, 306–309). О томе да се Јован Кантакузин није бавио преписивачком делатношћу в. L. Politis, *Jean – Joasaph Cantacuzène fut-il copiste?* REB 14 (1954) 195–199.

[1281] То сазнајемо из писма које је Димитрије Кидон упутио Јовану Кантакузину 1372. године. В. Cydonès, *Correspondance*, II, № 400 356. Такође в. Mercati, *Notizie*, 340, који је публиковао поменуто писмо. Уп. Прохоров, *Публицистика*, 322.

Пад Једрена

Ниједан догађај везан за продирање Турака у Европу током друге половине XIV столећа није привукао толику позорност истраживача и притом изазвао многобројне недоумице и неслагања као пад највећег града Тракије у руке исламских ратника. Недостатак довољно поузданих изворних сведочанстава довео је до тога да је турско заузимање Једрена смештено у оквире широког временског лука од читавог десетлећа – од самог почетка до краја шездесетих година XIV века. Ранија датовања, према којима је град освојен већ 1361. или 1362. године,[1282] у последње време све више уступају место познијој хронологији, према којој се пад највеће тврђаве у Тракији ставља у 6887. годину од стварања света, што значи од септембра 1368. до августа 1369, док се верује да је Мурат коначно завладао утврдом тек негде до 1376/7, можда баш 1373. године, значи знатно касније.[1283] У

[1282] Babinger, *Beiträge*, 46 сматра да је Једрене освојено 1361, као и Amantos, *Sheseis*, 74. За 1362, као годину када су Турци поседи највећи град у Тракији, залаже се Barker, *Manuel II*, XIX. S. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Vol. I: *Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280–1808*, London – New York – Melbourne 1978, 18 наводи 1361. годину уз пад Једрена у турске руке, док P. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354–1804* (A History of East Central Europe 5), Washington – Seatle – London 1977, 18, 320 пад Једрена временски смешта чак у 1365. годину. Навели смо, наравно, само неколико радова чији се аутори залажу за рану хронологију пада Једрена, ситуирајући га у ране шездесете године XIV столећа.

[1283] Још је А. Бурмов, *Кога е завладян Одрин от турците*, Известия на Българското историческо дружество 21 (1945) 23–32 некако наслутио, можда не баш најисправнијим аргументима, каснију хронологију османлијског заузимања Једрена, стављајући га у време после Маричке битке (септембар 1371. године). Своју резерву према оваквом датовању изразио је F. Babinger, *Le date la prise de Trebizonde par les Turcs (1461)*, REB 7 (1950) 205 n. 1, а такође и М. Тихомиров у Вопросы истории 6 (1948) 91–92. Међутим, изванредан познавалац турске историје XIV века I. Beldiceanu-Steiriherr, *La conquête d'Adrianople par les Turcs: la pénetration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes*, TM 1 (1965) 439–461 у опширној и документованој расправи, наводећи целокупну дотадашњу релевантну литературу о овоме питању, закључује да је Једрене у турске руке доспело 1368/9, при чему је Мурат I њиме овладао тек пре 1376/7 (вероватно 1373. године). Такође в. E. Zachariadou, *The Conquest of Adrianople by the Turks*, Studi Veneziani 12 (1970) 211–217, која има извесна неслагања око питања раздвајања да ли су Турци који су поседи највећи град Тракије били Османлије или не. Стога исти аутор у једном новијем раду (Zachariadou, *Trade and Crusade*, 70) као датум када су Византинци изгубили Једрене помиње само 1369. годину. Schreiner, *Kommentar*, 297–299, у светлости вести десетак Кратких хроника сажето и убедљиво образлаже доказе за хронологију 1368/9. годину. Ново датовање, чини се, углавном је прихваћено у најновијим радовима. В. н. 1285.

овом случају, сматра се, област око Једрена најпре су поселе независне турске војсковође, а под непосредну власт емира читаво подручје дошло је нешто после тога. Премда је још увек прилично актуелно датовање пада највећег утврђења Тракије у сам почетак седме деценије XIV столећа,[1284] чини се, упркос извесним недоумицама које на крају ипак остају, да је прихватљивије касније датовање, дакле, година 1368/9. година.[1285]

Према верзији коју доноси Идрис Битлиси, чија је хронологија, наравно, непоуздана, Једрене је освојио чувени турски војсковођа Лала Шахин, који „крену попут ловачког сокола", пошто му је у сусрет најпре изашао заповедник града и у крвавој бици био поражен. Једва извукавши живу главу, побегао је у безбедност тврђаве, док су „сву његову војску, у бегу, пообарали, у крви, на земљу попут јесењег лишћа". Ипак, у току ноћи заповедник је са породицом, носећи и имовину, побегао, тако да су ујутру житељи својевољно отворили капије нападачима.[1286] Премда је Битлисијево дело *Осам рајских башта* – као спис образованог дворског историчара – само по себи прилично апологетско и препуно хвалоспевних подвига османлијских војсковођа, непобитна је истина да су турске трупе врло брзо и, изгледа, релативно лако заузимале византијске тврђаве у Тракији. То Битлисијевом казивању не само не противречи него му иде и у прилог као ваљаном историјском извору. При томе, наравно, свесно прећуткујемо непоузданост његове хронологије. Осим Једрена и Дидимотике, током шездесетих година налетима исламских војника нису били у стању да одоле ни многи други градови, као што су, на пример, Цурулон и Аркадиопољ. Међутим, оскудица поузданих источника умногоме замагљује занимљиво питање тачне хронологије ових догађаја.

Османлијској офанзиви подлегли су и неки бугарски градови, Филипопољ у лето 1370. и Вероја у рано пролеће 1371, на пример.[1287] Према

[1284] H. Inalcik, *The Conquest of Edirne (1361)*, Archivium Ottomanicum 3 (1971) 185–210 (=VR, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, London 1978), а такође и у другим радовима из нешто каснијих година (на пример Иналџик, *Османско Царство*, 16, 290) враћа се раној хронологији, дакле години 1361, као тренутку када су Ромеји изгубили Једрене.

[1285] Навешћемо само неколико релативно новијих радова у којима је прихваћено овакво датовање. Cf. Ferluga, *Serben, Turken and Byzantiner*, 171; Zachariadou, *Trade and Crusade*, 70; Матанов – Михнева, *От Галиполи*, 42–49; Жуков, *Эмираты*, 51; Тютюнджиев – Павлов, *Падането*, 5.

[1286] Idris Bitlisi, 165–166. Такође в. Altosmanischen Chroniken, 31.

[1287] Ников, *Турското завлядаване*, 51 залаже се за 1364. као годину када је пао Пловдив, а у складу са старом хронологијом пада Једрена. Ново датовање, према коме је Пловдив пао 1370, а Вероја 1371. године, предлажу Тютюнджиев – Павлов, *Падането*, 6.

неким подацима, у Тракији је већ негде раних шездесетих година XIV века живело око десет хиљада муслимана.[1288] У сваком случају, на овом подручју су почињале да се одвијају значајне демографске промене, наговештавајући долазак једног новог раздобља. Незадрживо напредовање Турака у Тракији, а поготово освајање Једрена 1368/9, уколико је тачна ова хронологија, могли су, уз све остале разлоге, погубно деловати на спремност Јована V Палеолога да и даље стрпљиво, скрштених руку, чека да ли ће се и под којим условима хришћански Исток и хришћански Запад договорити око сазивања васељенског сабора. И, напокон, пратећи ток сопствених замисли, мада противно уверењима већине Византинаца – изузетак су, наравно, чинили пролатински кругови чије се присташе нису одликовале особитом многобројношћу – василевс се упустио у свој вероватно најспектакуларнији подухват у дугој владавини – отпутовао је у Италију како би се састао са папом Урбаном V.

Пуӣовање у Рим

Будући да је 31. маја 1369. године истекао договорени двогодишњи рок када је требало да се одржи васељенски сабор, Јован V Палеолог је на неки начин био ослобођен „моралне" обавезе да одлаже свој одлазак код папе. Другим речима, очигледан крах главног споразума латинског патријарха Павла и монаха Јоасафа налагао је да се нестрпљиво ишчекивање да се Запад приклони планираном концилу замени неком, по могућству, делотворнијом акцијом. За василевса је то, наравно, било испуњење обећања које је дао две године раније да ће лично походити Урбана V. У лето 1369. године, када је Јован V Палеолог имао тридесет седам година, он је одлучио да отпутује у Италију. Није без значаја чињеница да се управо у то време Јован Кантакузин налазио далеко од Цариграда, боравећи у Мистри код сина Манојла, те је византијски цар тада измакао домашају тастовог утицаја.[1289]

Верујемо, међутим, да ни монах Јоасаф, чак и да је био у ромејској престоници, не би био у стању да наговори свога зета да одустане од путовања у „вечни град". Утицај бившег василевса на њега није могао да

[1288] Ö. Barkam, *Les deportations comme méthode du peuplement et colonisation dans l'Empire ottoman*, Revue de la Faculté des sciences économiques de l'Université d'Istanbul 11 (1949/1950) № 1–4, p. 105; D. Angelov, *Certain aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs*, BSl 17 (1956) 264; *История на България*, III, 348 (Д. Ангелов).

[1289] Максимовић, *Полиӣичка улоīа*, 177. Посебно је о томе расправљао E. Voordeckers, *Un empereur palamite à Mistra en 1370*, RESEE 9 (1971) 607–615.

буде апсолутан: послушност Јована V Палеолога, упркос пријатељству и дубоком поштовању према Јовану Кантакузину, ипак није била слепа. Оставивши најстаријег сина Андроника да га замењује у Цариграду док буде одсутан, што значи „заборавивши" његово крајње сумњиво понашање 1366. године, и наименовавши другог сина Манојла за управника у Солуну,[1290] византијски цар је у лето 1369, на четири галије, кренуо у посету Урбану V. Уз њега су били Димитрије Кидон, зет Франческо Гатилузио и низ василевсових политичких истомишљеника, дакле присталица уније и људи наклоњених Западу.[1291] Примећујемо, додуше без неког већег изненађења, да овога пута, за разлику од посланства које је ишло папи 1367. године, није било представника цркве и оних који су изражавали мишљења цариградског становништва. То, наравно, није могло бити случајно. Византијско јавно мњење ни у ком случају није могло благосиљати и поздравити цареву намеру да оде на „поклоњење" папи.

Већ 6. августа 1369. Јован V Палеолог се искрцао код Кастеламаре, на јужној обали Напуљског залива, а потом је недељу дана, у Кастелнуову, био гост сицилијанске краљице Јоване I (1343–1382), да би 18. августа 1369. године продужио пут за Рим.[1292] Претходно је Димитрије Кидон са латинским патријархом Павлом похитао у Витерб, где је Урбан V боравио, како би му најавио долазак византијског цара. Обрадовани првосвештеник римокатоличке цркве упутио је 2. септембра 1369. године једно писмо Јовану V Палеологу у коме га извештава да је утаначио све подробности њиховог предстојећег сусрета и да је одредио једног од својих кардинала да му се нађе при руци у данима који су долазили.[1293] Упадљиво је да се у овој епистоли папа обратио василевсу са *Carissimo in Christo filio Iohanni*, дакле као припаднику римске цркве, односно потпуно различито од начина на који му се обраћао у дотадашњој преписци. Ако се има у виду да се практично још ништа није било догодило што би Урбану V дало формалан разлог да поступи на такав начин, добија на тежини, бар према нашем мишљењу, схватање неколицине истраживача да је византијски цар још давне 1357. године примио ри-

---

[1290] Dennis, *Manuel II*, 13 sq.; Barker, *Manuel II*, 9 sq.; Максимовић, *Айанаже*, 129.

[1291] Kianka, *Demetrius Cydones*, 174. На василевсово путовање у Рим, као и на оно претходно у Угарску, јасно се алудира и у једном доцнијем извору, где је, између осталог, остало забележено и следеће: „kai makaritou basileos kyr Ioannou tou Palaiologou peri ten Romen allote de peri ten Ouggrian". B. V. Laurent, *Le trisépiscopat du patriarche Matthieu I (1397–1410)*, REB 30 (1972) 138.

[1292] Setton, *Papacy and Levant*, 312.

[1293] Ово писмо публиковао је Halecki, *Un Empereur*, 370–371 № 12. Cf. Gill, *Byzantium and Papacy*, 218–219.

мокатоличку веру. Подсетимо се, на поменути начин Јовану V Палеологу обраћао се својевремено још Иноћентије VI, претходник Урбана V на папској столици. Средином септембра 1369. василевс је допутовао у Рим, и занимљиво је, после Констанса II (641–668), који је још јула 663. године боравио у граду на обалама Тибра, био је први византијски цар који је овде дошао.[1294] Међутим, није наодмет истаћи, мотиви ромејског владара из XIV века били су сасвим другачији од разлога којима се руководио његов далеки претходник седам столећа раније.

На сшейеницама цркве Свешої Пешра

Урбан V је 7. октобра наименовао четворицу кардинала, Виљема де ла Судрија, Бернара де Боскета, Франсоа де Теобалдескија и Риналда Орсинија, који је требало да учествују у василевсовом прихватању римокатоличке вере, а затим се, 13. октобра 1369. године, и лично појавио у Риму.[1295] Све је било спремно за кључни тренутак царевог путовања у Италију када је било предвиђено да оданост вери својих предака (по оцу), дакле нешто сасвим одређено и извесно, замени за могућност војне помоћи Запада, нешто прилично несигурно и неизвесно. На дан Светог Луке, у четвртак 18. октобра 1369. године, у Болници светог Духа, надомак цркве Светог Петра, у соби кардинала Николе де Бесија, Јован V Палеолог је, повинујући се понижавајућим захтевима обреда којим је требало да се одрекне православља и прими римокатоличку веру, између осталог, свечано прочитао символ вере, заклетву верности папи и одрицање од шизме.[1296] Поред четворице кардинала, од којих је по окончању церемоније добио целивање као прави припадник римске цркве, и појединих латинских духовника, свечаности су присуствовали и они из василевсове пратње који су већ припадали римокатоличкој вероисповести: Франческо Гатилузио, Димитрије Кидон, Михаило Стронгило и Филип Цикандилис.[1297] Читав чин којим је Јован V Палеолог, у ствари, потписао закључење уније

[1294] Острогорски, *Историја*, 136.

[1295] Theiner – Miklosich, Monumenta, № 9 37–39. Cf. Halecki, *Un Empereur*, 194–195; Gill, *Byzantium and Papacy*, 219. Такође в. Zepos, Jus I, № XLI 691–694.

[1296] Setton, *Papacy and Levant*, 313. Латински текст василевсовог приклањања унији публиковали су S. Lampros, *Autokratoron tou Byzantiou hrysoboula kai hrysa grammata anaferoumena eis henosin ton ekklesion*, NE 11 (1914) 249–253; Vasiliev, *Il viaggio*, 180–188; Acta Urbani V, № 107 283–286 (A. Tautu). Грчки текст доноси Lampros, o. c. 241–245. Уп. Катанский, *История попыток*, 228; Halecki, *Un Empereur*, 195; Gill, *Byzantium and Papacy*, 219.

[1297] Halecki, *Un Empereur*, 195–196.

остао је, међутим, његова приватна ствар.[1298] Врло брзо се показала потпуна ништавност оваквог „насилног" акта, обављеног без било каквог учешћа византијског свештенства.

После ове, умногоме камерне светковине, уследила је величанствена јавна церемонија, наглашене свечарске укочености и велелепног сјаја. У недељу, 21. октобра 1369. године, седећи у свом престолу на врху степеница цркве Светог Петра, одевен у најсвечанију одежду и окружен кардиналима и угледним прелатима, Урбан V је примио изразе понизности Јована V Палеолога.[1299] Василевс је пришао папи и три пута пао на колена, а потом га пољубио у ногу, руке и уста. После тога Урбан V је устао, ухватио цара за руку и запевао; у свечаној тишини цркве Светог Петра одјекнуле су речи химне *Te Deum laudamus* (*Тебе Боīа хвалимо*). Тешко је, наравно, одгонетнути какве су мисли тада, док су се звонцаво осипале речи латинске молитве у простору најзначајније богомоље римокатоличког света, могле да опхрвају Јована V Палеолога. Уступак (свесно смо одабрали благу реч за василевсов гест) који је учинио папи и Западу уопште и на који ниједан од византијских царева пре њега никада није ни помислио, био је заиста огроман. Ту, пре свега, мислимо на моралну страну предузетог акта чији значај нимало не умањује чињеница, додуше неспорна, да су практични резултати конверзије Јована V Палеолога били готово без последица по Царство, остајући у равни слободне воље појединца. Једино што је у овом случају тај појединац био сам ромејски василевс са свим својим прерогативима и угледом који је уживао у средњовековном космосу. После изговорених речи које прослављају Бога,

---

[1298] Готово сви истраживачи, наравно, сложни су у оцени да конверзија Јована V Палеолога није била ништа друго него чисто лични акт. Међутим, није на одмет поменути да је Vasiliev, *Il viaggio*, 192 био склон да верује како је том приликом збиља и склопљена толико припремана унија цркава. Касније је и он редиговао свој став и приклонио се исправном мишљењу које скоро једнодушно заступају сви научници. В. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire (324–1453)*, Madison 1952, 671. Овде је интересантно упозорити и на једну особену појединост, детаљ који умногоме говори сам по себи: у синодику православља, документу, дакле, изузетног значаја, састављеном 1439. године, наводи се име Јована V Палеолога, али се уопште не помиње Михаило VIII Палеолог, што издавач с правом образлаже својеврсним *damnatio memoriae*. В. J. Gouillard, *Le synodikon de l'Orthodoxie: édition et commentaire*, TM 2 (1967) 97 n. 327, 99. Ово на неки начин казује да је „грех" оснивача династије Палеолога који је пристао на склапање уније у Лиону 1274. године био већи него лична конверзија његовог потомка Јована V.

[1299] Катанский, *История попыток*, 228–229; Vasiliev, *Il viaggio*, 183; Halecki, *Un Empereur*, 198–199; G. Walter, *La ruine de Byzance 1204–1453*, Paris 1958, 277–279; Gill, *Byzantium and Papacy*, 219.

саопштавају сачувани извори, Урбан V је са Јованом V Палеологом ушао у саму цркву и, у присуству цареве свите, одржао мису, а потом је била уприличена и свечана вечера са кардиналима.[1300] У сваком погледу требало је да то буде веома значајан дан у животу византијског цара.

Две седмице касније, 4. новембра 1369. године, Урбан V је писао Амадеу VI Савојском о лепим новостима око царевог потписивања уније, не пропустивши прилику да Зеленог грофа подсети на обавезу враћања дуга од двадесет хиљада флорина своме ромејском сроднику.[1301] Хитност новчаног измиривања, саветовао је папа, налажу не само част владара Савоје него и незавидне платежне могућности василевса. Јован V Палеолог, било је то извесно и самоме римском првосвештенику, финансијски није био спреман за тако далек пут у Италију, а управо је то касније био разлог његових великих невоља које су путовање претворили у праву мору. Урбан V је, осим тога, известио Амадеа VI Савојског о томе да ће код појединих владара и уопште магната тражити да помогну византијском цару да поврати земље које су му преотели Турци. Подстицао је, такође, и самог Зеленог грофа, који је недавно имао прилику да се упозна са жалосним стањем у коме се држава Ромеја налазила, да и даље помаже Византију. Папа је затим, 13. новембра 1369, упутио једну посланицу хришћанским владарима у којој је, тражећи помоћ за василевса, писао следеће: „...carissimus in Christo filius noster Ioannes Palaeologus imperator Graecorum illustris, ad oboedientiam nostram et eiusdem Ecclesiae, matris et magistrae cunctorum fidelium, abiurato schismate quo dudum fuerat ab unitate dictae Ecclesiae separatus, humiliter rediit, per eum facta professione catholicae fidei,

---

[1300] Овај особити догађај, чин преласка византијског цара у римокатоличку веру, због своје важности нашао је своје место и у општијим прегледима историје Свете столице. На пример в. F. Seppelt, *Geschichte des Papsttums, IV. Das Papsttum in Spätmittelalter und in der Zeit Renaissance (1294–1534)*, Leipzig 1941, 163–164. На овоме месту желели бисмо да укажемо и на једну веома занимљиву појединост која на сасвим особен начин казује о томе како су однос ромејских царева и римског папе током неколико последњих деценија византијске историје видели други савремени владари. Тако се у уводној формули грчке повеље коју је Јовану VIII Палеологу послао мамелучки султан Барсбај (1422–1438) за василевса каже да је, између осталог, и љубимац римског папе (agapemenon tou papa tes Romes). В. Д. Моравчик, *Греческая грамота мамлюского султана византийскому императору*, Виз. врем. 18 (1961) 107 25–26. Издавач тог документа с правом сматра, барем је такав наш утисак, да се у оваквој формулацији, која представља новину у односу на ранија обраћања мамелучких султана византијским царевима, јасно алудира на старање владара династије Палеолога, посебно Јована V, да склопе унију. В. Исто, 112.

[1301] Acta Urbani V, № 169 291–292. Ово писмо публиковао је својевремено и Halecki, *Un Empereur*, 378–379 № 14. Cf. Setton, *Papacy and Levant*, 313.

secundum formam sibi de nostro mandato traditam et tactis sacrosanctis evangeliis praestito corporaliter iuramento, quod in huiusmodi fide et oboedientia, favente auxilio divinae gratiae, perpetuis temporibus permanebit".[1302]

Настављајући такву политику, Урбан V је, 29. јануара 1370. године, послао посебан позив млетачком дужду Андреји Контаринију (1368–1382),[1303] а такође и дужду Ђенове Габријелу Адорну, у којима је истицао како црква може да се радује, јер се „у Христу наш најдражи син Јован Палеолог" потпуно одрекао шизме и пригрлио римокатоличку веру, па се може очекивати да ће га следити његови поданици, те би стога хришћанске силе требало да помогну да се Византија спасе пропасти. Не може се, дакле, порећи врло живахна делатност папске курије која је на сваки начин настојала да побуди занимање Западне Европе за тужну судбину Царства. Друга је ствар, међутим, што такви покушаји нису дали прижељкиване резултате.

У „вечном граду"

У међувремену, Јован V Палеолог продужио је да борави у Риму, где је остао нешто више од пет месеци. Сматра се да је становао у четврти Регола, у седмом римском рејону који се простирао дуж леве обале Тибра, у пребивалишту Рануча Масароке, смештеном вероватно на Виа Аренула која је у XIV столећу била пословна улица.[1304] Радило се о врло модерном кварту „вечног града", а надлежни у папској курији су по свој прилици налазили за сходно да византијски цар не станује код неке од угледних римских породица, на пример у утврђеној палати Орсинијевих на Монте Ђордану, како би се избегло његово уплитање у локалне страначке размирице.

Да би задовољио извесне цепидлачке и крајње сумњичаве примедбе препредених и сувише скрупулозних латинских канониста, он се повиновао папином тражењу и, у јануару 1370. године, потписао један нови документ, у коме је, избегавајући било какве могуће двосмислености, нагласио да је свечаном изјавом о потчињењу римској цркви мислио заправо на цркву на чијем је челу Урбан V а не на ромејску (римску) цркву у Византији.[1305] Била је то опаска унеколико чудновата и на неки

[1302] Acta Urbani V, № 170 292. Cf. Setton, *Papacy and Levant*, 313–314.

[1303] Acta Urbani V, № 182 309–310.

[1304] Setton, *Papacy and Levant*, 315.

[1305] Theiner – Miklosich, Monumenta, № 10 43. Ново издање овог важног документа приредио је A. Tautu. В. Acta Urbani V, № 181 308–309. Уп. Катанский, *История попыток*, 229; Vasiliev, *Il viaggio*, 185; Gill, *Byzantium and Papacy*, 219.

начин урођена неповерљивом Окциденту, али, мора се признати, не и неумесна, јер је Запад, када се радило о склапању уније, увек сумњао у искреност хришћанског Истока. Нешто касније, 13. фебруара 1370. године, папа је допустио Јовану V Палеологу, вероватно на његову молбу, да може да поседује један минијатурни олтар за мисе, који неће употребљавати нико ко није латински свештеник или ко не слави Бога по римокатоличком обреду.[1306] Овакав поступак византијског цара – радило се збиља о особитој привилегији коју је једино папа могао да додељује, повластици којом је даровани неспорно сврставан у редове римокатолика – може се претпоставити, био је плод настојања да се на још неки начин „наметне" римском првосвештенику, али можда и израз искрених, а не само срачунатих побуда.

У Риму је василевс 1. фебруара 1370. године потписао и нови уговор са Венецијом (претходни је потицао из 1363), којим је потврдио раније дате привилегије овој италијанској републици, али је у исто време покушао да среди и питање ромејског дуга Млечанима. Познато је, наиме, да је Царство, на име одштете и неких неприкладних пореза којима је било оптеретило млетачке грађане, Венецији дуговало 25.663 перпера. У жељи да ово питање некако стави *ad acta* василевс је дуждовом емисару исплатио 4.500 перпера, а остатак дуга је требало да врати у ратама тако што би се оне исплаћивале сваког 1. јануара, почев од наредне 1371. године.[1307] Овај дуг, наравно, није био враћен, као ни онај претходни од тридесет хиљада златних дуката (и још каснијих пет хиљада), које је својевремено, у годинама грађанског рата, узела још Ана Савојска, заложивши крунски накит у ризници Светог Марка.[1308] Занимљиво је напоменути да је један истраживач израчунао да је средином XV века, само у облику директних дуговања, Византија била дужна Венецији 19.275.000 перпера, односно 6.425.000 златних дуката.[1309]

Папа Урбан V је 22. фебруара 1370. године упутио посланицу византијском свештенству, највишим великодостојницима цркава и манастира, клиру и монасима Цариграда и осталих делова Грчке.[1310] Био је то акт којим су распршене и последње наде у могућност одржавања васељенског сабора, уколико су оне уопште и постојале након василевсовог одласка у Рим. Тоном који је застао негде на пола пута између охоле

[1306] Acta Urbani V, № 183 310–311. Gill, *Byzantium and Papacy*, 219–220.
[1307] Setton, *Papacy and Levant*, 314; Nicol, *Byzantium and Venice*, 305.
[1308] О томе је већ било речи у првом одељку другог поглавља.
[1309] Bertelè, *I gioielli*, 135 sq.; Ђурић, *Сумрак*, 18.
[1310] Acta Urbani V, № 184 311–313. Cf. Halecki, *Un Empereur*, 217; Setton, *Papacy and Levant*, 315.

надмоћности, с једне, и широкогрудости натопљене хришћанским разумевањем и спремношћу за опроштај, с друге стране, папа је изразио задовољство што је Јован V Палеолог прихватио наручје римокатоличке вере. Упоређујући га, као и у неколико других писама из овог времена, са Константином Великим, Урбан V је изразио уверење да ће василевсов пример следити и други и да ће се, напокон, вратити у крило „једине свете католичке и апостолске Цркве, изван које нема спаса" (ad unam sanctam catholicam et apostolicam Ecclesiam, extra quam non est salus).[1311] Једино на овај начин, сматрао је римски првосвештеник, Ромеји су се могли избавити од турске опасности, док се из више озбиљних разлога одустало од сазивања сабора. Упркос грозничавом истрајавању Јована V Палеолога и његовом понижавајућем акту повиновања пред поглаваром римокатоличке цркве, хришћански Исток и Запад се нису примакли један другом ни за корак. Урбан V је, додуше, појачаном преписком покушао да анимира ондашње европске владаре и моћне феудалце, али је крајњи исход таквих напора био збиља ништаван. Једноставно, Европа око 1370. године, расцепкана и заокупљена својим пословима, није била заинтересована да покрене рат против неверника.

Одлазак у Венецију

После нешто више од пет месеци боравка у Риму, Јован V Палеолог је почетком марта 1370. године кренуо за Напуљ, поново са четири галије које је имао и у доласку. Претходно је Урбан V, домаћин византијског цара у „вечном граду", 27. фебруара 1370. године послао писма сицилијанској краљици Јовани I и Филипу II Тарентском, титуларном латинском цару и ахајском кнезу, у којима је тражио да василевсу омогуће слободан пролазак преко њихових поседа и да му помогну око хране, транспорта и осталих потрепштина.[1312] Након угодне пловидбе и краћег задржавања најпре у Напуљу, а потом и у Кастелнуову, малена флотила је, опловивши јужни део Апенинског полуострва, упловила у воде Јадранског мора.

Одредиште овог царевог путовања била је Венеција, а мотиви овог непланираног пута, непредвиђеног с гледишта василевсових намера које је имао када је кретао из Цариграда, били су колико прозаични толико

[1311] Acta Urbani V, № 184, 311.

[1312] P. Lecacheux – G. Mollat, *Lettres secrétes et curiales du pape Urbain V (1362–1370)*, 3e série, vol. V–1, fasc. 3–4, Paris 1954, Nos 3040–3041 525. Cf. Halecki, *Un Empereur*, 217; Setton, *Papacy and Levant*, 315.

разумљиви. Пошто је био свестан, боље рећи почињао да бива свестан, да је целокупни исход његовог прегнућа, упркос големим надањима, до тада био ништаван, Јован V Палеолог је похитао у Млетке, увек познате по солвенцији, како би осигурао финансијску помоћ за Царство и на тај начин обезбедио да његов одлазак на Запад, као и у случају путешествија у Будим, не буде сасвим узалудан. И овај потез, међутим, није био добро промишљен: ниједан искуснији и бољи државник не би се одлучио да крене у Венецију а да претходно не процени да ли има довољно новца за повратак кући. Јер, подсетимо се, посета јадранској италијанској републици уопште није била предвиђена првобитним планом, већ је утаначена накнадно. Јовану V Палеологу је, то је више него очито, у појединим кључним тренуцима заиста мањкала државничка зрелост и тада би код њега осећање смотрености једноставно устукнуло пред примамљивом, али и недовољно избрушеном способношћу за импровизацију. Последице овако исхитрених поступака били су заплети са тешко предвидивим развојем и неизвесним крајем. У овом случају, Јован V Палеолог је био убеђен да ће у Млецима добити новчану помоћ, потпуно искључивши могућност да ствари поприме другачији ток.

После задржавања у Анкони, Јован V Палеолог је наставио пут, а један натпис из тог времена сведочи да је по свој прилици досегао и копно Балканског полуострва, задржавши се у граду Валони.[1313] Коначно се, вероватно у мају 1370. године,[1314] искрцао у Венецији као први византијски цар који је посетио овај град. Млечани, који су одувек били болећиви према сјајним светковинама и помпи када би им у посету долазио неки особито угледан гост, овога пута су ипак испољили извесну уздржаност. Дужд Андрија Контарини, који је предвиђао да је василевсова посета неизбежно скопчана са одређеним новчаним потраживањима, дочекао је, додуше, ромејског владара на начин који је доликовао његовом угледу, али без претеране срдачности. Јер, мора се признати, на основу збивања у последњих неколико година, уз личност и име византијског цара све је више почињао да приања не баш пријатан „углед" неког ко помало нервозно тумара унаоколо тражећи финансијску подршку за своју онемоћалу државу.

Због несагласности расположивих извора о боравку Јована V Палеолога у Венецији, а поготово о непријатностима које су га тамо затекле,

---

[1313] Heide und Helmut Buschhausen, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien. Byzantiner, Normannen und Serben im Kampf um die Via Egnatia*, Byzantina Vindobonensia, Band VIII, Wien 1976, 35–36.

[1314] Setton, *Papacy and Levant*, 315.

било је много недоумица и различитих тумачења у литератури. Према вестима касновизантијског историчара Лаоника Халкокондила, који је своје дело написао више од столећа доцније, василевс је у Млецима био задржан док није био у стању да исплати дугове повериоцима.[1315] Он је стога наложио сину Андронику Палеологу, који га је у одсуству замењивао у Цариграду, да продајом црквене имовине сакупи потребан новац и да га избави из затвора (*en fylake*) у коме се налазио. Престолонаследник, кога очито нису много узбудиле очеве недаће у туђини, доста лежерно је одговорио да народ не дозвољава отуђивање блага које је припадало цркви, те да би требало помоћ потражити на другом месту. Царев млађи син Манојло, на вест о невољи Јована V Палеолога, похитао је из Солуна у Венецију носећи потребну суму новца и спремно је прихватио да буде и нека врста таоца као залога споразума са Млецима. Срж ове приче углавном је прихваћена и код Псеудо-Сфранцеса, односно од стране Макарија Мелисена који је у другој половини XVI столећа писао такозвани *Chronicon maius*.[1316]

У аренги једне од василевсових хрисовуља, коју је саставио учени Димитрије Кидон, такође се казује о царевим невољама у Млецима и наводи да га је тек долазак сина Манојла коначно ослободио шкрипца у коме се нашао.[1317] Ови подаци, међусобно слични, мада не и истоветни, довели су до различитих тумачења у историографији: поред претпоставке да је читава прича заправо легендарна,[1318] те зато и научно неприхватљива, поједини су аутори сматрали да је Јован V Палеолог збиља био задржан због дугова у Венецији.[1319] Нову светлост на вишемесечно бављење византијског цара у Млецима даје хроника Ђан Ђакома Каролда, дело написано почетком XVI века, које, нажалост, још увек није публиковано.[1320] Према њему, византијски цар је,

[1315] Chalc. I, 46–47.

[1316] Pseudo-Phrantzes, 194.

[1317] *Prooimien*, 181.

[1318] Halecki, *Un Empereur*, 334 sq. заступао је такво схватање. И у једном од својих каснијих радова није променио став. Cf. O. Halecki, *Two Palaeologoi in Venice, 1370–1371*, Byz. 17 (1944/5) 331–335.

[1319] Dölger, *Johannes VII*, 22–23; Charanis, *Strife*, 287–291.

[1320] Подробније о овој хроници в. J. Chrysostomides, *Studies on the Chronicle of Caroldo, with the special reference to the history of Byzantium from 1370 to 1377*, OCP 35 (1969) 123 sq. На значај дела Ђан Ђакома Каролда указао је својевремено и F. Thiriet, *Les chroniques vénetiennes de la Marcienne et leur importance pour l'histoire de la Romanie gréco-vénitienne*, Mélanges de l'Ecole Française de Rome 66 (1954) 266–272 (=VR, *Études sur la Romanie Gréco-Vénitienne Xe–XVe siècles*, London 1977).

негде почетком јула 1370. године, вероватно у тренутку када му је постало јасно да ће овога пута знатно теже добити потребну финансијску помоћ, изложио Сињорији свој спектакуларни предлог за међусобни споразум. Притом је био свестан да на неки начин мора да привуче позорност трезвених и прагматичних Млечана, јер у противном ништа неће моћи да постигне. Схвативши веома озбиљно василевсове речи, надлежни у Венецији изабрали су петорицу својих угледних људи, међу њима и Јакопа Брагадина, некадашњег дуждовог емисара у Цариграду (1368/9), који је требало, пише Ђан Ђакомо Каролдо, да саслушају царев предлог.[1321]

Јован V Палеолог је иступио са понудом која је потпуно разбила уздржаност и подозрење Венеције: изразио је готовост да им стави на располагање, заправо уступи Тенедос, острво које је одавно било предмет млетачких жеља. Не би требало посебно истицати стратегијски значај овог византијског поседа који је представљао кључ Пропонтиде и поморских путева у Црно море. Навешћемо само оцену коју је о Тенедосу изрекао италијански хроничар Данијеле Чинацо: „el qual sì è la chiave della bocha a tuti queli del mondo che voia navegar in lo Mar Maçor, çoè ala Tana, in Trabexonda et in assa' altre parte".[1322] Верујемо да је ромејски владар имао на уму идеју о уступању још када се одлучивао да посети јадранску италијанску републику, то јест да му ова замисао није дошла *ad hoc*. Он је можда најпре покушао да некакав кредит добије на један од раније уобичајених начина, али је, с обзиром на то да је почео да ужива неугодну репутацију непоузданог дужника, морао да прибегне најјачем средству које је прикривао у резерви. Јер, упркос чињеници да цар није био личност великих државничких способности, било би сувише површно сматрати да је путовао у Венецију једино у уверењу да ће му дужд дати новац само на основу препорука папе Урбана V.[1323] Изнета околност, међутим, није у стању да оправда непорециву истину да је Јован V Палеолог, после лошег искуства на повратку из Угарске, када је мимо своје воље беспомоћно морао да чека у Видину, поново допустио да западне у сличну ситуацију.

[1321] Ослањајући се на рукопис Каролдове хронике, о василевсовом боравку у Венецији зналачки и крајње минуциозно расправљао је R. Loenertz, *Jean V Paléologue à Venice (1370–1371)*, REB 16 (1958) (Mélanges Sévérien Salaville) 217–232. Ваљане допуне овој расправи даје J. Chrysostomides, *John V Pailaeologus in Venice (1370–1371) and the Chronicle of Caroldo: a re-interpretation*, OCP 31 (1965) 76–84. Такође v. Caroldo, 160–161.

[1322] Chinazzo, *Cronica*, 18.

[1323] Setton, *Papacy and Levant*, 317.

Непријатности

Василевсова понуда је, нема сумње, оставила снажан утисак на Млечане, који су схватили да им се пружила прилика да некако неутралишу огромну предност коју су Ђеновљани имали поседовањем Галате. Искрсла је могућност да неизмерно поправе свој положај у источном Средоземљу, поготово на простору Егејског, Мраморног и Црног мора. Прихватајући царев предлог, Млечани су се обавезали да Јовану V Палеологу за Тенедос, као противвредност, врате крунски накит који је готово три деценије лежао у њиховој ризници, затим да му дају шест неопремљених бродова и, најзад, веома солидну суму у износу од двадесет пет хиљада дуката.[1324] Уз то, сенат је одлучио да се византијском владару одмах исплате четири хиљаде дуката – већ тада су, по свој прилици, цареве платежне могућности биле усахле – док је преостале обавезе Република требало да испуни у тренутку када загосподари острвом. Договор је постигнут 21. јула 1370. године, али су убрзо искрсле извесне несугласице око начина на који су заинтересоване стране схватиле његове одредбе.[1325]

Исход тих несугласица био је такав да је Јован V Палеолог напослетку одустао од његовог прихватања, из разлога за које Ђан Ђакомо Каролдо истиче да су били различити.[1326] Уз опаску да је италијански хроничар XVI столећа за писање свог дела користио касније изгубљене документе, једини извор који казује о поменутој трансакцији са Тенедосом, вреди напоменути да и даље остају на снази давнашње претпоставке о томе да је Андроник Палеолог одбио да преда спорно острво и да је, у вези с тим, вероватно био у дослуху са љутим млетачким такмацима – Ђеновљанима. Није немогуће да је своје прсте умешао и ђеновљански господар Лезбоса Франческо Гатилузио, који је путовао са византијским царем у Рим. Он није пратио Јована V Палеолога до Венеције већ је отпловио на своје острво, али је морао имати разлога да буде незадовољан шураковом готовошћу да Тенедос изручи Млецима.[1327] Наведене претпоставке, као и вести Лаоника Халкокондила, у светлости прилично подробних података Ђан Ђакома Каролда добијају само нешто другачији изглед али њихова истинитост, поготово њени општи оквири, остају и даље неспорни.

Разлози василевсовог одбијања да прихвати понуду венецијанског Сената углавном су се тицали начина на који је требало да се пребију нека византијска дуговања Млецима. Након прецизног разматрања свих детаља

[1324] Caroldo, 160–161.
[1325] Setton, *Papacy and Levant*, 317; Nicol, *Byzantium and Venice*, 305–306.
[1326] Caroldo, 161. Cf. Setton, *Papacy and Levant*, 320.
[1327] Nicol, *Byzantium and Venice*, 307.

понуде са којом је иступила друга страна Јован V Палеолог је најозбиљније посумњао у њену великодушност. Премда су увек ситничави и смотрени Млечани одустали од могућности да од византијске стране траже сложени интерес, то јест, „камату на камату", на суму од тридесет хиљада дуката коју су Ромејима позајмили још давне 1343. године (када су као залогу узели и царски накит), и обичан интерес је био такав да је до 1368. почетну суму претворио у дуговање од чак шездесет седам хиљада и пет стотина дуката.[1328] Јован V Палеолог је био спреман да плати само интерес за прве три године, дакле од 1344. до 1347, који је износио четири и по хиљаде. Оно што је он био склон да прихвати за уступање Тенедоса било је: враћање крунског накита и сума од двадесет пет хиљада дуката, као и поништавање главног дуга из 1343. године и свих камата на њега. Млечани, међутим, нису били спремни да се са тиме сагласе и тако су започеле цареве невоље.

Управо на новонасталу ситуацију односи се прича Лаоника Халкокондила, додуше, недовољно прецизна, према којој је василевс био задржан у Венецији због неисплаћених дугова повериоцима. Не желећи да попусти Млечанима, пошто би прихватањем њихове понуде не само обезвредио сопствени предлог, него би и све што је добио морало да оде за камате на неки давнашњи дуг који је настојао да поништи и заборави, Јован V Палеолог је постао заробљеник властите несолвентности. Тешко је, с друге стране, било поверовати да ће Венеција, упркос примамљивој могућности да напокон добије толико прижељкивани Тенедос, пристати на голема новчана „опраштања" Царству. Будући да у том тренутку василевс није био у стању да финансира ни свој повратак у Византију, он се обратио Андронику Палеологу, који га је у одсуству замењивао у Цариграду. Амбициозни престолонаследник, тада у доби од двадесет две године, притиснут нестрпљењем да се што пре попне на ромејски престо, поново је отказао послушност оцу. Под изговором да му народ не дозвољава да отуђује црквена блага, као што је већ речено,[1329] Андроник је оца оставио на цедилу, тако да се он опет нашао у шкрипцу.

Већ по други пут у последњих неколико година Јован V Палеолог, поново запавши у крајње недостојан положај, био је спречен да се врати кући, а било је то тек његово друго, показало се и последње путовање на Запад. Појавила се нова пукотина у односима између василевса и престолонаследника, која је у каснијим годинама довела до потпуног расула прилика у царском дому Палеолога. На помолу су, постајало је то очито, биле нове размирице у Византији, размирице чији се исход тешко могао предвидети.

[1328] Setton, *Papacy and Levant*, 318.

[1329] Chalc. I, 46–47. Уп. Острогорски, *Историја*, 501.

Помоћ Манојла Палеолоīа

Једно писмо Димитрија Кидона, које је крајем 1370. године упутио пријатељу Константину Асену, обавештава нас о суморној атмосфери која је владала у василевсовој пратњи.[1330] Почињало је да бива све јасније да су велики напори Јована V Палеолога да нешто постигне за Царство били узалудни. Такав мучни утисак могла је само да појача вест да је 19. децембра 1370. године умро папа Урбан V, будући да је његова смрт значила и застој макар и у млаким покушајима Свете столице да се на Западу покрене нови крсташки рат против неверника.[1331] На вест да му је отац у неприлици, Манојло Палеолог, други василевсов син, похитао је из Солуна, негде у зиму 1370/71. године, и допловио у Венецију.[1332] Могуће је допустити претпоставку да је и он имао удела у коначном негативном одговору који је Јован V Палеолог дао Сињорији. Из хронике Ђан Ђакома Каролда произлази да је управо Манојло био тај који је Млечанима обзнанио да Царство не може да прода Тенедос, али је, такође, наговестио да ће се читаво питање одложити за неко боље време, дајући до знања, у складу са познатим ромејским смислом за дипломатско тактизирање, да византијска страна не одустаје од трансакције.[1333] Чак би се могло рећи да су последњи месеци царевог боравка у Млецима протицали у атмосфери за коју се може рећи да је била пријатељска. Јован V Палеолог је због зимског времена одложио свој повратак за пролеће 1371. године, а судећи према речима Ђан Ђакома Каролда, имао је разлога да буде задовољан.[1334] Сенат је негде месец дана уочи царевог одласка, 2. марта 1371. године, донео одлуку да василевс задржи на име дуга предујам у износу од четири хиљаде дуката које је добио, упркос чињеници да планирани споразум око Тенедоса није био углављен.[1335] Млечани су се такође побринули да се посада бродовља које је требало да врати Јована V у Цариград снабде довољном количином двопека, а осим тога је и Манојло Палеолог добио три стотине дуката.[1336] Млади син византијског цара морао је, међутим, да остане у Венецији као залога да ће се договор двеју страна заиста поштовати.

[1330] Cydones, *Correspondance*, I, № 71 102–103. Cf. Setton, *Papacy and Levant*, 319.
[1331] Vasiliev, *Il viaggio*, 192; Halecki, *Un Empereur*, 232.
[1332] Chalc. I, 47; Pseudo-Phrantzes, 194; *Prooimien*, 181. Cf. Charanis, *Strife*, 287 sq.; Dennis, *Manuel II*, 13; Barker, *Manuel II*, 12–13.
[1333] Caroldo, 161. Cf. Setton, *Papacy and Levant*, 320.
[1334] Caroldo, 161. Cf. Setton, *Papacy and Levant*, 320.
[1335] Caroldo, 161. Cf. Nicol, *Byzantium and Venice*, 307.
[1336] Caroldo, 161. Cf. Setton, *Papacy and Levant*, 320.

Бишка на Марици

На самом почетку јесени исте године, пре него што се Јован V Палеолог вратио у Цариград – налазио се негде на путу који се необично одужио – збио се догађај који би се, упркос чињеници да Ромеји у њему нису учествовали, морао означити као судбоносан по Царство. Да би на неки начин зауставили даље напредовање Турака, браћа Мрњавчевићи, деспот Угљеша и краљ Вукашин, решили су да ударе непосредно на Једрене – према најновијим резултатима сматра се да у ово време највећи град Тракије, премда у рукама муслимана, још није био престоница османског емира[1337] – али су као жртве ноћног препада исламских ратника, 26. септембра 1371. године, катастрофално поражени на реци Марици, недалеко од града Черномена.[1338] Претходни покушај владара Серске државе Јована Угљеше, покретача антитурске кампање, који је настојао да у подухват укључи још неке хришћанске државе, међу њима и Византију, завршио се неуспехом. Он је нешто раније, у марту 1368, односно у мају 1371. године, постигао да се коначно превлада раскол који је већ двадесетак година оптерећивао везе између Цариградске патријаршије и српске цркве,[1339] а потом су се, у лето 1371, и српски посланици обрели у Цариграду доносећи предлог да се и Византинци укључе у предстојећу антитурску акцију.

О овом посланству извештава Димитрије Кидон, који је из Венеције кренуо заједно са Јованом V Палеологом, али се затим одвојио и негде

[1337] Сагласно новијим истраживањима Једрене је доспело у турске руке 1368/9, а Мурат I је њиме овладао тек пре 1376/7 (вероватно 1373. године). О свим потешкоћама и различитим мишљењима поводом хронологије пада највећег града у Тракији в. н. 1282–1287.

[1338] Литература о Маричкој бици је огромна, па би нас њено навођење збиља одвело далеко. Стога ћемо указати на само неке од важнијих радова. В. Г. Шкриванић, *Бишка на Марици (26. сейшембра 1371)*, Војноисторијски гласник 3 (1963) 71–94; Острогорски, *Серска облась*, 127–146 (=*СД*, IV, 590–614); *Исшорија срйскоī народа*, I, 593–602 (Р. Михаљчић). О приликама у јужној и југоисточној Македонији после Маричке битке посебно в. Х. Матанов, *Югозападните български земи през XIV век*, София 1986, 102 сл. (о наслову ове веома занимљиве књиге дало би се дискутовати).

[1339] Иницијатива за преговоре потицала је од стране деспота Угљеше, који је прихватио измирење са цариградском патријаршијом, усвојивши њене захтеве. То измирење он је прогласио повељом од марта 1368. године. В. Соловјев – Мошин, бр. 35 106–112. Уп. М. Петровић, *Повеља-йисмо десйоша Јована Уīљеше из 1368. īодине о измирењу Срйске и Цариīрадске цркве у свешлосши номоканонских йройиса*, Историјски часопис 25–26 (1978/79) 29–51. Цариградски патријарх Филотеј, који није журио са проглашењем измирења, учинио је то тек маја 1371. године. В. ММ I, № 300, 553–555; Darrouzès, *Regestes*, V, № 2611. О читавом овом питању в. Острогорски, *Серска облась*, 134–137 (=*СД*, IV, 599–603). Такође в. н. 1422 у следећем одељку.

у пролеће 1371. године најпре посетио Манојла Кантакузина у Мореји (где је тада по свој прилици, био и деспотов отац, монах Јоасаф), а затим у лето 1371. допловио у ромејску престоницу.[1340] Узбуђење у Цариграду било је велико, о чему се знало чак и на Западу,[1341] будући да се уочи предстојеће османлијске офанзиве емир Мурат обратио Византији предлажући мир чија је цена за Царство била уступање Галипоља.[1342] У хаотичном стању коме су подлегли и архонти и становништво „царице градова" до изражаја су дошла различита, често и сасвим противречна, мишљења о томе какав би требало да буде избор ромејске стратегије.

Добар део Византинаца, према подацима Димитрија Кидона заправо већина, био је склон да се повинује захтеву султана и преда тврђаву Галипољ неверницима, очигледно сматрајући да драгоценост мира са Османлијама превазилази неспорни значај поседовања важне утврде у теснацу. Неиспуњавање емировог захтева носило је собом и ризик жестоког турског удара на поседе Царства, што је свима било извесно. Супротног мишљења, међутим, био је Димитрије Кидон, који је у једном говору из лета 1371. године настојао да убеди своје сународнике у потребу да се одбије Муратов захтев, јер ће у противном Османлије контролисати целокупну пловидбу, па између осталог и довоз жита у ромејске градове.[1343] Упадљива је и изразита промена става великог интелектуалца у односу према суседним хришћанима, Србима и Бугарима. Док је само пет година раније, у лето 1366, у очекивању доласка Амадеа VI Савојског у Цариград, сматрао да спас за Византију лежи једино у ослањању на Запад,[1344] сада се, још под свежим утиском потпуно неуспешног путовања са царем у Италију, својски залагао за савезништво са православним балканским државама.[1345]

Одсуство Јована V Палеолога и разилажења међу угледницима Царства по питању деловања у предвечерје великог сукоба на Балканском полуострву као да су замрзли сваку предузимљивост и решеност Ромеја, који су се задовољили скромном улогом посматрача. Тако су јуначна

[1340] Kianka, *Demetrius Cydones*, 187–188 (са изворима и литературом).

[1341] О томе сазнајемо из једног писма папе Григорија XI од 1. августа 1371. године. В. Annales Ecclesiastici 26 (Bar-le-Duc 1872) 1371, № 8 (ed. A. Theiner). Cf. Halecki, *Un Empereur*, 250–251; Luttrell, *Gregory XI*, 392 sq.; Thibault, *Gregory XI*, 313–314.

[1342] Cydonis, *Callipoli*, 1009 eq. Cf. Charanis, *Strife*, 292; Barker, *Manuel II*, 16 n. 38; Gill, *Byzantium and Papacy*, 224.

[1343] Cydonis, *Callipoli*, 1009–1036. О датовању овога говора в. Kianka, *Demetrius Cydones*, 189 n. 33.

[1344] Cydonis, *Symbouleutikos*, 961–1008. Cf. Nerantzi-Varmazi, *Byzantio kai Dyse*, 136–137.

[1345] Острогорски, *Серска област*, 138–139 (=СД, IV, 603–606). На ову тему посебно је занимљива и расправа Д. Закитиноса, наведена у н. 1164.

браћа Мрњавчевићи, на крају препуштени само властитим снагама, положили своје животе на Марици, у септембру 1371, у бици која се, не без разлога, сматра највећом и судбоносном османлијском победом пре освајања Цариграда 29. маја 1453. године.[1346] Слаба је утеха, притом, да су Византинци ипак били постојани у одлуци да не предају Галипољ османском емиру. Сагласно једној смелој али у основи тачној оцени новије историографије, сукоб код Черномена може се узети и „као почетак стварног краја Византије".[1347] Друго је питање што се тај „крај" стицајем различитих околности, од којих су многе потпуно измицале вољи и контроли ромејских царева, претворио у веома дугу агонију.

„Узалудан замор"

Најзад, када се све стишало после бурног лета и тешког пораза српских ратника на Марици, у атмосфери приличног безнађа и крајње потиштености међу Ромејима и православним хришћанима уопште, у Цариград се вратио Јован V Палеолог. Због нечег као да је избегавао повратак у Византију, као да је до последњих граница одлагао да се суочи са оним што је оставио пре више од две године, а што се сада, то му је било јасно, налазило у још тежем положају. У једној Краткој хроници остало је забележено: „Године 6880 (1371), 28. октобра, стигао је у Град василевс Јован".[1348] Није тешко претпоставити да се ромејски цар вратио оптерећен мучним утиском неуспеха и сломљен спознајом потпуног краха западне политике коју је водио петнаестак година, дакле још од самог почетка самосталне владавине. Његови погледи на унију и значајнију помоћ западноевропских сила постали су коначни. У исто време била је то и потврда, мада се не би могло рећи и тријумф (васељенски сабор није био одржан), исправности црквене политике за коју се залагао Јован Кантакузин. Нико није тако лапидарно, усуђујемо се рећи и сурово, оценио царево двогодишње избивање из Византије и грчевито настојање да по сваку цену, па и отворене издаје вере својих предака, обезбеди помоћ Запада за борбу против Турака као василевсов најбољи пријатељ и саветник Димитрије Кидон. У једном писму упућеном у зиму 1371/72. на Кипар истомишљенику Јовану Ласкарису Калоферу, учени ретор је за вишемесечно путовање по Италији рекао да је то био само

[1346] Острогорски, *Историја*, 502; Nicol, *Last Centuries*, 286.
[1347] Ђурић, *Сумрак*, 15.
[1348] Kleinchroniken, 94 № 23. Cf. Charanis, *Strife*, 292; Barker, *Manuel II*, 14; Loenertz, *Démétrius Cydonès*, I, 67; Schreiner, *Kommentar*, 301.

један узалудан замор који ни најмање није користио нашој отаџбини (*kai to monon eike koptesthai med' hotioun te patridi lysitelounta*).[1349]

Трагика противника и присталица уније са римокатоличком црквом састојала се у томе да су обе оштро супротстављене групације византијског друштва, додуше, свака на свој начин, истовремено били реалисти, али и жртве идеалистичких заблуда у којима се губио смисао за реално сагледавање ондашњег стања. Реализам латинофила се огледао у процени да само са Запада може доћи помоћ против Османлија, који су опасно запретили да сруше Византију, и да је унија само нужан уступак којим би се обезбедио спас. Исту врсту смислене процене показивали су и туркофили, добро свесни огромног нерасположења већине свештенства и највећег дела становништва које је сваку помисао црквеног сједињења чинило утопистичком. Заблуда првих лежала је у нереалним надама у спремност Запада да похита у помоћ, а идеализам других се огледао у погрешном веровању у мирну симбиозу са Османлијама.[1350]

Дошавши у Цариград 28. октобра 1371. године, Јован V Палеолог није могао знати да му је тада било преостало још готово двадесет година живота, два десетлећа исто тако мучне владавине, пуне тешких разочарења и понижења, управо у складу са једним давним наводним пророчанством анахорете Максима Кавсокаливита.

6. ВАЗАЛ ОСМАНСКОГ ЕМИРА (1371–1376)

„А књигу ову, Светога Дионисија, велим, у добра времена, дакле, почех, када божаствене цркве и Света Гора, рају подобне, цветаху као неки врт код извора увек напајан, а сврших ту у најгорим од свих злих времена, када разгневи Бог хришћане западних крајева. И подиже деспот Угљеша сву српску и грчку војску и брата својега Вукашина краља и друге многе велможе, негде до шездесет тисућа изабране војске и пођоше у Македонију на изгнање Турака, не расудивши да се гневу Божију нико не може супротставити. Те, дакле, не изгнаше, већ сами од њих убијени бише, и тамо кости њихове падоше, и непогребени осташе, и веома велико мноштво једних од оштрине мача умреше, а

[1349] Cydonès, *Correspondance*, I, № 37 70–71. Уп. Острогорски, *Серска облас̄т*, 138 (= *СД*, IV, 604). Опширније о том писму в. Tinnefeld, *Demetrios Kydones*, I-2, 479–483, а посебно о Јовану V Палеологу у епистолама Димитрија Кидона в. Tinnefeld, *Demetrios Kydones*, I-1, 198–205.

[1350] *Культура Византии*, III, 599 (Г. Г. Литаврин).

других у ропство одведени бише; неки, пак, од њих утекавши, дођоше. И толика невоља и зло љуто облише све градове и крајеве западне, колико ни уши слушаше, нити очи видеше. После убијања храброг овог мужа, деспота Угљеше, просуше се Исмаиљћани по читавој земљи као птице по ваздуху, и једне хришћане мачем клаху, друге у ропство одвођаху, остале смрт прерана поже, а смрти који избегоше, глађу погубљени бише. Јер таква глад би по свим крајевима, каква не би од створења света, нити после таква, Христе милостиви, да буде. А које глад не погуби, њих допустењем Божијим вуци ноћу и дању нападајући, јеђаху. Авај, тужан призор бејаше видети! Оста земља од свих добара пуста – и људи и животиња и других плодова. Не бејаше кнеза, ни вође, ни наставника међу људима, ни избавиоца, ни спасиоца, већ се све испуни страха исмаиљћанског, и срца храбра јуначких мужева у женска најслабија срца претворише се. [...] И, ваистину, тада живи величаху раније умрле ... Година је тада текла 6 тисућа 8 стотина и 9-та (=1371), индикт 9."[1351] Део записа монаха Исаије, који је савремени извор за време непосредно после маричке катастрофе, навели смо готово *in continuo*, вршећи само незнатна скраћења, уверени да, упркос извесним литерарним претеривањима и гордом патосу, на најбољи начин одсликава расположење и неспокој православног света на Балканском полуострву почетком осме деценије XIV столећа. Живописно и упечатљиво, ово је сведочанство веома често навођено у историографији,[1352] јер на потресан начин казује о страху пред Османлијама.

Премда у бици није учествовала, као што је већ истакнуто, Византија је врло брзо морала да искуси тегобне последице новог успеха емира Мурата I. У првом тренутку после сукоба код Черномена могло се учинити да ће Царство само профитирати из српског пораза. Манојло Палеолог, који се у међувремену вратио из Венеције,[1353] већ је у новембру

[1351] Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, Крушевац 1980, 159–161 (старословенски текст), 85–86 (српски превод). Поред овог издања, за сада најновијег, познати запис старца Исаије публикован је у више наврата. На пример в. С. Новаковић, *Примери књижевности и језика старога и српскословенскога*, Београд 1904[3], 440–443; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III, Београд 1905 (репр. 1984), № 4944 41–44.

[1352] Будући да се са пуно разлога може уврстити међу најлепше странице српске средњовековне књижевности, превод овог записа често је био публикован. Навешћемо само три случаја: Đ. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)*, Beograd 1960, 99–101; *Стари српски записи и натписи* (Стара српска књижевност, књ. 19), Београд 1986, 70–72; М. Благојевић, *Србија у доба Немањића. Од кнежевине до царства: 1168–1371*, Београд 1989, 220.

[1353] О његовом бављењу у Млецима више је било речи у претходном одељку.

1371. године победоносно ушао у Сер и учинио крај такозваној Серској држави.[1354] После тога под византијску власт враћени су, након толико година, југоисточна Македонија, област око Сера и, најзад, Халкидика са Атосом. Радост Ромеја, која је, наравно, била сасвим разумљива, најбоље илуструје један цитат из савременог документа, где се у односу на повраћај поменутих области каже како је божјом милошћу сада нестала тама и засијала правда, а моћни и свети наш господар и цар поново преузео власт које је био лишен.[1355]

Но, једини прави добитник после Маричке битке могао је да буде само османлијски султан. Мада турска победа није била праћена неким већим територијалним освајањима – може се претпоставити, упркос помањкању одговарајућих релевантних изворних података, да је победницима припала једино област деспота Јована Угљеше у западној Тракији, с леве стране реке Месте[1356] – престиж и надмоћ исламског оружја били су сасвим неспорни. За релативно кратко време низ хришћанских господара на Балканском полуострву, па чак и ромејски василевс, постали су вазали Мурата I. У хиљадугодишњој историји Византије наступиле су можда три најнедостојанственије деценије, од 1371. до 1402. године, када је Царство по много чему досегло доњи праг свог угледа у средњовековном свету.

Повратак Јована V Палеолога из Италије означио је и оштар заокрет у његовој спољној политици, будући да га је неуспех амбициозно замишљене мисије умногоме разуверио у неке од основних стајалишта на којима је стрпљиво и дуго градио мост који је требало да повеже два хришћанска антипода, Исток и Запад. Године које су долазиле уверљиво су наговештавале да се византијски цар заправо никад и није истински опоравио од слома своје западне политике. Делом због сазнања о узалудности путовања у Рим и Венецију, а делом и због притиска османлијске опасности, која је после битке на Марици постала готово неподношљива, василевс се приклонио тражењу излаза за своју државу обраћањем смртном непријатељу – Османлијама. Степен драговољности у овој одлуци Јована V Палеолога, који није лако установити крајње прецизно, није, у ствари, ни битан за суштину поретка ствари. Важнија од свега била је потпуна немоћ Царства,

[1354] *Prooimien*, 182–183; Dölger, *Regesten*, V, № 3130. Cf. Dennis, *Manuel II*, 33; Острогорски, *Серска облаcш*, 144 (= *СД*, IV, 611); Barker, *Manuel II*, 14; Nerantzi-Varmazi, *Thessalonike*, 223.

[1355] Реч је о једном акту серске митрополије из 1375. године. В. Actes de Kutlumus (Archives de l'Athos II2), éd. P. Lemerle, Paris 1988, № 33 125–130. Уп. Острогорски, *Серска облаcш*, 125, 144 (= *СД*, IV, 586–587, 611).

[1356] Острогорски, *Серска облаcш*, 144 (= *СД*, IV, 611).

која се испољавала и на веома понижавајући начин: дошло је, наиме, време да византијски цар, онај који се столећима сматрао поглаваром хришћанске васељене и божијим изаслаником на земљи, јаше заједно са неверницима као вазал турског емира.

Завера архоната

Да се крах западне политике Јована V Палеолога, коју је византијски цар градио стрпљиво и упорно од почетка своје самосталне владавине, дакле кроз раздобље од петнаестак година, веома неповољно одразио и на његов сопствени положај у Царству показало се збиља врло брзо. Томе су у првом реду допринела збивања у последњих пет година, тачније речено два потпуно промашена путовања, у Угарску (1366/7) и Италију (1369/71), која осим понижења и варљивих обећања нису донела баш ништа, а поготово помпезни прелазак василевса у крило римокатоличке цркве. Разумљиво је да су царева бескорисна избивања из Византије и несрећна потуцања у туђини, као и „издаја" ортодоксије, која је крајње неповољно морала да одјекне у ромејској јавности – исувише је танак био слој оних који су безрезервно били наклоњени Латинима и који су стога могли да поздраве владарев поступак на степеницама цркве Светог Петра у октобру 1369. године – против њега могли да окрену поједине кругове византијског друштва.

И, заиста, једва да је прошло месец дана од повратка Јована V Палеолога у Цариград, а већ је дошло до веома затегнуте ситуације, будући да је василевс под прилично замагљеним околностима затворио петорицу угледника. Наиме, у продужетку исте оне Кратке хронике у којој се говори о царевом повратку у престоницу (28. октобра 1371), остало је забележено да су 5. децембра 6880 (1371) затворили (*ekratesan*) архонте Главаса, Јована Асена, Манојла Вријениса, панипервеваста Цамблака и Агалоса.[1357] Нажалост, овај спомен, ионако крајње сажет и оскудан, једино је сведочанство у расположивим изворима које казује нешто о међусобицама у врховима ромејског друштва. Околност да су наведени аристократи били лишени слободе – очигледно је да на тај начин треба схватити глагол који је употребио непознати састављач Кратке хронике – може се довести у везу са њиховим нелојалним држањем током царевог избивања у Италији и

[1357] Kleinchroniken, 94 No. 23. Cf. Charanis, *Strife*, 291; Barker, *Manuel II*, 14; Schreiner, *Kommentar*, 301–302.

поготово за боравка у Венецији.[1358] То би могло да значи да су били кажњени због понашања у односу на Јована V Палеолога, наравно, или да су, другим речима, пристали уз царевог сина Андроника. Ако бисмо се, с друге стране, усудили да у претпоставкама идемо још даље и смелије, поготово имајући у виду расположење у Цариграду тога времена, требало би допустити и могућност да се радило о завери незадовољних архоната, можда и присталица рода Кантакузина,[1359] али у сваком случају противника владајућег василевса. Није, разуме се, искључено да их је на роварење против византијског цара подстицао и сам Андроник Палеолог, престолонаследник који је сањао о самосталној владавини.[1360]

Колико је познато, ово је и једини помен Агалоса, Главаса, паниперсеваста Цамблака и Манојла Вријениса,[1361] док је Јован Асен далеко познатија личност.[1362] Наводећи њихова имена и презимена може се извући закључак да се ипак није радило о представницима највиших кругова византијске аристократије. То што је њихова завера имала одјека само у једној Краткој хроници, али не и у неком наративном или другом извору, наводи на помисао да је била реч о релативно безопа-

[1358] Већина истраживача је склона да се приклони оваквој претпоставци, уз опрезно подсећање да ниједан други извор не може потврдити (али ни оповргнути, слободни смо да приметимо!) овакву претпоставку. Поред радова наведених у претходној напомени в. Nicol, *Last Centuries*, 286–287; Божилов, *Асеневци*, 337.

[1359] Charanis, *Strife*, 291 истиче да је Цамблак био истакнути присталица Кантакузина. Nicol, *Last Centuries*, 286 такође је спреман да међу завереницима препозна присташе породице Кантакузина. Такође в. Божилов, *Асеневци*, 337. Чини се, ипак, да треба бити опрезан према оваквој претпоставци.

[1360] Ова претпоставка се намеће сама по себи и ниједан од наведених истраживача није вољан да је одбаци. Charanis, *Strife*, 291–292 иде чак дотле да сматра како није немогуће да је и црква имала удела у непослушности Андроника Палеолога, позивајући се на чињеницу да је млади престолонаследник одбио да посегне за црквеном имовином како би омогућио повратак Јована V Палеолога из Венеције. В. ММ I, № 261 513–514. Овај се документ обично датује у време око јуна 1370. године. Cf. Darrouzès, *Regestes*, V, № 2576.

[1361] PLP 1 (1976) № 109 (Агалос), PLP 2 (1977) № 4211 (Глава) и PLP 2 (1977) № 3239 (Манојло Вријенис) /у питању је, додајмо, Вријенис (Bryenes), а не Вријеније (Bryennios)/. О Цамблаку в. G. Theocharidis, *Oi Tzamplakones. Symbole eis ten byzantine makedoniken prosopografian tou ID aionas*, Makedonika 5 (1961–1963) 178. Високо звање паниперсеваста, које је носио Цамблак, налазило се, после 1328. године, на петом месту листе световних достојанственика Византијског царства. Cf. Verpeaux, *Hiérarchie*, 425.

[1362] Божилов, *Асеневци*, № 32 336–338 који, између осталог, упозорава да је у PLP 1 (1976) № 1497 дошло до погрешне идентификације са извесним учитељем са Еубеје. Такође в. Божилов, *Асеневци*, Приложенил 6, 476–479.

сном или недовољно припремљеном покушају. У сваком случају, та је завера, попут неких сличних у XIV столећу, доживела неславну судбину готово безазлене и ефемерне епизоде. Изузимајући Јована Асена, за кога се зна да је већ 1374/75. учествовао у ослобађању неколицине шпанских монаха који су неоправдано задржани у Цариграду и да се негде 1382/83. године бавио на Еубеји,[1363] обавијени тамом остају животи преостале четворице уротника. Уколико је и њихова даља судбина била налик Асеновој, што се уз дужан опрез може узети као претпоставка, долазимо до прихватљивог закључка да су казне за учеснике завере морале бити умерене, а то би посредно могло да говори у прилог већ изнетој тези да читав подухват поменутих архоната није био озбиљан.

Претензије Монферата

Поред поменуте опасности да се Јовану V Палеологу изнутра, то јест у оквиру самога Царства, на неки начин оспори византијски престо – под претпоставком да је збиља била посреди завера – непрестано је лебдела могућност, каткад слабија, а понекад јача, да таква претња потекне и са Запада. Овога пута, изостављајући постојање такозваних титуларних латинских царева Цариграда, о чему ћемо више говорити у следећем поглављу, подсетићемо само како су италијански маркизи од Монферата, потомци Теодора I (1306–1338), сина Андроника II Палеолога и Ирине Монфератске, сматрали да имају законита права на цариградски трон. Својевремено, у доба неслагања Андроника II и Андроника III, стари василевс је решио да унука лиши престолонаследничких права и тестаментом је, наводно, за наследника одредио сина Теодора.[1364]

Није лако, наравно, разлучити колико је поуздано и правовањано било ово завештање, али је несумњива чињеница да су маркизи од Монферата, потомци Теодора I, на њему радо инсистирали. Већ је син Теодора I, Јован II (1338–1372), настојао да се у време сукоба између Јована V Палеолога и Јована VI Кантакузина уплете у ромејске размирице како би се дочепао Солуна и Еноса које је сматрао делом својих наследних поседа. Штавише, опоруком коју је саставио уочи смрти (1372), дакле некако баш у време после повратка Јована V Палеолога из Италије, пра-

[1363] Божилов, *Асеневци*, 337.
[1364] U. Bosch, *Ein »Testament« des Kaiser Andronikos II. Palaiologos?* ЗРВИ 12 (1970) 55–59.

ва на византијски престо у наслеђе је оставио сину Оту III (1372–1378), а доцније су она, природно, прелазила и на његове наследнике Јована III (1378–1381) и Теодора II (1381–1418), такође синове Јована II Монфератског.[1365] Остављајући по страни оцену о озбиљности оваквих претензија, може се закључити да „занимање" за Византију није било у сразмери са њеним опадањем.

Муратов вазал

Нелојалност појединих кругова ромејске аристократије у односу на Јована V Палеолога, као и полагање права на Византију, које је здушно подгревано на Западу, сасвим су ништавни ако се узме у обзир оно што је, после битке на Марици (септембар 1371), задесило василевса а тицало се његовог положаја према османском емиру. Проширење поседа Царства, које је у новембру 1371. године постигао деспот Манојло Палеолог на рачун области срушене Серске државе, морало је да бледи пред незамисливом чињеницом да је цар постао вазал једног неверника. А управо је то била једна од најкрупнијих последица српског пораза код Черномена.

Оскудност византијских извора, додуше знатно умекшана њиховом поузданошћу, више нам је од користи да потпуније сагледамо практичне последице новоуспостављеног односа султана Мурата I и Јована V Палеолога, а мање извештава о самом чину којим се византијски цар потчинио једном муслиманском владару. Уз напомену да су турски извори за ово питање практично неупотребљиви, нужно је да се помније усредсредимо на неке податке похрањене у латинским источницима. Занимљиво је, али и не мање значајно упозорити да су на Западу у првим годинама осме деценије XIV столећа колале противречне и углавном нетачне вести о везама Османлија и Византинаца. Важно је, пре свега, истаћи да су и тамо на прави начин схватили погубне последице и далекосежан значај маричке катастрофе: запрепашћење и оправдани страх од даљег османлијског надирања представљали су неку врсту сажетка онога што се на тој страни мислило о недавним збивањима на хришћанском Истоку.

И овога пута, као и у сличним приликама уосталом, важна обавештења сачувана су у документима папске канцеларије у Авињону. По-

[1365] A. Laiou, *A byzantine prince latinized. Theodore Paleologus, Marquis of Monferrat*, Byz. 38 (1968) 102–103; B. Imhaus – R. Loenertz, *Démarches de Jean Paléologue, Marquis de Monferrato (1338–1372) et petit fils de l'empereur Andronic II, pour faire valoir ses droits en Grèce (1338–1351)*, JÖB 26 (1977) 155–157.

сле смрти Урбана V, у децембру 1370. године, кардинали су за новог поглавара изабрали нећака некадашњег папе Климента VI, богослова коме се приписују изванредне људске особине и духовне врлине достојне Свете столице.[1366] Изабран 30. децембра 1370, а устоличен 5. јануара 1371. године, он је узео име Григорија XI (1370–1378) и припала му је слава папе који је напокон избавио папство из „авињонског ропства" и столицу Светог Петра вратио у Рим. У једном писму које је средином маја 1372. године упутио моћном краљу Лудовику I забринути првосвештеник римокатоличке цркве изражава бојазан да ће Турци продирањем према северу убрзо напасти и угарске поседе, а да ће такође, преко Албаније, угрозити и многе јадранске луке.[1367] Стога се Григорије XI својски залагао да угарски владар устане у одбрану хришћанства, а поред тога живо је настојао да у антитурску кампању укључи и Венецију. Папа је, штавише, неколико месеци касније, 13. новембра 1372. године, позвао Јована V Палеолога и неколико латинских господара на Леванту да се састану у Теби, престоници атинског каталанског војводства, 1. октобра 1373, како би образовали неку врсту заједничког фронта против Турака и на копну и на мору.[1368] Упркос одсуству података о томе да ли се неко од позваних уопште и појавио на заказаном месту и у предвиђено време, очито је да за понтификата Григорија XI није дошло ни до какве акције коју би једна таква алијанса повела против исламских нападача. Понашање византијског цара, додајмо и то, било је потпуно у складу са отрежњењем које је доживео после повратка из Италије, што ће рећи сасвим незаинтересовано.

На Западу не само да нису били свесни жалосног положаја у којем се Византија налазила, него су, у одсуству тачних вести, чак сматрали да је дошло до неког споразума – не баш сасвим јасног, али таквог да је могао да изазове подозрење – између Мурата I и Јована V Палеолога. Сам Григорије XI располагао је обавештењима која су говорила о некак-

---

[1366] Luttrell, *Gregory XI*, 391–392. О његовим плановима за покретање крсташког рата писао Thibault, *Gregory XI*, 313–335.

[1367] Acta Gregorii XI, № 30. Cf. Halecki, *Un Empereur*, 252–253; Ostrogorsky, *État*, 49 (= *СД*, III, 377); Setton, *Papacy and Levant*, 328; Gill, *Byzantium and Papacy*, 224; Housley, *King Louis*, 204; Thibault, *Gregory XI*, 315.

[1368] Acta Gregorii XI, Nos 48, 48a, 48b, 93–96. Cf. Setton, *Catalan Domination*, 77–78; Nicol, *Last Centuries*, 287; Setton, *Papacy and Levant*, 328–329; Luttrell, *Gregory XI*, 394–395; Thibault, *Gregory XI*, 315. Такође в. R. Loenertz, *Athènes et Néopatras: régestes et documents pour servir à l'histoire ecclesiastique des duchés Catalans 1311–1395*, Archivum Fratrum Praedicatorum 28 (1958) 66 № 176 (= *Byzantina et Franco-Graeca*, II, 371–372 № 176). За документ о којем је реч в. и Rubió i Lluch, *Diplomatari* Nos 316–317, 423–425.

вом безбожном савезу који су склопили Грци и Турци, а који је био уперен против верника.[1369] Штавише, у Млецима се 14. јула 1374. године расправљало о флоти коју су, наводно, заједнички опремили византијски цар и османски емир.[1370] Изнесени подаци речито казују о грубом непознавању чињеница, односно о томе како је у овом случају права истина о везама Ромеја и Османлија из неких разлога тешко продирала у латински свет. Тек у једном писму које је Григорије XI упутио у Угарску 8. децембра 1375. године – ова је епистола на неки начин крунско сведочанство да је Византија после битке на Марици постала вазал Османског царства – папа са жаљењем истиче како је ромејска држава постала жртва муслиманских нападача који су је напали, освојили и готово порушили, док је слична судбина задесила два њена јужнословенска суседа, Бугаре и Србе.[1371] Уз то, у писму стоји да су Турци потчинили себи Царство (*et sibi tributarium effecerunt*), те да су Цариград и василевс, будући притиснути, постали не само турски вазали него су скоро сасвим допали у њихове руке (*non solum eis tributarii facti sunt, sed fere in eorum manibus consistunt*).[1372] Свака сумња је, дакле, била потпуно неумесна: Византија је постала вазална држава османског емирата, а тренутак када се то десило треба тражити у времену након битке на Марици.

Византијска принцеза и кипарски краљ

Ново погоршање спољнополитичког положаја Царства налагало је и насушну потребу да се на неки начин пронађе евентуални савезник против Турака. Ако се скромном занимању Запада за недаће Ромеја и ноторној чињеници о слабости словенских суседа на Балканском полуострву придодају хронична немоћ Трапезунтске царевине и релативна безначајност латинских државица на Пелопонезу и у средњој Грчкој, убрајајући ту и морејске поседе Манојла Кантакузина, постаје јасно да је Јован V Палеолог савезника морао да тражи у пространом басену Леванта. И нашао га је у кипарској краљевини, чији је владар Петар I Лузињан средином седме деценије XIV века посебно истрајавао на покретању једног крсташког рата

[1369] Ostrogorsky, *État*, 49 (= *СД*, III, 377).
[1370] Thiriet, *Régestes* I, № 541.
[1371] A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, II, Roma 1860, № 309, 155.
[1372] О овоме документу подробно је расправљао Ostrogorsky, *État*, 49–50 (= *СД*, III, 377–378). Такође в. М. Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, Историјски гласник 1–2 (1970) 9–59.

против неверника. Он је, подсетимо се, у другој половини 1365. године водио неуспео поход против Египта, а на престолу га је четири године касније наследио син Петар II Лузињан (1369–1382), који је у тренутку очевог убиства био тек четрнаестогодишњак.[1373]

У тешким временима која су за Византију наступила после Маричке битке василевсу би, процењивало се у цариградској влади, свакако добродошло приближавање кипарској краљевини, можда и због млађаног узраста њеног владара, који је био познат и по деминутиву свог имена – Перин. Стога је Јован V Палеолог прибегао опробаном средњовековном начину на који су се обично придобијали савезници, а то је политички брак. Ћутање византијских извора у ужем смислу упућује нас на вести других источника, пре свега на кипарског хроничара Леонтија Махераса, а потом и италијанског хроничара Франческа Амадија и кипарског аналисту Флорија Бустрона. Ромејски василевс је Петру II Лузињану понудио руку своје кћери Ирине Палеолог, несуђене супруге рано преминулог османског принца Халила. Двојица византијских посланика, угледник Георгије Вардалис и један немачки ритер у царевој служби, 8. новембра 1372. године допловили су у Фамагусту.[1374] Занимљиво је напоменути да се на Кипру у то време налазила и Изабела од Лузињана, супруга Манојла Кантакузина.[1375]

После веома срдачног дочека, василевсови изасланици су изашли са предлогом да се две владарске куће, византијска и кипарска, ороде, а потом су као веште проводаџије истицали да је принцеза једна од најлепших жена на целом свету (*eine apou tes protes omorfes gynaikes hopou ehei houle he ge tou kosmou*).[1376] Осим тога, наглашавали су емисари, радило се о веома мудрој и образованој девојци, а уз њу је ишао и прилично замашан мираз – ни та чињеница није била без важности – који су чинили педесет хиљада златних дуката и много тврђава у Грчкој (*kastre polla eis ten Helladan*).[1377]

[1373] *Crusades*, III, 359–360 (H. Luke).

[1374] Makhairas I, № 344, 326; *Chroniques d'Amadi et de Strambaldi*, publ. par R. de Mas Lattrie (Collection de documents inédits sur l'histoire de France) Paris 1891, 139–142, 436–437; *Chronique de l'île de Chypre par Florio Bustron*, publiée par M. René de Mas Lattrie (Collection de documents inédits sur l'histoire de France, Paris 1886), 291–292. О Георгију Вардалису v. PLP 2 (1977) № 2180 (овај угледник није познат из других извора).

[1375] Binon, *Guy d'Arménie*, 136–137; Luttrell, *Daughters*, 104.

[1376] Makhairas I, № 346, 328. Сажете вести о овоме покушају да се ороде византијска и кипарска владарска кућа налазе се и у *Crusades*, III, 366–367 (H. Luke).

[1377] Makhairas I, № 346, 328. Ове неуспеле преговоре о брачном савезу, наравно, региструје и познати историчар Кипра G. Hill, *A History of Cyprus. II. The*

Други део изнетог предлога, управо онај који се тицао уступања извесних утврда, изазива одређено подозрење будући да се радило о збиља големом уступку. Упркос чињеници да је Леонтије Махерас био писац XV века, дакле аутор који је о овим догађајима писао после више деценија, тешко се једнострано може оспорити поузданост изнесеног податка. Уколико је вест о територијалним уступањима византијске стране, а на име мираза за принцезу, заиста тачна, то би значило да је Јован V Палеолог много очекивао од зближавања са кипарском краљевином. Мора се признати, међутим, да би овим савезом више добила Византија него држава Петра II Лузињана,[1378] а евентуална позивања на негдашњи утлед Царства, било је то јасно и самим Ромејима, у овим временима не само да би звучала анахроно него би била крајње депласирана и беспредметна.

У обраћању кипарској страни византијски посланици нису пропустили да подсете на турску опасност, па је већ у некој врсти поздравног слова изражена жеља да им Бог да снагу против Агарена (*dynamin katadika tous Agarenous*).[1379] На крају, пре него што су краљу уручили василевсова писма предочили су му да би споразум био на добро обеју страна (*hoti eine polla kalon dia logou sas kai dia logou mas*).[1380] Они који су преговарали у име кипарског владара сложили су се око обостране користи коју би имали у случају да се склопи споразум, али су узвратили да не могу да прихвате ромејски предлог будући да је још раније утаначено да се млади Петар II Лузињан ожени Валентином Висконти. У случају да кипарска страна одустане од предвиђеног брака, уверавали су краљеви преговарачи, запретила би чак опасност да Ђеновљани нападну острво.[1381] Није помогло ни посредовање Изабеле Лузињан, супру-

---

Frankish Period 1192–1432, Cambridge 19722, 417. В. и коментар у Makhairas II, 148 (R. Dawkins).

[1378] Кипарски краљеви, који су одржавали добре везе са Западом, нису могли да рачунају на неку значајнију помоћ од Византије, поготово не после битке на Марици, у септембру 1371. године, пошто је убрзо потом постала вазал султана Мурата I. Стога би и брак младог краља Петра II Лузињана са ромејском принцезом представљао невелику добит за кипарску владарску кућу. Била су то тегобна и несигурна времена када се тешко могло живети од некадашње славне традиције.

[1379] Makhairas I, № 346, 326.

[1380] Ibid. № 346 328.

[1381] Ibid. № 348, 328–330. Cf. Hill, o. c. 417; *Crusades*, III, 367 (H. Luke). Недовољно уверљиво делује нам објашњење које нуди E. Emilianidis, *He exelixis tou dikaiou ton mikton gamon en Kypro*, Kypriakai Spoudai 2 (1938) 205. Он, наиме, сматра да је препрека за договорени брак лежала у чињеници да су византијска принцеза и млади кипарски краљ били различите вере. Ове догађаје не региструју К.

ге Манојла Кантакузина, која је, као што је већ поменуто, у то време била на Кипру.[1382] Узгред буди речено, Ирина Палеолог је 1372. имала већ двадесет три, а Петар II Лузињан тек седамнаест година. Византијски посланици су напослетку морали да се врате у Цариград необављена посла, а то је значило да је пропао још један покушај Царства да у изузетно тешким временима, каква су била после битке на Марици, пронађе савезника. Агонија се само настављала.

Социјални немири у Царӣграду

У овим је годинама у Цариграду дошло до једне занимљиве социјалне појаве која је на својеврстан начин казивала о великим потешкоћама које су се нагомилавале у византијском друштву. Радило се о побуни најамних радника, догађају који је, посебно је интересантно, па и поучно, временски коинцидирао са устанком „чомпа" у Фиренци 1378. године. Уопште, када је реч о занатству у Византији XIV столећа, ваља нагласити да је турска опасност и на овом пољу умногоме опредељивала неке од његових развојних линија. Није тешко претпоставити да су на цени почињали да бивају они занати чији су производи могли бити коришћени за одбрану престонице. Живописан је податак да је од сто тридесет две категорије позновизантијских занатлија – притом је осамдесет осам било заступљено у градовима – категорија оружника била чак подељена на петнаест специјалности, почев од произвођача мамуза до оних који су израђивали опсадне справе.[1383] Слободно се може рећи да су оружарство, а у извесној мери и занати који су посредно били у вези са оружјем, досегли релативно висок ниво. То значи да су у временима свеопштег опадања неке гране, истина врло ретке и превасходно због својих посебности, имале известан успон.

Chatzidimitriou, *Historia tes Kyprou*, Leukosia 19872 и P. W. Edbury, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191–1374*, Cambridge 1991.

[1382] Binon, *Guy d'Arménie*, 136–137; Hill, o. c. 417; *Crusades*, III, 367 (H. Luke); Luttrell, *Daughters*, 104.

[1383] В. Сметанин, *Особенности городского ремесла в Византии XIII–XIV веков и востание наемных рабочих в Константинополе в 1372–1373 годах*, Средневековый город (Межвузовский научный сборник) 6 (Саратов 1981) 134. Посебно је о социјално-економској структури позновизантијског града, наводећи педесет пет врста сеоских занатлија и осамдесет четири у граду (уз двадесет две унеколико спорне врсте које су граничне у односу на позив занатлије), писао такође В. Сметанин, *О некоторых аспектах социально-экономической структуры поздневизантийского города*, АДСВ 8 (1972) 108–119 (са навођењем многобројне старије литературе).

Упркос томе, ваља нагласити, одређени оружарски производи су у Византију увожени са Запада. Чињеница је такође да су ромејски оружници, захваљујући особеној важности свога посла, имали читав низ повластица: у набрајању неких од њих поменућемо ослобађање од војне службе и снабдевање житом из царских залиха у околностима када је Цариград из ових или оних разлога био притиснут глађу. Све су то били разлози због којих су им завидели такозвани „средњи" (*mesoi*), наравно у раздобљу када су још увек чинили монолитну и релативно бројну групацију престоничког становништва.[1384]

Међутим, социјалну напетост у Цариграду могли су да проузрокују заправо најамни радници, чији је положај био знатно лошији него код сличне радне снаге у италијанским градовима. Уз сав опрез који је неопходан када се ради о поређењима није наодмет подсетити да су наднице византијских радника биле три пута мање него у Италији. Да је положај најамних радника (*mistharnountes*) у Цариграду био збиља тежак, а непрестано продубљивање кризе у ромејској држави није могло допринети његовом побољшавању, на нарочит начин казује и побуна овог слоја византијског друштва, до које је дошло 1372–1373. године. Потпуно одсуство података из наративних извора упућује нас на три писма из богате преписке Димитрија Кидона,[1385] што истовремено значи да је и слика о том збивању назначена само у обрисима. Истакнути интелектуалац, оптерећен мучним сећањем на страдање сопствене породице за побуне зилота у Солуну четрдесетих година XIV века, није могао имати благонаклон став према покрету најамних радника, који су, према његовом мишљењу, угрожавали опште интересе државе, користећи се пљачком, убиствима и истеривањем аристократије из престонице.[1386] Налазећи се

[1384] Посебно је о такозваним „средњим" писао В. Завражин, *„Месой" в поздневизантийском городе по данным „Истории" Иоанна Кантакузина*, Средневековый город 3 (1975) 224–230. Такође в. Oikonomidès, *Hommes d'affaires*, 115-119; Максимовић, *„Бoīaīаши"*, 102 сл. Није на одмет подсетити да *mesoi*, према вестима Јована Кантакузина, 1342. и 1345. године нису сарађивали са побуњеницима у Солуну када је дошло до обрачуна са аристократијом, те су због тога умногоме пострадали. В. Cant. II, 179. Cf. P. Charanis, *On the Social Structure and Economic Organisation of the Byzantine Empire in the thirteenth Century and later*, BSl 12 (1951) 94–153 (= VR, *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire*, London 1973).

[1385] Cydonès, *Correspondance*, I, № 28 57–58 (упућено у лето 1371. године из Цариграда на Лемнос великом доместику Димитрију Палеологу), № 114 152–153 (угледнику Јовану Палеологу, 1372/3. године); II, № 442, 406–408 (упућено Теодору Палеологу у јесен или зиму 1391. године). Уп. Сметанин, н. д. 135.

[1386] Сметанин, н. д. 136. На овоме месту желели бисмо да укажемо и на основну литературу о институцији ропства у позној Византији. В. H. Köpstein, *Zur*

на челу сиромашних слојева (*penetes*), они су представљали приличну опасност, а побуна која је у једном тренутку утихнула, па се чак привремено и угасила, поново је избила.[1387] Димитрије Кидон је предлагао да се унесе раздор међу побуњенике, дакле опробано средство у сличним ситуацијама, који би се постигао смањењем дажбина за поједине делове сиромашних – својеврсним корумпирањем, у ствари – уз, наравно, ометање најамних радника. Побуна је, разумљиво је, завршена неуспехом, заправо јединим могућим исходом у оновременим приликама византијске престонице.

Дипломатска иницијатива Григорија XI

Премда је после повратка Јована V Палеолога из Италије дошло до захлађења у односима између Цариграда и Авињона, узајамни контакти, као што смо видели, нису престали, а иницијатива за нове планове припадала је папи. Григорије XI је, поред поменутог писма од 13. новембра 1372. којим је позивао василевса на састанак у Тебу, византијском цару поново писао 21. јуна 1373. године.[1388] Насловивши Јована V Палеолога са *carissimo in Christo filio Iohanni Palaeologo, imperatori Graecorum illustri*, дакле на уобичајен начин као припадника римске цркве, папа је углавном поновио познате и, рекли бисмо, већ окоштале захтеве о унији, с једне, и обавестио о тренутној немогућности да се упути помоћ, с друге стране. За послове око постизања јединства двеју цркава предлагао је Јована Ласкариса Калофера и Димитрија Кидона, проверене византијске латинофиле. Било је очигледно, међутим, да овакав садржај писма није могао да покрене Јована V Палеолога на било какву озбиљнију делатност која би требало да унапреди искрена настојања византијске стране да до конверзије збиља и дође.

Григорије XI, међутим, као да није хтео да види прилично јасну ромејску равнодушност, па је већ следеће године у Цариград упутио врло амбициозну делегацију коју су предводили Томас де Боцоласко и Бартоломео Керати. Овога пута су легати Свете столице имали веома широка

Sklaverei im ausgehenden Byzanz. Philologisch-historische Untersuchung, (Berliner Byzantinische Arbeiten 34), Berlin 1966, 21 sq.; Ch. Verlinden, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, t. II (Italie – Colonies italiennes du Levant – Levant latin – Empire byzantin), Gent 1977, 990–998.

[1387] Сметанин, н. д. 136.

[1388] Acta Gregorii XI, № 77, 149–150. Cf. Gill, *Byzantium and Papacy*, 224; Thibault, *Gregory XI*, 320–321.

овлашћења, која су сезала чак дотле да су под окриље римске цркве могли да приме и клир и читаво византијско становништво. У писму које је Григорије XI послао угледним ромејским духовницима, црквама и манастирима Цариграда 25. јула 1374. године,[1389] истакнута је папина очинска брига да помогне василевсу и његовим поданицима и спречи опасност која је потицала од безбожних Турака. И овога пута је римски првосвештеник рачунао на значајну улогу Лудовика I у неком евентуалном подухвату на Истоку, али је угарски краљ поново одбио да учествује, сада чак без много увијања.[1390]

Док је папино посланство било још на путу према Цариграду, у Авињон је у јесен 1374. године приспео емисар византијског цара Филип Цикандилис, угледни аристократа који је неколико година раније био уз Јована V Палеолога у Риму. Била је то, вреди напоменути, прва порука коју је василевс упутио Светој столици после повратка из Италије, дакле након пуне три године „ћутања".[1391] Византијски цар је пре свега желео да увери Григорија XI, а посредно и читав Запад, о правој природи његових односа са Османлијама – у то време је већ била угушена побуна Андроника Палеолога и Сауџи Челебије који су устали против својих очева[1392] – поготово ако се имају у виду неистините приче о тобожњем савезу Јована V Палеолога и Мурата I, проистекле, истакнуто је, не из недобронамерности него из непознавања прилика на Истоку. У одговору, 12. децембра 1374. године, Григорије XI кратко, али са пуно разумевања саветује василевса да не верује у искреност Турака, поново му предочавајући како је једини излаз за Царство у склапању уније.[1393]

Наду у могућност остварења јединства цркава римском првосвештенику је улио и Касијан, сапутник Филипа Цикандилиса и преобраћеник у римокатоличку веру,[1394] који је папи указао на добру вољу бившег цара Јована Кантакузина и његовог сина деспота Манојла, господара дела Мореје. У међувремену, Јован V Палеолог је преко латинског епископа Табриса, који је на пропутовању боравио у Цариграду, послао нову поруку Григорију XI, о којој сазнајемо само из одговора папске курије. Ис-

---

1389 Acta Gregorii XI, № 116, 216–217. Уп. Катанский, *История попыток*, 230–231; Gill, *Byzantium and Papacy*, 225.

1390 Gill, *Byzantium and Papacy*, 225; Housley, *King Louis*, 207.

1391 О овоме сазнајемо из папиног одговора, који је уследио 12. децембра 1374. године. В. Acta Gregorii XI, № 128.

1392 О побуни двојице принчева, византијског и османског, који су устали против Јована V Палеолога и Мурата I више ће бити речи у даљем тексту.

1393 Acta Gregorii XI, № 128. Cf. Gill, *Byzantium and Papacy*, 225; Thibault, *Gregory XI*, 332.

1394 За Касијанову конверзију в. Acta Gregorii XI, № 102a.

тог дана, 28. јануара 1375. године, римски првосвештеник је потписао неколико писама која су се тицала уније, упућених Јовану V Палеологу, Јовану Кантакузину, Манојлу Кантакузину и угарском краљу Лудовику I.[1395] У епистолама двојици царева папа се, између осталог, вајкао због врло неповољног третмана Ромеја који су пригрлили римску цркву, што је само додатно оптерећивало покушаје да се коначно постигне црквено јединство Истока и Запада. Осим тога, Григорије XI је пребацивао византијској страни да се у Цариграду већ налази немали број Турака који изазивају разне инциденте. У писму монаху Јоасафу, чији огроман ауторитет у Византији није био непознат поглавару римске цркве, папа је изражавао наду да ће Јован Кантакузин захваљујући својој ерудицији и престижу подупрети напоре да се унија постигне. Притом, он је био склон да верује да ће се Јован Кантакузин лично појавити у Риму како би преговарао са папском куријом. Међутим, у овим годинама, дакле средином осме деценије XIV столећа, времешни монах, тада готово осамдесетогодишњак, притиснут узалудношћу свих ранијих сличних покушаја, није више имао воље да поново преговара са Светом столицом.[1396] Штавише, ни његов скоро двоструко млађи зет, некада толико обузет склапањем уније, више није веровао у целисходност таквих напора.

Јован V Палеолог је, додуше, поручио папи да посредује код Лудовика I како би угарски краљ поштовао договор од пре осам година.[1397] Василевс је сматрао да је својим поступком у Риму испунио свој део обавеза док је владар Угарске требало да поступи по својевремено датим обећањима и предузме нешто за одбрану Цариграда, ромејске престонице која је упркос новоуспостављеним односима Византије и османске државе и даље била у великој опасности. Григорије XI је писао Лудовику I најпре 28. јануара 1375, подсетивши га на преузете обавезе, а потом и 25. септембра 1375. године, али је све било узалуд.[1398] Угарски краљ није намеравао да организује било какав крсташки рат против Османлија и у таквој одлуци није га могао поколебати ни поглавар Свете столице.

[1395] Acta Gregorii XI, Nos 135–137, 256–260. Cf. Halecki, *Un Empereur*, 306–307; Zakythinos, *Despotat*, I, 111–112; Gill, *Byzantium and Papacy*, 225; Housley, *King Louis*, 207; Thibault, *Gregory XI*, 332; Nicol, *Kantakouzenos*, 127.

[1396] Максимовић, *Политичка улога*, 181.

[1397] То сазнајемо из писма папе Григорија XI које је упутио Лудовику I 28. јануара 1275. В. Acta Gregorii XI, № 137. Cf. Gill, *Byzantium and Papacy*, 226.

[1398] Acta Gregorii XI, Nos 137, 173. Cf. Gill, *Byzantium and Papacy*, 226–227; Luttrell, *Gregory XI*, 408–409; Housley, *King Louis*, 207; Thibault, *Gregory XI*, 333. Такође в. N. Housley, *The Mercenary Companies, the Papacy and the Crusades 1356–1378*, Traditio 38 (1982) 253–280.

Побуна двојице принчева

Можда више од спољнополитичких недаћа, изузимајући ипак ону која се тицала османлијског надирања, слабости Византије умногоме су доприносиле и несугласице у владајућем дому Палеолога. Оне су нарочито изашле на видело током седамдесетих година XIV столећа, израстајући у свој својој величини, када су погубно деловале на ионако нестабилне прилике у Царству. За главног виновника породичних задевица морао би се прогласити Андроник Палеолог, са својом нестрпљивом амбицијом, иначе потпуно у нескладу са државничким способностима којима је располагао. Врло рано проглашен за очевог савладара и василевса,[1399] али не и крунисан, он је непрестано сневао о престолу. Прве напрслине у међусобним односима Јована V и његовог сина-првенца појавиле су се већ за време царевог путовања у Угарску, када је Андроник Палеолог веома нехајно примио очеве недаће у Видину. По повратку, с пролећа 1367. године, василевс је, колико се може разабрати, великодушно прешао преко синовљевог, у најмању руку, недовољно коректног понашања. Све се поновило и приликом повратка Јована V Палеолога из Венеције (1370–1371), када је у помоћ прискочио млађи син Манојло, тада деспот и намесник у Солуну.

Попустљив, па и мек када се радило о односима унутар царске породице, василевс није извукао било какву поуку из дотадашњег понашања свог најстаријег сина. Тако је Андроник Палеолог и даље, свакако до маја 1373. године, носио титулу василевса и био очев сацар.[1400] Требало је да дође до грубог покушаја узурпације цариградског престола, па да Јован V Палеолог

[1399] Као што је већ речено, Андроник Палеолог је проглашен за савладара и василевса можда већ у лето 1350, а сигурно пре августа 1355. године. Уп. Ферјанчић, *Савладарсшво*, 341 (са прегледом старије релевантне литературе).

[1400] Својевремено је Ф. Делгер изнео претпоставку да је Андроник Палеолог тек 1376, а не пре те године, добио титулу василевса, позивајући се притом на једну епистолу папе Урбана V из 6. новембра 1367. године, у којој се за Јована V каже само „imperator (не и moderator!) Graecorum", а за његовог најстаријег сина једино „primogenitus magnifici viri Joannis Palaeologi" и „nobilis vir". В. Halecki, *Un Empereur*, 367 № 8 (старо издање поменутог акта); Acta Urbani V, № 129, 207 (ново издање). Cf. Dölger, *Johannes VII*, 21–22 n. 2. Аргумент славног немачког византолога има одређену тежину, али у поређењу са постојећим византијским актима – пре свега мислимо на већ више пута помињану синодску одлуку (MM I, № 185, 432–433) из 17. августа 1355. године где се Андроник Палеолог наводи као василевс – он ипак мора да устукне. То значи да је најстарији син Јована V Палеолога свакако до маја 1373. године имао титулу василевса и био савладар. Уп. Ферјанчић, *Савладарсшво*, 342, где се Делгерова претпоставка оспорава и овим и још неким другим аргументима.

напокон схвати престолонаследникову нестрпљивост. А тај је покушај уследио неочекивано и под прилично занимљивим и необичним околностима.

Као што је у Византији постојао један незадовољан престолонаследник, тако се и у Османском царству тога времена нашао један принц који је горео од жеље да седне на очев трон. Био је то Сауџи Челебија, најстарији син Мурата I, младић чији су се интереси поклопили са хтењима Андроника Палеолога. Будући у дослуху, они су само вребали повољну прилику да остваре свој наум – свргавање василевса и султана. Та им се прилика указала у пролеће 1373. године, када је Јован V Палеолог, извршавајући своје вазалне обавезе, пратио емира Мурата I у једном походу у Малој Азији. Сауџи Челебија је покрет против оца започео из европских делова Османског царства, наговестивши тако и начин на који ће се одвијати поједини сукоби унутар моћне турске државе у потоњим временима, као што је, рецимо, било разрачунавање синова Бајазита I после 1402. године. Без много оклевања, већ 6. маја 1373. године,[1401] султановом сину се придружио Андроник Палеолог, што је читавом подухвату дало међународни карактер: била је то побуна двојице младих принчева, славољубивих и нестрпљивих, који су настојали да свргну очеве и заседну на њихове престоле. Убрзо се показало да је њихов покушај био кратког даха и у приличној мери недозрео, а искусни Мурат I је брзо, крајње делотворно, па и поучно пресекао устанак. Није прошло ни двадесет дана, а османски емир је, 25. маја 1373. године, код Пикридије, недалеко од Цариграда, поразио бунтовнике и угушио њихову заверу.[1402]

Примећујемо, без знатнијег изненађења, да је кључну улогу одиграо турски султан док се Јован V Палеолог готово и не помиње. Питање је да ли је византијски цар тада уопште и био кадар да неутралише покрет младих принчева, подухват који је, судећи по лакоћи којом је то Мурат I извео, био прилично безазлен. Познато је да се Андроник Палеолог већ

[1401] О побуни двојице принчева казују нам многобројни извори. Од византијских то су, поред једне Кратке хронике, и Лаоник Халкокондил и Дука. В. Chalc. I, 36–42; Ducas, 71–73; Kleinchroniken, 95 № 24. Такође в. и једну хронолошку нотицу у Schreiner, *Kommentar*, 612 № 45. Завера два младића није била непозната ни каснијем шпанском путнику Рују Гонзалесу Клавиху (Clavijo № 45, 84), а о њој казује и италијански хроничар Рафено Карезини. В. Caresini, *Chronica*, 32. Такође в. Bulgarische Chronik, 528; Zoras, *Chronikon*, 25; Chinazzo, *Cronica*, 17.

[1402] Chalc. I, 39–41; Kleinchroniken, 95 № 25. Cf. Charanis, *Strife*, 293–294; Острогорски, *Историја*, 503; F. Dölger, *Zum Aufstand des Andronikos IV. gegen seinen Vater Johannes V im Mai 1373*, REB 19 (1961) 328–332; Barker, *Manuel II*, 20–22; Nicol, *Last Centuries*, 288; Schreiner, *Kommentar*, 304–307.

30. маја 1373. године предао свом оцу,[1403] понизно признавши крах свог првог одлучнијег покушаја да преотме престо. Снажнији отпор пружио је Сауџи Челебија, али је и он нешто касније морао да положи оружје. Фрагментарност изворних података ускраћује могућност да се проникне дубље у суштину побуне Андроника Палеолога. Можда би требало допустити могућност да се није радило само о простој узурпацији престола него да је Андрониково тражење упоришта у антилатинској партији у Цариграду, како мисле поједини истраживачи,[1404] читавом сукобу међу Палеолозима дало и одређене примесе социјалних трвења у Византији.

Разгневљени емир Мурат I, који је у овим догађајима одиграо пресудну улогу, захтевао је од свог вазала Јована V Палеолога да се коловође неуспелог преврата примерно казне. Сагласно султановом поимању, примереном оновременом схватању правде у исламском свету, требало је да то буде један вид најбруталнијег сакаћења. Он је, наиме, предложио да Сауди Челебија и Андроник Палеолог буду ослепљени, вероватно рачунајући и на то да ће таква врста одмазде бити поучна опомена за све оне који би могли да дођу на сличну богохулну идеју. Мимо властите воље, Јован V Палеолог је био стављен у врло тешко и мучно искушење, тим пре што се у последњих стотинак година, упркос неретким размирицама и борбама око цариградског престола, никада није прибегло тако свирепим методама.[1405]

Док је срдити Мурат I 29. септембра 1373. године,[1406] дао да се Сауџи Челебија ослепи, византијски цар је према сину-првенцу био знатно болећивији. Османском престолонаследнику су ископане очи и он је потом

[1403] Ducas, 71–73; Kleinchroniken, 95 № 26, 182 № 14. Поред радова наведених у претходној напомени, а који региструју побуну двојице принчева, поменућемо још неке: Dölger, *Johannes VII*, 21–23; R. Loenertz, *La première insurrection d'Andronic IV Paléologue (1373)*, EO 38 (1939) 342–345; Dennis, *Manuel II*, 26–27; Loenertz, *Démétrius Cydones*, I, 70–71.

[1404] Успенский, *История*, 753–754.

[1405] За династије Палеолога, у последња два столећа византијске историје, није било примера сакаћења свргнутих царева и чланова најуже владарске куће, наравно, уколико изузмемо управо овај случај бунтовног Андроника Палеолога. Таквих случајева, међутим, било је током вишестолетне повести Византије, па чак и уочи првог пада Цариграда (април 1204), када су се на ромејском престолу налазили василевси рода Анђела. Тако је Алексије III (1195–1203) превратом срушио млађег брата Исака II (1185–1195, 1203–1204) и наредио да га ослепе. Уп. Острогорски, *Историја*, 383.

[1406] Chalc. I, 41–42; Ducas, 71; Kleinchroniken, 96 № 30. Cf. Schreiner, *Kommentar*, 310. О побуни двојице принчева писали су и Gibbons, *Ottoman Empire*, 149–151 и Amantos, *Sheseis*, 79.

умро од задобијених повреда или је можда био убијен,[1407] док су Андроник Палеолог и његов мали син Јован, тада у узрасту од око три године,[1408] ослепљени врелом киселином, али тако да нису сасвим изгубили вид.[1409] Византијом је кружила и једна прича, натопљена оном врстом тајанствености која је умела да годи ромејској публици, скаска која је казивала о чудотворном мелему којим је Марија-Кераца, бугарска принцеза и жена Андроника Палеолога, натрљала очне капке свога мужа и сина, и на тај начин им повратила вид.[1410] На основу података које саопштава италијански хроничар Данијеле Чинацо, с друге стране, познато је да су Ђеновљани помагали у лечењу тешких озледа очију несрећног ромејског узурпатора.[1411] Византијски престолонаследник и његова најужа породица били су једно време протерани на острво Лемнос,[1412] али су касније враћени и присиљени да тегобне дане заточеништва проводе у злогласној кули Анема.[1413] Сви ови догађаји неизоставно су морали да наметну и преиспитивање наслеђа цариградског трона, будући да је предвиђени кандидат својом нестрпљивошћу сам себе уклонио као главног легитимног наследника.

Нови престолонаследник

Упркос извесним наговештајима, несигурним и штурим, да је Јован V Палеолог и пре избијања Андроникове побуне намеравао да преиначи првобитну одлуку и престо остави свом другорођеном потомку Манојлу – синовљево сумњиво држање за време василевсових путовања у Угарску и Италију може изгледати као некакво људско оправдање за овако

[1407] J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, I, Zagreb 1979, 66–67, који је своје познато вишетомно дело саставио махом на основу османских хроника, доноси, наравно, и епизоду о покушају преврата Андроника Палеолога и Сауџи Челебије, али је погрешно везује за осамдесете године XIV столећа. Он такође истиче да је Мурат I наредио да се његовом сину ископају очи, али и додаје да је млади принц потом био погубљен.

[1408] Dölger, *Johannes VII*, 21; PLP 9 (1989) № 21480.

[1409] Chalc. I, 42 помиње интервенцију изведену употребом вреле киселине. Уп. и Острогорски, *Историја*, 503.

[1410] Ову причу саопштава шпански изасланик Руј Гонзалес Клавихо. В. Clavijo, № 45, 85. Уп. Г. Н. Николов, *Българска принцеса в цариградска тъмница*, Palaeobulgarica 29/2 (2005) 65–84.

[1411] Chinazzo, Cronica, 18.

[1412] Kleinchroniken, 95 № 28, где се каже да је василевс изгнао свог сина на острво Лемнос. Cf. Schreiner, *Kommentar*, 308–309, где су изнесене све недоумице око овог догађаја.

[1413] О овоме затворском здању више ће бити речи на самом почетку трећег одељка у овом поглављу.

озбиљну и крупну замисао – превладава утисак да је тек побуна младог принца пресудно утицала на византијског цара да поново покрене питање за које се сматрало да је већ решено.[1414] Разлози за овакву одлуку, која је касније прерасла у преседан са далекосежним, замршеним и несагледивим последицама, збиља су били сасвим разумљиви и, поготово ако се узме у обзир лична страна породичног раздора, чак оправдани. Деспот Манојло Палеолог је 25. септембра 1373. крунисан за василевса и очевог савладара.[1415]

Његов брат Андроник, који је бројао мучне дане заточеништва, био је лишен права на византијски престо. Ако се изузму ранији периоди ромејске историје, када је било нарушавања правила да најстарији син владајућег цара буде и наследник,[1416] лако се може утврдити да је у епо-

[1414] Charanis, *Strife*, 291–293 склон је да Андроников покушај узурпације из 1373. године означи као други, сматрајући, притом, да је већ помињана урота неколицине архоната у Цариграду, у децембру 1371, представљала заправо прву побуну младог престолонаследника, што је претпоставка коју не би требало потцењивати. Упадљива благонаклоност са којом се у већ више пута помињаном уводу у царску хрисовуљу који је написао Димитрије Кидон (*Prooimien*, 1416–1442) говори о Манојлу Палеологу могла би да сведочи о одређеној промени „расположења" Јована V у корист млађег сина. Међутим и сам Charanis, *Strife* 293–294 закључује да је тек узурпација до које је дошло 1373. године мотивисала владајућег василевса да преиначи одлуку о наследнику цариградског трона. Занимљиво је указати на који је начин поменуте догађаје у Византији „видео" и забележио италијански хроничар Ђорђо Стела. Он је записао следеће: „Eodem anno electo in imperatorem Grecorum Andronico, primogenito Kaloiane veteris imperatoris et ipso Kaloiane in odium accenso adversus eumdem primogenitum suum, contra ordinem et morem imperii, legavit ut Emanuel eius filius, licet Andronico natu minor, ipsi Kaloiani heres in regno succederet; valde enim amicabatur ipse Andronicus Ianuensibus: nam suum erant patrocinium et asilum". Cf. Stella, *Annales Genuensis*, 169.

[1415] Ducas, 71; Kleinchroniken, 96 № 29. До овог датума се може доћи и из оновременог хороскопа Јована Аврамија, у коме се изричито саопштава да је Манојло Палеолог постао василевс 25. септембра 1373. године. B. D. Pingree, *The Astrological School of John Abramius*, DOP 25 (1975) 193. Cf. Christophilopoulou, *Ekloge*, 20; Schreiner, *Hochzeit*, 73. О овом догађају врло детаљно је расправљао Ферјанчић, *Савладарсшво*, 343–344, који је, уз навођење свих извора и целокупне релевантне литературе, склон да верује да је Андроник Палеолог после септембра 1373. године изгубио положај престолонаследника. Такође в. Mioni, Cronaca, 74 № 19, 81.

[1416] Најсликовитији је пример доласка на престо Манојла I Комнина (1143–1180) који је као четврти и најмлађи син Јована II Комнина (1118–1143), сходно очевој последњој жељи, наследио византијски трон, што је поучан пример како је у овом случају својеврсна ултимогенитура испредњачила у односу на већ устаљену примогенитуру. Barker, *Manuel II*, 23 n. 54 наводи овај пример из раније византијске прошлости. Такође в. Dölger, *Johannes VII*, 21 n. 2,

си Палеолога доследно поштован принцип примогенитуре.[1417] Не може се, додуше, порећи да је и у XIV столећу било озбиљних настојања да се због одређених међусобица – ту, наравно, мислимо на покушаје Андроника II да као престолонаследника заобиђе унука Андроника III – прекрши важно начело, али она нису отишла даље од претњи које су остале неостварене. Важан корак који је предузео Јован V Палеолог, његова смелост – уколико бисмо могли да је тако означимо – да преиначи одлуку која је у себи сублимирала поштовање дуге традиције, имао је врло неповољне последице. Управо те последице, које нису почеле да се испољавају у пуном замаху одмах после 1373. године, али су у већој или мањој мери Царство потресале током следеће три деценије, знатно су допринеле да Византија постане играчка у рукама појединих страних сила, пре свега Османског царства, Венеције и Ђенове, које су, сходно властитом нахођењу, постављале или смењивале владаре на цариградском престолу.

У тој светлости посматран, енергични поступак Јована V Палеолога, људски разумљив и унеколико и једини могући одговор на Андроникову узурпацију, ипак је срозао углед ромејске државе до самог дна. Неспорна је чињеница, с друге стране, да су крунисање Манојла Палеолога, његово напуштање Солуна и долазак у византијску престоницу имали још једну веома негативну последицу: он је пре тога много допринео напретку своје апанаже коју је, захваљујући чињеници да други град Царства у то време још увек није био главна мета турске експанзије – познато је, додуше, да су исламски ратници априла 1372. године напали град Светог Димитрија[1418] – могао да учини веома снажном противосманлијском базом.[1419] Упркос изнесеним негативним последицама које је имала одлука Јована V да сина Андроника лиши права на царски престо, тешко се може допустити и једнострана оцена према којој је такав поступак значио велику грешку. Сва слична схватања, бар је такав наш утисак, спадају у простор историјских спекулација и недовољно примерених домишљања. Јер, нема сумње, после издајничког понашања

[1417] До времена о коме је реч, дакле до почетка седамдесетих година XIV столећа, редовно су најстарији синови наслеђивали престо. Чињеница је да Андроник II и Јован V нису били прворођени синови Михаила VIII односно Андроника III, али такође је чињеница да су још у детињем узрасту умрли несуђени цареви тако да су и Андроник II и Јован V као најстарији постали престолонаследници.

[1418] Kleinchroniken, 351 № 6. Cf. Schreiner, *Kommentar*, 302–304.

[1419] О деловању Манојла Палеолога у Солуну в. Dennis, *Manuel II*, 13 sq.; Barker, *Manuel II*, 9 sq.; Maksimović, *Administration*, 249 sq.

Андроника Палеолога, за василевсових боравака у Угарској и Италији, и поготово након отвореног покушаја узурпације, свака другачија реакција владајућег цара значила би не само његову неумесну попустљивост и својеврсну политичку кратковидост него, људски гледано, и очито помањкање самопоштовања.

Царство и јужнословенски суседи

После маричке катастрофе као да су потпуно замукле све раније несугласице између Византије и њених словенских суседа, Бугарске и Србије. Болно питање непрестаног османлијског надирања, са којим је свака од поменутих држава била непосредно суочена, потпуно је бацило у засенак међусобне односе упадљиво онемоћалих православних земаља. Пред смртном опасношћу оличеном у силном распростирању Турака оне као да више нису ни имале снаге за било каква озбиљнија и шира узајамна разрачунавања. Некада моћна српска држава, ваља подсетити, патила је од хроничне болести феудалног растакања, расцепкана на шаролика подручја којима су владали обласни господари. Ионако крајње лабава, централна власт потпуно је нестала смрћу Стефана Уроша (децембар 1371), са којом се у Србији угасила династија Немањића.[1420] С временом се, међутим, као најмоћнији српски великаш наметнуо кнез Лазар Хребељановић.[1421] У годинама после битке на Марици дошло је до коначног измирења српске цркве и цариградске патријаршије, након спора који је избио још средином XIV века. Прво измирење 1368, односно 1371. године, као што смо већ напоменули, деспот Јован Угљеша је постигао углавном у односу на Серску државу.[1422] До, условно речено, другог помирења дошло је 1375. године, уз значајну улогу светогорског монаштва, посебно инока Исаије,[1423] а на велико задовољство кнеза Лазара.[1424] На тај начин је раскол, који је

[1420] Михаљчић, *Крај срйскоī царсшва*, 191 сл. (са навођењем одговарајућих извора и литературе).

[1421] *Исшорија срйскоī народа*, I, 21–35 (Р. Михаљчић) даје невеселу слику српских земаља после битке на Марици и смрти цара Уроша.

[1422] О томе је већ било речи у претходном одељку. В. н. 1339.

[1423] О овоме подвижнику в. Д. Трифуновић, *Писац и йреводилац инок Исаија*, Крушевац 1980, 7 сл.

[1424] О измирењу српске цркве и цариградске патријаршије било је доста расправи у нашој историографији. Наводимо само најважније радове: И. Ђурић, *„Ектесис неа" – византијски приручник за „питакиа" о срйском йашријарху и неким феудалцима крајем XIV века*, ЗФФ 12–1 (1974) 415–432; Д. Богдановић, *Измирење срйске и визаншијске цркве*, О кнезу Лазару. Научни скуп у Кру-

трајао четвртину века и осим црквених имао знатно шире последице и далекосежне одјеке напокон био превладан.

У Бугарској, на другој страни, важну прекретницу представљала је смрт Јована Александра, 17. фебруара 1371. године, владара који је четири десетлећа стајао на челу трновског царства. Наследио га је најстарији син из другог брака Јован Шишман (1371–1393),[1425] док је самосталан господар у Видину био Јован Страцимир (1356–1396), Александров други син из првог брака.[1426] Поред чињенице да међусобни односи полубраће нису били узорни, нестабилности бугарских земаља доприносило је и постојање прилично пространe области у појасу испод доњег Дунава и уз црноморску обалу којом је независно владао деспот Добротица.[1427] Моћ господара Добруџе – како је, по чувеном великашу, доцније названа ова област – у одређеној мери захваљујући и добрим везама са цариградским двором, била је на узлазној путањи. Добротици је чак пошло за руком да се умеша и у збивања у Трапезунтском царству. Михаило Палеолог, један од четворице синова Јована V, покушао је 11. новембра 1373. године да преотме престо Алексију III Великом Комнину.[1428] Допловио је са три брода до трапезунтске луке али је потом пет дана оклевао да удари и напослетку се неславно вратио, док је један од његових људи, протовестијар Јован Андроникопул[1429] чак прешао у службу владара понтске царевине. Био је то заиста редак инцидент у односима између Цариграда и Трапезунта током друге половине XIV столећа, раздобља које се одликовало искреним приближавањем двеју грчких држава.

Управо у том контексту помало и збуњује неочекивани подухват Михаила Палеолога. Постоји ипак једно објашњење коме се, по нашем мишљењу, може поклонити поверење. У позадини поменутог инцидента

шевцу 1971, Београд 1975, 81–91; Ф. Баришић, *О измирењу српске и византијске цркве 1375*, ЗРВИ 21 (1982) 159–182. Ми смо склони да се приклонимо мишљењу да цариградска патријаршија и након 1375, па чак и до 1453. године, није званично признала српску патријаршију, настављајући да поглавара српске цркве сматра само аутокефалним архиепископом. В. Ђурић, *Сумрак*, 29–30 н. 39.

[1425] *История на България*, III, 351 сл. (Д. Ангелов). О Јовану Шишману в. Божилов, *Асеневци*, № 44, 224–233.

[1426] Ников, *Завладяване*, 64 сл. О Јовану Страцимиру в. Божилов, *Асеневци*, № 40, 197–210.

[1427] О деспоту Добротици већ је било речи у више наврата. В. н. 622 у другом одељку другога поглавља и н. 1178 у претходном одељку.

[1428] Panaret. 78; Kleinchroniken, 182 № 18. Уп. Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 93–94.

[1429] О Јовану Андроникопулу в. PLP 1 (1976) № 951.

стајала је Венеција, то јест акција трећег сина Јована V унеколико је била одраз сукоба Млетака и трапезунтске владе. Они који су водили политику републике Светог Марка желели су да остваре што већи утицај на прилике унутар црноморске царевине. Сачувана сведочанства казују да су најревноснији међу њима ишли чак дотле да су помишљали на стављање Трапезунта под непосредну венецијанску управу.[1430] Ову ипак нереалну идеју отклонили су поједини представници млетачког сената, али је заједничка жеља врхушке јадранске републике остала у равни настојања да се некако осигура снажан утицај Венеције на тамошња збивања. У овом случају Византија је требало да послужи као притисак, а још неостварени, много раније донесени план о орођавању Палеолога и Великих Комнина – требало је Манојло Палеолог да добије руку кћерке Алексија III, што је договорено још давне 1363. године[1431] – могао је да буде добар повод. Из појединих венецијанских извора се види да је у марту 1376. године у сенату расправљано питање свргавања трапезунтског цара Алексија III, кога је требало да замене Михаило Палеолог или Андроник Комнин.[1432] При томе није без значаја чињеница да је између Венеције и Трапезунта 1374. дошло до снажног конфликта који је окончан миром тек 26. јула 1376. године.[1433] Покушај Михаила Палеолога, у новембру 1373. године, да се дочепа престола Великих Комнина био је, дакле, нека врста попуштања Византије у односу на политику млетачког дужда, гест учињен више ради одржавања добрих односа са италијанском републиком, а мање израз насртљиве политике цариградске владе према другој грчкој држави. Отуда, можда, и његово умногоме неспретно и траљаво вођење, акција изведена без жара и проливања крви.

Овај је подухват – после подробније дигресије вратимо се господару Добруџе – подупирао деспот Добротица, што, наравно, није било случајно.[1434] Већ у првој половини 1374. године његова је ћерка била удата за византијског принца Михаила Палеолога, о чему је било говорено

[1430] Thiriet, Régestes, I, No. 576. Уп. Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 94.

[1431] О томе в. н. 989–993, у III поглављу.

[1432] Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 94 н. 97, где је уз навођење свих извора и одговарајуће литературе доказано да се радило о Андронику Комнину, а не о Андронику Палеологу, сину Јована V, који је тада проводио заточеничке дане.

[1433] О овоме сукобу в. С. Карпов, *Венецианско-трапезундский конфликт 1374–1376 гг. и неизвестный мирный договор 1376 г.*, Виз. врем. 39 (1978) 102–109. Такође v. S. Karpov, *The Empire of Trebizond and Venice in 1374–75 (a chrysobull redated)*, Twelfth Spring Symposium, Birmingham 1978, 1–8 (Овај чланак објављен је и у часопису Archeion Pontou 31 /1979/ 290–298).

[1434] *История на България*, III, 355 (Д. Ангелов).

још за боравка Амадеа VI Савојског у овим крајевима, значи у зиму 1366/67. године.[1435] Овај брак је, нема сумње, много значио за деспота Добротицу, а и Византија је, са своје стране, имала неку своју рачуницу. Делом због пријатељства са моћним господарем Добруџе, који се није покоравао трновском цару Јовану Шишману, делом и услед властите слабости бугарског владара, а понајмање, чини се, због снаге Царства, Ромејима је пошло за руком да задрже црноморске градове који су им припали после кампање Зеленог грофа.

Млади Михаило Палеолог, зет деспота Добротице, прерано је завршио свој живот већ негде 1376/77. године, када га је недалеко од Варне усмртио његов шурак Тертер.[1436] Морао је то бити тежак ударац за Јована V Палеолога, будући да је његов трећи син тада имао око двадесет пет година.[1437] Био је то тренутак када се василевс, са синовима Манојлом и Теодором, налазио у заробљеништву свога првенца, бунтовног Андроника IV Палеолога. На тај се начин потпуни неуспех његове спољне политике, коју је донедавно водио са приличном упорношћу, злокобно подударио са правом породичном трагедијом. Уопште, исход путовања у Италију и све оно што је после тога уследило, испреплетено са нереткимнесрећама, сасвим су загорчали две последње деценије живота Јована V Палеолога.

Велики примикирије Јован Палеолог

У ово време, седамдесетих година XIV столећа, још увек су браћа Алексије и Јован Палеолог држали своје поседе чији су темељи били ударени давне 1357, имајући под собом узани појас егејског приморја источно од ушћа Струме са градовима Хрисопољом, Анакторопољом и Христопољом, као и острвом Тасос.[1438] У условима све жешћег османлијског продора, који, наравно, није могао да поштеди ни ове области, разумљиво је да је одолевање византијских великаша било прави подвиг. У међувремену је, додуше, преминуо старији брат, велики стратопедарх Алексије Палеолог, свакако после марта 1368, а пре августа 1373. године,

---

[1435] В. н. 1184–1185 и основни текст у претходном одељку.

[1436] Kleinchroniken, 182 № 19, 214 № 2. Cf. Schreiner, *Kommentar*, 313–314. Такође в. Ферјанчић, *Деспоти*, 44; Гюзелев, *Несебър*, 68 сл.; PLP 9 (1989) № 21522.

[1437] Обично се сматра да је деспот Михаило Палеолог рођен негде после 1351. године. V. Papadopulos, *Genealogie*, № 87, 57.

[1438] О браћи Алексију и Јовану Палеолозима опширније је било речи у III поглављу. В. н. 1024–1030.

када се последњи пут помиње као жив у једном документу.[1439] Тако је млађи, велики примикирије Јован Палеолог, са много умешности сам наставио да се стара о поседима, али попут осталих феудалних магната није успео да избегне османлијско заузимање. Не може се, нажалост, поуздано утврдити када се то десило. Турском се надирању, било је све више очигледно, није могло одолети.

Нови заплети у руским земљама

\Седамдесетих година XIV века долази до нове промене у прилично недоследној црквеној политици Византије у односу на руске земље. Та је недоследност проистицала из жеље Царства да колико је год могуће не повреди интересе Москве и Литве које су се, будући велики такмаци, бориле и око титуле „митрополита Кијева и целе Русије". Филотеј Кокин је морао да напусти крути став подржавања Москве и на неки начин се вратио на оне позиције иза којих су стајали Калист и Јован V Палеолог. Цариградски патријарх је пре свега настојао да одржи голем утицај и престиж Ромеја у руским земљама, сматрајући их за једне од најважнијих у „византијском комонвелту". Војна моћ великог литванског кнеза Олгерда, који је у три маха, 1368, 1370. и 1372. године, организовао веома опасне походе на Москву,[1440] ободрила га је толико да је 1371. затражио од Цариграда да се у источној Европи оснује још једна митрополија, упоредо са оном која је већ постојала у Москви. Он је заправо следио пример пољског краља Казимира III Великог (1333–1370), који је 1370. године писао Филотеју Кокину да за Галицију одреди једног митрополита који би био подложан једино Цариграду, будући да прети опасност да се тамо устоличи латински епископ и дође до конверзије локалног живља.[1441]

Већ у мају следеће, 1371. године патријарх је изашао у сусрет жељи владара Пољске, који је у међувремену преминуо, па је постављен краљев кандидат Антоније, али са надлежношћу једино за галицијске земље, без задирања у области владара Литве. Међутим, што се тиче Олгердове молбе, она је овога пута остала неуслишена – поглавар васељенске патријаршије је превасходно настојао да помири руског митрополита Алексија и великог литванског кнеза[1442] – али је само неку годину касније

[1439] Lemerle, *Philippes*, 209; Острогорски, *Серска област*, 148 (= *СД*, IV, 616).
[1440] *История СССР*, II, Москва 1966, 89 (Л. Черепнин).
[1441] ММ I, № 321 582–586; Darrouzès, *Regestes*, V, № 2625. Уп. Голубинский, *История*, 208–210; Tinnefeld, *Kirchenpolitik*, 370–373.
[1442] Голубинский, *История*, 210.

Филотеј Кокин попустио и на поновљено тражење наименовао јеромонаха Кипријана (1375–1406).[1443] На тај начин није само Олгерд добио посебног митрополита, него је на катедру Кијева и Литве, још за живота старог Алексија, засео нови духовник.[1444]

Ова ствар је сама по себи могла да изазове приличну пометњу у црквеним приликама руских земаља, али су до пуног изражаја дошла особена лична и интелектуална својства новоизабраног великодостојника. Кипријан, духовник бугарског порекла, који се са исихазмом упознао преко ученика славног Григорија Синаита – сам оснивач исихастичког покрета је, подсетимо се, последње године живота провео управо у трновској држави, у такозваној Парорији, под заштитом Јована Александра – постигао је да га осим Литве призна и Москва.[1445] Био је то, додуше, подухват мукотрпан и спор. Међутим, само Кипријаново наименовање, ма колико је у први мах могло изгледати недовољно осмишљено и у неку руку ризично за Цариград, било је део једног далековидог плана Филотеја Кокина.[1446] Поставивши новог митрополита, иначе свог блиског пријатеља, васељенски патријарх је добио одговарајући надзор над литванским земљама, које су биле Алексију недоступне, а рачунао је да ће доцније, после смрти старог митрополита (1378), Кипријан успети да под собом духовно обједини све руске области, изузимајући, наравно, Галицију. Она је, као што смо поменули, добила засебну митрополију првенствено због опасности да се тамошње становништво не преведе у римокатоличку веру.

У ово време, у октобру 1370. године, на подстицај влашког владара Владислава I (1364–1377), синодским актом цариградске патријаршије основана је у Влашкој, са седиштем у Северину, још једна митрополија,[1447] поред већ постојеће, од 1359. године, у Куртеа де

[1443] Одличну студију о Кипријану ибјавио је Оболенски, *Шесӣ ӣорӣреӣа*, 175–199. Енглеско издање ове књиге публиковано је три године пре српског превода. В. D. Obolensky, *Six Byzantine Portraits*, Oxford 1988.

[1444] MM II, 14, 120. Уп. Голубинский, *История*, 211; Ammann, *Kirchengeschichte*, 98; Meyendorff, *Alexis and Roman*, 287. Помињање древног Кијева, да ли треба посебно наглашавати, давало је посебну тежину титули.

[1445] Мајендорф, *Гриӣорије Палама*, 114. Поред литературе о исихазму која је наведена у другом одељку I поглавља, али и на другим местима, овде само указујемо на рад: И. Мейендорф, *О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV в.*, Труды Отдела древнерусской литературы 29 (1974) 291–305.

[1446] Г. Прохоров, *Исихазам и общественная мысль в Восточной Европе в XIV в.*, Труды Отдела древнерусской литературы 23 (1968) 97, н. 59.

[1447] E. Stanescu, *Byzance et les Pays roumains aux IXe–XVe siècles*, Actes du XIVe congrès international des études byzantines (Bucarest 1971), I, Bucuresti 1974, 416–417; *Istorija rumunskog naroda*, uredio A. Ocetea, Novi Sad 1979, 114. Такође в. S.

Арђешу. Што се пак Русије тиче, на основу свега изнетог допуштено је закључити следеће: премда понекад недоследна, али целисходна, византијска црквена политика била је прожета дубоком жељом да руске земље, надахнуте православљем, буду уједињене и што је могуће више поштеђене раскола.

Цариградска патријаршија и трапезунтска митрополија

У исто време, цариградска патријаршија је истрајавала у жељи да свој утицај ојача и прошири и на другим странама. Посебно је, на пример, занимљиво да су током друге половине XIV столећа трапезунтски митрополити све чешће долазили у Цариград. Тако је после марта 1364. године у византијску престоницу ради хиротоније дошао Јосиф (Јован) Лазаропул, који је још четрдесетих година XIV века, пошто је избегао из Трапезунта, овде извесно време боравио.[1448] Као члан синода, он је од пролећа 1364. до априла 1365. године потписао низ аката.[1449] И наследник Јосифа Лазаропула на столици трапезунтске митрополије, Теодосије, некадашњи светогорски испосник и потом игуман цариградског манастира Мангана, пре доласка у престоницу црноморске царевине 13. августа 1370. године,[1450] такође је изабран и рукоположен у „царици градова". У оба ова случаја флагрантно су нарушене привилегије митрополије у Трапезунту, које датују још од 1. јануара 1261. године. Према њима, митрополит се бирао на сабору своје дијецезе и, што је посебно битно, тамо га је посвећивао представник васељенског патријарха.[1451]

Сачувана сведочанства, додуше фрагментарна и прилично штура, ништа не говоре о евентуалном незадовољству које је у маленом царству могла да изазове очита повреда његових црквених надлежности. Уз подсећање на дугогодишње тесне везе Јосифа Лазаропула са Цариградом,

---

Papacostea, *La fondation de la Valachie et de la Moldaviae et les Roumains de Transylvanie: une nouvelle source*, Revue roumaine d'histoire 17 (1978) 391 sq.

[1448] Panaret. 75. Cf. Chrysanthos, *Ekklesia*, 250 sq.; Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 98.

[1449] MM I, Nos 194, 203, 205, 212, 228.

[1450] Panaret. 77. Cf. Chrysanthos, *Ekklesia*, 254 sq.; Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 98.

[1451] L. Petit, *Acte synodal du patriarche Nicéphore II sur les privélèges du métropolitain de Trébizonde*, ИРАИК 8 (1903) 163–171.

вреди напоменути да је Теодосије био духовник изванредног угледа у целокупном православном свету, па и Трапезунту.[1452] С друге стране, околност да је цариградски патријарх Антоније IV, у јуну 1391. године, Теодора Панарета, локалног свештеника и великог економа трапезунтске митрополије, наименовао за свога представника и егзарха у престоници понтске царевине унеколико умекшава претходно задирање у права тамошње митрополије. Ипак, могло би се рећи да се радило не само о настојањима цариградске патријаршије да нагласи своју покровитељску улогу него, под извесним условима, и спроведе својеврсну „офанзиву" у црквеној политици која се тицала ортодоксних земаља.

Турски упади на Свету Гору

И Света Гора, јединствена монашка република православног света, није била поштеђена промена које су дошле као последица битке на Марици. После дужег периода српске власти (1345–1371),[1453] она је, захваљујући познатој акцији Манојла Палеолога у јесен 1371. године, поново укључена у византијске земље. Међутим, оно што је у највећој мери обележило њену историју раних седамдесетих година XIV века били су веома озбиљни напади турских гусара. Два хагиографска дела, житија Светог Ромила Раваничког и Светог Нифона, саопштавају веома важне податке о тим бурним догађајима када је чудесно царство пустиножитеља било изложено големој опасности.[1454] Турски су упади, истини за вољу,

[1452] За основне податке о трапезунтском митрополиту Теодосију в. PLP 4 (1980) № 7166.

[1453] О овом периоду историје Атоса веома подробно је писао Кораћ, *Света Гора*, 45 сл.

[1454] Житије св. Ромила Раваничког сачувано је на словенском и грчком језику. Прво је објавио П. Сырку, *Монаха Григория Житие преподобного Ромила*, Памятники древней письменности и искусства 136 (Петроград 1900) XXXIII–54, а друго F. Halkin, *Un ermite des Balkans au XIVe siècle. La vie grecque inédite de Saint Romylos*, Byz. 31 (1961) 111–147. За историју Атоса после битке на Марици, међутим, посебно је значајно житије Св. Нифона, које је публиковао F. Halkin, *La Vie de saint Niphon, ermite au mont Athos (XIVe siècle)*, Annalecta Bollandiana 58 (1940) 5–27 (= VR, *Saints moines d'Orient*, London 1973). И у житију Атанасија Метеорита се каже да су Турци често са мора нападали и пљачкали Свету Гору. B. N. Veis, *Symbole eis ten historian ton monon ton Meteoron*, Byzantis 1 (1909) 243. О Светој Гори и односима међу балканским државама у овоме раздобљу в. Х. Матанов, *Света Гора и политические отношения между балканските държави през третата четвърт на XIV век*, Търновска книжовна школа 3 (София 1984) (Григорий Цамблак – Живот и творчество, Трети международен симпозиум Велико Търново, 12–15 ноември 1980) 352–358.

узнемиравали спокој подвижника и у ранијим временима, али су сада постали крајње дрски и застрашујући. Невоље су, остало је записано, отпочеле са погибијом деспота Јована Угљеше. Добро наоружани и снабдевени опсадним справама, турски пирати су, на ужас атоских калуђера, жестоко ударили на монахе. Није успео да им помогне ни велики примикирије Јован Палеолог[1455] – на помоћ из Цариграда нико са Свете Горе, изгледа, није ни помишљао да рачуна – па је преостало једино поуздање у Бога.[1456]

Уопште, било је то раздобље честих и успешних османлијских надирања у различитим областима Балканског полуострва. Светогорци су ипак били спашени захваљујући једној омаленој флотили, коју су чиниле три венецијанске лађе помогнуте снагама великог примикирија Јована Палеолога.[1457] Овај византијски великаш, напоменимо и то, добио је 10. јануара 1374. године млетачко грађанство,[1458] а живот калуђера на Атосу се, после преброђене кризе, настављао својим током. Занимљиво је истаћи да се управо у осмој деценији XIV столећа осећа и јаче присуство Трапезунтског царства у монашкој републици, до тог времена углавном ограничено на боравак појединих његових подвижника на Халкидици. Захваљујући пре свега активности духовника Дионисија, брата трапезунтског митрополита Теодосија, Алексије III Велики Комнин је у септембру 1374. године потписао свечану хрисовуљу којом је богато обдарио светогорске обитељи, а установљен је и нови манастир Дионисијат, чији је ктитор био управо владар у далеком Трапезунту.[1459] Ако се подсетимо да су и браћа Алексије и Јован Палеолози основали манастир Пантократор, одмах бива јасно да је упркос турској опасности испоснички живот на Атосу и даље био у пуном цветању.

[1455] Реч је, наравно, о једном од двојице браће који су господарили подручјем недалеко од Свете Горе, Алексију и Јовану Палеолозима. О њима је већ било говора. В. н. 1029.

[1456] Halkin, *Vie de Saint Niphon*, № 18 24–25. Уп. Г. Острогорски, *Свеша Гора йосле Маричке биший*, ЗФФ 10–1 (1970) 279.

[1457] Исто. Што се тиче монашког живота и положаја манастира у раздобљу блиске турске опасности занимљива је расправа: N. Oikonomidès, *Monastères et moines lors de la conquête ottomane*, Südost-Forschungen 35 (1976) 1–10.

[1458] Lemerle, *Philippes*, 209; Острогорски, *Серска обласш*, 31 (= *СД*, IV, 470).

[1459] С. Карпов, *Трапезундска империя и Афон*, Виз. врем. 45 (1984) 95–101. О браћи Теодосију и Дионисију в. O. Lampsides, *Biografika ton adelfon Dionisiou, idrytou tes en Hagio Orei mones kai Theodosiou, metropolitou Trapezuntos*, Archeion Ekklesiastikou kai Kanonikou Dikaiou 18 (1983) 101–124. На овом месту желели бисмо и да укажемо на једну занимљиву расправу о значају Свете Горе у XIV столећу. В. J. Meyendorff, *Mount Athos in the Fourteenth Century: Spiritual and Intellectual Legacy*, DOP 42 (1988) 157–165.

Сиромашење манастира

Свуда присутна османлијска опасност, која се надвила над хришћанским земљама Балканског полуострва, а пре свега над Византијом, морала је да изазове покретање свих преосталих потенцијала Царства како би се барем нешто учинило. У тој, рекло би се, нервозној хитњи да се нешто предузме – умесно је говорити о феномену страха пред надирањем исламских ратника из Мале Азије – исцрпљивани су и последњи преостали ресурси. У паничној журби, где су у сенци жељеног циља остајале многе некадашње скрупуле, нису бивали поштеђени ни манастирски поседи. Напротив, све се више посезало за некад готово неприкосновеном црквеном имовином. Тако се поуздано зна, додуше, не на основу савремених извора, да је после битке на Марици (септембар 1371) половина целокупних поседа византијских манастира била одузета због додељивања пронија.[1460] Стога се може говорити и да је дуготрајна борба – ако бисмо смели да је тако означимо – између манастира и пронијара окончана победом других.[1461] То је било опредељење цариградске владе, више изнуђено насушном потребом него некаквим другим мотивима. Управо из овог времена, додајмо и то, сачувана су сведочанства – реч је о ферману Мурата I из 1372/73. године којим је емир дао привилегије монасима манастира Светог Јована Продрома на Меникејској Гори у близини Сера[1462] – која казују о томе да су на ромејским територијама све више долазили до изражаја „нови" господари са малоазијског тла. Дакле, манастири, некад оличење византијске моћи и богатства, а сада похарани због неодложних потреба дневне политике – секуларизација црквених имања попримила је збиља погубне размере – били су препуштени лаганом и неумитном сиромашењу. У коначном поретку ствари, међутим, та жртва се није показала целисходном и делотворном. Напротив, била је узалудна.

Преврат

Више од турске опасности, чини се, Византији је невољу доносило расуло које је владало у царском дому Палеолога током осме деценије XIV столећа. Османлије, а ништа мање ни италијанске републике, само

[1460] Острогорски, *Пронија*, 109 (= *СД*, I, 260).
[1461] Острогорски, *Пронија*, 117 (= *СД*, I, 270).
[1462] Акт је публиковао A. Guillou, *Les Archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée*, Paris 1955, 155, а такође и E. Zachariadou, *Early Ottoman Documents of the Prodromos Monastery (Serres)*, Sudost-Forschungen 28 (1969) 2–3.

су распиривале међусобна трвења, тако да је ромејска држава збиља постала права играчка у размирицама моћних. После неуспелог покушаја да оцу преотме престо, у мају 1373. године, Андроник Палеолог је допао тамнице. Након извесног времена, које је провео сам, изашло се у сусрет његовој молби, па су му тегобне дане заточеништва олакшавали супруга Кераца и син Јован, рођен око 1370. године,[1463] којима је дозвољено да бораве с њим.

У спису чувеног шпанског посланика Руј Гонзалес Клавиха, који је првих година XV века путовао у Самарканд на двор великог освајача Тамерлана, остала је забележена једна занимљива епизода о тамновању Андроника Палеолога. Према причи која је по свој прилици колала Цариградом и прерасла у својеврсну легенду, бугарска принцеза, жена затвореног царевог сина, приметила је да из једне пукотине на зиду излази велика змија. Андроник Палеолог, забринут за своју малу породицу и наоружан стрпљењем, чекао је толико дуго док се опасни гмизавац није појавио те га је својеручно убио. Мртву змију су затим показали Јовану V Палеологу, који се наводно сажалио и наредио да његовог сина-првенца ослободе.[1464] У овој причи извесно је само једно: њен крај не одговара историјској истини. Наиме, догађаји су се одвијали на другачији начин, а у позадини свега стајали су Турци, Венеција и Ђенова.

Важну улогу у догађајима који су уследили имао је Тенедос, острво које је Јован V Палеолог обећао Млецима док је боравио у Венецији. Василевс је морао бити свестан да се у било каквим разговорима са сенатом италијанске републике ова тема не може мимоићи. Познато је, на пример, да се у Млецима 19. априла 1373. године веома озбиљно расправљало о занимљивом предлогу византијског цара да му из Венеције пошаљу поузданог емисара са којим би могао да разговара без тумача.[1465] Умесно је претпоставити да би у једном таквом разговору морало бити говора и о Тенедосу.[1466] И, заиста, само годину дана касније, на основу неких докумената, очигледно је да је Венеција уз дозволу Јована V Палеолога почела да користи поменуто острво као своју базу за надгледање покрета Ђеновљана и Турака.[1467]

[1463] Papadopulos, *Genealogie*, 57; Dölger, *Johannes VII*, 21.
[1464] Clavijo, № 45, 85.
[1465] Thiriet, *Régestes*, I, № 521.
[1466] Nicol, *Byzantium and Venice*, 309.
[1467] Реч је о одлукама млетачког сената од 14. односно 18. јула 1374. године. В. Thiriet, *Régestes*, I, Nos 541, 545. Cf. Thiriet, *Ténédos*, 225; Nicol, *Byzantium and Venice*, 309.

Како се приближавало време за обнову уобичајеног петогодишњег уговора, неколико одраније неразјашњених, нерешених, па и недоречених питања – заложени крунски накит, византијски дугови, магловито обећање Тенедоса – уносили су напетост у односе између венецијанског сената и цариградске владе. У Млецима је 13. фебруара 1375. године, пре одласка на Исток, Андрија Градениго добио крајње подробне и прецизне инструкције.[1468] Требало је најпре да подсети Јована V Палеолога на дуг од 21.163 перпера, на име надокнада, и да издејствује да се део тог дуга врати – практични Венецијанци, добро упознати са очајним стањем у коме се налазило Царство, уопште нису имали илузија да ће им тај дуг, у ствари само део потраживања на који су имали право, бити враћен у целости. Дужност му је такође била да утиче на разрешење спора око увоза вина у Цариград који је цар покушавао да забрани, затим да се стара о појединим питањима имовине и третмана млетачких грађана у Цариграду, Солуну и Месемврији и слично.

Венецијански угледник, ваља подсетити, имао је овлашћење и да се обрати Манојлу Палеологу уколико би то могло допринети успешнијем исходу мисије. Повратак Андрије Градeнига и његово обавештавање млетачког сената говорили су о томе да мисија није била плодотворна – све се то догађало у јулу 1375. године[1469] – и да су преговори око склапања новог петогодишњег уговора запали у шкрипац.

Најновији догађаји око потешкоћа да се утаначи споразум са василевсом приморали су Венецију да свеобухватно преиспита своју политику на Истоку. У том циљу образована је петочлана комисија која је требало да размотри целокупну ситуацију у Романији, на Црном мору, у Турској и Трапезунту. Познато је, рецимо, да су Млеци од 1374. до 1376. године били у конфликту са понтском царевином.[1470] Ипак, главно место у венецијанским бригама на Истоку представљао је Цариград. Након подробног разматрања комисије током зиме 1375/6, дужд је 12. марта 1376. године потписао крајње минуциозну листу овлашћења и инструкција за ново млетачко изасланство које је требало да отплови пут византијске престонице.[1471] Ставови сената, које је цариградској влади требало да предоче Марко Ђустинијани, вођа посланства и познаник Јована V Палеолога још из римских дана 1370. године, Пјетро Корнаро и Марино

[1468] Thiriet, *Régestes*, I, № 551. Cf. Maltezou, *Thesmos*, 116–117; Nicol, *Byzantium and Venice*, 309–310.

[1469] Thiriet, *Régestes*, I, Nos. 550–553, 566; Caroldo, 162–164; Chrysostomides, *Venetian Privileges*, 345–348, № 13. Cf. Nicol, *Byzantium and Venice*, 310.

[1470] Основна литература о овим догађајима дата је у н. 1433.

[1471] Thiriet, *Régestes*, I, № 575.

Мемо, умногоме су били истоветни са онима за које се годину дана раније залагала венецијанска делегација предвођена Андријом Граденигом. Млечани су били вољни да помишљају на неке уступке, сматрајући своје предлоге сасвим умереним и стога прихватљивим, а у случају да ствари крену повољно нису се либили ни од неких уцена. Чак је било предвиђено да се на евентуалну василевсову непопустљивост узврати обраћањем монаху Јоасафу, што је свакако говорило о огромном угледу који је некадашњи византијски цар још увек уживао како у самом Царству тако и иностранству. И, најзад, као последњи аргумент за којим је требало посегнути, наравно искључиво у случају да сви остали пропадну, била је посета султану Мурату I. Њега је, осим поклона од четири стотине перпера, ваљало подсетити на раније дато обећање о подизању млетачке трговачке колоније у Скутарију, на турској страни Босфора, преко пута Цариграда.[1472] Све је наговештавало да Ромеји неће имати баш много избора.

Наступ венецијанске делегације био је сасвим одређен и готово ултимативан, чиме је Јовану V Палеологу јасно стављено до знања да млетачке предлоге мора сматрати коначним. Византијски цар се сагласио са изнетим ставовима, а затим отишао и корак даље: изразио је спремност да за повраћај крунског накита и тридесет хиљада дуката јадранској републици уступи део Тенедоса. Једини услов је био да становништво и клер на острву остану под јурисдикцијом цариградске патријаршије и да византијски стег лепрша покрај заставе Светог Марка, означавајући неку врсту заједничке владавине над овим поседом. Будући да Марко Ђустинијани није имао овлашћења за овакав случај – чини се да је Јован V својим предлогом ипак изненадио Млечане – недуго затим је из Венеције, без одлагања, послат нови изасланик, па је споразум потписан крајем маја или почетком јуна 1376. године.[1473] Утисак је био да се дужд Андрија Контарини налази на прагу остварења великог успеха о којем су сенат и он дуго снeвали. Међутим, ни Ђеновљани, млетачки најљући супарници, нису седели скрштених руку. Свесни да би Венеција учвршћивањем на Тенедосу умногоме угрозила њихов престиж у овим деловима источног Средоземља, превасходно у Мраморном и Црном мору, решили су се да подупру свргавање Јована V Палеолога. Требало је једноставно помоћи заточеном Андронику Палеологу да побегне и на тај начин до усијања

[1472] О овоме је већ било речи у претходном одељку. В. Thiriet, *Régestes*, I, № 461. Cf. Nicol, *Byzantium and Venice*, 310–311.

[1473] Caroldo, 167–168; Dölger, *Regesten*, V, № 3150. Cf. Halecki, *Un Empereur*, 321–322; Thiriet, *La Romanie vénitienne*, 177; Nicol, *Byzantium and Venice*, 311–312.

довести међусобице унутар владајуће династије. Кључну улогу је, међутим, одиграо ипак турски султан Мурат I.

У потрази за ослонцем, Андроник Палеолог је попут деде по мајци, Јована Кантакузина – за разлику од оца Јована V, наклоњеног Венецији – изабрао услуге Ђенове. Године 1376. такав се избор показао исправним јер му је омогућио пут до толико жељеног византијског престола. Није на одмет упозорити да је после боравка у злогласној кули Анема, чувеном византијском затвору, угледни заточеник био пребачен у престонички манастир који је носио назив по некадашњем патријарху Антонију II Кавлеасу (893–901).[1474] То на неки начин даје и извесну веродостојност причи коју износи Клавихо,[1475] али се може довести у питање опрезност Јована V Палеолога јер је првобитно боравиште непослушног сина, ситуирано у чврсти комплекс Влахерне, сигурно било поузданије. Овако је, уз помоћ Ђеновљана, негде почетком јула 1376. године Андроник Палеолог са женом и сином побегао у Галату, заоштривши до крајности већ постојећи породични раскол.[1476] Потом је уз помоћ Мурата I, чија је моћ била толика да је по свом нахођењу могао да смењује византијске цареве, ударио на Цариград. После опсаде која је трајала тридесет два дана, он је 12. августа 1376. године ушао у византијску престоницу.[1477] То је био звездани тренутак његове политичке каријере. Свој језгровити опис догађаја и долазак на престо Андроника Палеолога касновизантијски историчар Дука завршава лапидарном реченицом: „И он је присвојио царску власт (*kai autos tes basileias antepoieito*)."[1478]

[1474] Да је Андроник Палеолог боравио у цариградском манастиру Кавлеаса, а не више у злогласној тамници Анема, сазнајемо из белешке у једној Краткој хроници. В. Kleinchroniken, 96 № 31. За основне податке о овом монашком средишту в. Janin, *Géographie*, 44–46.

[1475] Clavijo, № 45 85 доноси причу, као што је већ речено у главном тексту, о змији коју је Андроник Палеолог убио сопственим рукама у одајама куле Анема, после чега се, тобоже, Јован V сажалио и ослободио га. Можда би се могла дозволити могућност да је василевс након те епизоде, уколико ова није само пука измишљотина житеља Цариграда, допустио најстаријем сину да промени место заточеништва.

[1476] Chalc. I, 55–56; Ducas, 73; Kleinchroniken, 96 № 31, 182 № 15. Cf. Barker, *Manuel II*, 27; Nicol, *Last Centuries*, 289; Schreiner, *Kommentar*, 311–312.

[1477] Chalc. I, 56–57; Ducas, 73; Kleinchroniken, 67 № 17, 96 № 32, 106 № 5, 110 № 2, 182 № 16; Caroldo, 168–169; Caresini, *Chronica*, 32; Stella, *Annales Genuensis*, 169; Funeral Oration, 100–101; Chinazzo, *Cronica*, 18 sq. Такође в. хронолошку нотицу у Schreiner, *Kommentar*, 613 № 47. Cf. Dölger, *Johannes VII*, 24; Charanis, *Strife*, 295–296; Острогорски, *Исѿорија*, 503; Dennis, *Manuel II*, 28–29; Schreiner, *Kommentar*, 312–313.

[1478] Ducas, 73.

в. ГОДИНЕ ЗАТОЧЕНИШТВА (1376–1379)

Један од многобројних узурпатора из времена Алексија I Комнина (1081–1118) био је и Михаило Анема, представник војне аристократије и члан породице арапског порекла, који је са тројицом браће организовао заверу против цара. После неуспеха у овом подухвату учесници су подвргнути суровим казнама: ослепљење је, наводно захваљујући посредовању саме цареве ћерке Ане Комнине, избегао једино Михаило Анема.[1479] Но, он је био заточен у једној кули која је касније постала вероватно најчувенији византијски затвор – Царство, иначе, није имало много сличних установа – и та је суморна грађевина добила назив управо по своме првом затворенику. Упркос извесним недоумицама око убикације овог објекта,[1480] данас се углавном сматра да се кула Анема налазила покрај палате Влахерне, уз слично здање које се називало по имену Исака Анђела.[1481] Овај је затвор, ваља нагласити, током скоро три столећа постојања – обично се мисли да је завера Михаила Анеме била између 1105. и 1107, а према наређењу Јована V Палеолога кула је била демолирана тако да ју је 1403. године у рушевинама затекао шпански витез Руј Гонзалес Клавихо[1482] – имао врло угледне „становнике". Навешћемо, између осталих, цара Андроника I Комнина (1183–1185), великог хартофилакса Свете Софије и потоњег цариградског патријарха Јована Века (1275–1282) и неизбежног Сиргијана.[1483] У такво тескобно здање, које је заточеницима присиљеним да у њему бораве морало рушити било какве илузије, Андроник IV Палеолог је сместио оца Јована V и браћу Манојла

[1479] О тој завери в. *Anne Comnène, Alexiade (Règne de l'Empereur Alexis I Comnène 1081–1118)*. Texte établi et traduit par B. Leib. III, 69. За основне податке о Михаилу Анеми и уопште о породици Анемида в. А. Каждан, *Социальный состав господствующего класса Византии XI–XII вв.*, Москва 1974, 93, 112 sq.; М. Любарский, *Анна Комнина. Алексиада*, Москва 1965, 590–592; B. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et syntèse*, Louvain 1980, № 128 200–202.

[1480] Janin, *Constantinople*, као да није сигуран где би се тачно могло наћи здање овог затвора који је међу Ромејима био на тако злом гласу.

[1481] A. van Millingen, *Byzantine Constantinople. The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, London 1899, 131–153 и поред извесних недоумица, уз обиље фотографија, исправно наводи место где је била лоцирана кула Анема, као и такође позната кула Исака Анђела. О овоме здању сажету али веома прегледну и ваљану белешку даје Barker, *Manuel II*, 457. Такође в. W. Miiller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion – Konstantinupolis – Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Tübingen 1977, 303–305.

[1482] Clavijo, № 45, 86.

[1483] Van Millingen, o. c. 154–163.

и Теодора, као што је Зевс бацио свога оца Хроноса и браћу Плутона и Посејдона у доњи свет (*os ho Zeus ton patera kai Kronon kai tous adelfous Ploutona kai Poseidona endon kateihe*).[1484] У затворском амбијенту они су провели више од хиљаду дана, тешко испаштајући своја неслагања са новим владаром.

Крај авињонског ропства

Није наодмет подсетити да се почетак тамновања Јована V Палеолога и његових синова Манојла и Теодора временски подударио са једним изузетно значајним догађајем на Западу. „Вавилонско" ропство папа коначно је прекинуто и отворено ново, такође занимљиво и крајње бурно поглавље у историји папства. Григорије XI, који је враћање столице Светог Петра у Рим сматрао својом светом дужношћу, оглушио се о незадовољство и протесте краља Шарла V (1364–1380) и читавог француског народа. Чињеница да је и сам папа био Француз, име му је било Пјер Роже де Бофор, није могла да преиначи његову одлуку и он је 13. септембра 1376. напустио Авињон да би се у Марсељу, у октобру 1376. године, укрцао на брод који је отпловио према Риму. После напорног и дугог путовања, Григорије XI је 17. јануара 1377. године кроз капију Светог Павла ушао у „вечни град".[1485] Био је то велики тренутак у вишестолетној повесници папске курије, тренутак који је означио превладавање једне дуге и дубоке кризе у крилу римокатоличке цркве. Међутим, нико тада није могао знати да ће само две године доцније, после смрти Григорија XI, папство упасти у нову и још озбиљнију невољу, познату као „велика шизма".

Губитак Галипоља

Смена на византијском престолу остварена је првенствено уз мешање и помоћ страних сила, при чему улоге најужих чланова царског дома нису одмакле далеко од епизодних. У поређењу са пресудним утицајем Мурата I, који је стварно одредио ко ће седети на цариградском трону, бледи чак и удео италијанских република, у овом случају Ђенове. У покушају да се одгонетну разлози који су мотивисали османског султана да подржи промену у Царству, неизоставно се долази до питања Галипоља, изванредно

[1484] Ducas, 73.
[1485] G. Mollat, *Les papes d'Avignon*, Paris 1930, 127. Такође в. L. Mirot, *La politique pontificale et la retour du Saint-Siège à Rome en 1376*, Paris 1899.

важне тврђаве коју су Турци поседовали од 1354. до 1366. године, када ју је Амадео VI Савојски преотео и предао Византинцима.

Сада је била прилика да се Османлије поново домогну ове утврде док је, с друге стране, Андроник IV Палеолог морао да узврати нечим вредним малоазијском емиру за помоћ у освајању престола. При томе, чини се, не би требало превише наглашавати позивање на вести такозваног Псеудо-Сфранцеса, који истиче да је доскорашњи заточеник, заједно са сином Јованом Палеологом, отишао Мурату I и предочио му да је – мада прворођени син, противно законима који међу Ромејима владају – неправедно лишен царског трона, а право додељено његовом млађем брату Манојлу.[1486] У истинитост наведених података, важно је напоменути, уопште не треба сумњати; напротив, природно је очекивати да је Андроник Палеолог, у намери да придобије емирову наклоност, посегао за причом која је требало да у потпуности оправда његов планирани подухват. Његова је прича, додајмо и то, у основи одговарала ономе што се заиста десило (заборавићемо, на тренутак, правичност одлуке Јована V Палеолога да због Андрониковог покушаја преврата за наследника одреди Манојла). Међутим, тешко је претпоставити да је османски владар само из бриге за легитимна права свог неочекиваног госта пружио тражену помоћ. Управо ту долазимо до питања Галипоља, без обзира на то ко је први поменуо овај значајни град, јер је стратегијски важна тврђава – у чији значај су се и сами Турци могли уверити током дванаест година власти над њим – морала представљати кост у грлу амбициозних Османлија. Договор је вероватно био постигнут релативно лако и брзо јер се још у току исте, дакле 1376. године,[1487] Галипољ нашао под султа-

---

[1486] Pseudo-Phrantzes 194, 196.

[1487] Kleinchroniken, 543 № 6 даје 1377. као годину када је султан Мурат I заузео Галипољ, што прихвата Charanis, *Strife*, 298. Својевремено је R. Loenertz, *Les Recueils des Lettres de Démétrius Cydonès* (Studi e Testi 131), Città del Vaticano 1974, 114 наводио 3. септембар 1376. као дан када су Турци поново узели Галипољ, али не објашњавајући шире овакву хронологију. Barker, *Manuel II*, 458–461 подробно расправља о овоме догађају, али и у склопу каснијег одласка Андроника IV Палеолога на турски двор, па закључује да је до формалне предаје Галипоља дошло у октобру 1376, док су Османлије у њега ушле извесно време након тога, дакле пре краја зиме 1377. године. Schreiner, *Kommentar*, 315–316 после једног сажетог објашњења, уз приличан опрез, сматра да се овај догађај може датовати у јесен 1376. године. Иналџик, *Османско Царство*, 19 истиче да је у октобру 1376. године Андроник IV пристао да галипољску тврђаву врати Мурату I. Занимљиво је напоменути да се Nicol, *Byzantium and Venice*, 312 изнова вратио старом датовању које је прилично давно заговарао Р. Ленерц, истичући, додуше без било каквог објашњења, да је Андроник IV 3. септембра 1376. године изручио османском емиру спорну тврђаву. Према нашем мишљењу,

новом врховном влашћу, али овога пута трајно. Ваљани успех Зеленог грофа био је на овај начин поништен, па је уклоњена још једна крупна препрека да се малоазијски и европски поседи Османског царства стопе у природну целину. Био је то и нови велики успех сјајног дипломате Мурата I и истовремено наставак погубне праксе ромејских царева да „распродају" византијске земље и градове. Да несрећа по Византинце буде још већа, Андроник IV је морао, на име неке врсте дуга, учинити још један голем уступак страним силама.

Спор око Тенедоса

Заточенику куле Анема и манастира Кавлеаса, већ је речено, Ђеновљани су помогли да побегне из Цариграда у Галату и на тај начин отпочне муњевит успон ка престолу својих предака. Била је то, наравно, огромна услуга која је заслуживала да се узврати одговарајућом противвредношћу. На помолу је опет била једна голема концесија која је на неславан начин обележила почетак трогодишње владавине Андроника IV Палеолога (1376–1379). Већ 23. августа 1376. године, само неколико дана пошто је ушао у Цариград, он је Ђенови доделио острво Тенедос.[1488] Јер, ако је нешто у политици новог византијског цара имало обележје доследности, био је то антимлетачки став и ослањање на лигуријску републику. Заузимање Тенедоса неизмерно би, при томе, оснажило ионако чврст положај Ђенове у Егејском, Мраморном и Црном мору. Међутим, ствари су убрзо узеле сасвим непредвиђен ток, а расплет који је уследио наново је Византији проузроковао много недаћа.

Житељи Тенедоса и њихов ромејски управник, остајући одани Јовану V, одбили су да острво предају Ђеновљанима, чија је флота одмах похитала да узме поклон Андроника IV Палеолога. Сасвим другачије су се, међутим, понашали када се октобра 1376. године појавило венецијанско бродовље које је предводио Марко Ђустинијани: дочекали су их добродошлицом, као своје спасиоце, и предали им оно што је било обећано њиховим љутим супарницима из Ђенове. Донато Трон је био

Галипољ је највероватније до краја 1376. године поново доспео под турску власт, али, евентуално, можда би се могла дозволити и могућност да је до тога дошло и почетком 1377. године. Такође в. Bulgarische Chronik, 529.

[1488] L. Belgrano, *Prima serie di documenti riguardanti la colonia di Pera*, Atti della Società Ligure di Storia Patria 13 (1894) № 24 131; Caroldo, 167–168; Stella, *Annales Genuensis*, 169; Cydonès, *Correspondance*, II, № 167, 38 (писмо упућено Јовану Ласкарису Калоферу у зиму 1376/7). Cf. Dölger, *Regesten*, V, № 3155; Dennis, *Manuel II*, 38; Barker, *Manuel II*, 29; Nicol, *Byzantium and Venice*, 312.

наименован за првог млетачког управника Тенедоса, а читаво збивање значило је својеврсну подршку Јовану V Палеологу.[1489] Неочекивани расплет догађаја око острва, које су желеле обе италијанске републике, ненадано је довео у деликатан положај и самог Андроника IV, који је, да би некако задовољио своје савезнике из Ђенове, одговорио репресалијама над Млечанима у Цариграду: конфисковао је имовину многих међу њима, док је баила и његове службенике једноставно стрпао у тамницу.

Почеле су и међусобне чарке бродова у водама источног Средоземља што је јасно наговештавало нови рат. Ђеновљанско изасланство, које је у пролеће 1377. године дошло у Венецију да се жали на њене насилне поступке, није постигло ништа, јер су дужд и сенат сматрали Андроника IV за узурпатора, те следствено томе нису признавали акт којим је Тенедос уступио лигуријској републици. Надлежни у републици Светог Марка, с друге стране, нису могли тек тако прећи преко насиља коме су били изложени њихови грађани у византијској престоници. Зато је угледник Пјетро Моћениго скројио план, помало необичан и свакако преамбициозан, сходно коме је требало да десет млетачких галија отплови до Цариграда и отворено запрети Андронику IV Палеологу. Уколико би василевс одбио да ослободи баила и надокнади штету која је недавно причињена житељима Венеције на Босфору, било је предвиђено да се уз помоћ ромејског становништва свргне са престола и на његово место доведе Јован V или Манојло Палеолог, па чак, у извесном случају, и Матија Кантакузин, готово заборављени василевс који је мирно живео код свог брата Манојла, у далекој Мореји.[1490]

Наведени део замишљеног плана, као и остале намере које је он садржавао, дозвољавају да га сврстамо у тешко оствариве. У случају, пак, да тај део плана из неких разлога не успе, требало се обратити Мурату I и затражити његову помоћ како би се у Цариграду повратио ред, те затим издејствовати да се потпише уговор којим би Млеци држали контролу над Тенедосом. Са таквом чињеницом морао би се сагласити и онај који буде седео на византијском престолу. Према резервном плану, који је био још амбициознији и зато такође нереалан, предвиђало се да се у византијску престоницу убаци четири стотине војника који би срушили Андроника IV Палеолога.

Међутим, све ово је сенат, коме разборитост никада није недостајала, мудро одбио. Он се одлучио на уобичајени поступак којим је уложио протест на понашање Ђенове и изашао са опоменом да ће се Венеција,

[1489] Caroldo, 169–171; Cydonès, *Correspondance*, II, № 167 37–39. Cf. Thiriet, *Ténédos*, 226–227; Dennis, *Manuel II*, 28–29, 38–40; Nicol, *Byzantium and Venice*, 312–313.

[1490] Caroldo, 171–178. Cf. Nicol, *Byzantium and Venice*, 313–314.

ако буде потребно, упустити и у отворени рат. На вест да лигуријска република опрема бродовље састављено од дванаест пловила и намерава да га упути ка Цариграду како би подржала Андроника IV Палеолога – све се то дешавало у мају 1377. године – Млеци су променили план и без оклевања послали своју флоту, предвођену Микелеом Стеном и Карлом Зеном, која је у воде надомак Цариграда доспела пре ђеновљанског бродовља, већ 16. јула 1377. године. Њена активност се свела на успешне нападе на поједине бродове и луке, као и на спаљивање села и житних поља која су се налазила у окружењу ромејске престонице. Већ 26. јула 1377. године убојита венецијанска ескадра, напустивши воде Босфора, отпловила је према Тенедосу, а затим, оставивши Карла Зена са две галије и три стотине људи на острву, продужила даље. На другој страни, ђеновљанска флотила је са закашњењем стигла до Цариграда и затим у име Андроника IV Палеолога посела Лемнос. Покушаји василевса и његових савезника из Ђенове да заузму Тенедос није уродио плодом. Упркос надмоћнијим снагама, они су у новембру 1377. године морали да одустану јер су се суочили са јуначном и вештом одбраном коју је организовао прекаљени морски вук Карло Зено.[1491] Сукоб између двеју италијанских поморских република заоштравао се све више и запретио отвореним ратом, сличном ономе који је између њих вођен средином XIV столећа.

И, заиста, немоћ дипломатије да преговорима разреши несугласице између Венеције и Ђенове, а поготово жестоки сукоб око Тенедоса у новембру 1377. довели су до новог великог рата од 1378. до 1381. године,[1492] у коме је Византија била углавном посматрач. Управо је тај рат показао сву недоличност положаја Царства у односу на стране силе и крајње понижавајућу позицију ромејских владара, који су постали само безначајне марионете у замршеним играма италијанских република и турског султана. Током осме деценије XIV века, тачније од 1373. до 1379. године, увек се један од византијских царева налазио у заточеништву, најпре Андроник IV а затим и Јован V, вребајући прилику да се уз помоћ са стране домогне слободе и поново попне на престо. У таквим је условима, мора се признати, дигнитет василевса досегао своју доњу границу. Све је навештавало крај Царства.

[1491] Caroldo, 178–180; Caresini, *Chronica*, 32–33; Stella, *Annales Genuensis*, 169–170; V. Lazzarini, *Due documenti sulla guerra di Chioggia*, Nuovo Archivio Veneto 12 (1896) 140–142 (писмо које је млетачком дужду 29. августа 1377. године упутио Донато Трон). Cf. Nicol, *Byzantium and Venice*, 314–315.

[1492] За основне податке о овоме сукобу двеју италијанских поморских република в. Heyd, *Commerce*, I, 517–527; Hodgson, *Venice*, 512–538; Kretschmayr, *Venedig*, II, 229–242; Thiriet, *La Romanie vénitienne*, 177–178; Balard, *La Romanie génoise*, 88–91.

У кули Анема

Пошто је ушао у престоницу и срушио оца са престола, Андроник IV Палеолог је у октобру 1376.[1493] у исту кулу Анема, где је и сам својевремено тамновао, стрпао Јована V и своју браћу, Манојла и Теодора. Може се претпоставити да је у таквом поступку било нечег осветничког и да је о часу када ће моћи да узврати за сва понижења и мучне дане заточеништва нови василевс сневао веома дуго. Занимљиво је напоменути да је у овим бурним догађајима монах Јоасаф стао на страну свога зета, а не властољубивог унука.[1494] Било је то још једно сведочанство о њиховим добрим односима који су им деценијама били својствени, изузев, наравно, година између 1351. и 1354.

Најновији раздор у дому Палеолога, природно, није могао да мимоиђе ни царицу Јелену која се нашла у веома осетљивом положају, између мужа и двојице синова на једној и најстаријег сина на другој страни. Није тачан податак, сачуван у једној Краткој хроници, према коме је и она била затворена са Јованом V Палеологом.[1495] Ипак, њој припадају заслуге за ослобађање заточеника три године касније, а управо је због тога морала да претрпи непријатности од Андроника IV. Уопште, врло тужну слику остављао је раскол у најужој владајућој породици Византије, слику која се, с друге стране, савршено уклапала у свуда присутну атмосферу безнађа које је лебдело над Цариградом.

Оскудни, али ипак релевантни изворни подаци који нам осветљавају трогодишње заточеништво Јована V Палеолога и његових синова довољни су да у целини и на прави начин сагледамо како су проводили дане и ноћи у кули Анема, тамници која је у Византији била на најлошијем гласу. Писана заоставштина Манојла Палеолога, који је са оцем и млађим братом Теодором делио све недаће затворeништва, садржи, између осталог, сећања на месеце тамновања од 1376. до 1379. године. Читајући те опсервације, изложене литерарним сензибилитетом и смислом за подробност, пред нашим се очима помаљају одаје налик на јазбину, у које сунчеви зраци уопште не допиру и у

[1493] Ducas, 73; Chalc. I, 56–57; Kleinchroniken, 67 № 17, 182 № 17; *Funeral Oration*, 101, 103. Cf. Schreiner, *Kommentar*, 316–317.

[1494] То су истраживачи закључили посредно, на основу читавог следа догађаја и тамновања старог екс-цара у некој врсти унуковог притвора. В. Максимовић, *Политичка улога*, 181–182; Nicol, *Kantakouzenos*, 91.

[1495] Kleinchroniken, 182 № 17. Такође в. Cydonès, *Correspondance*, II, № 222 106–107 (писмо које је Димитрије Кидон упутио царици, али знатно доцније, после јуна 1392. године). Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 137; Schreiner, *Kommentar*, 317.

којима такорећи није могуће регистровати смењивање дана и ноћи. У таквом амбијенту, у полутмини и скученом простору, Манојло Палеолог, наклоњен науци и литерата по вокацији, посветио се интелектуалном усавршавању са страшћу фанатика. Био је то аристократа, подсетимо се, који је само неколико година доцније подједнако задивио осионог турског султана Бајазита I, с једне, и префињену западну публику, с друге стране.

У духовним напорима којима се Манојло Палеолог ревносно предао, сматрајући да је то најбољи начин да се прекрате дуги часови неслободе, здушно му се придружио и млађи брат Теодор, који је, ваља упозорити, одбио великодушну понуду Андроника IV Палеолога да га ослободи затвора. Најмлађи од четворице синова Јована V једноставно није хтео да остави оца и брата, већ се приклонио одлуци да са њима дели сва испаштања која је собом носила освета новог византијског цара.[1496] У тај по много чему јединствени интелектуални кружок није се уклапао само Јован V Палеолог, за кога се зна да није много марио ни за високопарне богословске диспуте ни за емфатичне научне распре које су нагињале апстракцији. Из писама Димитрија Кидона, који је цара веома добро познавао, провејава разочарање што Јован V нема неког посебног интересовања за књижевно-научну делатност и што се на тај начин умногоме удаљио од идеала просвећеног монарха.[1497] На другој страни, византијски интелектуалац и блиски василевсов сарадник препун је хвале на рачун царице Јелене Кантакузине, која је једно време била његова ученица и чију је даровитост веома ценио.[1498] Како било, без неке посебне надарености за интелектуалне вежбе и без било чега што би са страсном оданошћу могао да упражњава у невеликом простору, Јован V Палеолог је био присиљен да затворске дане отаљава у досади и обамрлој потиштености.

Тројица угледних заточеника у кули Анема нису били поштеђени ни разних болести, о којима такође извештава Манојло Палеолог, што је сасвим разумљиво када се имају у виду услови живота у познатом византијском затвору.[1499] Није искључено, чини се, да је управо тада Јован V

[1496] *Funeral Oration*, 101–103. Cf. Dennis, *Manuel II*, 42; Barker, *Manuel II*, 28–29.

[1497] М. А. Поляковская, *Портреты византийских интеллектуалов. Три очерка*, Санкт-Петербург 1998², 51.

[1498] Исто.

[1499] О заточеништву Јована V Палеолога и његових синова у кули Анема највише се зна на основу посмртног говора који је, знатно касније додуше, саставио Манојло II Палеолог (*Funeral Oration*, 101–109) и једног богословског списа који је такође написао Манојло Палеолог и упутио Алексију Јагупу. Превод

Палеолог и зарадио костобољу од које је патио током последњих година живота. Једном речју, биле су то три дуге и мучне године у ионако тешком животу византијског цара.

Покушај бекства

Попут свих затвореника, василевс је са двојицом синова сневао о бекству из тамнице, упркос добро знаној чињеници да се из куле Анема није могло искрасти неопазице. Међутим, о једном веома озбиљном покушају да се Јован V Палеолог са синовима избави из заточеништва ништа се није сачувало у списима потоњег василевса Манојла II. Не упуштајући се дубље у објашњење његовог загонетног ћутања, које у крајњој линији и није битно, упућујемо на један изванредно занимљив извор у коме је врло подробно описан покушај да се затвореници ослободе злогласне тамнице. Реч је о делу које бисмо на неки начин могли означити и као романсирану биографију, спис о животу чувеног млетачког адмирала Карла Зена, који изузетно живописно, каткад на самој ивици реалности, казује о многобројним пустоловинама, несвакидашњим и бурним, овога авантуристе.[1500]

И прича коју доноси Јакопо Зено, близак сродник знаменитог поморца и писац његовог животописа, изразито нагиње извесној уобразиљи, те је збиља налик епизоди из некаквог витешког романа. Мора се истаћи, у сваком случају, да овај састав садржи обиље важних историјских чињеница чија је поузданост ван било какве сумње. Карло Зено, Млечанин и противник Ђенове, те стога и новог василевса Андроника IV Палеолога, био је вољан да помогне Јовану V и организује његово бекство из затвора. О томе на који су начин њих двојица били у дослуху сачувана је врло пикантна приповест која посредно велича једну од не тако бројних врлина ромејског владара тек уклоњеног с престола – об-

најзанимљивијих одломака овог, колико нам је познато, још неиздатог текста (В. *The Letters of Manuel II Palaeologus*, ed. G. Dennis, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 8, Washington 1977, XXIII № 13) доноси Barker, *Manuel II*, 410–414. О Алексију Јагупу, апографевсу са Лемноса, в. PLP 4 (1980) № 7819.

[1500] Карло Зено је, између осталог, наравно, био и млетачки баило Негропонта. В. J. Bury, *The Lombards and Venetians in Euboia (1205–1303)*, Journal of Hellenic Studies 7 (1896) 351–352 (на тако угледној функцији знаменити млетачки поморац налазио се у два маха, најпре 1378/9. а потом и 1395–1397. године). По свој прилици рођен је 1334. а умро је 1418. године. Његов животопис објављен је у више наврата, а ми смо били у прилици да консултујемо онај који је публикован у Венецији 1858. В. *Vita di Carlo Zeno*, 21 sq.

дареност да се стекну симпатије лепшег пола. Ако је веровати Јакопу Зену, Јован V Палеолог, познат као овејани женскарош, једноставно је завео тамничареву жену, која је потом кријумчарила писма између василевса и млетачког пустолова. Карло Зено се сагласио да ослободи цара и двојицу његових синова тако што би бродом дошао у близину куле и на њу се попео.[1501]

Управо се ту појављују и пукотине у потпуној веродостојности епизоде, будући да је кула Анема била поприлично удаљена од вода Златног рога и да на познатом затвору, према сведочанствима самог Манојла Палеолога, није било прозора.[1502] Међутим, ове подробности ипак не могу поништити основни костур догађаја који се по свој прилици одиграо. Треба, наиме, допустити могућност да се све то збило у понешто другачијим околностима. Једне мркле ноћи, наводно, Јован V Палеолог и Карло Зено су се, поред свега, састали, али је на предлог венецијанског авантуристе да василевс, користећи се окриљем непрозирног мрака, побегне, овај узвратио, у сузама, да не може да остави двојицу својих синова. Свесрдно захваљујући своме спасиоцу, он је похвалио његову смелост, али му је предочио какве би све негативне последице могло да има његово бекство на Манојла и Теодора, који би остали у чамотињи куле Анема. Притом је, свакако, на уму имао и необуздану природу свога најстаријег сина Андроника IV. Бекство, од кога се овом приликом одустало, уз договор да се оно касније оствари, на крају је било потпуно осујећено.

Несрећна жена која није одолела заводљивости Јована V Палеолога и која је криомице преносила тајна писма била је, напокон, ухваћена – од стране самог Андроника IV Палеолога или, вероватније, заслугом његове супруге Марије-Кераце која је у мужевљевом одсуству, док се он бавио на двору Мурата I, вршила дужност регента у Цариграду[1503] – и под тортуром признала све подробности припреманог комплота. Неуспех овог покушаја, вероватно у јесен 1376.

[1501] *Vita di Carlo Zeno*, 37–38. Cf. Barker, *Manuel II*, 458–459. Ову епизоду регистровао је још L. Sauli, *Della colonia dei Genovesi in Galata*, II, Torino 1831, 58–65.

[1502] О положају где се налазила кула Анема више је било речи у н. 1481. У већ поменутом теолошком есеју који је Манојло Палеолог упутио Алексију Јагупу (в. н. 1499), он истиче како се у одаји где је боравио са оцем и братом није разликовао дан од ноћи. Cf. Barker, *Manuel II*, 411–412. Такође в. C. Bevegni, *La lettera ad Alessio Iagoup di Manuele II Paleologo: una rilettura del Par. gr. 3041*, Parola del Passato 233 (1987) 103–109.

[1503] О овоме догађају в. *Vita di Carlo Zeno*, 39–41. Cf. Nicol, *Byzantium and Venice*, 319–320. Овај податак да се царица Марија-Кераца у мужевљевом одсуству налазила на положају регента региструје и Божилов, *Асеневци*, 220.

године,[1504] за дуже време је одложио било какву помисао на бекство тројице сужњева из суморне грађевине. Разборито је претпоставити да је ионако неповерљиви и напрасити Андроник IV после инцидента до крајности појачао контролу над својим оцем и млађом браћом. Требало је да прође још скоро три године, па да Јован V са синовима побегне у слободу.

Још један престолонаследник

Успон Андроника IV Палеолога на цариградски престо, у лето 1376. године поново је учинио актуелним питање наслеђивања које је деценијама у Византији било неспорно, јер се поштовање примогенитуре углавном доследно спроводило. Сукоб Јована V Палеолога и Јована VI Кантакузина који је средином столећа потресао Царство био је, захваљујући обиљу особености које су га пратиле, случај за себе, али случај који није баш у свему обезвредио придржавање поменутог легитимитета. Тај принцип је нарушен тек због крајње рушилачки настројеног понашања Андроника IV Палеолога 1373. године. Тада је, наиме, после неуспелог покушаја узурпације, Јован V лишио наследничких права сина-првенца и за носиоца византијске царске круне одредио свога другог сина Манојла. Могло се, наравно, претпоставити да се „ражаловани" престолонаследник, с обзиром на његову частољубивост и повређену сујету, неће лако помирити са изненадним губитком положаја и неће мировати док не поврати оно што му је припадало. Стога је било сасвим природно очекивати да ће Андроник IV Палеолог после бекства из Цариграда и освајања ромејског престола настојати да поништи очеву одлуку којом му је ускраћено право наслеђа.

И, збиља, 18. октобра 1377. године он се крунисао за цара,[1505] а потом, у жељи да трон обезбеди својим потомцима, сину Јовану, дечаку у узрасту од око шест година, доделио титулу василевса и положај савла-

[1504] У животопису Карла Зена нема потребних хронолошких индиција које би нам помогле да прецизно датујемо читаву епизоду са покушајем да се из тамнице избаве тројица чланова царске породице Палеолога. Barker, *Manuel II*, 458–461 образлаже да је до неуспелог подухвата који је имао за циљ бекство Јована V и двојице његових синова дошло за време боравка Андроника IV Палеолога на османлијском двору, до кога је по свој прилици дошло у октобру 1376. године, када је Турцима формално и враћен Галипољ.

[1505] Kleinchroniken, 67 № 17. Cf. Dölger, *Johanes VII*, 24–25; Barker, *Manuel II*, 29; Schreiner, *Kommentar*, 319; Ферјанчић, *Савладарство*, 346.

дара.[1506] Овим, истини за вољу, очекиваним кораком, унесена је нова пометња у редослед наслеђивања престола. На овај начин су умногоме уздрмани темељи установе савладарства у Византији,[1507] нарушена правила која су се за династије Палеолога – већ више од једног столећа – ревносно уважавала.[1508] При томе, свесно остављамо по страни настојања Андроника Старијег да својевремено лиши круне свог унука Андроника Млађег, у једном сукобу пуном ускомешаних личних и породичних страсти, и да за наследника одреди Константина Палеолога или бастарда Михаила Катара.

Ако се поредак ствари гледа веома строго, с уважавањем свих разлога формалне природе, можда би се могло говорити да је право наслеђа Јована V Палеолога било у рукама његовог сина Андроника. Међутим, непокорни младићев дух, његово нестрпљење и неуздржаност, неспособност да сачека своју прилику, навели су га на исхитрене и недовољно припремљене подухвате, као што је била недозрела и плаховита узурпација коју је предузео са турским принцом Сауџи Челебијом 1373. године. Себи је тиме прибавио неповољну репутацију побуњеника и навукао оправдан очев гнев. Није онда ни чудо што је уследила оштра мера којом је био лишен престола у корист млађег брата Манојла Палеолога. Међутим, Андроник IV Палеолог је највероватније сматрао да је крунисањем, у октобру 1377. године и додељивањем титуле василевса и положаја савладара сину Јовану коначно повратио она права која му припадају. Догађаји који су уследили, међутим, још су више замрсили питање наслеђа византијског престола.

[1506] По овом питању постоје неслагања код такозваних позновизантијских историчара. Chalc. I, 57 истиче да је Андроник IV поставио за василевса Грка свога сина Јована. Међутим, Pseudo-Phrantzes, 196 упозорава да је он то хтео да уради, али се ипак предомислио, уважавајући чињеницу да је његов отац Јован V још увек био жив. У науци је било доста спора око тога коме би од двојице наведених аутора требало поклонити поверење у овоме случају. Још је J. Papadopulos, *Ioannes Z ho Palaiologos kai to hronikon tou Frantze*, BZ 32 (1932) 257–259 исправно наслутио, а Ферјанчић, *Савладарсӣво*, 347 на прави начин, и уз навођење целокупне важне литературе, схватио особен значај једног синодског акта из маја 1381. године (MM II, № 344, 25–27; Darrouzès, *Regestes*, VI, No. 2717), којим је васељенски патријарх Нил ратификовао договор Јована V и Андроника IV, а у коме се и мали Јован VII Палеолог помиње као василевс, што би, наравно, значило да је податак Лаоника Халкокондила тачан, односно да је Андроник IV за своје краткотрајне владавине ипак поставио сина за василевса.

[1507] Ферјанчић, *Савладарсӣво*, 347.

[1508] Уп. н. 1416 и н. 1417 претходног одељка.

Даљи губици

Краткотрајна владавина Андроника IV Палеолога била је обележена новим недаћама и губицима, тако да готово ни на једном пољу није дошло до бољитка. Већ је наведено да су готово одмах – на име дуга (или захвалности, свеједно) за уздизање на престо – били изгубљени Тенедос, око кога је тек требало да жестоко ратују Венеција и Ђенова, и Галипољ, који је био награда Мурату I што је добру вољу усмерио на најстаријег сина Јована V Палеолога. Међутим, то није било све: највећи град Тракије, Једрене, које је најпре доспело под власт неких турских господара (1368/9), напослетку је, свакако до 1376/7. године, негде почетком владавине Андроника IV Палеолога (или можда нешто раније), доспело у руке османског султана.[1509] Непотребно је истицати шта је за Византију могао значити губитак најважнијег града у јединој преосталој провинцији која се још некако држала пред Турцима. Македонија се налазила у још тежем положају, а далека Мореја као да и није била део Царства него посебна грчка државица.

Ако је још било ко могао и да има некаквих илузија око размера и далекосежности турске офанзиве у Европи, онда су се оне у потпуности морале да распрше. Стање је било одиста такво да је хришћанским државицама које су још преостале на југоистоку Балканског полуострва већ одавно било јасно какав ће бити коначни крај уколико се не деси некакво чудо, а на помолу није било ничега што би бар мало могло да подгреје изгубљену наду. Ако не пре, оно управо у овим годинама, ни упућенима на Западу више није могла да промакне чињеница да је, у ствари, пропуштен прави тренутак да се сузбије најезда из Мале Азије. Застрашујућа истина да ће хришћански Исток релативно брзо подлећи пред Турцима све је више постајала очигледна.

Привучени могућношћу пљачкања нових и нових области на Балканском полуострву и надахнути идејом светог рата против неверника, по којој је то богоугодно дело, османлијски ратници су радо и спремно хитали у освајања. Особену снагу велике исламске силе тада је представљала изразито јака централна власт, а то је управо оно по чему су се Турци разликовали од преосталих, расцепканих и усахлих хришћанских држава. Познато је да је сагласно једној одлуци Мурата I – многе крупне иновације биле су дело овог изванредног султана – почев од 1368. године на снази био такозвани спахијски систем, у којем је стицање

[1509] О томе је већ било речи у н. 1282 првог одељка овога поглавља.

поседа било у вези са обављањем војне службе.[1510] Историја је показала да је оваква организација, наравно уз извесна обележја својствена времену и поднебљу њеног настанка, увек у почетној фази давала успешне резултате. Поменуте спахије су се, било је веома важно, налазиле под стегом централне власти и теоретски биле потчињене непосредно самом султану. Управо отуда је проистицала и главна разлика у односу на жалосне остатке хришћанских држава издељених на многобројне недовољно повезане апанаже.

Не мање важно било је и образовање јаничарског корпуса, прве стајаће војске у Европи. Упркос одређеним несугласицама око тога када је тачно настао овај вид елитних јединица, формација које су у много случајева у одсудним тренуцима решавале исход битака, може се са приличном сигурношћу утврдити да су 1380. године пракса скупљања хришћанске деце и њихова обука у посебним војним училиштима већ биле у току.[1511] Све су то, поред осталог наравно, били кораци који су припремали услове да Османско царство у XVI веку узлети до највеће силе ондашњег света.[1512]

[1510] В. Мутафчиева, *Аграрните отношения в Османската империя през XV–XVI в.*, София 1962, 31; Werner, *Osmanen*, 109 sq.

[1511] О јаничарима посебно в. H. Luke, *The Making of Modern Turkey. From Byzantium to Angora*, London 19552, 26–30; J. Palmer, *The Origin of the Janissaries*, Bulletin of the John Ryland Library 35 (Manchester 1953), 448–481; S. Vryonis, *Isidore Glavas and the Turkish Devshirme*, Speculum 31–3 (1956) 433–443 (= VR, *Byzantium: its internal history and relations with the Muslim world*, London 1971) где се установа јаничара као и девширма, то јест данак у крви, везује већ за време емира Орхана и име турског угледника Чандарли Халила, а такво мишљење није усамљено у науци); Werner, *Osmanen*, 111 sq. где су дата различита становишта о овоме занимљивом одељењу османлијске војске; Gy. Káldy-Nagy, *The First Centuries of the Ottoman Military Organization*, Acta Orientalia 31–2 (Budapest 1977) 147–183; И. Петросян, *К истории создания янычарского корпуса*, Тюткологический сборник 1978, Москва 1984, 191–200; K. Kyrris, *Tourkia kai Balkania. Istoriko dokimio*, Athina 1986, 22–25. Такође в. E. Zachariadou, *Les 'janissaires' de l'empereur byzantin*, Studia turcologica memoriae Alexii Bombaci dicata (Istituto Universitario Orientale. Seminario di Studi Asiatici, Series Minor 19), Napoli 1982, 591–597; Ц. Георгиева, *Еничарите в българските земи*, София 1988.

[1512] Однос између византијског и османског света, наравно, био је сложен и веома вишезначан. На овоме месту указујемо на једно врло занимљиво истраживање. B. S. Vryonis, *The Byzantine legacy and Ottoman forms*, DOP 23–24 (1969–1970) 251–308 (= *Studies on Byzantium, Seljuks, and Ottomans. Reprinted Studies*, Byzantina kai Metabyzantina 2, Malibu 1981). Такође в. *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, ed. A. Bryer – H. Lowry (Papers given at a Symposium at Dumbarton Oaks in May 1982), Birmingham – Washington 1986, 1 sq.

Нови патријарх

Промена на византијском престолу није могла да остане ни без одјека на збивања унутар цркве, а најпре се одразила на најкрупнију персоналну смену у васељенској патријаршији: уклоњен је Филотеј Кокин, а на његово место Андроник IV Палеолог је поставио Макарија (1377–1379, 1390–1391), некадашњег митрополита Савастеја.[1513] Није познато када је тачно свргнут дотадашњи црквени поглавар – у једној Краткој хроници наведена је само 6885 (1376/7) година[1514] – али се узима да је нови патријарх Макарије изабран негде у јуну 1377. године.[1515]

Није без значаја истаћи следећу чињеницу: од седморице патријараха који су седели на столици цариградске патријаршије у другој половини XIV столећа изгледа да једино Макарије није припадао крилу исихастичког покрета. Стога би се могла дозволити претпоставка, упркос помањкању потврда у изворној грађи, да је Андроник IV Палеолог у најмању руку био равнодушан у питањима исихазма и свих острашћених распри око учења Григорија Паламе, диспута који су у овим годинама већ увелико били утихли. Можда је, уколико бисмо у претпостављању смели да одемо и корак даље, амбициозни младић стајао на позицијама антипаламизма. Једно се, међутим, може са приличном поузданошћу тврдити: Андроник IV, за разлику од свога оца Јована V, који такође није много марио за исихазам, није био ни под каквим утицајем деде Јована Кантакузина. Другим речима, за владе Јована V Палеолога ређали су се патријарси исихастичког настројења, бирани под посредним или непосредним утицајем монаха Јоасафа – поучан пример за то је поновни долазак на престо његовог изразитог присталице Филотеја Кокина (1364) – док је Андроник IV и на том пољу заузео супротан и непопустљив став. Пркосан, као и увек, једноставно није дозвољавао било какво мешање, а у томе је ишао чак дотле да је и деду, некадашњег цара и сада остарелог подвижника, држао подаље од главних вртлога збивања, не пружајући му прилику да утиче на догађаје, па чак, како видимо, ни на

[1513] Cf. Darrouzès, *Regestes*, V, № 2682 (синодски акт није сачуван, али се овај догађај помиње у одлуци којом је Макарије враћен на патријаршијску столицу у лето 1390. године. В. MM II, № 417, 145). Cf. Tinnefeld, *Kirchenpolitik*, 375. За основне податке о Макарију в. PLP 7 (1985) № 16310. Уопште, о начину на који се бирао патријарх у позновизантијској епоси в. F. Tinnefeld, *Faktoren des Aufstieges zur Patriarchenwürde im späten Byzanz*, JÖB 36 (1986) 89–115.

[1514] Kleinchroniken, 96 № 33. Cf. Schreiner, *Kommentar*, 314–315.

[1515] За недоумице које постоје око датовања избора новог васељенског патријарха в. Darrouzès, *Regestes*, V, 4.

црквене послове, у којима се и после абдикације видно истицао.[1516] Узгред буди речено, један други великодостојник, Димитрије Кидон, први министар Јована VI Кантакузина и затим Јована V Палеолога, није изашао у сусрет жељи Андроника IV да ступи у његову службу него је изричито одбио такву понуду.[1517] Важно је, дакле, поменути да је млади василевс не само избором него и духовним профилом новог првосвештеника најавио другачији курс у црквеној политици Царства.

Кипријанове невоље

Смрт старог митрополита Русије Алексија, 12. фебруара 1378. године,[1518] морала је довести до извесне пометње у тамошњим црквеним приликама, будући да је однедавно био устоличен Кипријан, који је носио сличну титулу, али столовао у Литви.[1519] Ова друга митрополија, подсетимо се, настала је на тражење великог кнеза Олгерда, а далековида замисао Филотеја Кокина је била да се после смрти Алексија у личности Кипријана поново духовно уједине све руске земље. Читаво питање, међутим, било је исувише осетљиво да би се могло лако и безболно разрешити. Наиме, пре него што се упокојио, сам Алексије је, уз благослов великог московског кнеза Димитрија Донског (1359–1389), за свог наследника одредио Михаила, архимандрита дворског манастира Светог Спаса.

Мада свестан да га у Москви не желе, неуморни Кипријан је у јуну 1378. године стигао у престоницу. Показало се да је овај напор био уза-

---

[1516] Максимовић, *Политичка улога*, 182; Nicol, *Kantakouzenos*, 91.

[1517] То сазнајемо из једног писма које је Димитрије Кидон упутио Андронику IV Палеологу, а које се датује у 1377/8. годину. B. Cydonès, *Correspondance*, II, № 154 23–25. Cf. Kianka, *Demetrius Cydones*, 203. За установу „првог министра" у Византији упућујемо на најважнију литературу. B. H.-G. Beck, *Der byzantinische »Ministerpräsident«*, BZ 48 (1955) 309–338 (= VR, *Ideen und Realitaeten in Byzanz*, London, 1972); J. Verpeaux, *Contribution à l'étude de l'administration byzantine: ho mesazon*, BSl 16 (1955) 270–296; R. Loenertz, *Le chancelier impérial à Byzance au XIVe et au XIIIe siècle*, OCP 26 (1960) 275–300 (= *Byzantina et Franco-Graeca*, I, 441–465): Raybaud, *Gouvernement*, 202–206; N. Oikonomidès, *La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle*, REB 43 (1985) 169 sq.

[1518] Голубинский, *История*, 224; Meyendorff, *Byzantium and Russia*, 205.

[1519] Кипријан је носио титулу митрополита „Кијева и Литве", али не и „Кијева, Русије и Литве". Tinnefeld, *Kirchenpolitik*, 375 с правом инсистира на овој врло значајној разлици, око које су се доцније водиле огорчене распре. Такође в. Н. Дончева-Панайотова, *Митрополит Киприан. Старобългарски и староруски книжовник*, София 1981.

лудан – није помогло ни посредовање славног Сергија Радоњешког – због чега се Кипријан запутио у Цариград. Међутим, и прилике у византијској престоници су се у међувремену измениле, па је Филотеја Кокина, његовог пријатеља и заштитника, заменио Макарије. Нови патријарх је био против Кипријана и подржао је московског кандидата Михаила.[1520] Да питање око митрополита руских земаља буде још замршеније, допринела је опозиција међу самим епископима који нису стали иза предлога Москве. Како би се настали спор најзад разрешио, Димитрије Донски је одлучио да Михаила пошаље у Цариград. То путовање је остварено тек после 20. јула 1379. године,[1521] дакле у време када је на византијском престолу већ дошло до смене. Јовану V Палеологу је пошло за руком да се ослободи заточеништва. Међутим, Михаило се на путу за Цариград изненада разболео и умро, тако да су његове земне остатке похранили у једној цркви у Галати.[1522] Уследио је нови обрт у спору око избора митрополита руских земаља.

Андроник IV и Запад

За краткотрајне владавине Андроника IV Палеолога није дошло до било каквих озбиљнијих преговора са Светом столицом око круцијалног питања у односима између хришћанских Истока и Запада, а то је, наравно било питање црквене уније. Очигледно је да су последице краха који су претрпела дуготрајна и упорна настојања Јована V Палеолога да се духовно јединство оствари и стигне војна помоћ у виду новог крсташког рата против Турака биле веома неповољне и далекосежне. Мук и осећање неверице после василевсовог повратка из Рима (1371), који су га, чини се, сломили и учврстили у уверењу да се током свих претходних година бавио сизифовским послом, вратили су читаву ствар на почетак и више нико са византијске стране није изражавао жељу да изнова покреће амбициозније преговоре.

У одсуству одговарајућих изворних података, које је и само по себи одређено сведочанство, тешко је озбиљније говорити о стајалиштима Андроника IV Палеолога по питањима уније. Ипак, празнина о којој је

[1520] Голубинский, *История*, 239; Ammann, *Kirchengeschichte*, 101; Tachiaos, *Epidraseis*, 102 sq. Читаву студију о Михаилу написао је Прохоров, *Повесть*, 3–328.

[1521] Голубинский, *История*, 242; Прохоров, *Повесть*, 65 сл.; Meyendorff, *Byzantium and Russia*, 217 sq.

[1522] Голубинский, *История*, 242–243; Прохоров, *Повесть*, 82–88; Оболенски, *Шест портрета*, 189.

реч, бар је наш утисак такав, дозвољава да претпоставимо да је постизање црквеног јединства са Западом за младог византијског цара било од другостепеног значаја. И прилике у папству, мора се признати, постале су такве да су дискредитовале правоваљаност евентуалних преговора. Тек што је пребродила једну дубоку кризу познату под колоквијалним изразом „Авињонско ропство папа", Света столица је недраговољно упловила у нове заплете.

Све је почело смрћу Григорија XI, 27. марта 1378. године у Риму. Сходно традицији папске курије, толико пута понављаној, састали су се кардинали да изаберу новог првосвештеника. Непријатној околности да су били подељени придодат је и нечувен притисак споља: зграду у којој су заседали опколила је разуларена римска светина, решена да се са кардиналима непосредно обрачуна уколико не буду изабрали папу из редова италијанског клира. Притешњени бесом јавног мњења и претњом да ће сваког часа запалити здање у коме се већало, док је над Римом наводно владало нечувено невреме, они су 8. априла 1378. године изабрали Урбана VI (1378–1389), бившег надбискупа Барија и некадашњег нотара Григорија XI.[1523] Међутим, свештенство у Француској, незадовољно оваквим развојем догађаја, није признало избор у Риму већ је одредило противпапу Климента VII (1378–1394), чиме је отпочела нова криза римокатоличке цркве, позната као „велика шизма", која је потрајала неколико деценија.[1524] Она, наравно, није могла допринети бржем зближавању Истока и Запада. Уосталом, ни владавина Андроника IV није била дуга.

Реформа новца

У општем сивилу друге половине XIV столећа, када су моћ и ауторитет василевса доживљавали праву агонију, краткотрајна епизода столовања Андроника IV Палеолога на цариградском трону само се тужно уклапала у свеопшту суморну слику ромејске свакодневице. Очигледно је да он, као ни његов отац, није био владар особитих вредности – прилично је тешко и незахвално проценити ко је од њих био мање успешан

[1523] P. M. Baumgarten, *Von der apostolischen Kanzelei*, Köln 1908, 109; Gill, *Byzantium and Papacy*, 227. Такође в. G. Mollat, *Gregory XI et sa légende*, Revue d'histoire ecclésiastique 49 (1954) 873–877.

[1524] Најпотпунија студија о односима Византије и Рима у временима велике шизме на Западу још увек је: O. Halecki, *Rome et Byzance au temps du Grand Schisme d'Occident*, Collectanea Theologica 18 (Lwów 1937) 477–532 (= VR, *Un Empereur de Byzance à Rome*, London 1972).

– па је било готово свеједно ко седи на престолу, а ко пребива у заточеништву. Не може се, додуше, тврдити да Андроник IV Палеолог за трогодишњег царевања није ништа предузимао. Истини за вољу, углавном је напуштена теза да је он извршио извесне реформе у новчаној политици и коначно заменио златни новац сребрним.[1525] Данас се, са пуно разлога, овај монетарни подухват приписује Јовану V Палеологу и датује у време од 1366/7. до 1381/2. године.[1526] Међутим, у суштинским питањима која су се тицала опстанка и будућности Царства, Андроник IV није ни могао да учини ништа што би било од већег значаја. Разапет између стране подршке, која је зависила од непредвидивих ћуди појединих великих сила, и онеспокојавајуће истине да је утамничио оца и два брата, који су, ако побегну из злогласне куле Анема, лако могли да преокрену ситуацију у своју корист, млади василевс је непрестано био на ветрометини, притискиван несигурношћу. Требало је да неко, то је наравно био Мурат I, из било каквих разлога пожели промену на византијском престолу – турског султана, разумљиво, ништа није обавезивало на доследност у подржавању било ког византијског претендента – да до те промене збиља и дође. При таквом за Византију крајње понижавајућем поретку ствари бледе скоро све остале везе Царства са другим државама.

[1525] Овакво мишљење изнео је T. Bertelè, *L'iperpero bizantino del 1261–1453*, Rivista italiana di numismatica e scienze affini 59 (1957) 70–89 и оно се може срести у неким његовим каснијим радовима, а прихватили су га и поједини истраживачи. V. T. Bertelè, *Moneta veneziana e moneta bizantina (secoli XII–XV)*, Venezia e il Levante fino al secolo XV, I-1 (Civiltà Veneziana, Studi 27), Firenze 1973, 134–135; T. Bertelè – C. Morrisson, *Numismatique byzantine suivie de deux études inédites sur la monnaies des Paléologues*, Wetteren 1978, 46; Metcalf, *Coinage*, 334. Иначе, ваља подсетити да је и Андроник IV Палеолог, као самосталан владар, ковао властити новац. B. Wroth, *Imperial Byzantine Coins*, 634; Т. Герасимов, *Медна монета на Андроник IV Палеолог (1376–1379)*, Известия на Археологическия институт 20 (1955) 584–585; Whitting, *Byzantine Coins*, 403–404; Sear, *Byzantine Coins*, 403–404; Bendal – Donald, *Coinage*, 152–153; Grierson, *Coins*, 288 sq.

[1526] Већ је Barker, *Manuel II*, 31 n. 82 испољио извесне резерве према смелим закључцима које је изнео Т. Бертеле. Да је Јован V заменио златни новац сребрним верују: A. Veglery – A. Millas, *Gold and Silver Coins of the Time of John V (1341–1391)*, Numismatic Circular 79 (1971) 2–5; Bendal – Donald, *Coinage*, 13–14, 130–131; C. Morrisson, *La Numismatique des Paléologues. A propos de deux ouvrages récents*, REB 39 (1981) 323; Grierson, *Coins*, 314–316; Hendy, *Studies*, 542–543; G. Touratsoglou, *„Thesauros" ysteron Palaiologeion nomismaton sto Nomismatiko Mouseio Athenon*, Byzantina 13-2 (1985) 1103 sq. Такође в. G. Bratianou, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris 1933 235; Т. Герасимов, *Две сребърни монети на Йоан V Палеолог*, Известия на Археологическия институт 28 (1965) 259–261; T. Bertelè, *Una curiosa moneta di Giovanni V Paleologo*, Studi Veneziani 12 (1970) 219–229.

Чинило се да толика моћ османских емира може ускоро довести и до тога да се они нађу пред могућношћу да освоје и сам Цариград. У овом случају, Мурат I је, из неких својих разлога, одлучио да помогне заточеном Јовану V Палеологу.

Крај заточеништва

Све се одиграло веома брзо: Јован V, Манојло и Теодор Палеолози су по свој прилици негде у јуну 1379. године, под тамним и неразјашњеним околностима, свакако уз одређену помоћ Млетака, побегли из Цариграда и пребацили се у Скутари, а потом обрели код Мурата I.[1527] У ондашњој констелацији снага које су имале уплива на збивања у Византији, њихово је усмерење било и једино могуће. Ако је уплитање Венеције у ромејске међусобице било посве разумљиво – млетачки сенат, наравно, није се могао помирити да у Цариграду столује василевс изразито наклоњен њеном огорченом непријатељу Ђенови – разлози за посредовање Османлија били су унеколико другачији, али ипак руковођени властитим интересима. Ако је веровати вестима Лаоника Халкокондила, султан је најпре желео да ослушне пулсирање цариградског јавног мњења како би донео одлуку о подршци.[1528] Разложно је претпоставити да је Мурат I желео да на трону види цара чији би положај био стабилнији – при чему је, нема сумње, био свестан да то ниуколико не би умањило његову зависност од султанове воље. У оновременим приликама тешко је то могао бити Андроник IV Палеолог.

Међутим, мишљење цариградског јавног мњења ипак је било од споредног значаја за емирову одлуку, а пресуди је на начин коме се није лако могло одолети допринео и сам Јован V Палеолог. Радило се, наравно, као и увек у сличним приликама, о примамљивим уступцима који су успевали да разоружају и тврду решеност Мурата I. Василевс је, изгледа, обећао султану повећање годишњег данка који је требало да износи тридесет хиљада номизми и увећање помоћних одреда. Била је, наводно, реч о дванаест хиљада коњаника и пешака, које је византијска страна сваке године

[1527] Ducas, 73; Chalc. I, 57; Caresini, *Chronica*, 36. Cf. Charanis, *Strife*, 299; Dölger, *Johannes VII*, 25; Barker, *Manuel II*, 32–33; Nicol, *Last Centuries*, 292.

[1528] Chalc. I, 57 истиче да је султан – учени Атињанин погрешно сматра да се радило о Бајазиту – послао своје људе у Цариград како би дознао мишљење житеља ромејске престонице. Cf. Charanis, *Strife*, 299; Barker, *Manuel II*, 34 n. 88; Максимовић, *Византија и Турци*, 42.

требало да ставља на располагање емиру.[1529] Чак је помињано и уступање Филаделфије, последњег ромејског поседа на малоазијском тлу.[1530] Погодба је, према томе, била склопљена, а то је значило да су дани Андроника IV Палеолога на цариградском престолу били одбројани.[1531] И, заиста, уз помоћ Турака и венецијанску потпору Јован V и Манојло Палеолози су у петак 1. јула 1379. године продрли у Цариград.[1532] За старог и новог василевса, за човека који је неколико дана раније навршио четрдесет седам година живота, били су то тренуци донекле налик онима из новембра 1354, када је срушио Јована Кантакузина и по први пут самостално засео на трон византијских царева.

[1529] Chalc. I, 58; Pseudo-Phrantzes, 196. Cf. Dennis, *Manuel II*, 41; Barker, *Manuel II*, 34; Ostrogorsky, *État*, 52 (= *СД*, III, 380). Ђурић, *Сумрак*, 16 и Максимовић, *Византија и Турци*, 43 подвлаче нереалност изнетих бројчаних обавеза, дванаест хиљада војника и тридесет хиљада златника, свакако непримерених моћима оновремене византијске државе.

[1530] Chalc. I, 58. Cf. Barker, *Manuel II*, 34. Такође в. Schreiner, *Philadelpheia*, 405.

[1531] Алузија на ове сукобе међу Палеолозима који су отворени 1376. године налази се и у једном ђеновљанском документу из 7. марта 1382, где се недвосмислено наглашава и пресудна улога турског султана, као и чињеница да је због свега тога комуна претрпела много штете (исцрпљујући рат око Тенедоса). Забележено је следеће: „Scientes et multimode notitiam habentes, quemadmodum inter dominum Imperatorem Kaloiane Paleologum et natos eiusdem sunt conventur odia, rancores et discordiae; et quod exinde tam pater quam filii redduntur subiecti Amorato turcho, et periculum imminet ne Civitas Constantinopolitana, subiugetur domino prelibati Amorati turchi; quod si accideret ad maximum cederet Communis Ianue detrimentum et dampnum;". B. J. Barker, *Miscellaneous Genoese Documents on the Levantine World of the Late Fourteenth and Early Fifteenth Centuries*, Byzantine Studies 6 (1979) (= Special Issue: Essays in Honor of Peter Charanis Offered by his Students on the Occasion of his Seventieth Birthday), 55.

[1532] Ducas, 73; Chalc. I, 57–58; Kleinchroniken, 67 № 19, 110 № 3, 182–183 № 20; Chinazzo, *Cronica*, 215 sq. Cf. Dölger, *Johannes VII*, 25; Charanis, *Strife*, 300; Острогорски, *Историја*, 504; Dennis, *Manuel II*, 41; Barker, *Manuel II*, 35; Nicol, *Last Centuries*, 292; Schreiner, *Kommentar*, 320–321.

V.
ПОНОВО НА ПРЕСТОЛУ

Растрзан унутрашњим недаћама, које су се огледале у међусобицама унутар дома Палеолога, и очигледном безнадежношћу свих покушаја да се негде на страни, превасходно на Западу, прибави толико потребна помоћ, уз поразну истину о све већој моћи османске државе, Јован V Палеолог је после поновног ступања на цариградски престо (лето 1379) проводио последње године своје изузетно дуге и мучне владавине у прилично апатичној атмосфери и условима којима је била својствена василевсова знатно смањена активност. Упркос оскудности и фрагментарности сачуваних извора за последње деценије XIV столећа, са пуно разлога се може рећи да је Јован V већ после судбоносне 1371. године започео са лаганим повлачењем из интензивних политичких збивања. То је повлачење, важно је напоменути, било добровољно и било је последица слома цареве западне политике која је петнаестак година чинила окосницу његове државничке делатности. Он је просто сагорео у настојањима да Запад подстакне на крсташки рат против Османлија, а крах тих планова, који се несрећно подударио са битком на Марици и свим трагичним последицама, само је докрајчио остатке василевсовог ентузијазма. Премда је тек ступао у године за које би се могло казати да су најзрелије за државничку делатност, Јован V је одавао утисак уморног и исцрпљеног владара, човека који се опасно приближио животном заласку.

Трогодишње заточеништво у полутмини одаја куле Анеме, које му је на непосредан и крајње суров начин осветлило сву озбиљност и ширину расула у властитој породици, само је могло да употпуни мученичку судбину Јована V, ону злу коб коју је у својим сновиђењима давно, тобоже пророчки, предвидео светогорски одшелник Максим Кавсокаливит. У међувремену, за владавине Андроника IV Палеолога, положај Византије се нимало није поправио, тачније, постао је још ближи безнадежном, а на видику није било ничега што би бар могло да наговести долазак бољих времена. Тежина спознаје таквог стања, само по себи је

разумљиво, ни у ком случају није могла да допринесе рађању неког новог полета код Јована V. Једноставно, његова политичка окренутост Османлијама се не само препоручивала него и подразумевала, при чему је околност да се на такав поредак ствари пристајало сасвим невољно била од споредног значаја. Даља неслагања са Андроником IV, а касније и Манојлом Палеологом, све су га више нагонила да се повлачи у себе. Цариград, оно што му је малтене једино преостало, напуштао је врло ретко и крајње нерадо. Стицао се утисак да се Јован V Палеолог, седећи на престолу једне лилипутанске државе, издељене на неколико породичних поседа међусобно неповезаних, полако повлачи из тегобних и досадних државничких послова, у којима се обављао искључиво оне неопходне. Његов силазак са историјске позорнице почео је много година пре него што се упокојио и одвијао се поступно али не мање неумитно.

а. ЗАВРШНА ДЕЦЕНИЈА (1379–1390)

Андроник IV Палеолог није био од оних који се лако предају и поклекну пред невољама, па није губио присебност духа ни почетком лета 1379. године, када је био на великим искушењима. Налету који су предводили његов отац и млађи брат, Јован V и Манојло, подржани Млечанима и Турцима, није могао одолети, али се потрудио, не презајући ни од чега, да обезбеди добру одступницу. Бежећи у Галату, код својих пријатеља Ђеновљана, Андроник IV Палеолог је као таоце повео мајку Јелену и њене две сестре, Марију и Теодору, па чак и монаха Јоасафа, који је већ био навршио осамдесет година живота.[1533] Тако је Јован Кактакузин са ћеркама био приморан да проведе готово две године у мучним условима сужањства, лишен довољно хране и под будним надзором неотесаних чувара.[1534]

Јер, управо толико су потрајале чарке између Јована V и Андроника IV, сукоби који су били тужно сведочанство немоћи Византије. У једном писму које је Димитрије Кидон упутио деспоту Теодору Палео-

[1533] Kleinchroniken, 182–183 № 20; *Funeral Oration*, 111. Cf. Dennis, *Manuel II*, 41; Nicol, *Kantakouzenos*, 91, 135, 137; Barker, *Manuel II*, 35. Иначе о Галати је, између осталих, наравно, расправљао E. Dalleggio d'Alessio, *Galata et la souveraineté de Byzance*, REB 19 (1961) (= Mélanges Raymond Janin) 315–327.

[1534] О овоме сазнајемо из једног писма које је Димитрије Кидон упутио царици Јелени у јуну 1392, дакле много година после догађаја о којима је реч. B. Cydonès, *Correspondance*, II, № 222 107. Cf. Barker, *Manuel II*, 39.

логу, дугогодишњи први министар Јована V Палеолога са горчином прича о томе како се продужава старо зло које је донело толико недаћа Царству, а проистиче из раздора између царева приморaних да служе османском султану, који су схватали да ће победити онај коме емир пружи подршку.[1535] Као присташи латинофилске струје у ромејској држави, истакнутом интелектуалцу је посебно сметала протурска политика цариградске владе, диктирана османлијском принудом и властитом византијском немоћи.[1536] Међутим, таква је била стварност Царства последње четвртине XIV столећа.

Породични споразум

Исходом сукоба двеју супротстављених страна, који је уз прекиде под замагљеним околностима потрајао од лета 1379. до маја 1381. године, најмање је могао да буде задовољан Манојло Палеолог. До тада, за разлику од старијег брата Андроника, без остатка одан и увек спреман да помогне оцу, он је потпуно незаслужено био ускраћен новосклопљеним породичним споразумом. Тачно је да је у позадини, вероватно са пресудним утицајем, стајао Мурат I, кога је византијски цар морао да слуша у складу са односом између османске и ромејске државе. Остаје, међутим, врло снажан утисак, произашао из релативно дуге историје међусобних односа унутар владарске куће Палеолога, да је Јован V био далеко више наклоњен, па и болећив према најстаријем сину. Умео је да му толерише такорећи неопростиве ствари – нелојално држање из 1366, сличан случај 1370/1, неуспешну узурпацију 1373. и, најзад, успешан преврат 1376. године после којег је чамио у затвору три године.

За све то време понашање Манојла Палеолога у односу на оца било је спој пожртвоване доброте и безрезервне оданости. За читаво питање тих породичних односа, упркос истини да располажемо само оскудним мада крупним и постојаним чињеницама могло би се напоменути да је то психолошки веома занимљиво. Међутим, сваки покушај да се пону-

[1535] Cydonès, *Correspondance*, II, № 442 406–408. Уп. *История Византии*, III, 165–166 (З. Удальцова) где је писмо цитирано по старом издању преписке Димитрија Кидона и погрешно адресовано на деспота Манојла Кантакузина и датовано у 1353. годину. В. Démétrius Cydonès, *Correspondance*, éd. G. Cammelli, Paris 1930, № 5. У новом издању епистола истакнутог интелектуалца писмо о коме се ради датовано је у 1391. годину и упућено Теодору Палеологу који је тамо наследио Кантакузине. В. Cydonès, *Correspondance*, II, № 442, 406.

[1536] О идеји „светог рата" у Византији расправљао је V. Laurent, *L'idée de guerre sainte et la tradition byzantine*, Revue historique du Sud-Est européen 23 (1946) 71–98.

де озбиљнија образложења и тумачења замршених наклоности и веза унутар царског дома био би скопчан са опасношћу да се уплови у несигурне воде домишљања и приземне психоанализе. Изнесене чињенице, бар је такав наш утисак, умеју да говоре и саме по себи. У спорадичним борбама које су вођене две године немогуће је разабрати како су тачно текли преговори и замршена игра аргумената и узајамних уступака, будући да је до нас допро једино коначни исход распре између двеју грана у царској династији. Уговор којим су прилично прецизно одређени међусобни односи и права око наслеђа византијског престола утаначен је 4. маја 1381. године и ратификован од стране синода цариградске патријаршије.[1537]

Његову допуну представља један шири међународни споразум којим је била обухваћена и Ђенова, али се радило о таквој допуни која је одмах рађала и извесне недоумице.[1538] Неке од одредби, што читаву ствар чини врло сложеном, уопште нису споменуте у једном или другом документу. Управо такво стање похрањених клаузула – све се то, подсетимо се, одвијало у замршеној игри нерава када се Андроник IV Палеолог налазио у опседнутој Галати, где је повремено било глади и долазило до зараза, а опкољени цар на располагању, као последњи адут, имао таоце, деду, мајку и тетке – не дозвољава нам да разоткријемо како су заправо текли преговори и какав је био редослед међусобних уступака.

Било је предвиђено да Андроник Палеолог добије пространу апанажу која је обухватала приобални појас уз европску обалу Мраморног мора, са већим градовима као што су били Панид, Радосто, Хераклеја и Селимврија, дакле област на домаку самог Цариграда, и при томе, необично је важно, био је одређен за законитог наследника ромејског престола са правом да његов син Јован после њега постане владар у Византији.[1539] Овакав расплет, којим је Андроник IV од губитника постао морални победник, унеколико се може означити и као неуспех Јована V

[1537] ММ II, № 344 25–26; Dölger, *Regesten*, V, № 3171; Darrouzès, *Regestes*, V, № 2717. Cf. Dölger, *Johannes VII*, 26; Charanis, *Strife*, 300; Dennis, *Manuel II*, 44–45; Barker, *Manuel II*, 36. Такође в. B. Ferjančić, *Notes sur la diplomatique byzantine*, ЗРВИ 10 (1967) 288–289.

[1538] Текст овога акта потписаног 2. новембра 1382. године објавио је L. Belgrano, *Prima serie di documenti riguardanti la colonia di Pera*, Atti della Società Ligure di Storia Patria 13 (1877–1884) № 26, 133–140. В. Dölger, *Regesten*, V, № 3177. Такође в. Loenertz, *Fragment*, 37 sq. Поред литературе наведене у претходној напомени, чији аутори се подробно баве овим питањима, указујемо и на Nicol, *Last Centuries*, 292–295.

[1539] Barker, *Manuel II*, 41–42. Такође в. R. Loenertz, *Hospitaliers et Navarrais en Grèce. Regestes et documents*, OCP 22 (1956) 346–347 (= *Byzantina et Franco-Graeca*, I, 356).

Палеолога, присиљеног да понесе још теже бреме вазалских обавеза у односу на османског емира. Мурат I је чак издејствовао да цариградска влада не сме да склапа одбрамбене савезе против Османлија – што је био изузетно значајан добитак којим је немоћ Византије у односу на турског султана постала потпуна – уз истовремено одобрење да сличне савезе може организовати против било које друге силе.[1540] Права неправда сручила се на Манојла Палеолога, који се, да иронија буде већа, управо у време склапања споразума, у мају 1381. године, налазио у пратњи Мурата I, предано испуњавајући вазалне обавезе.[1541]

Околност да је био потпуно заобиђен у подели власти и практично остао без ичега сасвим је истањила његово дотадашње стрпљење, збиља достојно сваке хвале. Осетивши се изиграним, он је с јесени 1382. године, дакле без дужег оклевања, кришом отишао у Солун, своју негдашњу апанажу, потпуно свестан шта ће тај његов гест значити у односу на Јована V Палеолога и уопште царски род коме је припадао.[1542] Још једна велика пукотина у односима међу главним члановима владајуће династије изненада се појавила и унела нове несугласице у већ постојеће расуло.

Руско посланство

Негде на самом почетку „нове" владавине Јована V Палеолога дошло је и до нових момената око избора митрополита руских земаља. Михаило, кандидат Москве кога је подржавао и Димитрије Донски, неочекивано је преминуо на путу за Цариград, али делегација која је била уз њега донела је његово тело и није хтела да се врати док се спорно питање коначно не разреши. Руско посланство, састављено од неколико угледних духовника, стигло је у Цариград крајем августа или почетком септембра 1379. године.[1543] Тај се долазак временски подударио са „интерегнумом" у васељенској патријаршији, док је црква била удова: Макаријев понтификат је окончан јула 1379, а тек у марту или априлу 1380. године изабран

[1540] Nicol, *Last Centuries*, 294.

[1541] То се закључује на основу неких писама Димитрија Кидона. В. Cydonès, *Correspondance*, II, № 218 97–99 (упућено маја–јуна 1381. године Манојлу Палеологу), № 220 101–102 (такође упућено Манојлу Палеологу, маја–јуна 1381). Cf. Dennis, *Manuel II*, 47–49; Barker, *Manuel II*, 42 n. 117.

[1542] О овом догађају подробно је расправљао Dennis, *Manuel II*, 47–50 (са пажљивом анализом одговарајућих извора). Cf. Barker, *Manuel II*, 44–45; Максимовић, *Византија и Турци*, 43.

[1543] Голубинский, *История*, 247; Tachiaos, *Epidraseis*, 113 sq.; Прохоров, *Повесть*, 89 сл.

је нови патријарх Нил (1380–1388).[1544] У међувремену је вишемесечни боравак руског посланства био обавијен тајновитошћу која се доводи у везу са чињеницом да их је Димитрије Донски на пут испратио са знатном количином новца. Ако је веровати неким претпоставкама, прилично образложеним, дошло је до својеврсне погодбе: византијска страна је настојала, из разлога који су били и користољубиви, да уместо почившег Михаила у митрополита произведе неког из његове угледне пратње. Наиме, уколико би се делегација духовника вратила у Русију необављена посла, што је било у изгледу, и новац, који је Ромејима увек био слаба тачка, опет би доспео у ризницу Димитрија Донског. Под нејасним околностима, у којима ни руска страна изгледа није остала сасвим невина, договорено је да за митрополита буде рукоположен духовник Пимен. Читав подухват, међутим, није ишао глатко, будући да су у то време у Цариграду боравили и Кипријан и Дионисије, епископ који је у Москви представљао Михаиловог највећег опонента.

Кипријаново негодовање због нелегалног поступка, дакако веома умесно, замукло је пред претњом да ће бити лишен и столице литванског митрополита на коју је незаконито постављен, с обзиром на то да је Алексије још био жив. Дионисије је, с друге стране, био корумпиран титулом архиепископа, коју му је доделио Цариград.[1545] Најзад, у јуну 1380. године, Пимен је постављен за митрополита Кијева и Велике (не целе) Русије, и већ истога месеца учествовао на једном саборском заседању, где се на одлуци, за разлику од других, потписао ћирилским словима.[1546] Остаје помало загонетно држање Димитрија Донског током ових десетак месеци док је посланство боравило у Цариграду. Он је Михаила послао са прилично одређеним намерама, а у византијској престоници су се мимо његовог знања одиграли крупни догађаји. Извесно објашњење, уосталом прилично уверљиво, може се наћи у чињеници да се све ово догађало у предвечерје силне татарске инвазије која је завршена чувеном битком на Куликовом пољу, 8. септембра 1380. године, и великом победом руске војске.[1547] У светлости једног таквог догађаја, природно, помало губи на значају чак и иначе врло важно питање избора руског

[1544] Darrouzès, *Regestes*, V, № 2697. Раније се сматрало да је до ове смене дошло нешто раније, крајем 1379. године. На пример, в. Barker, *Manuel II*, 36.

[1545] Голубинский, *История*, 243–248; Прохоров, *Повесть*, 91 сл; Meyendorff, *Byzantium and Russia*, 218–221; Оболенски, *Шест портрета*, 189 сл.

[1546] MM II, № 337 12–18; Darrouzès, *Regestes*, V, № 2705 (то је документ о Пименовом постављењу). Cf. Ammann, *Kirchengeschichte*, 101–102; Tinnefeld, *Kirchenpolitik*, 376–377. Поменути синодски акт који је Пимен потписао ћирилским словима објављен је у MM II, № 332 1–8 (потпис је на стр. 8).

[1547] Голубинский, *История*, 248–249; Meyendorff, *Byzantium and Russia*, 221–225.

митрополита. То је питање, међутим, једног дана морало да дође у средиште позорности великог руског кнеза.

Предосећајући да ствари неће ићи сасвим глатко, што се показало тачним, Пимен није журио да напусти Цариград. И, заиста, вести из ромејске престонице умногоме су разгневиле Димитрија Донског, па је одлучио да Пимена уопште не прими. То је, наравно, пружило Ципријану могућност да своје позиције ојача и да се на неки начин наметне. На позив самог великог московског кнеза митрополит „Кијева и Литве" обрео се у мају 1381. године у руској престоници.[1548] Пимен је, с друге стране, на повратку из Цариграда, у децембру 1381. године, по налогу Димитрија Донског, био затворен. Цариградски патријарх Нил је, сазнавши за злехуду судбину свога штићеника у Русији, упутио неколико писама у којима је, величајући Пимена, настојао да денунцира Ципријана. Заузимање поглавара васељенске патријаршије није остало без одјека: угледни бугарски духовник морао је да напусти Москву, док је његову катедру преузео тек ослобођени затвореник.[1549] До ове смене је дошло негде у јесен 1382. године, али ни она није донела више мира црквеним редовима руских земаља. Уследила је опадачка делатност архиепископа Дионисија, који је Димитрију Донском предочио начин на који је Пимен у Цариграду био уздигнут за митрополита, не пропустивши, наравно, ни малверзације у вези са новцем великог московског кнеза. Прича преамбициозног и аморалног духовника поколебала је победника над Татарима, па је он у јуну 1384. године послао Дионисија у ромејску престоницу како би се свргао Пимен а устоличио архиепископ. Тако је било и учињено, али је патријарх Нил избегао да сам рукоположи Дионисија, кога је сматрао особом недостојном таквог положаја, па је требало да то у самој Русији обаве византијски црквени великодостојници. Они су се збиља и појавили у Москви у јесен или зиму 1384/5, али је Дионисија, не без знања Ципријана, заробио у Кијеву Олгердов син Владимир, где је и скончао у октобру 1385. године.[1550] Питање митрополита Русије опет је

[1548] Голубинский, *История*, 249. О свим овим догађајима такође в. Tachiaos, *Epidraseis*, 102 sq.; D. Obolensky, *Byzantium and Russia in the Late Middle Ages*, (Europe in the Late Middle Ages, ed. J. R. Hale, J. R. L. Highfield and B. Smalley) London 1965, 248–275 (посебно 256–259). Овај рад је поново публикован у VR, *Byzantium, and the Slavs: collected studies*, London 1971.

[1549] Голубинский, *История*, 248–249. О читавом спору око избора митрополита Русије сажето је расправљао Г. Ивакин, *Связи Киева с Византией во второй половине XIII–XIV вв.* [*Южная Русь и Византия*, Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов)], Киев 1991, 43–57 (посебно 49–57).

[1550] Голубинский, *История*, 253. Такође v. Meyendorff, *Byzantium and Russia*, 214 sq.; F. von Lilienfeld, *Russland und Byzanz im 14. und 15. Jahrhundert* (Proceedings of

постало отворено: Димитрије Донски није хтео да се помири са Пименом, а није био наклоњен ни препреденом Кипријану.

Решен да своме положају прибави одговарајућу потврду, митрополит Пимен је у мају 1385. године кренуо у Цариград. У византијској престоници се обрео и други такмац, Кипријан, који је допутовао заједно са ромејским црквеним угледницима, онима што су упућени у Москву да рукоположе Дионисија. Потом су протекле готово три године и није се десило скоро ништа што би наговестило коначно разрешење читавог спора. За све то време оба кандидата су боравили у Цариграду, док је Димитрије Донски био приморан да ишчекује исход избора за руског митрополита, незадовољан и једним и другим духовником. У једном тренутку стрпљење је издало Пимена, када му се учинило да превага иде на страну његовог супарника, па је чак пребегао Турцима. Међутим, ни овај очајнички корак му није помогао, јер су патријарх и синод крајем 1387. или у јануару 1388. године за митрополита целе Русије прогласили Кипријана.[1551] Док је Кипријан оклевао да отпутује у Москву, имајући грижу савести пред Димитријем Донским због заробљавања и смрти Дионисија, Пимен, који се није предавао, у јулу 1388. године приспео је у руску престоницу и под нејасним околностима прихваћен за митрополита.

Већ у априлу 1389. године кренуо је Пимен поново, по трећи пут у Цариград. Ово путешествије је подробно описао епископ Игњатије из Смоленска, један од чланова митрополитове свите.[1552] У међувремену је и на цариградском патријаршијском престолу дошло до смене: преминулог Нила наследио је, у јануару 1389. године, Антоније IV (1389–1390. и 1391–1397).[1553] Без много оклевања, већ у другој половини фебруара 1389. године, дакле знатно пре Пименовог поласка за Цариград, нови црквени поглавар је сазвао синод који је потврдио одлуку патријарха Нила и за митрополита целе Русије наименовао Кипријана.[1554] Изгледа да је Пимен схватио да ће овога пута тешко моћи да преиначи синодску одлуку која га је лишила митрополитског трона, па је оклевајући, као да прибира

---

the XIIIth International Congress of Byzantine Studies), London 1967, 105–115.

[1551] За опозив Пимена в. Darrouzès, *Regestes*, V, № 2831. Уп. Голубинский, *История*, 255; Meyendorff, *Byzantium and Russia*, 239.

[1552] Majeska, *Travelers*, 77 sq. Уп. М. Левченко, *Очерки по истории русско-византийских отношения*, Москва 1956, 521.

[1553] Darrouzès, *Regestes*, V, № 2844.

[1554] MM II, № 404, 116–129; Darrouzès, *Regestes*, V, № 2847. Cf. Ammann, *Kirchengeschichte*, 102–103; Tinnefeld, *Kirchenpolitik*, 379–380; Оболенски, *Шест портрета*, 193.

одлучујућу снагу за последњи покушај, пришао Цариграду са малоазијске стране, из Синопе. Није му се, међутим, дало да још једанпут окуша срећу, мада је готово сасвим извесно било да после двоструког свргавања нема много наде за неки повољан преокрет. Преминуо је 11. септембра 1389. године у Халкедону.[1555]

Врло је вероватно да Димитрије Донски не би прихватио Кипријана, али је, игром случаја, велики московски кнез умро пре Пимена, 19. маја 1389. године. Његов син и наследник Василије I (1389–1425) повиновао се одлуци синода цариградске патријаршије и бугарски духовник је после више од једног десетлећа исцрпљујуће борбе, налик невероватној причи са безброј преокрета, остао сам – његови љути супарници Михаило, Дионисије и Пимен више нису били међу живима – и, коначно, неприкосновено засео на трон московске митрополије. Ваља нагласити да улога цариградских црквених кругова у овим догађајима није била сасвим часна, али је важан циљ био постигнут: дубока криза руске цркве била је превладана на начин којим би био задовољан и Филотеј Кокин, с обзиром на то да је својевремено далековидо поставио у Литви свог пријатеља Кипријана за митрополита. Јединство руске цркве било је спашено, а духовни престиж Византије у снажној словенској држави која се кретала стазама успона остао је неприкосновен. У освиту последње деценије XIV столећа, деценије која би се са пуно разлога можда могла означити и као најтегобнија у вишевековном животу Царства, био је то велики успех Византинаца.

Нови успех цариградске патријаршије

Цариградска патријаршија је осамдесетих година XIV века настојала да утиче и на црквене прилике у Трапезунту. Само се тако, утисак је, може схватити један занимљиви акт, састављен у септембру 1382. године, у коме патријарх Нил налаже великом протосинкелу Мирону да иде у престоницу понтске царевине, уз писмену обавезу да се никада не саглашава са трапезунтским владарем у ономе што би овај могао да учини за несрећу цркве. Поменути духовник је, осим тога, на све начине требало

[1555] Игњатије из Смоленска доноси 10. септембар 1389. године као дан када се „преставио" Пимен (Majeska, *Travelers*, 99), али се на основу руских летописа ипак прихвата 11. септембар 1390. године, што и сам издавач напомиње у коментару (ibid. 98 n. 129). Такође в. Голубинский, *История*, 260; Meyendorff, *Byzantium and Russia*, 237–238 ипак се приклања традиционалном датуму, дакле 10. септембру 1389. године, као времену Пименове смрти.

да се постара да не буде назначен у једној од тамошњих митрополија.[1556] Међутим, на самом крају XIV столећа, пред новом османлијском офанзивом, успостављен је између Византије и Трапезунтског царства дуготрајан мир – за време вишегодишње блокаде Цариграда коју је Бајазит I отпочео 1394. из понтске царевине су у „царицу градова" допремане животне намирнице, а можда је указивана и помоћ у војсци и флоти[1557] – док је велику улогу у даљем зближавању двеју грчких држава одиграла управо црква.[1558] Уопште, ваља упозорити, да што се више приближавао крај византијске историје, васељенска патријаршија и одређени црквени кругови, који су одувек и имали знатан удео у збивањима унутар Царства и око њега, све су више добијали на важности.

Још један очигледан пример постојања два супротна тока, опадања политичке моћи Византије, с једне, и нарастања угледа цариградске патријаршије, с друге стране, уочљив је и на примеру бугарских земаља, тачније у случају видинске државе. Њен владар, Јован Страцимир, 1381. године уклонио је видинског митрополита, кога је наименовао трновски патријарх – иза свега је стајало супарништво браће Јована Шишмана и Јована Страцимира, који су владали у Трнову, односно Видину – и издејствовао да на његово место буде доведен Касијан, рукоположен од стране цариградског патријарха Нила.[1559] Било је то, наравно, значајно признање за васељенску патријаршију и, без обзира на разлоге који су проистицали из домаћих бугарских размирица и жеље да се Видин некако ослободи црквеног туторства Трнова, још један ваљан доказ о духовном престижу Византије. Невесела је иначе била збиља остатака некада моћног Другог бугарског царства током осамдесетих година XIV столећа. Не само смањена него и распарчана на три засебне и најчешће завађене целине, Трново, Видин и Добруџу, Бугарска је одбројавала своје последње дане. Вероватно већ од 1373. Јован Шишман, а по свој прилици од 1388. године и Јован Страцимир, постали су вазали султана Мурата I.[1560] Немоћ трију државица, својствена свим православним земљама

[1556] MM II, № 356 44–45; Darrouzès, *Regestes*, V, № 2742. Cf. Chrysanthos, *Ekklesia*, 182–183; Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 94–95. О великом протосинкелу Мирону в. PLP 8 (1986) № 19890.

[1557] Bulgarische Chronik, 533–534. Cf. Barker, *Manuel II*, 148; Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 95.

[1558] Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 99.

[1559] MM II, № 345 28–29; Darrouzès, *Regestes*, V, № 2718. Уп. *История на България*, III, 355 (Д. Ангелов).

[1560] *История на България*, III, 355, 362 (Д. Ангелов). Божилов, *Асеневци*, 226 чак допушта могућност да је Јован Шишман већ крајем 1371. године постао вазал Мурата I.

на тлу Балканског полуострва онога времена, праћена је међусобним гложењем и није могла да допринесе некој ведријој сутрашњици. Зато је и пад под турску власт постао њихова заједничка судбина. Нестајале су једна за другом: Трново и Добруџа су 1393. постали плен исламских ратника које нико није могао зауставити, а Видину се то догодило 1396. године.[1561] Византија, окружена све пространијим османлијским земљама, бивала је све више усамљена.

„Цезаройайизам" Јована V Палеолоīа

Установити да преласком у римокатоличку веру Јован V Палеолог није могао да задобије наклоност православних кругова у Византији значило би не само бити крајње опрезан у оцени него и бити склон еуфемистичком изражавању. Права је истина, наравно, да га је верско преобраћање изнело на врло рђав глас у скоро свим слојевима ромејског друштва. Разумљиво је да је огорченост према василевсу морала бити најјача у редовима клира. Међу духовницима чија се оданост ортодоксији не само очекивала него и подразумевала, царев углед није могао бити завидан. Јер, нема сумње, верска конверзија је био чин који се тешко опраштао.

Управо по питању својих односа са црквом Јован V Палеолог је на свом почетку „друге" владавине иступио крајње предузимљиво и, зашто не рећи, цезаропапистички. На његов подстицај – нови патријарх Нил се томе повиновао – сазван је сабор у Студитском манастиру, по свој прилици у пролеће 1380. године,[1562] где су донете одлуке које сасвим одређено казују о новим односима између василевса и цркве. У две тачке, сажето и таксативно, пobројана су царева права да се непосредно меша

[1561] Обично се узима да се са падом Видина, године 1396, завршава и историја средњовековне бугарске државе. Међутим, двојица истраживача изнели су врло занимљиву и смелу претпоставку према којој је видинска држава, као вазална османска територија, постојала све до 1422. године. Ова одважна хипотеза, разуме се, баца сасвим нову светлост на повест бугарског народа у средњем веку. В. П. Павлов – И. Тютюнджиев, *Османските Турци и краят на Средновековна България*, Велико Търново 1991, 5 сл.

[1562] Издавач синодског акта, В. Лоран, сматрао је да се овај догађај може датовати у време између 1380. и 1382. године. Cf. Laurent, *Les droits*, 14. Касније је, међутим, извршено још прецизније хронолошко одређивање сабора у Студитском манастиру. Darrouzès, *Regestes*, VI, № 2699 верује да се то збило почетком 1380. године. Не супротстављајући се предложеној хронологији, а полазећи од чињенице да Нилов понтификат почиње марта/априла 1380, ми смо склони да се заложимо за пролеће те године као време одржавања сабора.

у надлежности духовних власти.[1563] Допуштено је рећи, чини се, да су саборске одредбе дозвољавале Јовану V Палеологу дубоко задирање у чисто црквене компетенције, и тако на својеврстан начин омаловажавале меродавност високог клира. Поменућемо, као илустрацију василевсових увећаних права, само неке од одлука сесија у славном престоничком манастиру: цар је у могућности да према властитом нахођењу поништи избор митрополита, он иступа као бранитељ цркве и њених канона, решава о премештању епископа, потврђује наименовања највиших црквених великодостојника и може да од њих захтева изјаву лојалности.[1564]

Једна простагма Јована V Палеолога из јула 1382. године, којом је он Григорија, епископа Китроса, наименовао за митрополита Лакедемоније,[1565] речито је сведочанство царевих нараслих овлашћења у црквеним питањима. Василевс је, нарушивши начелно прокламовану равнотежу између световне и духовне власти, на неки начин „загосподарио" и еклезијастичким приликама у Византијском царству. Друга је ствар, међутим, које је он могао да има практичне политичке користи од тако успостављених односа са црквом. У сваком случају, био је то можда најпредузимљивији државнички подухват Јована V Палеолога у другој половини његове владавине.

Још један покушај

И после повратка на престо (1379), као и у годинама пре заточеништва, дакле од 1371. до 1376, Јован V Палеолог се према Светој столици држао веома хладно. За њега као да је све што се тицало тих веза било већ коначно и није видео разлога да на том пољу покрене ове преговоре. Осамдесетих година XIV столећа интензивнији су били односи између папске курије и Солуна, где је деловао Манојло Палеолог, него између Рима и Цариграда. Ипак, нису у потпуности ишчезла сва настојања папства да оживи обамрле и проређене покушаје да се обнове разговори о унији. У том контексту, постојање папе и противпапе, Ур-

[1563] Текст овог акта публиковао је Laurent, *Les droits*, 14–16. Cf. S. Runciman, *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge, 71.

[1564] Laurent, *Les droits*, 7–8, 15–16.

[1565] Овај документ објавио је Laurent, *Les droits*, 19. Cf. Dölger, *Regesten*, V, № 3176; Darrouzès, *Regestes*, VI, № 2739. Такође в. Zakythinos, *Despotat*, II, 286; V. Laurent, *La liste épiscopale du sinodicon de la métropole de Lacédémone*, REB 19 (1961) /= Mélanges Raymond Janin/ 225 n. 75. За основне податке о Григорију в. PLP 2 (1977) № 4550.

бана VI и Климента VII, којим је унеколико био дискредитован наступ Свете столице као јединствене стране, могло је само додатно да умањи правовањаност целокупних напора за које Византија, боље рећи Јован V Палеолог, није имала више ентузијазма. Стога је подстицај морао доћи од папске курије која, иако свесна да су њени тврди ставови неприхватљиви за Ромеје, није одустајала од давно започетог дијалога.

Тако се у Цариграду 1384. године обрео фрањевац Вилијем, бискуп средњогрчког града Давлиса, који је наступао као емисар Урбана VI – у читаву мисију добро је био упућен и Симон Атумано – и византијској страни носио поруке из Рима које су се тицале црквене уније. Патријарх Нил га је примио са благонаклоношћу која ништа не обећава, али је нагласио да није у могућности да узврати службеним одговором будући да *nuntius apostolicus* није уз себе имао одговарајућа пуноважна овлашћења.[1566] При томе је поглавар васељенске патријаршије ставио до знања да клеветом сматра мишљење према коме византијска страна при склапању уније настоји да приграби за себе првенство и додао да се Турци који узнемиравају Византинце ипак не мешају у црквену администрацију. Патријарх Нил није био против тога да се постигне црквено јединство са Западом, али под условима који су, између осталог, подразумевали одржавање васељенског сабора, што је латинска страна увек вешто избегавала.[1567] Не можемо а да не приметимо како у овим збивањима уопште није био помињан Јован V Палеолог, али нас та чињеница нимало не изненађује. Радило се о годинама када је уморни василевс упадљиво смањио све активности, а после горког искуства са путовања у Рим није више налазио снаге за бескрајна надмудривања око уније. Било је очигледно да је за овај нараштај византијске династије сва енергија за остварење јединства цркава већ одавно била потрошена. До озбиљне прилике за поновно покретање читавог питања требало је да прође доста времена.

Турска леīенда

У турским изворима је сачувана једна приповест, колико занимљива толико и невероватна у исти мах, која по многим обележјима има у себи доста митског. Доносе је на сличан начин, што упућује да су се ослањали на исти источник, Мехмед Нешри у делу *Оīледало свеīа* и Идрис Битлиси у спису *Осам рајских башīа*. По свој прилици, све се догађало негде

[1566] MM II, № 379 86–87; Darrouzès, *Regestes*, V, № 2773. Cf. Dennis, *Manuel II*, 134–135; Gill, *Byzantium and Papacy*, 228.
[1567] Gill, *Byzantium and Papacy*, 228, 305 n. 100.

осамдесетих година XIV сголећа, али је наведена хронологија спорна, поготово када се има у виду непоузданост временских одредница код турских извора, непоузданост која се у овом случају не може ни проверавати, а поготово не исправљати подацима из других врела нетурске провенијенције.[1568] Наиме, сачувана је прича о томе како се Мурат I ородио са ромејским царским домом, тако што се он са двојицом својих синова оженио царевим кћерима. Премда владар у Цариграду није био именован, очигледно је да се радило о Јовану V Палеологу. Прослављање ове величанствене троструке свадбе било је праћено још једном светковином, обрезивањем тројице султанових унука, Бајазитових синова.[1569]

Ћутање византијских извора, верујемо, поуздан је знак да изнесена приповест није била веродостојна и да се мора одбацити. Посреди је, чини се, својеврсно „замућење" настало продирањем секундарног или терцијерног талога, некритичка инкрустација фолклорних елемената у ткиво списа који претендује да буде историјски. Исувише је то био крупан догађај за Византију да не би оставио било каквог трага у сачуваним ромејским изворима. Примећујемо ипак, не без изненађења, да је било научника који су овим легендарним вестима поклонили поверење,[1570] али, наравно, и таквих који су их одбацили као потпуно неупотребљиве.[1571]

Занимљиво је указати на то како један од турских писаца говори о византијском цару, уз неопходно подсећање да се радило о погледима ученог дворског историчара Османског царства с почетка XVI столећа. Испод пера Идриса Битлисија остало је записано на персијском: „Тако је он (Мурат I) успоставио блиске и присне односе са владарем Константинопоља, који је био цар најдревније царевине Византије, коме је признато преимућство и приоритет међу неверничким владарима по томе што је поседовао и носио царску круну и по угледу свом и своје династије".[1572] У изреченим оценама, више је него очигледно, провејавају огромно поштовање према држави Ромеја, исправно схватање њеног места у средњовековном космосу – при чему као да се пренебрегавају очита немоћ и готово безначајност Царства у годинама на које се приповест односи – и посебно уважавање василевса. У време када је Идрис Битлиси бележио ове редове, подсетимо се, Византија већ шездесетак година није постојала. Чињеница је то која говори сама за себе.

[1568] Према хронологији коју доноси Идрис Битлиси, а која је, мора се признати, прилично непоуздана, све се догађало негде око 1387. године. В. Idris Bitliisi, 193 sl.

[1569] Мехмед Нешри, 34; Idris Bitlisi, 196.

[1570] Alderson, *Structure*, 166.

[1571] Barker, *Manuel II*, 18 n. 42.

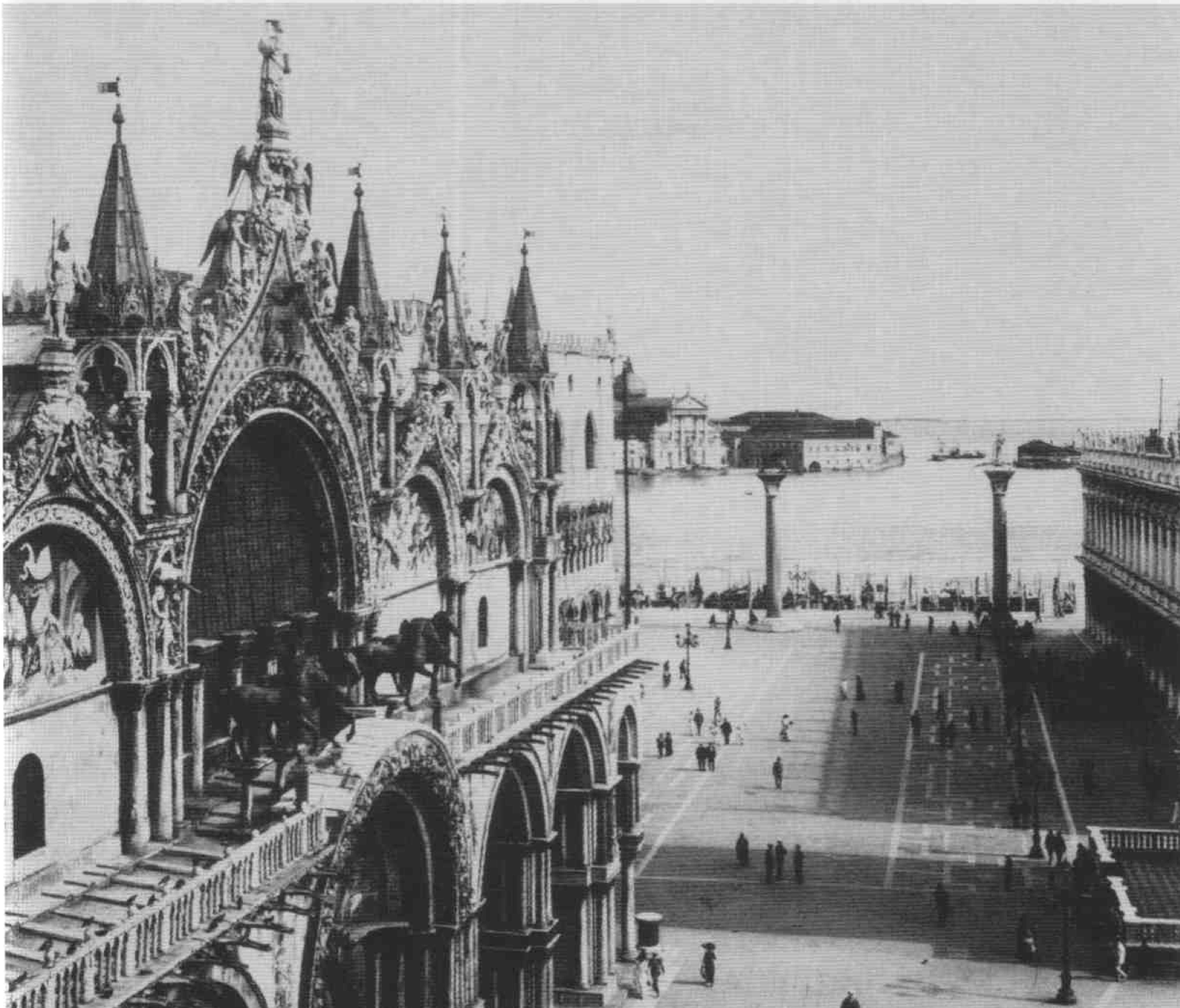
[1572] Idris Bitlisi, 196.

Јован VI Кантакузин председава сабором из 1351. године, минијатура, XIV век

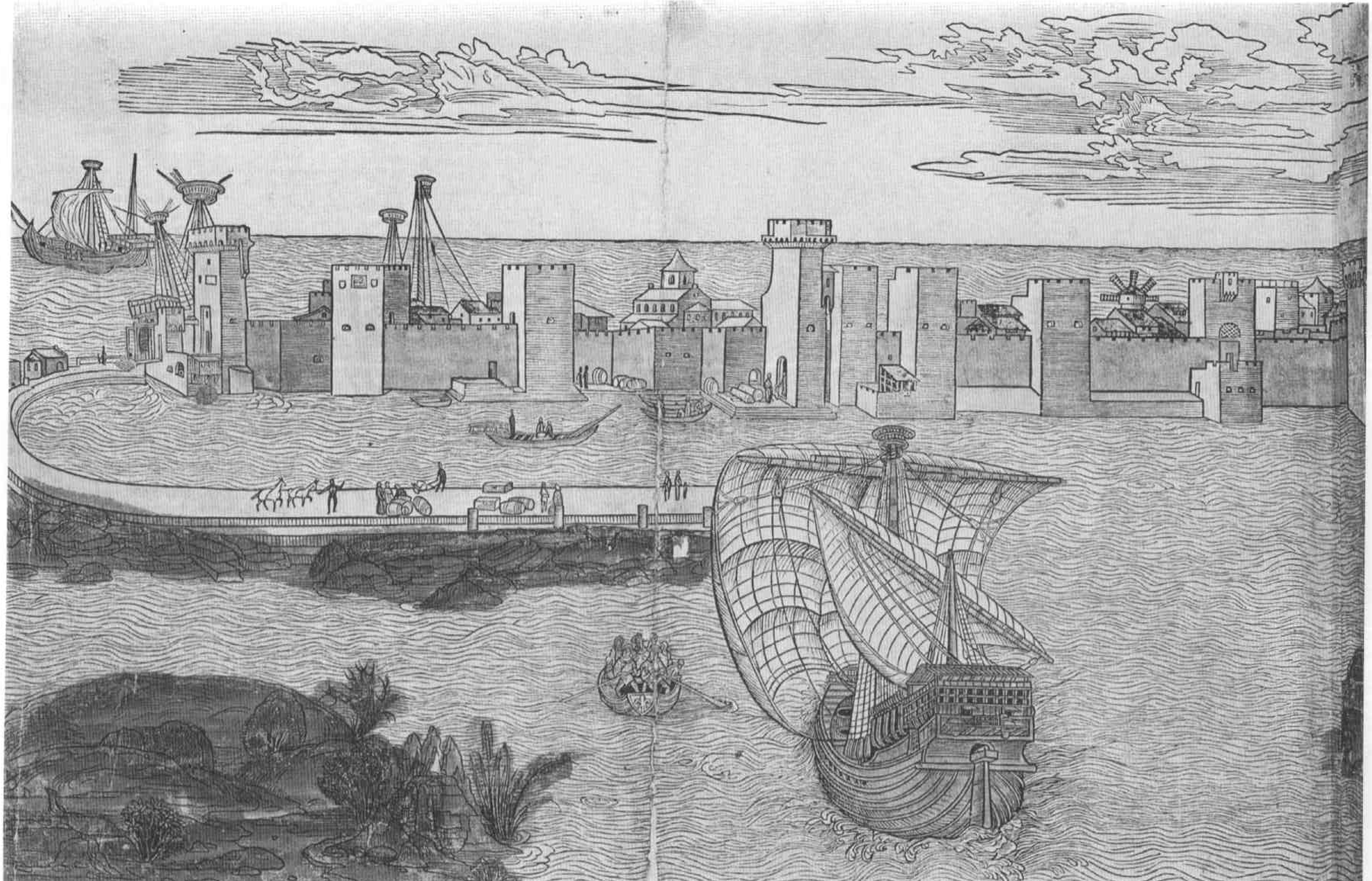
Орхан, минијатура, XVI век

Венеција, трг Светог Марка

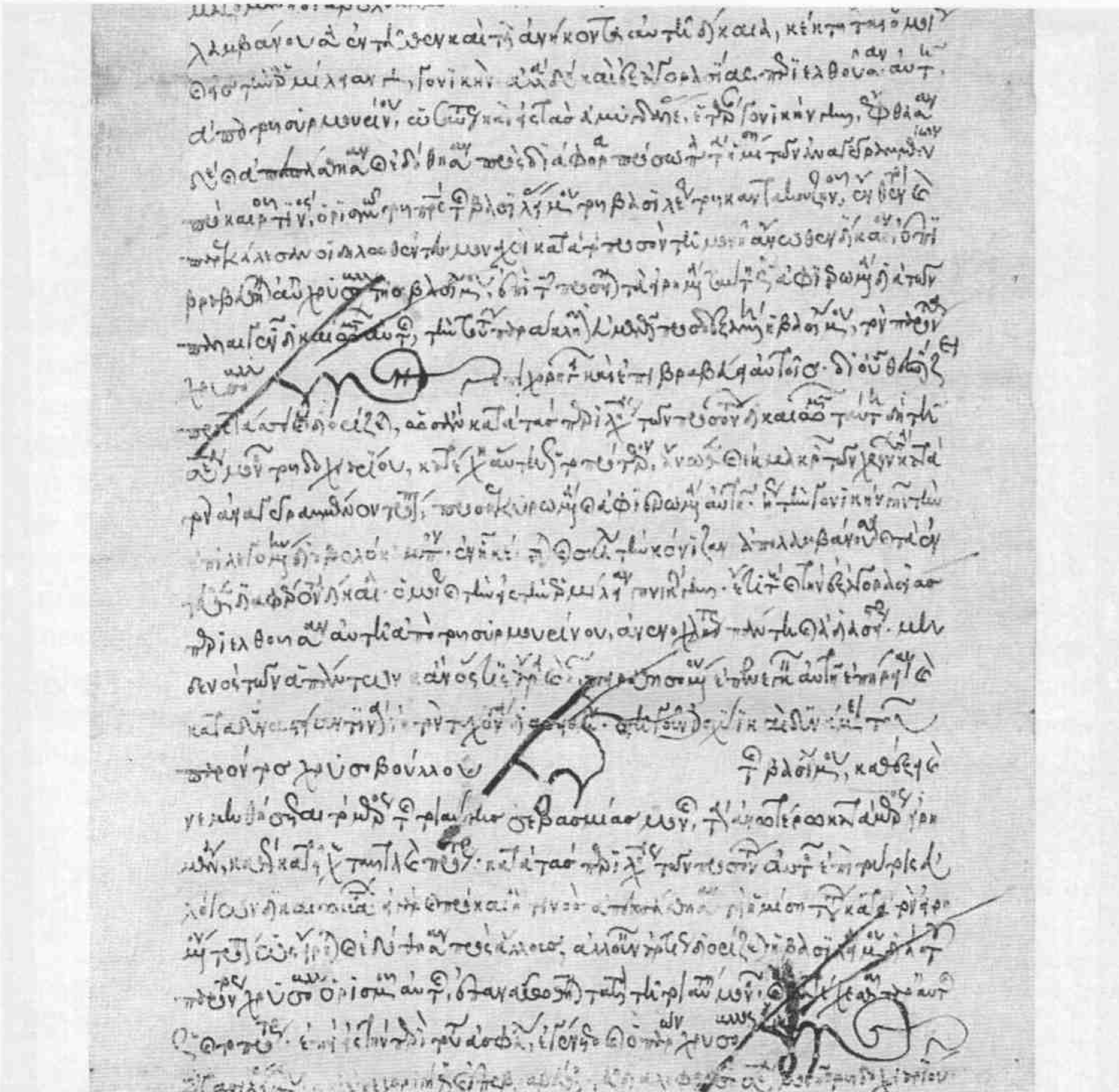
Стефан Душан, фреска из Леснова, 1349. година

Модон, млетачка лука на Пелопонезу, XV век

Григорије Палама, икона, XV век

Хрисовуља Јована V Палеолога светогорском манастиру Дохијару, мај 1343. године

Манојло II Палеолог, минијатура, XV век

Процваӣ Мореје

Из далеке Мореје стигла је вест да је 10. априла 1380. године преминуо деспот Манојло Кантакузин, који је збиља много учинио за византијске поседе на Пелопонезу.[1573] Наследио га је, додуше само за кратко време, старији брат Матија, који је већ двадесетак година боравио у Мистри у некој врсти почасног изгнанства. Занимљиво је да је он себе и даље сматрао царем, што заправо и није било неко огрешење будући да се царска титула коју је добио још давне 1354. године није могла „укинути", и да је на документа која је потписивао стављао златан печат.[1574] У Мореју је похитао и приспео, негде после маја 1381. године,[1575] Јован Кантакузин, ношен жељом да предупреди могући сукоб некадашњих великих супарника Јована V Палеолога и Матије Кантакузина. Јер, ваља нагласити, византијски цар је имао разлога да према амбициозном шураку буде подозрив – са свим осталим Кантакузинима, изузев Матије, он је имао релативно добре односе[1576] – а на такав став подсећали су га не само догађаји из прошлости него и два супротна тока, опадање сопствене државе, свијене око Цариграда, и постојано јачање ромејских земаља на Пелопонезу. Треба веровати да су се Јован V Палеолог и Јован Кантакузин договорили да Матији допусте да влада у Мореји само под будном очевом присмотром.[1577]

У почетку се овај план лепо одвијао, али су убрзо наступиле прве невоље које су касније довеле до крупних промена. Наиме, један од Матијиних синова, коме је била поверена управа над неким тврђавама,

---

[1573] Kleinchroniken, 243 № 11. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 127; Eszer, *Johannes Laskaris Kalopheros*, 78; Медведев, *Мистра*, 29; Schreiner, *Kommentar*, 323. О изванредним државничким и војничким квалитетима деспота Манојла Кантакузина писао је и Setton, *Catalan Domination*, 65. Такође в. Ферјанчић, *Десӣоӣи*, 105–109. Иначе, нема много података о последњим годинама владавине Манојла Кантакузина у Мореји. Један од усамљених је и натпис са Пелопонеза из 1374/75, у коме су поменути Јован V Палеолог и деспот Манојло Кантакузин. В. A. Philippidis-Braat, *Inscriptions du IXe au XVe siècle*, TM 9 (1985) 339–340.

[1574] Медведев, *Мистра*, 29.

[1575] Такво датовање се намеће из редоследа самих збивања у Византији, будући да је тек после споразума између Јована V и Андроника IV Палеолога, у мају 1381. године, стари монах Јоасаф био ослобођен из унуковог заробљеништва. Уп. Максимовић, *Полиӣичка улоīа*, 183 који се залаже за 1381. годину, а такође и Nicol, *Kantakouzenos*, 91.

[1576] Максимовић, *Полиӣичка улоīа*, 182.

[1577] До таквог закључка се долази на основу једног писма Димитрија Кидона. В. Cydonès, *Correspondance*, II, № 241, 144–145 (издавач, Р. Ленерц, датовао је писмо у јесен 1382. године). Уп. Максимовић, *Полиӣичка улоīа*, 183–184 н. 43–44, који после прецизне и подробне анализе датује епистолу о којој је реч у 1380. или 1381. годину.

отворено је устао против оца и деде.[1578] Користећи помоћ Латина и Турака, он је опасно угрозио Јована и Матију Кантакузина, тако да су ова двојица била приморана да негде крајем 1382. или почетком 1383. године потраже помоћ од Јована V Палеолога.[1579] Василевс је ово схватио као врло згодну прилику да се умеша и читаву ствар разреши на начин који би му највише одговарао. Пружила му се јединствена могућност да Мореју стави под надзор Палеолога и учини крај господарењу Кантакузина у овим областима. Штавише, није искључено да и он сам није на неки начин подстицао slavољубивог Матијиног сина.[1580]

У пролеће 1383. године на Пелопонез се искрцао Теодор Палеолог, трећи син Јована V, и после много напора сломио је отпор свога рођака, такође унука старог Јована Кантакузина. У међувремену је, у понедељак 15. јуна 1383. године, дакле на дан Светог Вида, као старац од осамдесет осам година, умро монах Јоасаф – не може промаћи занимљива подударност да се на исти дан, четрдесет две године раније, то јест 15. јуна 1341, угасио и живот његовог најбољег пријатеља Андроника III Палеолога – и да се на тај начин окончала једна бурна и особена каријера пуна успона, али и падова. Упокојио се човек који је пре свих у византијском XIV столећу имао право да понесе назив „оца отаџбине".[1581] Недуго затим преминуо је и његов син Матија Кантакузин,[1582] па се Палеолозима на тај начин широм отворио пут да преузму власт на Пелопонезу. Напослетку је, крајем 1383. или почетком 1384. године, ромејске поседе овде примио Теодор I Палеолог.[1583] То је истовремено означило и коначни силазак породице Кантакузина са велике византијске политичке позорнице. Неприкосновеност Палеолога, толико пута оспоравана током XIV века, поново је одбрањена, а велику заслугу за такав расплет имао је управо Јован V Палеолог.

[1578] Максимовић, *Политичка улога*, 184. О Матијиним синовима Јовану и Димитрију в. Nicol, *Kantakouzenos*, Nos 49–50.

[1579] Funeral Oration, 113. Уп. Максимовић, *Политичка улога*, 185.

[1580] Ову занимљиву и врло проницљиву претпоставку износи Максимовић, *Политичка улога*, 185.

[1581] Kleinchroniken, 69–70 № 24. Уп. Острогорски, *Историја*, 494; Максимовић, *Политичка улога*, 185; Nicol, *Kantakouzenos*, 92; Медведев, *Мистра*, 29.

[1582] Kleinchroniken, 69–70 № 24. Уп. Максимовић, *Политичка улога*, 185; Nicol, *Kantakouzenos*, 120 (где се осим 1383. као могућа година смрти Матије Кантакузина наводи и 1391); Schreiner, *Kommentar*, 325–326.

[1583] Максимовић, *Политичка улога*, 186 (са навођењем осталих другачијих мишљења која постоје у историографији). О власти Палеолога у Мореји прегледна је, али и застарела књига A. Monpheratos, *Hoi Palaiologoi en Peloponneso*, Athina 1913, 5 sq.

Већ 29. марта 1384. године у једном венецијанском акту Теодор I Палеолог се помиње као господар Мореје,[1584] премда треба истаћи да се он још дуго морао да бори за коначно учвршћивање позиција које су крајње невољно признавали неки од локалних архоната. Међу онима који су се највише опирали био је Павле Мамонас, управник Монемвасије. Деспот, будући немоћан да се лично обрачуна са непослушним великашем, одлучио је да град једноставно уступи кастелану Корона и Модона Петру Гриманију, некадашњем млетачком баилу у Цариграду.[1585] До остварења овог плана, међутим, изгледа да никада није дошло јер се Павле Мамонас, како саопштава Псеудо-Сфранцис, обратио Турцима за помоћ.[1586] И сам се Теодор I Палеолог нешто касније морао да потчини султану – на састанку Бајазита I и његових вазала, у зиму 1393/4. у Серу био је присутан и деспот[1587] – па је Монемвасија на крају постала турски плен.[1588]

Упркос томе, син Јована V Палеолога је спретном и стрпљивом политиком, ослањајући се према потреби и на турску помоћ, успео да оснажи византијски положај на Пелопонезу. Насељавајући нека албанска племена из којих је и регрутовао део властите војске,[1589] својим је земљама улио нову снагу, а склапањем савеза са атинским војводом Неријом I Ачајуоли (1388–1394), чијом се ћерком Бартоломеом и оженио, само је додатно појачао своје позиције.[1590]

У овим је годинама дошло и до једног конфликта између Венеције и Теодора I Палеолога, спора који се тицао града Аргоса. После смрти тамошњег локалног латинског господара, рођаци малолетне наследнице, страхујући од претензија суседних феудалаца, обратили су се Млечанима за покровитељство. Сенат им је изашао у сусрет, па је тринаестогодишња девојчица удата за венецијанског грађанина Пјетра Корнара.

[1584] Thiriet, *Régestes*, I, № 668. Cf. G. Gerola, *L'Effige del despota Giovanni Cantacuzeno*, Byz. 6 (1931) 385 n. 2.

[1585] О томе сазнајемо из документа поменутог у претходној напомени, где сенат препоручује кастелану Корона и Модона да прихвати предлог Теодора I Палеолога. Уп. Медведев, *Мистра*, 29. О Петру Гриманију, који је био млетачки баило у Цариграду крајем седамдесетих година XIV столећа, в. Maltezou, *Thesmos*, 118.

[1586] Pseudo-Phrantzes, 198. О Павлу Мамонасу в. PLP 7 (1985) № 16580.

[1587] О чувеном састанку у Серу в. Barker, *Manuel II*, 112–122. Такође в. Zakythinos, *Despotat*, II, 222; Ђурић, *Сумрак*, 84 н. 71; М. Шуица, *Вук Бранковић и сасшанак у Серу*, ЗРВИ 45 (2008) 253–266.

[1588] О овим догађајима в. R. Loenertz, *Pour l'histoire du Péloponèse au XIVe siècle (1382–1404)*, REB 1 (1943) 161 sq. (= *Byzantina et Franco-Graeca*, I, 230 sq.); Медведев, *Мистра*, 29.

[1589] Zakythinos, *Despotat*, I, 131; Медведев, *Мистра*, 30.

[1590] Медведев, *Мистра*, 30.

Његова смрт, међутим, године 1388, само је замрсила збивања на овом делу Пелопонеског полуострва, а уговор којим је млада удовица 12. децембра 1388. године продала јадранској републици своја права на Навплион и Аргос,[1591] довео је до инцидента. Док су Млечани поселили Навплион, Теодор I Палеолог, желећи да их предухитри и за себе искористи последње догађаје, брзом акцијом, уз помоћ таста Нерија I Ачајуоли, заузео је Аргос. Уследила су дуга дипломатска надмудривања, у оквиру којих су венецијанска посланства походила Мистру,[1592] а упорно деспотово одбијање да важну тврђаву врати изазвало је прекид трговачких веза између републике Светог Марка, с једне, и Мистре и Атине, с друге стране. Тек је турска опасност приморала Теодора I да умекша своје ставове и пристане на уступке. У Модону је 27. маја 1394. године закључен споразум према коме је деспот предао Аргос Млечанима, а извршена су и нека друга територијална разграничења.[1593] У сваком случају, ромејски поседи у Мореји нису били сасвим безбедни, често су угрожавани од стране Турака, али је ипак вешта политика Теодора I Палеолога припремала услове за нови полет хеленског духа до кога је дошло у првој половини XV века. За разлику од Цариграда и преосталих крајње скучених ромејских провинција, осуђених на тихо одумирање, византијски се Пелопонез налазио пред још једном цветајућом епохом.

Урински мир

Рат око Тенедоса или око Кјође, како се још означава познати сукоб Венеције и Ђенове који је трајао од 1376. до 1381. године, водио се веома жестоко, као и у њиховим ранијим ратовањима, у водама Егејског, Тиренског, Јонског и Јадранског мора.[1594] Премда је умногоме задирала и у ромејске интересе, ова војна је протицала без учешћа Византије. Нарочито су биле огорчене борбе око Кјође, смештене надомак Венеције, коју су Ђеновљани окупирали 1379. године. Рат, који је изморио обе зараћене стране, напокон је окончан миром у Турину, у августу 1381. године, будући да се показало да ниједна од италијанских поморских република није била у стању да стекне знатнију предност у на-

[1591] Thiriet, *Régestes*, I, № 744. Уп. Медведев, *Мистра*, 30.
[1592] Thiriet, *Régestes*, I, № 753 (документ који носи датум 31. мај 1389. године).
[1593] О овим збивањима в. Zakythinos, *Despotat*, I, 138–139; Медведев, *Мистра*, 30.
[1594] Основна литература о овом рату дата је у н. 1492 трећег одељка претходног поглавља. Такође в. A. Wiel, *The Navy of Venice*, London 1910, 184–210; Nicol, *Byzantium and Venice*, 317–337 и Б. Крекић, *Дубровник и рат око Тенедоса (1378–1381)*, ЗРВИ 5 (1958) 21–47.

сталом спору.[1595] Кључну улогу посредника између њих одиграо је Амадео VI Савојски – био је то још један велики тренутак његове успешне политичке каријере.

Захваљујући своме ауторитету, уважаваном код обеју страна, пресудно је допринео да уместо оружја до изражаја дођу преговори.[1596] Тешко је било, наравно, утаначити све услове мировног споразума на начин који би подједнако могао да удовољи жељама и једних и других. Стога се прибегло изналажењу средњег решења, а оно је пронађено у одлуци да спорно острво не припадне ни Венецији ни Ђенови, али – за Ромеје је то било од велике важности – ни самој Византији, која га је до тада држала. Жалосна чињеница да је Царство требало да изгуби Тенедос, важан део преосталих, знатно умањених поседа, а да при томе уопште не учествује у обликовању једне такве одлуке – у Турину, није наодмет упозорити, Византинци нису ни имали свог заступника – уверљиво је сведочила да је његова улога у разграничавањима великих сила заправо ништавна. Амадео VI Савојски, који је добро знао стратегијски положај и значај спорног острва, издејствовао је да Тенедос буде неутралан, дакле подједнако „некористан" како за Млечане тако и за њихове љуте такмаце из лигуријске републике. Уговор из Турина предвиђао је да Венецијанци треба да се повуку са острва и да га препусте надзору Зеленог грофа, чији би људи контролисали договорено рушење свих тамошњих фортификација. Трошкове ових послова, који би се обавили на такав начин да би Тенедос потпуно запустео, требало је да сноси Ђенова, док су се Млечани обавезали да ће напустити острво у року од педесет дана. При томе, локални грчки живаљ, који је ту живео вековима и у припремању донесених одлука уопште није био консултован, морао је да се исели уз одговарајућу надокнаду.

Млетачки баило Тенедоса, Цанаки Мудацо, у новембру 1381. године, добио је упутства из Венеције да, сагласно споразуму, острво преда заступницима Амадеа VI Савојског, док је Ђенова имала свог представника овлашћеног да прати како се све одвија. Тугаљив задатак да тамошњем живљу саопшти одлуку о пресељавању на Крит или Негропонт, што је требало да буде остварено у малим групама, имао је управо поменути венецијански функционер, уз олакшавајућу околност да ће грчко становништво у новом боравишту бити ослобођено плаћања појединих поре-

[1595] Текст уговора публикован је у *Liber Iurium Reipublicae genuensis*, éd. E. Ricotti (Monumenta Historiae Patriae VII), II, col. 859–906 (недоступно). Cf. Kretschmayr, *Venedig*, II, 229–242, 608–611; Balard, *La Romanie génoise*, 91; *Nicol, Byzantium and Venice*, 317 sq.

[1596] Cox, *Green Count*, 322–325.

за. Баило, који је био свестан апсурдности склопљеног споразума – збиља се радило о чудноватој, па и неприродној одлуци, чија је деструктивност речито казивала о немоћи да се спор разреши на неки од уобичајених начина – није се покорио ономе што му је наложено, упозоривши дужда да Ђеновљани већ разметљиво прете како ће касније подићи своја утврђења на острву и, уз то, да млетачки гарнизон држи страну житељима Тенедоса, који нису били ради да се преселе.

Цанаки Мудацо, који је због одбијања послушности ипак пао у немилост, није био усамљен у свом мишљењу: дужд Антонио Венијер (1382–1400), некада и сам баило на острву око кога се подигла толика прашина, такође је, у јуну 1383. године, изразио неслагање са тако утаначеним споразумом, предочивши да ће запустели Тенедос убрзо постати лак плен Турака.[1597] Његов предлог да се острво преда Византији, која би се старала о предвиђеној неутралности, био је неприхватљив за Ђенову, а против њега су устали и чланови млетачког сената. Цанаки Мудацо, побуњеник против своје владе, постао је јунак међу Ромејима и прилично дуго пружао отпор, а његов наследник Ђовани Мемо добио је задатак да у року од шест месеци осигура испуњење одредби уговора у Турину.

Евакуација грчког живља започела је крајем 1383. године – радило се о преко четири хиљаде људи – при чему је мањи део одведен у Негропонт, где нису наишли на пријазан пријем, а већина је депортована на Крит, уз дужну бригу да им се омогући пристојан живот на овоме острву.[1598] По одласку Ромеја, Млечани су на Тенедосу, строго се придржавајући прихваћених обавеза, брижљиво демолирали све фортификације, претворивши га у ненастањено и неутврђено острво. Упркос ревносно испуњеним налозима који су проистицали из туринског мира, Венеција је с времена на време умела да искористи свој негдашњи посед и као да се није мирила да он више није њен.

Византија, с друге стране, заувек се опростила од Тенедоса, острва које је држала толико векова. Не може да промакне чињеница да је у свим овим бурним збивањима потпуно изостала било каква улога Јована V Палеолога. Недовољност изворних сведочанстава, уобичајена за ово раздобље, не може ипак да ублажи утисак да је василевс био пасиван у целокупном спору. За њега је, чини се, битка за Тенедос била изгубљена много раније.

[1597] За инструкције које је Цанаки Мудацо добио од млетачког сената, 14. новембра 1381. године, в. Thiriet, *Régestes*, I, № 610. Остале документе који се непосредно односе на догађаје око Тенедоса таксативно и енумерантно наводи Nicol, *Byzantium and Venice*, 319 n. 1.

[1598] О овим догађајима такође в. Thiriet, *Ténédos*, 228 sq.; Жуков, *Эмираты*, 52–54.

Егзодус на Запад

Током друге половине XIV столећа дошло је до знатног опадања престоничког живља које је у страху од Турака на сваки начин настојало да пронађе сигурније уточиште. Биле су то године када се положај Цариграда непрестано погоршавао и у појединим тренуцима чак попримао обележја правог опсадног стања. Економска несигурност и напетост, као последице угрожености од Османлија, појачане постојећим унутрашњим размирицама, не само да су чиниле живот у престоници све мање привлачним него су непосредно утицале на миграцију становништва. Напуштање Цариграда, које је током завршних деценија XIV века узимало све већег маха, стварало је нове потешкоће за државу, а оне су изнова изазивале даље сеобе. Када се зна да је у томе раздобљу Византија била углавном сведена на своју престоницу – простор који су заузимале преостале ромејске територије био је осетно смањен – онда је јасно да је толики одлив становништва задобијао готово катастрофалне размере.

Цариградска влада, с друге стране, није била у стању да заустави ове нежељене сеобе, које су погубно деловале на демографску слику Царства и, следствено томе, на одбрамбену моћ Византије.[1599] Сматра се да су постојала два главна усмерења оних који су одлазили из престонице: према самим Турцима и према Италији, односно шире узевши, ка Западу.[1600] Знатан део избеглица проналазио је свој нови дом на неком од острва у Егејском мору или дијем Леванта. Њихов број је био упадљиво мањи, бар до почетка XV столећа, када се радило о Пелопонезу. Разлози за напуштање Цариграда проистицали су махом из страха од Османлија и економске несигурности, а тек мањим делом били мотивисани некаквим идеолошким побудама, те као такви углавном примерени одређеним слојевима ромејског друштва. Упрошћено би било схватање да су на Запад највише одлазили интелектуалци а према Турцима првенствено најсиромашнији слојеви.[1601] Читав тај процес био је, ипак, знатно сложенији, али су његове

[1599] На овоме месту желели бисмо да укажемо на три занимљива рада који се односе на византијску војску епохе Палеолога и убедљиво казују о турској опасности и војним расходима током последња два столећа ромејске историје. В. В. Сметанин, *О специфике перманентной войны в Византии в 1282–1453 гг.*, АДСВ 9 (1973) 89–101; исти, *Расходы Византии на армию и флот (1282–1453 гг.)*, АДСВ 12 (1975) 117–125; исти, *Турецкое нашествие и военые издержки Византии (1282–1453)*, АДСВ 13 (1976) 97–113.

[1600] О овим миграцијама становништва Византије расправљала је V. Nerantzi-Varmazi, *He metanasteuse apo ten Konstantinoupole sto B miso tou 14ou aiona (1354–1402)*, Byzantiaka 1 (1981) 89–97.

[1601] Ibid. 94.

последице свеједно биле крајње трагичне по Царство. Личило је то на остављање брода који неумитно тоне у мутне воде историје.

Део ових миграционих таласа који су полазећи из Цариграда као из својеврсног епицентра, запљускивали не само малоазијске обале и острва у источном Средоземљу него и копно Апенинског полуострва, па и још удаљеније крајеве, чинили су ромејски интелектуалци. Већ је упозорено да су њихову сеобу, у највећој мери усмерену према Западу, условљавали како османлијска опасност, тако и идеолошки разлози. Не треба, наравно, посебно доказивати чињеницу да су се убеђени антипаламити морали осећати прилично тескобно у византијском друштву, па није ни неумесно изрећи оштру оцену да ниједан од водећих ромејских научника касновизантијске епохе није припадао паламитима.[1602] Ово се, разумљиво је само по себи, односи и на природне науке, чији развој у епоси Палеолога није следио опште опадање моћи Царства него је, првенствено захваљујући подстицају који је унео Теодор Метохит, дошло до неке врсте процвата и, што је нарочито занимљиво, испољена је превасходно у математици и астрономији завидна пријемчивост на научна достигнућа других народа, персијског или јеврејског, на пример.[1603] Поменућемо само неке од најзначајнијих делатника на пољу природних наука који су обележили време Јована V: Исак Аргир, математичар и астроном, ученик Нићифора Григоре и антипаламит (умро око 1375), астролог и астроном Јован Аврамије, астроном и физичар Георгије Хрисокок и, најзад, готово усамљени паламит међу учењацима Теодор Мелитиниот, управник патријаршијске школе и угледан астроном (умро 1393).[1604]

Дакле, селидба ромејских интелектуалаца, као што је већ речено, била је узрокована турском опасношћу и идеолошким разлозима, али у исто време и духовном радозналошћу, будући да су на тлу Италије почели да бујају процеси који су навештавали раздобље пуног спиритуалног препорода. У тим новим струјањима они су тражили не само улогу заинтересованих по-

---

[1602] *Культура Византии*, 375 (С. Гукова).

[1603] Упућујемо на најопштију литературу која се тиче касновизантијске науке. B. K. Vogel, *Byzantine Science*, The Cambridge Medieval History, IV–2, Cambridge 1967, 276–305; *Культура Византии*, 361–375 (С. Гукова).

[1604] Поред радова наведених у претходној напомени, за поменуте научнике упућујемо и на: PLP 1 (1976) № 1285 (Исак Аргир) и № 57 (Јован Аврамије), PLP 7 (1985) № 17581 (Теодор Мелитиниот). Испод пера овог последњег, дакле Теодора Мелитиниота, управо у овим годинама изишла су и два занимљива документа која је објавио P. Schreiner, *Zwei Urkunden aus der Feder des Theodoros Melitiniotes (1387–88)*, Orientalia Christiana Analecta 204 (1977) 187–199. Прегледну биографску белешку о овом научнику доноси Tinnefeld, *Demetrios Kydones*, I–2, 508–511.

сматрача него у извесној мери и активно учешће, желећи да дају свој допринос започетим интелектуалним токовима. Тако су многи византијски људи од пера пронашли своје ново пребивалиште, место где су се могли размахнути на начин о коме су до тада само сањали, на Западу. Само овлашни поглед на поједине ромејске интелектуалце који су своју срећну звезду потражили у свету који је умногоме био антипод ономе из кога су долазили даје нам питореску галерију ликова и животних судбина. Јован Кипарисиот, пореклом са Пелопонеза и припадник ученика и присталица Нићифора Григоре, најпре је отишао на Кипар (1371), а потом у Италију где се одрекао православља и где је 1376. године чак добио и пензију од папе Григорија XI, будући да је у служби Свете столице обављао низ важних послова.[1605] Манојло Калекас, ученик Димитрија Кидона, који се истакао сјајним преводима Томе Аквинског – слично своме учитељу, латински је научио од доминиканаца из Пере – такође је боравио у Италији, а живот завршио као члан доминиканског реда у једном манастиру на Лезбосу (1410).[1606] Доминиканци су такође постали и браћа Максим и Андрија Хрисоверзи, следбеници Димитрија Кидона и ватрени томисти: Андрија је предавао филозофију и теологију у Падови, као тумач учествовао на чувеном сабору у Констанцу (1414), а потом и Фиренци (1439), носећи титулу латинског надбискупа Кипра.[1607] Манојло Хрисолорас, пријатељ Јована V Палеолога и такође следбеник Димитрија Кидона, у Фиренци је почев од 1396. предавао грчки.[1608] Посебно је занимљив случај Симона Атумана који је каријеру започео као монах Студитског манастира у Цариграду а завршио као латински епископ Тебе од 1366. до 1379. године.[1609] Уз поменуте лично-

---

[1605] За основне податке о Јовану Кипарисиоту в. V. Dentakis, *Hoi eis ton Ioannen Kyparissioten ennea hymnoi eis ton tou theou logon*, Hesyhastikai kai Filosofikai Meletai 7, Athina 1964, 11–12; idem, *Ioannes Kuparissiotes. Ho sofos kai filosofos*, Hesyhastikai kai Filosofikai Meletai 3, Athina 1965, 11–34; Nicol, *Church and Society*, 83. Такође в. Beck, *Kirche*, 739–740 и PLP 6 (1983) № 13900.

[1606] О Манојлу Калекасу в. Beck, *Kirche*, 740–741; Papadopoulos, *Philothomistai*, 97–103; Nicol, *Church and Society*, 83; PLP 5 (1981) № 10289. Његову кореспонденцију објавио је R. Loenertz, *Correspondance de Manuel Calécas*, Studi e Testi 152, Città del Vaticano 1950.

[1607] Papadopoulos, *Philothomistai*, 103–111; Nicol, *Church and Society*, 83.

[1608] О Манојлу Хрисолорасу в. Setton, *Byzantine Background*, 56–58; J. Thomson, *Manuel Chrysoloras and the Early Italian Renaissance*, Greek, Roman and Byzantine Studies 7 (1966) 63–82; Ђурић, *Сумрак*, 135 сл. Такође в. G. Cammelli, *I Dotti bizantini e le origini dell'umanesimo. I. Manuele Crisolora*, Firenze 1941; G. Dagron, *Manuel Chrysoloras: Constantinople ou Rome*, BF 12 (1987) 279–288.

[1609] За основне податке о овој особеној личности XIV столећа в. Setton, *Byzantine Background*, 47–52; G. Fedalto, *Simone Atumano monaco di Studio arcivescovo latino di Tebe secolo XIV*, Storia del cristianesimo 2, Brescia 1968.

сти, које чине само део егзодуса византијских интелектуалаца на Запад, ваља подсетити и на Димитрија Кидона и Јована Ласкариса Калофера као можда најпоучније примере којима је у ромејској средини било „тесно" те су потражили нова уточишта.[1610] Осим извесне скучености, која је, према њиховим схватањима, била својствена друштву из кога су одлазили, и искрене опчињености оним што се догађало у латинском свету, требало би допустити могућност да се делимично радило и о својеврсном помодарству, каткад и неумесном потцењивању тековина и стања властите цивилизације. Јер, да ли је то уопште и потребно наглашавати, благотворно зрачење византијске цивилизације на целокупни средњовековни свет било је неспорно.[1611] И, најзад, није на одмет утврдити да је друга половина XIV столећа била већ раздобље када су комуникације између Истока и Запада, које су подразумевале не само политичке везе него и разнолика духовна струјања и проток идеја и утицаја, умногоме постале живље, поготово у односу на успорена и дремљива мерила средњовековног света.

Манојло Палеоло̄г у Солуну

По одласку у Солун, с јесени 1382. године, Манојло Палеолог је задивљујућом енергијом и преданошћу приступио мерама које је требало да допринесу просперитету његове некадашње апанаже. Међутим, ствари су се у међувремену измениле, изгубљено је драгоцено време, готово десет година, које се више није могло надокнадити. Другим речима, стање у другом граду Царства и његовој околини било

[1610] Занимљиву расправу о томе како су на опадање Византије гледали ромејски интелектуалци написао је I. Sevčenko, *The Decline of Byzantium seen through the Eyes of its Intellectuals*, DOP 15 (1961) 167–186 (= VR, *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*, London 1981). На XIV међународном византолошком конгресу у Букурешту, у септембру 1971. године, расправљало се о ромејском друштву и интелектуалном животу Царства у XIV столећу. Наводимо неке од радова који се непосредно односе на нашу тему, а публиковани су у *Actes du XIVe congrès international des études byzantines*, I, Bucuresti 1974. V. I. Sevčenko, *Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century*, 69–92 (= VR, *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*, London 1981): E. Werner, *Gesellschaft und Kultur im XIV. Jahrhundert: sozial-ökonomische Fragen*, 93–110; J. Meyendorff, *Society and Culture in the Fourteenth Century. Religious Problems*, 111–124 (= VR, *Byzantine Hesychasm: historical, theological and social problems*, London 1974, 51–65).

[1611] Овде ћемо, на пример, навести само један рад који се односи на византијски утицај на Венецију у XIV веку, а налази се у домену уметности. В. М. Мураро, *Различные фазы византийского влияния в Венеции в XIV веке*, Византия, южные славяне и древная Русь, Западная Европа. Искусство и культура, Сборник статей в честь В. Н. Лазарева, Москва 1973, 421–437.

је другачије, знатно неповољније, него што је било у време када је млади принц својевремено, на очев позив, хитао у Цариград да буде проглашен за василевса и савладара, давне 1373. године.[1612] У међувремену је угроженост од Турака постала знатно већа, њихове освајачке акције све дрскије, а отпорност преосталих ромејских поседа на нападе Османлија све слабија. Једном речју, пред Манојлом Палеологом стајали су готово нерешиви задаци, будући да је његова нова, и стара наравно, апанажа била међу првим које су се налазиле на удару исламских ратника.

Све то, наравно, није било довољно да га поколеба, па се одмах латио незахвалног посла око учвршћивања сопствених позиција у Македонији, али овога пута без много обзира на оца Јована V. Јер, нема сумње, после 1382. раздор између њих двојице био је потпун и готово да није постојао начин да се истински превазиђе. Чињеница је да је поступак Манојла Палеолога, колико нагао и оштар, толико и разумљив, озлоједио његовог оца, али остаје да се опази, ако не политичка тврдокорност бар помањкање оне врсте стрпљења коју је Јован V имао за свог најстаријег сина. Напори господара Солуна, коме способност није недостајала, нису остали без резултата: за нешто више од четири године он је постигао извесне успехе и унеколико утврдио свој положај, учинивши Солун неком врстом матице око које су се окупљале снаге отпора према Турцима. Манојло Палеолог је најпре победио Турке у неколико мањих окршаја током 1382/3. године,[1613] а да би обезбедио толико неопходна материјална средства није се либио да посегне ни за црквеном имовином.[1614] Међутим, у тешким приликама у Македонији осамдесетих година XIV столећа – пре свега имамо у виду даље продирање Османлија – његови успеси су морали да буду кратког даха. И, заиста, почев од јесени 1383. године започео је прави ход по мукама Манојла Палеолога, будући да је силни Мурат I најозбиљније решио да освоји други град Царства.

[1612] О томе је било речи у другом одељку претходног поглавља.

[1613] О почетним успесима које је имао у сукобима са Турцима казује сам Манојло Палеолог у свом познатом говору који је упутио житељима града Св. Димитрија. Беседу је објавио V. Laurdas, *Ho „Symbouleutikos pros tous Thessalonikeis" tou Manuel Palaiologou*, Makedonika 3 (1955) 290–307 (за помињане успехе в. Dennis, *Manuel II*, 60 sq. који је умногоме пренценио успешна Манојлова дејства. Barker, *Manuel II*, 49 нешто је умеренији у оцени ромејске противофанзиве покренуте из Солуна. Такође в. Максимовић, *Византија и Турци*, 43–44.

[1614] О томе в. Острогорски, *Пронија*, 109–111 (= *СД*, I, 260–263); Dennis, *Manuel II*, 89; Nerantzi-Varmazi, *Thessalonike*, 227.

После заузимања Сера, 19. септембра 1383. године,[1615] што је за Турке био крупан успех, а за Манојла Палеолога готово ненадокнадив губитак, султан је чврсто решио да поседне и Солун, како би потпуно умирио непокорног византијског вазала, па је тамо упутио једног од својих најспособнијих војсковођа, надалеко чувеног Хајредин пашу. Тако је, с јесени 1383. године, започела дуготрајна и исцрпљујућа блокада највећег града у Македонији.[1616] Стање је постало критично, поготово ако се узме у обзир да ниоткуда није било помоћи. Став Јована V Палеолога према синовљевом „одметништву" добро је био познат, а с временом је његова нетрпељивост расла. Почетни успеси Манојла Палеолога одјекнули су веома повољно у одређеним деловима цариградског јавног мњења и, како сазнајемо из једног писма Димитрија Кидона,[1617] довели до тога да су из престонице у Солун похрлили многи који су се тешко мирили са пасивношћу пред Османлијама. Овакви покрети становништва нису се могли допасти Јовану V Палеологу,[1618] а први подвизи господара града Св. Димитрија умногоме су цара дискредитовали у очима Мурата I,[1619] јер по њему политика повлађивања Турцима уопште није имала алтернативе.

[1615] За пад Сера в. G. Ostrogorsky, *La prise de Serrès par les Turcs*, Byz. 35 (1965) 302–319 (= *СД*, IV, 243–256); Barker, *Manuel II*, 49; Schreiner, *Kommentar*, 326–327 (где су подробно анализиране вести из неколико Кратких хроника). Такође в. I. Beldiceanu-Steinherr, *La prise de Serrès et le Firman de 1372 en faveur du monastère de Saint-Jean-Prodrome*, Acta Historica 4 (1965) 15–24; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, Београд 1994, 119–120.

[1616] Ове догађаје веома подробно описује Dennis, *Manuel II*, 77–102. Такође в. Barker, *Manuel II*, 50 sq.

[1617] Cydonès, *Correspondance*, II, № 250 155–156. Cf. Dennis, *Manuel II*, 71–72; Barker, *Manuel II*, 48. Реч је о писму које је Димитрије Кидон упутио Манојлу Палеологу у пролеће или лето 1383. године. О преписци између ове двојице ромејских угледника средином осамдесетих година XIV века писао A. Karathanasis, *Xanadiabazontas ten allelografia Demetriou Kydone kai Manouel Palaiologou (1382–1387)*, He Thessalonike kentron tes antistaseos kata ton Tourkon, Hristianike Thessalonike Palaiologeios epohe (Kentro historias Thessalonikes tou Demou Thessalonikes 3), KB Demetria, episthemoniko symposio, Patriarhikon Hidryma Paterikon Meleton Hiera Mone Blatadon, 29–31 Oktobriou 1987, Thessaloniki 1989, 65–86. Наравно, још увек је веома драгоцена расправа коју је доста давно писао R. Loenertz, *Manuel Paléologue et Démétrius Cydones. Remarques sur leurs correspondances*, EO 36 (1937) 271–287, 474–487; 37 (1938) 107–124.

[1618] О томе такође дознајемо из једног писма које је Димитрије Кидон у лето 1383. године послао на Еубеју пријатељу Јовану Асену. В. Cydonès, *Correspondance*, II, № 264 173–177. Cf. Barker, *Manuel II*, 50. О Јовану Асену, припаднику угледне византијске породице чије је порекло ипак помало нејасно, в. Божилов, *Асеневци*, № 32 336–338.

[1619] Dennis, *Manuel II*, 63–64, 108–109; Barker, *Manuel II*, 50; Максимовић, *Византија и Турци*, 43–45.

При томе је василевс у Цариграду пренебрегавао чињеницу, или је, вероватније, ње био добро свестан, али тврдокорно је настојао да је потисне, како је завадом са млађим сином изгубио главни дотадашњи ослонац унутар Византије и на међународном плану. Такво јогунасто понашање, сасвим у нескладу са помирљивом природом коју је углавном испољавао, баца особену светлост на последње године његове владавине. Међутим, мора се признати да је, пре свега због своје попустљивости према Андронику, с једне, и грубог запостављања Манојлових интереса, с друге стране, Јован V Палеолог изазвао нови породични раскол. Сада су се, готово изнебуха, уместо двеју супротстављених страна – Јована V и Манојла, према Андронику IV и малом Јовану – појавиле, у ствари, три: другорођени василевсов син, столујући у Солуну, чинио је после јесени 1382. године трећу. „Четврта странка", деспот Теодор I Палеолог, интимно свакако најближи брату Манојлу – постоје сведочанства која казују о њиховом савезништву и узајамној помоћи током 1385. године[1620] – није се мешао у породичне размирице око наслеђа престола и није био истински заинтересован за ромејску круну. Остали чланови, Андроник са сином Јованом и Манојло, па чак и сам Јован V, нису били задовољни тренутним стањем. У таквим условима, нови породични сукоб, чини се, био је само питање времена.

Смрт Андроника IV Палеолога

Ни споразум постигнут између чланова уже царске породице, којим су бар привремено биле отклоњене узајамне задевице, није сасвим могао да јемчи дужи унутрашњи мир у Царству. Посебно је био занимљив уговор између Византије и Ђенове, који смо већ поменули,[1621] чије су одредбе на особен начин одражавале тадашње стање у Византији. Осим обећања да неће ратовати против Андроника IV Палеолога и његовог сина Јована, Јован V се обавезао и да ће им пружати помоћ у случају да буду нападнути, изузев ако агресор буде османски емир. Ђенова се обавезала да ће помоћи Јовану V уколико га угрози најстарији син – Ма-

[1620] Реч је о својеврсном тројном савезу у који је, поред браће Манојла и Теодора Палеолога, био увршћен и фирентински господар Коринта Нерио I Ачајуоли (1371–1394). Теодор и Нерио је требало да помогну Манојлу у борби против Турака, а господар Солуна, сходно постигнутом споразуму, пружао би им помоћ у сукобима са Наварежанима. В. Rubió i Lluch, *Diplomatari*, № 574 611–612. Теодор I Палеолог је, подсетимо се, био ожењен Бартоломеом, ћерком Нерија I. Cf. Setton, *Catalan Domination*, 170–171; *Crusades*, III, 238–239 (K. Setton).

[1621] В. н. 1538.

нојло Палеолог уопште није фигурирао у овим клаузулама, што је био разлог више да оде у Солун и отпочне ново поглавље у своме животу – или било који други нападач с изузетком Мурата I. Заједнички именитељ ових одредби, владар Османлија недвосмислено указује, био је да је он прави господар ситуације на простору где се додирују Мала Азија и југоисточни део Балканског полуострва.

Није никакво изненађење да је управо Андроник IV, а не утучени Јован V Палеолог, поново заоштрио односе у царском врху. Незадовољан, као што је био готово свих претходних година, он је у пролеће 1365 – за период од 1381. до 1385. нема никаквих података о односима византијског цара и његовог сина-првенца[1622] – насрнуо на области које су припадале његовом оцу, претходно пославши сина Јована на двор емира Мурата I.[1623] Међутим, у одлучујућем сукобу, иначе сасвим бесмисленом када се све посматра у светлости потпуне византијске немоћи у османлијском окружењу, војска Јована V Палеолога тешко је поразила одреде његовог најстаријег сина.[1624] Помало цинично може се приметити да је то била збиља једна од ретких војничких победа цара који је најдуже од свих седео на византијском престолу.

После пораза недалеко од утврде Мелитијаде, којим је осујећен још један од његових покушаја да прошири своју моћ и престиж, Андроник IV се напрасно веома озбиљно разболео и убрзо, 28. јуна 1385. године,[1625] преминуо у Селимврији. Његово тело је пренесено у Цариград и сахрањено у једном од престоничких манастира.[1626] Била је то нова породична трагедија Јована V Палеолога, који је, иначе, у бици код Мелитијаде једва извукао живу главу. Будући да је само неколико година раније изгубио сина Михаила,[1627] сада су му од четворице синова остали само Манојло и Теодор. Колико нам је познато, они нису имали никаквог удела

[1622] Barker, *Manuel II*, 51.

[1623] Ducas, 83; Kleinchroniken, 68 № 20. Cf. Barker, *Manuel II*, 51.

[1624] Kleinchroniken, 68 № 20. Такође в. Loenertz, *Fragment*, 37–38 (=*Byzantina et Franco-Graeca*, I, 393–395).

[1625] Kleinchroniken, 68 № 20, 103 Nos 4–5. Такође в. две хронолошке нотице које доноси Schreiner, *Kommentar*, 613 № 50, 614 № 51. Уп. Острогорски, *Историја*, 505; Nicol, *Last Centuries*, 296; Schreiner, *Kommentar*, 330–331.

[1626] Према вестима Кратких хроника Андроник IV Палеолог је сахрањен у манастиру Пантократора. В. Kleinchroniken, 68 № 20, 103 № 5. Такође в. две хронолошке белешке које се налазе у Schreiner, *Kommentar*, 613 № 50, 614 № 51. Међутим, шпански изасланик Руј Гонзалес Клавихо истиче да је најстарији син Јована V Палеолога био заправо сахрањен у манастиру Богородице Одигитрије. В. Clavijo, № 45 84. Cf. Schreiner, *Kommentar*, 331.

[1627] За основну литературу о Михаилу Палеологу в. н. 1436–1437 у другом одељку претходног поглавља.

у поменутом сукобу њиховог оца и најстаријег брата. Догодило се тако да је Андроник IV Палеолог, „најнесташније дете" Јована V, који је ношен снагом своје себичне славољубивости нанео заиста големе штете Византији, изненада нестао са византијске политичке позорнице. Имао је само тридесет седам година.

Манојло Палеолоī и ūаūсшво

За разлику од оца, који је после несрећног путовања у Италију (1369–1371) рашчистио са озбиљнијим преговорима са Светом столицом, Манојло Палеолог је исказивао знатно већу гипкост у том питању, поготово ако би га невоља, оличена, наравно, у све насртљивијим и опаснијим налетима Турака, на то приморала. А управо је у то време његов положај у Солуну постајао готово неподношљив, па се, у помањкању ширег избора могућности, обратио папској курији: крајем зиме 1385. године једно посланство из Солуна отпутовало је у Италију.[1628] Предводио га је духовник Евтимије, доцније, од 1410. до 1416, цариградски патријарх.[1629]

Урбана VI су затекли, изгледа, у Ђенови. На одговор се морало чекати нешто дуже, јер је изасланик Свете столице најпре отпутовао у Цариград. Да ли је то била инерција, недовољно познавање прилика у Византији, „намерна грешка" којом се нешто хтело постићи или неки недокучиви разлог, тешко је рећи. Папин посланик је у престоници примљен са неприкривеном хладноћом, и тек онда се, у јесен 1386. године, нашао у граду Светог Димитрија.[1630] Помањкање пријазности и гостољубивости које је нунција дочекало у престоници лако се може објаснити: познатом негативном ставу Јована V Палеолога према било каквим преговорима са куријом у овом случају се придружило и одбојно василевсово држање према одбеглом сину, које је било само тужан одраз расула у њиховим међусобним односима. У недостатку изворних података, не зна се поуздано шта се даље догодило. Претпостављало се чак да је тада закључена нека врста уније између солунске и латинске цркве, при чему је ромејска страна учинила извесне уступке.[1631] Упркос појединим разлозима чија се ваљаност не може лако порећи, ова примамљива и прилич-

---

[1628] О овим догађајима веома подробно пише Dennis, *Manuel II*, 132–150.
[1629] Gill, *Byzantium and Papacy*, 228.
[1630] Dölger, *Regesten*, V, № 3181a. Cf. Barker, Manuel II, 55–56.
[1631] О овоме „приближавању" латинске и солунске цркве расправљало се много и различито у историографији. Тако је Dennis, *Manuel II*, 136–150 на основу

но одважна претпоставка, у својој смелости иде пак предалеко и тешко се може прихватити.[1632]

С друге стране, недостатак одговарајућег одјека у документима папске курије, који би могао бити јак доказ против тезе о потписивању уније латинске и солунске цркве, недовољан је за доношење далекосежних закључака будући да извесни акти за раздобље од 1383. до 1386. године једноставно недостају.[1633] То би могло да значи како одређене сумње и недоумице ипак остају, мада је утисак да су разлози против проглашења уније свакако снажнији. Уосталом, није непознато да папа Урбан VI у то време није био у стању да организује било какву озбиљнију акцију којом би помогао угроженом Солуну, а Манојло Палеолог је већ у априлу 1387. године био приморан да бежи из другог града Царства.[1634] Уопште, биле су то године када Света столица није могла да припреми крсташки поход против Османлија, а то је био једини начин да се бар некако анимира равнодушна византијска публика.

Престиж ромејског цара

Током друге половине XIV века Тесалија и Епир, некадашње ромејске земље, живеле су својим животом скоро без било каквих озбиљнијих веза са Цариградом. Ипак, осамдесетих година се у два маха показало да ауторитет византијског цара није само био поштован него да је и тражена његова потпора како би легитимитет тамошњих локалних господара добио на важности. Најпре је у јесен 1382. године Тома Прељубовић, господар епирског града Јањине, послао у Солун своје изасланике и од Манојла Палеолога затражио и добио знаке деспотског достојанства.[1635] Потом је, неколико година касније (1385/6), Исаило Буонделмонти, истакнути италијански великаш и нови господар Јањине, поступио на сличан начин, али је отишао и корак даље. Одличја високе

пажљиве анализе појединих писама из сачуване преписке Димитрија Кидона дошао до закључка да је тада дошло до уније између Солуна и Рима.

[1632] Још је П. Харанис /*Speculum*, 36 (1961) 476/ устао против такве претпоставке Џ. Дениса, а и Barker, *Manuel II*, 55–56 n. 152 (са навођењем релевантне литературе) такође је веома обазрив према могућности да је том приликом склопљена унија.

[1633] То истиче O. Halecki, *Rome et Byzance au temps du Grand schisme d'Occident*, Collectanea theologica 18 (Lwów 1937) 477–481 (=VR, Un Empereur de Byzance à Rome. Réimpression de l'édition originale et étude annexe, London 1972).

[1634] О томе ће бити речи у даљем тексту.

[1635] Vranousis, *Chronikon*, 93. Cf. Dennis, *Manuel II*, 57, 106; Nicol, *Despotate II*, 152.

титуле деспота он је добио са највишег могућег места, од Јована V Палеолога који је седео у Цариграду, а донео му их је царев емисар Врионис Палеолог.[1636]

Ова два примера настојања да се локални господари Јањине, града у далеком Епиру који већ одавно са преосталим византијским земљама није имао готово никаквих додира, ослоне на углед и дигнитет титула добијених од ромејских царева на особит начин казују о некој врсти престижа, изниклог из големе традиције, а не из моћи којом је Царство још увек располагало. Међутим, мора се признати да изнесену оцену на одређени начин отежава околност да услед дубоке кризе свих хришћанских државица у југоисточним деловима Балканског полуострва, пред крај XIV столећа, није било других владара који би имали право на додељивање високих титула. Иначе, Тесалија и Епир су се и саме све више суочавале са турском опасношћу. У тој ситуацији, наравно, оне нису могле рачунати на било какву озбиљнију помоћ Византије, своје некадашње матице.

Нужно је напоменути да је у Тесалији после Симеона Палеолога и његовог сина Јована Уроша – овај други је негде око 1373. добровољно сишао са власти, претпоставивши напоре духовне аскезе овоземаљској свакодневици[1637] – окончана владавина Немањића, која је трајала још од далеке 1348. године.[1638] Нови господар Тесалије, Алексије Анђео Филантропин, добио је од Јована V Палеолога титулу кесара одмах по преузимању власти (1372/3), чиме је ако не фактички, а оно барем формално признао врховну власт византијског цара.[1639] Не може се, додуше, рећи да је од овог признавања суверенитета Византија могла да има и некакву практичну добит. Стога би било неумесно говорити о овом догађају као о неком великом успеху цариградске владе.

Уопште, престиж Царства у последњим десетлећима XIV века није могао да одмакне готово ниједан корак даље од чисто формалног. Остаје, ипак, чињеница да је Тесалија последње две деценије свога постојања, све до турског освајања 1393. године – Алексија Анђела Филантропина је негде 1389/1390. наследио син Манојло – признавала врховну власт Цариграда. У Епиру, на сличан начин, господари Јањине,

1636 Vranousis, *Chronikon*, 96. Уп. Ферјанчић, *Десйоши*, 81; Nicol, *Despotate II*, 159. О Врионису Палеологу, изасланику Јована V Палеолога v. PLP 2 (1977) № 3265.

1637 Ферјанчић, *Тесалија*, 265; *Исшорија срйскої народа*, II, 40 (Р. Михаљчић).

1638 О српској власти у Тесалији в. Ферјанчић, *Тесалија*, 227–264.

1639 Ферјанчић, *Тесалија*, 269. Такође в. R. Loenertz, *Notes sur le règne de Manuel II à Thessalonique 1381/82–1387*, BZ 390–396; Dennis, *Manuel II*, 104–105; Nicol, *Despotate*, II, 152.

Тома Прељубовић и Исаило Буонделмонто, такође су, почев од 1382. године, добијањем достојанства деспота признали суверенитет цара Ромеја. Догодило се тако, мимо сваког очекивања, да је у данима највећег свог безнађа и немоћи Византији пошло за руком да око себе окупи своје некадашње земље Тесалију и Епир. Међутим, стварни значај тога успеха био је сасвим мали.

Турци у Солуну

У међувремену се агонија Солуна настављала. После почетних и привремених успеха, чији се значај никако не сме прецењивати,[1640] уследила је османлијска блокада, која је потрајала више од три године. Утисак је да су осамдесетих година XIV столећа Турци оштрицу својих насртаја од Цариграда окренули ка Солуну.[1641] О томе прилично јасно и недвосмислено говори и планско окруживање другог града Царства: Сер, Битољ и Прилеп падали су један за другим, тако да се око Солуна све више стезао обруч.[1642] Као што ништа није било од савезништва Манојла и Теодора Палеолога, тако је пропао и покушај да господар Солуна добије помоћ у Венецији. Промућурни Млеци су 18. априла 1385. године, у жељи да се не замере султану, ромејског емисара отпустили са примереном учтивошћу и уопштеним, па и магловитим обећањима, којима су заправо ускратили било какву опипљиву подршку.[1643]

У граду Св. Димитрија напетост је из дана у дан све више расла – писма Димитрија Кидона казују о устрепталој атмосфери у његовом родном месту и крајњој забринутости за његову судбину[1644] – а у клими непрекидне турске опсаде и сам положај младог цара бивао је све несигурнији. У овом граду, где сећања на године зилотског покрета и „слободу" која је тада постојала још увек нису могла ишчилети, непопуларна

[1640] Уп. н. 1613.

[1641] Максимовић, *Византија и Турци*, 45. Својевремено је о овим питањима расправљао и A. Vacalopoulos, *Quelques problèmes relatifs à la résistance de Manuel II Paléologue contre les Turcs ottomans dans la Macédoine grecque (1383–1391)*, Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, III. Histoire, Sofia 1969, 351–355.

[1642] Максимовић, *Византија и Турци*, 45.

[1643] Thiriet, *Régestes*, I, № 693. Cf. Dennis, *Manuel II*, 124–125; Barker, *Manuel II*, 55–56.

[1644] О томе како је брига Манојла Палеолога за судбину Солуна бивала све већа јасно се види из неколико писама које је учени Солуњанин послао господару другог града Царства. На пример, в. Cydonès, *Correspondance*, II, № 283 204, № 299 216–218. Cf. Barker, *Manuel II*, 53–54 n. 147.

мера посезања за црквеном имовином – показало се, недовољна да нешто суштински преокрене – не само да није могла бити дочекана са благонаклоношћу него је изазвала и изразито незадовољство. Солунски митрополит Исидор Главас (1380–1384, 1386–1396), који се успротивио политици секуларизације црквених имања, морао је, негде почетком јесени 1384, да пође тегобном стазом изгнанства.[1645]

Таква Манојлова „победа", међутим, није ишла у прилог његове популарности, поготово не у нервозној клими града који трпи упорну и дугу опсаду. Стога је и знаменита беседа Манојла Палеолога посвећена житељима Солуна (*Symbouleutikos pros tous Thessalonikeis*), која је пледирала на разборитост и јединство, премда покренута племенитим побудама и надахнута родољубљем, звучала шупље, поразно шупље додали бисмо, у безнађу где је известан био само пад другог града Византије.[1646] За све то време је мудри Хајредин паша, коме је искуство вештог војсковође и освајача указивало на прегрејану атмосферу у Солуну и могућу неслогу – класична је то прича о подељености унутар града под опсадом, упрошћена на дилему између јуначке али узалудне одбране и предаје којом би се нешто ипак сачувало – стрпљиво чекао, наоружан уверењем да му успех и поред свега неће измаћи.

Имајући све ово на уму, османлијски заповедник је Солуњанима још на почетку блокаде предочио да бирају између обавезе да плаћају Турцима порез или да, у случају тврдоглаве непопустљивости, буду изложени слепом бесу војника, који ће на крају крајева продрети у град.[1647] Притом је Хајредин паша и те како био свестан разорне моћи овако изложеног ултиматума по јединство ромејских бранилаца и није се преварио. У ситуацији која је постала сасвим безнадежна уследио је и последњи корак, обавијен, додуше, врло тамним околностима, покушај да се нешто постигне непосредним обраћањем Османлијама. То су учинили, наводно, како сам Манојло Палеолог тако и његов отац Јован V.[1648] Уколико је

[1645] Dennis, *Manuel II*, 89 sq. Такође в. Nerantzi-Varmazi, *Thessaloniki*, 227. О Исидору Главасу в. R. Loenertz, *Isidore Glabas, métropolite de Thesealonique (1380–1396)*, REB 6 (1948) 181–190 (=*Byzantina et Franco-Graeca*, I, 267–277); PLP 2 (1977) № 4223. Такође в. K. Tsirpanlis, *Symbole eis ten historian tes Thessalonikes. Dyo anekdotoi homiliai Isidorou arhiepiskopou Thessalonikes*, Theologia 42 (1971) 548–581.

[1646] За основне податке о овој беседи в. н. 1613.

[1647] Dennis, *Manuel II*, 78–79; Barker, *Manuel II*, 52.

[1648] О наводном покушају Јована V Палеолога да спасе што се још могло спасти и да заборави, барем тренутно, на донедавно непремостиве несугласице са својим другорођеним сином сазнајемо, додуше, не баш најјасније како бисмо ми то желели, из једног писма које је Димитрије Кидон упутио Манојлу Палеологу

василевс из Цариграда заиста интервенисао код Турака, што остаје под великим знаком питања,[1649] учинио је то једино у очајничком покушају да некако преиначи тужну судбину Солуна. Јер, нема сумње, његов став према Манојлу Палеологу после јесени 1382. године био је изразито непријазан и доследно одбојан,[1650] толико доследан да таква истрајност унеколико и збуњује.

Догађаји који су следили изнели су на видело да ни настојања да се обраћањем Османлијама, уколико је до њих збиља и дошло, нешто постигне нису уродила плодом. Суочивши се са неизбежношћу пада Солуна, Манојло Палеолог је, по свој прилици, у априлу 1387. године напустио град и побегао на Лезбос, чиме је почела његова „одисеја", док су житељи најважнијег места у Македонији једноставно отворили капије исламским ратницима.[1651] Хајредин паша је одржао давно дату реч и поштедео град Св. Димитрија, будући да се он добровољно предао. Био је то нови тежак ударац за Византију, свакако један од најтежих у читавом XIV столећу, ударац који је наговештавао и скору пропаст Царства.[1652] У тим годинама крај хиљадугодишњег живота ромејске државе био је скоро известан.

негде 1385–1386. године. В. Cydonès, *Correspondance*, II, № 318 245–247. Cf. Dölger, *Regesten*, V, № 3181; Dennis, *Manuel II*, 129.

[1649] Barker, *Manuel II*, 57 n. 156 са знатно више опрезности прилази поменутим претпоставкама.

[1650] Једно писмо које је Манојло Палеолог упутио Димитрију Кидону у зиму 1382/1383. године, прилично одређено указује на озлојеђеност Јована V и репресалије према синовљевим пријатељима. В. *The Letters of Manuel II Palaeologus*, ed. G. Dennis, Washington 1977, № 3, 9, 11 n. 3.

[1651] Обично се сматрало да је Манојло Палеолог напустио Солун 6. априла, а да су Османлије ушле у град 9. априла 1387. године. Овакво мишљење нарочито је подробно настојао да образложи Barker, *Manuel II*, 59 n. 161, 446 sq. Међутим П. Шрајнер, сигурно најбољи познавалац Кратких хроника, прилично убедљиво и темељно показао је све мањкавости уобичајене хронологије пада Солуна и, уз неопходан опрез, заложио се за мало мање прецизно одређивање пада највећег града Македоније у руке Хајредин паше, датујући га у време од марта до маја 1387. године. В. Schreiner, *Kommentar*, 332–333. Упркос томе, и у неким релативно новијим истраживањима може се срести раније, дакле традиционално датовање (9. април 1387. године). Уп. Матанов – Михнева, *От Галиполи*, 75; Nicol, *Byzantium and Venice*, 327. Међутим в. Максимовић, *Визанӣија и Турци*, 40 н. 30. Сажет приказ догађаја у Македонији друге половине XIV столећа даје и А. Vakalopoulos, *Historia tes Makedonias, 1354–1833*, Thessaloniki 1969, 11–63.

[1652] О приликама унутар византијског друштва током година и деценија непрестане турске опасности писао је В. Сметанин, *О тенденциях идеологической и социальной динамики поздневизантийского общества в период перманентной войны*, АДСВ 11 (1975) 99–109.

Разочарање латинофила

Почетак „велике шизме" у крилу римокатоличке цркве изазвао је прилично разочарање међу латинофилима у Византији, док се за преостале струје унутар ромејског друштва може претпоставити да су са равнодушношћу, па можда и незаинтересованошћу пропратили потресе унутар папске курије. У томе смислу врло је илустративно једно писмо Димитрија Кидона упућено његовом пријатељу Јовану Ласкарису Калоферу, где се између осталог истиче да су та збивања уништила ионако танушне наде у помоћ са Запада.[1653] Ипак, саветовао је први министар свог истомишљеника да искористи свој утицај и посредује код Урбана VI, дакле папе у Риму, да се Света столица побрине за хришћане на Истоку, јер би то било и у интересу Запада. Ако се зна гледиште Јована V Палеолога о унији – мислимо, наравно, на раздобље после 1371. године – онда се изнети став Димитрија Кидона више може сматрати приватним мишљењем него схватањем које одражава званично одређење византијске спољне политике у односу на ово важно питање. Сличне жалопојке због збивања у римској цркви истакнути интелектуалац је изнео и латинском архиепископу Тебе Симону Атуману, негде 1380/1. године.[1654]

И у том времену је Димитрије Кидон наставио са живом дипломатском делатношћу, додуше, не више оном која се тицала настојања да се оствари јединство цркава. У преговорима са Ђеновом, на пример, он је заступао византијску страну и допринео да се 1382. године утаначи мировни споразум,[1655] а такође је путовао на Лезбос да се договори са Франческом I Гатилузијем о враћању Еноса, који је за владе Андроника IV уступљен овој ђеновљанској породици.[1656] Може се само претпоставити колико је Димитрију Кидону, као изразитом латинофилу, тешко падала сурова истина да је Царство постало вазал османског емира. Стога је он све победе ромејског оружја у борби против Турака, додуше веома ретке и не особито значајне, дочекивао с одушевљењем. Тако је пропратио и акцију Манојла Палеолога,

---

[1653] Cydonès, *Correspondance*, II, № 190 62–63 (писмо датовано у 1378/9. годину). Cf. Kianka, *Demetrius Cydones*, 204.

[1654] Cydonès, *Correspondance*, II, № 226 117–123 (посебно 121) (ова се епистола датује у 1380/1. годину). Cf. Kianka, *Demetrius Cydones*, 204–205.

[1655] Основни подаци о овом уговору дати су у н. 1538. Такође в. Balard, *La Romanie génoise*, 91–92.

[1656] Cf. G. Dennis, *The Short Chronicle of Lesbos (1355–1420)*, Lesbiaka 5 (1965) 11 (= VR, *Byzantium and the Franks, 1350–1420*, London 1982). Посебно о везама између Франческа I Гатилузија и Димитрија Кидона в. G. Kolias, *Hai sheseis Demetriou Kydone pros Fragkiskon A Gatelouzon, dynasten tes Lesbou*, Lesbiakon Hemerologon (1954) 37–43.

који је 1382/3. године предузео офанзиву и забележио поједине успехе,[1657] али се у исто време, из оданости према Јовану V Палеологу, озлојеђеном због синовљевог одласка у Солун, није одазвао позиву да дође у највећи град Македоније и своје родно место како би своју несумњиву дипломатску вештину ставио у службу интереса солунског живља.[1658]

Најзад, око 1385/6. године, Димитрије Кидон се после тридесетак година ревне службе уз Јована V Палеолога лагано повукао,[1659] будући да је његова доследна антитурска, односно пролатинска политика све више почињала да бива у колизији са званичним ставовима цариградске владе. Већ у то време, он је увелико размишљао о свом дефинитивном одласку на Запад. Зна се да му је 20. јануара 1391. године у Млецима дужд Антонио Венијер (1382–1400) доделио право грађанина Венеције.[1660] Отада па до смрти, у зиму 1397/8, Димитрије Кидон је углавном боравио ван Византије, без обзира на то што је са новим василевсом Манојлом II (1391–1425) био у односима пуним узајамног поштовања – изузимамо царево неслагање са богословским погледима славног интелектуалца – а преминуо је на Криту.[1661] Његова судбина, као и судбина Јована Ласкариса Калофера који је умро на Кипру 1392,[1662] на својеврстан начин представљају и удес читаве латинофилске струје у Византији тога времена.

Загонетка трапезунтске принцезе

Већ је у више наврата речено да су односи између Византијског и Трапезунтског царства током друге половине XIV столећа били углавном веома добри и чак присни. Здружени заједничком немоћи пред истим силним непријатељем и повезани припадношћу истоветном цивилизацијском кругу, две грчке државе, осим пријатељства, као и да нису има-

---

[1657] Kianka, *Demetrius Cydones*, 206.

[1658] Ibid. 206–207.

[1659] Подробан преглед његове дипломатске активности дала је F. Kianka, *Byzantine-Papal Diplomacy: The Role of Demetrius Cydones. I. 1364–1368, II. 1369–1387*, The International History Review VII–2 (1986) 176–213.

[1660] R. Loenertz, *Démétrius Cydonès. Citoyen de Venice*, EO 37 (1938) 125–126; Kianka, *Demetrius Cydones*, 209; Tinnefeld, *Demetrios Kydones*, I–1, 43 (где је наведен тачан датум овог догађаја).

[1661] Kianka, *Demetrius Cydones*, 217; Tinnefeld, *Demetrios Kydones*, I–1, 49; PLP 6 (1983) № 13876. На овоме месту желели бисмо да укажемо и на једну занимљиву расправу о Димитрију Кидону, чини се недовољно познату у византологији. В. I. Roca Melia, *Demetrio Cidonio en el renacimiento Bizantino*, Helmantica 17 (Salamanca 1966) 325–339.

[1662] Eszer, *Johannes Laskaris Kalopheros*, 104–105.

ле никакав другачији избор. Могло би се рећи да се једно од кључних питања њихових узајамних односа током касних осамдесетих година XIV века – питање које је у знатној мери поделило истраживаче и коме су се они увек изнова враћали – тицало евентуалног брака Јована V Палеолога и Евдокије Комнине, ћерке Алексија III. Још давне 1363. године трапезунтска принцеза је, сагласно договору двеју страна, била предвиђена за Манојла Палеолога.[1663] Међутим, потпуни мук о утаначеној замисли – подсетимо се да су фрагментарност и оскудност источника за период о коме се ради били заправо хронични – наводе на претпоставку да трапезунтска страна, будући задовољна повољним решењем горућег питања око могуће узурпације сина некадашњег владара Јована III, није одвише журила са испуњавањем преузетих обавеза.[1664]

Уопште, владари понтске царевине засновали су веома уносну дипломатију захваљујући засењујућој лепоти трапезунтских принцеза, о којима су се испредале читаве легенде. Управо је то био један од начина да опстану у окружењу агресивних исламских поглавара који су неодољивост девојака са двора Великих Комнина спремно плаћали разним уступцима. Сачувани подаци, према којима је у времену од 1352. до 1458. године најмање петнаест трапезунтских принцеза било удато за околне владаре, речито казују сами по себи. Италијански поморци који су имали тешње везе са маленом понтском царевином проносили су широм западне Европе најнеобичније приче о чудесној лепоти ћерки и сестара Великих Комнина. Таквом изазову, наравно, нису могле одолети ни уметничке душе, па равнодушан, на пример, није остао ни Антонио Пизанело, велики мајстор ране ренесансе, који је у XV столећу овековечио Марију, кћер Алексија IV Великог Комнина и жену византијског цара Јована VIII Палеолога (1425–1448).[1665]

Утисак је, такође, да ни Јован V Палеолог, за кога се не без разлога може устврдити да је био женскарош[1666] – познато је и то да је имао једног

[1663] Уп. Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 91. О овоме је било речи у III поглављу.

[1664] Исто.

[1665] A. Bryer, *Pisanello and the Princes of Trebizond*, »Apolo« N. S. 76 (1962) 601–603. Такође упућујемо и на сјајан есеј који је написао Ch. Diehl, *La princesse de Trébizonde. Histoire orientale (Dans l'Orient Byzantin)*, Paris 1917, 203–227. За односе између Трапезунта и Турака у другој половини XIV столећа в. E. Zachariadou, *Trebizond and the Turks (1352–1402)*, Archeion Pontou 35 (1979) 333–358 [=VR, *Romania and the Turks (c. 1300–c. 1500)*, London 1986].

[1666] Ђурић, *Сумрак*, 58. Када се говори о царевој развратној природи обично се, не без разлога, наводи једно место у Дукиној историји. В. Ducas, 65. Cf. Luttrell, *Daughters*, 104 n. 23.

ванбрачног сина именом Манојло Палеолог[1667] – није остао отпоран према чарима дама из Трапезунта. Причу о томе саопштава позновизантијски историчар Лаоник Халкокондил, а управо је та прича изазвала велику расправу међу истраживачима. Манојло Палеолог – у овом случају, наравно, реч је о законитом а не ванбрачном сину Јована V (околност да двојица василевсових синова имају исто име, разумљиво, уноси извесну збрку) – довео је за жену трапезунтску принцезу Евдокију, записује учени Атињанин, удовицу турског хегемона Таџедина.[1668] Другим речима, раније предвиђени брак (1363) уопште се није остварио, јер је двор Великих Комнина играо дволичну улогу: у исто време док су преговарали са Византинцима о венчању сина Јована V Палеолога и ћерке Алексија III текли су и разговори, већ од 1362, са једним турским емиратом. Превагу је, напослетку, добио исламски сусед – није тешко претпоставити да је жеља за одржавањем пријатељских односа са моћним такмацима у окружењу пресудно одлучила избор – па је византијска страна остала кратких рукава. Протекле су, међутим, године док се овај брак није остварио јер се трапезунтска млада удала за емира тек 8. октобра 1379. године.[1669]

Случај је хтео да већ 24. октобра 1386,[1670] дакле после само седам година, она остане удовица. То такође значи да Халкокондилову причу, чији смо тек почетак саопштили, ваља сместити у временски оквир од 1386. до 1391. будући да главна личност читавог заплета постаје Јован V Палеолог који је, као што је познато, преминуо управо оне године која је наведена као горња хронолошка граница. Када је видео ову лепотицу, наставља касновизантијски историчар XV века, сам василевс, отац Манојла Палеолога, загледао се у њу и, преотевши је од сина, њоме се оженио.[1671] Старија, прилично бројна литература била је склона да готово без икаквих недоумица прихвати овакву верзију догађаја.[1672]

Поједини истраживачи су, међутим, пронашли аргументе којима су покушали да сасвим оповргну истинитост података Лаоника Халкокон-

[1667] О њему в. н. 1780.

[1668] Chalc. I, 75–76. О Евдокији Комнини в. PLP 5 (1981) № 12062.

[1669] Panaret. 78–79. Уп. Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 92.

[1670] Panaret. 80. Уп. Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 92.

[1671] Chalc. I, 76.

[1672] Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 92 н. 83 поименце и врло прецизно набраја најважније радове чији су аутори били склони да као тачну прихвате причу Лаоника Халкокондила. Поменућемо само неке од њих: W. Miller, *Trebizond. The Last Greek Empire*, London 1926, 68; Papadopulos, *Genealogie*, 46; L. Bréhier, *Les institutions de l'Empire byzantin*, Paris 1949, 32; I. Papadrianos, *The Marriage Arrangement between Constantine XI and the Serbian Mara*, Balcan Studies 6 (1966) 136 n. 23; É. Janssens, *Trébizonde en Colchide*, Bruxelles 1969, 116–117.

дила. У једном случају се као крунски доказ против ње узимала чињеница, колико разложна толико и уверљива, да је Јелена Кантакузина, царица и супруга Јована V Палеолога, надживела мужа и умрла тек у августу 1397. године (као монахиња Ипомони), што значи да византијски цар није могао бити два пута ожењен.[1673] Према томе, Евдокија Комнина је могла да буде једино љубавница византијског василевса. У другом пак случају, настојање да се оспори ваљаност Халкокондилове приче почива на претпоставци да је „последњи Атињанин" нетачно искористио једно место у делу Георгија Сфранциса, где се говори да је деда Константина XI Драгаша Палеолога (1449–1453) био ожењен деспином киром Евдокијом, која је претходно била удата за Турчина, господара једне невелике области.[1674] Лаоник Халкокондил је, како се упозорава, погрешио утолико што је схватио да је реч о василевсовом деди по оцу, дакле Јовану V Палеологу, а не о деди са мајчине стране, Константину Драгашу.[1675] Ако оставимо по страни питање да ли је Јован V Палеолог могао да се ожени и по други пут с обзиром на то да је царица Јелена била у животу – развод или одстрањивање, бар је такав наш утисак, не могу се олако искључити[1676] – остају нам аргументи који се тичу спорног места код Георгија Сфранциса. Укрштање супротстављених разлога у овом случају замућује доношење крајње одлучног закључка.

Да би загонетка била потпуна побринули су се и подаци из осталих расположивих извора, који на особен начин подупиру час једну, а час другу претпоставку. Тако је у делу Михаила Панарета, приљежног хро-

---

[1673] О времену смрти царице Јелене својевремено је, у два маха, писао V. Laurent, *La date de la mort d'Hélène Cantacuzène, femme de Jean V Paléologue*, REB 13 (1955) 135–138; idem, *La date de la mort d'Hélène Cantacuzène, femme de Jean V Paléologue. Une précision*, REB 14 (1956) 200–201, који је на основу тада расположивих извора дошао до закључка да је жена Јована V преминула између октобра и децембра 1396. године. Међутим, једна новооткривена Кратка хроника, у којој се сасвим изричито саопштава да је мајка Манојла II умрла у августу 1397. године, распршила је све недоумице. В. Mioni, *Cronaca*, № 24, 81–82. Такође в. PLP 9 (1989) № 21365.

[1674] Loenertz, *Un erreur*, 176–184 (= *Byzantina et Franco-Graeca*, I, 383–392).

[1675] Спорно место је у делу Георгија Сфранциса. Cf. Pseudo-Phrantzes, 80. Да се ради о деди по мајци, дакле Константину Драгашу, а не деди по оцу, то јест Јовану V, Константина XI Драгаша Палеолога, сматра Loenertz, *Un erreur*, 179 (= *Byzantina et Franco-Graeca* I, 386–387). О Константину Драгашу в. Г. Острогорски, *Госӣодин Консӣанӣин Драīаш*, ЗФФ 7-1 (1963) 287–294 (= *СД*, IV, 271–280). Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 92 омашком га назива Константин Дечански.

[1676] Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 93 сматра да треба допустити могућност развода или одстрањења византијске царице.

ничара царства Великих Комнина, забележено да је у септембру 1395. године Евдокија из Цариграда стигла у Трапезунт водећи за собом младе за свога брата Манојла III (1390–1416/7) и његовог сина и потоњег цара Алексија IV (1416/7–1429) Великог Комнина.[1677] Премда прилично одређена, ова вест делом иде у прилог једној а делом другој, опречној претпоставци. Евдокија се тек на овом месту назива деспином – претходна помињања, када још није могла бити у браку са Јованом V Палеологом, не наводе је на такав начин, што вероватно није случајно, будући да Михаила Панарета осим језгровитости одликује и завидна прецизност[1678] – што може да оснажи уверење да је била удата управо за византијског цара. Поред мишљења да је ћерка Алексија III Великог Комнина у мемоарима Георгија Сфранциса могла бити названа деспином не као жена ромејског василевса већ зато што је потицала из царског трапезунтског рода,[1679] стоји и тврдња да су у понтској царевини такву титулу имале само мајке и жене царева, али не и друге рођаке, дакле чак ни ћерке или сестре.[1680]

Један релативно мало познати податак из српских извора, међутим, уноси нову пометњу у читаво питање о евентуалном другом браку Јована V Палеолога и до усијања доводи узаврело посезање за изнетим, умногоме противречним подацима. Наиме, у *Дечанском летопису* остало је записано, уз вест о бици на Ровинама, која се одиграла 17. маја 1395. године, да су том приликом животе изгубили Марко Краљевић и Константин Драгаш, при чему је уз име овог другог додато „и Комнен".[1681] Овај усамљени податак би се на особен начин могао уклопити и са поменутом Панаретовом вешћу, тако што не би могла бити олако искључена могућност да је Евдокија, будући да је маја 1395. остала удовица (ако верујемо да је била заправо удата за Константина Драгаша), већ у

[1677] Panaret. 81. Cf. Nicol, *Kantakouzenos*, 168; Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 92.

[1678] Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 93 истиче, што је веома занимљиво и индикативно, да Панарет не назива Евдокију деспином до поменутог брака, већ тек после повратка из Цариграда.

[1679] Loenertz, *Un erreur*, 179–180 (= *Byzantina et Franco-Graeca*, I, 386–388).

[1680] Карпов, *Трапезунд и Константинополь*, 93 (са позивањем на многобројне примере из хронике Михаила Панарета у н. 91). Такође в. M. Carrol, *A Minor Matter of Imperial Importance in the Sphrantzes Chronicle*, Byz. 49 (1979) 88–93.

[1681] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Сремски Карловци 1927, 219. Колико нам је познато, на овај податак први је скренуо пажњу Ђурић, *Сумрак*, 78 н. 61, који је написао и посебан рад о читавом проблему. В. И. Ђурић, *Евдокија Комнина и њен муж Константин Драгаш*, ЗРВИ 22 (1983) 259–272.

септембру исте године играла веома важну улогу у довођењу двеју невеста за трапезунтског цара и његовог сина.[1682] У одмеравању свих побројаних аргумената који иду у прилог да је дошло до другог брака Јована V Палеолога или сведоче против такве могућности, није лако потпуно се разабрати и без било какве резерве одлучно се изјаснити за једно од два опречна мишљења. Премда смо више склони да верујемо да се василевс није оженио Евдокијом Комнином, морамо, бар делимично, оставити могућност и за супротну претпоставку.[1683] Утисак је, дакле, да загонетка ипак остаје отворена.

Крај западноī сна

Прилично је извесна чињеница да је Запад недовољно учинио да се разреши животно питање Византије, отклони опасност од Османлија, поготово узмемо ли у обзир све што се догађало током друге половине XIV и нарочито средином XV века. Међутим, не би се могло рећи да је хришћански свет у западној Европи сасвим одустао од бриге за судбину ромејске државе. У овом случају мислимо на пажљиво старање да се сачува наслеђе давно срушеног Латинског царства на Босфору. Оваква настојања, уосталом, потпуно примерена духу средњовековних схватања, можда и не би одмакла даље од пуке безначајности да Византија династије Палеолога није била толико слаба држава.[1684] Мора се признати, међутим, да ни у приликама немоћног Царства претензије са Запада нису имале снагу од које је требало да се озбиљније стрепи.

Питање наслеђа Латинског царства, подсетимо се, текло је на следећи начин: последњег владара Балдуина II Куртенеа (1228–1261), који је од 1261. до 1273. био само титуларни латински цар у Цариграду, „наследио" је син Филип Куртене (1273–1283), наравно такође као титуларни цар. На Западу су примамљивост и „тежина" овог помпезног и звучног звања имале високу цену при помисли на перспективе које би се,

---

[1682] Осим радова које смо навели у претходним напоменама, почев од н. 1672, навешћемо још и L. Politis, *Eine Schreiberschule im Kloster „ton Hodegon"*, BZ 51 (1958) 272 и н. 94.

[1683] С. П. Карпов, *История Трапезундской империи*, Санкт-Петербург 2007, 199–203 веома подробно, уз навођење свих извора и одговарајуће научне литературе, пише о овом питању и долази до опрезног закључка да је „брак Јована V Палеолога и царевне Евдокије споран, али не и немогућ". Наш је утисак да инострани научници на неки начин потцењују податак из српских извора где се уз Константина Драгаша додаје „и Комнен".

[1684] Острогорски, *Исшорија*, 455.

под извесним условима, могле отворити онима који су га носили. Оно је више говорило о гордој прошлости, а мање (бар у условима док је у византијској престоници столовао василевс) о некој будућности. Царска титула је затим прешла на Филипову кћер Катарину Куртене (1283–1308), а из њеног брака са Карлом од Валоа, братом француског краља Филипа IV Лепог, потицала је титуларна латинска царица у Цариграду Катарина од Валоа (1308–1346), којој се, на пример, и папа Климент VI у писму од 12. јуна 1346. године обратио речима: *Carissime in Christo filie Catherine imperatrici Constantinopolitane illustri.*[1685]

После њене смрти наследили су је синови из брака са Филипом I Тарентским који се и сам, после женидбе Катарином од Валоа, дичио титулом латинског цара у Цариграду од 1313. до 1331. године. Најпре је то био Роберт (1346–1364), кога папа Инођентије VI у епистоли од 17. јануара 1354. године ословљава са *Carissimo in Christo filio Roberto, imperatori Constantinopolitano illustri,*[1686] а потом и Филип II Тарентски (1364–1373), коме, рецимо, папа Григорије XI пише 3. децембра 1371: *Carissimo in Christo filio Philippo, imperatori Constantinopolitano illustri...*[1687] Будући да браћа Роберт и Филип II Тарентски нису имали потомке, титуларни латински цар у Цариграду постао је њихов сестрић, син Маргарите Тарентске и Франсоа де Боа, последњи мушки потомак Филипа I Тарентског – Жак де Бо (1373–1383).[1688] И жена Роберта Тарентског, Марија Бурбонска, званично је носила титулу латинске царице у Цариграду од 1347. до 1379, али се у своме познатом тестаменту, састављеном 1387. године, дакле у години када је умрла, и даље тако називала, па у реченом документу стоји: *ad hospitium habitations illustrissime domine Marie de Borbonio, imperatricis Constantinopolitane.*[1689]

Међутим, остаје чињеница да се последњим титуларним латинским царем у Цариграду сматрао Жак де Бо, који је умро 7. јула 1383. године,

---

[1685] E. Déprez – J. Glénisson – G. Mollat, *Clement VI (1342–1352), Lettres closes, patentes et curiales se rapportant à la France* (= Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome) II–3, Paris 1958, № 2570.

[1686] P. Gasnault, *Innocent VI (1352–1362). Lettres secrètes et curiales* (= Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome), II–3, Paris 1962, № 723.

[1687] G. Mollat, *Gregoire XI (1370–1378). Lettres secrètes et curiales relatives à la France* (= Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome) 3e serie, vol. VII–1, fasc. 4–5, Paris 1955, № 2397.

[1688] Longnon, *Empire*, 332; Bon, *La Morée franque*, 251; Nicol, *Byzantium and Venice*, 324. Такође в. *Crusades*, III, 145–146 (P. Topping).

[1689] *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan*, par M. L. de Mas Lattrie, II. Documents et mémoires servant de preuves à l'histoire de l'île de Chypre sous les Lusignans, Ire Partie – Documents, Paris 1862, 407–409.

безуспешно покушавши да своје славно наслеђе остави Лују I Анжујском, сину француског краља Јована II Доброг и своме рођаку, који је умро у септембру 1384. године.[1690] Тако се на појединим таблицама титулатурних латинских царева у Цариграду као последња имена на листи могу наћи Луј I Анжујски (1383–1384) и његов син Луј II Анжујски (1384–1387).[1691]

У сваком случају, после више од сто двадесет година вештачког одржавања поменута династија се угасила. На тај начин се, релативно лако и безболно, у тренуцима своје изразите немоћи и без сопственог учешћа, Византија напокон ослободила једне претње са Запада, опасности која се истини за вољу није одликовала неком особеном снагом, али је подмукло, као из заседе, вребала поједине ромејске слабости, не би ли као у време Четвртог крсташког рата довела до рушења византијског и поновног стварања латинског царства са средиштем у Цариграду.

Сūуūана економија

У доба Палеолога, па према томе и у време Јована V – грубо узевши у другој половини XIV столећа – Царство је у економском погледу представљало другоразредну силу у басену Медитерана, па, није претерано рећи, и на подручју Леванта. Славна времена, која су трајала од самих почетака Византије до кобног Четвртог крсташког рата, када је ромејска трговина доминирала читавим Средоземним морем – у једном тренутку оно је збиља било византијско језеро – одавно су већ била прошла. Поставши заробљеник најпре једне а затим и друге италијанске републике, Венеције и Ђенове, трговина и уопште привреда Царства одвијале су се у веома отежаним условима. Њихов развој је био спутан и омеђен свеколиким интересима Запада. Премда је унеколико упрошћено говорити о окциденталним утицајима на Византију после 1204. године, остаје чињеница да је на пољу економије она постала утицајна зона италијанске трговине, због чега се тешко може говорити изван активности трговаца са Апенинског полуострва у источном Средоземљу.[1692]

[1690] Longnon, *Empire*, 335; Bon, *La Morée franque*, 256; *Crusades*, III, 149–150 (P. Topping).

[1691] Grumel, *Chronologie*, 403.

[1692] Laiou-Thomadakis, *Byzantine Economy*, 179. О присуству италијанских посленика у Византији речито сведочи књига: *Les Italiens à Byzance. Édition et présentation de documents*, Byzantina Sorbonensia 6, Paris 1987. У овој публикацији су објављена три занимљива рада: M. Balard, *Péra au XIVe siècle: Documents notariés des Archives de Gênes*, 9–78; A. Laiou, *Un notaire vénitien à Constantinople: Antonio Bresciano et le commerce international en 1350*, 79–151; C. Otten-Froux, *Documents inédits sur les Pisans en Romaniae aux XIIIe–XIVe siècles*, 153–195.

Трговали су, уистину, и други, Каталанци, на пример – један документ од 29. септембра 1380. године, дакле управо из овога времена, речито говори о томе[1693] – али се њихов удео ипак мора сматрати другоразредним. Цариград је, додуше, и даље имао значај изузетно важног трговачког средишта у коме су Млечани, поготово до средине, односно краја XIV века, куповали веома разнолике производе као што су бибер, ђумбир, цимет и други зачини, затим свила, вуна, лан, памук, мастика, жито, вино и разноврсни производи од сребра и злата. Византија је у приличној мери била и увозна и извозна тржница за различите продукте италијанског порекла. На Запад су превасходно одлазили прехрамбени производи Царства[1694] – зна се да је, на пример, на цени била пшеница из Радоста – док се извоз житарица обављао често упркос трговачким уговорима који су били утаначени између ромејске државе и Млетака, односно Ђеновљана.[1695]

Међутим, негде од средине XIV столећа приметна је осека извоза византијског жита на Запад, који се у тим временима окренуо другим тржиштима. Све су то добрим делом изазвала најпре српска, а потом, што је било нарочито кобно, османлијска освајања пространих ромејских територија, тако да су једино западна Грчка и Мореја успевале да задрже дотадашњи ниво експорта ове живежне намирнице. Несугласице унутар Царства, а поготово грађански ратови, којих је у тим временима било прилично, као и одређени спољнополитички догађаји – татарске акције из четрдесетих година XIV века уперене против ђеновљанских колонија на северном Црноморју су добар пример за таква збивања – намах су изазвали немала колебања на тржницама Средоземља, па наравно и Византије. Ромеји су, природно, увозили многобројне производе из италијанских поморских република, једну широку гаму сваковрсне робе, почев, примерице, од врло цењених тканина за које је византијска аристократија била спремна да потроши много новаца, до мириса или крзна које су латински трговци набављали са Крима или из Александрије.[1696] Међутим, ваља нагласити, ромејска се трговина ипак одвијала у дубокој сенци послова које су на Истоку водили посленици са Запада, пре свих

[1693] L. N. d'Olwer, *Note sur commerce catalan à Constantinople en 1380*, Byz. 4 (1927–1928) 193–195.

[1694] На овом месту желели бисмо да упозоримо на једну изванредно занимљиву расправу о ценама пољопривредних производа у Средоземљу управо у ово време, дакле осамдесетих година XIV столећа. B. J. Day, *Prix agricoles en Méditerranée à la fin du XIVe siècle (1382)*, Annales. Économies – Sociétés – Civilisations. 16 (Paris 1961) 629–656.

[1695] Laiou-Thomadakis, *Byzantine Economy*, 182–183.

[1696] Ibid. 185–186.

Венецијанци и Ђеновљани.[1697] Управо је то туторство, уколико бисмо смели тако да га назовемо, суштински спутавало размах византијских трговачких послова.

Једно занимљиво истраживање о византијској трговини у доба Палеолога, премда спроведено на основу грађе која је махом латинска, а не грчка, што је у сваком случају веома сериозан методолошки проблем, дало је низ занимљивих закључака.[1698] За другу половину XIV века, период који се налази у средишту наше пажње, индикативни су и важни следећи подаци: чак 70% од оних који су били укључени у ромејске трговачке послове потицало је из Цариграда или им је у њему било стално место боравка; 47% од меркантилних обрта, такорећи једна половина, односила се на византијску престоницу и Перу, док је високо друго место, што је можда извесно изненађење, припадало граду Келиону (познатом и као Килија), смештеном на источној обали Црног мора, нешто јужније од ушћа Дњестра у Понт, са значајних 27,5%.[1699] Знатан број међу поменутим делатницима чинили су власници или сувласници бродова и морнари који су превозили жито из Келиона у Цариград или Галату током шездесетих, из ромејске престонице или са бугарске обале у Кафу током осамдесетих и из „царице градова" и Панида у Ђенову такође осамдесетих година XIV столећа.[1700]

Што се тиче њиховог социјалног порекла, а то је било питање које је изазивало немалу радозналост научника, могло се закључити да је њих 18–20% припадало аристократским редовима.[1701] Међутим, мора се признати, византијски трговци су углавном били ограничени на басен источног Средоземља – вољом посленика италијанских република, наравно – и врло ретко успевали да пробију постојеће баријере. Тако је, на пример, Манојло Кавасилас, припадник угледне ромејске породице, у два маха, 1384. и 1389. године, превозио знатне количине жита у Ђенову. Он је био нека врста василевсовог агента и за превоз робе је користио царске бродове, али је био

[1697] D. Chambers, *The Imperial Age of Venice, 1380–1580*, London 1970, 12 sq.

[1698] A. Laiou-Thomadakis, *The Greek merchant of the Paleologian period: A collective portrait*, Praktika Akademias Athenon 57 (1982) 96–132.

[1699] Ibid. 106. Посебно о византијском Келиону в. N. Banescu, *Chilia (Licostomo) und das bithynische Chele*, BZ 28 (1928) 68–72; O. Iliescu, *A la recherche de Kilia byzantine*, RESEE 16 (1978) 229–238; Balard, *La Romanie génoise*, 143–150; S. Papacostea, *De Vicina à Kilia. Byzantins et Génois aux Bouches du Danube au XIVe siècle*, RESEEE 16 (1978) 65–79; S. Baraschi, *Les sources byzantines et la localisation de la cité de Kilia (XIIe-XIIIe siècles)*, RESEE 19 (1981) 473–484; E. Todorova, *Sur une nouvelle source dans l'histoire du delta danubien au XIVe siècle*, Études Balkaniques 19-1 (1983) 115–128.

[1700] Laiou-Thomadakis, *Greek merchants*, 107.

[1701] Ibid. 108, 125–126. Изнесени проценти односе се на раздобље 1353–1402. година.

човек Јована VII, а не, како се раније сматрало,[1702] Јована V Палеолога. На ове везе младог сина Андроника IV, који је само наставио његову прођеновљанску политику, посебно указујемо, јер се испоставило да су управо оне имале пресудан значај у новом преврату 1390. године. Неколико од византијских угледних родова одржавало је врло тесне економске контакте са лигуријском републиком, а Георгије Гуделис и Никола Нотарас чак су имали ђеновљанско држављанство.[1703] Изнесени подаци, ма колико оскудни и фрагментарни, пружају довољно доказа да су се ромејска трговина и економија уопште – овде првенствено мислимо на раздобље друге половине XIV столећа, које се у бити није много разликовало од претходних и потоњих периода касновизантијске историје – налазиле у стешњеном положају, где је стагнација била правило, а успеси права реткост.

Царски пиітакион

Убедљиво сведочанство које нам на особен начин казује о тешким материјалним приликама Византије у касним седамдесетим и током осамдесетих година XIV столећа представља и једно писмо (*Pitakion basilikon*) које је Јован V Палеолог упутио трапезунтском митрополиту.[1704] Василевс предочава првосвештенику понтске царевине веома тешко стање у коме се налазио славни светогорски манастир Велика лавра, који су нападали Срби и пустошили Турци, па је остала без знатног броја монаха, и позива га, не пропуштајући прилику да подсети да је њен оснивач Свети Атанасије потицао управо из Трапезунта, да помогне овој атоској обитељи.

У науци је било много недоумица око датовања писма Јована V Палеолога, будући да је оно готово без икакве временске одреднице. Ипак, са приличном сигурношћу може се бранити претпоставка према којој је оно састављено између 1376. и 1388. године, додуше, без неке веће могућности да се тај период још више сузи.[1705] Апел византијског цара, сем бриге за чувени манастир и уопште Свету Гору, казује посредно, али ипак врло уверљиво о финансијским недаћама ромејске државе. Није познато какав је био одговор трапезунтског митрополита Теодосија, иначе нека-

[1702] Balard, *La Romanie génoise*, 758; Laiou-Thomadakis, *Byzantine Economy*, 220.

[1703] Laiou-Thomadakis, *Byzantine Economy*, 212; Barker, *Manuel II*, 154 et passim; Laiou-Thomadakis, *Greek merchants*, 109. Такође в. PLP 2 (1977) № 4334 (Георгије Гуделис), PLP 8 (1986) № 20733 (Никола Нотарас).

[1704] Hunger, *Kaiser Johannes V*, 375–376.

[1705] С. Карпов, *Трапезундская империя и Афон*, Виз. врем. 45 (1984) 100 (где је наведена целокупна одговарајућа литература и све недоумице које се тичу овог особеног акта).

дашњег атоског подвижника – на ту врсту осетљивости код поглавара цркве у црноморској царевини вероватно је и рачунао Јован V Палеолог – али се може претпоставити да је у овим годинама мања грчка држава финансијски нешто боље стајала од Византије.

Страх од Османлија

Девета деценија XIV века, последња у животу Јована V Палеолога, представљала је и раздобље дубоких продора Османлија у унутрашњост Балканског полуострва. Све те акције биле су брижљиво планиране и увек уравнотежене са оним што се предузимало на источном ратишту, где су поједини муслимански господари такође могли да представљају немалу опасност. Управо је таква избалансираност, која је подразумевала опрез и искључивала могућност неодмерених залетања, а у којој је Мурат I био заиста ненадмашан, јемчила Турцима непрестано ширење на рачун хришћанских земаља. Османлије се, наиме, нису трајно задржавали у областима које су поседали и пустошили, уколико нису били у стању да над њима успоставе сталну и чврсту власт. Са огромним самопоуздањем и свешћу да им крајеви у које су упадали не могу измаћи, они су напредовали поступно и систематски, увек водећи рачуна да истовремено не ратују на два фронта.[1706] Темељност са којом су остварива-

[1706] Иналџик, *Османско Царство*, 21. Турско поседање Балканског полуострва, будући да се ради о заиста значајном питању историје југоисточне Европе, одавно је заокупило истраживачку позорност многобројних научника. На овом месту ћемо навести само неке од радова који се баве овом темом: С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1960², 17 сл. (и у вези са овом књигом, наравно, Ћирковић, *Допуне*, 433 сл.); Ников, *Турското завлядаване* 41–112; Д. Ангелов, *Турското нашествие и борбата на балкаиските народи против нашественицитe*, Исторически преглед 9 (1953) св. 4, 374–398; С. Достян, *Борьба южнославянских народов против турецкой агресии в. XIV– XV вв.*, Виз. врем. 7 (1953) 32–49; Amantos, *Sheseis*, 74 sq.; Э. Франчес, *Классовая позиция византийских феодалов в период турецкого завоевания*, Виз. врем. 15 (1959) 71–99; М. Спремић, *Турци и Балканско полуострво у XIV и XV веку*, ЈИЧ 1–2 (1966) 37–49; I. Dujčev, *Contribution à l'histoire de la conquête en Thrace aux denières décades du XIVe siècle*, Études balkaniques 9 (1973) fasc. 2, 80–92; Б. Цветкова, *Проблеми от историята на Европейския Югоизток през периода на османското проникване (края на XIV – първата половина на XV в.)*, Исторически преглед 30 (1974) св. 6, 78–93; иста, *Паметна битка на народите (Европейския югоизток и османското завоевание – края на XIV и първата половина на XV в)*, Варна 1979². Такође в. S. Vryonis, *The Conditions and Cultural Significance of the Ottoman Conquest in the Balkans* (Actes du IIè Congrès international des études du sud-est européen), Athens 1970, 3–10 (= VR, *Byzantium: its internal*

ли своје походе и велики успеси у многобројним акцијама имали су големог одјека међу хришћанским живљем, а спознаја да нико нема снаге да им стане на пут сејала је огроман страх.[1707]

За расположење православног света пред незадрживим налетима Османлија веома је сликовита опсервација једног анонимног српског писца друге половине XIV столећа, колико пуна лирског набоја толико и искреног очаја: „Богомрски они Исмаилћани као мало почекавши, онда као пчеле просуше се, и сву земљу нашу протрчаше, јер не би онога који ће забранити тима. Не би зло које не створише. [...] О земљо, раствори се, живе прими све нас!"[1708] Такође је живописан текст, који је изашао испод пера Константина Филозофа неколико деценија доцније, али се тиче времена уочи Косовске битке, у коме се каже: „А друго исмаилћански род, који се на нас изливаше као неки скакавци, једне су одводили, друге заробљавали, друге пленили, друге клали, као огањ ломећи и све сатирући, где год се налажаху и увек се наметаху, и ишли су да оно што је остало поједу и немилостиво погубе".[1709] Једно писмо из ових година, ради се о 1386, наглашава потребу хришћанског савеза, конкретно византијско-румунског, односно шире узевши, и балканске алијансе православних земаља која би се супротставила османском надирању.[1710] Међутим, све је остало

---

history and relations with the Muslim world, London 1971); Е. Наумов, *Сербия и Болгария в середине XIV в. (К истории балканских государств в эпоху османского нашествия)*, Социально-экономическая и политическая история юго-восточной Европы (до середины XIX в.), Кишинев 1980, 87–101; K. Kyrris, *Tourkia kai Balkania. Istoriko dokimio*, Athina 1986, 17 sq.

[1707] На ову тему веома подстицајно расправљала Ј. Калић, *„Страх турски" после Косова*, Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици косовског боја 1389–1989, Београд 1989, 185–191. Научна литература која се односи на људски страх је како обимна тако и разноврсна, а на овоме месту наводимо два класична дела: Ž. Delimo, *Greh i strah. Stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka*, I–II, Novi Sad 1986; isti, *Strah na Zapadu (od XIV do XVIII veka). Opsednuti grad*, I–II, Novi Sad 1987. Такође в. Р. Радић, *Страх у позној Византији, 1180–1453*, I–II, Београд 2000; М. Шуица, *Приповести о српско-турским окршајима и „страх од Турака" 1386. године*, Историјски часопис 53 (2006) 93–121.

[1708] Đ. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)*, Beograd 1960, 124–125.

[1709] К. Куев – Г. Петков, *Събрани съчинения на Константин Костенечки*, София 1986, 373. Превод је дат према Л. Мирковић, *Старе српске биографије XV и XVII века. Цамблак, Константин, Пајсије*, Београд 1936, 57.

[1710] Cydonès, *Correspondance*, II, № 337 272–274. Cf. E. Stanescu, *Autour d'une lettre de Démétrios Kydones expédiée en Valachie*, RESEE 7 (1969) 221–230; A. Elian – N. S. Tanaşoca, *Izvoarele istoriei României. III Scritori bizantini (sec. XI–XIV)* /Fontes historiae Daco-Romanae. III Scriptores byzantini saec. XI–XIV/, Bucuresti 1975, 526–529. Уопште о односима између Турака и румунских земаља у ово време

мртво слово на папиру тако да су пред ратницима османског емира једна за другом, постепено али неумитно, падале тврђаве и области: после поседања Сера 19. септембра 1383,[1711] Турци су заузели Софију 1385,[1712] потом 1386, с једне стране, Китрос и Ларису,[1713] а, с друге, Ниш,[1714] затим Солун, у пролеће 1387,[1715] и Верију 8. маја 1387. године.[1716] Било је, истина, и одређених османлијских неуспеха, али ретких и без значајних последица. Тако је кнез Лазар поразио део турске војске код Плочника, 1385/6. године,[1717] а босански војвода Влатко Вуковић, у августу 1388, код Билеће разбио један турски одред.[1718] Међутим, били су то успеси који нису могли да поколебају решеност Османлија да наставе продирање у унутрашњост Балканског полуострва. У исто време они су још снажније учврстили свој престиж на тлу Мале Азије, ни у једном тренутку не запостављајући фронт у исламском свету. Тако је владар саруханског

недавно је писао T. Gemil, *Românii si Otomami in secolele XIV–XVI*, Bucuresti 1991, 56–69.

[1711] Kleinchroniken, 398 № 6, 451 № 9, 555 № 4, 568 № 1, 669 № 13. Cf. Schreiner, *Kommentar*, 326–327. Уп. н. 1615, где је дата најважнија литература о паду Сера.

[1712] Babinger, *Beiträge*, 77–79; *История Византии*, III, 167 (З. Удальцова); Тютюнджиев – Павлов, *Падането*, 11. Постоје, међутим, и истраживачи који сматрају да је Софија пала три године раније, дакле 1382, а међу њима наводимо двојицу: Ников, *Завладяване*, 66 и *История на България*, III, 358 (Д. Ангелов).

[1713] *Historia tou hellenikou ethnous*, t. Th, Byzantinos Hellenismos (Mesobyzantinoi hronoi, 1071–1204. Ysterobyzantinoi hronoi, 1204–1453), Athina 1980, 182 (E. Zachariadou).

[1714] J. Калић, *Ниш у средњем веку*, Историјски часопис 31 (1984) 31.

[1715] О заузимању Солуна в. н. 1651.

[1716] Kleinchroniken, 418 № 4, 473 № 3, 494 № 3, 955 № 4. Cf. Schreiner, *Kommentar*, 334. Такође в. Chionidis, *Historia*, II, 58 sq. Уопште о начину на који су Турци вршили своја освајања в. H. Inalcik, *Ottoman Methods of Conquest*, Studia Islamica 2 (1954) 103–129 (= VR, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, London 1978); E. Zachariadou, *More on the Turkish Methods of Conquest*, Eighth Annual Byzantine Studies Conference: Abstracts of Papers Chicago 1982, 20. На тему турских освајања у XIV веку у два маха је писала E. Malamoglou, *He Politike toy Byzantiou en opsei ton Tourkikon Katakteseon ston 14o aiona kao he Apeikonise tes sta Erga ton Byzantinon Historiografon tes Epohes*, Byzantinos Domos 1 (1987) 129–130; idem, *Hoi Byzantinoi Historiografoi gia te Synthese, ten Taktike kai te Strategike ton Orhomanikon Streteumaton kata to 14o aiona*, Byzantinos Domos 2 (1988) 49–56. Такође је веома занимљива расправа O. Turan, *The Ideal of World Domination among the Medieval Turks*, Studia Islamica 4 (Paris 1955) 77–90.

[1717] Љ. Стојановић, *Сйари срйски родослови и лейойиси*, Београд – Сремски Карловци 1927, бр. 191, 221, 591; Kleinchroniken, 561 № 6. Cf. Schreiner, *Kommentar*, 331–332; *Исйорија срйскоī народа*, II, 42–43 (Р. Михаљчић); Ферјанчић, *Весйи Крайких хроника*, 154–155.

[1718] С. Ћирковић, *Исйорија средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 158–159.

емирата Орхан Саруханоглу по свој прилици негде око 1378/9. године постао вазал османског султана.[1719] Затим је Мурат I однео важну победу над Алаедином, емиром Карамана, године 1387,[1720] чиме су се Османлије обезбедиле и могле да предузму велики поход на Балканско полуострво. За хришћане у тамошњим крајевима било је много разлога за страх, јер су на видику били догађаји који преусмеравају историјске токове.

Косовска битка

Као пуцањ у цик зоре Европом је у лето 1389. године одјекнула вест да је горопадни турски султан Мурат I, владар који је због својих великих успеха и ванредне дипломатске вештине био уважаван, неочекивано погинуо у сукобу са Србима. Са нешто мање пажње, додуше, пропраћена је и вест да је страдао и предводник друге стране, српски кнез Лазар. Реч је била о чувеној бици на Косову, која се одиграла на дан Св. Вида, у уторак 15. јуна 1389. године, догађају који се, можда и уз извесно претеривање, сматра средишњим и најкобнијим догађајем у српској средњовековној историји.[1721] Осим општих чињеница, које су неоспорне, у потоње изворе се инкрустирало много легендарног, што је предмет непрекидних истраживања, углавном везаних за српску историографију.[1722] Премда се о чисто

[1719] Жуков, *Эмираты*, 54, 151 н. 80а то закључује на основу сачуваног нумизматичког материјала.

[1720] Wittek, *Mentesche*, 76–77; Жуков, *Эмираты*, 55.

[1721] Литература о Косовској бици је заиста огромна и немогуће је навести и важнија дела. За старију литературу в. Ћирковић, *Допуне*, 470. Такође в. *Историја српског народа*, II, 36–46 (Р. Михаљчић). За одјек Косовске битке у византијским изворима в. Р. Радић–Д. Кораћ, *Занемарени подаци грчких извора о бици на Косову 15. јуна 1389. године*, Свети кнез Лазар. Споменица о Шестој стогодишњици косовског боја 1389–1989, Београд 1989, 237–248. Такође в. *Косовска битка у историографији (Округли сто)*, Историјски институт, Зборник радова књ. 11, Београд 1990, 7 сл.

[1722] Прослава шесте стогодишњице битке на Косову имала је за последицу појаву големог броја пригодних, рекли бисмо свечарских и научно ирелевантних књига, које није потребно ни споменути. На овоме месту указаћемо само на два научна скупа који су имали неопходну озбиљност и понудили више занимљивих радова: први је одржан у Београду, у јуну 1989, у организацији Српске академије наука и уметности, а други је уприличен у Софији, у октобру 1989. године. Реферати првог скупа објављена су са приличним закашњењем у Гласу CCCLXXVIII Српске академије наука и уметности, Одељење историјских наука, књ. 9, Београд 1996, а саопштења са другог публикована су, такође са приличним закашњењем, у часопису Годишник на Софийския университет Св. Климент Охридски 86, 5 (1995). Два интересантна зборника такође заслужују пажњу. В. *Косовска битка 1389. године и њене последице*, Међународни симпо-

војничком исходу ове битке може расправљати, по хришћане, а нарочито по српски народ, обрачун на Косову пољу имао је далекосежне неповољне последице. Смртно рањеног Мурата I је наследио његов син Бајазит I (1389–1402), емир са нешто мање дипломатске мудрости, али свакако изванредне продорности и агресивности.[1723] Уједно, био је то и први турски владар који је сасвим озбиљно помишљао да освоји Цариград и сруши Византију, а томе се циљу и сасвим приближио.

Као и у случају битке на Марици, непуне две деценије раније, Византија је остала пасивни посматрач без жеље да се супротстави Османлијама. Од Јована V Палеолога, који се увелико приближавао свом заласку, тешко је било очекивати било какву акцију, док се млади Јован, син Андроника IV, првенствено старао о својим интересима. Једини који је имао жељу да нешто покуша, при чему му храброст и способност нису недостајале, таворио је у изгнанству. То је био Манојло Палеолог, који је испаштао властиту непослушност и, можда још више, очев увређени бес због свог неодмереног корака. Познато је да је синовљево одметање у Солун, и све последице једног таквог чина (а било их је и превише), Јован V тешко примио. Из разгранате преписке Димитрија Кидона са царевим сином, који му је упркос разлици у годинама био добар и искрен пријатељ, могу се разабрати неке појединости које се односе на планове Манојла Палеолога уочи напуштања града Св. Димитрија, који је сваког часа могао да падне у руке Хајредин паше. Господар Солуна, проценивши да су ствари узеле ток који му најмање одговара, обратио се ученом ретору и дугогодишњем првом министру за савет шта му је чинити у бурним временима која су се приближавала. У одговору Димитрије Кидон је обавестио Манојла Палеолога да је Јован V држао један тајни састанак са људима од поверења, договор који се тицао управо даљег односа према другом василевсовом сину, али да је из свих тих разговора истакнути интелектуалац био искључен. То је недвосмислено и јасно наговештавало коначни одлазак са политичке сцене човека који је био десна рука најпре Јовану VI Кантакузину, а потом и сину Андроника III.[1724]

зијум Химелстир 1989 (Посебна издања Балканолошког института САНУ, књ. 44), Београд 1991; *Kosovo. Legacy of a Medieval Battle*, ed. W. Vucinich – Th. Emmert, Minnesota Mediterranean and East European Monographs (A Modern Greek Studies Yearbook Supplement vol. 1), Minneapolis, Minnesota 1991.

[1723] Позната је приповест да је Бајазит I наредио да се погуби његов брат Јакуб, те је тако сам завладао. О његовом надимку „Јилдирим" то јест „Муња" в. Ђурић, *Сумрак*, 27. У једном византијском извору из нешто доцнијег времена каже се да је за владавине Јована V Палеолога власт међу Агаренима преузео Бајазит, који је у безбожности, разврату и осталим пороцима превазилазио све људе. B. P. Gautier, *Un récit inédit du siège de Constantinople par lee Turcs (1394–1402)*, REB 23 (1965) 104.

[1724] О томе в. Barker, *Manuel II*, 57; Kianka, *Demetrius Cydones*, 207.

Три су могућности, барем према упутама најистакнутијег представника пролатинске струје у Цариграду, долазиле у обзир: одлазак на Пелопонез, тражење уточишта на Западу или покајничко путовање у Цариград, где је требало изгладити несугласице са оцем. Димитрије Кидон је свом младом пријатељу сугерисао овај трећи предлог, мада је и сам био свестан родитељског гнева Јована V Палеолога.[1725] Како било, Манојло Палеолог није отишао у Цариград, него се запутио на Лезбос код тече Франческа I Гатилузија, али је овај одбио да га пусти у град Митилену – посреди је, највероватније, био израз лојалности Јовану V – па је доскорашњи господар Солуна био приморан да таборује по највећој летњој врелини, испод шатора, на негостољубивој острвској макији.[1726] Одатле се запутио на огољени Тенедос, где га је затекао позив султана Мурата I да дође на османски двор.[1727]

Промућурни емир очигледно није желео да један од претендената на наслеђе византијске круне испадне из игре, па је свога ромејског госта у Бруси примио са изразитом благонаклоношћу.[1728] Читаво ово путешествије, на линији Солун – Лезбос – Тенедос – Бруса, одвијало се од пролећа до јесени 1387. године, а онда је Манојло Палеолог ипак отишао у Цариград, своме оцу. Његов покајнички гест наишао је на непоколебљиву решеност Јована V Палеолога, па је несрећни принц после протеривања из ромејске престонице закорачио трновитом стазом изгнаника. Конфиниран на Лемносу, Манојло Палеолог је на том острву боравио од последњих месеци 1387. до почетка пролећа 1390. године.[1729] Одатле је, напокон дочекавши своју прилику, кренуо у помоћ оцу у опседнутом Цариграду, што му је касније пружило могућност не само да се умеша у борбу за византијски трон него и да из те борбе изађе као победник.

Два писма из богате заоставштине Димитрија Кидона, које је истакнути интелектуалац послао Манојлу Палеологу на Лемнос, живописно

[1725] Cydonès, *Correspondance*, II, № 342 278–281. Cf. R. Loenertz, *Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès. Remarques sur leurs correspondances*, EO 37 (1938) 115–118; Charanis, *Strife*, 301–302; Dennis, *Manuel II*, 113, 151–153; Barker, *Manuel II*, 58.

[1726] О овим недаћама сазнајемо из једног писма које је Манојло Палеолог саставио у лето 1387. године. B. R. Loenertz, *Manuel Paléologue, Épître à Cabasilas*, Makedonika 4 (1956) 38–46 /Ново издање: The Letters of Manuel II Palaeologus, ed. G. Dennis, Washington 1977, 186–205/. Cf. Barker, *Manuel II*, 59–60.

[1727] Да се Манојло Палеолог обрео на Тенедосу дознајемо из једног писма које је Димитрије Кидон писао своме и Манојловом заједничком пријатељу Радену. Cf. Cydonès, *Correspondance*, II, № 352 294–295. Cf. Barker, *Manuel II*, 61–62.

[1728] Chalc. I, 42–43, 48; Pseudo-Phrantzes, 190; Zoras, *Chronikon*, 25–26. Cf. Barker, *Manuel II*, 62–63.

[1729] Уп. Ђурић, *Сумрак*, 25–26 н. 28. Посебно о боравку Манојла Палеолога на Лемносу в. R. Loenertz, *L'exil de Manuel II Paléologue à Lemnos 1387–1389*, OCP 38 (1972) 116–140.

су сведочанство о томе како је византијско јавно мњење пропратило исход Косовске битке.[1730] Драгоценост ових епистола лежи и у томе што су оне једине савремене ромејске вести о чувеном судару Турака и Срба јуна 1389. године. Јасно се може разабрати да је у Царству уочи саме битке превладавало мишљење да српска војска није дорасла османлијским ратницима, па је Муратова погибија одјекнула сензационално, толико снажно да се створило убеђење како су турски одреди поражени на Косову. Несумњива радост због вести које су стизале била је помућена непријатним и очитим сазнањем да Византинци више нису кадри да искористе неочекивану прилику коју им је пружила султанова погибија. Немоћ Византије, уплашене и смањене, била је потпуна. Из ових, дакле касних осамдесетих година, бележимо и неке догађаје, углавном природне феномене и несреће, који у сваком случају нису могли да навесте ништа добро: помрачење сунца 1. јануара 1386. године[1731] – и у вези с њим занимљива белешка о болести младог Јована Палеолога, сина покојног Андроника IV, због чијег озбиљно погоршаног здравственог стања је, по налогу самог василевса Јована V, чувени византијски астроном и астролог тога времена Јован Аврамије путовао у Александрију по лек[1732] – потом епидемија куге на Криту 6897. (1388/1389)[1733] и напокон земљотрес на Хиосу у суботу 20. марта 1389. године.[1734] А онда је уследио нови грађански рат, још један у низу бесмислених ромејских трвења која су погубно обележила читав XIV век.

[1730] Cydonès, *Correspondance*, II, № 396, 350–351, № 398, 352–353. О овим писмима подробно је расправљао С. Ћирковић, *Димитрије Кидон о Косовском боју*, ЗРВИ 13 (1971) 213–219. Он је, између осталог, успео да докаже да се друга од поменуте две епистоле односи заправо на Косовску, а не на битку код Билеће, из августа 1388. године, како је сматрао издавач Р. Ленерц.

[1731] Kleinchroniken, 97 № 36, 379 № 6, 389 № 6, 398 № 7, 561 № 7, 623 № 2, 627 № 2, 656 № 5. Cf. Schreiner, *Kommentar*, 332.

[1732] D. Pingree, *The Astrological School of John Abramius*, DOP 25 (1971) 199–200; Schreiner, *Kommentar*, 614 № 52. Cf. P. Schreiner, *Byzanz und die Mamluken in der 2. Hälfte des 14. Jahrunderts*, Der Islam 56 (1979) 303–304. За основне податке о Јовану Аврамију в. PLP 1 (1976) № 57.

[1733] Kleinchroniken, 619 № 4; H. Noiret, *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1385 à 1485*, Paris 1892, 27 (акт од 31. маја 1389. године). Cf. Th. Detorakes, *He panoles en Krete. Symbole eis ten historian ton epidemion tes nesou*, Epist. Epet. Filos. Sholes Panep. Athenon 21 (1970–71) 21.

[1734] Kleinchroniken, 670 № 16; Schreiner, *Kommentar*, 614 № 55, 615 № 56. У једној од белешки (Ibid. 614 № 55) изричито се и каже да је то било за царевања благочастивог василевса Јована V Палеолога (epi tes basileias tou eusebestatou basileos Ioannou). О земљотресу на Хиосу в. N. Sgouros, *Historia tes nesou Hiou apo ton arhaiotaton hronon mehri tou 1700/ m. H.*, Athina 1937, 230 sq.

6. ПОСЛЕДЊА ГОДИНА (1390–1391)

Да и последња година владавине и живота Јована V Палеолога буде мучна и потпуно у знаку грађанских ратова који су умногоме одредили судбину несрећног василевса, побринуо се његов унук и имењак, двадесетогодишњи син Андроника IV, који је, нестрпљив да се дочепа власти и налик амбициозном оцу, одлучио да са престола уклони деду. Био је то само својеврстан наставак једног давно започетог спора, проистеклог из међусобних трвења унутар царске породице. Он је изнова узнемирио Царство, али не више тако драматично као у ранијим приликама. Јер, нема сумње, Византија је већ била огуглала на сличне преврате, бесмислене и непотребне, који су се одвијали уз учешће истих страних сила и увек по сличном обрасцу. Већ одавно је држава Ромеја постала безазлени сведок или беспомоћни учесник у замршеним политичким играма Османског царства, Венеције и Ђенове.

Иначе, сам крај изузетно дуге владе Јована V углавном је протицао у неактивности. Боравећи унутар цариградских зидина, јединог поседа који му је засигурно преостао – остале области којима је Царство још располагало биле су подељене на апанаже међу члановима царске породице, а део који је припадао владајућем цару, као ни други уосталом, никад није могао бити безбедан од османлијских насртаја – цар је проводио последње године у атмосфери за коју би се могло рећи да је била крајње дефетистичка. Његова свест о властитој немоћи и безнађу у које је Царство запало, а којем он, било је то више него очито, није био у стању да помогне, притискивали су га као и тешкоће са здрављем на које је силом прилика морао да се навикава. Јован V Палеолог је, наиме, патио од костобоље те је бивао везан за постељу, а све поменуте недаће покушавао је да утопи у претераном узимању хране и пића.[1735] Византијски двор овога времена је постао место теревенки на којима се василевс препуштао различитим хедонистичким насладама, пијанчењу и преждеравању, а нису недостајале ни конкубине, позната слабост васи-

[1735] Ducas, 77. Уп. *История Византии*, III, 166 (3. Удальцова). Околност да су како Јован V тако и његов унук Јован VII Палеолози боловали од тешких бољки неретко може да изазове и недоумице у тумачењу сачуваних извора. Тако се, на пример, у једном тексту говори о томе како је василевс Јован Палеолог запао у страшну болест, па није баш једноставно одгонетнути о коме се заправо ради. В. P. Magdalino, *Byzantine Churches of Selymbria*, DOP 32 (1978) 311 / издавач опрезно претпоставља (ibid. 312 n. 21) да је ипак реч о Јовану V, пре него о његовом истоименом унуку/. О болести Јована VII Палеолога већ је било речи. В. н. 1732 у претходном одељку овога поглавља.

левса, који се увелико приближавао шездесетој години живота. Његова малодушност могла је добрим делом да проистекне и из крајње несређене породичне ситуације: двојицу синова, Андроника и Михаила, а вероватно и једну кћи,[1736] већ је пре тога изгубио, док је са Манојлом био у великој завади, па би се једино смело рећи да је са Теодором, који је успешно деловао у далекој Мореји, могао да има какве-такве односе (о њима се заправо и не зна скоро ништа).

Према унуку Јовану је, убрзо се показало, из пуно разлога требало да буде подозрив. И постојећи спор око наслеђа царске круне, који упркос неким ранијим договорима ни близу није био разрешен – што је Јовану V Палеологу, наравно, било сасвим извесно – могао га је онеспокојавати. Све у свему, стање у Византији је било тешко. О суморној слици ромејске престонице овога времена недвосмислено и живописно сведочи једно писмо које је познати интелектуалац Манојло Калекас упутио свом пријатељу.[1737] А онда је уследио нови удар, оличен у преврату младог Јована VII, који је Јовану V у потпуности загорчао последње месеце живота и који је већ дискредитовано Царство бацио у још дубљи понор.

Бунтовни унук

Јован Палеолог је наследио очеву апанажу, уз коју му је као прворођеном сину Андроника IV припадало и право да наследи престо свога деде Јована V. Међутим, младићева славољубивост и можда извесно осећање несигурности, које је потхрањивано помало загонетним држањем стрица Манојла Палеолога – тешко је поверовати да је другорођени син владајућег василевса био спреман да се тек тако одрекне могућности да заседне на византијски трон – само су истањили престолонаследниково стрпљење, па је решио да читаву ствар прекрати тако што ће се превратом попети на дедин престо. Попут оца Андроника IV, он се доследно ослањао на Ђенову са којом је одржавао и живе трговачке везе.[1738] Руковођена сопственим интересима, лигуријска република је више волела да у Цариграду види свога „штићеника" него његовог деду, одвајкада на-

---

[1736] Питање кћери Јована V Палеолога представља велику загонетку и непознаницу у византологији. О томе је писао Luttrell, *Daughters*, 103–112. У даљем тексту ће о томе бити више речи.

[1737] *Correspondance de Manuel Calecas*, éd. R. Loenertz (Studi e Testi 152), Città del Vaticano 1950, № 1 167–168.

[1738] О томе је већ расправљано у претходном одељку овог поглавља. В. н. 1702–1703.

клоњеног супарничкој Венецији. То, наравно, није била ствар која је промакла Јовану V, који се, судећи према неким изворима, жалио да Ђеновљани из Галате акламацијама које припадају цару поздрављају његовог унука али не и њега.[1739] То је требало да подразумева да су они спремни да учествују у припремању завере. Било је, дакле, предуслова да се наслути како ће поново бити невоља у Цариграду, а и недавна смена у суседном Османском царству – после битке на Косову, у јуну 1389. године, Мурата I наследио је знатно ратобурнији Бајазит I, који је могао имати другачије погледе на питање који ће од царева столовати на Босфору – уносила је посебну дозу неизвесности.

Завера која је требало да свргне Јована V Палеолога припремљена је далеко од Византије, у Ђенови, која је и сама била веома заинтересована за такав подухват. Тамо су, по свој прилици током последња три месеца 1389. године, приспели млади Јован Палеолог и његова мајка Кераца-Марија, која се после мужевљеве смрти (јун 1385) замонашила и добила име Макарија.[1740] Колико нам је познато, не постоји никакав документ који би изричито казивао о циљу посете младог Јована Палеолога лигуријској републици, али нас оно што је уследило непосредно по његовом повратку у Византију уверава да се морало радити о некаквим прелиминарним договорима за преврат. Ма колико то на први поглед могло изгледати необично, чини се да је ипак тачан податак, забележен у једној краткој хроници, да се престолонаследник вратио у Византију копненим путем (*dia xeras*).[1741]

Ако се узме у обзир да је већ у првој половини априла 1390. године био негде на домаку византијске престонице – зна се да је 14. априла ушао у Цариград – значило би да је, у случају да је стигао морским путем, пловио током марта, а можда и нешто раније, дакле у зимско време када су путовања бродом још увек врло неугодна. Остаје зато сасвим реална

[1739] Loenertz, *Fragment*, 37–38 (= *Byzantina et Franco-Graeca*, I, 393-394). Cf. Barker, *Manuel II*, 68–69.

[1740] О Кераци-Марији в. П. Шрайнер, *Българска княгиня в Генуа и Италия*, Исторически преглед 38–3 (1982) 62–66; Божилов, *Асеневци*, № 43 218–224 (где се подробно расправља и о овом путовању у Италију); PLP 7 (1985) № 16891.

[1741] Kleinchroniken, 68 № 21. Cf. Schreiner, *Kommentar*, 340–341. Најважнији документ који казује о овоме путовању царице у Италију је преписка извесног Пјетра Филарзиса (Филаргироса), Крићанина грчког порекла који се школовао на Западу и касније био бискуп Новаре и веома утицајна личност, сачувана на крају једног грчког рукописног јеванђеља из збирке музеја Бенаки у Атини. Публиковала га је E. Lappa-Zizicas, *Le voyage de Jean VII Paléologue en Italie*, REB 34 (1974) 139–142, погрешно датујући читаво путовање у 1392. годину. Текст је поново објавио П. Шрајнер у раду наведеном у претходној напомени (стр. 65).

могућност да је у отаџбину дошао преко Милана, Угарске и бугарских земаља.[1742] Не може се рећи да унуку владајућег василевса још неке околности нису ишле у прилог, прилике које су сада већ старог Јована V Палеолога чиниле на неки начин усамљеним, те стога и подређеним у збивањима која је требало да уследе. Опажа се, наиме, да је и став Млечана, старих царевих савезника, претрпео извесне промене у касним осамдесетим годинама и постао знатно више уздржан, поготово након разумљивог, али свакако и нетактичког василевсовог тражења да добије Тенедос (1383), око кога је и иначе било толико распри и губитака на свим странама.[1743]

И, најзад, није без значаја било ни незадовољство које су Млечани имали због деловања трећег царевог сина Теодора I Палеолога на Пелопонезу, где се непосредно мешао у неке од њихових интереса.[1744] Радило се свакако о сувише крупним стварима да би их тако уман султан, какав је неспорно био Мурат I, могао превидети. У том склопу треба тражити и објашњење за емирово приближавање Венецији, које се на основу појединих докумената може пратити,[1745] као и на чињеницу да је он пригрлио одбаченог Манојла Палеолога. Нови султан Бајазит I само је читаву ствар поставио још радикалније, и дао потпору Јовану VII и његовим савезницима из Ђенове. О личности цара у ромејској престоници одлучивао је искључиво османски владар, а уочи пролећа 1390. године Јован V Палеолог није био његов миљеник.

Помогнут турским четама, Јован VII Палеолог је најпре посео неке тврђаве и градове који су гравитирали Цариграду, а онда ударио и на саму престоницу.[1746] Јован V се нашао потпуно опкољен и једино му је било преостало да се узда у чврстину цариградских бедема. При таквом

[1742] О овоме путовању опширно је писао J. Barker, *John VII in Genoa. A Problem in late Byzantine source confusion*, OCP 28 (1962) 213–238, који је разрешио све недоумице, па и ову која се тицала повратка Јована VII Палеолога у Византију.

[1743] У том смислу индикативан је документ од 26. јануара 1383. године. В. Thiriet, *Régestes*, I, № 637. Уп. Ђурић, *Сумрак*, 26 н. 29.

[1744] Ђурић, *Сумрак*, 26 с правом подвлачи значај овога разлога.

[1745] Таква султанова политика почиње већ негде 1381, али је нарочито јасно изражена током 1384. године. Најпре је сенат, 10. марта 1384. године, одговорио Мурату I на његов предлог да се образује савез уперен против Ђенове. В. Thiriet, *Régestes*, I, № 667. Потом, из млетачког документа од 22. јула 1384. године, сазнајемо да је султан био вољан да Венецији уступи неку територију, што је на неки начин и обнова некадашње понуде да им уступи Скутари (1368). В. Thomas, *Diplomatarium*, II, № 116 193–196; Thiriet, *Régestes*, I, № 678. Уп. Ђурић, *Сумрак*, 26 н. 30.

[1746] У овом случају од велике користи нам је познати путопис духовника Игњатија из Смоленска који се налазио у пратњи руског митрополита Пимена. Управо

стању ствари са Лемноса, из прогонства, похитао је Манојло Палеолог како би помогао оцу, као и толико пута до тада. Како је дошло до изненадног помирења између оца и сина збиља је тешко рећи, будући да нас оскудност података упућује на размишљања која се крећу у широком луку између очајничког покушаја владајућег цара да по сваку цену одбрани престо и избегне понављање 1376. године, на једној, и згодне прилике коју је ненадано улучио другорођени василевсов син да се напокон на велика врата поново појави на византијској политичкој позорници. Извесно је да је Манојло Палеолог стигао пред Цариград у четвртак 31. марта 1390. године,[1747] да је разобличио заверу против оца и њене учеснике сурово казнио: педесеторицу уротника је ослепео или им је одсекао носеве. Потом је наредио да се, осим једне, све градске капије зазидају и обезбеде намирнице за две године.[1748]

Ипак, за Јована V и Манојла није било много наде. Нападачима су посао олакшале њихове присташе из престонице, што је говорило о томе да стари цар није уживао неподељену подршку у граду на Босфору, које су у раним часовима 14. априла 1390. године отвориле капије, пазећи, наравно, да уђу само хришћански, а не и турски војници.[1749] Део браниалаца, са којима је био и Јован V, затворио се у утврђење код Златне капије, без намере да се преда или евентуално напусти Цариград, а остали су уточиште нашли у унутрашњости храма Свете Софије.[1750] За разлику од Манојла Палеолога, који је напустио „царицу градова" и кренуо пут Родоса како би тамо од родоских витезова потражио помоћ,[1751] стари

он саопштава да је Јован VII уочи опсаде Цариграда посео неке мање градове у околини. В. Majeska, *Russian Travelers*, 101. Cf. Barker, *Manuel II*, 71.

[1747] Игњатије из Смоленска прецизно казује да је уочи Пасхе, на Велики четвртак, дакле 31. марта 1390. – Ускрс је те године био 3. априла. Cf. Grumel, *Chronologie*, 262 – са Лемноса доспео Манојло Палеолог. В. Majeska, *Russian Travelers*, 101. Cf. Barker, *Manuel II*, 71; Ђурић, *Сумрак*, 27.

[1748] Majeska, *Russian Travelers*, 101, 409–410.

[1749] Kleinchroniken, 68 № 21. Cf. Dölger, *Johannes VII*, 27; Charanis, *Strife*, 303; Kolias, *Antarsia*, 46 (он је први уочио драгоцене податке путописа Игњатија из Смоленска за ова збивања); Острогорски, *Историја*, 507; Barker, *Manuel II*, 72–73; Nicol, *Last Centuries*, 302; Schreiner, *Kommentar*, 340–341. О узурпацији Јована VII Палеолога писао и Б. Ферјанчић, *Визанӣијски василевс и Турци од Косова до Анīоре (1389–1402)*, Глас CCCLXXVIII, Одељење историјских наука, књ. 9, Београд 1996, 110–112.

[1750] Kleinchroniken, 68 № 21; Majeska, *Russian Travelers*, 103.

[1751] То се изричито каже у већ поменутој Краткој хроници, али и у запису на једном од рукописа који припада богатом фонду Бечке библиотеке. Публиковали су га H. Hunger – O. Kresten, *Katalog der griechischen Handschriften des Österreichischen Nationalbibliothek*, II, Wien 1969, 30. О везама Манојла Палеоло-

василевс је, без жеље да некуда пође, одлучио (или, можда, био принуђен) да остане у некој врсти драговољног притвора.

На другој страни, не тако далеко од места где се учврстио Јован V, престонички живаљ је на уобичајен начин, поклицима „Многаја лета", поздрављао новога цара, на исти, дакле, начин као што су у новембру 1354. године дочекали и њега самог.[1752] У међувремену је, међутим, било прошло готово четири деценије.

Без много оклевања, новоустоличени василевс Јован VII Палеолог је предузео кораке сасвим „примерене" сличним ситуацијама: издејствовао је да уместо Антонија IV на патријаршијску столицу дође Макарије, дакле исти онај духовник који је за кратке владавине Андроника IV био првосвештеник цариградске патријаршије. Овом сменом, која је обзнањена синодском одлуком од 30. јула 1390. године,[1753] још једном је било потврђено да су византијски цареви грубом личном вољом решавали тако деликатна питања као што је постављење поглавара васељенске патријаршије. Они су били у стању да доведу највиши клир у једну врсту подређености, да му ускрате и самосталност у деловању и одлучивању. Оно што очигледно нису могли да досегну, оно што је у потпуности

га са родоским витезовима посебно в. P. Wirth, *Manuel II Palaiologus und der Johanniterorden*, Byzantina 6 (1974) 385–389.

[1752] Занимљиво је напоменути да су становници Цариграда, према сведочанствима Игњатија из Смоленска, узвикивали „Многаја лета Андронику" (Majeska, *Russian Travelers*, 103), што је изазвало многе недоумице и различите коментаре у досадашњој историографији. Cf. Kolias, *Antarsia*, 57–61; Christophilopoulou, *Problema*, 390–393; N. Oikonomidis, *Semeioma gia ton Androniko E Palaiologo (1390)*, Thesaurismata 5 (1968) 27–28. Међутим, веома проницљиво објашњење предложила је E. Zachariadou, *John VII (alias Andronicus) Palaeologus*, DOP 31 (1977) 339–342. Ослањајући се на податке неколико извора – путопис Игњатија из Смоленска и неке ђеновљанске документе – у којима је Јован VII наведен под именом Андроник, она претпоставља да је млади претендент на престо, у жељи да потисне деду Јована V, посезао за именом свог оца Андроника IV Палеолога. Тако је својим подухватима давао одређени легитимитет, а истовремено избегао могуће забуне у сукобу два Јована. После преузимања царског трона, нови василевс, дакле Јован VII, више се није користио именом Андроника IV, што потврђују савремени извори, дипломатички пре свега. V. MM III, № 33 135–144; Thomas, *Diplomatarium*, II, № 135 224–229. Извесну збрку могла би да унесе и чињеница да је и Јован VII имао сина Андроника. Познато је, с друге стране, да је он рођен тек око 1400 – дакле, што је за нас важно, десетак година после догађаја из пролећа 1390, што искључује могућност евентуалних недоумица око поклича „Многаја лета Андронику" – и да је умро већ око 1407. године. О њему в. G. Dennis, *An unknown Byzantine Emperor*, JÖB 16 (1967) 175–187; N. Oikonomides, *John VII Palaeologos and the Ivory Pyxis at Dumbarton Oaks*, DOP 31 (1977) 329–337; PLP 9 (1989) № 21429.

[1753] Cf. Darrouzes, *Regestes*, V, № 2878. Takoђe в. Barker, Manuel II, 74.

измицало њиховом одавно окрњеном међународном ауторитету, била је чињеница да се реч цариградског патријарха боље слушала, поготово у словенском свету. Другим речима, у последњим деценијама постојања Византије цариградски је патријарх, а не византијски цар, својом духовном снагом и дигнитетом иступао као бранилац Царства.[1754]

Показало се да је владавина Јована VII Палеолога, дуга само нешто више од пет месеци, била, у ствари, још непостојанија него његовог деде Јована V. Младић се тешко мирио са чињеницом да му је стари василевс био ту, надохват руке, у самом Цариграду, а да он није био у стању да га уклони. Упркос силној енергији коју је уложио не би ли заробио деду и освојио утврду која је Јовану V пружала сигурност, Јован VII, чак ни уз помоћ ђеновљанских савезника, није успео да то постигне, те се морао задовољити „привидним заточеништвом" свога претходника на ромејском трону. Он је то морао доживљавати као камен о врату јер је увек постојала могућност да остарели византијски цар из својеврсног драговољног затвореништва крене у противофанзиву, поготово ако се узме у обзир да је Манојло Палеолог већ дуго лутао унаоколо, тражећи помоћ, а сам Јован VII добро знао да се до смене на цариградском престолу, нарочито уколико се изабере добар савезник, може доћи релативно лако.

Један млетачки документ од 9. априла 1390. године, којим сенат даје упутство својим изасланицима који су одлазили пут Византије – то је било управо време када је Јован VII опседао престоницу, а Јован V бранио – предочавао им је две могућности, прву за случај да у „царици градова" нађу Јована VII и другу сагласно ако у граду већ буде седео Бајазит I.[1755] Ако се зна венецијански смисао за реално, проистекао из изузетне спо-

---

[1754] Најживописнији пример за такву тврдњу, иначе добро познат у византологији, представља став великог московског кнеза Василија I (1389–1425), који је, не признајући византијског василевса за поглавара православне васељене, наредио да се његово име више не помиње у руским црквама. У исто време био је спреман да и даље поштује цариградског патријарха као духовног вођу византијског „комонвелта". Узвратио му је Антоније IV, првосвештеник цариградске патријаршије, пославши у јесен 1393. године у Русију поучно писмо. Вешто и супериорно бранећи повређени престиж византијског владара, патријарх је подсећао великог московског кнеза да није могуће да хришћани имају цркву, а немају цара: и тај цар је само један, ромејски, док су остали противзаконито присвојили такву титулу. В. ММ II, № 447, 188-192; Dölger, *Regesten*, V, № 3241. Превод на енглески овог занимљивог документа доноси E. Barker, *Social and Political Thought in Byzantium from Justinian I to the Last Paleologus*, Oxford 1957, 194-196. Такође в. Острогорски, *Историја*, 512–513.

[1755] Thiriet, *Régestes*, I, № 772; M. Silberschmidt, *Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches nach venezianischen Quellen. Ein Beitrag zur Geschichte der Beziehungen Venedigs zu Byzanz, Ungarn und Genua und zum Reiche*

собности Млечана да ствари и појаве правовремено антиципирају, онда је потпуно јасно у каквом се положају налазило Царство у последњој години живота Јована V Палеолога. Овај акт, с друге стране, на особен начин потврђује и чињеницу, познату из других извора, да је за уздизање Јована VII велики значај имала турска помоћ. Млечани су, ипак, поштујући легитимност одржавали сасвим уобичајене везе са младим владарем, службене и пријатељске, о чему сведочи и да је он потписао међусобни уговор двеју држава, склопљен 3. јуна 1390. године.[1756] За све то време стари цар је боравио у тврђави код Златне капије, немоћан да у догађајима учествује, али и безбедан од опасности да буде заробљен.

Василевсов портрет

У историјским изворима које имамо на располагању, нису нам, нажалост, сачувани подаци који би казивали нешто више о физичком изгледу Јована V Палеолога. Ту нам од велике користи не могу бити ни ликовне представе, фреске или мозаици на пример, јер није сачуван ниједан лик овог византијског цара. Додуше, још у првој половини XIX века, на великом источном луку цркве Свете Софије у Цариграду, испод мозаика Богородице Оранте, налазио се портрет Јована V Палеолога.[1757] Ту га је видео швајцарски архитекта Гаспаре Фосати, овлашћен да изврши рестаурацију знамените богомоље, од 1847. до 1849. године,[1758] и на основу њега направио један прилично веран василевсов кроки.[1759] Пошто је мозаик са царевим ликом заувек нестао, остао је само тај цртеж који,

von Kiptschak (*1381–1400*), Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters 27, Leipzig 1923, 66–68.

1756 MM III, № 33 135–143 (грчки текст); Thomas, *Diplomatarium*, II, № 135 224–229 (латински текст); Dölger, *Regesten*, V, № 3192. Cf. Barker, *Manuel II*, 74.

1757 О томе подробно в. C. Mango, *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul* (Dumbarton Oaks Studies 8), Washington 1962, 74–76. Такође в. Spatharakis, *Portrait*, 177. Уопште о месту василевса у византијској уметности в. A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'empire d'orient*, Paris 1936 (= VR, London 1971), 4 sq.

1758 Ова рестаурација је била извршена за владе султана Абдулмеџида (1839–1861) и о њој се сам архитекта и носилац подухвата оставио сведочанство. B. G. Fossatti, *Aya Sofia Constantinople, as Recently Restored by Order of H. M. the Sultan Abdul Medjid*, London 1852. За основне податке о животу Гаспара Фосатија в. Mango, o. c. 7 sq.

1759 Василевсов цртеж, који је урадио Гаспаре Фосати, данас се чува у Швајцарској (Archivio Cantonale, Bellinzona, № 364). Публиковали су га Mango, o. c. fig 97 и Spatharakis, *Portrait*, fig. 133.

бар донекле, чува од заборава портрет Јована V Палеолога. Ради се о младићу у узрасту од око двадесет пет година – првобитни портрет је, сматра се, настао убрзо после 1355. године[1760] – оденутом у дуги сакос, који стоји на јастуку украшеном орловима и на глави носи круну. У десној руци му је скиптар наткриљен крстом, а у левој, преко које је пребачен лорос, држи акакију.

Само на основу ове скице, упрошћене и оскудне, не може се са више претензија говорити о изгледу личности која нас занима, али вреди забележити бар утисак који на нас портрет оставља. Испод круне, коју василевс носи са достојанственом смиреношћу, помаљају се витице косе, а лице, на коме се уочавају наглашене јагодице и правилан и релативно дуг нос, уоквирују бујна брада и бркови. Израз царевог лица, можда нешто најзанимљивије на овом цртежу, као да је негде између забринутог и потиштеног, а његов поглед, благо усмерен у страну, исувише је нејасан да би му се могло дати неко дубље значење.

Осим Фосатијеве скице василевсовог лика, нацртане на основу мозаика кога више нема, сачуван је још један портрет Јована V Палеолога. Реч је о рукопису историје Јована Зонаре – Biblioteca Estense, Modena, Codex gr. 122 (a. S.5.5) /раније Mutinensis III D, S. 14/, fol. 294v[1761] – датованом у XV столеће, дакле знатно после цареве смрти, који је на маргинама украшен цртежима свих римских и византијских владара, од Октавијана Августа до Константина XI Драгаша Палеолога.[1762] Портрет Јована V Палеолога, близак некој врсти племенитије карикатуре, одаје утисак старог и болешћу скрханог човека. Раскошна круна наткриљује лице на коме доминирају густе и скоро састављене обрве, правилан нос и, нарочито, тамни подочњаци, који недвосмислено казују о лошем здравственом стању. Танки полукружни бркови и уредно поткресана и заобљена брада су детаљи који не могу да промакну позорности пажљивог посматрача.

Постоји, додуше, још један портрет, на грчком рукопису (Cod. gr. 1783, f. 2) који се данас чува у Националној библиотеци у Паризу,[1763] за који се својевремено веровало да представља Јована V Палеолога,[1764] али је данас,

---

[1760] Spatharakis, *Portrait*, 177.

[1761] Подробније о овом рукопису в. Barker, *Manuel II*, 531–532 и нарочито Spatharakis, *Portrait*, 172–183.

[1762] Портрет Јована V Палеолога доносе S. Lampros, *Leukoma ton byzantinon autokratoron*, Athina 1930, fig. 91; Spatharakis, *Portrait*, fig. 121c.

[1763] За основне податке о овом рукопису в. Barker, *Manuel II*, 532; Spatharakis, *Portrait*, 234–235.

[1764] Lampros, o. c. fig. 86; Barker, *Manuel II*, 532. Нешто опрезнија, али ипак склона да на спорном портрету „препозна" Јована V Палеолога је и C. Head, *Imperial Byzantine Portraits. A Verbal and Graphic Gallery*, New Rochelle – New York 1982, 153–155.

чини се, превладало мишљење да се ради о лику његовог унука Јована VII.[1765] Сачувана је, најзад, и представа Јована V на печату хрисовуље из 18. октобра 1369. године,[1766] али осим бујне браде о василевсовом изгледу се ништа одређеније не може рећи. Мишљења да је био плавокос и лепе коже на мајку[1767] – премда донекле утемељена[1768] – више су, чини се, плод својеврсног домишљања које и не мора бити погрешно, а мање претпоставке засноване на подацима историјских извора. Постоје и веровања – на основу народне традиције – да се радило о правом лепотану,[1769] што уистину није у супротности са чињеницом да је био женскарош.

Можда се фама о његовој лепоти на неки начин може довести и у везу са његовим именом. Познато је, наиме, да су њега често звали Калојан (Kalogianes), што би се могло схватити и као „лепи Јован", мада је наш утисак да би, сагласно еволуцији грчког језика, пре у питању било значење „добри Јован". Занимљиво је напоменути да се ова варијанта василевсовог имена среће знатно ређе у источницима грчког језика, на пример кипарског хроничара Леонтија Махераса,[1770] а много чешће, скоро редовно, у списима који су потицали са Запада и били, дакле, састављени на латинском. Тако у шароликим западним изворима, од папских аката до италијанских хроничара, срећемо различите деривате истог имена – Caloianni, Kaloiane, Caloiohannis, Chaloiani… набрајамо само неке од њих[1771] – што истовремено казује и о распрострањености овог царевог „надимка". У словенским изворима срећу се варијанте Калоиоан и Калоан.[1772]

[1765] Spatharakis, *Portrait*, 235; N. Oikonomides, *John VII Palaeologos and the Ivory Pyxis at Dumbarton Oaks*, DOP 31 (1977) 334 n. 37.

[1766] Реч је о документу којим се Јован V Палеолог приклонио унији. За издања овога акта в. н. 1296 у првом одељку четвртог поглавља. Фотографију печата, између осталих, доноси и Spatharakis, *Portrait*, fig. 120e.

[1767] C. Head, *Imperial Twilight: The Palaiologus Dynasty and Decline of Byzantium*, Chicago 1977, 59–60.

[1768] Путописац Теодор Аристоклис, који је пред сам крај прве половине XIX века походио цркву Свете Софије, забележио је, на основу тада још постојећег мозаика, да је Јован V Палеолог био плавокос. В. Mango, о. с. 75, 134–135.

[1769] Успенский, *История*, 747.

[1770] Makhairas, I, 326.

[1771] Stella, *Annales Genuensis*, 154 sq. (Kaloiane); Chinazo, *Cronica*, 17 sq. (Chaloiani); Caresini, *Chronica*, 32 sq. (Caloiani); Caroldo, 169 sq. (Caloiani); *Vita di Carlo Zeno*, 37 sq. (Caroianni); Acta Urbani V, № 74 122–123 sq. (Caloiohannes). Такође и Јеронимо Ђустинијани, који је 1586. године написао историју острва Хиоса (*Istoria di Scio, scritta nell' Anno 1586*), Јована V Палеолога назива Calogianni. В. *Hieronimo Giustiniani's History of Chios*, ed. Ph. Argenti, Cambridge 1943, 375.

[1772] Bulgarische Chronik, 520, 528.

И, напокон, када се, између осталог, говори о изгледу Јована V Палеолога потребно је упозорити да су га, сагласно неким ауторима који се додуше не позивају на изворе, називали и „Црни Јован".[1773] За њега би се још могло рећи да је био једноставан и добар, озбиљан, али и попустљив, те стога изненађује да га Нићифор Григора, углавном одмерен историчар – сем када су у питању били исихасти, наравно – на једном месту пореди са Горгоном, чудовиштем из грчке митологије које је уместо косе имало уплетене змије око главе и чудесну моћ да све што погледа претвори у камен.[1774] Насупрот овој, свакако претерано негативној оцени, цариградски патријарх Филотеј Кокин, одлазећи у другу крајност, одвећ велича Јована V Палеолога истичући његову мудрост и христољубивост, као и то да је, упркос тешким приликама и смутном времену, више него било који василевс пре њега стремио ваљаном владању.[1775] Док би се са пуно разлога могло прихватити мишљење да је био великодушан (*fysis megalodoros*),[1776] придев велики (*megas basileus*), који му се приписује у појединим изворима,[1777] ипак се мора сматрати неумесним, а поређење са јеврејским царем Соломоном[1778] – неодмереним. Јер, нема сумње, не постоје озбиљна мерила према којима би се Јован V Палеолог по својим државничким квалитетима могао сврстати међу истакнуте владаре Византијског царства.

[1773] G. Young, *Constantinople depuis les origines jusqu' à nos jours*, Paris 1934, 150. То преузима и Cox, *Green Count*, 222.

[1774] Greg. III, 203. Уп. *Виз. извори*, 291 (Б. Ферјанчић). За Горгоне в. Д. Срејовић – А. Цермановић-Кузмановић, *Речник ӣрчке и римске миӣолоīије*, Београд 1979, 97–98.

[1775] Philotheos Kokkinos, *Erga*, 533.

[1776] M. E. Colonna, *Un ANEKDOTON del ms. Monacensis Graecus 551*, Napoli 1959, 16.

[1777] Laurent, *Les droits*, 14; *Codex Upsaliensis graecus 28. Geschichte und Beschreibung der Handschrift nebst einer Nachlese von Texten*, Eine Gemeinschaftsarbeit von Mittgliedern des byzantinisch-neugriechischen Seminars an der Freien Universität Berlin unter Leitung von G. Karlsson (Bibliotheca Ekmaniana Universitatis Upsaliensis 69), Stockholm 1981, 52 (реч је о једном учтивом, чак снисходљивом писму, пуном хвалоспева, које се датује у време после смрти емира Орхана). О епитету „велики" у византијској царској титулатури в. P. Schreiner, *Zur Bezeichnung "Megas" und "Megas Basileus" in der byzantinischen Kaisertitulatur*, Byzantina 3 (1971) 173–192.

[1778] Karlsson, о. с. 52, 59. На овом месту једну врсту извора за Јована V Палеолога, а то су цареви печати. На пример, Б. Панченко, *Каталог моливдулов колекции Русскаго Археологическаго Института в Константинополе*, ИРАИК 13 (1908) 109; Dölger, *Shatzkammern*, 325 № 118; W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, I (Kaiserhof), Österreichische Akademie des Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, II-1, Wien 1978, 118–121 № 33.

Деца Јована V Палеолоīа

Колико год је питање синова Јована V Палеолога, како законитих тако и једног који то није био, јасно и без битнијих непознаница, толико је замршено и пуно странпутица свако настојање да се нешто поузданије каже о царевим ћеркама. Добро је познато да је из брака са Јеленом Кантакузин василевс имао четворицу синова: Андроника, Манојла, Михаила и Теодора. Будући да су играли запажене улоге на византијској политичкој позорници о њима је већ подоста речено. Осим њих, такође се зна, Јован V је имао и ванбрачно дете Манојла Палеолога – о њему нам казује неколико извора[1779] – потомка, дакле, који је носио исто име као и царев други законити син. Он је, напоменимо, почетком XV века командовао ромејском флотом.[1780] Према томе, у историографији готово да нема неких значајнијих недоумица око василевсове мушке деце.

Међутим, много је сложеније питање ћерки Јована V Палеолога, па, упркос знатном напретку у покушају да се оно осветли,[1781] овај научни ребус остаје само делимично одгонетнут. Са сигурношћу се сматра да је цар имао кћи Ирину. Рођена 1349, она је најпре, још као деветогодишња девојчица (1358), заручена за Халила, најмлађег сина емира Орхана, али тај брак није остварен јер је већ око 1360. млади турски принц умро.[1782] Потом је цар руку своје кћери понудио кипарском краљу Петру II Лузињану, али малерозна принцеза ни овога пута није имала среће: преговори се нису завршили успехом.[1783] Међутим, једна појединост из главних извора за овај догађај уноси пометњу у питање ћерки Јована V. Два писца подвлаче да је василевсова кћи била јединица: кипарски хроничар Леонтије Махерас је записао „ten monogenen tou parthenon thygateran",[1784] док кипарски аналиста Флорио Бустрон бележи *„l'unica sua figliuola"*.[1785]

Ипак, неки други извори, у чију веродостојност немамо разлога да сумњамо, наводе још две кћери Јована V и унеколико дискредитују подат-

---

[1779] Chalc. I, 165–166; Pseudo-Phrantzes, 226; Zoras, Chronikon, 47.

[1780] Подробније о њему в. Papadopulos, *Genealogie*, № 89; P. Schreiner, *Chronologische Untersuchungen zur Familie Kaiser Manuels II*, BZ 63 (1970) 297–299; A. Carile, *Manuele Nothios Paleologo. Nota prosopografica*, Thesaurismata 12 (1975) 137–147.

[1781] Luttrell, *Daughters*, 103–112.

[1782] О томе је већ било речи у III поглављу. В. н. 1040–1041.

[1783] Истини за вољу, принцезино име се у овом случају не наводи, али се углавном сматра да се радило о Ирини Палеолог. Подробније о преговорима на кипарском двору в. у другом одељку IV поглавља (посебно. н. 1376–1382) Такође в. PLP 9 (1989) № 21352.

[1784] Makhairas, I, № 346 328.

[1785] *Chronique de l'île de Chypre par Florio Bustron*, publiée par M. René de Mas Lattrie (Collection de documents inédits sur l'histoire de France), Paris 1886, 292.

ке двојице списатеља са Кипра, који су, познато је, своја дела састављали знатно касније. Тако једна Кратка хроника саопштава да су две цареве ћерке, по свој прилици 1373. године, навукле црне монашке хаљине,[1786] док се у продужетку каже да је Марија, сестра Андроника IV, преминула 1376/7. године.[1787] С друге стране, венецијански аутор Рафено Карезини истиче да је, негде у августу 1376. године, Андроник IV Палеолог обећао руку своје сестре султану Мурату I.[1788] У тумачењу изнесених изворних података могуће су различите претпоставке, али је, чини се, неспорно свакако једно: Јован V је, поред Ирине, имао и кћи Марију.[1789] Андроник IV је по свој прилици њу наменио емиру Мурату I, но принцезина прерана смрт, вероватно у јесен 1376. године,[1790] омела је предвиђени договор. И, најзад, уз дужан опрез али и са пуно разлога, сматрамо да се може поклонити поверење онима који претпостављају да је једна кћи Јована V Палеолога, непознатог имена, била удата за Франческа II Гатилузија.[1791] То би могло да значи да је цар имао три ћерке, Ирину, Марију и супругу господара Лезбоса.[1792] Можда су две од њих 1373. године и постале монахиње, али се може допустити могућност да је Јован V имао још женске деце. Познато је, наиме, да је василевс био склон разврату,[1793] а то је чињеница на којој научници темеље обазриву претпоставку да је могао имати још потомака.[1794] Закључујући, дакле, питање деце Јована V, може се нагласити следеће: имао је четворицу законитих синова, Андроника, Манојла, Михаила и Теодора, и једног ванбрачног, Манојла Палеолога, као и три кћери, Ирину,

---

[1786] Kleinchroniken, 95 № 27. Cf. Luttrell, *Daughters*, 104.

[1787] Kleinchroniken, 96 No. 35. Cf. Barker, *Manuel II*, 458–461; Schreiner, *Kommentar*, 318–319; PLP 7 (1985) № 16883; Luttrell, *Daughters*, 104.

[1788] Caresini, *Chronica*, 32.

[1789] У просопографском лексикону епохе Палеолога наводе се обе принцезе. В. PLP 7 (1985) № 16883 (Марија); PLP 9 (1989) № 21352 (Ирина). Међутим, у свесци где се налазе подаци о Јовану V Палеологу /PLP 9 (1989) No. 21485/ наводи се само да је имао кћи Ирину, док се Марија не помиње. Luttrell, *Daughters*, 103 sq. верује, с правом чини нам се, да су постојале и Ирина и Марија.

[1790] Barker, *Manuel II*, 458-461.

[1791] Luttrell, *Daughters*, 104 sq. уз навођење многобројних извора и одговарајуће литературе доноси читаву студију о супрузи Франческа II Гатилузија. Упркос извесним недоумицама и замагљеностима, спремни смо да се приклонимо изнесеној претпоставци. За основне податке о Франческу II Гатилузију в. PLP 2 (1977) № 3584.

[1792] Luttrell, *Daughters*, 105 доноси једну генеалошку таблицу о везама породица Палеолог и Гатилузи, где су наведене све три кћери Јована V Палеолога. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, New York - Oxford 1991, 824 (A.-M. Talbot - A. Cutler) уз одређене резерве прихвата ову таблицу.

[1793] Ducas, 65.

[1794] Luttrell, *Daughters*, 104.

Марију и једну чије име је остало непознато, а била је жена Франческа II Гатилузија. Није искључено, наравно, да је могао бити отац још неком детету, али се таква претпоставка не може ослонити на неки озбиљнији податак у сачуваним изворним сведочанствима.

Смрӣ у фебруару

Док је стари цар боравио у утврди код Златне капије, подсећајући се донекле на дане проведене у кули Анема, његов син Манојло Палеолог није узалуд обигравао тражећи помоћ за оца. Напокон, он се у августу 1390. године појавио са флотилом коју су сачињавали два брода са Родоса, по један са Лемноса, Христопоља и Цариграда, и четири мања пловила,[1795] и отпочео је са нападом на престоницу. С обзиром на то да је претходно дошло и до извесног отопљавања у односима Ђенове и Јована V Палеолога,[1796] околности за овакав подухват су биле повољне. Како било, све се морало решити непосредном битком. Манојлу Палеологу је успело да продре у луку надомак тврђаве у којој је био Јован V и да му помогне. Борбе су се прошириле и водиле изван зидина престонице, а пресудио је, по свој прилици, један изненадни напад из утврде код Златних врата, па је Јован VII Палеолог у суботу 17. септембра 1390. године[1797] био приморан да се уклони из Цариграда.

На тај начин је Јован V Палеолог поново дошао на ромејски престо, док је његов унук похитао код Бајазита I и, користећи се могућностима султанове тактике да никада до краја не дозволи да један од претендената у Византији сасвим испадне из игре, испословао да поново добије апанажу са центром у Селимврији, коју је и раније држао, наследивши је од оца Андроника IV.[1798] И у овој, 1390. години, Османлије су наставиле са својим војним успесима, па су, примерице, на једној страни освојиле Христопољ,[1799]

[1795] Kleinchroniken, 69 № 22. Cf. Barker, *Manuel II*, 76–77.

[1796] Ђурић, *Сумрак*, 26.

[1797] Kleinchroniken, 69 № 22, 103 № 6. Cf. Dölger, *Johannes VII*, 28; Charanis, *Strife*, 304; Kolias, *Antarsia*, 49 sq.; Острогорски, *Историја*, 508; Barker, *Manuel II*, 77; Nicol, *Last Centuries*, 302–303; Schreiner, *Kommentar*, 342–343.

[1798] Cf. Kolias, *Antarsia*, 49 sq.

[1799] Kleinchroniken, 683 № 1. Cf. Schreiner, *Kommentar*, 343–344 (где су наведене и све контроверзе око датовања овог догађаја). Тако, на пример, у књизи која ипак нема превеликих амбиција K. Chionis, *Historia tes Kabalas*, Kavala 1968, 58–60 сматра да је до османског запоседања Христопоља, данашње Кавале, дошло 1391. године. На ову тему занимљива је и расправа коју је написао A. Bakalopulos, *Les limites de l'empire byzantin depuis la fin du XIVe siècle jusqu' à sa chute (1453)*, BZ 55 (1962) 56–65.

а на другој, допревши до Дунава, Голубац.[1800] А несрећни Манојло Палеолог, сходно пооштреним вазалним обавезама, ускоро је опет морао да иде на османски двор и прати султана у походу на Филаделфију, последњи малоазијски град који се на неки начин још могао сматрати византијским.[1801] Истоветну обавезу није могао да избегне ни Јован VII, такође вазал Бајазита I, па су се двојица византијских царева, један сада већ бивши, а други будући, нашла у јуришима на хришћанске браниоце, срозавши до самог дна достојанство династије Палеолога и Царства уопште.

На другој страни, у Цариграду, Јован V Палеолог, упркос спутаности коју је неумитно носила његова болест, као да је живнуо после новог повратка на престо, па се одважио да извесним фортификационим захватима ојача бедеме и одбрамбену моћ престонице, процењујући да ће се убрзо оштрица османлијских атака усредсредити управо на древни град Константина Великог. Међутим, тај његов изненадни наступ храбрости и својеврсне пророчке антиципације у корену је пресекао непопустљиви Бајазит I. Затражио је, једноставно, да се све што је подигнуто одмах сруши, а беспоговорност свога захтева пропратио претњом да ће у противном ослепети Манојла Палеолога, који се све време бавио код Турака.[1802] Уопште не посумњавши да ће свирепи Бајазит I остварити свој наум – Јован V је довољно добро знао да су се исламски владари врло лако одлучивали на сличне казне сакаћења (пример Сауџи Челебије му није могао ишчилети из сећања) – стари василевс је невољно, али

[1800] С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Браничево 1968, 9–11. О ратовањима на овој страни в. В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, Историјски гласник 1–2 (1959) 98–104; F. Szakaly, *Phases of Turco-Hungarian Warfare before the Battle of Mohacs*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. 33–1 (1979) 67–75. На овом месту желели бисмо да упозоримо на још једну чињеницу која се тиче појединих прегледа турске историје. Догађаји који се односе на другу половину XIV столећа у њима су углавном приказани врло сумарно. Навешћемо неке од књига које су се појавиле у последњих неколико деценија: D. M. Vaughan, *Europe and the Turk. A Pattern of Alliances 1350–1700*, Liverpool 1954, 12 sq.; H. Luke. *The Old Turkey and the New from Byzantium to Ankara*, London 19552; S. J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. I. *Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280–1808*, Cambridge – London – New York – Melbourne 1976 /веома поучну критичку анализу ове књиге дао је S. Vryonis у Balkan Studies 24–1 (1983) 163–286/; P. F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354–1804*, (A History of East Central Europe 5), Washington – Seattle – London 1977, 3 sq.; Lord Kinross, *The Ottoman Centuries. The Rise and Fall of the Turkish Empire*, London 1977, 23–79; *Histoire de l'empire ottoman*, sous la direction de R. Mantran, Paris 1989, 37 sq. /N. Vatin/; Ю. Петросян, *Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки*, Москва 1990, 14 сл.

[1801] Ђурић, *Сумрак*, 65–66 н. 27.

[1802] О овоме подробно, у посебном додатку, расправља Barker, *Manuel II*, 467–468.

темељно приступио испуњењу султановог захтева. Све подигнуте фортификације су срушене и ствари враћене у првобитан изглед, а сам чин којим је немоћ Византије доведена до апсурда тешко је погодио василевса већ наткриљеног сенком смрти. Био је то, убрзо се испоставило, његов последњи овоземаљски подухват.

Јован V Палеолог, василевс који је најдуже седео на византијском престолу, преминуо је 15. или 16. фебруара 1391. године.[1803] Према подацима које доноси шпански изасланик Руј Гонзалес Клавихо, отац двојице ромејских царева, Андроника IV и Манојла II, сахрањен је у престоничком манастиру Богородице Одигитрије.[1804] Тако је један животни пут, започет у Дидимотици у јуну 1332. године, углавном испуњен недаћама и неуспесима, као и несрећом и на породичном плану – потпуно у складу са тобожњим предсказањем јуродивог светогорског одшелника Максима Кавсокаливита – окончан фебруара 1391. године. Ако се сагледа целокупан удео Јована V Палеолога у ромејској повести, његово место и улога у бурним збивањима XIV столећа, долази се до прилично јасног закључка да представља једну од најтрагичнијих личности касновизантијске историје. Другим речима, био је то василевс који у изванредно тешким условима неповратног опадања Царства није успео да постигне нешто значајније по чему би могао да буде упамћен. У тренутку смрти, имао је непуних педесет девет година.

Након смрти Јована V Палеолога Византија је ушла у можда најмучније десетлеће своје историје дуге више од једног миленијума, у деценију када се чинило да лако може пасти у руке Османлија и престати да постоји. Било је то раздобље када је Царство у односу на Османлије доспело у крајње понижавајући положај потпуно немоћног вазала, неспособног да било шта промени. Јован V Палеолог је своме наследнику – другорођеном сину Манојлу II (1391–1425), који је, сазнавши у Анадолији за очеву смрт, похитао у Цариград и после извесних потешкоћа преузео власт[1805] – оставио читаво бреме углавном нерешивих питања, хипотеку која ни у ком случају није могла наговештавати спокојнију сутрашњицу. Византијским поколењима која су тек долазила није завештао ништа осим варљиве наде.

[1803] Ducas, 77; Kleinchroniken, 69 № 23, 103–104 № 7, 110 № 4, 154 № 103; Такође в. две хронолошке нотице у Schreiner, *Kommentar*, 615 Nos. 57–58. Cf. Barker, *Manuel II*, 80; Ђурић, *Сумрак*, 55.

[1804] Clavijo, № 45 84.

[1805] Острогорски, *Историја*, 509. Такође в. Ch. Diehl – L. Oeconomos – R. Guilland, *L'Europe orientale de 1081 à 1453*, Histoire du Moyen Age, T. IX-1, Paris 1945, 344 sq. (посебно 326–344 где је дат сажет преглед владавине Јована V Палеолога).

Закључак

Три битне одреднице умногоме опредељују Византију у време Јована V Палеолога, одсликавају и сажимају бурну повест Царства у раздобљу које за полазиште има годину његовог рођења (1332), а за исходиште годину смрти (1391), период који је био изразито хетероген. С једне стране превладавала је непрестано нарастајућа сила Османског царства и у непосредној вези с њом је било упорно – показало се, нажалост – крајње неделотворно и узалудно обраћање Западу за помоћ. С друге пак стране, оне која се односила на унутрашња збивања, доминирало је питање исихастичког покрета и пратећих појава које су из њега неизбежно проистицале, а то су, између осталог, били оданост патристичкој традицији, својеврсни конзервативизам и езотеричност, затварање у сопствену, херметичку духовну средину – танак слој прозападно оријентисаних интелектуалаца био је при томе више изузетак – и „равнодушност" према новим идејама и струјањима који су Западну Европу на велика врата уводили у епоху хуманизма и ренесансе, једну од најблиставијих у њеној богатој историји. У сенци ове три поменуте значајке које су суштински обележиле раздобље о коме је реч налазили су се сви остали догађаји, без обзира на неспорну чињеницу да су у појединим тренуцима били од виталног значаја за саму Византију.

Какву је државу Јован V Палеолог оставио у наслеђе својим потомцима? Било је то Царство од чије је некадашње величине и сјаја остало само име, једна потпуно онемоћала другоразредна сила у источном Средоземљу, сведена на енклаву сасвим утопљену у пространe области које су биле под влашћу Османлија. Расцепкана на више засебних апанажа које са центром у Цариграду готово нису имале ни лабаве везе, Византија је, притискивана властитом анахроношћу која се испољавала у скоро свим видовима живота, била заправо на издисају. Царство, у ствари, није ни имало снаге да покуша било шта што би бар донекле олакшало његов безнадежни положај. Мучена хроничном беспарицом и у сталној зависности не само од полетних Османлија него и од Венеције и Ђенове, ромејска држава је таворила, спутана да било шта промени. Јован V Па-

леолог, на самом почетку самосталне владе бодар и испуњен заносним надањима у бољу сутрашњицу, после неколико година сасвим је клонуо духом и препустио се ономе што му се чинило као неизбежно.

И, заиста, његова владавина, од времена када му је пошло за руком да се разрачуна са Јованом Кантакузином, необично јасном демаркационом линијом била је подељена на два потпуно различита дела. У првом, од 1354. до 1371. године, не недостају му ни предузимљивост ни релативно снажна воља да на неки начин покрене избављење своје државе. Доследно и безрезервно ослањање искључиво на помоћ са Запада, без обзира на своју једностраност, ипак се не би могло оценити као крупна погрешка његове спољне политике. Пре би се то могло рећи за василевсово запостављање других могућности и решења – на пример, потпуно одбацивање чвршћих и озбиљнијих савеза са најближим словенским државама. Извесно објашњење се могло наћи у тешко оспоривој истини да су и Србија и Бугарска тога времена биле и саме без довољно снаге и разједане сопственим нерешивим потешкоћама. Врхунац и уједно слом такве спољне политике Јована V Палеолога – опредељења потпуног ослањања на помоћ са Запада – уследио је после повратка византијског цара са мучног и узалудног путовања у Италију 1371. године.

Очигледан неуспех вишегодишњих напрезања да подстакне западноевропске силе на велики крсташки поход против Османлија, за који се василевс спремно одрекао и вере својих предака (додуше, само оних по очевој линији), учинио је његове ставове у односу на папство и остале латинске силе коначним. Недаће и понижења који су га сналазили у Венецији само су га још учврстили у уверењу да му Запад неће помоћи и да је у односу на Турке препуштен сам себи. Такво сазнање допринело је готово потпуном замирању његове спољнополитичке делатности у другом делу самосталне владе од 1371. до 1391. године. Све се то одигравало на фону даљег пораста турске опасности – у међувремену је василевс постао вазал османског емира – и непрестаног опадања Византије.

Државу коју је добио у веома запуштеном стању, Јован V је, упркос напорима да њен положај некако поправи (углавном током поменуте прве половине његове владавине), предао својим наследницима у крајње критичном положају. Добро је познато да је Бајазит I, који се на турски престо попео непуне две године пре његове смрти, први међу османским султанима не само озбиљно помишљао да освоји Цариград него, објективно говорећи, био и кадар да то учини. Могло би се рећи, без посебног претеривања, да је управо смрћу Јована V Палеолога ромејска држава ступила у вероватно најтужнију и најмање достојанствену деценију како позне тако и целокупне повеснице хиљадугодишњег Царства.

Ниједна оцена сачувана у изворним сведочанствима можда не одсликава тако једноставно, али тачно владавину и време у коме је живео Јован V Палеолог као што је то случај са такозваном *Хроником о турским султанима*. Изашао испод пера не особито ученог Грка, али човека који је поседовао солидно енциклопедијско образовање, овај састав, писан народским грчким језиком уз обилато коришћење туђица и сачињен у XVI столећу, у једној реченици, прегнантно и крајње истинито одређује епоху византијског цара који је најдуже седео на цариградском престолу. Остало је записано, речима као уклесаним у мрамор: „Авај! Велике немаштине, у којој је било несрећно царство, у коме архонти беху богати, а цар (Јован V Палеолог) беше сиромах". Мада помало упрошћена, па на неки начин и наивна, ова оцена одражава суштину кризе Царства у другој половини XIV века – због тога смо је и узели да буде својеврсни мото нашег истраживања епохе Јована V Палеолога – а шире узевши казује и о појединим битним обележјима касновизантијске повести. Јер, позната је чињеница, изразито је скучена била солвентност ромејских царева овог доба.

Премда је по тананим питањима хришћанске догме и разумевању замршених токова распри око исихазма у приличној мери био игнорант који на званичним саборским сесијама углавном није учествовао – за разлику од Јована Кантакузина, на пример – Јован V Палеолог је, може се претпоставити, био антипаламитски настројен. Његова блискост са извесним пролатинским ромејским круговима и спремност да релативно лако пригрли окриље римске цркве, без обзира на чисто прагматичне циљеве диктиране захтевима спољне политике којима је могао бити руковођен при конверзији, недвосмислено указују на то да није могао бити близак исихастичком учењу. Објашњење за овакав василевсов став посеже за ноторном чињеницом да је био син западне принцезе Ане Савојске, што значи да је и одмалена био изложен и утицају мајке која је потицала из средине привржене римокатоличкој вероисповести. При томе, наравно, није без значаја чињеница да је као деветогодишњак остао без оца Андроника III Палеолога. Међутим, мора се упозорити да је антиисихазам Јована V Палеолога био умерен, далеко од било какве искључивости и острашћености, што је на неки начин и одговарало његовој личности.

Можда се управо на том питању најбоље огледао и утицај Јована Кантакузина на свога зета у времену после абдикације старијег цара, утицај који је у детињству Јована V Палеолога проистицао из дечакове опчињености личношћу најистакнутијег Византинца XIV столећа, а у потоњим деценијама више био исход узајамног поштовања и пријатељства. Близу је памети, мада се таква претпоставка не може ваљано

поткрепити и изворним сведочанствима, да је немала улога у томе припадала и царици Јелени Кантакузини, која је на очево посредовање могла да умекша мужевљеве другачије погледе који су се тицали бескрајних распри око исихазма. У најмању руку, до израза је дошла неутралност Јована V Палеолога, који није покушавао да царски ауторитет стави у службу противника паламизма. При томе, не треба потцењивати ни сасвим могућу незаинтересованост византијског цара за бесомучна сукобљавања различитих богословских аргумената.

Током читавог тог раздобља, све до 1371. године, која се с правом може означити као суштински камен-међаш његове спољне политике, Јован V Палеолог се више бринуо о могућности склапања уније која би за исход имала помоћ Запада и коначно разрешење османлијске опасности. Василевсу је дуго требало да схвати како су сва његова истрајавања на тој страни ипак узалудна. Најпре је, негде на самом почетку самосталне владе, дакле 1355. године, понесен таласом претераног и, показало се, нереалног оптимизма, наивно веровао да ће се релативно лако нагодити са Западом и једним добро организованим крсташким походом потпуно отклонити застрашујућу турску претњу. Потом је, раних шездесетих година XIV столећа, већ унеколико поколебан у првобитној понесености у односу према Светој столици и Западу уопште, иступао са много више опреза и трезвености. Затим је требало да прође још неколико година да би, након повратка из Италије, до краја схватио своју заблуду и спознао да су сви дугогодишњи напори око уније били ипак узалудни. Управо тада се окренуо османском султану, невољно али ипак решено, сматрајући да судбина Царства зависи од начина на који ће ти односи бити уређени.

Сводећи, најзад, оцену о владавини Јована V Палеолога, мора се поћи од неоспорне, али и невеселе истине да је он живео и деловао у једном изузетно тешком раздобљу ромејске историје. Упркос томе, међутим, постојећа, махом прилично негативна оцена о вредностима Јована V Палеолога не би могла доживети неко осетније преиначење и неку знатнију рехабилитацију. Он је, додуше, показао одређену државничку енергију, али је та активност с временом градуално опадала да би напокон готово сасвим утихнула. Једноставно речено, Јован V Палеолог није био у стању да одговори замашним захтевима које је пред њега постављала историја: под теретом наметнутих обавеза поклекао је на многим пољима. Остаје, међутим, необорива чињеница да је управо он успео да сачува цариградски престо за дом Палеолога, потиснувши притом и неодољивог Јована Кантакузина, једну од најкрупнијих личности целокупне византијске историје. Тај јединствени подвиг јесте и највећа тековина изванредно дуге владавине Јована V Палеолога.

Епилог

За хришћане југоисточних делова Балканског полуострва, како Византинце, тако и њихове јужнословенске суседе, Србе и Бугаре, посебно је тежак и мучан био крај, односно последња деценија XIV века, која се временски подудара са владавином султана Бајазита I Јилдирима.[1806] На чувеном састанку у Серу, у зиму 1393/1394. године, на којем је вођ Османлија окупио све своје хришћанске вазале са Балканског полуострва, показала се беспомоћност православних хегемона и свемоћ османског владара.[1807] Деценију касније, византијски цар Манојло II Палеолог ће у посмртном слову брату Теодору I, који је преминуо 1407. године, нагласити да је Бајазит, архонт Азије, господар Европе, несносан човек.[1808] Како било, његовим доласком на османски престо за Византијско царство наступило је једно од најтегобнијих раздобља његове свеукупне историје.

Василевс Манојло II Палеолог, који је ревносно испуњавао своје обавезе вазала пратећи султана Бајазита I дуж многобројних ратишта на малоазијском тлу, објашњавао је почетком десетог десетлећа XIV века своју туркофилску политику једноставним образложењем да би страх, опасности и муке били још већи уколико он не би био у савезништву с османским емиром. Управо тим речима цар је бранио своје спољнополитичко усмерење блиском пријатељу Димитрију Кидону.[1809] Напоменимо да је страх у василевсовој епистоли поменут изреком (*fobous pro fobous*).

Међутим, муке житеља византијске престонице почеле су много раније. Тако је Димитрије Кидон, на пример, у једном писму нагласио да

[1806] Б. Ферјанчић, *Византијски василевс и Турци од Косова до Ангоре (1389–1402)*, Глас CCCLXXVIII, Одељење историјских наука, књ. 9, Београд 1996, 109–129.

[1807] Barker, *Manuel II*, 117 sq.; Ђурић, *Сумрак*, 43–46, 88–89; М. Шуица, *Вук Бранковић и састанак у Серу*, ЗРВИ 45 (2008) 253–266.

[1808] Manuel II Palaeologus. *Funeral Oration on his Brother Theodore*, ed. J. Chrysostomides, Thessalonike 1985, 127.

[1809] *The Letters of Manuel II Palaeologus*, ed. G. Dennis, Washington 1984, № 14, 39. Уп. Ђурић, *Сумрак*, 45 н. 81.

се Цариград већ 1364. године плашио турске опсаде и пада у руке неверника.[1810] Међутим, први османски владар који је озбиљно рачунао са освајањем византијске престонице и који је, као што је већ речено, располагао снагом да то и постигне био је управо Бајазит I. У једној Краткој хроници је остала је записана злокобна реченица да је „почев од 6903. (= 1394) године Бајазит заратио и опсео Цариград и опсада је трајала седам година".[1811] О овој опсади која је у Византији обележила прелазак из једног у друго столеће,[1812] између осталог, говоре византијски историчари XV столећа Лаоник Халкокондил и Дука.[1813]

Посебно су живописни и упечатљиви подаци сачувани у Бугарској хроници из XIV столећа, која је изашла из пера непознатог аутора. Анонимни састављач истиче да је емир Бајазит кренуо на „свети град" и онда наставља: „Када је он (султан) стигао, са великом војском опсео је градске зидине, а читав град се тресао и треперио од страха пред Исмаилћанима. Уплашио се и сам цар Манојло и заједно с њим цео синклит. Бајазит је послао поруку цару да га пусти да уђе у град. Зато што нису знали шта да раде, Грци су се само чудили и говорили 'Господе, Исусе Христе, сине божији, помози', уздижући руке ка небу и одашиљући молбе и молитве Богородици како су били уобичајили да раде када западну у невољу."[1814] Међутим, чинило се да помоћи није било ни на једној страни.

Штавише, Бајазит I се победом над крсташима код Никопоља (1396)[1815] – не прекидајући опсаду Цариграда! – учврстио на обалама Дунава и понизивши угарског краља Жигмунда (1387–1437), заокружио турске поседе на Балкану. На тај начин је амбициозни емир подигао углед османлијског владарског дома у исламском свету и још више застрашио хришћанске суседе. Изгледало је да се султан на корак приближио коначном циљу – стварању простране, универзалистичке и центра-

---

[1810] Cydonès, *Correspondance*, I, № 93, 127–128. Cf. Nerantzi-Varmazi, *Konstantinoupole*, 925.

[1811] Kleinchroniken, 111, № 6.

[1812] D. Bernicolas-Hatzopoulos, *The First Siege of Constantinople by the Ottomans (1394–1402) and its Repercussions on the Civilian population of the City*, Byzantine Studies 10 (1983) 39–51.

[1813] Chalc. I, 77, 78; Ducas, 79. Вишегодишњој опсади Цариграда у последњој деценији XIV века посвећена је студија D. Hadjopoulos, *Le premier siège de Constantinople par les Ottomans (1394–1402)*, Montreal 1980 (докторска дисертација у рукопису).

[1814] И. Тютюнджиев, Българската анонимна хроника от XV век, Велико Търново 1992, 84.

[1815] *1396. Никополската битка в съдбата на България, Балканите и Европа*, ред. В. Гюзелев, София 1995, 13 сл.

лизоване државе исламске вере на простору некадашњег Источног римског царства.[1816]

У исто време Цариград је преживљавао најтеже дане испуњене страхом и неизвесношћу, а није га мимоишла ни глад.[1817] Недостатак жита у византијској престоници био је исход неких спољнополитичких догађаја. Тако је султан Бајазит I 1390. године заузео емирате Ајдин и Ментеше, који су се налазили на западним обалама Мале Азије, одакле су се Византинци снабдевали основном живежном намирницом. Град Тана, односно подручје Азовског мора, други важан регион који је често био житница Цариграда, деведесетих година XIV столећа опустошиле су хорде монголског освајача Тамерлана, док је велики део Тракије већ одавно био изван домашаја византијске власти.[1818] У појединим тренуцима вишегодишње опсаде престонице на Босфору глад је попримила такве размере да су, према једном писму Манојла Калекаса, ромејског ретора и богослова, хиљаде људи напуштале Цариград.[1819]

Већина становништва је отворено или прикривено одбегла непријатељу, а они који су остали запали су у велико очајање, па се уочи ангорске битке у Цариграду веровало у Бајазитову победу и грађани су листом били расположени да престоницу предају без борбе.[1820] У сваком случају, на размеђу XIV и XV века изгледало је да Цариграду и Византији нема спаса и да је за хиљадугодишњу царевину куцнуо последњи час.

Према Библији, Армагедон, старозаветни град смештен неких тридесетак километара југоисточно од данашње луке Хаифе, назив је за место где ће доћи до одсудног и коначног сукоба између снага добра и зла, где ће се у будућности, пре другог Христовог доласка, водити судбоносна битка између правих хришћана и непријатеља цркве. У преносном значењу Армагедон означава и одлучујући обрачун. Око 1400. године у Византијском царству се чинило да се време Армагедона неумитно приближава.

[1816] Ђурић, *Сумрак*, 49–50.
[1817] Ducas, 79. Уп. Ђурић, *Сумрак*, 119.
[1818] Bernicolas-Hatzopoulos, o. c. 39–40.
[1819] R. Loenertz, *Correspondance de Manuel Calecas*, Roma 1950, № 17, 189–190. Cf. Bernicolas-Hatzopoulos, o. c. 41.
[1820] P. Gautier, *Un récit inédit du siège de Constantinople par les Turcs*, REB 23 (1965) 108 sq. Уп. Ђурић, *Сумрак*, 119.

Регистар личних имена и географских назива

РАДИВОЈ РАДИЋ

ЦРНО СТОЛЕЋЕ

Време Јована V Палеолога

(1332–1391)

Библиотека *Јазон*, књига 33

Прво издање, 2013. година

Издавач

ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ

Београд, Обилићев венац 5

www.zavod.co.rs

Лектор

ДУШИЦА ТРИФУНОВИЋ

Ликовни уредник

АИДА СПАСИЋ

Графички уредник

ДРАГАН ТАДИРОВИЋ

Коректор

ГОРДАНА ИЛИЋ

ДУШАНКА ТОРБИЦА

Израда регистра

СЛАВИЦА МЕРЕНИК

Припрема за штампу

ВОЈИСЛАВ НЕСТОРОВИЋ

Обим: 38 штампарских табака

Формат: 16,5 × 23,5 cm

Рукопис предат у штампу јуна 2013. године.

Штампање завршено августа 2013. године.

Штампа „Сајнос", Нови Сад

CIP – Каталогизација у публикацији Народна библиотека Србије, Београд

94(495.02)"1321/1391"
355.48(495.02)"1321/1391"
27-9(495.02)"1321/1391"
321.17:929 Јован V Палеолог, византијски цар

РАДИЋ, Радивој Ђ., 1954–

Време Јована V Палеолога : (1332–1391) : црно столеће / Радивој Радић. – 1. изд. – Београд : Завод за уџбенике, 2013 (Нови Сад : Сајнос). – XXIX, 559 стр. : илустр. ; 24 cm. – (Библиотека Јазон ; књ. 33)

Тираж 1.000. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр. XIII–XXIX. – Регистар.

ISBN 978-86-17-18393-4

a) Јован V Палеолог, византијски цар (1332–1391) b) Византија – Политичка историја – 1321–1391 c) Византија – Војна историја – 1321–1391 d) Византија – Црквена историја – 1321–1391
COBISS.SR-ID 200003340